

e-ISSN 2458-9071

Selçuk Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Selçuk University Journal of Studies in Turcology

BAHAR - SPRING 41
2017 * SAYI - ISSUE

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY**

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda iki defa yayımlanan (nisan-ekim), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 41 – BAHAR / SPRING

KONYA 2017

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

©

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları

Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of

ESCI (Emerging Sources Citation Index)

ASOS INDEX

EBSCO

MLA

TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT

•

e-ISSN 2458-9071

BAHAR/SPRING 2017 – SAYI/ISSUE: 41

•

**SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi Enstitü Müdürü / Owner on behalf of the
Institute of Turkish Studies**

Prof. Dr. Hasan BAHAR (Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

•

Yazı İşleri Müdürü-Editör/ Editor-in-Chief

Yrd. Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENGÜR-*Selçuk Üniversitesi*

•

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Yrd. Doç. Dr. Hatice Gül KÜÇÜKBEZİ-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Murat TURGUT-*Selçuk Üniversitesi*

•

Sekreteryaya / Secretariat

Mustafa ÜLÜK

•

YAYIM KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Claus SCHÖNIG -*Freie Üniversitesi /Almanya*

Prof. Dr. Hasan BAHAR-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Orhan YAVUZ-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Tasin GEMİL -*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

Prof. Dr. Thomas Drew BEAR-*Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü*

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Elnur NESİROV-*Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü / Azerbaycan*

Doç. Dr. Galina MİSKINIENE-*Vilnius Üniversitesi/ Lituanya*

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA-*Varşova Üniversitesi / Polonya*

Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENGÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Yrd. Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Margareta ASLAN-*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

•

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47 web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

•

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design: Öğr. Gör. Sedat ŞENOĞLU

Dizgi / Composition: Arş. Gör. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI

•*Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.*

•*The author responsible for their article content academically.*

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Haluk DURSUN	Kültür Bakanlığı Müsteşarı
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet SEVGİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ayhan SELÇUK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Bahattin KAHRAMAN	Bahkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN	Oslo Üniversitesi /Norveç
Prof. Dr. Birol AKGÜN	Stratejik Düşünce Enstitüsü Başkanı
Prof. Dr. Călin FELEZEU	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Claus SCHÖNIG	Freie Üniversitesi /Almanya
Prof. Dr. Derya ÖRS	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Éva Ágnes Csató JOHANSON	Uppsala Üniversitesi / İsveç
Prof. Dr. Fatih KIRIŐÇIOĞLU	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi KARASIOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ioan-Aurel POP	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Leyla KARAHAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut ŞEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AYDIN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŐCI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŐAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Rainer CZICHON	Freie Üniversitesi /Almanya
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU	Michigan State University
Prof. Dr. Thomas Drew BEAR	Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Ali MEYDAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur NESİROV	Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi/ Litvanya
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nurullah TABAKÇI	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Fariz HALİLLİ	Miras Başkanı/ Azerbaycan
Okt. Dariusz CICHOCKI	Varşova Üniversitesi /Polonya

41. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 41

Prof. Dr. Ahmet SEVGİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan AYTINKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Fatoş SİLMAN	Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi
Prof. Dr. Ferudun ATA	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut ÇAPA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Murat DURUKAN	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan DOĞAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AKANDRE	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Bedia KOÇAKOĞLU	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Cemal GÜVEN	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Ertekin Mustafa DOKSANALTI	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice FIRAT	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Hikmet ATİK	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. M. Ali HACIGÖKMEN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Murat KACIROĞLU	Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa YILDIZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Onur KÖKSAL	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan GÖNEN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus KAPLAN	Osmaniye Korkut Ata Üniv
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DÖNMEZ	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Aziz AYVA	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bedri AYDOĞAN	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gökay DURMUŞ	Kafkas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gökhan ÖLKER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hurigül EKEN	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsa SARI	Hitit Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜRBÜZ	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YILMAZ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ	Akdeniz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Murat ATEŞ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Murat ÖNSOY	Hacettepe Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan ÖZTÜRK	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yağmur KÜÇÜKBEZİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yavuz UYSAL	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yayın İlkeleri

1. Yayınlanacak yazılar Türklük Bilimi ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamışsa yayımlanmak üzere değerlendirmeye alınabilir. Bildiri kitapçığında ya da başka bir yerde yayımlanan yazılar ne sebeple olursa olsun yayımlanmaz. Dergi yönetimi gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmak mecburiyetinde değildir. Durumun etik sorumluluğu makale sahibine aittir.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki yazılara da yer verilebilir.
4. Türkçe çalışmalara Türkçe ve İngilizce / Rusça; İngilizce çalışmalara ise 200 kelimeyi geçmeyen Türkçe ve İngilizce özet yapılmalı, özetle birlikte anahtar kelimeler bulunmalıdır.
5. Türküyat Araştırmaları Dergisine gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
6. Makaleler SÜ Türküyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğüne posta veya el-mek ile (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>) gönderilebileceği gibi, elden de teslim edilebilir. Gönderilen yazıların ekinde, yazar(lar)ın el-mek adres(ler)i (elden veya postayla teslimlerde), her zaman ulaşılabilecek bir telefon numarası (Cep telefonu tercih edilmelidir.) ve kargoyla ödemeli gönderimler için daimî adresler bulunmalıdır.
7. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara birer adet dergi teslim edilir. Yazar Konya dışında ise adresine ödemeli olarak gönderilir.
8. Dergimiz bahar (nisan) ve güz (ekim) olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Makale Yazım Kuralları

1. Başlık

Her yazının yazıldığı dilde, Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtabilecek nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, on beş kelimeyi geçmemelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, soyadın tamamı büyük harflerle yazılmalı, yazarın unvanı, kurumu ve elektronik posta adresi dipnotta belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en az elli, en fazla iki yüz kelime uzunlukta olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimedenden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özetin, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe, İngilizce ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, 14 nk satır aralığıyla, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası sayfanın alt ortasına verilmelidir. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme

yapılmamalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harfli boşluk bırakılmalıdır.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK *Yazım Kılavuzu* esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. "Giriş", "Sonuç" gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. "Sonuç" araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara "sonuç"ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, tablo ve fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise "EXCEL" tabloları kullanılabilir. Gerekliğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. **Örnek:** (Okay 1990: 28)

Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihten itibaren yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. **Örnek:** (Gökyay 1982: 120; Okay 1990: 28)

İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İki'den fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır. **Örnekler:** (Şafak-Öz 2003: 15), (Barutçu-Aydemir vd. 2005: 157)

Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. **Örnek:** (1990: 28)

Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. **Örnekler:** (İlhan 2003a: 25), (İlhan 2003b: 58)

Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. **Örnekler:** (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003: 27)

Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: **Örnek:** (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25)

El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. **Örnek:** (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b)

Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. **Örnek:** (BCA, Mühimme 15: 25)

Dipnotlar: Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. **Örnek:** (Kaya 2000: 15)

Alıntılar: Makalede birebir yapılan alıntılar turnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. Beş satırdan az alıntılar cümle arasında italik olarak, beş satırdan uzun

alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde italik olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynakça: Makalede kullanılan bütün kaynaklar “Kaynakça”ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir. Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre (Soyadı kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınır.) alfabetik olarak verilmelidir. Eser adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve kitap niteliğindeki eserler

Yazarın soyadı (büyük harfle), adı (basım yılı), *kitabın adı*, basıldığı şehir: yayınevi.

Örnek: ÖKE, Mim Kemal (1983), *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamit ve Dönemi*, İstanbul: Doğu Matb.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: Yazarın soyadı, adı, (basım yılı), *eserin adı*, [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) adı soyadı], basıldığı şehir, yayınevi.

Örnek: MEVLÂNA (2005), *Mesnevîden Seçme Öyküler*, (hzl. Selim Gündüz Alp), İstanbul: Zafer Yay.

Eserin cildi eser adından sonra, kaçınıcı baskı olduğu ise yayınevinden sonra belirtilir.

Örnek: KABAKLI, Ahmet (1992), *Türk Edebiyatı*, C. III, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay., 9. bs.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. **Örnek:** ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967), *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için “vd.” kısaltması kullanılır. **Örnek:** AKPOLAT, Kemal – vd. (1960), *Sezginin Gücü*, İstanbul: Güneş Yay.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için harfler kullanılır.

Örnek: SÜREYYA, Cemal (1991a), *Şapkam Dolu Çiçekle*, İstanbul: Yön Yay.; SÜREYYA, Cemal (1991b), *Üstü Kalsın*, İstanbul: Broy Yay.

Kurum yayınlarında, yazar yerine kurumun adı yazılır. Yazarı belli olmayan eserlerde, yazar yeri boş bırakılır ve eser, ilk harfine göre alfabetik sıralamaya girer. Yalnızca editörü veya hazırlayıcısı belli olan eserlerde aynı uygulama geçerlidir. Ancak eser adından sonra parantez içerisinde editör veya hazırlayıcısının adı ve soyadı belirtilir.

Örnek: T.C. Konya Valiliği – İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2006), *Mevlâna Bibliyografyası*, (hzl. Adnan Karaismailoğlu – vd.), Konya: Damla Ofset.

Bölümlerini farklı yazarların oluşturduğu kitaplarda ve ansiklopedi maddelerinde şu örnek esas alınmalıdır.

Örnek: AKTAŞ, Şerif (1998), “Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.III, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 3. bs.

b) Süreli yayınlardaki yazılar

Dergiler: Yazarın soyadı, adı (yıl, ay), “makalenin başlığı”, *derginin adı*, cilt no, sayısı: sayfa aralığı.

Örnek: KORAY, Enver (1983, Nisan), “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C XLVII (186): 563–582.

Gazeteler: Yazarın soyadı, adı (yıl. ay. gün), “yazının başlığı”, *gazetenin adı*, (varsa) sayfa numarası.

Örnek: TALU, Ercüment Ekrem (1945.01.13), “Vah Velid”, *Son Posta*: 1, 7.

Mülakat ve röportajlarda yazar adı olarak bunları yapan kişiler verilir.

Örnek: UYSAL, Sermed Sami (1954.09.27), “Bayan Münire Dıranas Ahmed Muhib'i Anlatıyor”, *Cumhuriyet*: 1, 7.

c) Tezler

Yazarın soyadı, adı, (tarihi), tezin başlığı, şehir: üniversite ve enstitü adı: (yayınlanmamış lisans/yüksek lisans/doktora tezi).

Örnek: KURALAY, Emel, (1953), *Yeni Osmanlılar Muharriri Ebüzziya*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, (Yayınlanmamış mezuniyet tezi).

d) Bildiriler

Yazarın soyadı, adı, (yıl), "bildirinin başlığı", sempozyum, panel veya kongrenin adı ve tarihi, düzenleyen kurum, şehir: yayın evi, sayfa no.

Örnek: TEVFİKOĞLU, Muhtar, (1989), "Ahmet Muhip Dıranas Üzerine", *I. Ahmet Muhip Dıranas Sempozyumu*, 21 Haziran 1989, Sinop Valiliği, Sinop: Sinop Valiliği Yay.: 28-31.

e) İnternette alınan bilgiler

Yazarın soyadı, adı, (son güncelleme tarihi), "internet belgesinin başlığı", (erişim tarihi), internet adresi.

Örnek: BOZAN, Mahmut, (2014.01.01). "Bölge Yönetimi ve Eğitim Bölgeleri Kavramı", Erişim tarihi: 2004.01.29, <http://yayim.meb.gov.tr>

NOT: Yazım kuralları hususunda, yukarıda belirtilenler dışında, karşılaşılabilecek özel durumlar için şu kaynaktan yararlanılabilir:

SEYİDOĞLU, Halil (2003). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Geliştirilmiş 9. baskı, İstanbul: Güzem Yayınevi.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

(s. / p. 1-380)

Yunus KAPLAN	Kur'an Surelerine Dair Yazılmış Manzum Bir Örnek Daha: Senâ'î ve Suverü'l-Kur'an'ı <i>One More Poetic Sample Which Was Written On Quran's Sura: Sena'i And His Suverü'l-Kur'an</i> ***	1-12
Suat DONUK	Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyâhatnâmesi <i>Poetical Book Of Pilgrimage Travels Attributed To A Poet With The Pseudonym Of Servet</i> ***	13-38
Rıdvan ÖZTÜRK Nurbolat SEMBİ	Kazak Millî Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayev'in Pedagojik Görüşleri Üzerine Bir İnceleme <i>A Research On Kazakh Poet Abay (Ibrahim) Kunanbayev's Pedagogical Opinion</i> ***	39-51
Erkan HİRİK	Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi <i>Relation Of Meaning And Frequency In Perception Verbs In Turkish</i> ***	53-74
Serkan ÇAKMAK	Bâbü'r'ün Mübeyyen Adlı Eserinin Bilinmeyen Bir Nüshası <i>An Unknown Copy Of Bâbur's Mubayyan</i> ***	75-89
Şahap BULAK	İlgi Eki Hâl Eki midir? <i>Is Gentive Suffix A Case Suffix?</i> ***	91-105
Abdullah MERT	Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine <i>On The Language Ottoman Poets Use In Writing Their Poems With The Chagatai Turkish</i> ***	107-118
Aziz AYVA Muhammed KALAYCI	Anadolu Bölge ve Yöre Tipleri Bağlamında Eğisteli/Bağbaşı (Konya) Fıkraları <i>Eğisteli/Bağbaşı (Konya) Jokes</i> <i>In The Context Of Anatolian Regions And Neighbourhood</i> ***	119-136

Erhan ÇAPRAZ	Osmanlı Dönemi 'Sözel Mizah Geleneği'ne Ait Bir Eser: Da'vâ-yı Tuyûr <i>A Text Of 'Oral Humour Tradition' From Ottoman Period: Da'vâ-yı Tuyûr</i> ***	137-158
Gökay DURMUŞ	İzmir'in İşgalini Protesto Amacıyla İstanbul'da Düzenlenen Mitinglerin Türk Romanındaki Yankıları <i>The Repercussions Of The Demonstrations Held In Istanbul To Protest The Occupation Of Izmir In Turkish Novel</i> ***	159-177
Hülya BAYRAK AKYILDIZ	İslam'da Akılcılık Geleneği Açısından Şinasi'nin Şiiri <i>Şinasi's Poetry In Terms Of Rationalist Tradition In Islam</i> ***	179-194
Ahmet EVİS	Ahmet Hamdi Tanpınar Şiirlerinde Varoluşsal Problem ve Yalnızlık <i>The Existential Problem And Loneliness In The Poems Of Ahmet Hamdi Tanpınar</i> ***	195-212
Mehmet TEKOCAK	Akdeniz'de Antik Çağ'da Bir Liman Kenti Olan Kelenderis'te Aşağı Şehir Sondajında Bulunan Doğu Sigillatası A Grubu Seramikleri <i>Eastern Sigillata A (Esa) Found In The Lower City Trench Of Kelenderis, A Harbor City In The Ancient Age In Mediterranean</i> ***	213-235
Cemal SEZER	Balkan Savaşlarında Amerikan Kızılhaç (Salib-i Ahmer) Teşkilatı'nın Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri <i>The Activities Of American Red Cross (Salib-i Ahmer) Organization In Ottoman State During Balkan Wars</i> ***	237-250
Yavuz HAYKIR Özkan DEMİR	6326 Sayılı Petrol Kanunu ve Demokrat Parti Dönemi Petrol Politikası <i>6326 Numbered Oil Law And Democratic Party Period Oil Policy</i> ***	251-269
Ayşegül KUŞ	Fransız Seyyah Hommair'in Seyahatnamesinde 19. Yüzyılda Astarhan <i>In The Travelogue Of French Traveller Hommaire- Astrakhan In The 19th Century</i> ***	271-285
Erol YÜKSEL	Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920) <i>Armanian Terror In Kağızman From Armistice Of Montrose To Independence (1918-1920)</i> ***	287-306

Feyza KURNAZ ŞAHİN	Kültür ve İmge: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Basınında Amerikan Kadını İmgesi <i>Culture And Image: The Image Of American Women In The Turkish Press During The Transition Period From The Ottoman Empire To The Turkish Republic</i>	307-329
Özgür TÜRKER Firdevs ÖZEN	Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei <i>Genesis Of Seljuk Dynasty According To The Oghuz-Nama, Seljuk-Nama And Mulk-Nama</i> ***	331-351
Çağatay BENHÜR	Vali Rebii Karatekin Döneminde Tarihi Eser Ve Turizm Çalışmalarının Konya Basınına Yansımaları <i>The Reflections To The Press Of Konya Of The Historical Monuments And Tourism Work In The Period Of Governor Rebii Karatekin</i> ***	353-380

KUR'AN SURELERİNE DAİR YAZILMIŞ MANZUM BİR ÖRNEK DAHA: SENÂ'Î VE SUVERÜ'L-KUR'AN'I*

ONE MORE POETIC SAMPLE WHICH WAS WRITTEN ON QURAN'S SURAS: SENA'Î AND HIS SUVERÜ'L-KUR'AN

Yunus KAPLAN **

Öz

Klâsik Türk edebiyatının beslendiği kaynaklar arasında İslâmî unsurların önemli bir yeri vardır. Bu dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim ve sahip olduğu çeşitli özellikler de bunlardan biridir. Divan şairleri birçok İslâmî unsur gibi Kur'an-ı Kerim'deki sureler, ayetler ve ayetlerdeki bazı kelimeleri; peygamberler ve bunların başından geçen olaylar ile gösterdikleri mucizeleri şiirlerinde sıkça kullanmışlardır. Kur'an'da adı geçen 114 sure ve bunların sahip oldukları bazı özellikler de şairler tarafından çeşitli beyitlerde sıkça dile getirildikleri gibi müstakil şiirlere de konu edilmişlerdir. Genellikle "suverü'l-Kur'an" adıyla anılan ve sure isimlerinin daha çabuk öğrenilmesi için manzum şekilde kaleme alınan bu türdeki şiirlerin sayısı edebiyatımızda oldukça sınırlıdır. Bu türde şimdiye kadar Latîfî, Şeyhülislam Yahya, Dâ'î, Seyyid Muhammed ve Şakir Ahmet Paşa gibi şairlerin suverü'l-Kur'an sahibi oldukları bilinmektedir. Klâsik edebiyatımızın farklı ve renkli bir yönünü yansıtan bu türde eser yazan şairlerimizden biri de 17. yüzyıl şairlerinden Sirozlu Senâ'î'dir.

Bu çalışmada, Senâ'î'nin kaside nazım şekliyle kaleme aldığı ve 49 beyitten müteşekkil olan Suverü'l-Kur'an'ın şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durularak tespit edilebilen tek nüshasından hareketle metnin çeviri yazısına yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, Senâ'î, Suverü'l-Kur'an.

Abstract

Islamic factors have got important place in source that the classical Turkish literature lived in them. Quran which is the holy writ of this region and its various properties are one of them. Ottoman poets used suras, verses and some words in verses in Quran such as many Islamic factors; prophets and their miracles which they reflected them with events that they experienced frequently in their poetries. 114 suras in Quran and some of their properties were mentioned often in various couplets by poets and also they were entreated to the private poetries. Generally, the number of poetries in the form which was mentioned with the name of "Suverü'l-Kur'an" and which was written in a poetic form in order that the name of suras was learned more quickly was quite restricted. It is known that poets such as Latîfî, Şeyhülislam Yahya, Da'i Seyyid Muhammed and Şakir Ahmet Paşa have had Suverü'l-Kur'an in this form up to now. One of our poets who wrote a work in this form to reflect

* 6-8 Mayıs 2016 tarihlerinde Gaziantep-Nizip'te düzenlenen II. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda aynı başlıkla sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yunuskaplan80@mynet.com.

different and various aspect of our classical literature is Sirozlu Senâ'î' who was among poets of 17. century.

In this study, the text's translated form will be given from the point of view in the single copy which could have been found as depending on the form and contents of Suverü'l-Kur'an that Senâ'î wrote it in the form of ode poetry and consisted of 49 couplets.

•

Keywords

Classical Turkish Literature, Senâyî, Suverü'l-Kur'an.

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatının hayal ve kavram dünyasının oluşmasında şekillenmesinde bazı unsurların önemli bir rolü vardır. Özellikle divan şairlerinin içinde yaşadıkları toplumun sahip olduğu maddi ve manevi birçok unsur, onlara ilham kaynağı olmuş ve şairler de bunları her fırsatta şiirlerine yansıtmaktan geri durmamışlardır. Şairlere ilham kaynağı olan bu unsurlar arasında toplumun inanç dünyasının temelini oluşturan İslâm dini ve bu dinin temel öğretileri, prensipleri ve akidelerinin önemli bir yeri vardır. Bu unsurların kullanımının belirli şiirlerde yoğunlaşması neticesinde edebiyatımızda tevhid¹, naat², münâcât³, mevlid⁴, miraciyye⁵, hilye ve şemâil⁶ gibi dinî muhtevalı birçok edebî tür doğmuştur.

İslâm dininin ilahi kitabı olan *Kur'an-ı Kerim* de hem şekil hem de muhteva açısından sahip olduğu çeşitli özellikleriyle Klasik Türk Edebiyatında manzum ve mensur eserlere konu olmuştur. Şair veya nasirler, gerek müstakil gerekse de herhangi bir eserde bölüm şeklinde olsun *Kur'an-ı Kerim* ve onun özelliklerini dile getirmişlerdir. Bazı sureler, ayetler ve bunlardan yapılan iktibaslar, peygamberler ve bunların başlarından geçenlerin anlatıldığı kıssalar ve gösterdikleri mucizeler *Kur'an-ı Kerim*'le ilgili akla ilk gelen unsurlardır. Yusuf ile Züleyha mesnevileri, miraciyyeler, Ashab-ı Kehf manzumeleri, Hızır-nâmeler, esmâü'l-hüsna şerhleri, manzum veya mensur kırk ayet tercüme bu unsurların kullanımıyla oluşmuş eser türleridir (Kaplan 2016: 268).

Kur'an-ı Kerim'le ilgili karşımıza çıkan en yaygın eser türlerinden birisi de manzum tercüme ve tefsirlerdir. Ancak şimdilik *Kur'an-ı Kerim*'in tam bir tercüme veya tefsirine yönelik manzum bir eser tespit edilememiştir. Ancak çeşitli surelerin manzum tercüme ve tefsirlerine dayanan eserlerin sayısı bir hayli fazladır. Bu tür eserlerde daha çok Fatıha, İhlâs, Yasin, Mülk, Nebe gibi surelerin tefsir ve tercüme yapılmıştır.⁷

Fezâ'il-i Kur'an, Havâss-ı Kur'an adlarıyla surelerin faziletlerinden bahseden eserler, ilm-i tecvid ve kıraat hakkında yazılmış eserler, manzum fâl-i Kur'anlar da yine edebiyatımızda *Kur'an-ı Kerim*'le ilgili yazılmış olan eser türlerinden bazılarıdır (Çelebioğlu 1998: 354-56, Uzun 2002: 414-17).

Kur'an-ı Kerim'deki sure isimleri ve bunların bazı özellikleri divan şairleri tarafından şiirlerde kaynak olarak kullanılmıştır. Şairler, çoğu zaman sure isimlerini sahip oldukları kelime anlamlarıyla çeşitli çağrışımlarla birlikte beyitlerde kullanırken bazen de bu sure isimlerinin daha çabuk öğrenilmesi ve hafızada tutulması için manzum veya mensur çeşitli eserler kaleme almışlardır.

¹ Daha geniş bilgi için bk. Haluk Gökalp, *Türk Edebiyatında Manzum Tevhidler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2016.

² Daha geniş bilgi için bk. Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

³ Daha geniş bilgi için bk. Abdulhakim Koçin, *Türk Edebiyatında Münâcât*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

⁴ Daha geniş bilgi için bk. Necla Pekolcay, *Türkçe Mevlid Metinleri*, İstanbul Üniv. SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1950; M. Fatih Köksal, *Mevlid-nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

⁵ Daha geniş bilgi için bk. Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

⁶ Zülfikar Güngör, *Türk Edebiyatı'nda Türkçe Manzum Hilye-i Nebeviler ve Nesimî Mehmed'in Gülistân-ı Şemâil'i*, Ankara Üniv. SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

⁷ Bu türden yazılmış eserler ve bunların özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Bünyamin Taş, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tefsir", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Autumn 2015, Sayı 37, s. 101-121.

Sözlükte “sıçramak, duvara tırmanmak” anlamındaki sevr (sevre) kökünden türeyen sure kelimesi “yüksek ve güzel bina, evin bir bölümü veya katı, yüce mertebe, şan ve şeref, alâmet ve nişan” manalarına gelir ve çoğulu suverdir. Terim olarak “*Kur’an-ı Kerim*’deki ayetlerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan, sınırları vahiy doğrultusunda Hz. Peygamber tarafından belirlenen bölüm.” demektir (Birişik 2009: 538).

Kur’an-ı Kerim’de toplam 114 sure bulunmaktadır. Tertip sırasına göre ilk sure Fatiha, sonuncusu ise Nâs’tır. Bu surelerden hicretten önce inenlere Mekkî, hicretten sonra inenlere ise Medenî sure denir. Bu sureler içinde en uzun olanı 286 ayetlik Bakara Suresi, en kısa olanı ise üç ayetlik Kevser Suresi’dir. Enfal ve Tevbe sureleri hariç bütün sureler, besmele ile birbirlerinden ayrılır (Birişik 2009: 538-39).

Sure isimleri, surede anlatılan kıssalarda adı geçen şahıslardan (Yunus, Hûd, Yusuf, İbrahim, Lokman gibi), toplumlardan (Âl-i İmrân, Nisâ, Â’râf, Hicr, Kehf, Ahzâb, Sebe’, Kureys gibi), surede anlatılan olayı hatırlatan sembol kelimelerden (Bakara, Mâide, Enâm, Enfâl, Tevbe, Ra’d, Nahl, İsrâ gibi) yahut ilk kelimelerinden (Tâhâ, Yâsîn, Sâd, Kâf, Nûn gibi) almaktadır. Genel olarak surelere ad olan kelimeler, surelerin içinde geçer. Fatiha ve İhlâs surelerinin isimleri ise sure içerisinde geçmez. Çoğu surelerin bir adı varken, bazı sureler için birden fazla isim sayılmıştır (Akpınar 2009: 6).

Bakara ile Âl-i İmrân sureleri *Zehrâveyn* (çifte güller); “hâ-mîm”le başlayan Mü’min, Fussilet, Şûrâ, Zuhuf, Duhân, Câsiye ve Ahkaf sureleri *Havâmîm* (hâ-mîmler) veya Âlü hâ-mîm (hâ-mîmli, hâ-mîmle başlayan); “tâ-sîn” veya “tâ-sîn-mîm”le başlayan Şuarâ, Neml, Kasas sureleri *Tavâsîn*; Allah’ı tesbihle başlayan Hadîd, Haşr, Saf, Cum’a, Tegâbün sureleri *Müsebbihât*; “kul” (söyle) emriyle başlayan Cin, Kâfirûn, İhlâs, Felak ve Nâs sureleri *Kalâkıl*; Kâfirûn ile İhlâs, *İhlâseyin*; ayrıca bu ikisiyle Felak ve Nâs sureleri *Mukaşşeteyn* (tedavi eden); İhlâs, Felak ve Nâs sureleri *Muavvizât*; yalnız Felak ve Nâs sureleri, *Muavvizeteyn* diye anılmıştır (Birişik 2009: 539).

Klasik Türk edebiyatında *Kur’an-ı Kerim*’deki sure isimlerinin anlamları ve temel özellikleri ile bunların kolay ezberlenmesi için de bazı eserler yazılmıştır. Bu eserler, manzum ve mensur olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Kadı İyaz’ın (öl. 1736-37) sureleri tertip sırasıyla zikreden hutbesi, Kânî Efendi’nin (öl. 1791) *Kur’an* surelerini sondan başa doğru (Nâs suresinden Fatiha suresine kadar) tertip üzere inşa ettiği mensur eseri, yine Kânî’nin bu türden duası ve Hacı Hasan Rıza hattı ile yazılan ve mushafların sonuna konan, içinde surelerin isimleri bulunan hatim duası (Akpınar 2009: 7-8) bu amaçla mensur şekilde kaleme alınmış eserlerden bazılarıdır.

Klasik Türk edebiyatında bu türde manzum olarak kaleme alınan eserlerden bazıları ise şunlardır:

1. *Esmâ-i Süverü’l-Kur’an*: Lâtîfî (öl. 1582)’nin “*fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün*” vezniyle 29 beyit hâlinde yazdığı bir risaledir. Şair, bu şiirinde *Kur’an-ı Kerim*’in Cebrail’in indirdiği gibi hiçbir değişikliğe uğramadan Peygamber’e indirildiğini, Hz. Osman’ın huzurunda tertip edilerek sure, cüz ve aşirlere ayrıldığını belirterek 114 sureyi Fatiha’dan başlayarak Nâs’a kadar zikretmiştir (Sevgi 1987: 135).

2. *Tertîb-i Süverü’l-Kur’an*: Şeyhülislam Yahyâ Efendi’nin (öl. 1644) *Manzûme-i Şeyhü’l-İslam Yahyâ Efendi fî Tertîbi Süverü’l-Kur’an* adlı manzum eseridir. Eserde, Fatiha Suresi’nden başlayıp Mülk Suresi’ne kadar surelerin isimleri sayılmış, Mülk ve Nebe’ cüzlerinde bulunan sureler herkesin malumu olduğu için sayılmamıştır. Daha sonra bu iki cüzdeki sureler aynı vezinle bir başkası tarafından tamamlanmıştır (Akpınar 2009: 8).

3. *Nazm-ı Sûre-i Kur’an*: Es-Seyyid Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed Âgâh tarafından 1750’lerde “*fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün*” vezniyle kaleme alınan eser, 49 beyitten

müteşekkildir. Fatıha'dan başlayarak Nâs'a kadar sureler, sahip oldukları çeşitli özellikleriyle dile getirilmiştir (Akpınar 2009: 9-18).

4. *Tertîb-i Nefis*: Trabzonlu Şâkir Ahmed Paşa (öl. 1819)'nın 1797 yılında kaleme aldığı bu eser, *Kur'an*'daki 114 surenin üçer beyitle açıklandığı 478 beyitlik bir mesnevidir. Muteber kaynaklardan, özellikle Şâtîbî'den çokça yararlandığını söyleyen şair, birinci beyitlerde surelerin ismi, ikinci beyitlerde kaç ayetten oluştukları, üçüncü beyitte ise ihtilaf edilen ayet sayılarını belirtmektedir. Her surenin başında sure ismi ile söz konusu surenin Mekke'de mi yoksa Medine'de mi nazil olduğu bilgisi (Mekkî veya Medenî) başlık olarak vermiştir (Yıldız 2008: 182-84).

5. *Medhiyye-i Sultân Murâd Hân Be-tertib-i Sûre-i Kur'an*: Eser, Dâ'î mahlaslı bir şair tarafından kaleme alınmıştır. Ancak Dâ'î'nin hayatı hakkında elde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Dâ'î'nin bu şiirini muhtemelen III. Murat 1574-1595 veya IV. Murat (1623-1640)'a ithaf etmesinden hareketle III. Murat veya IV. Murat dönemi şairlerinden olduğunu söylemek mümkündür. Dâ'î'nin *Suverü'l-Kur'an*'ı manzum şekilde olup, 51 beyitten müteşekkildir. "*Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün*" vezninde ve mürdef kafiyeye sahip olan bu şiirinde şair, *Kur'an-ı Kerim*'deki 114 sure isminin hepsini her beyitte ikişer üçer adet olmak üzere zikretmiştir (Kaplan 2016).

Senâ'î ve Suverü'l-Kur'an'ı

Hayatı

Sirozludur. Asıl adı, Abdalbaki'dir. Ali Efendi-zade sanıyla meşhur olmuştur. Öğrenimini tamamladıktan sonra devrin âlimlerinin birinden mülazım oldu. 1085 yılının Zilhicce ayında (Şubat/Mart 1675) Solak-zade Halil Efendi'nin yerine Belgrad kadısı oldu. 1087 yılının Zilkade ayında (Ocak/Şubat 1677) bu görevinden azledildi. 1091 Şevvalinde (Ekim/Kasım 1680) Edirneli Murtaza Efendi'nin yerine Filibe kadısı olduysa da 1093 Rebiülevvelinde (Mart/Nisan 1682) bu görevden de azledildi. 1097 Muharreminde (Kasım/Aralık 1685) Sadrazam Bosnalı Süleyman Paşa'nın Nemçe Seferi'nde ordu kadısı oldu. 1099 Muharreminde (Kasım/Aralık 1687) Saydi Yusuf Efendi'nin yerine Edirne kadısı olarak atandı. Ancak aynı yılın Cemaziyelevvel ayında bu görevden ayrılan Abdalbaki Efendi, 1100/1688-89 yılında vefat etti (Özcan 1989: 25-26; Akbayar 1998: 1515; Coşkun 1985: 80; Kurnaz-Tatçı 2001: 454).

Çeşitli ilimlere vakıf iyi bir âlim olan Abdalbaki Efendi, aynı zamanda şairliğiyle de tanınmış ve şiirlerinde Senâ'î mahlasını kullanmıştır (Özcan 1989: 26). Yaptığımız araştırmalar neticesinde Senâ'î'nin herhangi bir eserine ulaşamadık. *Vakâyiü'l-Fudâlâ* yazarı Şeyhî Mehmed Efendi, şaire ait sadece aşağıdaki beyti örnek olarak vermiş; Mehmed Nail Tuman da bu beyti iktibas etmiştir.

Şöyle ser-mest eylemişdür neş'e-i ruhsâr-ı yar

Bâde vü meyhâne vü pîr-i mugân bilmem nedür (Özcan 1989: 26, Kurnaz-Tatçı 2001: 454).

Eseri/Suverü'l-Kur'an

Senâ'î'nin *Suverü'l-Kur'an*'ı kaside nazım şekliyle kaleme alınmış olup toplam 49 beyitten müteşekkildir. "*Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün*" vezninde ve mücerred kafiyeye sahip olan bu şiir, kaside formatında yazılmış olsa da klasik bir kasidede olması gereken "nesip, girizgâh, methiyye, fahriyye, dua" gibi bölümlere sahip değildir. Manzume, bu hâliyle şeklen kaside özelliği taşımaktadır.

Senâ'î bu şiirde, Maide Suresi hariç *Kur'an-ı Kerim*'deki 113 surenin ismini direk veya dolaylı olarak zikretmiştir. Bu sureleri zikrederken *Kur'an*'daki sıralamayı göz önünde

bulundurarak ilk sure olan Fatihâ'dan başlamış ve sonuncu sure olan Nâs Suresi'yle kasidesini tamamlamıştır. 3. beyitten başlayarak genellikle her beyitte ikişer üçer adet olmak üzere 113 sure ismini zikretmiştir. Bu 113 sureden 105'inin ismi aynen, 8 tanesi (Furkan, Fâtır, Fussilet, Kalem, Abese, İnfîtâr, Mutaffifin ve Hümeze) ise dolaylı olarak zikredilmiştir.

İsmi geçmeyen surelerden Kalem Suresi'nin ilk kelimesi olan (Nûn) kullanılmıştır:

*Nûnu Hâkık Cell 'alâ itdi medâr arzın
Hâkka oldığı gün vâkıf olur bây u gedâb. 32*

Kur'an-ı Kerim'in 104. suresi olan Hümeze de kasidede ismi geçmeyen surelerdendir. Ancak şair, bu sureyi ihsas ettirmek için ilk kelimesi olan "V'elleyl"i çağrıştıracak leyl kelimesini kullanmıştır:

*Şems-i feyyâz ile açılmadadır Leyle-i gam
Tâb-bahş olmadadır 'âleme her vaqt-i Duhâ b. 41*

Fâtır Suresi, ilk ayetinde geçen "Melâike" kelimesinden dolayı bu adla da anılır. Senâ'î de kasidesinde Fâtır Suresi için "Melâike" ismini kullanmayı tercih etmiştir:

*Umarum senden İlahî ki Melâ'ik okuyup
Rûhuma sûre-i Yâsîni ideler ihdâ b. 18*

Kur'an-ı Kerim'in isimlerinden biri de Furkan'dır. Bu kelime, aynı zamanda 25. surenin de ismidir. Senâ'î, Furkan kelimesinin yerine Kur'an kelimesini kullanmıştır:

*İderüm şıdık ile Kur'âna hezârân sevgend
Na't-ı peygamberi şevk ile iderler Şu'arâ b. 12*

Fussilet Suresi'nin diğer isimleri Secde, Hâmîmî, Mesâbîh ve Akvât'tır. Bu sure için de Mesâbîh kullanımı tercih edilmiştir:

*Mü'mine oldı Meşâbîh-i çerâğı imân
Rûz-ı deycür-ı kıyâmete olunca Şürâ b. 20*

Kur'an-ı Kerim'in 80. suresinin ismi "yüzünü ekşitti, surat astı" anlamına gelen Abese'dir. Bu surenin ismi de aynen zikredilmemiş, bu kelimenin müştakı olan "abûs" kelimesi zikredilmiştir:

*Nâzi'âtı bize gösterme meded hâtîmede
Yâ İlahî bakamaz vech-i 'Abûsa bu gedâ b. 37*

Senâ'î'nin isimlerini zikretmeyip müştaklarını kullandığı surelerin diğer ikisi de "yarılmak" anlamına gelen İnfîtâr ve "ölçüde hile yapanlar" anlamına gelen Mutaffifîn'dir. Kasidede bu sure isimlerinin müştakları olan "fatr" ve "tatfif" kelimelerinin tercih edildiği görülmektedir:

*Şems-i Tekvîr olunup çünkü ola Fatr-ı kubûr
Keffe-i 'adle Hudâ virmeye Tatfife rızâ b. 38*

Felak ve Nâs sureleri "muavvizeteyn"; Felak, İhlas ve Nâs sureleri ise "muavvizât" diye adlandırılır. Muavvizât; Kur'an'ın üçte birine denk gelen fazileti, şifa verici ve koruyucu özellikleriyle bilinir (Yaşaroğlu 2006: 392-93). Şiirde bu iki surenin de ismi geçmemekte, bu iki sure için nazardan korunmak için okunmalarından dolayı muska anlamına da gelen "Ta'vîz" kelimesi kullanılmıştır:

Naşr olup pişrevüñ yoğ ise hıkd ile Leheb
Eyle İhlâş ile Ta'vîz budur semt-i rızâ b. 48

Senâ'î, sure isimlerini beyitlerde kullanırken bu isimleri hem gerçek anlama gelecek şekilde kullanmış hem de onlara gerçek anlamlar dışında anlamlar yükleyerek farklı anlam çağrışımlarında bulunmuştur. Bu türden kullanımlara verilebilecek bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir.

Aşağıdaki beyitte “Peygamberlerin mezarına yüz sürüp hac yapalım. O toprak ile müminlerin yüzü nurla dolsun.” diyen şair, “enbiyâ, hac, mü'minîn” ve “nûr” kelimelerini hem sözlük anlamlarıyla hem de sure isimlerini çağrıştıracak şekilde kullanmıştır:

Enbiyâ merkadine yüz sürelüm Hacc idelüm
Mü'minînün yüzi ol hâk ile pür-Nûr ola b. 11

Yine “O anda senin mağaranın önünün perdecisi örümcek oldu. Rum (Anadolu)a kadar çabalasalar da boşuna.” derken “ankebût” ve “Rûm” kelimelerini hem sözlük anlamlarıyla hem de sure isimlerini çağrıştıracak şekilde kullanmıştır:

Ankebût oldı ser-i gârûñ o dem perdekeşi
Rûma dek eyleseler güşîşi olurdu hebâ b. 15

Şair başka bir beyitte ise “Her gece ay ve yıldız, felek üzerinde ortaya çıkarak çok bağıslayan Allah'ın birliğini göstermeye yardımcı olur.” diyerek “Necm, Kamer” ve “Rahmân” kelimelerini aynı anlam ilgisi içinde kullanmıştır:

Her gice Necm ü Kamer zâhir olup çarh üzre
Vahdet-i Hâzret-i Rahmânı iderler inhâ b. 26

Nüsha Tavsifi

Senâ'î'nin *Suverü'l-Kur'an*'ının şimdilik bilinen tek nüshası bulunmaktadır. Leipzig Kütüphanesi'nde b. Or. 68 numarada kayıtlı olan *Refdi Divanı*'nın sonunda 75b-77b sayfalarında kayıtlı olan eser, kütüphanede ayrıca b. Or. 68-02 arşiv numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Çift sütun ve on üç satır hâlinde, nestalik hatla kaleme alınmıştır. Başlık ve sure isimlerini belirtmek için kullanılan işaretler kırmızı mürekkepledir. 33. beyit derkenardadır. Eserin istinsah tarihi belli olmayıp ketebe kaydına göre Osman b. el-Hac Mehemed el-Mısırî tarafından Budin'de istinsah edilmiştir.

Metin

Kaşide-i Monla Es-Seyyid Senâ'î 'Abdu'l-bâkî Efendi Es-Sirozî Der-Haqq-ı Süre-i Nazm-ı Qur'an-ı Şerif

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

1. Çünkü tertib iledür Muşhaf-ı Qur'an-ı Hudâ
Lîk zabt eylememiş süreleri her dâñâ
2. Luţf-ı haqqıyla yüz on dört süveri nazm itdüm
Eyledüm işbu nesağ üzre cemî'ün imlâ

3. Sûre-i **Fâtîha**'dur mebd'e-i Qur'an-ı Kerîm
Bakara cümleden i'câz ile şüret-pîrâ
4. **Âl-i 'İmrân**'da olan sırr-ı acîbi fehmi it
Bay ider 'âlemi âyât-ı mevâriş-i **Nisâ**
5. **Mâ'ide** mu'cize-i 'İsi-i Meryem oldı
Oğusa münkire **En'am**'ı sezâ ehl-i semâ
6. Bâğ-ı cennet görünür ehl-i cahîme **A'raf**
Cânı **Enfâl** ider idi ele girse dünyâ
7. **Tevbe** it şıdık ile tâ rütbe-i **Yûnus** bulasın
Kavm-i **Hûd**'a olan olmaya bu dünyâda saña
8. Tıfl iken daği murâda irişüp **İbrâhîm**
Hacer anasını hiç itmedi bir gün aşgâ
9. Ravza-i muşşafa **Nahl** oldı mişâl-i Tübâ
Gösterür sûre-i **İsrâ** ile dest-i beyzâ
10. **Kehf** olup **Meryem**'e her demde serây-ı 'işmet
Bir betül idi o pâkîze be-ğakç-ı **Tâhâ**
11. **Enbiyâ** merkadine yüz sürelüm **Hacc** idelüm
Mü'minînün yüzi ol hâk ile pür-**Nûr** ola
12. İderüm şıdık ile **Qur'an**'a hezârân sevgend
Na't-ı peygamberi şevk ile iderler **Su'arâ**
13. **Ra'd**'vâr itmeye mi na'rayı ehl-i ma'nâ
Kışşa-i **Yûsuf** ile vâşıl olur çün hâle
14. Şâh olursañ da eger görme şaşın **Nemli** za'if
Kaşaş'a eyle nazar gör ki nedür bu dünyâ
15. 'Ankebût oldı ser-i gârûñ o dem perdekeşi
Rûm'a dek eyleseler güşîşi olurdı hebâ
16. Hikmeti eyledi Hağ Hazret-i **Loqmân**'a naşîb
Secde-i şükre kuşûr itmez idi şubh u mesâ
17. Fikr-i **Ahzâb** ile ol külbe-nişîn-i tã'at
Kışşa-i âl-i **Sebe**'den yetişür hışşe saña
18. Umarum senden İlâhî ki **Melâ'ik** okuyup
Rûhuma sûre-i **Yâsîn**'i ideler ihdâ
19. **Şaffât** añladılar remzini bir hoş **Şad**'uñ
Zümer'uñ hâl-i kıyâmetde 'aceb nice ola

20. Mü'mine oldu **Meşâbih**-i çerâğı imân
Rûz-ı deycür-ı kıyâmete olunca **Şurâ**
21. **Zuhruf**-ı 'âlemi itmekde **Duḥān** mestür
Zîbine? **Câsiye**'dür yine bakarsaň 'uḳalâ
22. Ol Nebî eyledi **Aḳkâf** ile her dem inzâr
Yine kâr itmedi ol ḳavm-i le'ime aḣlâ
23. Ser-i levlâk ile mümtâz **Muḥammed**'dür kim
Mu'cizâtı ile **Feth** olmada gün gün a'dâ
24. Dehr-i dün içre saña bâğı görünsün **Hucurât**
Dâmen-i **Ḳâf**-ı ḳanâ'atda gerekdür me'vâ
25. **Zâriyât**-ı kerem-i ḥâzret-i Ḥâḳ olmayıcâḳ
Münkere hiç eḣer itmez nice **Tûr**-ı Sînâ
26. Her gice **Necm** ü **Ḳamer** zâhir olup çarḳ üzre
Vaḥdet-i Ḥâzret-i **Rahmân**'ı iderler inhâ
27. Bir 'aceb **Vâkı'a**'dur yevm-i kıyâmet ki o dem
Bîmden ḳalb-i **Ḥadîd** olmadadur âbâsâ
28. Mâlik-i nâr-ı caḥîm ile **Mücâdil** itmeye
Rûz-ı **Ḥaşr** içre meded ḳıl bana ey bâr-ı Ḥudâ
29. Zen-i dünyâ gibi hiç mü'mine yok **Mümteḥine**
Şaf şaf ârâyiş ile olmadadur çehre-küşâ
30. Ehl-i İslâma olup **Cum'a** yine 'îd-i sa'îd
Küllü üsbü'ı **Münâfik**laradur rind-i belâ
31. Zînhâr olma **Teḡâbün** ile meyyâl-i **Talâḳ**
Olmasun bâ'ış-i **Tahrîm** saña **Mülk**-i beḳâ
32. **Nün**'ı Ḥâḳḳ Cell 'alâ itdi medâr arzın
Ḥâḳḳa oldığı gün vâḳıf olur bây u gedâ
33. Cesed-i pâki ile gitdi nicemüz bulamam
Rûḥa gerçi görünür nice **Me'âric** ammâ⁸
34. **Nūḥ** için mâ'î 'azâb 'âlemi ḡarḳ-âb itdi
'Asker-i **Cinn**'e meger irmedi seyl-âb-ı fenâ⁹

⁸ Yazmada bu beytin mısralarının yerleri değiştirilmiştir. Kafiye gereği düzeltme yoluna gidilmiştir.

⁹ Yazmada bu beytin mısralarının yerleri değiştirilmiştir. Kafiye gereği düzeltme yoluna gidilmiştir.

35. Oldı **Müzzemmil** ü **Müddessir** ile çünkü hitâb
Ol nebî itdi hemân emr-i kerîmi icrâ
36. Hâkdur elbette **Qıyâmet** görecekdür **İnsân**
Mürselât' uñ **Nebe**'-i Hâkqını ol demde añâ
37. **Nâzi**' ât'ı bize gösterme meded hâtîmede
Yâ İlahî bakamaz vech-i ' **Abûsa** bu gedâ
38. **Sems**-i **Tekvîr** olunup çünkü ola **Fatr**-ı kûbûr
Keffe-i 'adle Hüdâ virmeye **Tatfîfe** rızâ
39. **İnşikâk** ile kaçan emr olma zât-ı **Burûc**
Nûr-ı **Târîk**' ıyla şîrât ola târîk-ı **A'îlâ**
40. **Gâşiye** sırrını fehm eyler iken şâm u **Fecr**
Bir **Beledde** yine 'âmîl yok anuñla 'ulemâ
41. **Sems**-i feyyâz ile açılmadadır **Leyle**-i gam
Tâb-bahş olmadadır 'âleme her vaqt-i **Duĥâ**
42. **İnşirâh** ile Hüdâyâ bizi maşşûr eyle
Tîn' veş qalmaya qalbümde benüm ğuşşa belâ
43. Qanı ol dem ki ' **Alâk** pâre iken cism-i za'îf
Qadr'e irgördi seni rûh virüp ol Mevlâ
44. Naşş-ı kâtı' gibi hiç **Beyyine** yok **Zilzâl**'a
' **Âdiyât** ehli ile faĥr iderüz rûz-ı cezâ
45. Çün ola **Qârî**' a seyr eyle **Tekâşür** nicedür
Ol ' **Aşır**' da ne qaşır var ne nişîmen ne livâ
46. **Veyldür** cây-ı maqarr kavm-i ĥabîş-i **Fîle**
Şıdĥ-ı teslîm-i **Qureys** ile güm oldı a' dâ
47. Dîn-i İslâma giren **Kevşer** içer cennetde
Kâfirûn nâr-ı caĥîm ile olındı meczâ
48. **Naşr** olup pişrevüñ yoĝ ise ĥıkd ile **Leheb**
Eyle **İhlâş** ile **Ta'vîz** budur semt-i rızâ
49. Yâ İlahî bula cennetde maĥâm-ı 'âlî
Her geh ĥayr ile **Senâ** 'îkuluña ide du' â

SONUÇ

Suverü'l-Kur'an, klâsik Türk edebiyatında Kur'an-ı Kerim'de adı geçen sure isimleri ve bunların sahip oldukları çeşitli özellikler hakkında kaleme alınmış bir türdür. Genellikle sure isimlerinin daha çabuk öğrenilmesi ve hafızada kalıcı hâle getirilmesi için manzum veya mensur şekilde kaleme alınan bu türde yazılmış olan şairlerin sayısı edebiyatımızda oldukça sınırlıdır. Latîfî, Şeyhülislam Yahya, Seyyid Muhammed, Şakir Ahmet Paşa ve Dâ'î gibi şairler bu türde şiirler yazdığı bilinmektedir. 17. yüzyılda yaşayan ve iyi bir ilim adamı olmasının yanında şair kimliğiyle de bilinen Senâ'î de bu türden eser kaleme alanlardan biridir.

Senâ'î'nin *Suverü'l-Kur'an'ı* kaside nazım şeklinde ve 49 beyitten müteşekkildir. Senâ'î, klâsik kaside formatında olmayan bu manzumesinde, *Kur'an-ı Kerim'*deki 114 surenin biri hariç (Mâide) hepsini söz konusu yapmıştır. Şair, ilk sure olan Fatıha Suresi'nden başlayarak son sure olan Nâs Suresi'ne kadar sure isimlerini genellikle her beyitte ikişer üçer adet olmak üzere zikretmiştir. Bu surelerden büyük çoğunluğunun isimlerini aynen zikretmiş, bazıları içinse delalet ettikleri manalara uygun kelimeler kullanmayı tercih etmiştir. Senâ'î, tevriye ve cinas gibi edebî sanatlarla birlikte hem sure isimlerini gerçek anlama gelecek şekilde kullanmış hem de onlara gerçek anlamlarının dışında anlamlar yükleyerek farklı çağrışımlarda bulunmuştur.

Tanıtımını yaptığımız Senâ'î'nin bu eseri, hem klâsik Türk edebiyatında az rastlanan bir türe örnek teşkil etmesi bakımından hem de sahip olduğu özelliklerle *Kur'an-ı Kerim'*in divan şairlerince şiire kaynak olarak kullanımının farklı bir yönünü aksettirmesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim-zâde Mehmet Refdî (t.y.), *Dîvân*, Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, b. Or. 068-01-02.
- AKAR, Metin (1987), *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Akbayar, Nuri (hızl.) (1998). *Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî (Yâhud Tezkîre-i Meşâhir-i Osmânî)*. C. 5. İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yay.
- AKPINAR, Ali (2009), "Kur'an Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensûr ve Manzûm Eserler ve Manzûm Bir Örnek", Sivas: *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/1. s. 5-18.
- BİRİŞİK, Abdulhamit (2009), "Sure", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yay. s. 538-39.
- COŞKUN, Ali Osman (1985), Seyrek-zâde Mehmed Âsım'ın ve Zeyl-iZübdetü'l-Eş'âr Adlı Eseri, Gazi Üniv., SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1998), "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara: MEB Yayınları. s. 348-65.
- GÖKALP, Haluk (2016), *Türk Edebiyatında Manzum Tevhidler*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- GÜNGÖR, Zülfikar (2000), *Türk Edebiyatı'nda Türkçe Manzum Hilye-i Nebevîler ve Nesimî Mehmed'in Gülîstân-ı Şemâil'i*, Ankara: Ankara Üniv. SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KAPLAN, Yunus (2016), "Kur'an Surelerine Dair Yazılmış Manzum Bir Örnek: Dâ'î ve Suverü'l-Kur'an'ı", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, Volume: 2, Issue: 1, Winter, s. 267-280.
- KOÇİN, Abdülhakim (2011), *Türk Edebiyatında Münâcât*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KÖKSAL, M. Fatih (2011), *Mevlid-nâme*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KURNAZ, Cemal ve Mustafa Tatçı (hızl.) (2001). *Mehmet Nâil Tuman, Tuhfe-i Nâilî- Dîvân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*. C. 1. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- ÖZCAN, Abdulkadir (hızl.) (1989). *Şeyhî Mehmed Efendi, Vekâyü'l-Fudalâ I. Şakâ'ik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*. C. 4. İstanbul: Çağrı Yay.
- PALA, İskender (1995), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- PEKOLCAY, Necla (1950), *Türkçe Mevlid Metinleri*, İstanbul: İstanbul Üniv. SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SEVGİ, Ahmet (1987), *Latîfi, Hayatı ve Eserleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bil. Ens., Basılmamış doktora tezi.
- TAŞ, Bünyamin (2015), "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tefsir", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Autumn, Issue 37, s. 101-121.
- UZUN, Mustafa (2002), "Kur'an (Edebiyat)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 414-17.
- YAŞAROĞLU, M. Kâmil (2006), "Nâs Sûresi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 392-93.
- YENİTERZİ, Emine (1993), *Divan Şiirinde Na't*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- YILDIZ, Alim (2008), "Şakir Ahmed Paşa'nın 'Tertîb-i Nefis' Mesnevîsi", Sivas: *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı XXII/2, s. 179-223.

SERVET MAHLASLI BİR ŞAİRE MÂL EDİLEN MANZUM HAC SEYÂHATNÂMESİ

POETICAL BOOK OF PILGRIMAGE TRAVELS ATTRIBUTED TO A POET WITH THE PSEUDONYM OF SERVET

Suat DONUK*

Öz

Kervanlarla hacca giden Osmanlı aydınları konakladıkları menziller ile hac ibadetleri hakkında bilgiler verdikleri, yolculuk izlenimlerini aktardıkları çeşitli eserler yazmışlardır. Manzum ya da mensur olabilen bu türden pek çok kitap Yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur. Ankara Milli Kütüphanesi Adnan Ötügen İHK Koleksiyonu 06 Hk 2076/1 numarada kayıtlı manzum bir hac seyahatnamesi vardır. Bu eser hakkında çağdaş ve tarihî kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yazma nüshada metnin sonunda yer alan kayıttan dolayı Servet mahlaslı bir şaire mâl edilmektedir. Fakat metinde herhangi bir isim ya da mahlas geçmemektedir. Dizelerdeki bazı anlatımlardan 16. yüzyılda yaşamış, Servet mahlaslı kadın bir sanatçı tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Mesnevi nazım şekliyle yazılan eser 9 kıt'a ile 135 beyitten meydana gelmiştir. Nazım tekniği bakımından kusurlar barındıran bu seyahatname, Osmanlı coğrafyası hakkında bilgiler ile Türkçe deyim ve arkaik kelimeler ihtiva etmesi yönüyle önem taşımaktadır. Bu makalede hac seyahatnameleri hakkında kısaca malumat verilmiş, söz konusu hac seyahatnamesi hakkında çeşitli tartışmalarla elde edilen bilgiler sunulmuştur. Eserin şekil ve muhteva özelliklerinin incelenmesi neticesinde elde edilen sonuçlar verilmiş, çeviri yazılı metni ilim âlemine takdim edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Servet, hac seyahatnamesi, 16. yüzyıl.

Abstract

The Ottoman intellectuals, who went on a pilgrimage with caravans, have written various texts in which they give information about the destinations they have lodged and about their service of pilgrimage, and narrate their journey observations. Many such books, which can either be in a poetical or a prosaic form, are located in Written works libraries. There is a book of pilgrimage travels registered to the number 06 Hk 2076/1 in Ankara National Library Adnan Ötügen Province Public Library Collection. There is no information whatsoever about this work in contemporary or historical sources. Because of the record at the end of the manuscript, the work is attributed to a poet with the pseudonym of Servet. However, there is not any name of pseudonym mentioned in the text. It is understood by some narratives within verses that the book was written by a female artist with the pseudonym of Servet, who has lived during the 16th century. Written in the form of masnavi poems, this work consists of 9 verses and 135 couplets. Embodying flaws in respect of poetic technique, this

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, suatdonuk@hotmail.com

book of travels is of significance for including information about the Ottoman geography, along with idioms and archaic words in Turkish. In this article, a brief information about books of pilgrimage travels is given and information gathered by various discussions about the aforementioned book of pilgrimage travels are presented. The results obtained from the examination of the form and content characteristics of the work are given and the translated text of the work is presented to the field of science.

•

Keywords

Servet, pilgrimage travels, 16. Century.

GİRİŞ

“Hac”, Arapçada “Tartışarak yenmek, susturmak, ikna etmek, inandırmak, haccetmek” manalarını taşımaktadır (Mutçalı 1995: 148). Bu kelime Türkçede ise “İslam’ın beş şartından biri olan ve muayyen zamanda Mekke’deki Kâbe-i Şerîfe’yi ziyaret etmek üzere yola çıkma farızası, hacca gitme, hac görevini yapma” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu 2008: 305; Kanar 2009: 1/1137). Hac, hem mala hem de bedene dayanan bir ibadettir (Çapacı 1968: 8).

İslam inancına göre maddi durumu yeterli, sıhhati yerinde herkesin mutlak surette gerçekleştirmesi gereken bir vecibe olan haccın çeşitli maksatları vardır. Dünyanın dört köşesinden hac mevsiminde Mekke’ye gelen Müslümanlar birbiri ile buluşup, tanışır. Hac eden kişi, o esnada çeşitli dualar okumak, Allah rızası için kurbanlar kesmek, yolculuğun pek çok zorluğuna katlanmak suretiyle günahlardan temizlenip ahlaki veçhesini düzenleme imkânı bulur (Çaviş 1972: 57-58).

İslam’da haccın maddi gücü yeten ve belli şartlara haiz tüm Müslümanlara farz kılınması ile birlikte bu ibadetin yerine getirilmesi için Müslüman devletler tarafından değişik tertibatlar yapılmıştır. Hacca giden kimselerin kullanmaları için belli yol güzergâhları ve bu yollar üzerinde hacıların konaklayıp faydalanabilecekleri menziller oluşturulmuştur. Bu yol güzergâhları ve menziller bölgeye hâkim olan siyâsî otoriteler tarafından zaman ve iklim şartlarına göre değişiklik yapılarak kullanılmışlardır (Sak-Çetin 2005: 199-200).

Osmanlılar, 1517’de Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) devrinde Mısır’ı fethedip Hicaz’ın yönetimini devralmakla, bütün İslam dünyasını ilgilendiren hac organizasyonunun sorumluluğunu da yüklenmiş oldular (Yalçın 2007: 122). Şer’î kurallarla yönetildiği bilinen Osmanlı Devleti’nde hacca büyük önem verilmiş; her yıl düzenli ve güvenli bir şekilde hac farızasının yerine getirilebilmesi için bizzat padişahların denetim ve gözetimi altında hac organizasyonları gerçekleştirilmiştir (Ersoy 2007: 32-33). İaşesi ve askerî koruması devletçe temin edilen kervanların kullanması için menziller ve bunların dizilişiyle ortaya çıkan güzergâhlar tayin edilmiştir. Nitekim Osmanlı hac menzillerinin Kahire-Mekke ile İstanbul-Şam-Mekke güzergâhlarını takip ettiği bilinmektedir (Doğan 2013: 128-129). Osmanlı toplumuna mensup sanatçılar da resmî veya özel kervanlara katılarak hac farızalarını yerine getirmişlerdir. Bu sanatçılar buldukları yerden Mekke’ye varıncaya kadar uğradıkları yerleşim yerlerini, buralar hakkında topladıkları bilgileri, sekiz aydan fazla süren yolculukta başlarından geçenleri, kutsal topraklarda hac farızası çerçevesinde gerçekleştirdikleri ibadetleri anlatan eserler kaleme almışlardır. Bu eserler İstanbul’dan Mekke’ye uzanan çok geniş bir coğrafya hakkında doğrudan bilgiler verirler. Bunlar, aynı zamanda yazarlarının mantalitetleri, inançları, eğitimleri ve dilleri hakkında dolaylı bilgiler de içermektedir (Coşkun 2002: 3).

Hac seyahatnamesi şeklinde isimlendirilen bu eserlerin çoğu hac kervanlarının güzergâhı (menâzil) ve haccın edası (menâsik) konusunda insanları bilgilendirme amacıyla yazılmıştır. 15. yüzyılın başlarında vefat ettiği düşünülen Ahmed Fakîh’in (ö. 618/1221 [?]) *Kitâbü Evsâf-ı Mesâcid-i Şerîfe* isimli eseri, Osmanlı hac seyahatnamelerinin elimizdeki ilk örneği kabul edilmektedir. Bu eserin asıl konusu yolculuk esnasında ziyaret edilen kutsal yerlerdir. 16. asır şairlerinden Fevrî (ö. 978/1571), hac yolculuğu izlenimlerini Âşık Çelebi’ye (ö. 979/1572) yazdığı bir mektupta dile getirmiştir. Nâbî’nin (ö. 1124/1712) münşiyâne bir üslupla kaleme aldığı *Tuhfetü’l-Harameyn*’i bu türdeki eserlerin en edebî kıymet taşıyanıdır. Sulhî (ö. 1109/1697’den önce), Bahrî (ö. [?]), Cûdî (ö. 1756’dan sonra) gibi şairler hac kervanlarının güzergâhını manzum

olarak tanıtırken Abdurrahman Hibri (ö. 1087/1676), Kadrî (ö. [?]) ve Mehmed Edîb (ö. 1223/1807'den önce) de mensur tarzdaki eserlerinde haccın edası hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bunların yanı sıra kütüphanelerde ve özel ellerde yazarı bilinmeyen menâzîlnâme, menâsiknâme, hac seyahatnâmesi ya da rehberi türünde daha birçok yazma eser vardır (Coşkun 2007: 20).

Ankara Milli Kütüphanesi 06 Hk 2076 numarada kayıtlı mecmuada manzum bir hac seyahatnamesi bulunmaktadır. Kütüphane kataloğunun Servet Efendi'nin *Manzum Fıkıh*'ı şeklinde tanımladığı bu eser hakkında tarihî ve çağdaş kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu manzume, Türk edebiyatındaki hac seyahatnameleri üzerine yapılan çalışmalarda zikredilen eserler arasında da yer almamaktadır (bk. Coşkun 2001a: 189-194; agy 2002: 6-49; agy 2007: 9-29; Karataş 2003: 5-12). Bu makalede Servet mahlaslı bir sanatçıya mâl edilen bu eserin adı, şairi ve yazılış tarihi ile ilgili değerlendirmeler yapılacak, şekil ve muhteva bakımından incelenmesi neticesinde elde edilen bulgular sıralanacak, söz konusu manzum hac seyahatnamesinin çeviri yazılı metni ilim âlemine takdim edilecektir.

1. Bulunduğu Yazma

Makaleye konu manzum hac seyahatnamesi, Ankara Milli Kütüphanesi Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 06 Hk 2076/1 numarada kayıtlıdır. Seçme eserlerin bir araya getirildiği 118 varaklık bir mecmuanın ilk 2 varağında yer almaktadır.¹ Beyitler yazmanın 1b varağında başlayıp 3a varağında bitmektedir. Eserin ilk 114 beyti sayfa ortasında, geriye kalanları sayfa kenarındadır. Eser özensiz, bozuk bir rik'a hatla yazılmıştır. Mecmuada herhangi bir tarih kaydı ya da derleyici adı yer almamaktadır. Vefeyâtın tutulduğu bölümde yer alan 1260 kaydından mecmuanın 1844-45 tarihinden önce tertip edildiği söylenebilir. Buradaki metinlerin imlasından mecmuanın eğitim ve kültür düzeyi düşük biri tarafından derlendiği anlaşılmaktadır.

2. Adı

Mesnevi formunda yazılan seyahatname, kataloğa *Manzum Fıkıh* adıyla kaydedilmiştir. Fakat bu isim eserin muhtevasıyla bağdaşmamaktadır. Müstensih, metni başlık olmaksızın yazmıştır. Şair, mukaddime veya hâtîme bölümlerinde herhangi bir özel eser adı bildirmediği gibi ad istihracına imkân tanıyan bir ifade de sarf etmemektedir. Bundan dolayı bu eserin hususî adını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Hac yolculuğunu anlatan şiir formunda bir eser olması nedeniyle şu an için ancak *Manzum Hac Seyahatnâmesi* biçiminde bir isimlendirme imkânı vardır.

3. Şairi

Mecmuada manzumenin son beytinin sol alt köşesinde "Servet didi." yazmaktadır (Servet Efendi [yz]: 2b-derkenar). Bundan dolayı katalogda yazar adı olarak "Servet Efendi" geçmektedir. Fakat şiirin herhangi bir yerinde mahlas bulunmamaktadır. Bu nedenle eserin şairinin Servet mahlaslı bir sanatçı olduğu bilgisi ihtiyatla yaklaşılması gereken bir durum arz etmektedir. Nitekim sözlü gelenekte dolaşımda olan anlatılardan oluşabilmeleri, birden çok derleyici tarafından yazılabilmeleri nedeniyle tutum farklılıkları görülmesi gibi etkenler

¹

bk.

https://www.yazmalar.gov.tr/detayli_arama.php?cmd=search&eserAdi=&yerno=06+Hk+2076&yazar=¬=&koleksiyon=&olcu=&kutuphane=&satir=&kagit=&yaprak=&yaziTuru=&dvd=&konu=&mustensih=&istinsahYeri=&telif1=&telif2=&telifTuru=Hicri&istinsahTarih1=&istinsahTarih2=&istinsahTarihTuru=Hicri&submit=%A0%A0Ara%A0%A0 (E.T: 22.11.2016)

mecmualardaki bilgilere temkinli yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır (Gürbüz 2013: 317).

Eserin bulunduğu mecmuanın muteber olduğu kabul edilse dahi Türk edebiyatında Servet mahlasını kullanan beş sanatçı vardır.² Bunlar arasında kaynaklarca hac seyahatnamesi yazdığı ifade edilen bir şair bulunmamaktadır.

Ancak mesnevîde yer alan bazı ifadeler eserin müellifi hakkında çıkarımlar yapmaya imkân tanımaktadır. Örneğin;

*Kara yazu imiş başumda gördüm
Çü takdîr-i Hudâdur anı bildüm*

*Bir ana görmesün ben nice gördüm
Ne çâre n'eyleyem el-hükümü li'llâh* (Servet Efendi [yz]: 1b)

kıt'asında şayet derleyici kaynaklı bir yazım hatası yoksa manzumenin şairi bir kadın olmalıdır. Şiirin 93. beytini meydana getiren;

*Dirîğâ 'ilm ile mâhir degülem
Binde bir vâsfına kâdir degülem* (Servet Efendi [yz]: 3a)

ifadelerine göre şair medrese eğitimi almamış biridir. Bu durum, şairin kadın olma ihtimalini arttırmaktadır.

Münderecâtının önemli bir kısmını hac yolculuğu güzergâhının oluşturduğu manzumede ilk konak yeri olarak Pendik bildirilmektedir (Servet Efendi [yz]: 2a). Bu bilgiden eserde sözü edilen hac kervanının İstanbul'dan hareket ettiği, dolayısıyla şairin İstanbullu olduğu veya İstanbul'a yakın bir yerde yaşadığı çıkartılabilir.

Bu istihraçlar ışığında söz konusu mesnevinin Fatma Servet Hanım'a (ö. 1309/1891'den sonra) ait olabileceği akla gelmektedir. Servet mahlaslı sanatçılar içerisinde tek kadın olması ve 1870 yılında İstanbul'da kurulduğu bilinen Dârülmualimât'ta (Şanal 2009: 221) öğretmenlik yapması (Ceyhan 2000: 327) bu fikri doğrulamaktadır. Fakat şairin ilim sahibi olmadığını belirtmesi bu manzumenin Osmanlı Devleti'nin öğretmen yetiştiren kurumunda hocalık yapmış Fatma Servet'e ait olma olasılığını zayıflatmaktadır. Ayrıca mezkûr hac seyahatnamesinin önemli özelliklerinden biri "kiçi, yarındası, ırgürmek vb." arkaik kelimeler ile "-durur/dürür, -uban/üben, -ısar/ıser" gibi arkaik ekler ihtiva etmesidir. Bu kelime ve ekler eserin, yazdığı cülûsiyeden Sultan II. Abdülhamit zamanında yaşadığını bildiğimiz Fatma Servet Hanım'dan (Kesik 2016: 1) daha öncesine, 17. yüzyıl öncesine ait olduğu izlenimi vermektedir.

Osmanlı Devleti'ne mensup hacılardan bazıları o dönemdeki ulaşım araçlarının taşıma kapasitesi ve nakil imkânlarının yetersizliği sebebi ile uzun süren yolculuklarını ve istirahat için durdukları yerleri anlatan, menâzilnâme adı verilen eserler yazdıkları yukarıda belirtilmişti. Bu eserler genellikle hacıların yol güzergâhlarını, konaklama ve oturak menzillerini tanıtarak hac yolculuğunun nasıl yapıldığını dile getirmektedir (Sak-Çetin 2005: 210). Bu menâzilnâmeler sayesinde Osmanlılar zamanında İstanbul-Mekke hac güzergâhını tespit edebilmekteyiz. Yine bu menâzilnâmeler yardımıyla hac kervanlarının 17. yüzyıla kadar Haleb üzerinden yolculuklarını sürdürürken bu yüzyıldan sonra Haleb'e uğramadan Mekke'ye devam ettiklerini öğrenmekteyiz (Coşkun 2001b: 314). Makaleye konu olan eserde şair;

² bk. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* "Servet" http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=arama_sonuc&detayli_arama=1&M_AD=servet&M_DOGUM_YERI=&M_OLUM=&M_MESLEK=&M_ESERLERI=&M_DOGUM=&M_YAZAR= (E.T: 22.11.2016)

Bu sayı başka bir kaynağa göre üçtür (Tuman 2001: 1/140).

*Geçüp andan Haleb şehrine irdük
Resûl evlâdını ziyâret itdüük* (Servet Efendi [yz]: 2b)

beytiyle Haleb'e uğradıklarını bildirmektedir. Bu durum eserin 17. yüzyılda veya daha öncesinde yaşamış bir şair tarafından yazıldığı düşüncesini desteklemektedir.

Manzum hac seyahatnamesinde yazılış tarihi hakkında tahmin yürütmeye imkân tanıyan ender sayıda beyit vardır. Bunlardan biri olan;

*Halîfe-i zamân şâh-ı cihânı
Hak ana vire 'ömr-i câvidânı* (Servet Efendi [yz]: 1b)

beytinde dönemin hükümdarı için "halife" sıfatı kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti hükümdarlarının "halife" unvanını 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim marifetiyle aldıkları bilinmektedir (Çiçekler 1998: 17/546). Bu nedenle manzumenin 16. asırda yazıldığı ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Türkçe arkaik kelimeler barındıran eserin dil ve üslûbu da 16. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Fakat maalesef hâlihazırdaki biyografik kaynaklarımız 16. yüzyıla mensup Servet mahlaslı bir şair hakkında bir bilgi ihtiva etmemektedir.

Bu veriler ışığında söz konusu eserin hangi şaire ait olduğunun kesin bir şekilde tespitinin mümkün olmadığı, Servet isimli/mahlaslı, 16. yüzyılda yaşamış kadın bir sanatçıya ait olabileceği, manzumenin başka nüshalarına ya da Servet mahlaslı sanatçılar ile ilgili yeni bilgilere ulaşıldıktan sonra şairin kimliğine net bir şekilde ulaşılabileceği söylenebilir.

4. Yazılış Tarihi

Servet'e mâl edilen manzum hac seyahatnamesinin mukaddesinde ya da hatimesinde herhangi bir tarih yer almamaktadır. Metin içerisinde doğrudan zaman ya da tarih bildiren bir ifade de yoktur. Bu nedenle yukarıda "2. Şairi" başlığı altındaki tartışma doğrultusunda manzum hac seyahatnamesinin 16. yüzyılda yazıldığı söylenebilir. Bu husus eseri, Türk edebiyatında ilk örneklerine 15 ve 16. yüzyılda rastlandığı bilinen (Coşkun 2007: 20) manzum hac seyahatnamelerinin en eskilerinden biri kılmaktadır.

5. Şekil Unsurları

Makaleye konu olan manzume, mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Fakat şair, mesnevinin yerleşik kurallarını gevşeterek şiirini meydana getirmiştir. Mesnevinin kaidelerinden biri beyitlerle tesis edilmesidir. Şairinin Servet olduğu söylenen esere beyitlerle başlanmaktadır. Fakat iki yerde dörtlük nazım birimine geçilmektedir. İlk 15 beyitten sonra 5 dörtlük ile devam edilmektedir. Akabinde tekrar beyit birimine dönülmüş, 84 birim bu surette tanzim edilmiştir. 85. beyte tekabül eden yerde bir kez daha dörtlüğe geçilmiştir. Burada 4 dörtlük kurulduktan sonra eserin geriye kalan kısmı mesnevinin aslî birimi olan beyitlerle tesis edilmiştir. Eser bu hâliyle 135 beyit ile 9 dörtlük olmak üzere 144 nazım biriminden müteşekkildir.

Mesnevi nazım şeklinin temel hususiyetlerinden biri genellikle vezin birliğine sahip olmasıdır (Çiçekler 2004: 29/320). Ancak Servet'e mâl edilen manzumede üç farklı kalıp kullanılmıştır. Hezec bahrinin *mefâ'ilün / mefâ'ilün / fe'ülün* kalıbıyla başlayan şiir, 32. ve 33. beyitlerde remel bahrinin *fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün* kalıbına geçiş yapmaktadır. 34. beyitle başlangıç kalıbına dönen manzumenin 13 beyti de *mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Tüm eseri bu üç kalıp arasındaki düzensiz surette dönüşümlerle tertip eden şair, en çok *mefâ'ilün / mefâ'ilün / fe'ülün* kalıbını tercih etmiştir.

Manzum hac seyahatnamesinde kullanılan kalıpları ve beyit sayılarını şu şekilde göstermek

mümkündür:

Kullanılan Kalıp	Beyit No	Dörtlük No	Beyit/ Dörtlük Sayısı
<i>mefâ'ülün / mefâ'ilün / fe'ülün</i>	1-31, 34-54, 82-84, 88-97, 101-102, 105-110, 112-123, 132-133	1-5	92
<i>fâ 'ilâtün / fâ 'ilâtün / fâ 'ilün</i>	32-33, 55-81, 85-87, 103-104, 111	6-9	39
<i>mefâ'ülün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün</i>	98-100, 124-131, 134-135	-	13
TOPLAM		144	

Müellifin aruz kalıplarını başarılı bir biçimde şiirine tatbik ettiğini söylemek mümkün değildir. Manzumenin pek çok mısraında vezin aksamaktadır.³ Bir dörtlük (bk. 1. dörtlük) ile bazı beyitlerde⁴ vezin problemlerine rastlanmaktadır. Kimi yerlerde ise aslı imlaları “Cüft, şehir, ‘asr, ‘akl, ‘ömr” olan kelimeler “Cüfüt, şehir, ‘asır, ‘akıl, ‘ömür” şekline sokulduğu takdirde kalıp oturmaktadır. Bu tür zorlamaları saymadığımız halde 306 dizeden müteşekkil şiirin 48 mısraında vezin kusurludur. Bu durum eserin % 15,6’sında aruz kusuru olduğu anlamına gelmektedir. Yukarıda manzumenin bulunduğu mecmuanın kültür düzeyi düşük olduğu anlaşılan biri tarafından derlendiği belirtilmişti. Metinde görülen aruz sorunlarının bazılarının derleyici kaynaklı olması muhtemeldir. Kusurların bir kısmının derleme esnasında ortaya çıktığı kabul edilse bile eserin aruza hâkim bir şair tarafından yazıldığını iddia etmek oldukça güçtür.

Mesneviler genellikle “giriş”, “konunun işlendiği bölüm” ve “bitiş” olmak üzere üç ana bölüm şeklinde tertip edilirler. Muntazam bir mesnevinin giriş kısmında “besmele, tahmid, tevhid, münâcât, na’t, mi’râc, mu’cizât, din büyüklerine övgü, dönemin hükümdarına övgü, devlet büyüklerine övgü, sebep-i telif” alt bölümleri olur (Kartal 2010: 556-576). Söz konusu seyahatname birer beyitlik tevhid ve münâcât bölümleri ile başlamaktadır. 3. ve 4. beyitler na’tı meydana getirmektedir. 5. beyit din büyüklerine övgüyü içermektedir. Dönemin hükümdarına methiye bölümünü 6. ve 7. beyitler oluşturmaktadır. Şair, giriş bölümünün son kısmı olan sebep-i telifi 8. ile 19. beyitler arasında işlemektedir. Burada 15. ile 16. beyit arasına yine telif sebebini ele alan 5 dörtlük de yerleştirmiştir. Konunun işlendiği asıl bölüm ise 19. beyitte başlamaktadır. Bu bölüm 128. beyte kadar sürmektedir. Bitiş bölümü ise 129.-135. beyitleri arasında yer almaktadır.

Makaleye konu manzumede redif ve kafiye tatbikinde -vezinde olduğu gibi- çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bazı beyitlerde uyak ya da redif görülmemektedir. 144 birimlik eserin 4 beytinde redif veya kafiye yoktur.⁵ Fakat bu durumun derleyici kaynaklı olabileceği de kabul edilmelidir. Şair bir beyitte Hz. Osman’a ait bir sıfat olduğu bilinen “Zi’n-nûreyn” ifadesini “Zi’n-nûrîn” biçiminde zorlayarak kafiye oluşturmuştur.

Mesnevide şairin daha çok mürekkebe, yani birden fazla ses tekrarına dayalı kafiyeler kullandığı dikkat çekmektedir. Şair, mürekkebe kafiye çeşitlerinden (mürdef, mukayyed, müesses) ise en çok;

³ Bu mısralar şunlardır: 5/2 (5. beytin 2. mısraı), 19/1, 27/2, 30/1, 34/1, 42/2, 45/1, 52/2, 56/2, 57/2, 63/1, 68/1, 69/1, 80/1, 82/2, 84/2, (6. dörtlüğüm 1. mısraı), 91/2, 92/2, 99/1, 101/1, 102/1, 109/2, 113/1, 115/2, 125/2.

⁴ Bu beyitler şunlardır: 21, 40, 41, 43, 46, 48, 58, 73, 97, 126, 131.

⁵ Bu beyitler şunlardır: 12, 41, 74, 131.

Münezzehsün zamân ü hem mekândan
'Akıl irmez ana sırr-ı nihândan (Servet Efendi [yz]: 1b)

Be-gâyet olmuşam bî-çâre miskîn
Garik-ı bahr-ı 'isyân zâr u gamgîn (Servet Efendi [yz]: 1b)

örneklerinde görüldüğü üzere mürdef kafiye çeşidini tercih etmiştir. Manzumenin 23 biriminde mürdef kafiye görülmektedir.⁶

Manzum hac seyahatnamesinde tek sestem oluşan (mücerred) kafiye de yer verilmiştir:

Yaratmışdur Hudâ 'arş gölgesinden
Cihân halkı geçer hoş sâyesinden (Servet Efendi [yz]: 1b)

Ecel dermânını inse bu tağa
Giderken bildük ahvâl irdi yine (Servet Efendi [yz]: 2a)

beyitleri buna örnek olarak verilebilir.

Eserin kafiye-redif özellikleri bağlamında dikkat çeken noktalardan biri müreddef, yani sadece redifin bulunduğu beyitlerin sayısının klasik Türk edebiyatı ortalamasının üzerinde seyretmesidir.

Dönüp 'azm-i vatan kılduk hezârân derd ü âh ile
Geçen eyyâmı anup döker gözyaşları eyle (Servet Efendi [yz]: 2b-derkenar)

Kıldı bir ma'sûma hüküm Medîne-i Münevverede
Habîbu'llâhun oğlu İbrâhîm karşıdur anda (Servet Efendi [yz]: 2b-derkenar)

şeklinde örneklerini verebileceğimiz bu türden birimlerin sayısı 41'dir.⁷

Manzumenin bazı yerlerinde şairin, mesnevi diziliminin içerisine farklı nazım şekilleri yerleştirme gayreti taşıdığı hissedilmektedir. Örneğin beyitlerin arasına serpiştirilen dörtlükler kafiye dizilişleri ve birim sayıları ile koşma nazım şeklini anımsatmaktadır. Eserin son iki beyti ise farklı aruz kalıbı ve "aa ba" uyak örgüsüyle kıt'a nazım şeklini akla getirmektedir. Mesneviye gazel ya da benzeri kısa manzumeler yerleştirilebilmekle birlikte koşma gibi halk edebiyatı şairlerinin konmasına pek rastlanmamaktadır.

Servet mahlaslı bir şaire atfedilen eser vezin, kafiye ve nazım şekli kusurları nedeniyle birinci sınıf bir manzume olmadığı fikrini vermektedir.

6. Muhteva Unsurları

Servet mahlaslı bir sanatçıya atfedilen eserin muhtevasını şöyle özetleyebiliriz: Şair, Allah'ın birliğini dile getirip ona yakararak başlamakta; Hz. Muhammed'e, âline ve ashâbına salât ve selâmda bulunmaktadır. İki beyitle dönemin hükümdarına övgüde bulunup sebebi telife geçmektedir. Şair burada aciz, miskin, günahkâr bir kul olduğunu, Allah'ın inayeti olursa bir hikâye anlatacağını belirtmektedir. Allah ona üç çocuk vermiştir. O, çocuklarıyla mutlu bir yaşam sürmekteyken çocukları ansızın peşi sıra vefat eder. Biri akşam, biri yatsı, biri de sabah ezanında teslim-i cân etmiştir. Şair, Allah'tan geldiği için bu kara yazıya katlanır ve kendisinin yaşadığını başka bir anne çekmesin diye dua eder. Çocuklarından ayrılmanın ateşiyle bir müddet yandıktan sonra Allah'tan Ka'be'ye yüz sürmeyi niyaz eder. Yaradan onun duasını kabul eder; hacca gitmek için yola koyulur. Önce Pendik, Ermenek, Pazarcık ve Akşehir'e

⁶ Bu birimler şunlardır: 2, 9, 10, 13, 14, 2. dörtlük, 3. dörtlük, 4. dörtlük, 20, 28, 35, 51, 58, 68, 69, 77, 78, 81, 8. dörtlük, 86, 91, 100, 103.

⁷ Bu birimler şunlardır: 21, 24, 25, 26, 29, 30, 36, 39, 40, 43, 49, 50, 53, 57, 59, 62, 64, 72, 75, 80, 83, 84, 87, 88, 89, 92, 94, 96, 101, 102, 105, 106, 108, 112, 113, 114, 117, 121, 126, 130, 132. beyitler.

gelirler. Konya'ya geçip Mevlânâ'nın türbesini ziyaret ederler. Yolculuklarının devamında yüce dağlar, coşkun ırmaklar görürler. Kırkgeçit'ten geçip Adana'ya varırlar. Cebrâil'in indiği Danyal Köprüsü'nden geçerler. Yöresini kimsenin bilmediği Şâh Mervân Kalesi'nden geçerler. Kurdkulağı, Karanlıkuyu, Payas, İskender Dağı geçtikleri diğer yerlerdir. Kâfir hududu olan Bakras Dağı'nda yürürken zorlanırlar. Hacılar orada sıkıntılar çekerler. Halep'e varıp Resûl (a.s.) evlâdından bir şahsın mezarını ziyaret ederler. Halep'ten Şam'a giderken iki üç günlük bir mesafedeki Hama'ya uğrarlar. Orada su değirmenlerini görürler. Maarra ve Hân-ı Şeyhûn'u geçip nice sarp yerler aşarlar. Bundan sonra Şam'a ulaşırlar. Orada yüz binlerce ziyaret yerinin olduğunu duyarlar. Bunlardan bazıları Emevî Câmî'i, Hz. Zekeriyya ve Hz. Yahya'nın makamı, İmam Hüseyin'in kesik başı, İmam Ali'nin kızları ile Bilâl-i Habeşî'nin mezarı, Veyselkarânî'nin taç ve hırkası, Hz. Peygamber'in üç eşinin türbesi, hulefâ-yı râşidîn'in el yazısı ile yazılmış Mushaf, Hz. İsa'nın ineciği minâredir.

Şam'dayken şairin bir çocuğu hastalanır. Şam'da geçirilen birkaç günden sonra Kudüs'e varmak için yola koyulurlar. Kudüs'e yedi günde varırlar. Burada Kubbe-i Sahra'yı, Mescid-i Aksâ ile kıyamette insanların toplanacağına inanılan yeri, Bâb-ı Cennet'i, Bâb-ı Rahmet'i, Tevbe Kapısını, Davud peygamberin zincirinin ucunu, Hz. İsa'nın saf, ak mermerden oyulmuş beşiğini, Hz. Muhammed'in mî'râca çıktığı yeri, Cebrâil'in Sahratullah'taki parmak izlerini, Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yeri, Hz. Meryem'in kabri ve Hz. Musa'nın mezarını ziyaret ederler. Kudüs gezisinden sonra Şam'a geri dönerler. Şam'a dönüşlerinde Yûsuf nebînin kapısı, Ya'kup (a.s.) köprüsü ile Ken'an illerini de görürler. Şam'dayken Ka'be'yi merak ederler. Yola çıkıp Müzeyrib denen bir menzile varırlar. Müzeyrib'de yedi gün kaldıktan sonra kafilenin önünde Hz. Peygamber'in sancağı ve Emîrül-hac olacak vaziyette Mafrak, Ayn-ı Zerka, Vâdî-i Anze, Tabutkorusu gibi yerleri geçerler. Susuz bir vaziyette yolculuğa devam ederler. Günahkâr olduklarından dolayı insanları taş kesilen bir yer görürler. On iki konaktan sonra Âsî Hurma adlı bir yere varırlar. Sarp bir yer olan Salih Peygamber Devesi (Medâyin-i Sâlih) ile susuz, çorak Akabe'yi geçerler. Cennete benzeyen Alâ adlı yerde mola verirler.

Çeşitli kaleleri aştıktan sonra Medîne-i Münevvere'ye gelirler. Hz. Muhammed'in şehrine vardıkları için sevinçten yürekleri oynar. Ak ve münevver kubbeli Ravza-i Mutahhara'yı ziyaret ederler. Ziyaret esnasında ağlayıp kendilerinden geçerler. Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Fâtma'nın türbelerini dolaşırlar. Şair, ilim sahibi olmadığı için bu güzel yerleri anlatmaktan aciz olduğunu bildirir. Medine'deyken Hz. Osman ile Hz. Hamza'nın makamları ile Peygamber Efendimiz'in hurma bahçesini gezerler. Oradayken zengin, fakir her insan ihramını giyip, Allah'a yönelip "Lebbeyk" diyerek ibadet etmektedir. Dokuzuncu konak olarak Mekke'ye ulaşırlar. Babüselam'dan girerek Ka'be'ye varırlar. Şair, Ka'be'yi karşıdan görünce vecde gelir. Herkes orada secdeye gitmektedir. Her türden hacılar Ka'betullah'ı yedi defa tavaf edip Hacerülesved'in karşısında dururlar. Altınoluk'un yanına gelip dua ederler. Kafile olarak Ka'be kapısından çıkıp Safa ve Merve'ye varırlar. Yedi defa gidip gelirler. Arefe gecesi Mina pazarına geçerler. Halk sonraki gün toplanıp Arafat'a çıkacaktır. Arafat'tan ikinci vakti Mina'ya dönerler. Mina pazarında bayramı kutlarlar. Zengin, fakir herkes kurban keser. Orada Hz. İbrahim'in bir mescidi vardır. Bu mescitte namaz kılmak gerekmektedir. Orası Cebrâil'in İsmail'in yerine kurban edilmesi için koç getirdiği yerdir. Oradan şeytan taşlamaya giderler. Üçer kere yedişer taş atarlar. Şair burada "Hacci kabul olanın taşı, melekler olur." diyerek hacci kabul olan kişinin attığı taşın meleğe dönüştüğü yönündeki inanışa yer verir.

Mina'yla Ka'be arasında Hira Dağı vardır. Mina'dan sonra tavaf için Ka'be'ye geri giderler. Safa ve Merve'de sa'y ederler. Akşam Mina'ya gelirler. Sonra herkes Ka'be'ye geçer. Şair burada sürekli tavaf ve sa'y ettiğini, bundan çok mutluluk duyduğunu belirtir. Bab-ı Umre'den

umreye gidilip oradan Ka'be'ye gelirler. Kabetullah kapısından çıkıp Hz. Muhammed'in evine varırlar. Hz. Peygamber'in evinde büyük sofanın önünde üç oda vardır. Burada mübarek dirseğinin izi olan bir taş bulunmaktadır. Sofasında iki mihrap vardır. Bahçesinde hurma ağacı yer almaktadır. Orası Hz. Hatice ile yaşadığı, Hz. Fâtıma'nın doğduğu yerdir. Hz. Muhammed'in annesi ve Hz. Alî'nin evlerini dolaşırlar. Mekke'de gezilecek yer sayılamayacak kadar çoktur. Fakat şair bunları dile getiremeyecek denli zayıf ve düşkündür. Beytülharam'da Veda Kapısı denen bir yer vardır. Veda edip oradan çıkarlar. Hacılar orada gözyaşları içerisinde dua edip geri geri giderler. Eşyalarını yüklenip Ka'be'nin önünden geçerler. Ayrılığın verdiği üzüntüyle gidip Verâ-yı Fâtıma denen büyük bir köye konarlar. Buradan tekrar Medîne'ye geçerler. Orada Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim'in mezarını görürler. Ka'be ve Medîne'den ayrı düşdüktan sonra sonsuz bir üzüntüye kapılırlar. Yolculukları üzerinden on ay geçtikten sonra şair annesini de kaybeder. Bin dert ve âh ile vatana dönüş için yola koyulurlar. Geçen zamanlar için gözyaşı dökerler. Şair, üzüntüsünden dolayı hislerini dile getirmekten acizdir. Başa gelen Allah'tan gelmiştir, gafil olup isyan etmemek gerekir. Bundan dolayı o; kendine seslenip "İsyanından dolayı tevbe et, aklını zâyî' etme!" demektedir. Sonda "Ne yazık ki ben, ömür sermayesini heba etmiş zayıf ve âciz bir âvâreyim; söylediklerim de kendimedir." diyerek mesneviyi bitirmektedir.

Bu anlatılar, manzum hac seyahatnamesinin konusunun hac ibadetini ifa etmek için çıkılan seyahatte elde edilen izlenimler olduğunu göstermektedir. Konu ele alınırken çoğu defa "başta gelen dertlere sabretmek" gerektiğinin vurgulanması dikkat çekicidir. Dolayısıyla eserin "sabır, metanet, tevekkül" temalarını ihtiva ettiği söylenebilir.

Bilindiği üzere Osmanlı hac seyahatnâmeleri;

- 1- Hac rehberleri veya hac el kitapları
- 2- Rehber nitelikli olanlar
- 3- Rapor nitelikli olanlar
- 4- Edebî, mistik veya diğer eğilimlerle yazılanlar

olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Hac rehberleri de haccın dinî önemini, kurallarını, yapılaş şekil ve yerlerini anlatan menâsiknâmeler ile hac yolculuğu sırasında uğranılan konakların isimlerini, kervan yürüyüşüne göre uzaklıklarını anlatan menâzilnâmeler olmak üzere iki çeşittir (Coşkun 2001a: 189-191). Muhtevasını yukarıda özetlediğimiz manzume, tür olarak menâsiknâme, menâzilnâme ile edebî hac seyahatnamesi özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Genel kompozisyondan hareketle ise eserin edebî hac seyahatnamesi türünde olduğu söylenebilir.

Klasik Türk edebiyatına mensup eserlerin muhteva unsurlarında edebî sanatlar önemli bir yer tutar. Bu edebiyatta aşk, özlem, güzellik, hayranlık gibi yoğun hisleri anlatan gazel ve kasidede çok sayıda edebî sanata rastlanırken bir olayın ya da durumun tahkiye edilmesine dayanan mesnevide bu sanatlar nispeten daha az görülmektedir. Çalışma konusu hac seyahatnamesi için de bu durum geçerlidir. Şair eserin genelinde kervan konaklarını, hac farızasını ve izlenimlerini aktarmaktadır. Bundan dolayı mecaz, anlam, söz ve yazı ile ilgili sanatlara nadiren başvurmuştur. Edebî sanatlar içerisinde en çok tezat⁸ ve nidâ⁹ gibi tertibi kolay türler tercih edilmiştir.

Servet'e mâl edilen hac seyahatnamesinde görülen edebi sanatların belli başlıları birer örnek ile şöyle gösterilebilir:

⁸ Tezat sanatı şu birimlerde görülmektedir: 3. ve 7. dörtlük, 12, 17, 58, 89, 95, 101, 109, 110, 132, 133. beyitler.

⁹ Nida sanatı şu beyitlerde görülmektedir: 1, 41, 60, 66, 68, 69, 81, 86, 107, 134.

Tezat

Şem'a pervâne gibi gice gündüz
Ne bay u ne gedâ yeksân düpedüz (Servet Efendi [yz]: 3a)

Nida

Hazret-i İsâ göge gıtdügi yir
Meryemün kabri de anda ey dilir (Servet Efendi [yz]: 2b)

İstifham

Nice medh idelüm ol pâdişâhı
Ki meddâhı olupdur murg [u] mâhî (Servet Efendi [yz]: 1b)

Tevriye

Yaratmışdur Hudâ 'arş gölgesinden
Cihân halkı geçer hoş sâyesinden (Servet Efendi [yz]: 1b)

Teşhis

Habîbu'llâh şehrine gelince
Cân sevinür yürek oynar irince (Servet Efendi [yz]: 3a)

Teşbih

'Asker-i gam dürüp üstüme geldi
Virân olup gönül şehri yıkıldı (Servet Efendi [yz]: 1b)

İstiare

Bularun âteşiyle niçe müddet
Be-gâyet câna kâr itmişdi fûrkat (Servet Efendi [yz]: 1b)

Kinaye

Yöneldük râh-ı Hakka toğrı ey cân
Niçe yirlerde olduk yolda mihmân (Servet Efendi [yz]: 2a)

Tenasüp

Gam u gussa ile feryâd ü âhum
İrişdi göklere dūd-ı siyâhum (Servet Efendi [yz]: 2b)

Telmih

Yûsufı arayu ol tağı taşı
Taşları delmiş 'aceb gözi yaşı (Servet Efendi [yz]: 2b)

Tekrir

Tavâf [ü] sa'y iderdük gice gündüz
Ne hoş demdür ne hoş sâ'at [düpedüz] (Servet Efendi [yz]: 3a-derkenar)

Mübalağa

Dönüp 'azm-i vatan kılduk hezârân derd ü âh ile
Geçen eyyâmları anup döker gözyaşları eyle (Servet Efendi [yz]: 2b-derkenar)

Edebî metinlerin muhteva unsurlarından biri de deyim ve atasözleridir. Servet'e atfedilen hac seyahatnamesinde hac kervanının uğradığı menziller ile hac ibadeti hakkında bilgiler verilen kısımlarda deyimlere oldukça ender rastlanmaktadır. Bununla beraber tevhid, münâcât, na't ve sebep-i telif bölümleri ile şairin ferdî hissiyatını dile getirdiği diğer yerlerde deyimlere sıkça rastlandığı görülmektedir. Şair bunlar içerisinde en çok "kâr etmek, yüz sürmek, gözyaşı

dökmek” deyimlerini kullanmıştır. Manzumede herhangi bir atasözü geçmemektedir. Eserin aruzun kısa bir vezniyle yazılmasını bunun nedeni olarak değerlendirmek mümkündür.

Manzum hac seyahatnamesinde geçen beyitler şunlardır:¹⁰

- Âh etmek (90. Beyit)
- Akıl ermemek (2. Beyit)
- Ardına bakmamak (100. Beyit)
- Can vermek (4. Dörtlük)
- Derde düşmek (3. Dörtlük)
- Derdine derman olmak (7. Dörtlük)
- Elem çekmek (35. Beyit)
- Feryadı göklere ermek (51. Beyit)
- Feryat etmek (89. Beyit)
- Yola getirmek (4. Beyit)
- Göge ermek (26. Beyit)
- Gönlü viran olmak (1. Dörtlük)
- Gözyaşı dökmek (122, 130. Beyit)
- Günaha batmak (9. Beyit)
- Haddi olmamak (8. Beyit)
- Hakka yönelmek (20. Beyit)
- Hayran olmak (7. Dörtlük)
- İbret olmak (76. Beyit)
- Kâr etmek (1 ve 2. Dörtlük, 15, 16. Beyit)
- Kara yazılı olmak (5. Dörtlük)
- Niyaz etmek (17. Beyit)
- Sayesinde (olmak) (7. Beyit)
- Takati olmamak (47. Beyit)
- Taşa çalmak (104. Beyit)
- Vecde gelmek (93. Beyit)
- Yaka yırtmak (7. Dörtlük)
- Yola girmek (69. Beyit)
- Yüreği oynamak (84. Beyit)
- Yüz sürmek (17, 125. Beyit)
- Yüz tutmak (90. Beyit)
- Yüzü olmamak (8. Beyit)

7. Dil ve Üslûp

Makale konusu seyahatnamenin dil ve üslûbunun klasik Türk edebiyatının geneline nazaran sade olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kanıya varmamızın ilk nedeni manzumenin dil varlığını Arapça ve Farsçadan çok Türkçenin meydana getirmesidir. İkinci neden eserde Arapça ve Farsça terkiplerin sayısının oldukça az olmasıdır. Başka bir neden ise âyet-i kerîme, hadîs-i şerîf ve Arapça-Farsça kelâm-ı kibârlar içermemesidir. Şiir, yukarıda belirtildiği üzere Türkçe deyimler itibariyle de zengindir. Bu hususlar makaleye konu hac seyahatnamesinin dil ve üslûbunu yalın kılmaktadır.

¹⁰ Deyimlerin tespitinde *Örnekleleriyle Divan Şiirinde Deyimler* adlı eserden istifade edilmiştir (Tanyeri 1999).

Dil, özellikle menzillerle hac ibadeti uygulamaları hakkında bilgiler ve yolculuk izlenimlerinin olduğu yerlerde sadedir. Halk edebiyatı nazım birimi olduğu bilinen dörtlüklere geçildiğinde de dil ve üslûbun yalın bir hâl aldığı gözlenmektedir.

*Pendigi vü İrmenegi geçüp
Hem Pâzârcığı vü Akşehri aşup* (Servet Efendi [yz]: 2a)

*Kurdkulağı Karanlukkuyulu
Hem Payas bir gözi İskender Tağı* (Servet Efendi [yz]: 2a)

beyitleri, menziller hakkında bilgileri tumturaksız bir tarzda aktarmaktadır.

*Nişân yiri var ise ne iderler
Üçer kere yedişer taş atarlar* (Servet Efendi [yz]: 3a)

*Girü ahşam[a] gelürler Minâya
Sonra göçer ulu kiçi Ka'beye* (Servet Efendi [yz]: 3a)

beyitleri, hac ibadetini yalın bir dille izah etmektedir.

*Geçüp andan niçe günler yürüdük
Akarsular ulu tağlara irdük* (Servet Efendi [yz]: 2a)

*Görüp [kim] yüce tağlar göge irmiş
Akar ırmakları 'ummâna dönmiş* (Servet Efendi [yz]: 2a)

beyitleri, yolculuk izlenimlerini açık bir anlatımla dile getirmektedir.

*Ak münever görünür kubbesi
Anun içindedür ol Tanrı hâsı
Ne 'aceb heybetlüdürür kapısı
Hak Resûlinün mübârek Ravzası* (Servet Efendi [yz]: 3a)

*Anda olanlar 'aceb hayrân olup
Yakalar çâk eyleyüp giryân olup
Derdli olan cânlara dermân olup
Hak Resûlinün mübârek Ravzası* (Servet Efendi [yz]: 3a)

dizeleri dörtlüklerde dil ve üslûbun yalınlaştığına örneklik etmektedir.

Eserin mukaddimesinde dil ve anlatım diğer yerlere nispeten ağır ve tumturaklıdır. Bu kısımda dil varlığı ağırlıklı olarak Arapça ve Farsçadan oluşmuş, tamlamalar genellikle bu iki dilin kurallarıyla kurulmuştur.

*Hudâyâ hayy u kayyûm [u] vahîdsün
Kadîm ü kâdir [ü] ferd [ü] samedsün* (Servet Efendi [yz]: 1b)

*Halîfe-i zamân şâh-ı cihânı
Hak ana vire 'ömr-i câvidânı* (Servet Efendi [yz]: 1b)

beyitlerini buna örnek olarak verebiliriz.

Dilin canlı bir varlık gibi değiştiği, sahip olduğu kelime ve eklerin anlam ve işlev değişmelerine uğradığı, bazen de yazılı ve sözlü anlatımda kullanımdan düştüğü bilinen hususlardır (Küçük 2014: 2). Dilin güncel hâlinde yer almayan, arkaik adı verilen bu kelimelere tarihî metinlerde rastlanmaktadır. 16. yüzyılda yazıldığı izlenimi veren manzum hac

seyahatnamesi çok sayıda arkaik kelime ve ek ihtiva etmektedir. Metinde geçen arkaik kelimeleri şöyle verebiliriz:¹¹

Tuş olmak: 1- Yönelmek. 2- Rast gelmek, isabet etmek, karşılaşmak. 3- Nail olmak, erişmek. 4- Delâlet etmek, uygun gelmek.

Bular: Bunlar.

Urmak: 1- Vurmak, çarpmak. 2- Baskın yapmak, gasp ve yağmak etmek. 3- Belli bir sesi yüksek olarak çıkarmak, haykırmak. 4- Giydirmek, giyinmek, takmak ...

Berk: 1- Sağlam, sıkı, muhkem, kuvvetli. 2- Katı, sert. 3- Şiddetli. 4- Süratli, hızlı.

Kiçi (Üç yerde geçmekte): Küçük.

Kamu (Üç yerde geçmekte): 1- Bütün, he, her. 2- Herkes

İrgürmek: Ulaştırmak, eriştirmek.

Bay: 1- Zengin, müstağni. 2- Ulu, kibar, soylu. 3- Temiz.

Yarındası: Ertesi, ertesi gün.

Girü (İki yerde geçmekte): 1- Yine, tekrar, bir daha, sonra. 2- Artık. 3- Başka, gayrı.

Kıçın kıçın: Geri geri, geriye doğru.

Bile: 1- Birlikte, beraber 2- Dahi, de. 3- İle.

Ekler ise şunlardır:

-uban, -üben (anuban)

-ısar, -iser (olısar)

-yu, -yü (arayu)

-durur, -dürür, -turur, -türür (heybetlüdürür)

SONUÇ:

Yavuz Sultan Selim devrinde hilafeti üstlenen Osmanlılar, hac ibadetinin düzen içerisinde gerçekleştirilmesi için seyahat güzergâhları belirlemiş; muhafızlarını ve iaşesini temin ettiği kervanlarla hacı adaylarının kutsal topraklara ulaşmasını temin etmiştir. Bu kervanlarla hacca giden Osmanlı aydınları durdukları konakları, yolculuk izlenimlerini, hac ibadetlerini anlatan çeşitli eserler kaleme almışlardır. Manzum ya da mensur olabilen bu eserler; hac rehberleri, rapor nitelikli olanlar, edebî eğilimlerle yazılanlar şeklinde tasnif edilebilmektedir. Yurt içi ve dışındaki kütüphanelerde pek çok örneği bulunan bu kitapların bazıları bilimsel çalışmalara konu olmuşken bazıları da henüz bir incelemeye tabi tutulmuş değildir. Ankara Milli Kütüphanesi Adnan Ötüken İHK Koleksiyonu 06 Hk 2076/1 numarada kayıtlı manzum bir hac seyahatnamesi vardır. Bu eser hakkında tarihî ve çağdaş kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser, kütüphane kataloğuna Servet Efendi'nin *Manzum Fıkıh*'ı şeklinde kaydedilmiştir. Son beytin altında "Servet didi" yazılı olduğu için Servet mahlaslı bir şaire mâl edilmektedir. Fakat dizelerde herhangi bir isim ya da mahlas geçmemektedir. "Bir ana görmesün ben nice gördüm" ifadesinden şairinin bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Şairin birkaç yerde medrese eğitimi almadığını söylemesi de bu durumu desteklemektedir. Hac kervanının ilk konağından eser sahibinin İstanbullu olduğu ya da İstanbul'a yakın bir yerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Manzumede herhangi bir yazılış tarihi de bulunmamaktadır. Hac kervanının Halep'e uğraması eserin 17. yüzyıldan önce yazıldığı anlamına gelmektedir. Mukaddimede dönemin hükümdarına halife denilmesinden 16. yüzyılda kaleme alındığı sonucuna ulaşılabilir. Metinde geçen çok sayıda arkaik kelime de bu durumu desteklemektedir. Eser, 16. yüzyılda yaşamış, Servet mahlaslı kadın bir şair tarafından yazıldığı izlenimi

¹¹ Bu kelimelerin anlamları *Yeni Tarama Sözlüğü*'nden alınmıştır (Dilçin 1983).

vermektedir. Fakat biyografik kaynaklarımızda bu vasıflarda bir şair zikredilmemektedir. Manzume, mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Fakat şair, üç farklı aruz kalıbını düzensiz bir şekilde kullanmak ve beyitler arasına dörtlükler serpiştirmek suretiyle mesnevinin yerleşik kuralları dışına çıkmıştır. Manzume, 135 beyit ile 9 kıt'a olmak üzere 144 birimden müteşekkildir. Şairin vezin ve kafiye tatbiki, klasik Türk edebiyatı ortalamasının aşağısındadır. Şiirde pek çok vezin ve kafiye kusuru dikkat çekmektedir. Mecmuanın imlasının oldukça kötü olması bu kusurların bir kısmının derleyici kaynaklı olma ihtimalini doğurmaktadır. Eserin konusu hac ibadetini ifa etmek için çıkılan seyahatte elde edilen izlenimlerdir. Mesnevi, hac menzilleri ve hac ibadeti uygulamaları hakkında bilgiler ihtiva ettiği için menâzilnâme ve menâsiknâme türünün özelliklerini taşımaktadır. Manzumenin dil ve anlatımı klasik Türk edebiyatının geneline nazaran oldukça sade ve süssüzdür. Edebî sanatlar bakımından kuru olan eser, Türkçe deyim, arkaik kelime ve ekler bakımından ise zengindir. Edebî değeri yüksek olduğu söylenemeyecek bu manzum hac seyahatnamesi 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyası hakkında bilgiler ve Türkçe deyim ile arkaik kelimeler içermesi bakımından önem taşımaktadır.

8. Metin

8.1. Metin tesisinde dikkat edilen hususlar

- Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin imlasında Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Devellioğlu 2008) isimli lügati esas alındı.
- Arapça ve Farsça ek ve edatların yazımında İsmail Ünver'in *Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler* adlı makalesinde (Ünver 2008: 1-46) belirtilen esaslara uyuldu.
- Müstensih hatasıyla "vahid, hunkâr, hemîşe" şeklinde yazılan kelimeler "vahîd, hunkâr, hemîşe" olarak metne alındı.
- Manzumelerin aruz kalıpları başa yazıldı, beyit ve kıt'alara sıra numarası verildi.
- Okunuşundan emin olunamayan kelimelerin yanına soru (?) işareti konuldu.
- Gerekli yerlerde metin tamiri yapıldı. Buralar köşeli parantez ([]) ile gösterildi.
- Vezin veya kafiye zorlamasıyla aslî imlasından farklı olarak metne alınan kelimeler olduğunda bu durum dipnotta açıklandı.
- Transkripsiyon sembolleriyle karışmaması için noktalama işaretleri kullanılmadı.

8.2. Manzum Hac Seyahatnâmesi

[Mefâ'îlün / mefâ'îlün / fe'ülün]

Hezec: . - - - / . - - - / . - -

1. Hüdâyâ hayy u kayyüm [u] vahîdsün
Kadîm ü kâdir [ü] ferd [ü] şamedsün
2. Münezzehsün zamân ü hem mekândan
'Aqıl irmez aña sırr-ı nihândan
3. Nice medh idelüm ol pâdişâhı
Ki meddâhı olupdur murğ [u] mâhî
4. Şalât-ıla selâm olsun Resüle
Bizi da'vet idüp getürdi yola
5. Dağı âline aşhâbına bile
Çihâr yâr ü hem etbâ'ile¹²

¹² Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

6. Hālīfe-i zamān šāh-ı cihānı
Hāq aña vire ‘ömr-i cāvidānı
7. Yaratmışdur Hūdā ‘arş gölgesinden
Cihān hālkı geçer hoş sāyesinden
8. Ne haddüm ne vücūdum var ne yüzüm
Ki hākden kemterüm ne ola sözüüm
9. Be-gāyet olmuşam bī-çāre miskīn
Ġarīķ-ı baħr-ı ‘ișyān zār u ğamġin
10. Bu çarħuñ dürlü zehrin itmişem nüş
Cihānda cānumı kıldum ferāmüş
11. Olursa cānuma Hāqdan ‘ināyet
Diyem aħvālüm ola bir hikāyet
12. Hūdā virmiş-idi evvel üç ‘ıyāl
Dün [ü] ğün bilmez idüm hiç melā‘ib¹³
13. Olup bir niçe dem bunlarla hāndān
Ġazā irișdi nā-ġāh oldı pinhān
14. Hākuñ emriyle döner çarħ-ı ğaddār
Muñi‘ olmaķ gerekdür kul[sa] nā-çār
15. Bu fūrķat āteși kār itdi cāna
Bu ebnāti ...¹⁴ yana
1. ‘Asker-i ğam dürüp üstüme geldi
Vīrān olup ğöñül¹⁵ şehri yıķıldı
Çāre ne ayrılık Mevlādan geldi
Mușībet cānuma kār eyledi¹⁶
2. ‘Ömürüm hāșılı tāze cüvānum
Bahārum bülbül-i šīrīn-zebānum
Cüfüt¹⁷ yavrularum ārām-ı cānum
Fīrāķı cānuma kār eyledi
3. Devāsız derde tuș oldum meded [āh]
Bu hāli kimse[ye] virmesün Allāh
Ġazā-yı āsumānī irdi nā-ġāh
Ne müșkil [derd] urmuş ayrılık āh¹⁸
4. Biri aħșam zamānında virüp cān
Biri yatsuda irdi emr-i Sübhān
Biri de irtede temcīdde ey cān
Yanaġı tüyleri șulu dirġ āh
5. Ġara yazı imiș başumda ğördüm
Çü taķdīr-i Hūdādur anı bildüm

¹³ Bu beytin kafiyesinde kusur bulunmaktadır.

¹⁴ Bu kısımda sayfada yırtık bulunmaktadır.

¹⁵ Yazmada “ġöñli” biçiminde yazılan bu kelime vezin icabı “ġöñül” olarak metne alındı.

¹⁶ Bu kıt’anın mısralarında vezin aksamaktadır.

¹⁷ Aslı “cüft” olan bu kelime vezin icabı “cüfüt” biçiminde metne alındı.

¹⁸ Yazmada dörtlüklerin ilki olan bu birim kafiye diziliși icabı buraya alındı.

- Bir ana görmesün ben nice gördüm
Ne çâre n'eyleyem el-ḥükmü li'llâh
16. Bularuñ âteşiyle niçe müddet
Beğâyet cāna kâr itmişdi fūrkat
17. Niyâz idüp Ḥudādan gice gündüz
Ṭavâf-ı Ka'beye yâ Rab sürem yüz
18. Olup çün cānuma Ḥaḳdan 'inâyet
Du'âmız kıldı luṭfindan icâbet [2a]
19. Yola gitmek için kıldı¹⁹ niyyet
Ki ḥacca gitmege olındı niyyet
20. Yönelduk rāh-ı Ḥaḳka toğrı ey cān
Niçe yirlerde olduḳ yolda mihmān
21. Pendigi vü İrmenegi geçüp
Hem Pâzârcığı vü Aḳşehri aşup²⁰
22. Geçüp andan niçe şehr[i] ü yayan
İrişduk bir araya râzî andan
23. Ki itduk Mollâ Ḥunkârı ziyâret
'Aceb tertîb olur anlarda 'âdet
24. Maḳâmât üzre şevḳ-ıla dönerler
Añuban evliyâyı medḥ iderler
25. Geçüp andan niçe günler yürüdük
Aḳarşular ulu tağlara irdük
26. Görüp [kim] yüce tağlar göge irmiş
Aḳar ırmaḳları 'ummāna dönmiş
27. İki cānibde yüksek ulu tağlar
Arada Ḳırḳgeçidde şular çağlar²¹
28. Açılır dürlü çeçekler firāvān
Seḫer bülbülleri hoş ider efgān
29. Geçüp bunları tağlardan yürüdük
Adana şehri dirler anı geçduk
30. Uğrayup Danyaluñ köprüsine²²
Ne yirde Cebrā'îl buluşduğına
31. Ecel dermānını inse bu tağa
Giderken bildük aḫvāl irdi yine

¹⁹ Yazmada "kıldıḳ" biçiminde yazılan bu kelime vezin ve kafiye icabı "kıldı" olarak metne alındı.

²⁰ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

²¹ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

²² Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

[Fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilün]
Remel: - . - - / - . - - / - . -

32. Ol arada Şāh Mervān Qal'asın
Geçdük illā kimse bilmez yöresin
33. Qurdqulağı Qaranluqquyulu
Hem Payas bir gözi İskender Tağı

[Mefā 'ilün / mefā 'ilün / fe 'ülün]
Hezec: . - - - / . - - - / . - -

34. Baqras Tağında kāfir hüdūdında²³
'Araba yürümek müşkildür anda
35. Çeker hüccāc o şarp yirlerde ālām
Bu hāli itseler cönglere i'lām
36. Geçüp andan Haleb şehrine irdük
Resül evlādını ziyāret itdük
37. Şehīd-i Kerbelānuñ ma'sūmiymiş
Vefāt idüp Halebde defn olınmış
38. Halebden gidüp 'azm idince Şāma
İki üç gün konaqdur anda Hāma
39. Muhammedüñ dolābı döner anda
İñiler zārī kırup her zamānda
40. Ma'arradan Hān-ı Şeyhūndan geçüp
Anda dağı niçe şarp yirler aşup²⁴
41. Çünkü bunları geçesün ey yār
İresün qarlarā qal'alara²⁵
42. Buradan sonra [sen] Şāma iresün
Şad hezārān ziyāretler göresün²⁶
43. Üçlerüñ kırıklarüñ yedilerüñ
Vardır anda maqāmı hep anlarüñ²⁷
44. Cāmi'-i Ümeyye dinmiş birini
Zekerıyyā vü Yahyā peygamber dağı
45. İmām Hüseynüñ mübārek başı²⁸
'Alīnüñ kızları Bilāl Habeşī
46. Veyse'l-Qarānīnüñ tēc u hırkası
Hāzret-i Resülün üç hātünesi²⁹

²³ Bu mısra da vezin aksamaktadır.

²⁴ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

²⁵ Bu beytin vezni ve kafiyesinde kusur vardır.

²⁶ Bu mısra da vezin aksamaktadır.

²⁷ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

²⁸ Bu mısra da vezin aksamaktadır.

²⁹ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

47. Şâm-ı Şerîf içindeki ziyâret
Anı şerh itmege olmaya tâkât
48. Ola *Ke'lâmu'llâh* ki hatt-ı çihâr-yâr
Menâre kim Hâzret-i 'İsâ iner³⁰ [2b]
49. Olıcağ Şâmda sâkin bir niçe gün
Giderler Kudse andan yine bir gün
50. Var idi bir 'ıyâlüm öyle hûb-rû
Giderken hastelendi anda meh-rû
51. Ğam u ğuşşa ile feryâd ü âhum
İrişdi göklere dūd-ı siyâhum
52. Mübârek Kudse yedi günde irdük
Evvelâ Kubbe-i Şahrâyı gördük³¹
53. Göresin Mescid-i Akşâyı anda
Şırâf [u] hem terâzûdur önünde
54. Yarın³² mahşerde Hâk kâzî olıcağ
O yirde olısar diril muhakkak
- [Fâ 'ilâtün / fâ 'ilâtün / fâ 'ilün]
Remel: - . - - / - . - - / - . - -
55. Bâb-ı Cennet Bâb-ı Raḥmet andadur
Tevbe kapısı harem yanındadur
56. Dâvud-ı peygamberün zencîr ucı
Şom demirden yapduğı nârenci³³
57. 'İsâ peygamber beşigi andadur
Oyulmuş şâfî ak mermerdendir³⁴
58. Resül[ün] mi'râca çıkdığı revân
Ne yirden göge urulmuş nerdübân³⁵
59. Cebrâilün mübârek parmakların
Şahratu'llâhda görürsün yirlerin
60. Hâzret-i 'İsâ göge gitdüğü yir
Meryemün kabri de anda ey dilir
61. Kudse yakın Hâzret-i Mūsâ nebî
Bir cânibde Hâlîlü'r-raḥmân ebî
62. Bunları çün ki ziyâret idesün
Girü Şâm-ı Şerîfe 'azm idesün

³⁰ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

³¹ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

³² Yazmada "Yaruñ" şeklinde yazılan bu kelime anlam icabı "Yarın" olarak metne alındı.

³³ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

³⁴ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

³⁵ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

63. Andadur Yūsuf peyember³⁶ apusu³⁷
Hem daı Ya‘kūb nebīnūn kōprūsi
64. Tat-ı Ya‘kūb anda Ken‘ān illeri
āma gelince gōrūrsūn bunları
65. Yūsufı arayı ol aı aı
aları delmi ‘aceb gōzi yaı
66. Ol aradan āma geldūn³⁸ ey ulu
a esen varup gelen ne batlu
67. Ka‘betu’llāha idersūn ho merak
Yola ıup hem iderler otura
68. Mūzeyrib dirler bir vādīde ey cān³⁹
Anda aār balanur pīr ū cūvān
69. Dururlar anda yedi gūn daı ey cān⁴⁰
ora yola girup olurlar revān
70. Balanur yollar iidilmez haer
Kimse ehrinden alınmaz bir eer
71. Resūlu’llāh sancaqı mamil ile
Emīrū’l-hācc ōnde ardı āfile
72. Maraa⁴¹ Maradan ‘Ayn-ı Zera[ya]
Vādī-i ‘Anze Tābūtorusı[na]
73. Ū gūn ū gice dere ekilūr
u imezler anlar daı gāh olur⁴²
74. Ha Te‘ālā kendū lufından girū
Hemīe anlara uvvet[i] virūr⁴³
75. Geup andan mesh olan adamlara
Ha Te‘ālā hım idūpdūr anlara
76. a olup endāmları bedenlere
Gōricek gōz ‘ibret olur anlara
77. ‘Aı olmi Ha[a kim] ol avm-i dūn
Anuñ iun bōyle olmi ser-nigūn
78. On iki onagı geersin hemīn
‘Aı Hūrmāya gelūrsin ho yaın

³⁶ Yazmada “peygāber” eklinde yazılan bu kelime anlam icabı “peyember” olarak metne alındı.

³⁷ Bu mısrada vezin aksamaktadır.

³⁸ Yazmada “geldi” eklinde yazılan bu kelime anlam icabı “geldūn” olarak metne alındı.

³⁹ Bu mısrada vezin aksamaktadır.

⁴⁰ Bu mısrada vezin aksamaktadır.

⁴¹ Bu kelimenin baında “Ortadan” sōzcūu yazılıdır. Vezin icabı bu kelime metne alınmadı.

⁴² Bu beyitte vezin aksamaktadır.

⁴³ Bu beytin kafiyesinde kusur bulunmaktadır.

79. İlerü Şâlih peyember⁴⁴ devesi
Şarp ‘Aķabedür geçince orası
80. Anda bünyâdlar kıuyular var ipsüz⁴⁵
Ol yiriñ kıavmi helâk olmış şusuz [3a]
81. Kimse almaz ol şulardan şubh u şâm
Yılda bir hüccâc geçer ey hoş-niyâm
[Mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / fe‘ülün]
Hezec: . - - - / . - - - / . - -
82. Geçüp andan kıonarlar hoş ‘Alâya
Mekân-ı teşbîhdür Firdevs-i a‘lâya⁴⁶
83. Medîne şehrine gelince andan
Geçersün niçe dürlü kıal‘alardan
84. Hâbîbu’llâh şehrine gelince
Cân sevinür yürek oynar irince⁴⁷
[Fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün]
Remel: - . - - / - . - - / - . -
6. Aķ münevver görünür kıubbesi⁴⁸
Anuñ içindedür ol Tañrı hâşı
Ne ‘aceb heybetlü durur kıapusı
Hâķ Resûlinüñ mübârek Ravzası
7. Anda olanlar ‘aceb hâyran olup
Yaķalar çâķ eyleyüp giryân olup
Derdli olan cânlara dermân olup
Hâķ Resûlinüñ mübârek Ravzası
8. Cebre‘ilüñ⁴⁹ geldügi yirler ‘ayân
Zâhir olmış anda çok dürlü nişân
Mest-i lâ-ya‘kıl olur gören hemân
Hâķ Resûlinüñ mübârek Ravzası
9. Ebü Bekir ‘Ömer[üñ⁵⁰] yanındadır
Bir yanında Fâtımatu’z-zehrâdur
Nûra batmış gün gibi hoş berķ urur
Hâķ Resûlinüñ mübârek ravzası

⁴⁴ Yazmada “peygâmbet” şeklinde yazılan bu kelime anlam icabı “peyember” olarak metne alındı.

⁴⁵ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁴⁶ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁴⁷ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁴⁸ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁴⁹ Yazmada “Cebra‘ilün” şeklinde yazılan bu kelime vezin icabı “Cebra‘il” olarak metne alındı.

⁵⁰ Yazmada İslam büyüklerinin isimleri saygıyı ifade eden “hazret-i” ibaresiyle birlikte kullanılmıştır. Saygı ifadesinin vezni bozduğu yerlerde bu kelimeler tarafımızdan metinden çıkartıldı.

85. Dirîgâ ‘ilm ile mâhir degülem
Biñde bir vaşfına kâdir degülem
86. Çok ziyâretler var anda ey güzîn
Andadur Hâzret-i ‘Oğmân Zi’n-nürîn⁵¹
87. Ol Habîbu’llâh⁵² hurma bâğçesi
Maķâm-ı Hamza⁵³ Resûlün ‘ammüsü
[Mefâ‘îlün / mefâ‘îlün / fe‘ûlün]
Hezec: . - - - / . - - - / . - -
88. Ziyâret eyleyüp çünki göçerler
‘Alî⁵⁴ Kâpusı yakındur konarlar
89. Ulu kiçi kâmu ‘amel iderler
[Ki] Hâķ lebbeyk diyü feryâd iderler
90. Giyer ihrâmını hâlince kişi
Hâķ[a] yüz tutup âh itmekdür işi
91. Tõkuzuncı konağı Ka‘betu’llâh⁵⁵
İsteyenleri Hâķ irgüre inşâ’llâh⁵⁵
92. Varıcaķ Ka‘betu’llâha konarlar
Evvelâ Bâbu’s-selâmdan girerler⁵⁶
93. Göricek karşıdan geldüm çü vecde
İderler her yañadan Hâķ[ķa] secde
94. Tāvâf idüp yedi kez dolaşurlar
Hâcerü’l-esvede karşı dururlar
95. Şem‘a pervâne gibi gice gündüz
Ne bay u ne gedâ yeksân düpedüz
96. Mübârek Altunoluğa gelicek
Du‘â maķbûl imiş anda durıcaķ
97. Siyâh kemhâdan ne zîbâ örtüsü
Zere nişân şâfi gümüşden kâpusı⁵⁷
- [Mefâ‘îlün / mefâ‘îlün / mefâ‘îlün / mefâ‘îlün]*
Hezec: . - - - / . - - - / . - - - / . - - -
98. Çıķup Ka‘be kâpusından Şafâ vü Merveye geldük
Aña daķı yedi kez varuban⁵⁸ gelmek gerek bildük

⁵¹ Aslı “Zi’n-nüreyn” olan bu sıfat kafiye icabı “Zi’n-nürîn” biçiminde metne alındı.

⁵² Yazmada “Habîbu’llâhuñ” biçiminde olan bu kelime vezin icabı “Habîbu’llâh” olarak metne alındı.

⁵³ Bu kelimenin başında bulunan “Hâzret-i” kelimesi vezin icabı metne alınmadı.

⁵⁴ Bu kelimenin başında bulunan “Hâzret-i” kelimesi vezin icabı metne alınmadı.

⁵⁵ Bu mısra da vezin aksamaktadır.

⁵⁶ Bu mısra da vezin aksamaktadır.

⁵⁷ Bu beyitte vezin aksamaktadır.

⁵⁸ Metinde “varup” biçiminde yazılan bu kelime vezin gereği “varuban” olarak metne alındı.

99. ‘Arefe gicesi cümle Minâ bâzârına gelürler⁵⁹
Yarındası ‘Arafâta çıkarlar halk cem‘ olurlar
100. Du‘â kıilup ‘aşır⁶⁰ vaktinde dönerler ‘Arafâtdan
Gelürler Minâ[ya] ardına bakmaz âdemî-zâddan
- [Mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / fe‘ülün]*
Hezec: . - - - / . - - - / . - -
101. Minâ bâzârında bayram iderler⁶¹
Ulu kiçi kamu kırbân iderler
102. Birâhîm peygamberüñ mescidi var⁶²
Namâz kılmak gerekdür anda kim var
- [Fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün]*
Remel: - . - - / - . - - / - . -
103. Andadur hem Hâzret-i ‘İsmâ‘ilüñ
[Yiri] kıoç getürdüğü Cebrâ‘ilüñ
104. Ol bıçağ kim İsmâ‘ili kesmedi
Taşa çalub[an] iki pâre idi
- [Mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / fâ‘ülün]*
Hezec: . - - - / . - - - / . - -
105. Nişân yiri var ise ne iderler
Üçer kerre yedişer taş atarlar⁶³
106. Kimin kim haccı mağbül ola anuñ
Melâ‘ikeler olurmış taş anuñ
107. Hîrâ Tağı dahı andadur ey cân
Minâyla Ka‘be arasında inan
108. Minâdan tavâfa girü gelürler
Şafâ vü Merveden hem sa‘y iderler
109. Girü aḥşam[a] gelürler Minâyâ
Şoñra göçer ulu kiçi Ka‘beye⁶⁴
110. Tavâf [ü] sa‘y iderdük gice gündüz
Ne hoş demdür ne hoş sâ‘at [düpedüz]
- [Fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün]*
Remel: - . - - / - . - - / - . -
111. Bâb-ı ‘Umreden gidersün ‘umreye
‘Umreden toğrı gelürsün Ka‘beye

⁵⁹ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁶⁰ Aslı “aşır” olan bu kelime vezin icabı “aşır” biçiminde metne alındı.

⁶¹ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁶² Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁶³ Bundan sonraki beyitler 3a sayfasının kenarına yazılmıştır.

⁶⁴ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

[Mefā‘īlūn / mefā‘īlūn / fe‘ūlūn]

Hezec: . - - - / . - - - / . - -

112. Ka‘betu’llāh kapusından çıkarsuñ
Ḥabību’llāh evine gelürsüñ
113. Mübârek dirseğiyle nice tayanmış⁶⁵
Yir idüp taşda yiri bellü olmış
114. Resūlu’llāhuñ oldığı evinde
Üç odadur büyük şuffe önünde
115. İki mihrābı vardur şuffesinde
Ḥurma ağacı vardur bāğçesinde⁶⁶
116. Ḥadīce ḥātūn ile anda olmuş
Ol⁶⁷ evde Fāṭıma vücūda gelmiş
117. Ḥabību’llāhuñ anası evini
O Faḥr-ı Enbiyānuñ mevlūdını
118. ‘Alī İbni Ebī Ṭalib evini
Ne yirde vücūda geldi güzīni
119. Ziyâretlerine yoḡdur nihâyet
Şayar olsam bulunmaz ḥadd u ḡâyet
120. Dirîḡâ bir za‘īfūm ḡanı ṭâḡat
Saña olmaz [ki] vaşfiña nihâyet
121. Vedā’ Ḳapusı var Beytū’l-ḡaramda
Vedā’ idüp çıkarlar ol ḡapuda
122. Döküp gözyaşların du‘â iderler
Esenleyüp kıçın kıçın giderler
123. Hemân-dem yüklenüp cümle göçerler
Ka‘betu’llāhuñ önünden geçerler

[Mefā‘īlūn / mefā‘īlūn / mefā‘īlūn / mefā‘īlūn]

Hezec: . - - - / . - - - / . - - - / . - - -

124. Gidüp zārī ḡafaḡānla ḡonarlar bir ‘azīm kūya
Verā-yı Fāṭıma dirler ḡalurlar ol ḡice anda
125. Geçüp andan ḡona göçe Resūlu’llāha gelürsüñ⁶⁸
İşigine sürüp yüzler o Faḥr-ı Enbiyānuñ⁶⁹
126. Ḳıldı bir ma‘şūma ḡükm Medīne-i Münevverede
Ḥabību’llāhuñ oḡlı İbrāḡīm ḡarşudur anda⁷⁰

⁶⁵ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁶⁶ u mısradaki vezin aksamaktadır.

⁶⁷ Metinde “evvelâ/ola” biçiminde yazılan bu kelime vezin icabı “ol” olarak metne alındı.

⁶⁸ Bundan sonraki beyitler 2b sayfasının kenarına yazılmıştır.

⁶⁹ Bu mısradaki vezin aksamaktadır.

⁷⁰ Bu beyitte vezin aksamaktadır. 2b sayfasının kenarına yazılmış olan beyitlerin 6. ve 7. sırasında yer alan bu ve sonrasındaki beyit anlam bütünlüğü çerçevesinde buraya alındı.

127. Geçüben Ka‘betu’llâhdan geçindük niçe gün âhı
İrüp va‘de on ay diyince göçdi vâlidem dağı
128. Ka‘beden Medîneden cüdâ düşdük de firqatdur
Esen al diyü görüñmez olınca bâķī sūzândur
129. Ĥudâ kııl [sen] müyesser kim ki ister Ka‘betu’llâhı
avâf idüp ziyâret eyle rüknini edâsını
130. Dönüp ‘azm-i vaan kııldıķ hezârân derd ü âh ile
Geçen eyyâmları añup döker gözyaşları eyle
131. Dirîgâ ‘ilme mâhir degülem idem taķrîr
Nice vaşf ide bu zerre alem-i ‘âciz mânend⁷¹
- [Mefâ ‘ilün / mefâ ‘ilün / fe ‘ülün]*
Hezec: . - - - / . - - - / . - -
132. omadı ğam beni yaķıcı elden
İñilerem tün ü gün⁷² arĥ elinden
133. Benümle biledür tağ-ıla taşda
omaz hergiz beni urıda yaşda
- [Mefâ ‘ilün / mefâ ‘ilün / mefâ ‘ilün / mefâ ‘ilün]*
Hezec: . - - - / . - - - / . - - - / . - - -
134. Gelen Ĥadan gelür arĥa ne söyler[süñ] eyâ ğâfîl
Dönüp tevbe kııl ‘işıyâna ‘aılun⁷³ olmadın zâ‘il
135. Dirîgâ bir za‘ifem ‘âciz-i âvâre vü ĥayrân
‘Ömür⁷⁴ nadın hebâ itmiş sözüüm kendüme el-ĥâşıl

Servet didi

⁷¹ Bu beyitin vezni ve kafiyesi kusurludur.

⁷² Yazmada “dem-be-dem” biçiminde yazılan bu ibare vezin icabı “tün ü gün” olarak metne alındı.

⁷³ Aslı “ ‘al” olan bu kelime vezin icabı “ ‘aıl” biçiminde metne alındı.

⁷⁴ Aslı “ ‘ömr” olan bu kelime vezin icabı “ ‘ömür” biçiminde metne alındı.

KAYNAKÇA

- CEYHAN, Adem (2000), "Ahmed Muhtar Bey'in Şâir Hanımlarımız İsimli Eseri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, s. 299-350.
- COŞKUN, Menderes (2001a), "Osmanlı Edebiyatındaki Hac Seyahatnamelerinin Tipleri", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğleri (İstanbul 12-15 Nisan 1999)*, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 189-194.
- COŞKUN, Menderes (2001b), "Stations Of The Pilgrimage Route From İstanbul To Mecca Via Damascus On The Basis Of The Menâzilü't-tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-atîk By Kadri (17th Century)", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, s. 307-322.
- COŞKUN, Menderes (2002), *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-harameyn'i*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- COŞKUN, Menderes (2007), *Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnamesi Delîlü'l-menâhil ve Mürşidü'l-merâhil*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- ÇAPACI, Tevfik (1968), "İslam'da Hac", *İslam Medeniyeti*, Yıl 1, Sayı 1, İstanbul, s. 8-9.
- ÇAVIŞ, Abdülaziz (1972), "Hac", (çev.) Mehmet Akif Ersoy, *Diyanet Dergisi*, Sayı 1, s. 57-58.
- ÇİÇEKLER, Mustafa (1998), "Hilafet (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, C. 17, s. 546.
- ÇİÇEKLER, Mustafa (2004), "Mesnevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, C. 29, s. 320.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2008), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- DOĞAN, Faruk (2013), "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 6, Sayı XV, s. 127-157.
- ERSOY, Seyfeddin (2007), "Dünü ve Bugünü ile Türkiye'de Hac Organizasyonu", *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 27-47.
- GÜRBÜZ, Mehmet (2013), "Şiir Mecmualarının Kaynakları Üzerine", *Turkish Studies*, Volume 8/1, Winter, s. 315-322.
- KANAR, Mehmet (2009), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.
- KARATAŞ, Ahmet (2003), *Türk-İslam Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâli Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KARTAL, Ahmet (2010), "Türkçe Mesnevilerin Tertip Özellikleri", *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Kurtuba Kitap, İstanbul 2010.
- KESİK, Beyhan (2016), "SERVET, Fatma Servet Hanım", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3000> (E.T:30.11.2016)
- KÜÇÜK, Serhat (2014), "Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zeliha'sındaki Arkaik Unsurlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı 52, s. 1-25.
- MUTÇALI, Serdar (1995), *Arapça – Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
- SAK, İzzet ve Cemal Çetin (2005), "XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 19, Bahar, s. 199-260.
- Servet Efendi, *Manzum Fıkıh*, Ankara Milli Kütüphanesi Adnan Ötüken İHK Koleksiyonu 06 Hk 2076/1
- ŞANAL, Mustafa (2009), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 26, Güz, s. 221-244.
- TANYERİ, M.Ali (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TUMAN, Mehmet Nâil (2001), *Tuhfe-i Nâilî Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, (hızl.) Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001.
- ÜNVER, İsmail (2008), "Çeviriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", *Turkish Studies*, Volume 3/6, Fall 2008, s. 1-46.
- YALÇIN, Tuğba (2007), "Arşiv Belgelerinde Osmanlı Sultanlarının Haclıların Emniyetini Sağlamada Gösterdikleri Hassasiyet", *Din ve Hayat*, Sayı 3, s. 122-125.

KAZAK MİLLÎ ŞAİRİ ABAY (İBRAHİM) KUNANBAYEV'İN PEDAGOJİK GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A RESEARCH ON KAZAKH POET ABAY (IBRAHİM) KUNANBAYEV'S PEDAGOGICAL OPINION

Rıdvan ÖZTÜRK*

Nurbolat SEMBİ**

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık Rusyası'nın sömürgesi altında yaşayan Kazaklar arasında yetişen büyük mütefekkir, millî şair Abay (İbrahim) Kunanbayev, içinde doğup büyüdüğü toplumun geri kalmışlığına kafa yormuş ve bu konuda çözüm üretmeye çalışmıştır. Toplumun topyekûn yeniden inşasının ancak eğitim seferberliği ile mümkün olacağını tespit etmiş ve toplumun her kesiminde ne tür bir eğitim yapılanmasının gerektiğini şiirlerinde ve hikâyelerinde dile getirmiştir. Yaşadığı dönemdeki medreselerde verilen eğitim onun amaçlarından uzaktaydı. O, toplumda gerçekleşmesini istediği değişiklikleri uygulamak için, boy beyi olan babası ile ters düşmekten bile çekinmemiştir. Bu çalışmada, Abay'ın hayatı özetlendikten sonra, edebî yönü, eserlerinin içeriği ve Abay'ın düşünce dünyasında etkili olan şahsiyetler üzerinde durulmuştur. Daha sonra Abay'ın pedagojik düşünceleri, genç kuşakların eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlar, dostluk ve arkadaşlık ilişkilerine bakışı, aile içinde anne ve babanın eğitimle ilgili sorumlulukları ile eş seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Abay, Kazak, pedagoji, aile, terbiye.

Abstract

National poet Abay (Ibrahim) Kunanbayev, great thinker who grew up with Kazakh people living under Tsarist Russia colony in the second half of the XIX century, thought about backwardness of the society he has born and grew up, and he tried to produce solution on this issue. He detected that society's rebuilt is only possible with educational campaign and he uttered in his poems and stories which kind of structuring should be in each class of society. During the period of his life, education of madrasahs was away from his aims. In order to apply the changes he wishes, to be occurred in the society, he did not even hesitate to conflict with his father who was the Lord (Bey) of the community. This study emphasises on Abay's literary personality, contents of his works and

* Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı; ridvanozturk1961@gmail.com

** Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, nurka.kazak@gmail.com

Gönderim Tarihi: 17.02.2017
Kabul Tarihi: 20.03.2017

individuals who affected Abay's thought world, after summarizes his life. Then his pedagogical thoughts, issues need to be considered in the education system of young generation, outlook on being friend and friendship relations, education responsibilities of mother and father in the family, also points to be considered in the selection of mate are discussed.

•

Keywords

Abay, Kazakh, pedagogy, family, education.

GİRİŞ

Abay Kunanbayev, XIX. yüzyılda yaşayan, Kazak Türklerinin büyük şairi, filozofu, eğitimcisi, bestekârı ve Kazak yazılı edebiyatının temelini atan büyük bir şahsiyettir (Koç 2007: 285). Bu vasıflarına ilaveten, Kazakların ilerlemesi, çağdaş dünyayı tanınması yolunda büyük emek harcayan ve buna büyük katkısı olan, mahallî bir yönetici ve idealist bir devlet adamıdır (Zeyneş-Çınar 1995: 9). Abay, 22 Ağustos 1845 tarihinde Kazakistan'ın Karkaralı İlindeki Şıngıs Dağının Kasabulak yaylasında (şimdiki Semey İli Abay İlçesi Karavıl Köyü) doğdu. Asıl adı İbrahim olup Abay diye tanınmıştır. Orta cüz Kazaklarından Argın boyunun Tobıktı koluna mensuptur. Babası Kunanbay, dedesi Öskenbay, büyük babası Irgızbay, annesi Ulcan

Hanım'dır. Zengin bir ailenin çocuğudur (Nurgaliyev 1995a: 47-48; Muhametkalıkızı 2009).

İlköğrenimine köyünde başlayan Abay'ı, on yaşına geldiğinde babası Semey şehrindeki Ahmet Rıza Medresesine göndermiştir. O dönemdeki bütün medreseler gibi, bu medrese de sadece dini eğitim veriyordu. Medresede eğitim dili Arapça ve Farsça idi. Bu medresedeki eğitimini üç yıl gibi kısa bir sürede tamamladı. Abay medresedeki eğitimi yanı sıra, edebiyat, tarih, matematik, coğrafya gibi bilimleri de tahsil etmiştir. Ayrıca Abay, medresede okuduğu derslerden başka, kendi gayretleriyle Arapça, Farsça ve Çağatayca üzerine ilave bazı bilgiler edinir (Kibar 2013:543; Ualihanov 1958: 100). Abay, İslamiyet'e samimiyetle bağlıdır. Ona göre, içinde yaşadığımız dünyanın gerçeklerini

göz önüne alarak, ilim ve teknikte gerekli ilerlemeyi yapmakla çağdaş dünyada ancak yer alabiliriz (Karabey 1996: 195).

Abay özellikle edebiyata merak sararak Doğu klasiklerini okudu. Nizâmî, Ali Şir Nevâî, Fuzûlî, Sadî Şirâzî ve Hâfız Şirâzî gibi nazım ustalarının eserleriyle tanıştı. Bu yıllarda şiir de yazmaya başladı (Avezov 2004: 53). İlk eserleri, çoğunlukla aruzla yazdığı aşk şiirlerinden oluşmaktaydı. Fakat asıl eserlerini, Kazak halk edebiyatı türlerinde vermiştir.

Bir Rus mahalle mektebine devam ederek Rusça öğrenen Abay, henüz on üç yaşındayken hacca gidecek olan babasının yerine, mensup olduğu Argın boyunun idaresini üstlenmesi gerektiğinden, öğrenimini yarıda bırakmıştır (Avezov 2007: 11). Bu yıllarda kendi halkını daha yakından tanıma fırsatı bulan şair, daha sonra idari işlere ve siyasete karışmaya başlamış, 1876-

1878 yıllarında Konır Kökşe kasabasının idareciliğine seçilmiştir. Siyasi gücünü, yanlış ve haksız uygulamaları durdurmak için kullanmaya çalışan Abay, bu konuda fazla başarı sağlayamadığı gibi, adaletsiz yönetimi sebebiyle eleştirdiği babasıyla da anlaşmazlığa düşer.

Gördüğü yanlışları şiir yazarak tenkide ve halkı uyarmaya çalıştıysa da, şairliğin o dönemde Kazak boyları arasında hakir görülmesi yüzünden Abay, 1886 yılına kadar şiirlerinde takma ad kullanmıştır. Semey'e sürgüne gönderilen Çarlık karşıtı Rus aydınlarından E.P. Mihaelis gibi Rus arkadaşlarının ve Saint Petersburg'da bir askeri okulda öğrenim görmekte olan kardeşi Halilolla Öskembayev'in yardımıyla Rusçasını ilerletir ve Rus edebiyatının önde gelen yazarlarının eserlerini okur. Ayrıca dünya edebiyatı klasiklerinin Rusça çevrilerini okuma imkânı bulur. Kırk yaşına geldiğinde kendini tamamen edebiyata veren Abay, 1886'da yazdığı "Jaz" (yaz) adlı şiirinde ilk defa kendi adını kullanır. Bu tarihten sonra kaleme aldığı şiirlerle Kazak halkını uyandırmaya çalışan Abay, çağın gerisinde kalan halkı için daima kaygılanmış, toplumu değiştirmenin yollarını aramıştır.

Abay 1890'lı yıllarda artık halk arasında tanınıp beğenilen ve fikirlerine güvenilen bir şair olmuştur. Çeşitli yerlerden pek çok kişi kendisinden istifade etmek üzere yanına gelmeye başlamıştı. Abay, bu şekilde birçok şair ve yazar yetiştirmiştir. Bu dönemde Muka, Magaviya, Akılbay, Kekitay ve Şakerim gibi genç yetenekler, Abay'ı kendilerine örnek alarak onun takipçisi olurlar. Abay, oğlu Magaviya'nın ölümünden kırk gün sonra, 6 Temmuz 1904 tarihinde Semey'de vefat etmiştir. Cenazesi, Şingıs dağındaki Jidebay kışlağında kardeşi Ospan'ın kabrinin yanına defnedilmiştir (Kalkan 2002: 373-374).

1. Abay'ın Edebî Yönü ve Eserlerinin İçeriği

XIX. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılan Abay, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcilerindendir. Hem edebiyat hem de sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir kişi olmuştur. Üslûp ve konu bakımından pek çok yenilikler barındıran Abay'ın eserleri, Kazak edebiyatının klasikleri arasına girmiştir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazar ve şairin eserleri yasaklandığı hâlde Abay, yasaklamanın dışında tutulmuş; bu sayede XX. yüzyıl Kazak edebiyatında önemli bir yere sahip olarak, hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir (Kalkan 2002: 374).

Abay, hem şair hem de yazardır. İki yüze yakın şiiri, üç destanı, kırk beş düzyazısı ve ayrıca çevrileri vardır. Kazak edebiyatında "Abay'ın Kara Sözleri" çok müstesna bir yere sahip olmuştur. Kara Sözler, tamamıyla nasihat edici bir niteliktedir ve toplamda kırk beş sözden oluşmaktadır. Toplum için kaygılanan bir neslin yetiştirilmesi ve bunun sonucunda Kazak halkında dayanışmanın, mutluluğun, gelişmenin ve millet hayatında kardeşlik duygusunun imar edilip geliştirilmesi Abay'ın Kara Sözlerinin temel konularıdır (Ayan 2014: 3). Abay'ın şiirlerinde de; aşk, tabiat, birlik, bilgi, ilim, kadın, adalet, yalan, dedikodu, bölünmüşlük, sevgi, barış, ölüm, insanlar arasındaki çelişkiler, boylar arasındaki mücadeleler, yer ve su kavgaları, halkının eksik yanları gibi çeşitli temalar işlenmiştir.

Abay'ın hayatını ve eserlerini araştıran Muhtar Avezov, Abay hakkında şöyle der:

"Ulu realist şair, geleneksel şiirin dar çerçevesini genişletmiştir. O, Kazak şiirine çeşitli yenilikler getirmiştir. Kazak hayatının gerçek yanını olduğu gibi yansıtmıştır. Yaşadığı dönem Kazak halkının sosyal dokusunu incelemiştir. Buradan Abay'ın şiirlerinin muhtevasının geniş olduğunu çıkarmak mümkündür. Onun şiirlerinin başlıca teması; adaletsizlik, medeniyetsizlik, yönetici ve beylerden halka yansıyan kötü davranışlar, çekemezlilik, övgü, tembellik ve bölünmüşlüktür. Abay, insanın sadece kötü huyları ile

zulüm ve insafsızlığını eleştirmekle kalmamıştır. Onun büyüklüğünü sağlayan unsurların başında, eleştirmekle yetinmeyip doğru yolu da göstermesi gelir. Nitekim o, yaptığı eleştirilerle Kazaklara ilim ve medeniyetin yolunu açmıştır. Eserlerinde, zorluklardan kurtulmanın yolunun; çalışmak, ilim yapmak ve insan haysiyetini korumaktan geçtiğini bildirir." (Zeyneş-Çınar 1995: 374)

Şiirlerini gençlere örnek olma amacı ile yazdığını belirten Abay, söylediklerinin ancak gayretli, gönül gözü uyanık olanlara tesir edeceğinin altını çizmiştir:

*"Ben şiiri meşgale olsun diye öylesine
Sözleri dizmek için yazmıyorum.
Kalbinde hissi olan, sözden anlayan
Gençlere örnek olsun diye yazıyorum
Bu sözleri uyusuk olan anlamaz*

Gayretli, gönül gözü uyanık dinç olan anlar" (Kara-İbragim 2008: 402)

Abay'ın eserleri şiir, nesir ve bilhassa Rusça çevirilerden oluşur. Şair, her şeyden önce, sözlü halk edebiyatının yazılı hale geçmesinde önemli bir rol üstlenmiş ve şiirlerini bir kitap halinde toplamış, böylelikle eserlerinin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Abay'ın şiirleri, özellikle Kazak halk edebiyatı tarzına uygun "ölen" adı verilen şiirlerden ve poema (manzum hikâye) türünde yazdığı uzun şiirlerden oluşur. Abay, modern şiir türlerinde eser vermemekle birlikte, geleneksel Kazak şiirine biçim ve içerik yönünden yenilikler getirmiştir. Ondan önce Kazak şiirlerinde sadece "kara ölen" ve "jır" adı verilen iki biçim vardı. Abay bunları kullanmakla yetinmemiş, ayrıca Kazak şiirine on yedi değişik şekil kazandırmıştır. Birçok mısradan oluşan bir tek bölüm veya dörtlüklerden meydana gelen birkaç bölüm halinde yazılan "ölen" formuna; iki, üç, dört, altı ve sekiz dizelik yeni şekiller katmıştır.

Abay'ın şiirlerinin dili sade ve etkilidir. O, Kazakçanın zenginliğinin farkında olarak, yabancı kelimeler kullanmaktan özellikle kaçınmıştır. "ölen" türünde yazdığı eserlerden başka, "Eskendir", "Masgut" ve "Ezim Engimesi" adıyla üç poema (manzum hikâye) da yazmıştır. "Eskendir", Firdevsî ve Nizâmî gibi ustaların yazdığı İskender namelere konu olarak benzese de, Abay bunları taklit etmemiştir. Şair, İskender'in hayatından bir kesit sunduktan sonra, dünyaya hâkim olma hırsını ve gururunu eleştirir. İskender'in hocası Aristo'yu da poemasında dile getirmeyi ihmal etmez. "Masgut" ve yarım kalan "Ezim Engimesi"nde yine klasik Doğu hikâyelerinde işlenen konulara yer vermiştir. "Ezim Engimesi", Bin Bir Gece Masallarından uyarlanmış bir olayın, nazım olarak yazılmış bir şeklidir. Şair bu eserinde, toplumu kandıran çıkarıcı sinsi insanları yermektedir. Şair, şiirlerinde Kazak halkını, kültürünü, gelenek ve göreneklerini anlatmış, Kazak toplumunda gördüğü eksiklikleri ve yanlışlıkları eleştirmiştir. Kadının hor görülmesi, başlık parası, tembellik ve eğitimsizlik gibi konulardaki eleştirileri Kazakların değişiminde önemli rol oynamıştır. Abay'ın fikirleri ve eleştirileri, kendinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiştir (Kalkan 2002: 374; Gümüş-Güngör 1995: 2).

2. Abay'ı Edebiyat ve Fikir Alanında Etkileyen Yazar ve Filozoflar

Düşünce hayatında ve ortaya koyduğu eserlerde Abay'ı etkileyen bazı önemli şahsiyetler vardır. Bu şahsiyetleri, yaşadıkları kültür ve medeniyet havzalarına göre aşağıdaki gibi sınıflandırmamız (Gümüş-Güngör 1995: 4) mümkündür:

1) Doğulu yazar ve düşünürler: Nevâî, Fuzûlî, Firdevsî, Nizâmî, Ahmet Yesevî, Sa'dî ve Hâfız.

2) Rus şair ve yazarları: Puşkin, Belinski, Gertsen, Çernişevski, Dobrolyubov, Nekrasov,

Saltıkov-Şedrin ve Lermontov.

3) Batılı şair ve yazarlar: Byron ve Goethe.

4) Kazak şair ve yazarları: Şokan Ualihanov ve İbray Altınсарın.

3. Abay Kunanbayev'in Pedagojik Düşüncesinin Esasları

Abay, ilk defa açılan Semey civarındaki Halk Eğitimi Ocaklarını organize etmede öncülük etmiş, o dönemde eğitim veren kurumları ile eğitim sistemlerinin birçok meselesini yakından tanıma fırsatı bulmuş ve pedagojinin birçok ayrıntısına vakıf olmuştur. Özellikle iki toplumun (Kazak ve Rus) organizesi, yerli kütüphanelerin ve müzelerin donanımı için çağrılmış ve bu çerçevede birçok ilmî yayın ve önemli bilgilerin toplanmasına desteği olmuştur (Avezov 2005: 24).

Eğitim alanındaki çalışmalarından dolayı halk ona, eğitimci Abay demiştir. Abay, halkın her kesiminin ihtiyacı olan çalışmak, insanlık, hüner, ilim, terbiye ve arkadaşlık gibi vasıfların önemini şiir ve destanlarıyla ulaştırmaya çalışmıştır. Mütefekkir şairin pedagojik açıdan amacı, gençleri halkına samimi hizmet eden gerçek bir vatandaş (kâmil insan) olarak yetiştirmek ve terbiye etmektir. Büyük öğretmenin eğitim ve öğretime bakışının temel prensibi, insan terbiyesi ve bunun yapılması sonucunda oluşan halk terbiyesidir. Bir sözünde, *"Yaşamın dayanağı sürekli çalışmak ve ilim elde etmektir."* (Mahmudov 2005: 20) diyen Abay, cahil ve tembel insanın topluma yararlı bir vatandaş olamayacağını belirtmiştir.

Ona göre, Kazak halkının gelecekte bağımsız bir devlet olması, ekonomik yönden kalkınması, kültürünün gelişmesi, içinde bulunduğu karanlıktan ve fakirlikten kurtulması için takip etmesi gereken yollardan bazıları şunlardır: Bütün memlekette okuma yazma seferberliği başlatmak, gençleri insanlık yolunda terbiye etmek, azim ve çalışmaya yöneltmektir (Dükenbay 2008: 432). Akıl ile düşüncenin eğitimi ilerletmesi için, dünyaya doğru gözle bakmanın ve doğru düşünmenin lüzumlu olduğunu söylemiştir. Her gencin; aklının, düşüncesinin, beyninin, kalbinin ve duygularının gücünden faydalanarak, kendi memleketinin "ketigini (gediğini) dolduracak "kirpiş " (kerpiç) olmasını hayal etmiştir (Cirenşin 1961: 540).

Abay, toplumun terbiyesinin bireylerden başlayacağına inanmıştır. *"İnsan iyileşmeden zaman da iyileşmeyecek"* diyerek, zamanın düzelmesinin, yaşanan ortamın iyileşmesinin insanın düzelmesine ve iyileşmesine bağlı olduğunu dile getirmiştir (Hopaç 2013: 7-8). Bireyin ve halkın hedeflerinin bir birine paralel yürümesi için terbiyedeki en önemli unsur nedir? sorusuna cevap olarak, en önemli unsurun ilim ve sanat olduğunu söylemiştir. *"Tecrübeli insanları örnek al, sadece çalışarak mal kazan"* diye yol göstermiştir. Böyle bir bilince sahip insanların yaşadığı memleketin geleceğinin daha parlak ve daha güzel olacağı bir gerçektir. Büyük öğretmen; çok yönlü, donanımlı, eğitilmiş, kültürlü ve terbiyeli (kâmil) insanın böyle olacağını açıklamıştır.

Kâmil insanın ilk özelliği, içinde imanın bulunmasıdır. Abay, terbiyenin diğer "insanlık, akıl, düşünce, çalışmak, beden eğitimi vs., özelliklerini" dikkatlice inceleyen bir gencin, hemen iman edebileceğini düşünmektedir. O, kendi dönemindeki okul ve medreselerin verdiği, çağın gerisinde kalmış eğitim ve öğretim faaliyetlerine gönlünün razı olmadığını her fırsatta dile getirmiştir. Özellikle cahil mollaların, yalan yanlış eğitim vererek, insanları yanlış yola ittiğini söylemiştir. Abay, öğretmenin şahsını fevkalade yüksek mertebeye koymuş ve onlara büyük bir güvenle bakmıştır (Köbesov 2000: 6). Abay'ın eğitim düşüncesinin içerisinde; hayatının sonuna kadar ilmi sürdürmek, onu kitaplardan aramak, kendi kendine öğrenmek, öğrendiklerini unutmamak gibi prensipler vardır. Abay, her bir öğrenciyi kendi kendine ilme ve fenne götüreceği yolları sık sık dile getirmiştir.

Abay ilim öğrenmenin üç basamağı olduğunu belirtmiştir. İlk basamağının herhangi bir haberi bilmekten ve duymaktan başladığını, onu anlamak için her öğrencinin ne okuyacağını,

neye bakması gerektiğini, bundan sonra kendisine lazım olacak şeylerden faydalanması gerektiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Genel anlamda eğitimci sıfatı ile Abay, ilim elde etmenin rastgele değil, ilmi yöntemlerle olacağını söylemiştir. Onun, nasıl okunması gerektiğini ve hayatta nasıl kullanılması gerektiğini belirten düşünceleri, günümüzdeki pedagoji açısından çok uygun ve kolay uygulanabilir yöntemlerdendir (Kunanbayulı 1933: 17-18).

İlim öğrenciye, söz aracılığı ile verilebileceği gibi, şair sıfatı ile de verilebilir. Abay, çoğunlukla sözün gücüne başvurmuştur. *"Bilgileden çıkan söz, isteyene olsun göz"* diyen büyük şair, ilmin nurlu sırrının kavramayla olacağını belirtir. *"Yüreği ayna, gönlü açık, kalp gözü uyanık olan"* sözü ile de, anlatılanları dikkatli dinleyecek olan öğrenci arar. O, eskiden beri hem istekli ve yetenekli hem de pratik ve sözü seri şekilde anlayan, hafıza gücü kuvvetli olan insanın, olgunlukta ileriye gideceğini belirtmiştir. Abay'a göre, insanın ilim isteği onu terbiyeli kılabilir (Muhamedhanulı 1993: 336).

Şair, memleket kaygısı için değil, kendi çıkarı için; memleketi birleştirmek için değil, ayırmak için okuyan; *"ya tercüman ya avukat olmak için"* okuyan gençleri tenkit etmiştir. Sadece âlim olmak için değil, bilgisini doğup büyüdüğü, içinde yaşadığı halkın kültürel ve ekonomik yönlerden kalkınması ve millet şuurunu yükseltmesi için çalışan insanları yetiştirmek istemiştir. Mütefekkir şair, ilim öğrenenleri iki gruba ayırmıştır: Birincisi, ilmi ve hakikati öğrenmek için okuyanlar (ilmi, bir vatandaşlık borcu olarak öğrenenler buna dâhildir). İkincisi ise, rakip yani birisinden önde olmak, başta olmak amacı ile sadece kendileri için okuyanlar (Nurgaliyev 1995b: 477).

3.1. Genç Kuşakların Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Şaire göre, ilim yolunu seçen gençlerin, ilmi kendi derdi için değil, rekabet için değil, halkına samimi hizmet edip, kendisini çok yönlü bir şekilde yetiştirerek, *"kâmil insan"* seviyesine çıkmak için öğrenmeye kendini adayıp; *"bana bu kadarı yeterli artık"* demeden sonuna kadar öğrenmeye devam etmesi gerekir. Kimse tam öğrenmeden, öğrenmeyi bırakmamalı, kendini de *"ne yapalım kader"* diyerek oyalamamalı diye, onlara sürekli nasihatte bulunmuştur. Abay, Kazak gençlerini gereksiz şeylere heveslenmemeye, sanat öğrenmeye, doğayı tanımaya, devamlı bir şekilde ilme talip olmaya davet eder. O, halk eğitiminin gruplara ayrılmasına, milli değerlerin kısıtlanmasına karşı çıkarak, derslerin ana dilinde okutulmasına özellikle dikkat çeker (Nurgaliyev 1995b: 477). O, bir insanın şahsiyeti için, halk eğitimi ile insanlık terbiyesi arasında sıkı bağlantı kurar. Şairin düşüncesine göre, insanlık terbiyesini oluşturan hususiyetler; insanoğlunu sevmek, insanların birbiriyle samimi olması, merhametli, birlik ve beraberlik içerisinde olmasıdır.

Abay, gençleri geleceğe mükemmel bir şekilde hazırlamak için, gençlerin o dönemdeki düşüncesiz insanların kötü huylarından kurtulmaları ve kendilerini terbiye etmeleri hususunda nasihatlerde bulunmuştur. Yeni neslin karakterine ve insan terbiyesine ayrıca kafa yoran Abay, çocuk eğitiminin çok erken yaşlarda başlaması gerektiğine inanmaktadır. O, bu konu ile ilgili olarak, *"Onların henüz lekelenmemiş ruhlarına güzel hasletler kazandırmamız gerekiyor"* (Avezov 1962: 25) diyerek eğitimin erken başlatılması ve sürekli olmasına dikkat çekmiştir.

Abay'a göre, insanın kendi kendini eleştirmeye açık olması gerekir, *"Şayet tecrübeli insanların düzeyinde olmak istiyorsan, günde veya haftada bir, en azından ayda bir defa kendi kendini hesaba çek. Önceki hesaptan bu yana ömrünü nasıl geçirdin? Bu günlerini dünya ve ahirete yararışlı, pişmanlık duymayacak şekilde mi geçirdin, yoksa ne yaptığını kendin de mi bilmiyorsun?"* diyen Abay, sonuç olarak gençlerin toplum önündeki sorumluluğunu artırarak, onların özgüvenlerinin oluşmasını sağlamıştır (Korabay 2004: 122).

Abay, yaşadığı toplum içinde devrinin parlayan yıldızı gibiydi. Düşünceleriyle halkı bilim ve medeniyete çağırması, aşağıdaki dizelerinde de görüldüğü gibi özellikle gençlerin eğitiminin önemine değinmiştir:

*Gençliğimde bilimi önemsemedim,
Faydasını görüp de incelemedim,
Büyüyünce düşünmedi avucuma,
Elimi vaktinde uzatamadım,*

Yazar kendisinin gençliğinde çok fazla okuyamadığına üzüldüğünü söyler. Bu nedenle de gençlere, “Gençler vakitlerinizi boşuna geçirmeyin, ilmi ve medeniyeti öğrenin” diye nasihat etmiştir (Zeyneş-Çınar 1995: 17-18).

3.2. Dostluk ve Arkadaşlık İlişkilerine Bakışı

Mütefekkir şair, insanlar arasındaki samimiyet ile duygu temizliğine esas olan gerçek dostluk ile arkadaşlığa büyük önem verirdi. Dostluk, geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürme gelen kavramlardandır. Dostluk hakkında her nesil, kendi zamanının şartlarına göre en iyi değerlendirmelerde bulunmuştur. Abay, dostluğun doğası ve mahiyeti hakkında söylenen sözler ile dostluğun muhtevasını geniş bir açıdan anlatarak bize sunmaktadır. “Erken farkına vardım, iyi olmayan insanları memlekette çok gördüm” (Avezov 1998: 14) diyerek kendi döneminde dostluk ile düşmanlığı, hakkaniyet ile zulmü çok yaşadığını bildiren ve bu hususta hayat tecrübesi olan Abay; itibarlı ve kıymetli dostluk ile arkadaşlığı gelecek nesle tavsiye etmiş ve bunları topluma ulaştırmayı vatandaşlık görevi olarak kabul etmiştir. Şair, adaletsizliğin yaygın olduğu derebeylik toplumundaki dostluğun ölçüsü olarak “Kendi malı ve hayatı için dalkavukluk ve ikiyüzlülük etmek gerekir” diye düşünenlerin menfaate bağlı arkadaşlığını, kesin bir şekilde tenkit etmiştir. “Kötü insan kazar kendisine hendek, ona inanırsan bir gün olursun zavallı” (Ömiraliyev 1993: 14) diyerek, gerçek olmayan dostluğun foyasını meydana çıkarıp gençleri kötü karakterden muhafaza etmeye çalışmıştır. Şair, gerçek ve samimi dostluğun kudretine inanmaktadır.

Abay’ın uluslar arasındaki dostluk ve uluslararası eğitim hakkındaki düşünceleri, halkına karşı duyduğu sevgiden kaynaklanmaktadır. Komşu halkların ileri seviyede olan kültürlerine, başarılarına dikkatlice bakarak, onları örnek göstermiştir. İleri düşünceli, akıllı insanların eserlerini Kazak diline çevirmiş, iyi talim terbiye örneklerini de nasihatlerinde belirtmiştir. Gençleri insanlığa hizmet inancıyla terbiye ederek, onları ilme götüreceği yolu gösterip, bu meselelerin çözümü için çalışmalı demiştir. O, çalışmanın insan ve toplum hayatındaki yerine büyük önem vermiştir. Abay’ın sözleri, genç kuşakların her tür mesleğe serbestçe yönelmelerinde etkili oldu ve onlara faydalı çalışmaları organize etme yollarını gösterdi (Gabbasov 2006: 2-8).

Abay, Arapça ve Farsça öğrenmenin yanında, özellikle zararlarından korunmak ve faydasına ortak olmak için Rusçayı da öğrenmek gerektiğini belirtir. Zira ona göre, birinin dilini bilen onunla denklik davası güdebilir. Tabii ki bunun ilk adımı da kendi kimliğinin olmazsa olmazı (Allah’a) kulluğu ve (kendi) Türkî dilini öğrenmektir (Abay 1993: 51). Mütefekkir şair, gençleri ve insanlığı terbiye etmede; hümanizm, vatanseverlik ve milletlerarası dostluğu, adalet ile merhameti esas unsurlar olarak ele almıştır.

3.3. Gelecek Kuşakların Yetiştirilmesinde Babaların Sorumlulukları

Abay gençleri çalışmaya teşvik ederken, aile terbiyesine, anne ve babanın sorumluluğuna da ayrıca önem vermiştir. Çocuğun gelecekte üstleneceği sorumluluğun öncelikle babada bulunması gerektiğine dikkat çekerek, babanın aklının ve hayat tecrübesinin etkisi olmadan samimi çalışmanın, anlamlı bir hayata doğru ilerlemenin ve yeni neslin bedenine insanlık vasıflarını yerleştirmenin mümkün olamayacağını söylemiştir. Bu yüzden çocuğun bilinçli bir vatandaş, "kâmil insan" olarak terbiye edilmesi için, anne ve babaların kendilerini iyi bir seviyeye ulaştırarak, onlara örnek ve model olmaları gerektiğini belirtmiştir. İster olumlu isterse olumsuz olsun, anne ve babalar çocukları için doğal eğitim ve öğrenme modelleridir. Mütefekkir şair, babanın iyi vasıfları olarak; onun insanlığını, çalışkanlığını ve aile içerisinde eşine karşı duyduğu sevgi duygusunu ifade etmiştir. Bir evin erkeği akıllı, hanımı güzel ahlaklı olursa; oturdukları evleri cennete dönüştürerek, orada yaşayan çocukların da iyi ahlakla, değerli vasıflarla eğitilip donatılacağını açık bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca, kendi ailesinden kopup soğuyarak, halk içinde gezmeyi ve çok dolaşmayı adet edinen, ailesinin huzurunu bozan, çocuk terbiyesi ile hiç ilgilenmeyen babaları sert bir şekilde eleştirmiştir (Nurgaliyev 1995b: 478).

3.4. Gelecek Kuşakların Yetiştirilmesinde Annelerin Sorumlulukları

Abay, çocuğun geleceğine destekçi olarak, ilk öğretmenin baba olduğunu belirtmiş, bunun yanı sıra yeni neslin terbiyesinde annenin yerinin de önemli olduğunu vurgulamıştır. Kendi annesi Ulcan ile babaannesi Zere'nin sevgi ve şefkat pınarından beslenerek büyümesi, onun annelik vasfını yüksek derecede tanınmasında etkili olmuştur. Annelik şefkati yoluyla verilebilecek incelik, kendine ve başkalarına saygı göstermesi de olgun insanın esas vasıflarındandır. Yazar anneyi kendi çocuğunun ilk kıymetli eğitici olarak bilir. Abay, kız çocuğunun terbiyesinde anne eğitiminin etkisine, pedagojik açıdan çok yönlü yorumlar yaparak, zengin sonuçlar çıkarmıştır. O, kız çocuklarının evlilik hayatına hazırlıksız olarak girmesi sonucu, evlendikten sonra huzurlarının kaçıp, beceriksiz kadın olarak adlandırılacaklarını; özellikle çalışmadan yetenek kazanmadan büyüyen zengin kızlarının küçük yaşta iken yeterince eğitilmediğini düşünmekteydi. Onun için annelere, kız çocuğunun terbiyesinde, milli kültürü ön plana koyarak eğitmelerini önermiştir. Halk terbiyesinde en kıymetli unsur olan anneler, bir yandan da yetişmekte olan kız çocuklarına dikiş nakış gibi ev işlerini öğretmektedir. Abay, böyle annelere çok saygı göstermiştir (Nurgaliyev 1995b: 478).

3.5. Eş Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Abay, evlenecek olan gençlere, kültürlü annelerin kızları ile evlenmelerini tavsiye etmiştir. Kendinde insanlığın değerli vasıflarını toplayan kız çocuklarını, "gelecek ocakların sağlam kazığı" diye tanımlamıştır. Gelecekte aile kurma meselesinde, kız çocuklarının akıllı ve verimli (üretken) olmasına ayrıca önem vermiştir. O, kendi kızı Kulbadan'ın bilgili olmasını istedi ve destekledi. En azından okuma ve yazma öğrenmesine dikkat çekerek, etrafındaki insanların kız çocuklarına okuma ve yazmayı, şiir ve yırları terennüm etmeyi, şarkı ve müziği öğretti (Nurgaliyev 1995b: 479).

Abay, insanın sadece dış görünüşü ile güzelliğinin anlaşılmayacağını, dış görünüşü ile iç görünüşün bir bütün olarak güzel olması halinde, insanın güzel sayılabileceğini söylemiştir (Kenceğaliyev 2003: 67).

*Zengin diye, mallı diye beyden alma,
Fakir kızı ucuz diye merak salma.
Arı var, akli var, hayâ eden,
Ana babanın kızından geri kalma (Ömiraliyev 1993: 10-11).*

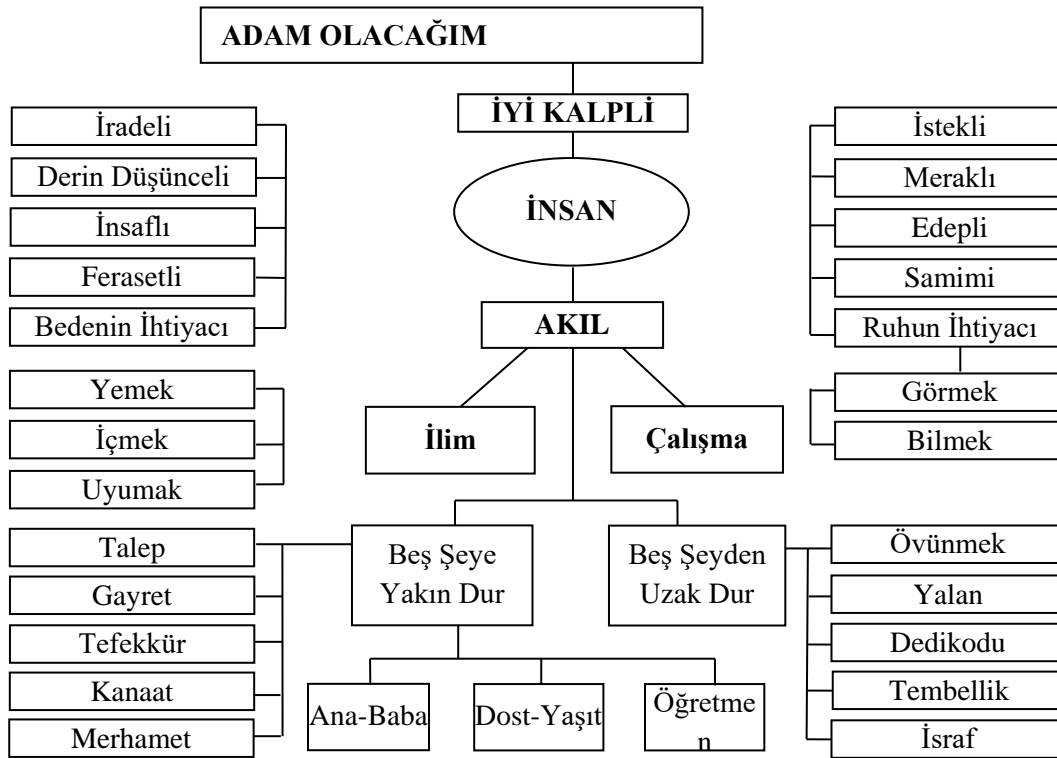
O, yeni evlenecek olan gençlere eş seçiminde sadece dış görüntüsüne önem vermemelerini, eşinin insanlık vasfına, akıl ve ferasetine, görgü ve terbiyesine de dikkat etmelerini tavsiye etmiştir. Abay, gelecekte aile kuracak olan gençleri, karı koca olmanın belli başlı zorluklarının da olacağı, o zorlukları yenmek için hazırlıklı olmaları gerektiği hususunda uyarmıştır (Alipbay 2005: 3).

3.6. Abay'ın Bazı Şiirlerinde Karakter Eğitimi

Abay'ın herkesçe bilinen eserleri arasında ilk sırada “*İnternatta Okıp Cür*” (Yatılı Okulda Okuyor), “*Gılım Tappay Maktanba*” (Bilgin Olmadan Övünme), isimli şiirleri yer almaktadır. “*İnternatta Okıp Cür*” şiiri öğrenci gençlerle ilgili genel bir nitelendirme yapmakla başlar. Şair, yatılı okumakta olan gençleri, sıcak ve samimi duygularla tasvir eder. Daha sonra onlara akıl verir ve tavsiyelerde bulunur. Şair çalışmadan, yorulmadan gerçek anlamda eğitimi elde etmenin mümkün olmadığını belirterek, bilgi birikimi için harcanması gereken çabaları da saymaktadır. “*Gılım Tappay Maktanba*” adlı şiirinde, insanlık ve kişilik meselelerini ele almıştır. İnsanların uzak durması gereken kötü alışkanlıkları ile kazanmaları, öğrenmeleri gereken olumlu nitelikleri belirtmiştir (Korganbekülü 2007: 152).

*Beş şeyden uzak dur,
Beş şeye yakın dur:
Adam olacağım diyorsanız.
Dedikodu, yalan, övünmek,
Tembellik, boşa mal saçmak,
Beş düşman bu, bilseniz.
Gayret, çalışmak, derin düşünce,
Kanaat, merhamet gibi
Beş asıl dost bulsanız.*

Abay'a göre, “*Adam olacağım diyorsanız*”, kişiliğinde insanlığın iyi vasıflarını toplayıp, ruhun ihtiyacını beden ihtiyacından üstün tutarak beş şeyden uzak durmak ve beş şeye de yakın olmak gerekir. Bu sayede akıl, çalışma ve ilimle kemale erişileceği, ana, baba, dost, akran ve öğretmenin talim ve terbiyesi ile olgunlaşacağı muhakkaktır. Abay'ın aşağıda çevirisini verdiğimiz bu prensipleri, Ahmet Yesevi Üniversitesinin girişindeki tabloda Kazakça olarak gösterilmiştir:

Tabloda görüldüğü üzere, eğer bir genç, adam olacağım diyorsa; öncelikle iyi kalpli bir insan olması gerekir. Bunun için de, aklını kullanması, çok çalışması ve ilim sahibi olması gerekmektedir. Aklını kullanması ve çalışması neticesinde elde ettiği ilim sayesinde beş şeyden sakınması ve beş şeye de yakın olması gerekmektedir ki elde ettiği ilim ona fayda verebilsin. Uzak durması gereken şeyler; övünmek, yalancılık, dedikodu yapmak, tembellik ve israftır. Yakın durması gereken şeyler de; istekli olmak, gayret etmek, tefekkür etmek, kanaatkâr olmak ve merhametli olmaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda yaşamış büyük Kazak mütefekkiri ve millî şairi Abay Kunanbayev'in değişik konulardaki pedagojik görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında genel olarak Abay, Kazak toplumundaki eksiklikleri söylemenin yanı sıra, onlara çözüm yollarını göstermesi ve eserlerinde hayatın gerçeklerini derinlemesine ele alması açısından, önemle araştırılması gereken bir düşünürdür. Birçok ilim adamı, mütefakkir ve edebiyatçının kitaplarını, Kazak halkının anlayacağı seviyeye göre tercüme etmiştir. Gelişmiş ülkeleri örnek göstererek, onların düzeyinde olmak için, sadece ellerinin emeği ve alınlarının teriyle çalışarak mal kazanmaları gerektiğini söylemiştir.

Abay Kunanbayev'in en büyük arzusu, Kazak halkının kendi bağımsız devletini kurması ve hürriyetine kavuşması idi. Bunun için ilk önce, toplum içerisinde yaşanmakta olan eksikliklerin giderilmesi gerekmektedir. Bu eksikliklerin, Kazakların bağımsız bir devlet kurmasına engel teşkil edeceğine inanmaktaydı. Bu eksikliklerin giderilmesi de, tek tek bütün bireylerin eğitiminden geçmektedir. Çünkü eğitilmiş bireylerin oluşturduğu bir toplum, her türlü bilimsel ve teknolojik sıçramayı yapabilecektir. Kendi dönemindeki medrese eğitiminin

yetersizliğini belirttikten sonra, okul çağındaki çocuklara ve gençlere neler öğretilmesi ve hangi ideallerin aşılması gerektiğini ifade etmiştir. Eğitimde çok yönlü, donanımlı, kültürlü ve terbiyeli (kâmil) insanlar yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle Abay, öncelikle gençlerin ve ailenin eğitimine önem vermiş ve bu konuda çözüm üretmeye çalışmıştır. Ailede, babanın ve annenin üstlenmesi gereken rollerini hatırlatmış, gelecekte kurulacak ailelerin direği olan kız çocuklarının eğitiminin önemine özel vurgu yapmıştır. Yeni yuva kuracak gençlere de, ideal bir eşte aramaları gereken özellikleri öğretmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- ABAY, (İbrahim K.) (1993), *Kara Söz, Poemalar*, Almatı, "El" ve "Kazakistan" Damu Karı Kitaphanası.
- ALİPBAY, Sunğat (2005,09,13), "Ulttık Til Cane Ulı Akın Muraları", (Abay, 160), Almatı: Egemen Kazakistan Gazet.
- AVEZOV, Muhtar (1962), *Uakıt Cane Edebiyat*, Almatı: Kök Ciyek Baspası.
- AVEZOV, Muhtar (1998), *Abay'dın Kara Sözderi*, Almatı.
- AVEZOV, Muhtar (2004), *Abay Colı Roman-Epopeya*, Cilt I, Almatı: Cazuşı Baspası.
- AVEZOV, Muhtar (2005), *Alaş Arıstarı*, Astana: Elorda Baspası.
- AVEZOV, Muhtar (2007), *Abay Colı Roman-Epopeya*, Cilt II, Almatı: Cazuşı Baspası.
- AYAN, Ekrem (2014), "Çağdaş Kazak Edebiyatının Kurucusu Abay Kunanbayev'in Kara Sözlerinde Eğitim", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014*, Eskişehir, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı: 371-378.
- CİRENŞİN, Abış (1961), *Abay Kunanbayev Şıgarmalarının Bir Tomdık Tolık Cinacı*, Almatı: Kazakistan Memleketlik Korkem Edebiyat Baspası.
- DÜKENBAY, Doscan (2008), *Abay'dın Ruhı Gumırnamalık Oytolğau*, Astana, Poliant Baspası.
- GÜMÜŞ, Muhittin-GÜNGÖR Ahmet (1995), "Abay'da İz Bırakanlar", *Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ağustos, Sayı: 2, Ankara: 1-19.
- ĞABBASOV, Sobethan (2006), "Abaydın Pedagogikalık Kozkarası, Galımdar Gakılıyası", *Bala Tarbiyesi Curnalı*, Sayı: 4, Almatı: 1-8.
- HOPAÇ, Mustafa (2013), "Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Deneme", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 37, Celalabat-Kırgızistan: 1-11.
- KALKAN, İbrahim (2002), "Kunanbayev Abay", *DİA*, Cilt: 26, Ankara: TDV Yayınları: 373-374.
- KARA Mehmet-İBRAGİM Damira (2008), "Uyanmak Kavramı ve Kazaklar", *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7, Fall 2008: 397-412.
- KARABEY, Turgut (1996), "Abay Kunanbayoğlu (1845-1904)", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Erzurum: 193-197.
- KENCEGALİEV, K. vd. (2003), *Abay Pedagogikası*, Kökşetau, Keleşek-2030 Baspası,
- KİBAR, Zafer (2013), "Abay'ı Doğru Anlamak", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs, 2014*, Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı: 543-546.
- KOÇ, Kenan vd. (2007), *Kazak Edebiyatı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- KORABAY, Serikkazı vd. (2004), *Kazaktın Bas Akın Halkaralık Gılımı, Teoriyalık Konferensiya*, Almatı: Dauyr Baspası.
- KORGANBEKULI, Kadirbek (2007), *Abay Estetikası Cane İslam*, Almatı, An Arıs Baspası.
- KÖBESOV, Audanbek (2000), *Abay Tanu Daristeri*, Almatı, İbray Altınсарın Adındaki Kazaktın Bilim Akademiyasının Respublikalık Baspa Kabineti.
- KUNANBAYULI, Abay (1933), *Tolık Cinak*, Kızılorda, El Şecre Baspası.
- MAHMUTOV, A. (2005), "Abay Poeziyasının Tili", *Abay Curnalı*, Sayı: 4, Almatı:1-20.
- MUHAMEDHANULI, Kayım vd. (1993), *Abay'dın Akın Şakirtteri*, Almatı: Dauyr Baspası.
- MUHAMETKALİKIZI, Almahan (2009,04,15), "Abaydın Tugan Küni Nerge Er Türli Atalıp Cür", (15.02.2017), <http://old.abai.kz/node/14510>.
- NURGALİEV, R. N. vd. (1995a), "Abay", *Abay Ensiklopediya*, Almatı: Atamura Baspası: 47-51.
- NURGALİEV, R. N. vd., (1995b), "[Abay] Pedagojisi", *Abay Ensiklopediya*, Almatı: Atamura Baspası: 476-478.
- ÖMİRALİEV, Kultat (1993), *Abay Aporizmi*, Almatı: Kazakistan Baspası.
- UALİHANOV, Şokan (1958), *Abay'dın Tandamalı Şıgarmaları*, Almatı.
- ZEYNEŞ, İsmail-ÇINAR Ali Abbas (1995), *Abay'ın Eserlerinden Seçmeler*, Ankara: Türksöy Yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ DUYU FİİLLERİNDE ANLAM VE KELİME SIKLIĞI İLİŞKİSİ

RELATION OF MEANING AND FREQUENCY IN PERCEPTION VERBS IN TURKISH

Erkan HİRİK*

Öz

Dildeki kelimeler, doğası gereği anlam alanlarını geliştirir, değiştirir ya da yok eder. Tüm bu anlam olaylarının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Kişinin zihin sürecinde gerçekleşen her türlü fiile mental fiil denir. Algılama sürecini başlatan duyu fiilleri, mental fiillerin bir türü olarak kabul edilir. Duyu fiilleri mental sürecin başlatıcısı olması nedeniyle oldukça sık kullanım alanına sahiptir.

Dildeki kelimelerin anlam alanlarının değişmesine neden olan etkenlerden birisi kullanım sıklığıdır. Kelimeler dilde işlek bir şekilde kullanıldıkça çokanamlı hâle gelirler. Duyu fiilleri de her mental süreçte başlatıcı olduklarından sıklıkla kullanılmaktadır. Beş alt türden oluşan duyu fiillerinin her biri elbette aynı sıklıkta kullanılmazlar. Görme, işitme, tat alma, dokunma ve koku alma duyu fiillerinin dilde kullanım oranları birbiriyle eşit değildir. Örneğin, insan için daha önemli olan görme duyusunu ilgilendiren fiiller dilde daha çok kullanılmakta, bu nedenle bu fiiller çokanamlı hâle gelmektedir.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde kullanılan duyu fiilleri oluşturulan derlemde taranmış ve bu fiillerin kullanım sıklığı ile çokanamlılığı arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

•

Anahtar Kelimeler

Sıklık, duyu fiilleri, anlam, çokanamlılık, mental fiiller.

•

Abstract

Words change, develop or eliminate its semantic field because of its nature. There are various reasons for all these semantic cases. Every kind of verb that occurs in the mind process called mental verb. Perception verbs are considered as subtype of mental verbs. Perception verbs have very compact frequency because of being mental process initiator.

* Yrd. Doç. Dr., Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erkanhirik@gmail.com

One of the factors that cause the meaning fields of the words to change is the usage frequency. Words can be polysemic as they are used extensively in language. Perception verbs are used extensively in language because of being mental process initiator. Surely five subtypes of each of the perception verbs is not used at the same frequency. The rate of use of visual, hearing, tasting, touching and smell sensation verbs are not equal to each other. For example, visual sensation verbs that are more important to human beings are used more often in language, so these verbs become polysemic.

In this article perception verbs in Turkish are scanned in created corpus, relation between the word frequency and polysemy is evaluated.

•

Keywords

Frequency, perception verbs, semantics, polysemy, mental verbs.

GİRİŞ

Dil ile onu kullanan toplumun sosyal hayatı ve düşünce dünyası arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Kısaca *bir toplumu diğerlerinden ayıran yaşayış biçimi* olarak tanımlanabilecek olan kültür, ait olduğu topluluğun hayatına yansıyan düşünce dünyasını da barındırmaktadır. Düşünce ile dil arasındaki güçlü bağ da değerlendirildiğinde dilin toplumun genel karakterini göstermedeki rolü çok daha iyi anlaşılabilir. Sapir-Whorf hipotezi de bu düşünceyi desteklemektedir. Düşünce ile dil arasındaki ilişkiyi anlatan Sapir-Whorf hipotezine göre insan düşüncesi, yerel dillerden doğrudan etkilenmektedir. *Eskimolar* arasında “kar” kelimesine karşılık gelen çok sayıda kelime olması dil ile yaşayış şekli arasındaki bağlantıyı gösteren en güzel örneklerden biridir (Kay-Kempton 1984: 65-79). Yani kültür çerçevesi içinde toplumun düşünceleri ile bu düşünceleri ortaya çıkaran dil büyük bir önem arz etmektedir.

Bununla birlikte toplumların sahip oldukları kültürde dilden izler bulunduğu gibi dilde de kültürden izler bulunmaktadır. Eski toplumlardan kalan metinlerin incelenerek onların kültürü ve hayatı hakkında bilgi edinebilmek de bu durumun en tipik örneklerinden birisi olabilir.

Dil insanlar arasında yaşadıkça bir önceki neslin birikimlerini bir sonraki nesle aktarma vazifesi de gören hafızadır. Keza dil, kolektif bilinci oluşturduğu, ortak aklın ürünü olduğu gibi ortak millî hafızanın da yapıcısı, ortak millî hafızanın kendisidir (İlhan 2012: 1520). Kültürün bir parçası olan ve nesillerin bilgi/duygu birikimini geleceğe aktaran dilin zaman içerisinde sahip olduğu sınırlı sayıdaki malzeme ile (bağımlı/bağımsız biçimbirimler) bunu yapması zorlaşır. Bu hususta da dil sahip olduğu malzemelere yeni işlev ya da anlamlar kazandırarak bu zorluğu kendi doğal yapısıyla aşar. Dilin gelişmesi, dil öğelerinin yeni işlev ve anlamlar kazanması için işlek bir şekilde kullanılıyor olmaları en temel şartlardan biridir. Dilin işlek bir şekilde kullanılmasını en mümkün kılan araç da edebiyattır. Edebî eserler verilen bir dilde kelimeler sanatçının dünyasında işlendikçe yeni anlam alanları kazanır ve dolayısı ile sözlük çerçevesini de genişletir. Kazanılan her yeni anlamın da büyük bir bölümü gündelik dilde de kullanılır hâle gelir. Bununla birlikte gelişen dünyada televizyon ve internet dilin oldukça farklı şekillerde kullanıldığı bir ortam durumuna gelmiştir. Dolayısı ile televizyon ve internet de edebî eserlerin yaptığı gibi kelimelerin anlam alanlarının genişletildiği mecralar olarak göze çarpmaktadır.

Çok eski bir edebiyat geleneğine sahip olan Türk dilinde de kelimeler yüzyıllar boyu edebiyatın malzemesi olarak işlenmiştir. Kelimelerin bu şekilde işlenmesi başta olmak üzere dil içi birçok etken sonucu dilde yer alan kelimeler kendi anlam alanlarını genişletmiştir. Dolayısı ile sözlükte tek bir madde ile açıklanamayan yapılar haline gelmiştir.

Kelimenin sözlü ya da yazılı dilde sık kullanılışı onun kullanım sahasını genişletmesine yol açar. Bu hususta “Türkiye Türkçesinde eylemler gözden geçirilecek olursa, özellikle, kullanım sıklığı çok olan eylemlerde çokanlamlılığın yüksek olduğu hemen göze çarpar.” şeklinde açıklamada bulunan Aksan, bazı fiillerin (*çık-, al-, at-, kes-, ver-, git-, boz-, kır-, gir-, dur-*) çokanlamlılığına dikkat çekmektedir (2006: 125).

Her dilde olduğu gibi Türkçede de kelimelerin büyük bir çoğunluğu çokanlamlıdır. Özellikle Türkçede yeni kökler yapmak mümkün olmadığından (*kopyalama* ve *uydurma* hariç) var olan kök hâlindeki kelimeler yeni anlam alanları kazanırlar. Fiiller de dilde çoğunlukla tek bir hareketi karşılamayarak çokanlamlı bir hâle gelirler. Fiillerin çokanlamlı hâle gelmesinde birçok neden bulunmaktadır. Bu nedenlerden en başta geleni fiilin dildeki kullanım sıklığıdır. Kullanım sıklığı kelimenin anlam alanına doğrudan etki eden bir faktördür.

0.1. Veri Toplama ve Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde *mental fiillerin* bir türü olarak değerlendirilen *duyu fiilleri* ele alınarak bir sıklık-anlam ilişkisi çalışması yapılmıştır. 1980 sonrası Türk romancılığının edebiyat çalışmalarında ayrı bir dönem olarak değerlendirilmesi nedeniyle ilk baskıları bu dönemde yazılmış ve yayımlanmış anlatılar (roman/hikâye) seçilmiştir. 1980 sonrası yayımlanan 15 anlatının başından ortasından ve sonundan olmak üzere eşit miktarlarda bölümler ele alınarak bağdaşık bir derlem oluşturulmuştur. Oluşturulan bu derlemde duyu fiilleri taranmıştır. Fiillerin anlam alanları ile sıklıkları arasındaki ilişki değerlendirileceğinden bahsedilen fiillerin hangi anlamda olduğu göz önüne alınmaksızın sıklık sayımı gerçekleştirilmiştir. Taranan duyu fiilleri duyu türüne göre sınıflandırılmış ve daha önce Göz (2003) ve Ölker (2011b) tarafından hazırlanan derlemle de karşılaştırılmıştır.¹ Bunun sonucunda sık kullanılan duyu fiilleri ile bunların Türkçe Sözlük'te (2011) yer alan anlamsal karşılık miktarları da karşılaştırılabilir hâle gelmiştir. Yapılan bu istatistik ve karşılaştırma çalışmalarıyla hangi duyu fiillerinin daha çok kullanıldığı tespit edilmiş, sıklık derecesi yüksek olan duyu fiillerinin çokanlamlılık ile olan ilişkisi belirlenmiş ve hangi duyunun Türk dilinde daha ön planda olduğu anlaşılmasına çalışılmıştır.

Kısaca bu çalışmada oluşturulan derlemde (OD) yer alan ve daha önce çeşitli araştırmacılar tarafından hazırlanan derlemlerde duyu fiilleri karşılaştırılacak ve onların kullanım sıklığı belirlenecektir. İncelenen duyu fiillerinin sıklık değerleri ile çokanlamlılığı arasındaki ilişki değerlendirilecektir.

1. Kelime Sıklığı Nedir?

Her dilinin kendi kelime hazinesinde farklı miktarlarda kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin her biri diğer kelimelere nazaran sözlü ve yazılı dilde daha çok ya da az kullanılabilir. Bunun temel sebebi o dili kullanan toplumun kültürü ve yaşayışıdır.

Aksan, bir dildeki kelime sayısının ne denli çok olursa olsun, bu kadar kelimenin ne kadarının bilinirse bilinsin günlük konuşmalarda kullanılan kelime sayısının sanılandan çok daha az olduğunu belirtmektedir. Kullanılan öğelerin sayısında kişinin öğrenim düzeyi, okumaya olan eğilimi ve kişisel yetenekler de bulunmaktadır (2003: 19).

Sözcükbilimde sıklık bir dilin sözcüklerinin öteki sözcüklere oranla daha çok ya da daha seyrek kullanılması anlamına gelir (Aksan 2003: 20). Ölker kelime sıklığının bir dilde kullanılan kelimelerin birbirlerine oranla kullanım sıklığını ortaya koyan çalışmalar olduğunu belirtmektedir (2011a: 16). Vardar, belli uzunlukta bir konuşma ya da yazıda aynı dilsel olgu ya da birimin gerçekleşme sayısının sıklığı ifade ettiğini belirtmektedir (2002: 175-175). Kısaca kelime sıklığı (*word frequency*) sözlü ya da yazılı dilde bir kelime ya da kelime grubunun ne kadar çok ya da az kullanıldığının tespitini ifade etmektedir.

Türkçe üzerine yapılan sıklık çalışmalarında Pierce (1960), Göz (2003), Memoğlu-Süleymanoğlu (2006), Baş (2006), Kara (2009), Ölker (2011b), Kayaselçuk (2014), Çalışkan (2014) tarafından yapılan çalışmalar önem arz etmektedir. Bunlarla birlikte elektronik ortamda

¹ Bunlarla birlikte Yeşim Aksan ve Mustafa Aksan yönetiminde hazırlanana Türkçe Ulusal Derlemi de kullanılabilir, ancak bu derlemin fiil ve isimleri ayırma işlevi bulunmamaktadır. Örneğin, "gör-" fiili *görüntü*, *görümce*, *görsel* gibi kelimelerde karışık sağlam bir veri alınamayacağından yeni bir derlem oluşturma ve var olan derlemleri kullanma yoluna gidilmiştir.

araştırmacıların hizmetine sunulan başta Türkçe Ulusal Derlem² olmak üzere çeşitli derlem veritabanları³ da bulunmaktadır.

Sıklık çalışmalarının bazı pragmatik amaçları bulunmaktadır. Örneğin yabancılar için yazılacak bir dil öğretimi kitabında hangi kelimelerin seçileceği, ana dilini öğrenen bireylerin kitaplarında hangi kelimelerin kullanılacağı, ders kitaplarındaki kelime seçimi, sözlük hazırlamada hangi anlamın ön plana alınacağı, stilistik çalışmalarının yapılması, dilin değişiminin saptanması bu pragmatik amaçların ilk akla gelenleridir. Yukarıda bahsedilen sözlük hazırlama, ders kitabı hazırlama gibi çalışmalar yapılırken toplum tarafından sıkça kullanılan kelimelerin tercih edilmesi çalışmaların daha anlaşılır duruma gelmesine katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte Ölker, psikoloji çalışmalarında dahi kullanışlı verilerin sıklık çalışmalarıyla ortaya çıkarılabileceğini belirtmektedir (2011a: 16). Hatta bugün teknolojinin gelişmesiyle özellikle cep telefonlarında kullanılan *metin tahmini* ve *otomatik düzeltme*⁴ işlevinin geliştirilmesi de sıklık çalışmalarıyla doğrudan ilgilidir.

Kelime sıklığı çalışmaları pragmatik olarak bahsedilen konularda önem arz ettiği gibi dilin iç yapısını anlamada da önem arz etmektedir. Dil içerisinde sıklık derecesi diğerlerine göre daha yüksek olan kelime diğer kelimelere nazaran birtakım değişikliklere maruz kalacaktır. Yani kelime ne kadar çok kullanılırsa biçim ve anlam bakımından da o kadar değişikliğe uğraması imkân dâhilindedir.

2. Anlam ve Çokanlamlılık

Kullanıcıları, gelişen ve değişen bir yapıya sahip olan dili zaman içerisinde çok daha esnek hâle getirir. İhtiyaçla birlikte bazı kelimeler anlam alanlarını değiştirirler. Dolayısı ile kelimeler yalnızca sözlükteki anlamlarıyla birlikte kullanılan dil unsurları değildir. Dilin değişken yapısı kelimelerin sözlü ve yazılı dilde gerek tek başlarına gerekse diğer dil unsurlarıyla bir araya gelerek farklı türden ilişkilerle yeni anlamlar kazanmalarına neden olur. Kelimelerin mevcut anlamları çeşitli türden anlam ilişkileri ile genişleyebilir, daralabilir, değişebilir hatta yok olabilir. Ullmann kelimelerin bağlam dışında var olduğundan sözlüklerin yazılabildiğini ifade etmektedir (1962: 42).

Dolayısı ile anlam da dil gibi değişebilen, genişleyebilen ya da yok olabilen bir mahiyete sahiptir. Tarihsel, dilsel, toplumsal ya da ruhsal nedenler anlam değişmesine yol açabilir (Guiraud 1999: 82).

Dilbilimin bütün basamakları *anlam* adı verilen esas amaca hizmet etmektedir. Seslerin, köklerin, eklerin, kelimelerin, öğelerin hatta cümle ve paragrafların bir nizam üzere örgütlenmesinin temel amacı budur (Demirci 2014: 196).

² bk. (<http://www.tnc.org.tr> Erişim Tarihi 04.11.2016) ; Aksan, Y. et al. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012).

³ bk. ODTÜ Sözlü Türkçe Derlem Projesi, <http://corpus.ncc.metu.edu.tr/> ve Prof. Dr. İ. H. Aksoyak tarafından hazırlanan <http://www.tebdiz.com/>

⁴ Örneğin, iOS (9.3.4) işletim sistemine sahip cep telefonlarında Türkçe cümleler yazarken telefon özel isim temelli hareket ederek “baş ağrısı”, “oraya”, “canım” gibi kelimeleri Ağrı’sı, Oray’a, Can’ım gibi algılamakta ve özel isimlerden sonra gelen ekleri tırnak işareti ile ayırmaktadır. Dolayısıyla “baş ağrısı” yazılmak istendiğinde sistem “baş Ağrı’sı” olarak, “benim canım kızım” yazılmak istendiğinde “benim Can’ım kızım” olarak düzeltmektedir. Eğer oluşturulacak kapsamlı/nitelikli derlemler Türkçenin sıklık mantığı ile ilişkilendirilerek bu sistemler oluşturulursa teknolojiye yer alan sistemlerdeki Türkçe daha doğru hâle gelecek, cihazlar da daha işlevsel olacaktır.

Anlamın boyutlarından birisi de çokanlamlılıktır. Çokanlamlılık (polysemy) birbiriyle bağlantılı olmak şartıyla bir kelimenin iki ya da daha fazla kavramı ifade etmesidir. Tek bir gösterenin birden çok fazla kavrama karşılık gelmesi çokanlamlılığı oluşturmaktadır. Aksan bir gösterenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni yeni kavramları da anlatır durumda olmasına çok anlamlılık denildiğini ifade etmektedir (2006: 70).

Dildeki kelimeler her ne kadar başlangıçta tek bir anlamı karşılamak üzere ortaya çıkmış olsalar da zamanla başta ihtiyaç olmak üzere çeşitli sebeplerle birden fazla anlamı karşılayacak duruma gelebilirler. Bu anlamda sözlükler incelendiğinde tek bir anlama sahip olan kelime sayısı çokanlamli kelimelere kıyasla çok daha azdır. Sözlüklerde yer alan tek anlamlı kelimelerin çoğunluğunun kullanım sıklığı az olan kelimelerden oluştuğu söylenebilir. Bu durumda kullanım sıklığı çok ya da yalnızca bir alana ait olan terimler dışındaki kelimelerin anlam alanlarının da genişlediği böylece çokanlamlılık kazandığı söylenebilir.

3. Duyu Fiilleri, Sıklık ve Çokanlamlılık

Dil ile düşünce arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Düşünceyi oluşturan aslında doğrudan dildir. Düşünürken dahi kelimeleri kullanan insan bir mefhumu algılama konusunda da dilini kullanır. Dilde yer alan kimi kelimeler insanın dış çevreden aldığı bilgiyi alma anını, aldıktan sonra işleyişini ya da sonuç vermesini ifade edebilmektedir. İnsanın çevreyi bu türlü algılamasını hareket olarak ifade eden fiiller *mental fiiller*dir.

Zihinsel işlem sürecinin ilk basamağı algılamadır. Algılama süreci insanda *duyular* aracılığı ile gerçekleşir. İnsan duyuları ile algıladığı bilgiyi yorumlar. Yorumladıktan sonra da dıştan görülebilen ya da görülemeyen çeşitli dönütler verir. Örneğin, bir köpek gören insan bu köpektan korkabilir. *Görme* ile varlığını algıladığı köpeği zihnindeki eski bilgilerden hareketle ya da içgüdüsel olarak *korkma* tepkisi verebilir. *Görme* anından *korkma* anına kadar insan zihninde gerçekleşen her hareket *mental hareketi* ifade eder. Dil bağlamında ele alındığında zihinsel süreçte gerçekleşen faaliyetleri anlatan fiiller *mental fiiller* olarak adlandırılmaktadır.

Algılama sürecini yani zihinsel faaliyetleri başlatan olgu *duyulardır*. İnsan sahip olduğu beş duyardan hareketle birtakım bilgileri edinir, çıkarımda bulunur ya da tahminde bulunur. Yani zihin süreci algı ile başlar. Zihnî algılama süreci duyularla gerçekleşirken bunların dildeki ifade karşılığı da *duyu fiilleridir*. Diğer bir tabirle beş duyunun gerçekleştirdiği hareketleri ifade eden fiillere *duyu fiilleri* denir.

Mental fiillerin başlangıcı da zihnî algılamayı başlatan duyuların harekete geçmesine ve dolayısı ile dildeki karşılığı ile duyu fiillerine dayanmaktadır.

Duyu fiilleri mental fiillerle ilgili yapılmış çalışmalarda⁵ algılama (perception) fiilleri içerisinde bir tür ya da doğrudan algılama fiilleri olarak değerlendirilmektedir.

Yapılan çalışmalarda duyu fiilleri farklı şekillerde sınıflandırılmışlardır. Fiilleri çeşitli açılardan sınıflandırmasıyla dikkati çeken Levin çalışmasında algılama fiillerini ayrı bir fiil türü olarak değerlendirmiş ve görme (*see*), gözlemlene (*sight*), (dikkatle) gözetleme (*peer*), uyaran temelli fiiller (*stimulus subject perception verbs*) olmak üzere dört grupta değerlendirmiştir (1993: 185-188).

Kuliev çalışmasında fiillerin semantiği üzerinde durmuş ve algılama fiillerini de bir tür grup olarak ele almıştır. Kuliev fiilleri *görsel algılama fiilleri*, *işitsel algılama fiilleri*, *koku alma algı fiilleri*, *tat alma algılama fiilleri* olarak sınıflandırmıştır (1998: 86-102).

Semantik olarak fiil sınıflandırmalarından birisi de Ibarretxe'ye aittir. Duyu fiillerinin insan için iletişimi sağlayan fiilleri ifade ettiğini belirten Ibarretxe, bu fiilleri semantik olarak üç gruba

⁵ Duyu fiilleri ile ilgili olarak bk. (Viberg 1983; Levin 1993; Kuliev 1998; Ibarretxe-Antunano 1999; Yaylagül 2005; Kamchybekova 2010)

ayırmıştır. Birinci grupta *şuurla kontrol edilemeyen ve süreç tanımlayan fiilleri* ele almıştır. Ibarretxe, *Peter kuşları gördü*, *Peter kuş sesini duydu* gibi örnekler vermiştir. İkinci grupta *şuurla kontrol edilen, aktif fiilleri* ele alınmış ve *Peter kuşları dinledi*, *Yemeğin tadına baktı* gibi örnekler verilmiştir. Üçüncü grupta ise *uyarıcısı olan fiilleri* ele almış ve *Peter mutlu gözüküyor*, *Peter güzel kokuyor* gibi örnekler verilmiştir (1999: 44-45).

Viberg duyu fiillerini sınıflandırırken insanın bilgiyi edinme yollarını merkeze alarak temel beş duyu türünden bahsetmektedir. Viberg duyu türlerine göre fiilleri *görme*, *işitme*, *dokunma*, *tat alma* ve *koklama* fiilleri olarak temel beş grupta değerlendirmiştir (2001: 1295).

Yaylagül, Türk runik harfli metinlerde mental fiiller üzerine yaptığı çalışmasında mental fiillerin bir alt türü olan duyu fiillerini de değerlendirmiştir. Yaylagül, duyu fiillerini *temel ve bileşik duyular* olmak üzere iki grupta ele almıştır. Temel duyuları fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmamış olan yalın duyular olarak ifade etmiştir. Buna karşılık edinilmesinde değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan duyuları ise bileşik duyular olarak belirtmiştir (2005: 24-25).

Duyu fiillerini Kırgız Türkçesi bağlamında ele alan Kamchybekova duyu fiillerini Yaylagül'ün tasnifine göre değerlendirmiş *temel ve birleşik duyu fiilleri* olarak iki sınıfta inceleme yapmıştır.

İnsanın doğadan aldığı bir bilgi, bu bilginin işlenmesi ve işlenen bilgi neticesinde de bir dönüt verilmesi mental süreci ifade eder. Dolayısı ile *girdi*, *işlem* ve *çıktı* olarak değerlendirilecek mental sürecin dildeki karşılığı da bu süreçleri ifade etmede kullanılan fiillerdir. *Duyular* aracılığı ile algılanan olaylar *duyu fiilleri* ile dilde kendisine karşılık bulmuştur. Yani mental sürecin *girdi* bölümü insanın duyu organları ile sağlanmaktadır. Bir diğer deyişle *duyu fiilleri* mental sürecin başlatıcısı olan *girdi* bölümünde yer almaktadır. Duyu fiilleri ilgili yapılmış çalışmalarda Koptagel-İlal'in (1991) psikoloji/davranış bilimleri ile ilgili çalışmasında gösterdiği duyu sınıflandırmasının esas alındığı görülmektedir. Koptagel-İlal (1991) duyuları *temel ve birleşik duyular* şeklinde sınıflandırmaktadır. Genel olarak temel duyular tek bir duyu ile algılanan olayları ifade etmede kullanılırken, birleşik/bileşik duyular da birden fazla duyunun birlikte hareket ederek algılamaya yardımcı olduğu olayları ifade etmede kullanılmaktadır.

Temel duyulardan hareketle *temel duyu fiilleri*,

- görme duyu fiilleri,
- işitme duyu fiilleri,
- tat alma duyu fiilleri,
- koku alma duyu fiilleri,
- dokunma duyu fiilleri olarak sınıflandırılabilir.

Duyularla ilgili yapılmış çalışmalarda ve mental fiiller ile duyu fiillerinin değerlendirildiği çalışmalarda vücuttaki algılama için birden fazla algılayıcının devreye girdiği duyular *birleşik duyular* olarak ele alınmaktadır. Ancak bazı durumlarda her ne kadar farklı duyular birlikte hareket etse de her biri işlevini birbirinden bağımsız olarak yerine getirmektedir. Yani vücuttaki tüm algılayıcı/alıcılar müstakilen görev yapmaktadır. Bu nedenle duyu fiilleri değerlendirilirken birleşik duyular konusu temel duyular altında ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Kamchybekova (2011) çalışmasında birleşik duyu fiillerini "*sezgi duyu fiilleri*" ve "*vücut durum duyu fiilleri*" olarak ikiye ayırmıştır. Birinci gruba örnek olarak *sez-*, *hisset-* gibi örnekleri vermiş ve bunların birleşik dışsal duyu fiilleri olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte ikinci gruba birleşik içsel duyu fiilleri diyerek *içi ezil-*, *cızla-*, *yürek burk-*, *yüreği serinle-*, *canı boğazına gel-*, *karıncalanma-*, *titre-* gibi örnekleri vermiştir. Oysa bu örnekler incelendiğinde mental süreçte yer alan *girdi*, *işlem*, *çıktı* üçlüsünün gerek *işlem* gerekse *çıktı* bölümünde yer aldıkları

görülmektedir. Yani bu örnekler duyu ile algılanan değil, algılandıktan sonra açıklanan/yaşanan/tecrübe edilen fiilleri göstermektedir. Duyu fiilleri mental süreci algılama ile başlatan fiiller olduklarından birleşik duyu fiilleri olarak gösterilen bu örnekleri duyu fiilleri içerisinde değerlendirmek mümkün değildir. Keza *içi ezil-, cızla-, yürek burk-, yüreği serinle-, canı boğazına gel-, karıncalanma-, titre-* fiilleri bir başlangıç değil bitiş bildirmektedir. Bu bitiş de başka başlangıçların doğal sonucu olabilir. Dolayısı ile duyu fiilleri yalnızca temel duyu fiillerinden oluşmalıdır. İnsanda her ne kadar bazı durumlarda algılama birden fazla duyu ile gerçekleşse de bunların dildeki karşılıkları ayrı ayrı temel duyu fiilleriyle ifade edilebilir. Bu çalışmada duyu fiilleri yalnızca *temel duyu fiilleri* olarak ele alınmıştır. Temel duyu fiilleri de kendi içerisinde iki alt sınıfa ayrılabilir:

Temel Duyu Fiilleri

- Bilinçli temel duyu fiilleri (*görme, işitme, tat alma, koku alma, dokunma*)
- Bilinçsiz temel duyu fiilleri (*görme, işitme, tat alma, koku alma, dokunma*)

Bilinçli temel duyu fiilleri kişinin kendi isteği, iradesi ile gerçekleştirdiği duyu faaliyetlerini; bilinçsiz temel duyu fiilleri ise kişinin kendi isteği olmaksızın, iradesi dışında gerçekleşen duyu faaliyetlerini ifade etmektedir. Bilinçli temel duyu fiillerinde kişi isteyerek fiildeki hareketi gerçekleştirip etkin konumda iken, bilinçsiz duyu fiillerinde kişi istemeden fiildeki hareketi gerçekleştirip edilgen konumda yer almaktadır. Örneğin, “*Ali kedilere baktı.*” cümlesinde *bak-* fiili özne tarafından bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. “*Ali kedileri gördü.*” cümlesinde ise bilinçsiz bir şekilde *gör-* fiilinin gerçekleşmiş olduğu anlaşılabilir. Her ne kadar *bak-* ve *gör-* fiilleri *görme duyu fiilleri* arasında yer alsın da *bilinçli* ve *bilinçsiz* olmaları bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Bağlama göre bazen *bilinçli* fiiller *bilinçsiz*, *bilinçsiz* fiiller de *bilinçli* konuma geçebilmektedir. Dolayısı ile duyu fiillerinin sınıflandırılmasında fiillerin sözlük anlamlarının yanında bağlam içerisinde kullanım biçimleri de önemlidir.

Türkiye Türkçesinde biçim ve anlam olarak farklı şekillerde (kök, türemiş, birleşik; deyimleşmiş, metaforik) duyu fiilleri bulunmaktadır. Bu fiillerden Türkiye Türkçesinde yer alan temel duyu fiillerinden bazıları şu şekilde gösterilebilir:

Bilinçli Temel Duyu Fiilleri				
Görme: <i>bak-, seyret-, izle-, gözet-, gözle-, gözlemle-, bakın- vb.</i>	İşitme: <i>dinle-, kulak ver-, kulak kabart- vb.</i>	Tat Alma: <i>tat-, tadına bak-, ye-, iç-, yut-, yala- vb.</i>	Koku Alma: <i>kokla- vb.</i>	Dokunma: <i>değ-, elle-, dokun- vb.</i>
Bilinçsiz Temel Duyu Fiilleri				
Görme: <i>gör-, bak- vb.</i>	İşitme: <i>işit-, duy-, kulağıma çalın- vb.</i>	Tat Alma: (<i>bağlama göre</i>) <i>yut-, vb.</i>	Koku Alma: <i>koku al- vb.</i>	Dokunma: <i>değ-, dokun- vb.</i>

Tablo 1

Duyu fiilleri dilde en çok kullanım alanına sahip kelime türleri arasında yer almaktadır. Her ne kadar sıklık değeri yüksek bir kullanım alanına sahip olsa da her duyu fiili dilde aynı oranda kullanılmaz. Bu durum gerek yazılı dilde gerekse sözlü dilde aynı şekildedir. Bunun

sonucu olarak duyu fiillerinin anlam alanları da birbirleri arasında farklılık göstermektedir. Kelimenin dilde çok işlenmesi zaman içerisinde onun farklı anlamlar kazanmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde bir kelime ne kadar az kullanılırsa o kadar az anlam alanına sahip olduğu gibi kimi zaman az kullanılan kelimelerin dilin kullanım sahasını terk ettiği ve unutulduğu da bilinmektedir.

Yukarıda verilen Türkiye Türkçesinde temel duyu fiilleri oluşturulan derlemden (OD) taranmış sıklıkları tespit edilmiş ve bunların hangi anlam alanlarına sahip olduğu, kaç tane anlam içerdiği Türkçe Sözlük'ten (2011) tespit edilmiştir.

1980 sonrası yazılmış 15 anlatının başından ortasından ve sonunda eşit oranlarda sayfalar alınmış ve bir derlem oluşturulmuştur. Bu bağlamda Türkçede yer alan mental fiillerin birinci basamağını oluşturan duyu fiilleri sıklık ve çokanlamlılık bağlamında taranan eserlerde ele alındığında aşağıdaki gibi bir sıklık tablosu ile karşılaşılmaktadır.

Oluşturulan derlemden (OD) taranan duyu fiilleri aşağıdaki gibidir:

Alev Alatlı – Schrödinger'in Kedisi (Kâbus)									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	42	Duy-	12	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	2
Bak-	23	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	-
İzle-	4	Dinle-	2	Ye-	4	Kok-	-	Elle-	1
Seyret-	7	Kulak ver-	-	İç-	2				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	3				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	2								

Tablo 2

Ayşe Kulin – Nefes Nefese									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	15	Duy-	17	Tat-	1	Kokla-	-	Değ-	-
Bak-	22	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	1
İzle-	2	Dinle-	9	Ye-	5	Kok-	1	Elle-	-
Seyret-	1	Kulak ver-	-	İç-	10				
Bakın-	1	Kulak kabart-	-	Yut-	-				
Gözle-	1	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 3

Buket Uzuner – Kumral Ada Mavi Tuna									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	24	Duy-	12	Tat-	-	Kokla-	1	Değ-	-
Bak-	35	İşit-	1	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	1
İzle-	4	Dinle-	4	Ye-	16	Kok-	-	Elle-	1
Seyret-	2	Kulak ver-	-	İç-	4				
Bakın-	-	Kulak kabart-	1	Yut-	2				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 4

Fakir Baykurt – Yarım Ekmek									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	27	Duy-	15	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	-
Bak-	51	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	1
İzle-	1	Dinle-	6	Ye-	21	Kok-	-	Elle-	1
Seyret-	-	Kulak ver-	-	İç-	4				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	-				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 5

Ferit Edgü – Leş									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	76	Duy-	36	Tat-	-	Kokla-	2	Değ-	3
Bak-	51	İşit-	-	Tadına bak-	2	Koku al-	1	Dokun-	2
İzle-	6	Dinle-	16	Ye-	10	Kok-	4	Elle-	-
Seyret-	2	Kulak ver-	1	İç-	13				
Bakın-	2	Kulak kabart-	-	Yut-	4				
Gözle-	1	Kulağına çalın-	-	Yala-	1				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 6

İnci Aral – Ölü Erkek Kuşlar									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	63	Duy-	37	Tat-	1	Kokla-	-	Değ-	1
Bak-	58	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	7
İzle-	7	Dinle-	6	Ye-	22	Kok-	3	Elle-	-
Seyret-	1	Kulak ver-	-	İç-	6				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	3				
Gözle-	1	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	3								
Gözlemle-	-								

Tablo 7

İhsan Oktay Anar – Puslu Kıtalar Atlası									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	89	Duy-	8	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	2
Bak-	19	İşit-	6	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	3
İzle-	2	Dinle-	3	Ye-	8	Kok-	-	Elle-	-
Seyret-	10	Kulak ver-	-	İç-	5				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	1				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	4								
Gözlemle-	-								

Tablo 8

Nazlı Eray – Kayıp Gölge Kenti									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	27	Duy-	8	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	-
Bak-	26	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	4
İzle-	3	Dinle-	3	Ye-	5	Kok-	-	Elle-	-
Seyret-	1	Kulak ver-	-	İç-	9				
Bakın-	1	Kulak kabart-	-	Yut-	-				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	2				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 9

Oğuz Atay – Eylembilim									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	44	Duy-	14	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	-
Bak-	52	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	2
İzle-	4	Dinle-	15	Ye-	16	Kok-	-	Elle-	-
Seyret-	8	Kulak ver-	-	İç-	14				
Bakın-	1	Kulak kabart-	-	Yut-	-				
Gözle-	1	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 10

Orhan Pamuk – Cevdet Bey ile Oğulları									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	51	Duy-	15	Tat-	-	Kokla-	2	Değ-	-
Bak-	60	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	1
İzle-	1	Dinle-	8	Ye-	28	Kok-	2	Elle-	-
Seyret-	9	Kulak ver-	1	İç-	12				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	2				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	1				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 11

Sevinç Çokum – Lacivert Taşı									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	35	Duy-	10	Tat-	-	Kokla-	3	Değ-	1
Bak-	27	İşit-	5	Tadına bak-	1	Koku al-	2	Dokun-	3
İzle-	-	Dinle-	5	Ye-	7	Kok-	1	Elle-	1
Seyret-	5	Kulak ver-	2	İç-	6				
Bakın-	1	Kulak kabart-	-	Yut-	3				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	1				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 12

Turgut Özakman – Diriliş Çanakkale 1915									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	35	Duy-	12	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	1
Bak-	12	İşit-	1	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	2
İzle-	5	Dinle-	3	Ye-	7	Kok-	-	Elle-	-
Seyret-	-	Kulak ver-	-	İç-	-				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	1				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	3								
Gözlemle-	-								

Tablo 13

Tahsin Yücel – Yalan									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	91	Duy-	39	Tat-	-	Kokla-	1	Değ-	1
Bak-	68	İşit-	10	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	4
İzle-	23	Dinle-	39	Ye-	23	Kok-	1	Elle-	-
Seyret-	-	Kulak ver-	-	İç-	15				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	1				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	2								

Tablo 14

Yusuf Atılgan – Canistan									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	32	Duy-	18	Tat-	-	Kokla-	-	Değ-	-
Bak-	33	İşit-	1	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	1
İzle-	-	Dinle-	13	Ye-	57	Kok-	-	Elle-	-
Seyret-	1	Kulak ver-	-	İç-	12				
Bakın-	1	Kulak kabart-	-	Yut-	-				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	1								
Gözlemle-	-								

Tablo 15

Yaşar Kemal – Tek Kanatlı Bir Kuş									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	24	Duy-	8	Tat-	-	Kokla-	2	Değ-	-
Bak-	43	İşit-	-	Tadına bak-	-	Koku al-	-	Dokun-	-
İzle-	-	Dinle-	6	Ye-	8	Kok-	8	Elle-	-
Seyret-	1	Kulak ver-	1	İç-	7				
Bakın-	-	Kulak kabart-	-	Yut-	1				
Gözle-	-	Kulağına çalın-	-	Yala-	-				
Gözetle-	-								
Gözlemle-	-								

Tablo 16

TOPLAM									
Görme		İşitme		Tat Alma		Koku Alma		Dokunma	
Gör-	675	Duy-	261	Tat-	2	Kokla-	11	Değ-	11
Bak-	580	İşit-	24	Tadına bak-	3	Koku al-	3	Dokun-	32
İzle-	62	Dinle-	138	Ye-	237	Kok-	19	Elle-	4
Seyret-	48	Kulak ver-	5	İç-	119				
Bakın-	7	Kulak kabart-	1	Yut-	21				
Gözle-	4	Kulağına çalın-	-	Yala-	5				
Gözetle-	11								
Gözlemle-	4								
TOPLAM	1391	TOPLAM	429	TOPLAM	387	TOPLAM	33	TOPLAM	47

Tablo 17

Görme duyusu mental süreci başlatan en temel ve en çok kullanılan duyu olarak görülmektedir. Bu durum görme duyularını dile yansıtan kelimelerde de görülmektedir. Görme duyusu ile ifade edilen fiillerin çeşitliliği diğer duylara göre daha fazladır. Cüceloğlu duyu türlerini birincil ve ikincil duylar olmak üzere ikiye ayırmış, görme ile işitme duyularını önemi dolayısıyla birincil, diğer duyları ise ikincil duylar olarak adlandırmıştır. Cüceloğlu, insanoğlunun en temel bilgileri başta görme ve işitme ile sonra diğer duylarla sağladığını düşünmektedir (1997: 103).

Türkçede görmek fiili en eski metinlerden günümüze hem sıklığı hem de anlam alanı en geniş duyu fiilleri olarak kullanılagelmektedir. Gökçe, Kutadgu Bilig’de 1000’den fazla sıklıktan geçen *kör-* fiilinin edebî/literal “görme” anlamının dışında özellikle “bilmek”, “anlamak”, “idrak etmek” gibi çokanlamlı gelişimler gösterdiğini belirtmektedir (2015: 60). Algı fiillerinin bir türü olan *görme duyu fiillerinin* çok anlamlı olması onun temel duyu olmasıyla ve sıklık derecesiyle doğrudan ilgilidir. En temel duyunun görmek olması onun dilde çeşitli yapılarla ve anlamsal ilişkilerle karşılaşmasını sağlamış, bu nedenle sık kullanılır duruma gelmiş bunun neticesinde de çokanlamlı bir kelime olmasını sağlamıştır. Keza, TS’ye (2011) bakıldığında *gör-* fiilinin

toplam 20 anlamı görülmektedir. Burada yer alan 20 anlamın tamamı doğrudan *görme duyu fiili* kullanılsa da *duyular* ile ilgili olmayabilir. Örneğin, *gör-* fiilinin 17. anlamı sözlükte “saymak, herhangi bir şey gibi görmek.” şeklinde verilmektedir. Fakat buradaki anlam alanı artık *algı fiilleri* alanını terk etmiştir.

Bunlarla birlikte, elbette ki bu çokanlamlılığın tek sebebi sıklık değildir; kültürel, biyolojik, antropolojik ve dilbilimsel birçok nedenden söz edilebilir (Gökçe 2015: 62). Burada sözlükte yer alan bu anlamların günlük hayatta çeşitli faktörlerin etkisiyle değişebildiğini, sözlükte yer almayan bazı anlamların aslında gerçek hayatta insanlar arasında kullanılabildiğini de belirtmek gerekir. Örneğin, *ye-* fiilinin “kandırmak” (Örn. Adam meğer beni yemiş.) anlamı sözlükte yer almamaktadır; fakat bu anlam günlük konuşma dilinde kullanılmaktadır.

Görme duyu fiillerinin Türkçede çok zengin bir kullanım alanına sahip olduğu Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasındaki yapılan karşılaştırmalı çalışmada da gösterilmiştir. Öyle ki Ayan ve Türkdil görme duyu fiillerini yaygınlıkları nedeniyle temel görme duyu fiillerinin yanı sıra, uzun süreli ve dikkatli bakmayı ifade eden görme duyu fiilleri, şefkat, iyi niyet ve de masumiyet bildiren görme duyu fiilleri, şiddet, korku, sinirlilik ve kötü niyet belirten görme duyu fiilleri ve takip ve gözetleme anlamı veren görme duyu fiilleri olarak sınıflandırmışlardır (2014). Türkçe Sözlük (2011) ele alındığında *gör-* 20, *bak-* 17, *izle-* 9, *seyret-* 5, *bakın-* 2, *gözle-* 5, *gözetle-* 2, *gözlemle-* 1- adet anlam alanına sahiptir.

Taranan derlemlerde yer alan görme duyu fiillerini gösteren tablo şu şekildedir:

Görme Duyu Fiilleri			
	OD	Göz (2003)	Ölker (2011b)
Gör-	675	2750	2544
Bak-	580	2252	1165
İzle-	62	415	Veri Yok
Seyret-	48	243	163
Bakın-	7	24	55
Gözle-	4	35	17
Gözetle-	11	12	13
Gözlemle-	4	32	Veri Yok
TOPLAM	1391	5763	~3957

Tablo 18

Üç derlem karşılaştırıldığında görme duyusunun insanın algılama süreci için ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Ele alınan tüm duyular içerisinde kullanım sıklığı en yüksek kelimeler *görme duyu fiilleri* arasında yer almaktadır. Görme duyu fiilleri arasında yer alan fiillerin üç derlemde de en sık kullanılan duyu olması *görme* yetisinin insan için ne kadar önemli olduğunu göstermekte, dil açısından da *görme duyu fiillerinin* kullanım sıklığı en yüksek duyu fiilleri olduğunu kanıtlamaktadır. Görme duyu fiilleri içerisinde kullanım sıklığı yüksek olan fiillerin anlam alanlarının da geniş olduğu, çokanlamlı hâlde oldukları görülmektedir.

Algılamayı sağlayan duyulardan *ışıtme* de insan için oldukça önemli bir bilgi sağlayıcıdır. Bu nedenle dilde yer alan *ışıtme duyu fiilleri* de görme duyu fiilleri gibi çok çeşitliliğe ve çokanlamlılığa sahiptir. *İşitme* duyularını ifade eden fiiller, mental süreci tek başına başlatabilen fiilleri de ifade etmektedir. *İşitmek* ile ilgili fiiller ele alındığında fiillerin gerçekleşme süreleri birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Örneğin *ışit-*, *duy-* tek başına kısa süreli hareketleri bildirebilmektedir. Fakat *dinle-*, *kulak ver-* gibi fiiller yapılarında ise hareketin

gerçekleşmesi biraz daha uzun süreli olmaktadır. Bu durum fiillerin *bilinçli-bilinçsiz* gerçekleşmesine de neden olmaktadır. Yani işitme anında kişi edilgen durumda da bulunabilir. Fakat kişi her ne kadar etken ya da edilgen konumda da olsa psikolojik duruma göre işittiği sesleri o anda yorumlayabilir (Şahin 2012: 379). Türkmen Türkçesi üzerine yaptığı çalışmasında Erdem, Türkmen Türkçesi *eşit-* fiilini mental süreç içerisinde bir algılama fiili olarak değerlendirmekle birlikte Türkmen Türkçesinde *duy-* fiilinin duruma göre algılama duruma göre ise idrak (cognitif-bilişsel) fiil olduğunu söylemektedir (2004: 944). Bu durum fiilin çokanlamlılığı ile ilgilidir. Aynı durum Türkiye Türkçesinde de mevcuttur. Örneğin, *Sırtımda bir ağrı duydum.* şeklindeki cümlede *duy-* fiili *hisset-* fiili ile anlam alanı olarak örtüşmektedir, dolayısı ile bu tür durumlarda fiil duyu fiili olmaktan çıkmış ve idrak fiili (cognitif-bilişsel) hâline gelmiştir.

İşitmenin önemli olması onu ifade eden fiillerin de kullanım sıklığının yüksek olmasını sağlamış böylece anlam alanları da oldukça genişlemiştir. TS'de (2011) *işit-* 3, *duy-* 6, *dinle-* 4, *kulak ver-* 1, *kulağına çalın-* 1, *kulak kabart-* 1 anlam alanına sahiptir.

İşitme Duyu Fiilleri			
	O D	Göz (2003)	Ölker (2011b)
Duy-	261	866	505
İşit-	24	63	149
Dinle-	138	438	364
Kulak ver-	5	Veri Yok	8
Kulak kabart-	1	Veri Yok	4
Kulağına çalın-	-	Veri Yok	Veri Yok
TOPLA M	429	~136 7	~1030

Tablo 19

İşitme duyu fiilleri taranan derlemde ikinci sırada en çok kullanılan duyu fiilleri arasındadır. İşitme duyu fiillerinden en çok *duy-* fiilinin kullanıldığı daha sonra *dinle-* fiilinin kullanım sıklığının yüksek olduğu görülmektedir. Üç derlem de birbiriyle işitme duyu fiilleri konusunda paralellik barındırmaktadır. Bununla birlikte işitme duyu fiilleri içerisinde kullanım sıklığı fazla olan fiilin anlam alanının da buna doğru orantılı olarak geniş olduğu görülmektedir.

İnsan için ikincil duylardan bir diğeri de *tat alma duyusudur*. İnsan bu duyusu ile çevreyi çok fazla tanıyamaz. Mental sürecin başlatıcısı olarak görev yapabilen tat alma duyu fiilleri çoğunlukla *bilinçli temel duyu fiillerindendir*. Çünkü tat alma duyu fiillerinde belirtilen hareketin gerçekleşmesinde özne etkin konumdadır. Tat alma duyu fiilleri, dokunma duyu fiilleri ve koku alma duyu fiilleri ile birlikte görev yapmaktadır. Örneğin, bir yemeğin tadına bakıldığında yemek ağız ile temas ederek dokunma duyusunu, kokusuyla da koku alma duyusunu harekete geçirmektedir. Bu durum tat alma duyusunun tek başına doğrudan işlev yapamadığını göstermesi bakımından önemli olduğu gibi neden ikincil duyu olarak kabul edildiğinin de bir göstergesidir. Tat alma duyu fiilleri ile ilgili yapılmış doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. *Tat-, tadına bak-* (Kuliev 1998), *taste, savour* (Ibarretxe 1999), *taste* (Viberg

2001) gibi fiiller çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Levin çalışmasında *verbs of ingesting* (yeme fiilleri) başlığı altında tat alma duyusunu ifade eden fiillere değinmiştir (1993: 213). Bugün Türkiye Türkçesinde de en temel tat alma duyu fiilleri *tat-*, *tadına bak-* fiilleridir; ancak bunlardan başka *ye-*, *iç-*, *yut-* gibi fiiller de doğrudan tat alma duyu fiilleri olmasa da bu kategoride yer alabilecek fiillerdir. Hareket içeren fiiller arasında da yer alan *ye-*, *iç-* ve *yut-* fiilleri her ne kadar dokunma, koku alma duyularıyla da ilgili bulunsa, insan için temel duylardan tat alma duyuları içerisindedir. Keza *ye-*, *iç-* ve *yut-* fiillerini gerçekleştiren insanın tat almaması düşünülemez. TS'de (2011) yer alan *tat alma duyu fiilleri*, *tat-* 3, *tadına bak-* 2, *ye-* 13, *iç-* 4, *yut-* 7, *yala-* 4 anlam alanına sahiptir.

Tat Alma Duyu Fiilleri			
	OD	Göz (2003)	Ölker (2011b)
Tat-	2	39	33
Tadına bak-	3	Veri Yok	Veri Yok
Ye-	237	749	422
İç-	119	475	227
Yut-	21	43	43
Yala-	5	21	14
TOPLAM	387	~1327	~739

Tablo 20

Taranan üç derlemde tat alma duyu fiilleri duyu fiillerinin genel kullanım sıklığı sırasında üçüncü sırada yer almaktadır. Özellikle *ye-*, *iç-* gibi insan açısından oldukça önemli olan fiillerin bu grupta yer alması kullanım sıklığını artırmış dolayısı ile anlam alanını da genişletmiştir.

Mental sürecin başlatıcısı olan duylardan birisi de *dokunma duyuları*dır. Dokunma duyuları dilde dokunma duyu fiilleri ile ifade edilmektedir. Ibarretxe (1999) ve Viberg (2001) tarafından ele alınan dokunma fiilleri Levin tarafından daha geniş bir çerçevede değerlendirilmiştir (1993: 155). Türkiye Türkçesinde temel dokunma duyu fiilleri *dokun-*, *değ-*, *elle-* fiilleridir. Bunların dışında dokunma duyusunu harekete geçiren fiiller elbette ki mevcuttur. Örneğin, *tut-*, *tutun-*, *sürt-*, *yakala- ov-*, *öp-*, *kucakla-*, *vur-*, *sık-* vb. gibi fiillerde de *dokunma duyusu* harekete geçmektedir⁶. Ayan ve Türkdil, deriye dokunma ile oluşan duyumların sonucunda ortaya çıkan eylemlerin oluşturduğu fiillerin dokunma duyu fiilleri olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Dokunma duyusunda esas olan deriye temastır ve bu temas sonucunda derinin aşağı doğru çökmesidir (2015: 99-100). Bu bağlamda düşünüldüğünde dokunma duyusunun birçok algısal faaliyetin başlatıcısı olduğu ve dilde kullanım alanının da bu nedenle geniş olduğu söylenebilir. Bununla birlikte dokunma duyusu görme ve işitme duyusundan farklı olarak diğer duylarla birlikte çalışabilmektedir. Dokunma duyusu bu bağlamda tatma duyusu ile oldukça sıkı bir ilişki içerisindedir. Örneğin, yemek yeme esnasında hem tat alma duyusu çalışırken hem de yenilen şeyin dokusu dolayısıyla dokunma duyusu da işlev görmektedir. Gerçek hayatta oldukça yaygın kullanım alanına sahip olan dokunma duyusu bu özelliğini dile de yansıtmiş ve dilde oldukça fazla çeşitlilikte dokunma duyusu fiilleri kullanılmıştır. Dilde oldukça fazla sıklık değeriyle kullanılan dokunma duyusu fiilleri zamanla çokanlamlı hâle de gelmiştir. TS'ye (2011) bakıldığında *değ-* 8, *dokun-* 9, *elle-* 1 anlam

⁶ Dokunma duyusu ile ilgili fiiller için bk. (Ayan-Türkdil 2015).

alanına sahiptir. Bu bağlamda kullanım sıklığı ile anlam alanı genişliği birbirine paralellik arz etmektedir.

Dokunma Duyu Fiilleri			
	OD	Göz (2003)	Ölker (2011b)
Değ-	11	109	19
Dokun-	32	152	105
Elle-	4	5	3
TOPLAM	47	266	127

Tablo 21

Taranan üç derlemde dokunma duyu fiillerinin toplam beş duyu içerisinde kullanım sıklığı bakımından dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte dokunma duyularının kendi içinde kullanım sıklığı fazla olan fiilin de anlam sayısı bakımından da fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Koku alma duyusu ikincil duylardan kabul edilmektedir, çünkü insanın çevreyi algılamasında ve mental sürecin başlatılmasında görme, işitme ve dokuna duyusu kadar etkin değildir. Türkiye Türkçesinde temel *koku alma duyusu* bildiren fiiller *kok-*, *kokla-* ve *koku al-* fiilidir. Bu fiiller bilinçlilik ve bilinçsizlik konusunda birbirinden ayrılmaktadır. *Kokla-* eyleyici temelli bilinçli bir fiildir, özne etkin konumdadır. *Koku al-* fiilinde ise eyleyici bilinçsiz ve pasif konumda yer almaktadır. *Kok-* fiili ise doğrudan duyu bildirmese de duyuya yönelik hareket bildiren bir fiildir. Bu nedenle bağlama göre *bilinçli* ya da *bilinçsiz* kategoride yer alabilir. Bunların dışında *kokuş-*, *kokun-*, *havayı kokla-*, *ağzını kokla-*, *ağız kokla-* gibi farklı yapılar da *kok-* temelli fiillerdir; ancak bu fiillerin bir bölümü (*havayı kokla-*, *ağzını kokla-*, *ağız kokla-*) metaforlaşma sonucu duyu fiili olmaktan çıkmıştır. Kullanım sıklığı diğer duylara göre daha az olan *koklama* fiilleri buna rağmen çokanlamlı hâle gelebilmiştir. TS'de (2011) bahsedilen bu fiillerden *kok-* 3, *kokla-* 1, *koku al-* 2 anlam alanına sahiptir. Koku alma duyu fiillerinin sıklık değeri azaldıkça kelimenin çokanlamlılık sayısında da azalma olmuştur.

Koku Alma Duyu Fiilleri			
	OD	Göz (2003)	Ölker (2011b)
Kokla-	11	22	17
Koku al-	3	Veri Yok	Veri Yok
Kok-	19	86	24
TOPLAM	33	~108	~41

Tablo 22

Tek başına algılamayı sağlamada tam anlamıyla yeterli olmayan *koku alma duyusu* metinlerde kullanım sıklığı bakımından son sırada yer almaktadır. Düşük sıklık değerine sahip olan *koku alma duyularının* bu özelliği onların anlam alanlarına da yansımıştır. Bu neden *koku alma duyu fiilleri* çokanlamlılık bakımından zengin sayılmaz.

4. SONUÇ

Dilde kelimeler, doğası gereği çeşitli etkenlerle (iç-dış) sahip olduğu anlam alanlarını genişletir, daraltır ya da çoğaltır. Bu anlam olaylarının her biri birçok nedene bağlıdır. Bu bağlamda kelimelerin çokanlamlı hâle gelişi de çok nedenlidir. Bu nedenlerin bazıları daha

baskındır. Bu baskın etmenlerin başında ise kullanım sıklığı gelmektedir.

Kelimenin kullanım sıklığının fazla olması, onun çokanlamlı hâle gelmesine neden olan önemli etkindir. Oluşturulan derlem ile birlikte Göz (2003) ve Ölker (2011b) tarafından hazırlanan derlemlerde Türkiye Türkçesinde mental fiillerin bir alt kategorisi olarak kabul edilebilen ve algılama sürecinin başlatıcısı olan *duyu fiilleri* taranmış ve genel bir karşılaştırma ile aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmıştır.

OD, Göz (2003), Ölker (2011b)														
Görme			İşitme			Tat Alma			Koku Alma			Dokunma		
	Sıklık	Anlam		Sıklık	Anlam		Sıklık	Anlam		Sıklık	Anlam		Sıklık	Anlam
Gör-	5969	20	Duy-	1632	6	Tat-	74	3	Kokla-	50	1	Değ-	139	8
Bak-	3997	17	İşit-	236	3	Tadına bak-	3	2	Koku al-	3	2	Dokun-	289	9
İzle-	477	9	Dinle-	940	4	Ye-	1408	13	Kok-	129	3	Elle-	12	1
Seyret-	454	5	Kulak ver-	13	1	İç-	821	4						
Bakın-	86	2	Kulak kabart-	5	1	Yut-	107	7						
Gözle-	56	5	Kulağına çalın-	-	1	Yala-	40	4						
Gözetle-	36	2												
Gözlemle-	36	1												

Tablo 23

Üç derlemi karşılaştıran yukarıdaki tabloya bakıldığında *görme duyu fiillerinin* en sık kullanılan duyu fiilleri arasında olduğu görülmektedir. İnsanın en temel duyusunun *görme* olması da bunun nedenlerinden biridir. Görme duyu fiillerinin diğer duyu fiillerinden daha fazla kullanılması en temel bilgi edinme yolunun “görme” olmasına dayanmaktadır. İnsan çevresini en iyi görerek algılar ve ona göre tavır geliştirebilir. Dolayısı ile öğrenmenin de temeli görmekten geçmektedir. İnsanın çevreyi algılayıp öğrenme sürecinde önemli yer tutan görme ile ilgili fiiller de bu durumdan hareketle sık kullanılan fiiller durumuna gelmiştir. Görme duyu fiillerinin çok kullanılması onun anlam alanının da genişlemesine, çokanlamlı olmasına neden olmuştur.

Görme duyu fiillerinden sonra sırasıyla *işitme*, *tat alma*, *dokunma* ve *koklama* fiilleri gelmektedir. İşitme duyu fiilleri de bilgiyi algılayıp saklama ve anlamada önemli yer tutmaktadır. İnsan gördüğü şeyleri çabuk kavradığı gibi görüp işittiği şeyleri ise çok daha çabuk kavrayabilmektedir. Bu durumda işitme fiilleri, âdeta görme duyu fiillerine destek olmaktadır. İkinci derecede önemli olan bu işitme duyu fiilleri de kullanım sıklığı bakımından üst seviyede yer almaktadır. Bu da bu fiillerin çokanlamlı olmasına neden olmaktadır.

Tat alma duyu fiillerinin üçüncü sırada gelmesi insanın yemek ihtiyacı ile ilgilidir. İnsan için kaçınılmaz bir şey olan yemek, onun tat da almasına neden olmaktadır. Bir başka deyişle tat almak için yemek gerekmektedir. Yemek yemek, içecek içmek zorunda olan insan bu hareketleri ifade eden fiilleri sık kullanmış ve neticesinde tat alma duyu fiilleri çokanlamlılık kazanmıştır.

Dokunma, insana bilgi aktarımını sağlayan bir diğer duyuudur. İnsan dokunduğu nesnenin

yapısını anlayabilir. Günlük hayat içerisinde de birçok şeye dokunmak durumunda olan insan, dokunma duyu fiillerini çokça kullanarak çokanlamlı hâle getirmiştir.

İnsan çevresinden birtakım bilgileri koklayarak da algılayabilir. Ancak bu algılama çok sınırlı düzeydedir. Bu sınırlılık koku alma fiillerine de yansımış ve bu fiiller çokanlamlılık bakımından diğer duyu fiillerine göre daha az anlam alanı içerir hâle gelmiştir.

En sık kullanılan duyu fiillerinin çokanlamlılık bakımından ele alındığında Türkçe Sözlük'te (2011) yer alan anlam sayısının da fazla olduğu görülmektedir. Örneğin, *gör-* fiili yine bir diğer görme duyusu fiillerinden olan *bak-* fiiline göre daha çok kullanılmıştır. Bu durum onların anlam sayısını da etkilemiş *gör-* TS'de (2011) 20 anlam sayısına sahipken *bak-* 17 anlam sayısına sahiptir. Bu durum kelimelerin kullanıldıkça çokanlamlı hâle geldiğini, kullanım sahasının da genişlediğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

	OD	Göz (2003)	Ölker (2011b)
Görme	1391	5763	~3957
İşitme	429	~1367	~1030
Tat Alma	387	~1327	~739
Koku Alma	33	~108	~41
Dokunma	47	266	127

Tablo 24

Viberg, farklı dil ailelerinden 53 dili incelemiş ve bu diller arasında duyu fiillerinin kullanım sıklığı hiyerarşisini şu şekilde göstermiştir:

“Görme” *Sight* > “İşitme” *Hearing* > “Dokunma” *Touch* > “Koku Alma” *Smell* > “Tat Alma” *Taste* (Viberg 1983: 136).

Yukarıdaki tablo incelendiğinde duyu fiillerini gösteren hiyerarşinin Türkçede farklı olduğu görülmektedir. Türkçede duyu fiillerinin kullanım sıklığı çoktan aza doğru şu şekilde olduğu görülmektedir:

Görme > *İşitme* > *Tat Alma* > *Dokunma* > *Koku Alma*

Türkçedeki duyu fiillerinin kullanım sıklığının bu hiyerarşisi ilgi çekicidir. Öncelikle *görerek* bilgi ediniminin önemli olduğu daha sonra sırasıyla *işitme*, *tat alma*, *dokunma* ve *koku alma* duyularının kullanılarak çevrenin algılandığı görülmektedir. Duyular ve bu duyuların hareketlerini ifade eden fiiller arasındaki kullanım sıklığı ilişkisi de bu fiillerin çokanlamlı hâle gelmesiyle sonuçlanmıştır. Yani bir duyunun önemi onun dilde sık kullanımına neden olmuş bu da bu duyu fiillerinin çokanlamlı duruma gelmesini sağlamıştır.

Kısaca verilerden hareketle kullanım sıklığı fazla olan duyu fiillerinin anlam sayısının da fazla olduğu, kullanım sayısının azaldıkça sözlükte yer alan anlam sayısının da azaldığı görülmektedir. Yani *sıklık* ve *çokanlamlılık* konusunun birbiriyle çok sıkı bağ içerisinde olduğu yukarıdaki verilerden de anlaşılmaktadır.

KISALTMALAR

OD: Oluşturulan Derlem (15 Anlatı)

TS: Türkçe Sözlük

TARANAN ESERLER (DERLEM OLUŞTURULAN)

- Alatlı, Alev, (2001), *Schrödinger'in Kedisi (Kâbus)*, İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Anar, İhsan Oktay, (1995), *Puslu Kıtalar Atlası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aral, İnci, (2003), *Ölü Erkek Kuşlar*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Atay, Oğuz, (1998), *Eylembilim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atılğan, Yusuf, (2004), *Canistan*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Baykurt, Fakir, (2011), *Yarım Ekmek*, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Çokum, Sevinç, (2011), *Lacivert Taşı*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Edgü, Ferit, (2014), *Leş -Toplu Öyküler-*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Eray, Nazlı, (2008), *Kayıp Gölgeler Kenti*, İstanbul: Turkuvaz Kitapçılık Yayıncılık.
- Kemal, Yaşar, (2013), *Tek Kanatlı Bir Kuş*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kulin, Ayşe, (2002), *Nefes Nefese*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özakman Turgut, (2008), *Diriliş Çanakkale 1915*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Pamuk Orhan, (1982), *Cevdet Bey ve Oğulları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uzuner, Buket, (2000), *Kumral Ada Mavi Tuna*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yücel, Tahsin, (2011), *Yalan*, İstanbul: Can Yayınları.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (2003), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C: III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2006), *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayın Evi.
- AKSAN, Y. et al (2012), "Construction of the Turkish National Corpus (TNC)". In *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*, ss. 3223-3227.
- AYAN Ekrem; TÜRKDİL Yakup (2014), "Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 35, ss. 26-41.
- AYAN Ekrem; TÜRKDİL Yakup (2015), "Kazak Türkçesinde Dokuna Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği", *Turkish Studies*, Cilt 10/4, ss. 95-114.
- BAŞ, Bayram (2006), *1985-2005 Yılları Arasında Çocuk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Tahkiyeli Metinlerin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- CÜCELOĞLU, Doğan (1997), *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÇALIŞKAN, Nihal (2014), *Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcük Biçimi Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme*, Ankara: Pegem Akademi.
- DEMİRCİ, Kerim (2014), *Türkoloji için Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*, Ankara: Anı Yayınları.
- ERDEM, Melek (2004), "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, ss. 939-949, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKÇE, Faruk (2015), "Kutadgu Bilig'de Kör- 'Görmek': Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme", *Türkbilig*, Sayı 29, ss. 59-76.

- GÖZ, İlyas (2003), *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GUIRAUD, Pierre (1999), *Anlambilim*, (Çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- IBARRETXE-ANTUNANO, B. I. (1999), *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study*, Edinburgh: University of Edinburgh, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- İLHAN, Nadir (2012), "Toplumsal ve Ferdi Düşüncenin Dile Yansımaları (Dil-Düşünce İlişkisi)", *Turkish Studies*, 2012, 7/3, ss. 1517-1525.
- KAMCHYBEKOVA ABDİRİM, Kyial (2011), "Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri", *Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, ss. 87-102.
- KAMCHYBEKOVA, Kyial (2010), *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KARA, Mehmet; KURT Atakan; OKTAY Melek (2009). "Türkçe İçin Bir Sıklık Analizi Programı", *Türkçenin İzinde*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KAY, Paul; KEMPTON, Willett, (1984), What is the Sapir-Whorf Hypothesis?, *American Anthropologist*, 86, ss. 65-79.
- KAYASELÇUK, Ceren (2014), "Sıradışı Eşdizimlilik: Zaman Sözcüğü Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme", *V. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildirileri*, (23-24 Haziran 2014), s. 83-92, İstanbul Kültür Üniversitesi.
- KOPTAGEL-İLAL, Günsel (1991), *Tıpsal Psikoloji-Tıpta Davranış Bilimleri*, Ankara: Güneş Kitabevi.
- KULİEV, G. K. (1998), *Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkah*, Baku: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy Respubliki.
- MEMOĞLU-SÜLEYMANOĞLU, Hayriye (2006), *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü*, Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım.
- ÖLKER, Gökhan (2011a), *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası)*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- ÖLKER, Gökhan (2011b), *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası)*, Konya: Kömen Yayınları.
- PIERCE, Joe E, (1960), *Türkçe Kelime Sayımı*, MEB Yayın Müdürlüğü Basılı Eğitim Malzemeleri Hazırlama Merkezi, Ankara.
- ŞAHİN, Savaş (2012), *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2011), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ULLMANN, Stephen (1962), *Semantics, an Introduction to the Science of Meaning*, Oxford: Basil Blackwell Oxford.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VIBERG, Ake (2001). "Verbs of Perception", *Language Typology and Language Universals*, Ed: Martin Haspelmath (ed.); Ekkehard König (ed.); Berlin: Germany:de Gruyter; ss. 1294-1309.
- VIBERG, Ake (1983), "The Verbs of Perception: A Typological Study", *Linguistics*, 21: 123-162.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II (1), Ankara, ss. 17-51.

BÂBÜR'ÜN MÜBEYYEN ADLI ESERİNİN BİLİNMEYEN BİR NÜSHASI

AN UNKNOWN COPY OF BÂBUR'S MUBAYYAN

Serkan ÇAKMAK*

Öz

Klasik Çağatay Edebiyatının en önemli isimlerinden biri Bâbür'dür. Hem mensur hem de manzum eserleri bulunan Bâbür, Hanefî fıkhı hakkında Mübeyyen adlı bir mesnevi de kaleme almıştır. Dünya'daki farklı kütüphanelerde eserin toplam on yazma nüshası bulunmaktadır. Mübeyyen'in daha önce kaynaklarda hiç bahsedilmeyen bir nüshası da İsveç'te Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonunda keşfedilmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle Mübeyyen ve nüshanın bulunduğu koleksiyondan genel hatlarıyla bahsedilmiştir. Akabinde nüsha tanıtılmış ve koleksiyon kataloğunda nüsha hakkında verilen yanlış bilgiler tashih edilmiştir. Nüshanın en önemli özelliklerinden biri olan haşiyeleri, örneklerle değerlendirilmiştir. Nüshadaki Uygurca unsurlar tespit edilerek sonuç kısmında bunlardan hareketle müstensih hakkında bazı tahminlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Bâbür, Mübeyyen, Bilinmeyen Nüsha, Jarring Koleksiyonu.

Abstract

One of the most prominent names of Classic Cagatay Literature is Bâbur. Bâbur who has both poems and proses, wrote a poem called Mubayyan about Hanafiyah law. Total ten copies of the poem are available at different libraries around the world. A copy of Mubayyan which hasn't been mentioned before in sources, has been discovered in Jarring Collection at Lund University Library in Sweden.

In this paper, firstly Mubayyan and the collection including the copy have been mentioned generally. Then the copy has been introduced and wrong information about the copy in catalogue of the collection has been corrected. The annotations which are one of the most important features of the copy have been considered by examples. By detecting Uyghur elements in the copy in the light of these elements estimations about copyist have been expressed in conclusion part.

Keywords

Bâbur, Mubayyan, Unknown Copy, Jarring Collection.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, serkancakmak@atauni.edu.tr.

GİRİŞ

On beşinci asrın ikinci yarısında Nevâî'nin eserleri ile klasik bir mahiyet kazanan Çağatayca (Köprülü 1978: 270; Eckmann 2011: 109), on altıncı asırda Hindistan'da Bâbü ve çocukları döneminde kaleme alınan eserlerle yüksek aristokrasi edebiyatının dili haline gelmiştir. Nasıl ki klasik Çağataycanın kurucusu yazmış olduğu birçok eserle Nevâî ise şüphesiz bu klasikleşen dilin devamlılığında ve zenginleşmesinde en önemli rolü oynayan şahısların başında zengin bir edebî miras bırakan Bâbü Şah gelmektedir.

Bâbü yazmış olduğu Bâbü'nâme adlı hatırat türündeki eseriyle Çağatay nesrinin en güzel örneğini sergilerken manzum ve mensur tarzdaki diğer eserleriyle de Çağatay edebiyatının Nevâî'den sonraki en mühim şahsiyeti olma payesini hak etmiştir (Köprülü 1978: 315).

Çağatay yazı dilinin gelişim aşamalarını devirlere ayıran tüm araştırmacılar Bâbü'ü klasik Çağataycanın önde gelen müelliflerinden biri olarak göstermekte hatta devir adlandırmalarını onun ismiyle yapmaktadırlar.

Köprülü, tasnifinde onu klasik devrin devamı içerisinde ele almış ve bu devre Bâbü ve Şeybanlılar Devri adını vermiştir (1978: 306). Eckmann ise Nevâî'nin ilk eseri olan Garâibü's-Sıgar'ın tertip tarihiyle başlattığı Klasik Çağatayca Devri'ni on altıncı yüzyıl ortalarına kadar götürür ve Bâbü'ün adını bu devre içinde zikreder (2011: 110). Nevâî öldüğünde Bâbü'ün on sekiz yaşında bir hükümdar olması ve altı yıldır hatıratını yazmakta bulunması nedeniyle klasik devri Nevâî'nin eserleriyle ve yaşamıyla sınırlı tutmayarak her iki devri beraber değerlendiren Yücel (2002: 804), Eckmann gibi klasik devrin on altıncı yüzyıl sonlarına kadar götürülmesi gerektiği kanaatindedir (2001: 42).

Klasik Çağatayca Devrinin önde gelen müelliflerinden Bâbü, başarılı bir devlet adamı olmasının yanında hayatı her yönüyle bir yaşama sanatına dönüştüren bir zevk adamı, peyzaj mimarı, hattat, musikîşinas, tezyinî sanatlar ve kitap meraklısı, ok atmadan yüzücülüğe komple bir sportmen, tabiat aşığı bir botanist, bir fakih ve iyi bir entelektüeldi (Akün 1991: 397).

Hayatın her alanında aktif bir şekilde yer almış böylesi bir şahsiyet doğal olarak farklı türlerde hem mensur hem de manzum ürünler kaleme almıştır. Divanıyla şairlik rüştünü ispatlayan Babür, hatıratı ile Çağatay Edebiyatının en mükemmel nesir örneklerinden birini ortaya koymuş, Aruz Risalesi adlı eseri ile tafsilat ve örnek bolluğu bakımından Nevâî'nin Mizânü'l-Evzân'ını geride bırakmış ve Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi adlı manzum çevirisi ile de tasavvufa yakınlığını ve Farsçaya hâkimiyetini tebarüz ettirmiştir.

Tüm bu eserlerine ek olarak mesnevi nazım şekliyle yazmış olduğu 2258 beyitlik Mübeyyen isimli eseri onun fakih yönünün bir tezahürüdür. Hanefi fikhına dair bazı meselelerin ele alındığı bu eserin şimdiye kadar kaynaklarda bahsedilmeyen bir nüshası, İsveç'teki Lund Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Jarring Koleksiyonunda tespit edilmiştir.

Klasik Çağatayca Devri dil yadigârlarından olan Mübeyyen'in söz varlığı ve dil bilgisi özelliklerinin tespiti noktasında adı geçen nüsha yeni ufuklar açacaktır. İsveç nüshasının tanıtılacağı bu çalışmada nüshanın tavsifi ve hususiyetleri ele alınmadan önce Mübeyyen hakkında genel bilgiler verilecek bilinen nüshaları zikredilecek sonrasında Jarring Koleksiyonundan bahisle koleksiyon kataloğunda bu nüshaya dair verilen bilgiler değerlendirilecektir.

MÜBEYYEN

Adı

İsmi uzun bir süre yanlışlıkla “Mübîn” diye okunan¹ eserin adının doğru şeklinin “Mübeyyen” olduğu ilk kez Bâbürlülere devri tarihçisi Abdulkadir el-Bedâûnî tarafından ifade edilmiştir. El-Bedâûnî Müntehabü't-Tevârîh adlı eserinde “Mübîn”in Bâbü'r'ün katibi Şeyh Zeynü'd-din'in Mübeyyen'e yazdığı Farsça şerhin adı olduğunu da bildirmiştir (1979: 450).

Mübeyyen'in adı bazı yerlerde Der Fıkh-ı Mübeyyen veya Fıkh-ı Bâbü'rî olarak da geçmektedir (Akün 1991: 399). Ayrıca eserin ismi Berlin nüshasının kapağında “Mübeyyen Der Fıkh” (bk. Ek 1.) olarak kaydedilmiştir² (Bâbü'r, [yz.] 2212: 1a).

Yazılış Tarihi

Aruz Risalesi'ndeki kayıttan ve sonuç bölümünde bir beyitte düşürülen tarihten eserin hicri 928 (miladi 1522) yılında yazıldığı anlaşılmaktadır (Seyhan 2004: XXI).

Yazılış Amacı

Bâbü'r'ün Mübeyyeni oğlu Kâmrân Mirza'ya öğüt olarak Hanefi fıkına dair meseleleri izah etmek amacıyla yazdığı ifade edilse de (Akün 1991: 399; Yücel 2001: 49) eserin ilmi neşrini gerçekleştiren Seyhan, Mübeyyen'deki beyitlerden ve ifadelerden hareketle Bâbü'r'ün eseri oğulları için değil oğullarına ithaf olarak Hanefi mezhebinin fıkıh kurallarına dair herkesi aydınlatmak amacıyla yazmış olduğu sonucuna ulaşmıştır (Seyhan 2004: XXII).

Vezni, Düzenlenme Şekli ve Muhtevası

Mesnevi nazım şekliyle ve aruzun fe'îlâtün (fâ'îlâtün) mefâ'îlün fe'îlün (fa'lün) kalıbıyla yazılan eser, toplam 2258 beyittir.

Eser İslâm'ın beş şartı hakkında Hanefi mezhebi fıkının hükümlerini ifade etmek üzere kitap adı verilen beş ana bölümden oluşmaktadır. Her bölüm nazım sebebi, kitabın konusunun tanımı, ana kısım ve sonuç olacak şekilde düzenlemiştir³ (Seyhan 2004: XXIV).

Nüshaları

Mübeyyen'in şimdiye kadar bilinen on nüshası vardır. Bu nüshalar farklı ülkelerin kütüphanelerindeki koleksiyonlarda bulunmaktadır. Eserin Mehmet Fuat Köprülü'nün özel kütüphanesinde⁴, Ali Şir Nevâî Edebiyat Müzesi'nde, Şarkşunasluk Enstitüsü'nde, Leningrad'da SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde, Tahran'da Kitabhane-i Saltanâfî Kütüphanesi'nde, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde birer tane ve Ebu Reyhan Beruniy Enstitüsü ile Hamid Suleyman Kolyazmalar Enstitüsü'nün her birinde ikişer tane nüshası olduğu bilinmektedir⁵.

Yukarıda bahsi geçen on nüshanın dışında Mübeyyen'in kaynaklarda daha önce hiç bahsedilmeyen ve bilinmeyen bir nüshası da İsveç'te Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring

¹ Eserin isminin Bâbü'r Şah ile ilgilenen bazı Avrupalı müsteşrikler tarafından da uzun süre “Mübîn” şeklinde okunduğunu ifade eden Köprülü, kendi kütüphanesindeki harekesiz yazılan el yazması nüshanın hatime bölümünde مبین kelimesini harekelediğini ve ى harfinin üstüne bir fetha bir şedde koyduğunu belirtir (1934: 244,245).

² Eserin bu çalışmada ele alınan İsveç nüshasının 2a sayfasının alt kısmına mavi tükenmez kalemle yalnızca ى harfinin altına kesre ve üzerine şedde koyularak harekelemek suretiyle “mübeyyin” (مبیین) notu kaydedilmiştir. Bk. Ek 3.

³ Mübeyyen'deki kitaplar ve bu kitapların alt başlıkları hakkında daha fazla bilgi için bk. Seyhan 2004: XXIV-XXX.

⁴ Bu nüsha hakkında detaylı bilgi için bk. Köprülü 1934: 245.

⁵ Bahsi geçen tüm bu nüshalar hakkında daha fazla bilgi için bk. Akün 1991: 399; Seyhan 2004: XXX-XXXIII.

Koleksiyonu'nda Prov. 365 arşiv numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Nüshanın özelliklerine geçmeden Jarring Koleksiyonu hakkında tanıtıcı bilgiler vermek faydalı olacaktır.

JARRING KOLEKSİYONU

560 el yazması eseri ve çoğunluğu derlemelerden oluşan 1100 belgeyi ihtiva eden koleksiyon, İsveçli Türkolog ve diplomat Gunnar Jarring'den Lund Üniversitesi Kütüphanesi'nin 1931 yılında satın aldığı 72 eserle oluşturulmaya başlandı. Kütüphane sonraki yıllarda Doğu Türkistan'a misyonerlik faaliyetleri için giden İsveçli misyonerlerden satın aldığı ve bağışlanan el yazması eserlerle 1997 yılına kadar envanterini sürekli zenginleştirdi (Törnvall 2014: 107, 108).

Koleksiyondaki yazmaların hemen hepsi bugün Çin'in en batısında yer alan Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Hoten, Kaşgar, Yarkend ve Urumçi gibi şehirlerden temin edilmiştir. On altıncı yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar farklı dönemlere ait olan el yazması eserlerin, % 75'i Çağatayca veya Uygurca, %15'i Arapça ve % 10'u Farsçadır. Bunların dışında çok az sayıda Moğolca, Tibetçe, Urduca ve Özbekçe yazma eser de mevcuttur⁶ (Törnvall 2014: 108).

Koleksiyon Kataloğu

Doğu Türkçesiyle yazılmış el yazması eserler noktasında oldukça zengin olan bu koleksiyonun hâlâ derli toplu ve basılı bir kataloğu bulunmamaktadır. Katalog olarak sadece Gunnar Jarring'in 1982-1997 yılları arasında kendi el yazısıyla hazırlanmış olduğu muhtasar mahiyetteki notları bulunmaktadır. Bu notlarda eserleri tasnif etmek için Gunnar Jarring tarafından "Prov." kısaltmasıyla başlayan geçici numaralar verilmiştir (Törnvall 2014: 110). Jarring'in bu geçici numaralarla yazdığı notları koleksiyon için hala kullanılmakta olan yegâne başvuru kaynaklarıdır.

Jarring'in hazırladığı bu el yazısı notları halindeki katalogda Doğu Türkçesiyle yazılmış bir şiir olarak tanımladığı Prov. 365 numaralı eser, Bâbü'r'ün Mübeyyen adlı eserin bilinmeyen bir nüshasıdır.

PROV. 365: MÜBEYYEN'İN BİLİNMEYEN NÜSHASI

Nüsha Tanıtımı

Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu'nda Prov. 365 numarasıyla kayıtlı Mübeyyen nüshasının tanıtımına fiziksel özelliklerinin tavsifiyle başlanmıştır. Ardından nüshadaki haşiyeler ve özellikleri, nüshada rastlanan Uygurca ses özellikleri ifade edilmiştir.

Nüsha Tavsifi

210 x 125mm ebatlarında ve 121 varaktan oluşan nüsha⁷, süslemesiz kahverengi bir deriyle ciltlenmiştir. Deri cilt yıpranmış ve eserin sırt kısmı alt taraftan dağılmıştır. Nüsha açık kahverengi, 3. hamur ve aharsız kâğıt üzerine yazılmıştır.

İstinsah tarihi ve müellifi belli olmayan nüsha, 1929 yılı Aralık ayında Gunnar Jarring tarafından Kaşgar'da satın alınarak İsveç'e getirilmiş ve 1982 yılında Lund Üniversitesi kütüphanesine bağışlanmıştır⁸.

⁶ Koleksiyon hakkında çok daha geniş bilgi için bk. Törnvall 2014: 103-111.

⁷ Ancak 101a sayfasından sonra varakların a yüzlerinin sol üst köşesine sonradan yazılan varak numaralarında 10 varaklık bir sapma olmuş ve 101 yerine 111 yazılmıştır. Bu on varak ileriden yazım nüsha sonuna kadar devam etmiş ve son varığa 131 numarası yazılmıştır. Sonradan yazılan bu varak numaralarını esas alan Gunnar Jarring el yazısıyla kaleme aldığı katalogda nüshanın varak sayısını 131 olarak göstermiş ve nüshayla ilgili diğer bilgileri bu yanlış olan sayfa numaraları üzerinden vermiştir. Bk. Ek 2.

Nüsha bozuk bir nestalik hatla kaleme alınmıştır. Sayfalar iki sütun halinde düzenlemiştir. Manzum olan eserin beyitlerinin birinci mısraı sağ sütunda ikincisi ise sol sütunda yer almaktadır. Sayfalarda yazı alanını çevreleyen cetvel 45b ve 46a sayfaları hariç bulunmamaktadır. Bu sayfalardaki cetveller ise kırmızı mürekkeple çizilmiş olup birbirinden farklıdır. 45b'deki cetvel sütunları ayırmazken 46a'daki cetvel yazı alanın yanı sıra her iki sütunun hudutlarını göstermektedir.

Nüshanın her sayfasında on bir satır bulunmaktadır. Nüshada bölüm başlıkları kırmızı ana metin ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca haşiyeleri gösteren özel işaretler de kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir.

Nüshada her yaprağın b sayfasının sol alt köşesinde bir sonraki sayfanın ilk kelimesi yani çoban kaydı yer almaktadır. Bu kayıt metin bütünlüğünün takibi açısından önem arz etmektedir.

Nüshanın 120a sayfasında Mübeyyen'in sona erdiği "Tā bu iştin sevāb tapkaylar. Ol sevābdın hesāb tapkaylar." beytinin ardından daha bozuk bir nestalik hatla son dörtlüğü eksik kalmış olan dört kıtalık şu şiir yazılmıştır:

*Huşār bolğıl dostlar
Bu dünyāniñ pāyāni yoq
Paydār bolğıl dostlar
Bu dünyāniñ pāyāni yoq*

*Ƙopğıl seherler uyğanıp
İkki yanıñğa tolganıp
Sen tevbe ƙıl imdi yanıp
Bu dünyāniñ pāyāni yoq*

*Fıkr eyleben ħālīñğa baq
Tiş yoq saƙalñ boldı aƙ⁹
Ölmekni sen tutma biraq
Bu dünyāniñ pāyāni yoq*

*Men sizge aytar bir meşel
Bir gün kelür ƙatığ kesel*

Şiirin ardından 120b sayfasında aynı hatla peygamberden bir hadis nakledilmektedir¹⁰. Türkçe nakledilen bu hadiste, haftanın her gününe mahsus Arapça bir dua zikredilmiştir. Arapça kısımlar mühmel bırakılarak üç nokta ile geçilmek kaydıyla bu sayfada şunlar yazılmıştır:

"ħazreti peygamber şallallahu ʿaleyhi ve sellem ayıtpdurlar kim bu duʿā-yı şerīfni nāñğa bitip yese ħ^vāh ʿilm ħ^vāh hüner ve her türlük nemerse örgetse örgenür ve her nemerse işitse yād bolğay ve fehmleri ziyāde bolğay mücerreb turur yek-şenbe küni bu āyetni pıtmek kerek ... dü-şenbe küni bu āyetni bitimek kerek ... se-şenbe küni bu āyetni bitimek kerek ... çehār-şenbe küni bu āyetni bitimek kerek ... penc-şenbe küni bu āyetni bitimek kerek ... āzīne küni bu āyetni bitimek kerek ... şenbe küni bu āyetni bitimek kerek ...".

⁸ Eserin fiziksel özelliklerine dair yukarıda verilen bilgiler, Jarring'in kataloğunda Prov. 365 numaralı nüshadan bahsettiği 646. ve 647. sayfalarda da yer almaktadır. Bk. Ek 2.

⁹ Nüshada bu dize sayfa kenarına yazılmıştır.

¹⁰ Mübeyyen'in sonundaki ek şiir ve hadis için bk. Ek 5. ve 6.

Besmele ile başlayan son sayfada ise son derece bozuk bir hatla yukarıdaki ifadeler yeniden yazılmıştır.

Nüshadaki Haşiyeler

Nüshadaki haşiyeler, çoğunlukla beyitlerde geçen kelime, tamlama ve ifadeleri bazen de beytin bir mısraını veya tamamını açıklamak üzere sayfa kenarlarına yazılan kayıtlardan ibarettir. Bu kayıtlar, metnin doğru okunması ve anlamlandırılması açısından önem arz etmektedirler. Birçok sayfada karşılaşılan haşiyeler nüshanın değerini artırmaktadır.

Sayfa kenarına düşülen açıklayıcı mahiyetteki bu kayıtlar, açıklama ve açıklanan arasındaki bağlantıyı göstermek için özel bir işaretle belirtilmiştir. Birkaç haşiyede ise bu işaret muhtemel unutulduğu için koyulmamıştır.

Haşiyeler, kırmızı mürekkeple ilgili kelime, tamlama, mısra ve beyit üzerine ve sayfa kenarında haşiye öncesine konulan işaretler ile belirtilmiştir. Bu işaretlerden en çok kullanılanı ʾ olmakla birlikte birkaç haşiye de ʾ, ʾ, işaretleri de kullanılmıştır.

Bu haşiyelerden bazıları ilgili oldukları beyit ve kelimelerle birlikte örnek olarak aşağıda değerlendirilmiştir¹¹. Örneklerde öncelikle haşiyenin bağlı bulunduğu beyit sayfa numarası ve beyit sırası ile verilmiş daha sonra haşiye ile ilgili açıklama yazılmıştır.

2^a 12 Kim ki Aḥmed kibi ki bedraḳadur
Yolda yüz ḥavf bolsa ni baḳadur

Beyitte geçen kılavuz, rehber anlamlarındaki Farsça bedraḳa kelimesi için haşiyede “*bedraḳa yaʿnī reh-nümā ve yol başlaḡuḳı*” anlamları verilmiştir (Bâbü, [yz.] Prov. 365: 2a).

2^a 13 Boyıḡa cüst ḫilʿat-i levlāk
Lāt u¹² ʿUzzāḡa ilgidin tün çāk

Eserin naat kısmında yer alan bu beyitteki levlāk, Lāt ve ʿUzzā kelimeleri nüshada sayfa kenarına yazılan haşiyeler ile açıklanmıştır. Söz konusu kelimeler için sırasıyla haşiyelerde şu açıklamalar yapılmıştır: “*levlāke lemmā ḫalaḳtuʿl-eflāk demek ḫazret-i peyḡamber ṣallallahu ʿaleyhi ve sellemḡe ṣādıḳ kēledür özge peyḡamberlerge ṣādıḳ kēlmezdür*”, “*Lāt ʿUzzā bütñiñ atıdur*” (Bâbü, [yz.] Prov. 365: 2a)

2^a 14 Ol durur enbiyā ser-efrāzı
Ḳābe ḳavseyñ maḫrem-i rāzı

Naat kısmında yer alan bir başka beyitte ḳāb-ı ḳavseyñ tamlaması için derkenarda şu açıklama yapılmıştır: “*ḳābe ḳavseyñi ev ednā maḳamıḡa maḫrem-i rāz bolup aytıḡan ḫazret-i peyḡamber ṣallallahu ʿaleyhi ve sellemḡe ṣādıḳ kēledür özge peyḡamberlerge ṣādıḳ kēlmezdür*” (Bâbü, [yz.] Prov. 365: 2a).

Nüsha da işaretli haşiyeler, sadece beyitlerdeki kelimeleri ve tamlamaları açıklamak için değil bazen de bir mısraı ya da tüm beyti izah etmek üzere kullanılmıştır. Böylesi haşiyelerde işaret beytin baş kısmına konulmuştur. Aşağıdaki beyit ve haşiyesi bunun güzel bir örneğidir¹³.

¹¹ Haşiyelerin burada değerlendirilen örneklerinin sayfa görüntüleri için bk. Ek 3., 4., 5.

¹² İsveç nüshasında “u” bağlacı yazılmamıştır ancak gerek Berezin neşrinde (1857: 227) gerekse Berlin nüshasında (Bâbü, [yz.] Ms. Or. 2212: 2a) bu bağlacı kaydedilmiştir.

¹³ Beyit ve haşiyesinin yer aldığı nüshanın 2b sayfası için bk. Ek 4.

2^b 26 ‘Ulemâ ekşeri dèdi bu maķal
Cehl-i farz oldı mübtil-i a‘mâl

Beş Farzınñ Ta‘dādı başlığı altında yazılan ilk beytin hemen başında yer alan haşiyeye işareti tüm beyti şerh etmek üzere yazılmış derkenarı göstermektedir. İşaret edilen derkenarda şunlar yazmaktadır: “*‘ulemānıñ tolaraxı bu sözni dèpdür kim kimerse kim farzı farz bilmey ‘ibādet kılğudèk bolsa anıñ kılğan ‘ameli bāṭıl dèpdürler azraķ ‘ulemānıñ sözi budur kim muṭlaķ farzı farz bilse haķ_şubhāne ve te‘ālānı ber-haķ bilip köñlige taşdıķ kılıp ‘ibādet kıladursa ol kişiniñ kılğan ‘ameli ‘ibādeti cāyiz bāṭıl èmes fetvā muñadur*” (Bâbü'r, [yz.] Prov. 365: 2b).

Nüşadaki Uygurca Unsurlar

Nüşadaki Uygurca unsurlar, hem son sayfalarda farklı bir hatla yazılan ek kısımlarda hem de Mübeyyen metni içerisinde mevcuttur.

Mübeyyen metninde altı ve yedi sayıları, Çağatay Türkçesindeki gibi altı ve yedi olarak değil Çağdaş Uygurcada olduğu gibi alte ve yette (Tömür 1987: 118) şeklinde yazılmıştır.

Söz konusu sayı adlarında görülen bu değişim ilerleyici benzeşme ile meydana gelmiş bir genişleme hadisesidir. Çağatay Türkçesinde son sesleri düz-dar ünlü olan altı ve yedi sayı adları Uygurcada düz-geniş ünlülü alte ve yette şekline dönüşmüştür.

Nüşada alte (الله) ve yette (يته) yazan yerlerden bazılarının sayfa numaraları şöyledir: Alte: 17a, 34b, 36a, 39a, 39b, 41a, 52b, 53a, 73a, 85b, 97a. Yette: 9a, 17b, 27a, 60b, 72a, 91b, 100b, 101a, 101b, 108a.

Son sayfalardaki ek kısımlarda Uygurca unsur olarak yette sayısı yanında Kaşgar-Yarkend ağızlarının ses özelliklerine de tesadüf edilmektedir. Uygur edebî dilinde yuvarlak ünlülü olan yaz- anlamındaki püt- fiili (Necip 1995: 329) Kaşgar-Yarkend ağızlarında pit- (Shaw 1880: 60) şeklinde düz ünlülüdür. Nüşada ise bu fiil düz ünlülü olarak yazılmıştır. Ayrıca nüşada pit-fiilinin fit- (فیت-) şeklinde yazılması, on dokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında Tarım Havzası bölgesinde kaleme alınan Arap harfli Uygurca eserlerin imla özelliğidir.

SONUÇ

Tarihî lehçe çalışmalarında ilgili döneme ait dil yadigârlarının el yazması nüshaları üzerine yapılan çalışmalar son derece önem mühimdir. Bu çalışmaların sıhhati açısından keşfedilen her nüsha bilhassa bir başka nüshadaki eksiğin giderilmesi noktasında ayrı bir önem arz etmektedir.

Klasik Çağatayca dönemine ait eserlerden Bâbü'r'ün Mübeyyen adlı fıkhi eserinin bilinen on nüshası vardı. Bu on nüsha dışında daha önce kaynaklarda hiç bahsedilmeyen bir nüsha, İsveç'te Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonunda keşfedilmiştir.

Koleksiyon için Gunnar Jaring tarafından hazırlanan katalogda bu eserin adının ve yazarının tespit edilmediği anlaşılıyor. Katalogda eser, müellifi bilinmeyen Doğu Türkçesiyle yazılmış bir şiir olarak tavsif edilmiştir.

Nüşada hemen her sayfada karşılaşılan haşiyeler, mesnevi nazım şekliyle yazılan bu eserin beyitlerini, mısralarını ve çoğunlukla bu mısralarda geçen ifadeleri açıklamaktadır. Metnin doğru okunması ve anlamlandırılması açısından son derece önemli olan bu haşiyeler nüshanın değerini artırmaktadır.

Nüşadaki altı ve yedi sayılarının Çağdaş Uygurcada olduğu gibi alte ve yette şeklinde

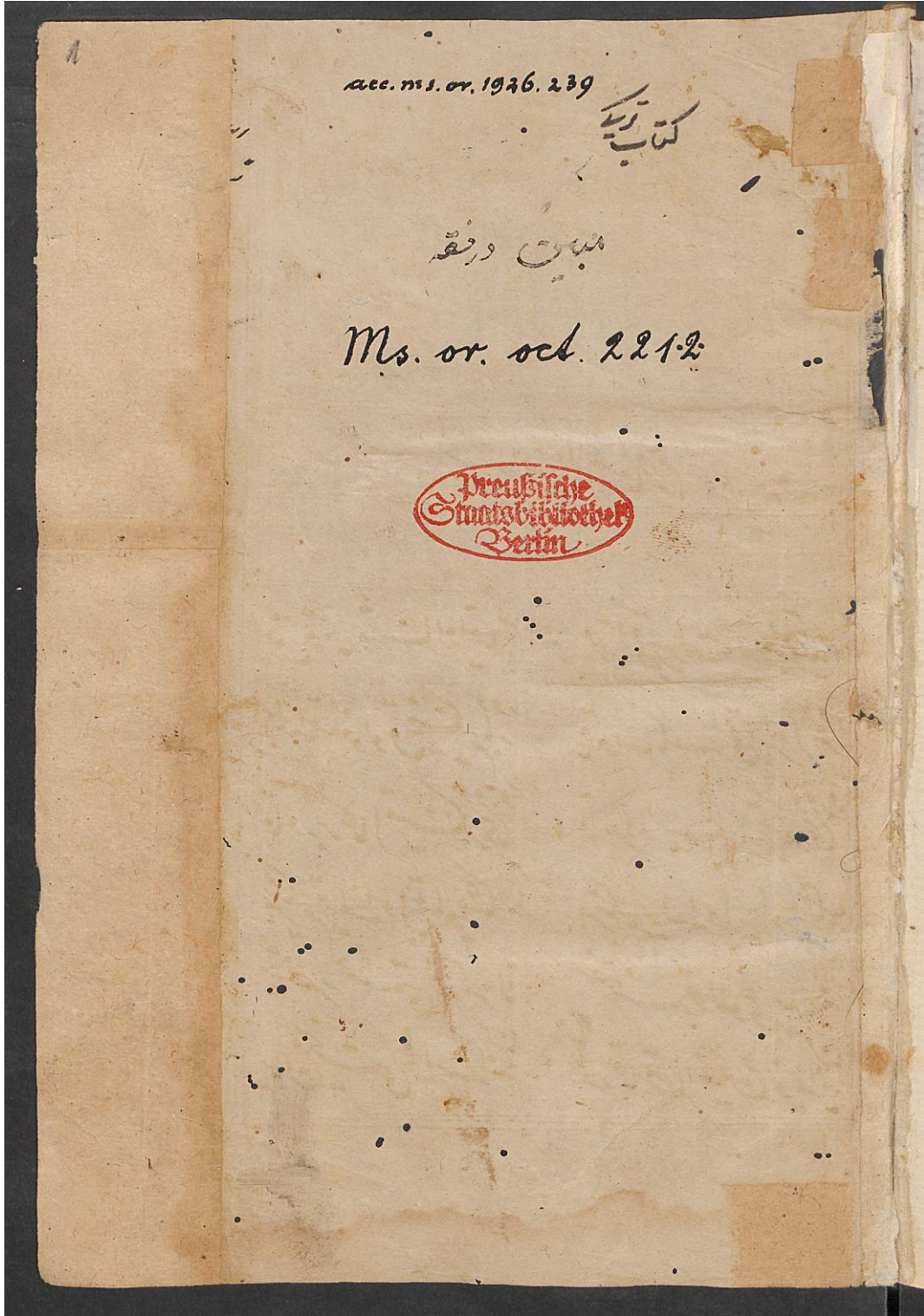
kaydedilmesi müstensihin ağız özelliklerinin metne yansması olarak değerlendirilmelidir. Buradan hareketle müstensihin bir Uygur olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca nüshanın temin edildiği yerin Kaşgar olması ise müstensihin Kaşgar havalisi Uygurlarından biri olması ihtimalini artırıyor.

KAYNAKÇA

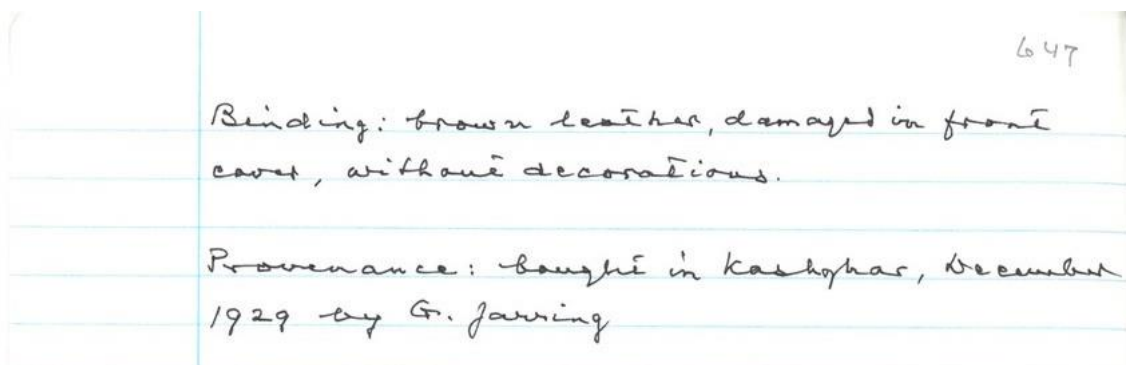
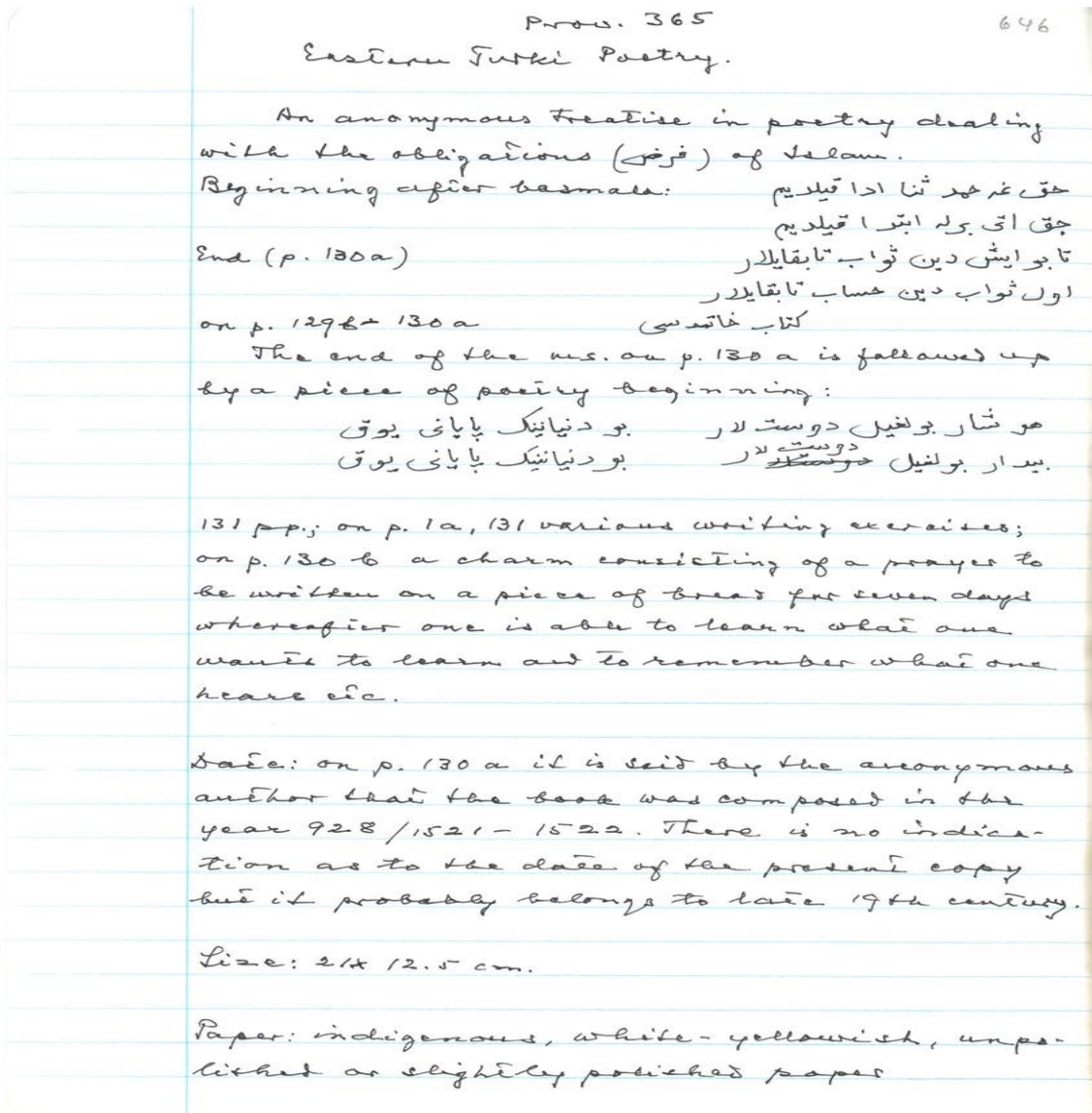
- Abdu'l-Kadir el-Bedâûnî (1979), *A History of India Muntakhab-ut-Tawarikh Volume I*, (çev. George S.A. Ranking), Delhi: Mehra Offset Press.
- AKÜN, Ömer Faruk (1991), "Bâbü'r", *İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BEREZİN, İlya Nikolayeviç (1857), *Cherestomathie Turque*, Kazan: Impremerie De L'Université.
- ECKMANN, János (2011), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (hızl. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JARRING, Gunnar (1992), *Garments from Top to Toe Eastern Turki Texts Relating to Articles of Clothing Edited with Translation, Notes and Glossary*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1934), *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1978), "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 5. bs.
- Mübeyyen Der Fıkh, Berlin Devlet Kütüphanesi, Doğu El Yazmaları, Ms. Or. 2212.
- Mübeyyen, Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Jarring Koleksiyonu, Prov. 365.
- NECİP, Emir Neciboviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev. İktil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEYHAN, Tanju Oral (2004), *Mübeyyen Der Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SHAW, Robert Barkley (1880), *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkestan (Kashgar and Yarkend) Part II Vocabulary*, Kalküta: Baptist Mission Press.
- TÖMÜR, Hemit (1987), *Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikasi (Morfologiya)*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- TÖRNVALL, Gunilla (2014), "Hoten ve Kaşgardan: Gunnar Jarring ve Jarring Koleksiyonu", (çev. Serkan Çakmak), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4, 103-111.
- YÜCEL, Bilal (2001), "Doğu Türkçesinin Gelişme Dönemleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, 1, 35-66.
- YÜCEL, Bilal (2002), "Nevâyî –Bâbü'r Çağının Tarihi ve Edebi Şahsiyetleri", *Türkler*, C.VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

EKLER

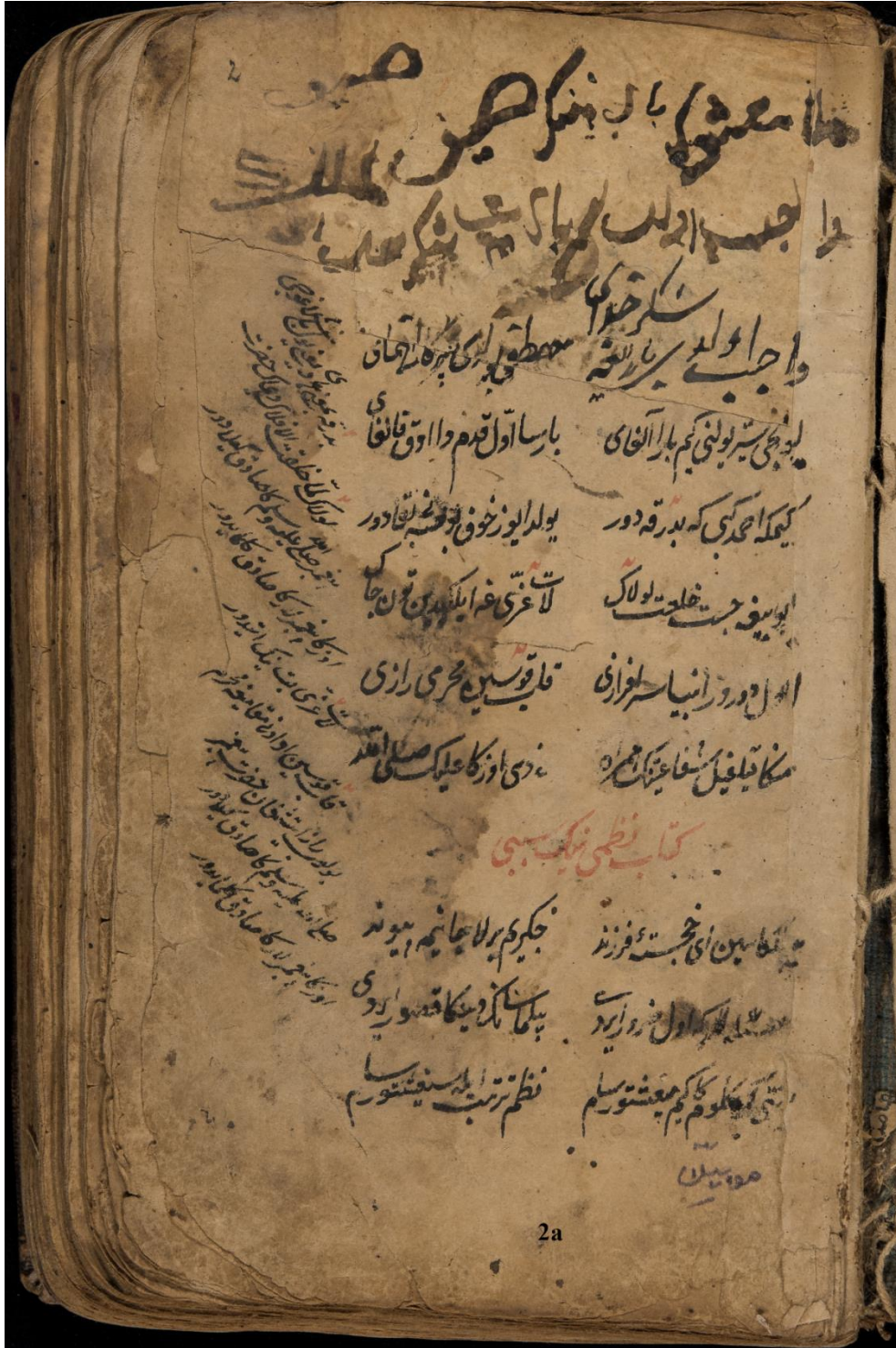
1. Berlin Devlet Kütüphanesi, Doğu El Yazmaları, Ms. Or. 2212. 1a.

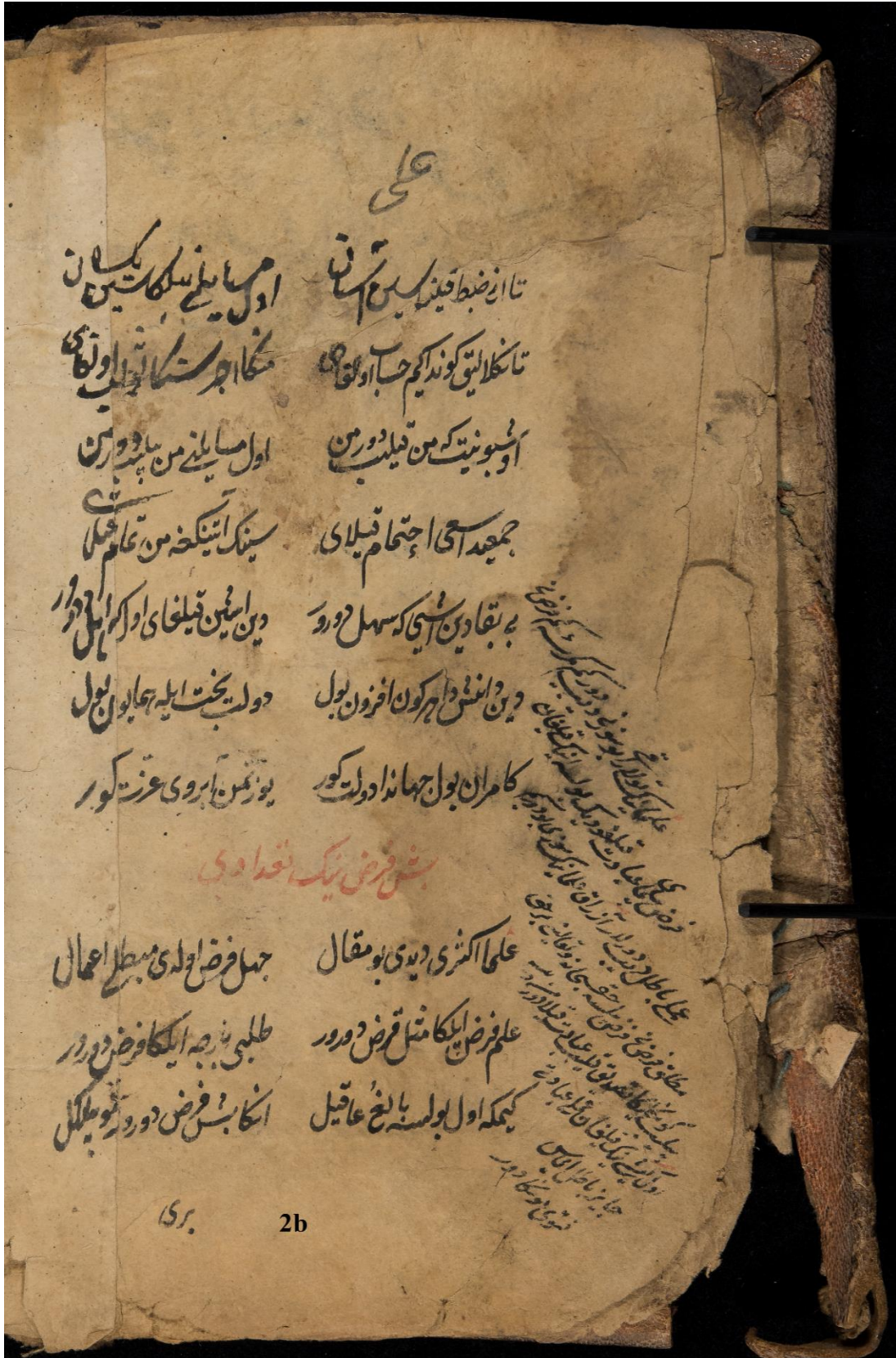
2. Gunnar Jarring'in muhtasar kataloğunun Prov. 365 numaralı yazmayla ilgili sayfaları.

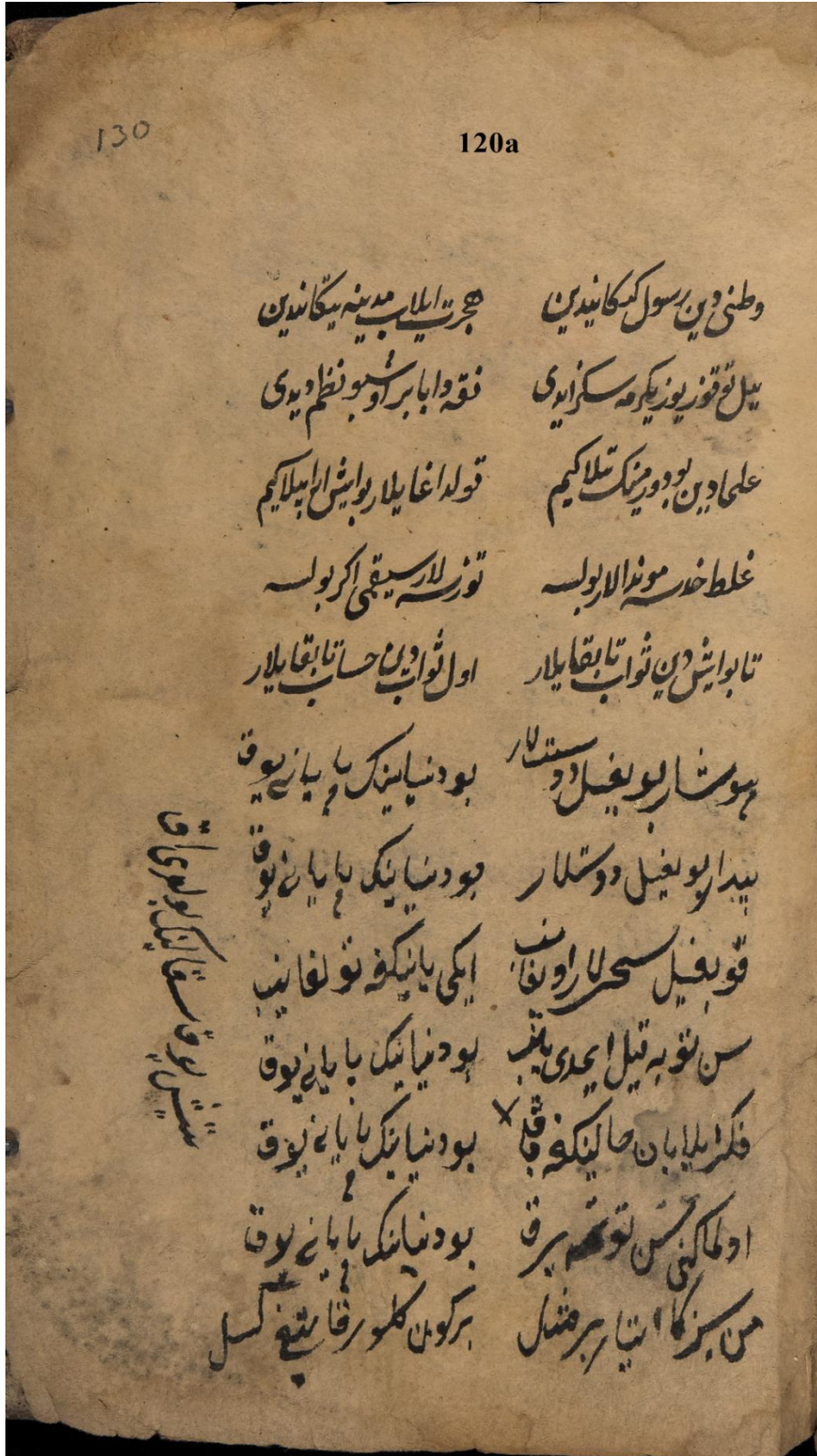
3. Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Jarring Koleksiyonu, Prov. 365. 2a

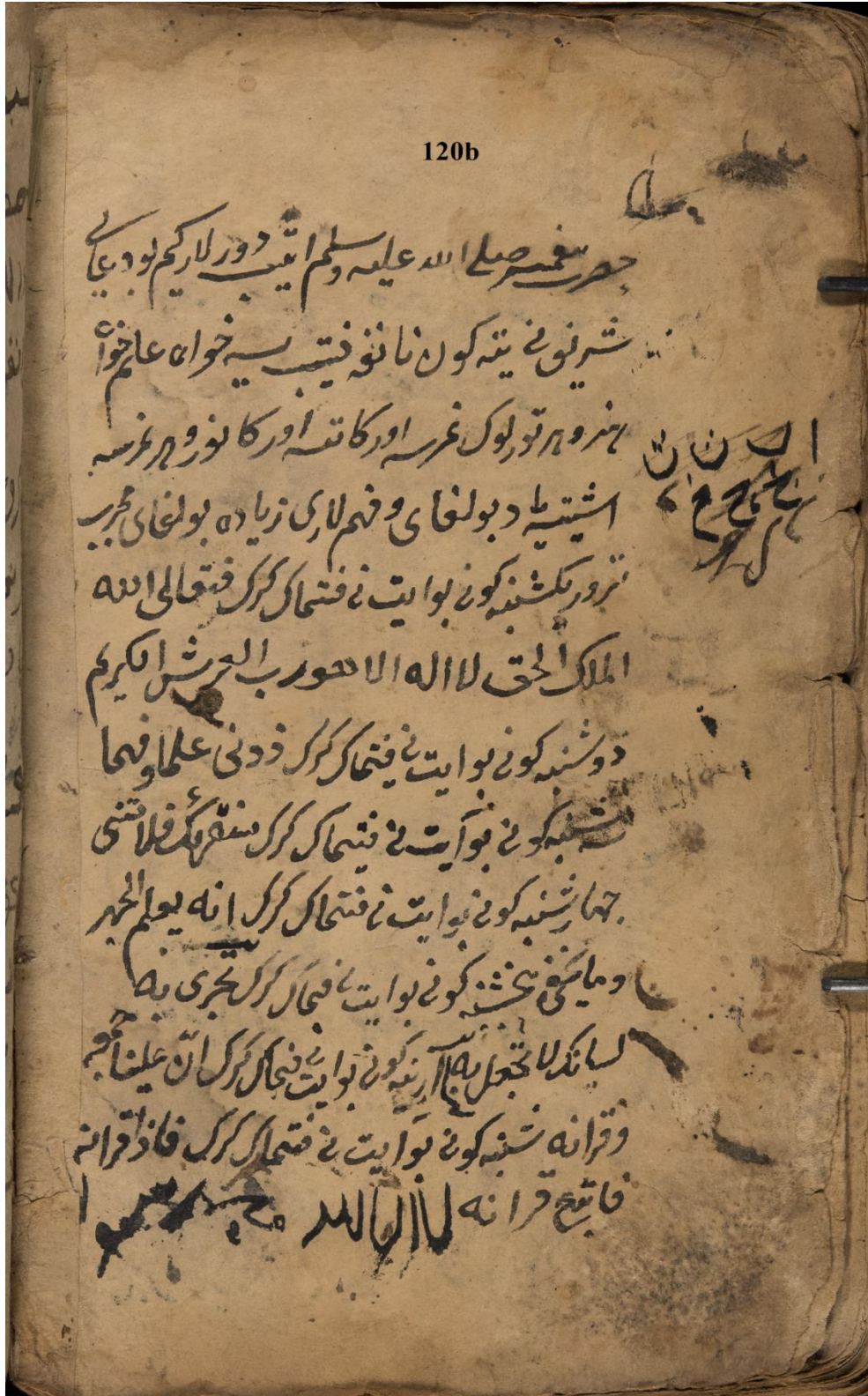
4. Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Jarring Koleksiyonu, Prov. 365. 2b

5. Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Jarring Koleksiyonu, Prov. 365. 120a

6. Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Jarring Koleksiyonu, Prov. 365. 120b

İLGİ EKİ HÂL EKİ MİDİR?

IS GENITIVE SUFFIX A CASE SUFFIX?

Şahap BULAK*

Öz

İlgi ekinin hâl eki olup olmadığı konusunda dilciler arasında bir fikir birliği yoktur. Banguoğlu, Ergin, Korkmaz, Lübmov, Karaağaç, Hengirmen, Topaloğlu gibi dilciler ilgi ekini tereddütsüz hâl eklerinden sayarken Ediskun, Bilgegil, Gencan, Gülsevin, Buran, Delice, Demiray gibi dilciler ise bu eki, hâl eki olarak kabul etmezler. İlgi eki için yapılan tanımlar arasında fark olması, teriminin doğrudan “hâl eki” olarak kabul edilmesi ile işlevleri ve kategorik durumunun farklı tayin edilmesi bu sorunun kaynağını oluşturur. Bu konudaki fikir ayrılığının temelini inildiğinde sorunun tek yönlü bir sorun olmadığı; terim, tanım, işlevler ve kategorik durumdan oluşan bir sorunlar yumağından oluştuğu görülür.

Günümüzde bir gramer sorununa dönüşen ilgi ekinin hâl eki olup olmadığı konusu, bu çalışmayla tartışmaya açılmıştır. Söz konusu sorunun tartışılıp açıklığa kavuşturulması ve mahiyetinin ortaya konulması amacıyla öncelikle dilcilerin bugüne kadar ilgi eki terimi, tanımı, işlevleri, özellikleri ve kategorik durumu hakkında ortaya koyduğu yaklaşımlar değerlendirilmiştir. Daha sonra bu yaklaşımların yeterli ve yetersiz yanları irdelenerek değerlendirmeler yapılmış ve isim çekim eklerinden ilgi ekinin hâl ekleri içerisinde değil, iyelik ekleriyle beraber “ismi isme bağlayan ekler” olarak özel bir kategori oluşturması gerektiği kanısına varılmıştır. Böylece bir yandan bu konudaki sorunun çözümüne katkı sağlanması, diğer yandan Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesine dolaylı da olsa olumlu katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türkiye Türkçesi, şekil bilgisi, ekler, çekim ekleri, hâl ekleri, ilgi eki.

Abstract

There is not a common consensus about whether genitive suffix is one of case suffixes. Linguists like Banguoğlu, Ergin, Korkmaz, Lübmov, Karaağaç, Hengirmen, and Topaloğlu regard genitive suffix as a case suffix at all while Ediskun, Bilgegil, Gencan, Gülsevin, Buran, Delice, and Demiray do not accept. Different descriptions of genitive suffix, the direct acceptance of the term as case suffix, and different functional and categorical case constitute the root of the problem. Detailed research shows that it is not a unilateral problem but a multilateral problem including problems regarding its term name, description, function, and categorical situation.

This study investigates the issue of whether genitive case is a case suffix or not. In order to reach a conclusion, the term, description, function, features, and categorical situations of genitive suffix that have been discussed by myriad linguists so far were evaluated. By evaluating pros and cons of the discussions made by linguists it was concluded that genitive suffix is not a case suffix but is a

* Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sahapbulak@gmail.com

noun-to-noun (a suffix that binds a noun to noun) suffix. Consequently, this study aimed to make a major contribution to the resolution of the problem and for the teaching of Turkish language.

•

Keywords

Turkey Turkish, morphology, suffixes, inflexional suffix, case suffix, genitive suffix.

1. GİRİŞ

İlk olarak Aristo'nun "Poetika"sında Eski Yunanca bağlamında sözü edilen hâl kavramı, bu dildeki "düşen, uzaklaşan" anlamına gelen "ptotis" kelimesinin Latince karşılığı olan "casus" kelimesine dayanır. Kaynağını Eski Yunancadan alan hâl kavramı, Latincedeki çalışmalarla biçimlenmiştir (Uzun 1998:108). Dünya dilleri, hâl kavramının olup olmaması bakımından farklılık gösterirler. Türkçe, Rusça, Arapça ve Almanca gibi birçok dilde hâl kavramı varken Fransızca ve Farsça gibi bazı dillerde yoktur. Hâl kategorisi bulunmayan dillerde hâl eklerinin işlevi, bazı ön ekler veya kelimelerin değişik dizilişleriyle karşılanır (Buran 1995:37).

Hâl kategorisi; sayı, şekil ve işleyiş bakımından da dillere göre farklılık gösterir. Örneğin Eski Slavcada beş, Rusçada altı, Arapçada üç, Fincede on altı, Gürcücede yirmi üç, Macarcada yirmiye yakın isim hâli vardır. Hâl eklerinin sayısı sadece dilden dile göre değil, bir dilin farklı lehçeleri ile eski dönemi ve yeni dönemi arasında da farklılık gösterebilir. Örneğin, asıl kaynağı Hint-Avrupa ana dili olan Eski Yunancada beş, Latincede altı hâl vardır. Eski Almandada sekiz, bugünkü Almandada dört hâl eki vardır (Kalkan 2006:23). Hâl kategorisi bulunan dillerden olan Türkçede hâl eklerinin sayısı tartışmalıdır. Yalın, yükleme/belirtme, yönelme, bulunma ve çıkma hâlleri hakkında bir fikir birliği varken diğer hâller için farklı görüşler ileri sürülmektedir¹. Hakkında fikir birliği bulunmayan hâllerden olan ilgi hâlinin hâl olup olmadığı ve ekinin hâl eki olarak kabul edilip edilemeyeceği konusu günümüzde bir gramer sorunu hâline gelmiştir.

Türkçenin yazılı kaynaklarla takip edilebildiği döneminden bugüne kadar nazallık ve yuvarlaklaşma dışında bir değişikliğe uğramadan gelen ilgi eki, ekli ve eksiz olarak kullanılmaktadır. Ekli kullanımı, ünsüzle biten kelimelerden sonra "-In/-Un"; ünlü ile biten kelimelerden sonra ise, "-nIn/-nUn" şeklindedir. Ek, ilerleyici-uzak-yarım benzeşmeden dolayı birinci kişi zamirlerine "-im" şeklinde gelmektedir. Eksiz kullanımı ise, aralarında ilgi olan iki ismin yan yana getirilmesi şeklindedir. Ek bu şekliyle belirtisiz isim tamlamalarında kullanılır. Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren tarihî gelişimi izlenebilen ilgi eki ile ilgili birtakım sorunlar bulunmaktadır. İlgi ekinin ünlü ile biten kelimelere geldiğinde ünsüzle başlaması, ekin başındaki /n/ ünsüzünün ekin aslı ünsüzü olup olmadığı tartışmasına yol açmış, fakat bugüne kadar çok tartışılmışsa da bu konuda genel kabul gören bir izah yapılamamıştır.

İlgi eki ile ilgili sorunlardan biri de bu ekin hâl eki olup olmadığı tartışmasıdır. Bu konuda dilciler arasında bir fikir birliği yoktur. Banguoğlu, Lübimov, Ergin, Korkmaz, Hengirmen, Topaloğlu gibi dilciler ilgi ekini tereddütsüz hâl eklerinden sayarken Gencan, Bilgegil, Ediskun, Demiray, Buran, Gülsevin gibi dilciler ise, bu eki hâl eki olarak kabul etmezler. Çoğu dilci, genellikle eserlerinde ilgi ekini kendi fikirleri doğrultusunda gramerin doğal akışı içinde, tanımını yaparak örnekleri sıralamakta ve bu ekin hâl eki olup olmadığı konusunda bir görüş belirtmeye gerek görmemektedir.

İlgi ekinin hâl eki olup olmadığı konusundaki fikir ayrılığının temeline inildiğinde bunun tek yönlü bir sorun olmadığı; terim, tanım, işlev ve kategorik durumdan oluşan bir sorunlar yumağından oluştuğu görülür. Bu sorunun parçalarını, İlgi ekinin farklı tanımlanması, teriminin doğrudan "hâl eki" şeklinde ifade edilmesi, işlevlerinin farklı değerlendirilmesi ve isim çekim ekleri içerisindeki yerinin farklı şekillerde tayin edilmesi oluşturur. Bu sorunun bir sebebi de ilgi ekinin değil, hâl eklerinin tanımından kaynaklanmaktadır. Dilcilerin ilgi ekinin

¹ Geniş bilgi için bakınız (Buran 2011:379-380).

terimi, tanımı, işlevleri ve kategorik durumuna farklı yaklaşımları, bir sonuçta birleşme yerine genellikle farklı sonuçlar doğurmuştur. Böylece ilgi eki ile ilgili tek bir sorun gibi görünen fakat irili ufaklı birkaç sorundan oluşan bu sorun, iç içe geçmiş sorunlar yumağı hâline gelmiş, çözümü de giderek zorlaşmıştır. Bu sebeple bu hususta doğru bir yargıya varabilmek için öncelikle söz konusu durumların açıklığa kavuşturulması gerekir.

Bugün ilgi ekinin kategorik durumunda, bu ekin hâl eki olup olmadığı konusundaki fikir ayrılığından kaynaklanan bir belirsizlik vardır. Bu belirsizlik giderilmediği takdirde bu konudaki fikir ayrılığı derinleşecek ve bu konu bir gramer sorunu olarak kalmaya devam edecektir. Söz konusu gramer sorunun çözümü, sebeplerinin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Hâl eki tanımı ile ilgi eki terimi, tanımı, işlevleri ve kategorik durumunun tam ve doğru tayin edilememesinden kaynaklanan bu sorun, söz konusu sebepler tam ve doğru olarak ortaya konulduğunda çözülecektir.

Bu çalışmayla günümüzde bir gramer sorununa dönüşen ilgi ekinin hâl eki olup olmadığı konusu tartışmaya açılmıştır. Söz konusu sorunun tartışılarak mahiyetinin ortaya konulması için öncelikle dilcilerin bugüne kadar ilgi eki terimi, tanımı, işlevleri, özellikleri ve kategorik durumu hakkında ortaya koyduğu yaklaşımlar değerlendirilecektir. Daha sonra bu yaklaşımların benzer ve farklı yanları irdelenerek bu konuda çözüme yardımcı olacak bir kanıya varılmaya çalışılacak ve ilgi ekinin terimi, tanımı, işlevleri ve kategorik durumu hakkında var olan fikir ayrılığının ortadan kaldırılmasına katkı sunulacaktır. Böylece bir yandan bu konudaki sorunun çözümüne katkı sağlanacak diğer yandan Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesine dolaylı da olsa katkıda bulunulacaktır.

2. İlgi Eki Terimi

Türkiye Türkçesinde ilgi eki için bugüne kadar birçok terim adı kullanılmıştır. Bu terim adlarının bazıları zamanla unutulurken bazıları ise kullanılmaya devam edilmektedir. Türk Dil Kurumu, ilgi eki için; 1934 yılında Türk Dili dergisinin 7. sayısında yayımlanan Gramer İstihlaları'nda "bağlamlık"; 1942 yılında yayımlanan Felsefe ve Gramer Terimleri ve 1949 yılında yayımlanan Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde "-in hâli"; 2010'da yayımlanan Gramer Terimleri Sözlüğü'nde ise, "ilgi eki/ilgi durumu" terimini önermiştir². Buradan Türk Dil Kurumu'nun bu ek için çeşitli terimler önerdiği sonunda "ilgi eki/ilgi durumu" teriminde karar kıldığı anlaşılmaktadır.

Ahmet Cevat Emre (1945:293), "türlük düşüm"; Banguoğlu (1940:28), Bilgegil (2009:120), Ergin(1993:216) "genitif (hâli)"; Timurtaş (1964:51), Topaloğlu (1989:89), Korkmaz, (2010:129) "ilgi hâli/durumu"; Hatipoğlu (1972:116), Vardar (2002:190) ve Hengirmen (2007:125) "tamlayan durumu"; Lübimov (1959:408-412) "iyelik hâli"; Kahraman (2011:395) "belirten durumu"; Banguoğlu (2000:328) "katılma/kimin hâli" terimini kullanmaktadır. Banguoğlu, 1940 yılında yayımladığı "Ana Hatlarıyla Türk Grameri" adlı eserinde bu ek için "türlük düşüm" terimini kullanırken 1959 yılında yayımladığı "Türk Grameri- Ses Bilgisi" adlı eserinde "genitif (hâli)"; 1974 yılında yayımladığı "Türkçenin Grameri" adlı eserinde ise "kimin/katılma hâli" terimini kullanmıştır.

İlgi ekinin tanımlanarak özellikleri, işlevleri ve kategorik durumunun doğru tayin edilebilmesi için bu ekin terim adlandırması çok önemlidir. Bugün söz konusu ek için dilciler değişik terim adları kullanmaktadır. Bu durum, hem ilgi ekinin tanımının yapılmasını zorlaştırmakta hem özellikleri, işlevleri ve kategorik durumunun belirlenmesine engel teşkil

² Söz konusu eserde "ilgi durumu" ve "ilgi eki" maddeleri peş peşe verilerek birbirine benzer ifadelerle tanımlanmıştır. Bu durum, bu iki terimin farklı anlamlar ifade ettiği görüntüsü verse de açıklamalarına bakıldığında ilgi ekinin hâl eki olarak kabul edildiği görülür (Korkmaz 2010:129).

etmekte hem de öğrenilmesi ve öğretilmesini zorlaştırarak bu konuda bir karışıklık oluşturmaktadır. Bu terimin adlandırılmasında birlik sağlanması, ekin tanım, işlev ve kategorik durumunun belirlenmesi ile öğrenilmesi ve öğretilmesini de kolaylaştıracaktır.

Günümüzde söz konusu ek için kullanılan terim adlarından “ilgi eki” terimi yaygınlık kazanmıştır. Fakat bu terim, yabancı dil ve dilbilgisi kurallarının etkisiyle daha çok “ilgi hâli/durumu eki” şeklinde kullanılmaktadır. Sadece “ilgi hâli/durumu eki” teriminde değil, bunun dışındaki “belirten durumu”, “tamlayan durumu”, “-in hâli”, “kimin hâli” ve “katılma hâli” gibi terimlerde de “hâl” ve “durum” kelimelerinin kullanılmış olmasından ilgi ekinin hâl eki olduğunun peşinen kabul edildiği ve bu durumun içselleştirildiği manası çıkar ki bu bilimsel bir yaklaşım değildir. İsmi fiile bağlayan ekler için “hâl/durum eki” tabiri kullanılması doğaldır. Ancak ismi isme bağlayan bir ek için bu tabirin kullanılması izah gerektirir. Mantığını açıklamadan ilgi ekinin hâl eki olduğunu kabul etmek dile ve bilime hizmet etmez. Bugün dilcilerce hâl eki olarak kabul edilen dokuz ekten³ sadece bir tanesinin asıl işlevi, eklendiği isimleri isimlere bağlamaktır. Bu ek de ilgi ekidir. Diğer eklerin asıl işlevi ise, eklendiği isimleri fiile bağlamaktır. Hâl eki olmadığı ortada olan ilgi ekinin “ilgi hâli/durumu eki” terimi ile adlandırılması doğru değildir. Bu sebeple bu ek için yaygınlık kazanan “ilgi eki” terim adını kullanmak uygun bir yaklaşım olacaktır.

3. İlgi Ekinin Tanımı

Gramer kitapları ve konuyla ilgili yayınlarda yapılan ilgi eki tanımlarına bakıldığında bu tanımların hâl ekleri tanımıyla ilişkili olduğu göze çarpar. Dilciler, ilgi ekini hâl eki sayıp saymamalarına göre, genellikle önce hâl eki tanımını yapıp daha sonra ilgi eki tanımını da buna uydurmuşlardır. Bu sebeple hâl kavramı ve eklerinin doğru tanımlanması, ilgi ekinin tanımının yapılması ve kategorik durumunun belirlenmesi için çok önemlidir. Dilcilerin hâl ekleri tanımlarına bakıldığında yapılan tanımlar arasında bir fikir birliği olmadığı görülür. Bazı dilcilerce isim soylu kelimeleri yükleme bağlayan ek olarak tanımlanan hâl ekleri, bazı dilcilerce ismi isimlere yahut fiillere bağlayan ekler olarak tanımlanmaktadır.

Hâl kavramı, terim sözlükleri, dil bilgisi kitapları ve ilgili makalelerde; “İsmi cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli; yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum” (Korkmaz 2010:74), “Fiile doğrudan bağlanan fiili doğrudan ilgilendiren isimlerin bu bağlanma veya ilgi sırasında içinde buldukları durum” (Buran 2011:380), “Bir ismi cümle içinde başka bir kelimeyle ilgi kurmak üzere veya ek olarak girdiği durum.” (Topaloğlu 1989:81), “Tümce içinde adın görevini belirleyen, adın öteki sözcüklerle ilişkisini gösteren dil bilgisi ulamı” (Koç 1992:20), “Başka bir sözcükle ilgi kurmak üzere, adın, yalın olarak veya ek olarak bulunduğu durum” (Hatipoğlu 1972:10), “Adın tümcedeki işlevini gösteren, biçimsel değişimlerini ya da çekim eklerini belirten dil bilgisi ulamı” (Vardar 2002:84), “Cümlede özne, nesne, tümleç gibi konumlarda görünebilmek için adların aldığı sözdizimsel özellik” (Hengirmen 1999:11), “Cümledeki görevlerine ve fiille olan ilgilerine göre isimlerin bulunabilecekleri beş durumdan herbiri” (Ediskun 2010:110-113) gibi aşağı yukarı benzer şekillerde tanımlanmıştır.

Bazı dilciler ise hâl kavramını hâl ekleri bağlamında; “Durum eklerini anlam ve tür olarak değiştirmeyen ancak sözdizimsel bir değer katıp, tümleç birimine dönüştüren ekler öbeği” (Delice 2000:135-150), “Fiil ile tamlayıcı veya tamlayıcılar arasında ilişki kuran ekler” (Özkan 1999:125-143), “Ulandıkları adları, anlatımda kendilerinden sonra söylenen yüklemere, çekim ilgeçlerine ya da başka adlara bağlama işlevi gören ekler” (Kahraman 2003:308-309), “Tümce içindeki isimleri diğer sözcüklere değişik anlam ilişkileri çerçevesinde bağlayan biçimbirimler” (Eker 2006:279-280), “İsme gelen isimle

³ Yalın hâl, ilgi hâli, belirtme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, çıkma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli ve yön gösterme hâli. (Buran 2011:380).

isim ve isimle fiil arasında şekil ve anlam ilişkileri kuran ekler" (Özkan 2001:153-165) şeklinde tanımlamışlardır.

Bu tanımlara benzemekle beraber konuyu daha ayrıntılı ele alan dilciler de vardır. İsimlerin söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hâllerde bulunduğunu belirten Banguoğlu, bu hâllerin kelimelere gelen eklerle belirtildiğini, farklı hâllere ismin hâlleri, bu hâlleri gösteren eklerle ise isim çekimi dendiğini söyler (Banguoğlu, 2000:326-327). Hâl kavramının çoğu dillerde isimlerin biçim bakımından değişimi ve çekimi şeklinde belirtildiğini söyleyen Aksan'a göre, cümlenin düzeni içinde isimlerin (ve kimi dillerde isim soylu öteki öğelerin) yüklendiği görevi belirleyen hâl kavramı, cümlede ismin sözdizimi açısından rolünü ve öteki öğelerle ilişkisini gösterir ve anlam açısından ona belli bir özellik yükler (Aksan 1998:90). Durum imlemesi, dilbilgisel ilişkileri belirlemekte temel unsur olduğundan hâl eklerinin bağlandıkları isim öbeği üzerinde işlevci görevi gördüğünü söyleyen Bozşahin'e göre ise, eylemin özelliğine bağlı olan durum imlemesi açık olmadığında, sözcük dizimi dilbilgisel ilişkileri belirler. Sözcük dizimindeki esneklik, durum imlemesinin hangi dilbilgisi katmanınca yapıldığına göre değişir (Bozşahin 1997:61-69).

Hâl eklerini, isimleri çeşitli münasebetler için türlü hâllere sokan ekler olarak tanımlayan Ergin, ismin hâllerini ise ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlar olarak tanımlar. İsmi bu münasebetleri bazen eksiz olarak, fakat çoğu zaman da ek alarak ifade ettiğini söyleyen Ergin'e göre, hâl ekleri ismi isimlere, edatlara ve özellikle fiillere bağlayarak birçok ilişki kurar ve bu ilişkilerden birçok isim, edat ve fiil grupları ile cümleler doğar. Ancak hâl ekleri asıl olarak ismi fiile bağlayan eklerdir. Bu özelliği ile asıl çekim ekleri hâl ekleridir (Ergin 1993:226-228).

Ad öbeklerinin biçimbilimine bağlı olarak dil bilgisinde soyut durum ve soyut olmayan, daha teknik bir deyişle biçimbilimsel durum olmak üzere iki türlü durumu bulunduğunu söyleyen Uzun'a göre; bir soyut durum, belirli bir güdülenmeyle biçimbilimsel olarak da sunulabilir ama biçimbilimsel durum, her zaman biçimbilimsel olarak yansıtılan durumdur. Türkçede, iki soyut durum (yalın ve belirtme), üç biçimbilimsel durum (yönelme, kalma ve çıkma) bulunmaktadır. Belirtme durumu, ilgili ad öbeği anlambilimine bağlı olarak biçimbilimsel olarak da sunulmaktadır. Durum yüklemenin yönetime dayanması, yani ilgili ad öbeklerine durumların ancak yöneticileri tarafından yüklenebilmesi, durum yüklemede yapısal bir yön bulunduğunu gösterir. Bununla birlikte, durum yüklenecek olan öğelerin ad öbeği olması ve bu ad öbeklerinin bir biçimde yönetiliyor olması, durum yükleme ile rol yükleme etkileşimine de zemin hazırlar, çünkü, rol ölçütünü gözeterek bütün ad öbeklerinin yöneticilerinden yalnızca durum değil, rol de almaları beklenir. Durum yüklenecek öbek bir ad öbeğidir ve ad öbekleri bir üye olarak rol yüklenmelidir (Uzun 1998:130).

Bütün bu tanım ve yorumlarda iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri, hâl eklerinin eklendiği isimleri fiillere bağlamaları, diğeri ise eklendiği kelimeleri isim ve fiillere bağlamalarıdır. Aslında hâl ekleri isimleri hem fiillere hem de isimlere bağlar. Yönelme, belirtme, bulunma, çıkma grubu gibi kısaltma grupları hâl ekleri yardımıyla kurulan kelime gruplarıdır. Hâl eklerinin buradaki işlevi ismi isme bağlamaktır. Fakat bu işlev, hâl eklerinin asıl işlevi değil, diğer işlevlerinden biridir. Hâl eklerinin asıl işlevi, isimleri fiile bağlamaktır. Eklerin kategorik durumunu belirleyen asıl işlevleridir. Yapılan tanımlarda bu hususlar vurgulandığı takdirde hâl kavramının kapsamı belirlenir ve bu kapsama giren ve girmeyen ekler daha doğru bir şekilde tespit edilebilir. Bütün bu veriler ışığında hâl kavramı, "*file doğrudan bağlanan isimlerin bu bağlanma esnasında içinde buldukları durum*" şeklinde; hâl ekleri ise, "*esas işlevi isimleri fiile bağlamak olan, aynı zamanda isimleri isimlere ve bazı edatlara bağlayan ekler*" şeklinde tanımlanabilir. Hâl kavramı ve ekleri bu şekilde tanımlandığında ilgi eki, fiili

doğrudan ilgilendirmediği ve esas işlevi isimleri fiile bağlamak olmadığı için hâl kapsamı dışında kalır.

Bugüne kadar dilciler tarafından birçok ilgi eki tanımı yapılmıştır. Bu tanımlarda ek, “İsmi tabi olduğu başka bir isme bağlayan ek” (Ergin 1993:218), “İsimlerin sahip olanı, tabi olunanı ve kapsayanı gösteren, dolayısıyla bir sahip olunanı, tabi olanı ve kapsananı gerektiren hâl” (Banguoğlu 2000:328), “Eklendiği adla başka bir adın arasında ilgi bağı kuran ad durumu” (Korkmaz 2003:23), “Adın ait olma durumunu gösteren durum.” (Hengirmen 1999:352-353), “İsim tamlamalarında bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını, onunla tamamlandığını gösteren hâl.” (Topaloğlu 1989:89), “İsmi başka bir isimle ilgisi olduğunu ifade eden hâl.” (Vural-Böler 2014:151), “İsmi başka bir isimle ilgisini kuran durum.” (Özçelik- Erten 2000:116), “Tümcede iyelik ardılının gösterdiği iyeyi belirten birime eklenen, onu belirli kılan bir ardıl.” (Adalı 2004:72), “İsme belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlam kazandıran bir ek.” (Karahana 1999:210), “Bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını, onunla bütünlendiğini gösteren durum.” (Vardar 2002:109), “Adın bir başka kavramla ilişkisi, bağlantısı durumu” (Aksan 1998:92), “Ad görevindeki sözcüğün tasıdığı kavramın başka bir kavrama bağlanması durumu.” (Hatipoğlu 1972:116) şeklinde tanımlanmıştır.

Dışarıdan bakıldığında aşağı yukarı benzer tanımlar olarak görülen bu tanımlar dikkatle incelendiğinde bunların farklı yaklaşımları yansıttığı görülür. Genellikle “ismi isme bağlayan ek” olarak tanımlanan ek, bazı dilcilerce “ismi başka bir kavrama bağlayan ek” veya “bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını gösteren durum” şeklinde tanımlanmıştır. Bu farklı yaklaşımlar karışık bir durum ortaya çıkarmakta ve ilgi ekinin neye göre tanımlanması gerektiği konusunu ön plana çıkarmaktadır.

İlgi ekinin kategorik durumunu doğru tayin edebilmek için bu ekin belli kıstaslara göre bir tanımının yapılması gerekir. Böyle bir tanım yapıldığı takdirde ilgi ekinin hâl eki olup olmadığı konusunda daha doğru bir kana varılabilir. Yapılacak tanım, ilgi ekini tam olarak yansıtmalı ve hâl ile iyelik eklerini dışarda bırakmalıdır. İlgi eki; “esas işlevi eklendiği ismi kendisinden sonraki isimlere bağlamak olan, aynı zamanda bazı edatları zamirlere bağlayan isim çekim eki” şeklinde tanımlandığında hem ilgi ekini tam olarak ifade eder hem de hâl ve iyelik eklerini dışarıda bırakır. Çünkü hâl eklerinin esas işlevi isimleri kendisinden sonraki isimlere bağlamak değil, isimleri fiile bağlamaktır. İyelik ekleri ise, zamirleri edatlara bağlamaz.

4. İlgi Ekinin İşlevleri

Dışarıdan bakıldığında ilgi ekinin işlevleri konusunda dilciler arasında bir kabul birliği varmış gibi görünür ancak bu konuda yapılan değerlendirmeler ayrıntılı olarak incelendiğinde bu konuda farklı yaklaşımlara rastlanır. Gramer kitapları ve ilgi ekiyle ilgili yayımlar incelendiğinde dilcilerin ilgi ekinin iki işlevi konusunda hemfikir olduğu görülür. Bunlar:

1. İlgi eki, eklendiği ismi kendisinden sonraki isim veya isimlere bağlar. İlgi ekinin asıl işlevi olan bu işlev konusunda dilciler arasında fikir birliği vardır. Ek, bu işleviyle isim tamlaması, ilgi grubu ve deyimler kurar: *Ali'nin defteri, sınıfın arka kapısı, benim kitaplarım, sizin kız, benim sokak, onun bahçe, günün adamı, babasının oğlu gibi.* İlgi eki, bu işlevde ekli olarak kullanıldığı gibi eksiz olarak da kullanılabilir: *Bahçe kapısı, misafir odası, araba motoru, mutfak robotu gibi.*

2. İlgi eki, zamirleri bazı edatlara bağlar. Bu işleviyle edat grubu kurar: *senin için, onun gibi, sizin kadar, onun ile, şunun için, bunun kadar, senin ile, benim için gibi.*

İlgi ekinin bu iki işlevi hakkında dilciler arasında bir fikir birliği vardır. Bu işlevler dışında ilgi ekinin ismi fiile bağlama işlevinin olduğunu söyleyen dilciler vardır (Ergin 1993:219; Banguoğlu 2000:328; Kahraman 2011:396; Vural-Böler 2014:151; Özçelik- Erten 2000:116 gibi).

Fakat söz konusu dilcilerin bu işlev için verdiği “*Güvercinler Durmuş’undur. Bu bahçe sütçününümüş. Kalem onundur. Mehmet’indir.*” gibi örnekler incelendiğinde, bu örneklerin ek fiil almış tamlananı düşmüş/düşürülmüş isim tamlamalarından oluştuğu görülür. Burada ilgi eki alan isim, aldığı ilgi ekiyle ek fiile değil, düşen tamlanana bağlanmıştır. Tamlanan düştüğü ya da düşürüldüğü için bu yapı, ismin ilgi ekiyle doğrudan ek fiile bağlandığı şeklinde bir görüntü vermektedir. Aslında bu kullanımlarda düşen bir isim unsuru vardır ve bu unsur göz ardı edilmektedir. Bunu, ilgi ekini hâl eki sayan dilcilerin bir kısmı da dile getirmektedir (Ergin 1993:219; Banguoğlu 2000:328; Kahraman 2011:396; Korkmaz 2003:270).

İlgi ekinin ismi fiile bağladığını savunan dilcilerden Ergin, bu işlev için verdiği “*Orhan’ındır, senin olsun*” örneklerini açıklarken aslında ilgi ekinin ismi fiile bağlamadığını açık bir şekilde ifade etmektedir. İlgi ekinin ikinci derecede bir hâl eki olduğunu söyleyen ve diğer hâl eklerinden çok farklı olduğuna dikkat çeken Ergin’e göre, bütün hâl ekleri ismi fiile bağladığı hâlde ilgi eki ismi isme bağlar. Bu sebeple bu ek, gerçek bir hâl eki karakterinde değil, iyelik ekleri tipinde bir ek durumundadır. Bir fiil grubu veya cümle eki değil, isim grubu eki olarak kullanılan bu ekin hâl ekliği sadece ileriye doğru ilişki kurmaktan, ismi kendisine tabi olmayan unsurlara bağlamaktan ibaret kalmaktadır. İlgi ekinin “ol-” fiili ve “-DXr” bildirme ekiyle kullanılması, bu ekin ismi fiile bağladığı görüntüsü vermektedir. Fakat ekin birinci işlevine dayanan bu işlevinde gizli olarak bağlı olduğu bir isim ifade edilmekte, o isim zikredilmediği için fiile bağlanıyor görüntüsü vermektedir (Ergin 1993:217-219). Bu durumu dile getiren dilcilerden biri de Zeynep Korkmaz’dır. Korkmaz’a göre ilgi eki bazı fiiller ve “-DXr” bildirme ekiyle kullanılarak isimleri fiile bağlar. “*Şu ikisi sen+in şu ikisi de onların sayılır.*”, “*El+in+deki Ali’nindir.*” gibi. Burada “*senin, onların, Ali’nin*” gibi isimler yanında anlamca bilinmekle birlikte söylenmemiş ve gizli kalmış birer isim bulunduğu için “*senin payım, onların payı, Ali’nin kitabı* gibi” dolayısıyla ilgi durumu şeklen bir fiile bağlanmış görünse de aslında yine ismi isme bağlayan bir işlev yüklenmiştir (Korkmaz 2003:270). İlgi ekinin “ol-” fiili ve “-DXr” bildirme ekiyle kullanılmasının genellikle bu ekin hâl eki olarak değerlendirilmesine sebep olarak gösterildiğini söyleyen Buran, bu durumun söz konusu fiilin özel durumu ile ekin yapısından kaynaklandığını belirtir (Buran 2011:381). Dolayısıyla ilgi eki, ismi tabi olduğu başka bir isme bağlar ve ismi hiçbir şekilde doğrudan fiile bağlamaz.

Ergin, bu ekin zamirleri bazı edatlara bağladığını, dolayısıyla bunun onları fiillere bağlamak olduğunu söyler. Ancak ilgi eki burada eklendiği zamirleri fiile değil, edatlara bağlamaktadır. Bu kullanımlarda edatlar kaldırılırsa zaten bağlamanın mahiyeti ortaya çıkar ve ilgi ekinin eklendiği ismi fiile değil, edatlara bağladığı apaçık meydana çıkar: “*Bugün benim için şarkı söyle. > Bugün benim şarkı söyle.*” Velevki dolayısıyla fiillere bağlamak söz konusu olsun hâl ekleri ismi doğrudan fiile bağladıkları için ilgi eki yine de hâl eki sayılamaz. Bütün bunlar dikkate alındığında ilgi ekinin eklendiği isimleri doğrudan fiillere bağlamak gibi bir işlevinin olmadığı söylenebilir.

5. Kategorik Durumu

İlgi ekinin kategorik durumunun tayini konusunda da dilciler arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Bu ekin kategorik durumu ile ilgili tartışmalar daha çok ekin hâl eki olup olmadığı konusunda yoğunlaşmaktadır. Çoğu dilci ilgi ekini tereddütsüz hâl eki kabul etmekte, yayınlarında hâl ekleri arasında değerlendirmektedir. Bazı dilciler ise ilgi ekini hâl eki olarak kabul etmeyerek isim çekim ekleri başlığı altında ele almaktadır. Her iki görüşteki dilciler, genellikle, tanımdan yola çıkarak veya ekin farklı işlevlerini esas alarak ilgi ekinin kategorik durumunu tayin etmeyi tercih etmektedirler.

Dilbilgisi kitaplarında ilgi eki genellikle isim çekim ekleri başlığı altında ismin hâl ekleri

içerisinde gösterilmektedir. Birçok dilci, hâl kategorisininin sadece isimle fiil arasında ilişki kurmaktan ibaret olmadığı, aynı zamanda isim ile isim soylu diğer kelimelerle ilişkisini de belirleyen bir kategori olduğu görüşündedir. Bu görüşü savunan dilciler, ismi isme ve zamirleri bazı edatlara bağlayan ilgi ekini hâl eki saymışlardır (Lübimov 1959:408-412; Ergin 1993:218; Korkmaz 2003:23; Banguoğlu 2000:328; Koç 1996: 70; Eker 2006: 370; Hengirmen 2007:125; Topaloğlu 1989:89; Vural-Böler 2014:151; Özçelik- Erten 2000:116; Börekçi 2007:245-276; Demir-Yılmaz 2005: 97; Üstünova 2008: 69-72; İpek 2008: 65; Karaağaç, 2012: 334). Bu dilcilerden Börekçi (2007:245-276) ve Üstünova (2008: 69-72), ilgi eki ile birlikte iyelik eklerini de hâl kategorisinde değerlendirmişlerdir. İlgi ekinin hâl eki olduğunu savunan dilcilerin çokluğu ilgi ekinin bu şekilde kategorize edilmesine yol açmış ve ilgi eki, “ilgi hâli/durumu eki” olarak ifade edilmiştir.

İlgi ekine “belirten durumu” diyen Kahraman, ismi isme bağlamanın yanısıra ismi fiile de bağlayan bu ekin hâl eki sayılması gerektiğini belirtir (Kahraman 2011:396). İlgi ekini eklendiği isim ile başka bir isim arasında sahiplik, ilgi bağı kurma durumu olduğunu söyleyen Korkmaz’a göre, diğer hâl eklerinden farklı olarak ismi fiile bağlamayan ilgi ekini isimler arasında ilişki kuran bir ek olduğu için hâl eki saymamak doğru değildir. İsimler arasında ilişki kurmak da çekim basamaklarından biri olarak kabul edilmelidir (Korkmaz 2003:269-270). İlgi ekini, ismi tabi olduğu başka bir isme bağlayan ek olarak tanımlayan Ergin’e göre, bu ek ismi tabi olduğu başka bir isme bağladığı hâldir. Bu sebeple anlam ilgisi içerisinde yan yana getirilen isimler ilgi eki almadan eksiz ilgi hâlinde bulunabileceği gibi ilgi eki alarak ekli şekilde de ilgi hâlinde bulunabilirler (Ergin 1993:218).

Ekleri; yapım ekleri, çekim ekleri, fiilimsiler, çatı ekleri, olumluluk-olumsuzluk ekleri, teklik-çokluk eki, soru eki, sıfatlama eki olmak üzere sekiz sınıfa ayıran Turan, ilgi ekini hâl ekleri içerisinde değerlendirmiştir (Turan 2007: 1845-1852). Üstünova, çekim/işletim ekleri ile ilgili mevcut tasnifleri değerlendirdikten sonra ilgi ekini iyelik ekleri ile birlikte “Adı Ada Bağlayan Ad İşletme Ekleri” başlığında göstermiş ve “Tamlayan Durumu” kategorisinde değerlendirmiştir (Üstünova 2008:69-72). İşlevden yola çıkarak hâl kategorisini sınıflandıran Börekçi, ilgi ekini diğer hâl ekleriyle birlikte “İsimlerle İsimler Arasında Tamlama İlişkisi Kuran Hâller” başlığında “Tamlayan Hâli” olarak göstermiştir (Börekçi 2007:245-276).

Bazı dilciler ise, hâl kavramını, isimle fiilin ilişkisiyle sınırlandırdıkları için sadece isimle fiil ilişkisi kuran yalın, yönelme, belirtme/yükleme, bulunma ve çıkma hâlleri kabul etmişlerdir (Ediskun 2010:110-114; Bilgegil 2009:172; Gencan, 1979: 155; Demiray 1991:105). Bu hâller dışında başka hâller kabul eden fakat ilgi ekini hâl eki olarak kabul etmeyen dilciler de vardır (Gülsevin 2004:1267-1283; Buran 2011:381; Delice 2000:221-235; Karahan 1999:610).

Yaptığı ek tasnifinde çekim ekleri diye bir kategori belirlemeyen ve ekleri; genişletme ekleri, durum ekleri, kurucu ekler, dönüştürücü ekler, yapım ekleri, bütünleşik ekler, temsil ekleri olmak üzere yedi gruba ayıran Delice, isim çekim eklerinden ilgi ve iyelik eklerini diğer öbek kurucu eklerle beraber, eklendikleri kelimeleri anlam ve tür olarak değiştirmeksizin diğer bir kelimeye anlamsal açıdan tamamlayıcı olarak bağlamaya ve kelime öbeği yapmaya yarayan ekler şeklinde tanımladığı “Kurucu Ekler” başlığı altında ele almayı tercih etmiştir (Delice 2000:221-235). Delice, bu tasnifiyle ilgi eki, iyelik ekleri ve diğer öbek kurucu ekleri çekim eklerinden çok yapım eki sayma eğiliminde görünür.

Türkçe eklerin, önce yapım ekleri ve çekim ekleri olarak iki gruba; bunların da kendi içlerinde alt gruplara ayrılması şeklinde yapılan tasniflerin ihtiyaca cevap vermekten uzak olduğunu söyleyen Gürer Gülsevin, eklerin türetme ekleri, tür/görev değiştirici ekler, işletme ekleri ve kategori ekleri olarak dört gruba, bunların da kendi aralarında alt gruplara ayrılması

gerektiğini belirtir. İlgi ekini işletme ekleri arasında sayan Gülsevin, isimlerde hâl ekleri, ilgi ve iyelik ekleri; fiillerde çatı, kip, bildirme ve kişi eklerinden oluşan işletme eklerini; sözlüksel kelime türetmeyen, kelime türünü değiştirmeyen, cümledeki kelime ve kelime grupları arasında ilişki kuran ekler olarak tanımlar (Gülsevin 2004:1267-1283).

Yükleme hâli ekinin bazı dönemlerde ilgi hâli eki yerine kullanıldığını ve bu iki ek arasındaki işlev paralelliğinin bu ekleri birbirine yaklaştırdığını söyleyen Karahan'a göre, "belirtme" görevi yapan ve işlevleri eklendikleri kelimelerle sınırlı olan yükleme ve ilgi hâli ekleri, diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebetler kuran ekler değildir. Yükleme hâli eki, nesne yapıcı değil, var olan nesneye belirlilik kazandıran bir ek; ilgi hâli eki de isme belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlamlar kazandıran bir ektir. Bu sebeple hâl ekleri değerlendirilirken, bu iki ekin de başka kelimelerle münasebet kuran ekler olmadıkları noktasından hareketle diğer hâl eklerine benzemedikleri hususu göz önünde bulundurulmalı ve bu iki ek hâl kategorisi içinde değil, ayrı bir kategori içinde işlenmelidir (Karahan 1999:610).

İsmin fiile göre durumunu belirlemediği için diğer hâl ekleriyle işlev farklılığı olan ilgi ekinin hâl eki olmadığını söyleyen Buran'a göre, birçok dilci tarafından hâl ekleri arasında gösterilmesine rağmen ismi fiile doğrudan bağlamayan, isim ile isim arasında bir ilgi kuran tek hâl eki, ilgi ekidir. İlgi eki, ismin fiile göre durumunu belirlemediği için hâl eki sayılmamalıdır. Ekin sadece "ol-" fiili ve "-DXr" bildirme ekiyle birlikte kullanılması bu fiilin ve ekin özel yapısından kaynaklanmaktadır (Buran 2011:381).

İyelik ekleriyle bağlantılı olarak ilgi ekinin kategorik durumunu ele alan Karademir'e göre, şayet ismin isimle ilişkisi hâl kategorisinde değerlendiriliyor ve buna binaen ilgi eki hâl eki sayılıyorsa, sözdizimsel yapıda onunla birlikte isim tamlaması oluşturan iyelik eklerinin durumu da bu açıdan gözden geçirilmelidir. Zira ilgi ekinin isim hâl ekleri kategorisinde değerlendirilip onunla birlikte tamlama oluşturan iyelik eklerinin hâl kategorisinde değerlendirilmemesi çelişkili bir durum arz etmektedir. Bu sebeple işlevlerine göre ele alındığında ilgi ekinin isim çekim ekleri içerisinde iyelik ekleriyle birlikte ismi isme bağlayan ekler olarak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır (Karademir, 2013:174).

İlgi ekinin kategorik durumunun belirlenmesindeki fikir ayrılıklarının bir kısmı bu ekin farklı şekilde tanımlanmasından, önemli bir kısmı da tasnif yapılırken farklı işlevlerinin esas alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda öncelikle ek tasniflerinin hangi işleve göre yapılması gerektiği hususunda bir karar vermek gerekir. Aslında bu konuda tek seçenek vardır. O da eklerin varlık sebebi olan esas işlevlerine göre tasnif edilmesidir. Diğer işlevleri dilin işleyişi içerisinde zamanla kazanılmış işlevlerdir. Eklerin kategorik durumları esas işlevine göre tayin edilmediği takdirde hem yapılan tasnifler sağlıklı olmaz hem de bu tasniflerde belirlenen kategorik durum tayinlerinde fikir birliği sağlanması zorlaşır.

İlgi ekinin kategorik durumunun belirlenmesinde farklı işlevlerin esas alınması karışık bir durum ortaya çıkarmıştır. Hatta bazı dilciler bırakın farklı işlevleri esas alarak benzerlik bulmak, işlev yönünün benzerliğini yeterli görerek bu durumu ilgi eki ile hâl ekleri arasındaki benzerlik saymış ve ilgi ekinin hâl eki sayılmasının sebeplerinden biri olarak görmüştür (Ergin 1993:217; Kahraman 2011:396). Bu konuyu "Türkiye Türkçesinde İyelik Olgusu" adlı kitabında iyelik eki bağlamında tartışmaya açan Karademir, bu konudaki tartışmalara noktayı koymuştur. Dilcilerin bir kısmının ilgi ekleri de dâhil, hâl eklerinin ileriye/dışa dönük; iyelik eklerininse geriye/içe dönük ekler olduğunu gerekçe göstererek ilgi ekini hâl kategorisinde saydığını ancak iyelik eklerini saymadığını söyleyen Karademir, birbirini bütünleyen, birinin eksikliği diğerini doğrudan ilgilendiren eklerin farklı kategorilerde değerlendirilmesinin isim hâli tanımlarında yer almayan bir gerekçeye dayanan çelişkili bir yaklaşım olduğunu söyler. Şayet hâl kavramı, isimle ismin münasebetinde de söz konusu ise ve bu gerçekten hareketle ilgi

eki, isim hâli kategorisinin elemanı sayılıyorsa; o zaman iyelik eklerinin de isim hâli kategorisinde sayılması gerektiğini belirten Karademir'e göre, iyelik eklerinin yönünün geriye dönük olması, onların durum ekleri olmadıklarını değil, tersine münasebet kurucu birimler olduklarını, geldikleri adları başka adlara karşı bir duruma soktuğunu gösterir. Yönün geriye dönük olması, içe dönük olmasıyla da karıştırılmamalıdır (Karademir, 2013:173).

Ekler dilin işleyişi içerisinde zamanla kazanılmış işlevlerine göre değil, varlık sebepleri olan esas işlevlerine göre tasnif edilmelidir. Bu şekilde tasnif yapıldığı takdirde hem sağlıklı sonuçlar elde edilir hem de karışıklığın önüne geçilmiş olur. Aksi takdirde herkes farklı işlev veya işlevlere göre tasnif yapar ve ortaya büyük bir karışıklık çıkar. Bir ekin hâl eki olabilmesi için bu eklerin asıl işlevi olan isimleri fiile bağlama işlevini yerine getirmesi gerekir. Eğer esas işlevi dikkate alınarak hâl ekleri, "esas işlevi isimleri fiillere bağlamak olan, ayrıca isimleri isimlere bağlayan ekler" olarak değerlendirilirse ilgi eki hâl eki değildir.

Fakat esas işlevi göz ardı edilerek ismi isme bağlayan ekler hâl eki olarak kabul edilirse o zaman ilgi ekinin yanı sıra bu ek gibi ismi isme bağlayan iyelik ekleri de hâl eki sayılmalıdır. Halbuki ilgi ekini hâl eki olarak gören dilcilerden Börekçi (2007:245-276) ve Üstünova (2008: 69-72) dışında iyelik eklerini hâl eklerinden sayan dilci yoktur. İyelik ekleri hâl eki kabul edilmediğine göre onlar gibi esas işlevi ismi isme bağlamak olan ve eklendiği isimleri hiçbir şekilde doğrudan fiile bağlamayan ilgi eki de hâl eki değildir.

Yukarıdaki bilgiler değerlendirildiğinde; gerek geleneksel gerekse yeni ek tasniflerinde ilgi ekinin yapım eki olmadığı konusunda görüş birliği olduğu ve bir istisna dışında (Delice 2000:221-235) dilcilerin ilgi ekini çekim/işletim/işletme ekleri içerisinde değerlendirdiği söylenebilir. Delice, ilgi ekini çekim/işletim eklerinden bağımsız, ayrı bir başlıkta; ilgi ekini hâl eki olarak kabul edenler, bu eki, çekim/işletim ekleri başlığı altında hâl ekleri içerisinde; ilgi ekini hâl eki kabul etmeyenler ise, ilgi ekini iyelik ekleri, hâl ekleri ve çokluk ekiyle birlikte çekim/işletim ekleri içinde değerlendirmiştir.

İlgi ekinin kategorik durumunun doğru belirlenmesi ve bu konudaki fikir ayrılıklarının giderilebilmesi için tasnif yapılırken diğer eklerle beraber bu ekin de esas işlevi dikkate alınmalıdır. İlgi ekinin esas işlevi eklendiği ismi başka bir isme bağlamak; hâl eklerinin esas işlevi ise eklendiği ismi fiile bağlamaktır. Bu sebeple esas işlevi eklendiği ismi başka bir isme bağlamak olan ilgi eki, isim çekim ekleri içerisinde esas işlevi eklendiği ismi fiile bağlamak olan hâl ekleriyle değil, kendisi gibi esas işlevi ismi isme bağlamak olan iyelik ekleriyle birlikte "İsmi İsme Bağlayan Ekler" olarak değerlendirilmelidir.

6. SONUÇ

Bugüne kadar ilgi eki için, ne ifade ettiği pek anlaşılmayan "türlük düşüm", Türkçe olmayan "genitif (hâli)", bu ekin bir görevini yansıtan "tamlayan durumu" ve "belirten durumu", iyelik ekleriyle karıştırılmasına sebep olan "iyelik hâli", eklendiği isimlere kattığı anlamı gösteren "katılma/kimin hâli", ekin sekiz şeklinden sadece birini yansıtan "-in hâli" ve bilimsel dayanağı olmadan bu eki peşinen hâl kategorisine sokan "ilgi hâli/durumu" gibi çeşitli terim adları kullanılmıştır. Bu terim adlarından "ilgi hâli/durumu" terimi yaygınlık kazanmıştır. Fakat terim, yabancı dillerin ve dilbilgisi kurallarının etkisiyle "hâl/durum" ibaresiyle kullanılmaktadır.

Sadece "ilgi hâli/durumu eki" teriminde değil, bunun dışındaki "belirten durumu", "tamlayan durumu", "-in hâli", "kimin hâli" ve "katılma hâli" gibi terim adlarında da "hâl" veya "durum" ibareleri yer almaktadır. İlgi ekinin hâl eki olarak peşinen kabullenildiğini gösteren bu durum, bilimsel bir yaklaşım değildir. Mantığını açıklamadan ilgi ekinin hâl eki

olduğunu kabul etmek dile ve bilime hizmet etmez. İsmi yükleme bağlayan ekler için “hâl veya durum eki” tabiri kullanılması doğaldır. Ancak bu tabirin ismi fiile değil, isme bağlayan bir ek için kullanılması izah gerektirir. Bugün dilcilerce hâl eki olarak kabul edilen dokuz ekten sadece bir tanesinin esas işlevi, eklendiği isimleri fiillere değil isimlere bağlamaktır. Bu ek de ilgi ekidir. Bu sebeple hâl eki olmadığı ortada olan ilgi ekinin “ilgi hâli/durumu eki” terimi ile adlandırılması doğru değildir. Bu sebeple bu ek için “ilgi eki” terimini kullanmak daha uygun olacaktır.

Dilciler, ilgi ekini hâl eki sayıp saymamalarına göre, genellikle önce hâl eki tanımını yapıp daha sonra ilgi eki tanımını da buna uydurmuşlardır. Bu sebeple hâl kavramı ve eklerinin doğru tanımlanması, ilgi ekinin tanımı için de önemlidir. Bugüne kadar yapılan hâl eki tanımlarında bu eklerin esas işlevi yerine eklendiği isimleri isim ve fiillere bağlamaları bağlamaları ön plana çıkarılınca ismi isme bağlayan eklerden ilgi eki hâl eklerine dâhil edilmiş fakat iyelik ekleri dâhil edilmemiştir. Çelişki oluşturan bu durumun ortadan kalkması ve hâl eklerinin doğru tanımlanabilmesi için bunların, varlık sebebi olan esas işlevine göre tanımlanması gerekir. Yapılan tanımda bu husus vurgulandığı takdirde hâl kavramının kapsamı belirlenir ve bu kapsama giren ve girmeyen ekler daha doğru bir şekilde tespit edilebilir. Bütün bu veriler ışığında hâl kavramı, “fiile doğrudan bağlanan isimlerin bu bağlanma esnasında içinde buldukları durum” şeklinde; hâl ekleri ise, “esas işlevi isimleri fiile bağlamak olan, aynı zamanda isimleri isimlere ve bazı edatlara bağlayan ekler” şeklinde tanımlanabilir. Hâl kavramı ve ekleri bu şekilde tanımlandığında ilgi eki, fiili doğrudan ilgilendirmediği ve esas işlevi isimleri fiile bağlamak olmadığı için hâl kapsamı dışında kalır.

İlgi eki, bugüne kadar genellikle “ismi isme bağlayan ek”, “ismi başka bir kavrama bağlayan ek” veya “bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını gösteren durum” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlar ekin kapsamını net olarak yansıtmadığı için bu ekin tanımı ve kategorik durumu ile ilgili karışık bir durum ortaya çıkarmıştır. İlgi ekinin tam ve doğru şekilde tanımlanması ve bu ekin hâl eki olup olmadığı konusunda daha doğru bir kanaata varabilmek için esas işlevinin dikkate alınarak tanımlanması gerekir. Bu şekilde yapılacak tanım, ayrıca ilgi ekini tam olarak yansıtmalı, hâl ve iyelik eklerini dışarda bırakmalıdır. İlgi eki; “esas işlevi eklendiği ismi kendisinden sonraki isimlere bağlamak olan, aynı zamanda bazı edatları zamirlere bağlayan isim çekim eki” şeklinde tanımlandığında, bu tanım hem ilgi ekini tam olarak ifade eder hem de hâl ve iyelik eklerini dışarıda bırakır. Çünkü hâl eklerinin esas işlevi isimleri kendisinden sonraki isimlere bağlamak değil, isimleri fiile bağlamaktır. İyelik ekleri ise, zamirleri edatlara bağlamaz.

İlgi ekinin biri, eklendiği ismi kendisinden sonraki isim veya isimlere bağlamak; diğeri, zamirleri bazı edatlara bağlamak olmak üzere iki işlevi vardır. Birinci işleviyle isim tamlaması, ilgi grubu ve deyimler kurar. Bu işlevde ekli olarak kullanıldığı gibi eksiz olarak da kullanılabilir. İkinci işleviyle ise, edat grubu kurar. Bu işlevler dışında ilgi ekinin, ismi fiile bağlamak şeklinde bir işlevinin olduğu iddia edilse de bu doğru değildir. Çünkü ilgi eki hiçbir zaman eklendiği isimleri doğrudan fiile bağlamaz. Bu ekin “ol-” fiili ve “-DXr” bildirme ekiyle kullanılması, söz konusu fiil ve ekin özel durumundan kaynaklanmaktadır. Bu tür kullanımlarda ilgi eki alan isimler, “ol-” fiili ve “-DXr” bildirme eki almış tamlananı düşmüş/düşürülmüş isim tamlamalarından oluşmaktadır. Burada ilgi eki alan isim, aldığı ilgi ekiyle ek fiile değil, düşen tamlanana bağlanır. Tamlanan düştüğü ya da düşürüldüğü için bu yapı, ismin ilgi ekiyle “ol-” fiili veya “-DXr” bildirme ekine doğrudan bağlandığı şeklinde bir görüntü vermektedir. Ekin birinci işlevine dayanan bu kullanımında ilgi eki alan ismin gizli olarak bağlı olduğu bir isim ifade edilmekte, bu isim düştüğü/düşürüldüğü için ilgi eki alan isim fiil veya bildirme ekine bağlanıyor görüntüsü vermektedir. Bu yüzden ismi tabi olduğu başka bir isme bağlayan ve ismi hiçbir şekilde doğrudan fiile bağlamayan ilgi ekinin ismi fiile

bağlamak şeklinde bir işlevi yoktur.

Kategorik durumu ile ilgili tartışmalar daha çok ekin hâl eki olup olmadığı konusunda yoğunlaşan ilgi ekini, çoğu dilci tereddütsüz hâl eki kabul edip isim çekim eklerinden hâl ekleri içerisinde değerlendirirken bazı dilciler hâl eki olarak kabul etmeyerek iyelik ekleri, çoğul eki ve hâl ekleriyle beraber isim çekim ekleri başlığı altında ele almaktadır. Bu karışık durum, kategorik durumunun belirlenmesinde ekin esas işlevi yerine farklı işlevlerinin esas alınmasından ortaya çıkmıştır. Hatta bazı dilciler farklı işlevleri esas alarak benzerlik bulmanın da ötesine geçerek işlev yönünün benzerliğini esas alıp bu durumu ilgi eki ile hâl ekleri arasında benzerlik saymış ve bu ekin hâl eki sayılmasının sebeplerinden biri olarak görmüştür. Bu farklı yaklaşımlar ilgi ekinin kategorik durumunu netleştirmek yerine bu konuyu bir gramer sorunu hâline getirmiştir.

Ekler dilin işleyişi içerisinde zamanla kazanılmış işlevlerine göre değil, varlık sebepleri olan esas işlevlerine göre tasnif edildiğinde kategorik durumları daha doğru belirlenebilir. Aksi takdirde yapılacak tasnifler sağlıklı olmayacağı gibi, bu tasniflerle belirlenecek kategorik durum tayinleri hakkında fikir birliği sağlanması da zorlaşır. İlgi ekinin kategorik durumunun doğru belirlenmesi ve bu konudaki fikir ayrılıklarının giderilebilmesi için tasnif yapılırken diğer eklerle beraber bu ekin de esas işlevi dikkate alınmalıdır. Bu şekilde bir yaklaşım sergilendiğinde esas işlevi eklendiği ismi başka bir isme bağlamak olan ilgi eki ile esas işlevi eklendiği ismi fiile bağlamak olan hâl ekleri aynı kategoride değerlendirilemez. Bu sebeple ilgi eki, isim çekim ekleri içerisinde, esas işlevi eklendiği ismi fiile bağlamak olan hâl ekleriyle değil, kendisi gibi esas işlevi ismi isme bağlamak olan iyelik ekleriyle birlikte “İsmi İsme Bağlayan Ekler” olarak aynı kategoride değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- ADALI, Oya (2004), *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, İstanbul: Papatya Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1940), *Anahatlarıyla Türk Grameri*, İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1959), *Türk Grameri-Ses Bilgisi*, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2000), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BİLGEGİL, M. Kaya (2009), *Türkçe Dilbilgisi*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- BOZŞAHİN, Cem (1997), "Türkçedeki Durum Eklerinin Ulamsal Bir İrdelemesi", *11. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler (ODTÜ, 22-23 Mayıs 1997)*, Ankara, s.61-69.
- BÖREKÇİ, Muhsine (2007) *Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme" IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül, Çeşme) Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, s.245-276.
- BURAN, Ahmet (1995), "Türkçede İsim Çekim Ekleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 1-2, Elazığ, s. 37-48.
- BURAN, Ahmet (2011), "Türkçede İsim Çekimi Ekleri" *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*, Ankara: TDK Yayınları.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.24, Sivas, s.221-235.
- DEMİR, Nurettin, Emine YILMAZ(2005), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- DEMİRAY, Kemal (1991), *Temel Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- EDİSKUN, Haydar (2010), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer(2006) *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- EMRE, Ahmet Cevat, (1945) *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat(1979) , *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004), "Türkçede 'Sıra-dışı' Ekler ve Eklerin Tasnif - Tanımlanma Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yayınları, Ankara 20-26 Eylül 2004, s.1267-1284.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1972), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999) *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (2007), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin Yayınevi.
- İPEK, Birol (2008) "Türk Dilinde Vasıta Hâli", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, s.63-97.
- KAHRAMAN, Tahir (2003), "Dilbilgisi Derslerinde Ad Çekimlerinin İşleniş Üzerine", *Çağdaş Türk Dili*, Ankara, C.16, S.187, s. 308-309.
- KAHRAMAN, Tahir (2011), "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri" *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*, Ankara: TDK Yayınları.
- KALKAN, Uğur (2006) *Türkiye Türkçesinde Hâl (Durum) Kavramı ve Hâl (Durum) Eklerinin İşlevleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Doç. Dr. Erdoğan BOZ) Afyonkarahisar.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARADEMİR, Fevzi (2013), *Türkiye Türkçesinde İyelik Olgusu*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (1999), "Yükleme(Accusative) ve İlgî Genitive Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1996*, TDK Yayınları, Ankara, s. 605-611.
- KOÇ, Nurettin (1992) *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- KOÇ, Nurettin(1996), *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2010), *Grameri Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- LÜBİMOV, Konstantin (1959), "Türkçede Kaç İsim Hâli Var?", *Türk Dili*, C. 8, S. 96, Ankara, s. 688-690.
- ÖZÇELİK, Sadettin- Münir ERTEN (2000), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.
- ÖZKAN, Abdurrahman (1999), "Fiil Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi", *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 1, Isparta, s. 125-143.
- ÖZKAN, Nevzat (2001), "Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme", *İlmi*

- Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S.12, İstanbul, s. 153-165.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1964) *Osmanlıca Grameri*, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TURAN, Zikri (2007) "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül, Çeşme) Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, s.1845-1852.
- UZUN, Nadir Engin (1998), *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2008) *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Kitabevi.
- VURAL, Hanifi- Tuncay BÖLER (2014), *Ses ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.

OSMANLI ŞAİRLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZDIKLARI ŞİİRLERDE KULLANDIKLARI DİL ÜZERİNE

ON THE LANGUAGE OTTOMAN POETS USE IN WRITING THEIR POEMS WITH THE CHAGATAI TURKISH

Abdullah MERT*

Öz

Osmanlı sahasında Doğu Türkçesiyle şiir yazma geleneği Nevayî'den önce yaşayan Şeyyad Hamza ve Ahmed-i Da'î'ye kadar uzanır. Özellikle Nevayî'den sonra Çağatay Türkçesiyle şiir yazan şair sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Yavuz Sultan Selim, Nedim ve Şeyh Galib gibi onlarca şair bu akımın etkisinde kalarak Çağatayca şiirler yazmıştır. Ancak söz konusu şiirler her ne kadar Doğu Türkçesi özellikleri taşısa da şairler, kendi yazı dillerinin tesirinden kurtulamamış ve Osmanlı Türkçesine özgü unsurlara şiirlerinde yer vermişlerdir.

Bu çalışma iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde Osmanlı-Çağatay kültür etkileşimine yer verilmiş, ikinci bölümde Osmanlı şairlerinin yazdıkları Çağatayca şiirlerde yer alan Oğuz Türkçesine ait dil verileri ele alınmış, bu şiirlerdeki Oğuz Türkçesi unsurları ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı karşılaştırması neticesinde ortaya konulmuştur. •

Anahtar Kelimeler

Çağatay Türkçesi, Oğuz Türkçesi, Osmanlı Şairleri, Oğuzca Unsurlar

Abstract

The tradition of writing poetry with the East Turkish in the Ottoman dates back to Sheyyad Hamza and Ahmed-i Da'î who lived before Nevayî. Especially after Nevayî, the number of poets who wrote poetry with Chagatai Turkish increased considerably. Many poets like Yavuz Sultan Selim, Nedim and Sheyh Galib wrote poetry in Chagatai by being influenced by this current. However, even though the poems in subject have the characteristics of Eastern Turkish, the poets have not escaped the influence of their own writing languages and have included elements specific to the Ottoman Turkish in their poems.

This work has two parts. In the first part, Ottoman-Chagatai culture interaction was given. In the second part, the linguistic data of Oghuz Turkish in Chagatai Turkish poems written by Ottoman poets were handled and the features of Oghuz Turkish in these poems were presented in terms of phonetic, morphology and vocabulary comparison. •

Keywords

Chagatai Turkish, Oghuz Turkish, Ottoman Poets, Oghuz Turkish Features

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, abdlhmrt@gmail.com

0. GİRİŞ

Türkler, 13. yüzyıla kadar ortak bir yazı dili kullanmışlardır. Bu yüzyıldan itibaren Türk boylarının farklı coğrafyalara dağılması sebebiyle nispeten farklı ses ve şekil özellikleri gösteren yazı dilleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yazı dilleri Oğuz, Kıpçak ve Harezmi Türkçeleri olarak isimlendirilir. 15. yüzyılın ortalarından itibaren Türkçe; Çağatay ve Osmanlı Türkçesi olmak üzere iki koldan gelişim göstermiştir. Türkler her ne kadar iki farklı yazı dili kullanmış olsalar da birbirlerinin yazı dillerini anlamaya devam etmişler ve kültürel ilişkileri sürdürmüşlerdir.

Hangi sözcüklerin ve eklerin Oğuzcaya ait olduğu konusunda ilk bilgileri Kaşgarlı Mahmut'tan öğrenmekteyiz. Kaşgarlı, iki yüzün üzerinde sözcüğe Oğuzca kaydı düşmüştür (Karahan 2013). Hangi sözcüğün veya ekin Oğuzcaya ait olduğu konusunda ilgili olarak Z. Korkmaz, G. Gülsevin ve Z. Kaymaz gibi araştırmacılar çalışmalar yapmıştır:

Korkmaz (1995), Eski Türkçede yer alan Oğuzca unsurları ses ve şekil bilgisi açısından değerlendirdiği makalesinde uzun ünlüleri, ön seste /y-/ türemesini, /b-/>/m-/ değişmesini, {+A} yönelme durumu ekini, {-sIG} sıfat-fiil ekini, {-pAn}, {-pAnIn} zarf-fiil ekini ve daha bir kısım eki Eski Türkçede görülen Oğuzca unsurlar olarak kabul etmiştir.

Gülsevin (2010), Oğuzca olmayan Türk lehçelerindeki Oğuzca unsurları değerlendirdiği makalesinde Oğuzcaya ait olduğunu tespit ettiği 3 morfolojik yapıdan ve 25 sözcükten bahsetmiştir. Gülsevin'e göre ilgi durumu ekinin {+(n)In} biçimi Oğuzcaya; {+nIn} biçimi ise Oğuz dışı unsurlara aittir. Ayrıca {-DUK} sıfat-fiil eki, {u-} ve *bil-* yeterlilik fiilleri de Oğuzcaya ait unsurlardır. Gülsevin, bu çalışmasında *kentü* 'kendi', *dudak/dodak* 'dudak', *konuş-* 'konuşmak', *ol-* 'olmak', *anla-* 'anlamak', *bak-* 'bakmak', *benze-* 'benzemek', *bul-* 'bulmak', *kizle-* 'gizlemek', *in-* 'inmek', *yoğurt*, *el/elig* 'el' kelimelerinin de Oğuzcaya ait olduğunu ileri sürmüştür.

Çağatay Türkçesinde de Oğuzca unsurlar yer aldığı görülmektedir. Çalışmamızda Oğuzca olarak değerlendirdiğimiz kimi ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı ile ilgili unsurlar Çağatay şairlerinin şiirlerinde de kullanılmıştır. Ancak bu unsurların kullanımı sınırlı kalmış, bunlar Çağatay sahasında görülen Oğuzca unsurlar olarak kabul edilmiştir. Kaymaz (2004), Çağatay Türkçesindeki Oğuzca unsurları incelediği yazısında Çağatay şairlerinin şiirlerinde görülen Oğuzca unsurları şunlardır: I. *Teklik şahıs eki* {-Ar+Am} ({Ur+men} ile birlikte), I. *Çokluk şahıs eki* {-Ar+ız} ({Ur+biz} ile birlikte), *Geniş zamanın da olumsuzunda* {-mAn}/{-mAnAm} eki ({-mAs}+şahıs eki ile birlikte), *Yeterlilik fiili* {-A bil-} ({-A al-} ile birlikte), *Söz başı* /d-/ ({t-/ ile birlikte), {-Duk} sıfat-fiili, *Yükleme durumu eki* {+I} ({+nI} ile birlikte), /k/ > /h/ ses değişmesi, *Duyulan geçmiş zaman eki* {-mİş} (-GAn ile birlikte), *Vasıta durumu eki* {+IA} ({+(I)n} ile birlikte), *Ayrılma durumu eki* {+dAn} ({+dIn} ile birlikte), *İlgi durumu eki* {+iη} ({+nIη} ile birlikte), *Gelecek zaman eki* {-IsAr} ({-GAy} ile birlikte), *Söz sonu ve hece başında* /G/ > /Ø/ düşmesi başlıkları altında Çağataycada yer alan Oğuzcaya ait ses ve şekil bilgisi unsurları değerlendirilmiş; söz varlığı bölümünde *anı* 'ol zamirinin belirtme hâli', *biği* 'gibi', *bigin* 'gibi, kadar', *degül* 'değil', *delü* 'deli', *dodak*, *dün* 'gece', *karşu*, *küneş* 'güneş', *ol-*, *esrük* 'sarhoş', *ev*, *iηen*" sözcüklerinin Oğuzcaya ait olduğu belirtilmiştir.

Bizim çalışmamızda yukarıda zikredilen çalışmalardan farklı olarak Çağatay sahası şairlerinin şiirlerinde yer alan Oğuzca unsurlar değil, Osmanlı şairlerinin yazdıkları Çağatayca şiirlerde yer alan Oğuzca unsurlar ele alınmıştır.

1. OSMANLI-ÇAĞATAY KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİ

Fatih, Yavuz ve Kanuni gibi Osmanlı padişahları bilim ve sanata önem vermişlerdir. Bilim adamlarını ve sanatkarları kendi yanlarında görmek istemişler, onları Osmanlı başkentine davet etmişlerdir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet, Doğu Türklüğüne mensup olan Ali Kuşçu'yu davet etmiş ve ondan günlüğü 200 akçeye Ayasofya medresesinde ders vermesini istemiştir. C. Kurnaz'ın verdiği bilgilere göre Osmanlı Devleti'ne en fazla şair 16. yüzyılda, devletin kültür-sanat ve bilime daha çok önem verdiği bir dönemde gelmiştir. Yüzyıllara göre Osmanlı Devleti'ne gelen ve büyük çoğunluğu Türk soylu olan şairlerin sayısı şöyledir: 13. yy.: 1 kişi, 15. yy.: 7 kişi, 16. yy.: 34 kişi, 17. yy.: 15 kişi, 18. yy.: 14 kişi, 19. yy.: 13 kişi, 20. yy.: 2 kişi (Kurnaz 1997: 16-17).

Şairler Osmanlı Devleti'ne yalnızca iltifata mazhar olmak için değil, aynı zamanda tasavvufi gerekçelerle de gelmişlerdir. Yukarıda yüzyıllara göre sayıları verilen Anadolu'ya gelmiş 87 şairin 37'sinin tasavvufu ilgisinin olduğu tarihî kaynaklarda belirtilmiştir. Söz konusu bu şairlerden 11'inin Nakşibendî, 7'sinin Mevlevî, 1'inin Bayramî, 1'inin Yesevî tarikatına mensup olduğu ve bunların dışında kalanların da çeşitli tarikat ve dinî gruplara intisap ettikleri bilinmektedir (Kurnaz 1997: 21-22).

Anadolu'ya gelen şairlerin uğraşları sadece şairlik değildir. Bu kişilerin bir kısmı âlim, hekim, nüktedan, hoş-sohbet, kıssahan, hattat, müzehhip, ebrucu, nakkâş, hakkak ve musikîşinaslık özellikleriyle de topluma katkı sağlamışlardır (Kurnaz 1997: 23).

1.1. Osmanlı Sahasında Çağatayca Yazma Olgusu/ Arzusu

Nevayî Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biridir. Ünü, bütün Türk dünyasına yayılmış, şairler ondan etkilenmiş ve onun kadar iyi şair olduklarını kanıtlamak için Nevayî'nin dilinde şiirler yazmışlardır. Nevayî'nin şiir dili öylesine güçlüdür ki *Çağatay tili* olarak isimlendirilen dil, *Nevayî tili* adıyla da anılmıştır.

Anadolu'ya Nevayî'nin eserlerini ilk olarak kendisi de bir Orta Asya Türk'ü olan Basrî getirmiştir (Çavuşoğlu 2011: 25). Âşık Çelebi ve Kınalı-zade Hasan Çelebi'nin tezkirelerinde Ahmed Paşa'nın Nevayî'ye nazire yazdığı bilgisi yer almaktadır. Âşık Çelebi'nin verdiği bilgiye göre Ahmed Paşa'ya nazire yazmasını Sultan II. Bayezid emretmiştir (Çavuşoğlu 2011: 26). Öte yandan bu nazireler Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Sertkaya (1970: 133-134), Ahmed Paşa'nın Nevayî'nin şiirlerini okuduğunu, onun şiirlerinde gördüğü mazmunları, görüşleri, konuları, kendi şivesi ile ve Anadolu şiir geleneğine uygun tarzda yazdığını belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında Nevayî'nin daha hayatta iken ününün Osmanlı sarayına ulaştığı ve şairlerin onun etkisine girmeye başladıkları söylenebilir. Kanunî devri sanatçılarından Lamîî Çelebi, Ali Şîr Nevayî'nin Ferhad u Şirin isimli mesnevisini Osmanlı Türkçesine çevirmiştir.

Nevayî devri ve sonrasında onun tarzıyla şiir yazma isteği bir çığ gibi büyümüştür. Kendilerini Fars şairleriyle kıyaslayarak sanatlarının yüceliğini ispatlamaya çalışan şairler 16. yüzyıldan itibaren Nevayî ile de kıyaslamaya başlamışlardır. Bu durumu Nevayî'ye duyulan hayranlığın bir yansıması olarak düşünmek gerekmektedir.

Tanzimat dönemi aydınlarından Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Şemseddin Sami ve Ali Suavi gibi döneminin önemli şahsiyetleri de Çağatay Türkçesine ilgi duymuşlar, bu konu ile ilgili yazılar kaleme almışlardır (Şen 2014).

1.2. Osmanlı Sahasına Dışardan Gelip Çağatayca Eser Veren Sanatçılar

Osmanlı sahasında Çağatay Türkçesiyle yazılan şiir ve diğer türlerde vücuda getirilen eserler yalnızca Osmanlı'nın yerli şairleri tarafından ortaya konulmamıştır. Bu eserlerin vücuda getirilmesinde Doğu Türklüğüne mensup sanatçıların da katkısı vardır. Bu sanatçılar Osmanlı coğrafyasına sonradan gelip yerleşmişler, Anadolu'da hem Osmanlı Türkçesi ile hem de geldikleri yerin dili olan Çağatay Türkçesi ile eserler meydana getirmişlerdir. Bunlardan bazıları *Cemilî* (Kurnaz 1997: 87), *Burhaneddin Belhî* (Kahraman 2009: 677) ve *Bahşî* (Sertkaya 1999: 177) gibi sanatçılardır.

1.3. Osmanlı Sahasında Yetişip Çağatayca Eser Veren Sanatçılar

Osmanlı sahasında sanatçılar Çağatay Türkçesi ile gazel, rübaî, muhammes, tahmis, tarih manzumesi, kıt'a, mülemma türlerinde şiirler kaleme almışlardır (Sertkaya 2004: 129). Osmanlı'da Doğu Türkçesiyle şiir yazma geleneği Nevayî'den önce yaşayan Şeyyad Hamza ve Ahmed-i Da'î'ye kadar uzanır (Ersoy 2012: 46-47). Nevayî'den sonra Çağatay Türkçesiyle yazan şair sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Dönemin kudretli padişahlarından Yavuz Sultan Selim (Selimî) dahi bu akımın etkisinde kalarak Çağatayca şiirler yazmıştır. Osmanlı sahasında Çağatayca şiir yazan yerli şairlerin isimleri de şöyledir: Rahî (Büyükakkaş 2009), Dukakinzade Ahmed Bey (Kaymaz 2007), Azmî, Hafız Acem, Şükrî, Nazmî, Niyazî, Sanî, Salahî, Nedim, Şeyh Galib (Sertkaya 1970), Ahmed-i Da'î, Karamanlı Nizamî, Fasih Ahmed Dede, Amidî, Benli-zade İzzet Mehmed Beğ, Mehmed Pertev, Za'fî (Sertkaya 1971), Safî, Selimî (Yavuz Sultan Selim), Amrî, Fuzulî, Katibî (Seydî Ali Reis), Sa'î, Nedim-i Kadim (Sertkaya 1977), Kaygusuz Abdal (Güzel 1978), Edirneli Sadık, Subhî (Ersoy 2012: 17).

Yeni çalışmalar sonucunda bu sayının daha da artması muhtemeldir.

2. İNCELEME

Osmanlı sahasında Nevayî diliyle yazılmış şiirler her ne kadar Doğu Türkçesi özellikleri taşısa da şairler kendi yazı dilleri olan Osmanlı Türkçesinin tesirinden kurtulamayarak şiirlerinde Oğuzca özelliklere yer vermişlerdir. Bu çalışmada Osmanlı şairlerinin yazdıkları Çağatayca şiirlerde yer alan Oğuz Türkçesine ait dil verileri ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı karşılaştırması başlıkları altında ele alınmıştır. Her başlığın altında makalenin boyutunu aşmaması için başlıkla ilgili en fazla üç örneğe yer verilmiştir. Bazı konu başlıklarında çok sayıda örnek tespit edilirken (/t>/d/ değişmesi, *ol~ bol-* gibi) bazılarında tek örnek bulunabilmiştir (*değil~ imes* gibi).

Osmanlı sahasında Çağataycayla eser veren şairlerin eserlerinde yer alan Oğuzca özellikler, Çağatay sahasına mensup şairlerin eserlerinde de görülmektedir. Çağatay şairleri şiirlerinde Oğuzca unsurlara yer verdiği için Osmanlı şairleri bu kullanımların etkisinde kalmış ve onlar gibi yazmak gayesiyle şiirlerinde Oğuzca unsurlara yer vermiş olabileceği de gözden uzak tutulamaz.

2.1. Ses Bilgisi Açısından Karşılaştırma¹

2.1.1. Söz başında /t-/>/d-/ değişmesi

Çağatay Türkçesinde *tağı>dağı* “ve, dahi”, *ték>dek* “gibi, *tégürü>degrü* “kadar, dek”, *teğın>değın* “kadar, dek”, *turur>dur/durur* “-dır, -dir” gibi birkaç sözcükte Oğuzcanın etkisiyle /t-/>/d-/ ötümlüleşmesi ortaya çıkmıştır. Bunların dışında kalan sözcüklerde söz başında /t-/ ötümsüzü varlığını devam ettirmiştir (Eckmann 2009: 39).

Dutdılar teşhîs-i derd için mu'âlicler regim
Buldılar şihhat ki şihhatden yakındur ölmegim
 (Sertkaya 1976: 177)

Fuzulî *tut-* ‘tutmak’ fiilini, Oğuzcanın tesirinde kalarak *dut-* biçiminde kullanmıştır.

Şekkerinüñ şükriñi kılmak diler men dil bile
Kulğa zâhidlik yaraşmaz bolsa sulţan içküçi
 (Sertkaya 1971: 172)

Ahmed-i Da’î yukarıdaki beytinde *tile-* ‘dilemek’ fiilini, Oğuz sahasında kullanılan *dile-* biçimiyle kullanmıştır.

Hayâl-i ârizun güller açupdur bâğ-ı cân içre
Közümñüñ yağmurı diñmez ki nâgeh anı solgan dip
 (Kaymaz 2007: 85)

Dukakinzade Ahmed Bey’in gazelinde yer alan yukarıdaki beyitte *tiñ-* “dinmek” fiilini, Oğuz sahasında kullanılan *diñ-* biçimiyle kullanmıştır.

2.1.2. Söz içinde ve söz sonunda /k/>/h/ değişmesi

Çağatay Türkçesinde /k/>/h/ değişmesi Oğuzca bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Uçar 2011: 52).

Alıp tîğni ilğa saçı zırhın salmış arhaya
Miniñ kaşdımğa kılmış üç toluk cām-ı şafâ tartıp
 (Sertkaya 1970: 135)

Osmanlı şairlerinden Nedim, *arka* “arka” sözcüğünün /k/>/h/ değişmesine uğramış *arha* biçimini kullanmıştır.

‘Aceb âhü bolur ol közleri sehâr-ı şayyâd tek
Atar sñemğa ohlar kaşlarındın iki yâ tartıp
 (Sertkaya 1971: 177)

Amidî, yukarıdaki beyitte *ok* “ok” sözcüğünü, *oh* biçimiyle kullanmıştır.

Çünkü hūblar mezhebinde yoh imiş resm-i vefâ
 (Sertkaya 1976: 177)

Fuzulî’nin tahmisinde yer alan yukarıdaki mısradaki *yok* ‘yok’ sözcüğü *yoh* biçiminde kullanılmıştır.

¹ Çalışmamızda örnek olarak kullandığımız dize ve beyitler divan yazmalarını görmediğimiz için araştırmacıların çalışmalarındaki transkripsiyonlu biçime göredir.

2.1.3 Söz başında /b-/>/v-/ değişmesi

Söz başında /b-/ sesinin /v-/'ye değişmesi *var-<bar-* “varmak”, *var<bar* “var” ve *vir-<bir-* “vermek” sözcüklerinde ortaya çıkmış Oğuz sahasında görülen ses bilgisel bir özelliktir. Çağatay Türkçesinde söz başı /b-/ sesi muhafaza edilmiştir (Eckmann 2009: 37).

Ben za'f ü nâtiwânım varabilmen sen digil
Yârını közdin salıp yüz birmek ağıyârğa
 (Sertkaya 1976: 170).

Safî *bar-* “varmak” fiilini, Oğuz sahasındaki *var-* biçimiyle kullanmıştır.

Çün yakîn oldı devâsız derd ile cân virmegim
Cân virür çağda katımğa tiñri için kil begim
 (Sertkaya 1976: 177)

Fuzulî *bir-* “vermek” fiilini, Oğuz sahasındaki *vir-* biçimiyle kullanmıştır.

Eşk-i gül-günüm habar vèrmez derünüm cākidin
Yarım ağızıdın değen miñnet zebānidur maña
 (Ersoy 2012: 27)

Subhî *ber-* “vermek” fiilini, Oğuz sahasındaki *ver-* biçimiyle kullanmıştır.

2.1.4 Hece başında /G/>/Ø/ düşmesi

2.1.4.1. {-GAy} gelecek-istek eki

Çağatay Türkçesinde gelecek-istek eki {-GAy} ve {-GA} biçimindedir (Eckmann 2009: 128). Oğuz sahasında bu ek /G-/ ve /-y/ seslerinin erimesiyle /-A/ biçimini almıştır.

Bülbül tik eyle nâle vü âhı seherğaça
*Bâşed ki rahm itip **ola** ol gonce müstemi*
 (Sertkaya 1976: 184)

Seydi Ali Reis'in Mir'atü'l-memâlik isimli eserinde yer alan yukarıdaki beyitte *ol-* olmak' eylemi Oğuz sahasında kullanılan {-A} istek ekiyle çekimlenmiştir.

Rind-iseñ Şubhî bar ét küy-ı harâbât ihtiyâr
*Mey-kede künci gibi **bolmaya** meskenler ara*
 (Ersoy 2012: 25)

Subhî'nin şiirinde yer alan yukarıdaki beyitte istek kipi {-A} ekiyle yapılmıştır.

2.1.4.2. {-GInÇA}, {-GUñÇA} zarf-fiil eki

Çağatay Türkçesinde {-GInÇA}, {-GUñÇA} biçiminde olan ek (Turgut 2010: 810), Oğuz sahasında /G-/ sesinin erimesi neticesinde {-InÇA}, {-UnÇA} biçimini almıştır.

*Eşk-i germim savuğ âhımdın **bolınça** şerm-sâr*
Gül bile gonçe hacil-likdin kızarıp boldı nâr
 (Sertkaya 1971: 180)

Vak'a-nüvîs Muvakkıt-zade Mehmed Pertev yukarıdaki beyitte söz konusu zarf-fiil ekinin Oğuz sahasındaki {-InÇA} biçimini kullanmıştır.

2.1.4.3. {-GAN} sıfat-fiil eki

Eski Türkçede {-GAN} biçiminde olan sıfat-fiil eki Çağatay Türkçesinde aynen devam etmiş (Eckmann 2009: 108), Batı Türkçesinde ise /-G/ sesinin erimesiyle {-An} biçimini almıştır.

*'Aqlımı yağma itip dil milkini ğāret **kılan***
Dōstlar aldum haber bir ğamzesi tatar imiş
 (Sertkaya 2004: 135)

Seydi Ali Reis (Katibî) yukarıdaki beyitte kıl- eyleminin üzerine Oğuz sahasında kullanılan {-An} sıfat-fiil ekini getirmiştir. Ekin {-An} biçimi Çağatay Türkçesinde tanıklanamamıştır (Uçar 2011: 768).

2.1.4.4. {-GAndA} zarf-fiil eki

{-GAN} sıfat-fiil eki ile bulunma durumu eki {+dA}'nın birleşmesiyle meydana gelen {-GAndA} zarf-fiil eki Çağatay Türkçesinde hece başında /G/ sesini muhafaza etmekteydi (Bodroglıgeci 2001: 269). Bu zarf-fiil eki, Oğuz sahasında ise söz sonu ve hece başında /G/ sesinin düşmesi neticesinde {-AndA} biçimini almıştır.

Tapşıraldan genc-i halvet zāhidā Ahmed hemān
*Yevm-i şūm olmuş durur **kōrende** bu vīāne dip*
 (Kaymaz 2007, 85)

Dukakinzade Ahmed Bey'in gazelinde yer alan beyitte *kōr-* 'görmek' fiili söz konusu zarf-fiil ekinin Oğuz sahasındaki türeviyle kullanıldığı görülmektedir.

2.1.4.5. {+GA} yönelme durumu eki

Çağatay Türkçesinde yönelme durumu eki {+GA}'dır. Şiir metinlerinde iyelik ekinin sonra {+A} biçimi de görülebilir (Eckmann 2009: 71). Oğuz Türkçesinin bir dönemini teşkil eden Osmanlı Türkçesinde ise hem düz yazı hem de şiir metinlerinde ek, {+A} biçimindedir.

*Alıp t̄ġnu ilğa saçı zırhın salmış **arhaya***
Minin̄ kaşdımğa kılmış üç toluğ cām-ı şafā tartıp
 (Sertkaya 1970: 135)

Osmanlı şairlerinden Nedim yukarıdaki beyitte *arha* 'arka' sözcüğünün üstüne gelen yönelme durumu ekinin {+GA} biçimi yerine Osmanlı sahasında kullanılan {+A} biçimini getirmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi Çağatay Türkçesinde de yönelme durumu eki {+A}/yalnızca iyelik eklerinden sonra kullanılmıştır.

(-.- / -.- / -.- / -.-)
*Nergis-i mestānesi çün **cāna** kash itdi körün*
Āhū köz birle boluptur uşbu aşlan içküçi
 (Sertkaya 1971: 172)

Ahmed-i Da'î yukarıdaki beyitte *cān* 'can, hayat' sözcüğünün üzerine gelen yönelme durumu eki olarak Oğuz sahasında kullanılan {+A}'yı getirmiştir. Ayrıca yukarıdaki beyitte {+A} veya {+GA} biçiminin tercih edilmesinde vezin bakımından da bir zorunluluk söz konusu değildir.

(-- / .-- / .-- / .--)

Ol naḥs sitārem bile ceng eylemek ister

Âḥım ki tiker kûşe-i eflāke 'alem-ni

(Sertkaya 1971: 173)

Karamanlı Nizamî yukarıdaki beyitte yönelme durumu eki olarak {+GA} yerine {+A}'yı kullanmıştır. Ekin, {+GA} veya {+A} olması vezin açısından zaruri bir tercih değildir. Her iki halde vezne uygundur. Nizamî'nin *eflāk+e* biçimini tercih etmesi Çağatayca şiir yazarken Oğuz Türkçesinin etkisinde kaldığını gösterir.

2.2. Şekil Bilgisi Açısından Karşılaştırma

2.2.1. Ayrılma durumu ekinin kullanımı

Çağatay Türkçesinde kullanılan ayrılma durumu eki {+DIn}'dir (Eckmann 2009: 77-78). Oğuz sahasında ise ek {+DAn} biçimini almıştır.

Çünkü sultān Bāyezīd Hān aldı rūmunı tahtını

Uşbu devlet için ezelden kendüsige yār imiş

(Sertkaya 1972: 160)

Bahşî yukarıdaki beytinde *ezel* sözcüğüne ayrılma durumu eki olarak Oğuz sahasında kullanılan {+DAn} biçimini getirmiştir. Çağatay Türkçesine göre ekin {+DIn} biçiminin getirilmesi beklenirdi. Ayrıca dönüşlülük zamiri olarak kullanılan *kendü* kelimesi Oğuz sahasına ait bir sözcük olarak kabul görmektedir. Doğu Türkçesinde dönüşlülük zamiri için öz sözcüğü tercih edilmiştir.

2.2.2. Zarf-fiil eklerinin kullanımı

2.2.2.1. {-dUkçA} zarf-fiil eki

{-dUkçA} Oğuz sahasında kullanılan bir zarf-fiil ekidir. Çağatay Türkçesinde örneğine rastlanamamıştır (Turgut 2010).

Ğuşşa vü endūh u ğam yētdükçe dil şādān olur

N'eylesün ğurbetde ğam-ġin könlüme mu'tād érür

(Ersoy 2012: 30)

Subhî'nin yukarıdaki beytinde yer alan {-dUKçA} zarf-fiil eki Batı Türkçesinde kullanılan bir ektir.

2.2.2.2. {-p} zarf-fiil eki

{-p} zarf-fiil eki Çağatay Türkçesinde ünlüyle biten gövdelere doğrudan, yardımcı sese ihtiyaç duymadan gelir (Eckmann 2009: 119). Oğuz sahasında ise yardımcı ses, ekin bünyesine Dahil olmuştur. Ünlü ile biten bir sözcükten sonra araya /-y-/ yardımcı ünsüzünü almak suretiyle kullanılır.

Bolmadı zāhir kuyaş mişliñ bu gerdün üstide

Tolğanır tōlāb yanlı bolmayup bir dem muķīm

(Sertkaya 1971: 183)

Za'fî'nin yukarıda yer alan beytinde *bolma-* 'olmamak' eylemi {-p} zarf-fiil ekiyle doğrudan bağlanmamış, araya /-y-/ yardımcı ünsüzünü almıştır. Çağatay Türkçesiyle yazılan bir şiirde sözcüğün *bolmayup* biçimi yerine *bolmap* şeklinde olması beklenirdi. Bu kullanım Oğuz

Türkçesine özgüdür. Za' fî'nin bu ekin yazımında Oğuzca tesirinde kaldığı görülmektedir.

2.3. Söz Varlığı Açısından Karşılaştırma

2.3.1. Ol-~ Bol-

Türk lehçelerinin tasnifinde *ol-* fiili belirleyici bir rol üstlenmektedir. Batı grubu Türk lehçelerinde *ol-* fiili kullanılırken Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *bol-* fiili yer almaktadır.

Dest-i cev̄ ile per̄şān-ḥāl ü zār u pür-melāl
*Zülf-i dilber kibi **olmuşken** dil ü cānum dü nīm*
 (Sertkaya 1971: 182)

Za' fî, yukarıdaki beyitte *ol-* fiilini kullanmıştır. Çağatay sahasında *bol-* fiili kullanılırken şairin, *ol-* fiilini tercih etmesi kendi lehçesi olan Oğuzcanın tesirini gösterir.

Bülbül tik eyle nāle vü āhı seherḡaça
*Bāşed ki rahm itip **ola** ol ḡonce müstemi'*
 (Sertkaya 1976: 184)

Seydi Ali Reis (Katibî), yukarıdaki beyitte *ol-* fiilini kullanmıştır.

[Āh eder] kühsārlar āh u fiḡānumdın mēniḡ
Ḳan olur şahrā yüzi eşk-i revānumdın mēniḡ
 (Ersoy 2012: 22)

Subhî yukarıdaki beyitte *kan* 'kan' sözcüğünü Oğuz sahasında kullanılan *ol-* eylemiyle birleşik fiile sokmuştur.

2.3.2. Bul-~ Tap-

Bul- sözcüğü Osmanlı Türkçesinde *tap-* karşılığında kullanılan bir sözcüktür. Çağatay Türkçesinde az sayıdaki *bul-* kullanımı Oğuz Türkçesinin tesiri olarak değerlendirilmektedir.

*Cur'asın nūş ider bolsa ḡayāt-ı cān **bulur***
Hızr tek menḡü yaşar ol āb-ı ḡayvān içküçi
 (Sertkaya 1971: 172)

Ahmed-i Da'î, yukarıdaki beyitte *tap-* yerine *bul-* fiilini kullanmıştır.

*Aytınız kim tilbe boldum ayru **tüşkeçde** hemān*
*Bezm ara çün **bulmaḡay** yārimni itmey mü fiḡān*
 (Sertkaya 1971: 180)

Vak'a-nüvîs Muvakkıt-zade Mehmed Pertev, yukarıdaki beyitte Oğuz sahasında *tap-* 'bulmak' karşılığında kullanılan *bul-* eylemini tercih etmiştir. İki fiilde açıklık-kapalılık açısından aynı değerde olduğu için vezin bakımından da bir tercih konusu değildir. Ayrıca şairin kullandığı {-keçde} zarf-fiil yapısı dikkat çekicidir. {-kAç} eki zaten tek başına {-İncA} anlamı veren bir ektir. Şair, ekin üstüne hal eki getirerek yeni bir ek ortaya çıkarmıştır. Çünkü Çağataycada böyle bir zarf-fiil eki yoktur. {-AndA} zarf-fiil ekinden örnekseme yoluyla yapılmış bir ek gibi görünmektedir. Oğuz Türkçesinin tesirini burada da görmekteyiz.

*Derdinüñ dermānıñı sordum lebünḡdin **bulmadım***
Kalmışam ḡayrān u vālih la'ldin yazu körüp
 (Kaymaz 2007: 84)

Dukakinzade Ahmed Bey, yukarıdaki beyitte *tap-* eylemi yerine *bul-* eylemini kullanmıştır

2.3.3. İle~ Birle

Çağatay sahasında *ile* edatı karşılığında sıklıkla *bile*, *birle*, *bilen* ve *birlen* edatları yer almıştır (Eckmann 2009: 98).

(-- / .-- / --- / .--)

Köp cev̄ ü cef̄a itküçi yār ile siniñ dik

Çinkis dağı itmezdi böle z̄ulm u sitem-ni

(Sertkaya 1971: 173)

Karamanlı Nizamî, yukarıdaki beyitte Osmanlı sahasında sıklıkla kullanılan *ile* edatını kullanmıştır. Ayrıca bu beyitte *ile* edatının kullanımı vezni de bozmuş, /i/ sesi imale ile uzatılmıştır. Oysa *birle* kullanılmış olsaydı vezin bozulmaz hece -. olurdu. Bu durum Nizamî'nin Oğuzca etkisinden çıkamadığını gösterir.

(-.- / -.- / -.- / -.-)

Hârdın hançer çeküp gülşende gül bülbül ile

Katl idermin bu harâmî kelmesün bostâne

(Kaymaz 2007: 85)

Dukakinzade Ahmed Bey, yukarıdaki beyitte bağlama edatı olarak, *ile*'yi kullanmıştır. Çağatay sahasında sıklıkla kullanılan *bile* edatının kullanımı da vezin açısından bir mahzur oluşturmamaktadır. *Bile* yerine *ile* edatının tercihi Oğuz Türkçesinin bir tesiridir.

2.3.4. Degil~ İmes

degil sözcüğü Oğuz Türkçesinde görülen bir olumsuzluk edatıdır. Çağatay Türkçesinde bunun yerine *emes* kullanılır.

İşk odına tutuşup Şâfi yanarsa ğam degil

Yanmağılan yol tapıpdur şem 'i bezm-i bārğa

(Sertkaya 1976: 170)

Sâfi, yukarıdaki beyitte Oğuz sahasında görülen *degil* edatını kullanmıştır.

2.3.5. -A bil~~ -A al-

Çağatay Türkçesinin yeterlilik fiili *al-* yardımcı fiildir. Ancak bu görevde *bil-* yardımcı fiili az da olsa kullanılmıştır. Bu kullanımı, bilim adamları Oğuzcanın Çağataycaya tesiri olarak kabul etmişlerdir (Kaymaz 2004: 204-205).

Bendesığa böyle beyti ayta bilmes hîç kim

(Sertkaya 1971: 180)

Vak'a-nüvîs Muvakkıt-zade Mehmed Pertev'in tahmininde yer alan yukarıdaki mısradaki *ayt-* 'söylemek' fiilinin yeterlilik çekiminde *al-* yerine *bil-* yardımcı fiili tercih edilmiştir.

Ben za'f̄ ü nātüvānum varabilmen sen digil

Yārnu közdin salıp yüz birmek ağıyārğa

(Sertkaya 1976: 170)

Saffî'nin gazelinde yer alan yukarıdaki beyitte de yeterlilik çekiminde *bil-* yardımcı fiili kullanılmıştır.

*Hâşır olup mên nâ-tüvân yêrden başum kalduramam
Tîğ-i hasret yarası mundağ cerâhatdur maña*

(Ersoy 2012: 24)

Subhî'nin gazelinde yer alan yukarıdaki beyitte yeterlilik fiilinin olumsuz çekimi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi {-AmA} ekiyle ile yapılmıştır. Çağatay Türkçesiyle yazılan bir şiirde bu çekimin "kalduralmas men" biçiminde olması belenirdi. Ayrıca *kaldur-* fiili Çağatay Türkçesinde şahıs zamiri ile çekimlenmesi gerekirken Oğuz sahasındaki gibi {(X)m} I. Teklik şahıs ekiyle çekimlenmiştir.

3. SONUÇ

Bu çalışmada Osmanlı şairlerinin Nevâyî ve Çağatay Türkçesinin tesiriyle kaleme aldığı şiirlerde Oğuz Türkçesine ait dil unsurları ele alınmıştır. Çağatay Türkçesi ile yazılan bu şiirlerde Oğuz Türkçesine ait ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı incelenmiştir.

Ses bilgisi açısından karşılaştırma başlığı altında Osmanlı şairlerinin Oğuz Türkçesinin tesirinde kalarak söz başında /t-/>/d-/ değişmesine, söz içinde ve söz sonunda /k/>/h/ değişmesine, söz başında /b-/>/v-/ değişmesine uğramış sözcüklere Çağataycayla yazdıkları şiirlerinde yer verdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca hece başında /G/ düşmesi alt başlığı altında {-GAy} gelecek-istek eki, {-GInçA}, {-GUnçA} zarf-fiil eki, {-GAn} sıfat-fiil eki, {-GAndA} zarf-fiil eki, {+GA} yönelme durumu ekinin Oğuz sahasındaki biçimlerine söz konusu şiirlerde yer verildiği görülmüştür.

Şekil bilgisi açısından karşılaştırma başlığı altında Osmanlı şairlerinin Oğuz Türkçesinin etkisiyle bazı sözcüklerde ayrılma durumu için {+DIn} eki yerine {+DAn}ekini kullandıkları görülmüştür. Çağatay Türkçesinde tanıklanamayan Oğuz sahasına ait {-dUkçA} zarf-fiil ekini Subhî'nin Çağataycayla yazdığı şiirinde kullandığı tespit edilmiştir. Son olarak Çağatay Türkçesinde ünlüyle biten fiillere doğrudan getirilen {-p} zarf-fiil ekinin Oğuz sahasındaki gibi ünlüyle biten fiile {-(yX)p} biçiminde yardımcı ünlü getirilerek kullanıldığı görülmüştür.

Söz varlığı karşılaştırılması bölümünde Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesine ait olduğu kabul edilen sözcüklerden *bol-*, *tap-*, *birle*, *imes* ve *al-* yerine Oğuz sahasındaki karşılıkları olan *ol-*, *bul-*, *ile*, *değil* ve *bil-* sözcüklerini kullandıkları ortaya konmuştur.

Sonuç olarak, Osmanlı şairlerinin -her ne kadar Çağatay Türkçesi özellikleri taşıyan şiirler yazmış olsalar da- kendi yazı dilleri olan Osmanlı Türkçesinin tesirinden kurtulamadıkları ve şiirlerinde Oğuz Türkçesine özgü unsurlara yer verdikleri anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- BODROGLIGETI, András J. E. (2001), *A Grammar of Chagatay*. München: Lincom Europa.
- BÜYÜKAKKAŞ, Ahmet, (2009), "16. Yüzyıl Şairi Râhî'nin Çağatayca Şiirleri" *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25: 41 -49.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (2011), "Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar", *Gazi Türkiyat/ Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8: 23-35.
- ECKMANN, János (2009), *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yay.
- ERASLAN, Kemal, (1968), "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 16: 41 -54.
- E. UÇAR, Filiz Meltem (2011), *Çağatay Türkçesinde İsim*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ERSOY, Ersen (2012), "XVI. Asır Osmanlı Sahası Şairlerinden Subhî'nin (Ö. 1548/49) Çağatayca Şiirleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47: 17-36.
- GÜLSEVİN, Gürer (2010), "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım" *Turkish Studies*, Cilt 5/1: 57-76.
- GÜZEL, Abdurrahman (1978), "Kaygusuz Abdal'ın Çağatayca Bir Gazeli", *Türk Kültürü*, Sayı 194: 101-103.
- KAHRAMAN, Bahaettin (2009), "Burhaneddin-i Belhî'nin Çağatayca Şiirleri", *Turkish Studies*, Cilt 4/2: 639-671.
- KARAHAN, Akartürk (2013), *Dîvânü Luğatî't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- KAYMAZ, Zeki (2004), "Çağatay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar Üzerine", *Amancolovskie Çiteniya, Kazakistan/Öskemen*, 7-8 Ekim 2004: 204-210.
- KAYMAZ, Zeki (2007), "Dukakinzade Ahmed Bey'in Çağatay Türkçesi ile Üç Gazeli", *TDAY Belleten*, Cilt1: 83-86.
- KORKMAZ, Zeynep (1995), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Cilt 1: 205-216.
- KURNAZ, Cemal (1997), *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2013), "Türkistan'dan Türkiye'ye Kelime Göçü Örneği Cigi Cigi", *Turkish Studies*, Cilt 8/9: 2145-2156.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2014), "Afganistanlı Özbek Şairlerinde Fuzuli Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36: 35-47.
- PARLATIR, İsmail (2006), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- RAHİMİ, Farhad (2014), "Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies*, Cilt 9/3: 1157-1218.
- SERTKAYA, Ayşe Gül (1999), "Doğu Türkçesi ile Yazılmış Leffüneşirli Bir Kasidenin Kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler", *İlmi Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7: 177-190.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1970), "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 18: 133-138.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1971), "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 19: 171-184.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1972), "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III: Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 20: 157-184.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1976), "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 22: 169-189.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2004), "Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevâyî Tarzı ve Nevâyî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler", *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.: 129-140.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2006), "Lâmîî Çelebi'nin Doğu Türkçesiyle Bir Mektubu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 35: 169-180.
- ŞEN, Mesut (2005), "Tanzimat Aydınlarının "Çağatay Türkçesi"ne Bakışı ve Şemseddîn Sâmî'nin Tesiri", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17: 195-227.
- TURGUT, Aynur (2010), *Çağatay Türkçesinde Fiil -Metin-*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi.
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- YAVUZ, Kemal, Orhan Yavuz, (2016) *Muhibbî Dîvânü -Bütün şiirleri- (2 Cilt)*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

ANADOLU BÖLGE VE YÖRE TIPLERİ BAĞLAMINDA EĞİSTELİ/BAĞBAŞI (KONYA) FIKRALARI

EĞİSTELİ/BAĞBAŞI (KONYA) JOKES IN THE CONTEXT OF ANATOLIAN REGIONS AND NEIGHBOURHOOD

Aziz AYVA*
Muhammed KALAYCI **

Öz

Anlatmaya bağlı Türk halk edebiyatı türleri içerisinde yer alan fıkralar; mizahî unsurları, kısa ve yoğun anlatımı, güldürürken düşündürülen özelliği ve sade bir dille anlatılmalarıyla diğer türlerden kolayca ayrılırlar. Türk fıkraları üzerindeki çalışmalar başta Nasreddin Hoca olmak üzere belli başlı tipler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ünü ulusal sınırların dışına taşmış Nasreddin Hoca fıkralarının yanında daha dar çevrelerde tanınan yöresel ve bölge tipleri de Türk fıkralarının zenginliğinin işareti olarak kabul edilebilir.

Bu bağlamda; Konya'nın Hadim ilçesine bağlı Eğiste (Bağbaşı) Köyü/Mahallesi insanları üzerine öteden beri anlatılan fıkralar da yöresel ve bölge tipleri içerisinde daha önce ele alınmamış bir fıkra tipi olarak dikkat çekmektedir. Yöre insanının karşılaştığı olaylar karşısındaki tavrı; mizah, hazırcevaplık ve yöresel unsurlarla birleşince orijinal bir fıkra tipini ortaya çıkarmıştır. Makalemizde Eğiste (Bağbaşı)'den derlenen fıkralardan hareketle Eğisteli fıkra tipinin özellikleri, yörenin coğrafi ve kültürel özellikleriyle tip arasındaki ilişki, fıkra tipinin mizah unsurları gibi konular ele alınacak ve yöreden derlenmiş fıkralardan örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Halk Edebiyatı, Fıkra, Fıkra Tipi, Eğiste (Bağbaşı), Eğiste Fıkraları, Mizah.

Abstract

Included in verbal Turkish folk literature, jokes differ from other types easily in terms of their humorous elements, short and brief descriptions, comic and thought-provoking style as well as their plain language. Studies on Turkish jokes have focused on certain types, especially on those of Nasreddin Hodja. The jokes of Nasreddin Hodja have already become world-famous, and lesser-known and local joke types can be regarded as a mark of richness of Turkish jokes.

In this regard, local and regional jokes which have been told for a long time by the local people in Eğiste (Bağbaşı) district of Hadim county, Konya, draw attention as they have not been studied before. The local people's reaction to their experiences, together with humor, wittiness and other local

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi / KONYA / azizayva@hotmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / KONYA / m_kalayci@hotmail.com

Gönderim Tarihi: 01.02.2017
Kabul Tarihi: 14.03.2017

elements, has formed this type of joke. In our article, we will deal with jokes from Eğiste (Bağbaşı) and the properties of these types of jokes, the relation between the type and the geographical and cultural features of the region, humorous elements of the type of joke and samples compiled from the region.

•

Keywords

Folk Literature, Jokes, Joke Types, Eğiste (Bağbaşı), Eğiste Jokes, Humor.

GİRİŞ

Eğiste (Bağbaşı), Konya'nın Hadim ilçesine bağlı bir köydür. 2014 yılında çıkarılan Büyükşehir Yasası ile Hadim'e bağlı bir mahalle durumuna gelmiştir. Bu sebeple fıkralarda kaynak şahısların anlatımlarına bağlı olarak fıkralarda "köy" kavramını kullandık. Konya il merkezine olan uzaklığı 105 km, Hadim ilçe merkezine uzaklığı ise 17 km'dir. Eğiste'nin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir, yöre halkının anlattığı rivayet ise şöyledir: *Bölgeye gelen Yörük aşiretlerinden dört kardeş burayı yurt tutmuşlar, zamanla burada çoğalmışlardır. Bunlar Deveci, Sarı Veliler, Abdurrahman ve Aksaklı lakâbıyla anılan kişilerdir. İşte, Eğiste köyü (mahallesi) bu dört kardeşin neslinden türemiştir.* Eğiste adı ile ilgili verilen rivayete göre ise eskiden köyün olduğu yerde "Eğri Kilise" adlı bir tapınak varmış. Zamanla bu kelime yöre ağzında bozularak Eğiste adını almıştır.

Eğiste, Osmanlı Devleti zamanında Bozkır'a bağlıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hadim ilçe olmuş ve Eğiste de buraya bağlanmıştır. 1976 yılında köyün ismi Bağbaşı olarak değiştirilmiştir. 1977-2014 yılları arasında kasaba statüsünde yer almış, 2014 yılında çıkarılan Büyükşehir Yasası ile Hadim'e bağlı bir mahalle durumuna gelmiştir. 2016 yılında alınan Belediye Meclisi Kararı ile eski adı Eğiste'ye yeniden kavuşmuştur. (<http://www.hadimbagbasi.com.tr>, 03.07.2016)

Eğiste'nin halk edebiyatı ve halk kültürü ürünleri denilince ilk akla gelen tür Eğiste Fıkraları'dır. Daha önce, Eğiste fıkralarına değinen bazı yazar ve araştırmacılar olmuştur. Bunlardan ilki Saim Sakaoglu'dur. Sakaoglu, "*Türk Dünyası Mahallî Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellikler*" adlı makalesinde Eğiste fıkralarına şu şekilde işaret etmektedir: "Taşı Ürkütme veya Kafası/Başı Var mıydı? Bu fıkra Kazan'da Ahmet Akay'a, Azerbaycan'da Ayrım Tağı'ya, Anadolu'da Karatepelilere, Hadim ilçesinin Eğiste köylülerine bağlanarak anlatılmaktadır." (Sakaoglu, 1994: 270).

Eğiste fıkralarından bahseden bir diğer isim de Hadim doğumlu gazeteci-yazar Mustafa Ekmekçi'dir. Ekmekçi, 04.08.1992 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan "*Hadim'den Dikili'ye...*" başlıklı yazısında Eğiste fıkralarından şöyle söz eder: "Eğiste deresini geçerken, vaktiyle korkardık. Kimi, tepenin başında iner, karşı tepeye dek yürürdü. Burada kaç kamyon, kaç otobüs uçuruma yuvarlanmış, insanıklar ölmüştü. Eğiste'den gülümseyerek geçtik; Eğistelilerin fıkraları ünlüydü, Nasrettin Hoca fıkraları solda sıfır kalırdı!" (<http://www.cumhuriyetarsivi.com>, erişim tarihi: 29.05.2016; Ekmekçi, 1992: 12)

Kaynak kişilerimizden 1984 doğumlu Hüseyin Beyhan'ın da birkaç Eğiste fıkrasını yazıya geçirerek 2010 yılında, bir blog sitesinde paylaştığını belirtebiliriz. <http://bagbasikasabasi.blogcu.com/egiste-fikrasi>, erişim tarihi: 05.06.2016.

Ayrıca Melâhat Ürkmez'in Hadim'in Eğiste mahallesinde yaşanmış bir hayat hikâyesini konu aldığı *Ödlek Musa* adlı öykü kitabının arka kapağında da bir Eğisteli fıkrası yer almaktadır (Ürkmez, 2014: arka kapak yazısı).

Fıkra Türü ve Fıkra Tipi

Türk edebiyatında bütün fıkralar, halkın yarattığı bir kahramana bağlı olarak anlatılır. Bu kahramana fıkra tipi adı verilir. Fıkraların ana kahramanı bu tipleşme özelliği gösteren kişidir; ancak onun yanı sıra başka yardımcı kahramanlar da yer alır. Bu yardımcı kahramanlara da alt tipler diyebiliriz.

Dursun Yıldırım, bu konuda şu açıklamayı yapar: “Fıkra tipleri yaşamış kişiler olabileceği gibi, çeşitli zümrelerin, azınlıkların, bölge ve yörelerin, kültürlerin ortak hususiyetlerinin bir araya gelmesinden meydana gelen, fizik ve ruhî portre kazanmış, ortak yapı hususiyetlerini belli bir şahsiyet hâlinde meydana koymuş, kişilik vasfı belirmiş tipler de olabilir. Aslında bütün fıkra-tipleri, öz kişilikleri unutulmuş veya bundan kurtulmuş şahıslar arasından yaratılmıştır. Doğduğu ve yaşadığı cemiyetin ortak yönlerini temsil ettiği ölçüde de tip yayılma, tanınma ve kabul edilme alanını genişletmiştir. Beşerî ve içtimâî unsurları bünyesinde taşıyan fıkra-tipleri, kalıcılık ebedîlik vasfına ulaşmıştır. Tiplerin temsil ettiği şahsiyeti onlara halk kazandırmıştır. Halk, onları görmek istediği kalıplar içinde kabul etmiştir ve bu sebeple de halkın gözü, kulağı, hissiyatı, akli, yargı gücü, zekâsı ve sesi olma görevine hak kazanmışlardır. Böyle olunca hiçbir fıkra-tipi, ferdî bir şahsiyet olarak ifade edilemez. Tipin şahsiyeti cemiyetin ve bu cemiyette yaşayan insanların ortak eğilimlerinden şekillendiğine göre, bu tip hiçbir zaman ferdî tip olarak değil, ortak şahsiyeti temsil eden “fıkra-tipi” olarak açıklanabilir (Yıldırım, 1999: 18).

Eğiste fıkralarına geçmeden önce fıkra kavramı hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Günümüzde kullanılan fıkra kelimesine denk bir kavram olarak Kaşgarlı Mahmut, **Dîvânü Lûgati't-Türk** adlı eserinde “köğ” ve “külüt” sözcüklerine yer verir. *Köğ*, “Bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir sene içerisinde gülünen şey, gülmece” (Atalay, 1941: C. 3, 131) şeklinde açıklanmıştır. *Külüt* ise, “Halk arasında gülünç olan nesne” (Atalay, 1941: C. 1, 357) olarak tanımlanmıştır.

İslâmiyet öncesinde “külüt” ve “küğ” olarak adlandırıldığı düşünülen bu anlatı türüne, “fıkra”nın yanı sıra, geçmiş dönemlerde “latife”, “nükte”, “hikâye”, “mizah”, “destan”, “kıssa”, “masal”, “şaka” gibi isimler de verilmiştir. Diğer Türk topluluklarında ise fıkra türünü adlandırmak için “latife”, “erteği”, “añız”, “nükte”, “yomak”, “değişme”, “şorta söz”, “küldürği”, “anekdot”, “mezek” gibi terimler kullanılmaktadır (Oğuz-Aça vd, 2015: 200).

Dursun Yıldırım, fıkrayı şu şekilde açıklamıştır:

“Fıkra, hikâye çekirdeğini hayattan alınmış bir vak'a veya tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı, beşerî kusurlarla içtimâî ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir istihzâ yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipine bağlı olarak nesir diliyle yaratılmış, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret yaygın epik-dram türündeki realist hikâyelerden her birine verilen isimdir.” (Yıldırım, 1999: 3).

Türk fıkraları üzerine birçok tasnif denemesi yapılmıştır. Türk fıkra tipleri üzerinde bugüne kadar yapılan en kapsamlı tasnif ise Dursun Yıldırım'a aittir. Yıldırım, yaptığı sınıflandırmada fıkra tiplerini yedi gruba ayırmıştır:

1. Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler

a. Türkçenin konuşulduğu coğrafi alan içinde ve dünyada ünü kabul edilen tipler: Nasreddin Hoca.

b. Türk boyları arasında tanınan tipler: İncili Çavuş, Bekrî Mustafa, Esenpulat, Ahmet Akay, Kemîne.

c. Türk boyları arasında halkın veya zümrelerin ortak unsurlarının birleştirilmesinden doğan tipler: Bektaşî, Aldar Köse.

ç. Aydınlar arasından çıkan tipler: Haşmet, Koca Ragıp Paşa, Mîrâli, Nasreddin Tusî, Keçecizâde İzzet Molla.

d. Mahalli tipler.

e. Belli bir devrin kültürü içinde yaratılan tipler: Karagöz.

2. Zümre tipleri (Mevlevî, Yörük, Terekeme, Tahtacı, Köylü vd.)
3. Azımlık tipleri (Yahudi, Rum)
4. Bölge ve yöre tipleri (Kayserili, Çemişkezekli, Andavallı, Karadenizli, Konyalı vd.)
5. Yabancı fıkra tipleri (Behlül, Karakuşî Kadi)
6. Gündelik fıkra tipleri
 - a. Aile fertleriyle alâkalı tipler (Ana-baba, karı-koca, kaynana, baba-çocuk, anne-çocuk vd.)
 - b. Mariz ve kötü tipler (Deli, hasis, cimri, pinti, kör, topal, sağır, dilsiz, hırsız, dolandırıcı, eşkiya, yankesici vd.)
 - c. Sanat ve meslekleri temsil eden tipler (Ressam, şair, doktor, avukat, hâkim, bezirgân, bakkal, kasap, molla, asker vd.)
7. Moda tipler (Yıldırım, 1999: 25-32).

Dursun Yıldırım'ın tasnifine baktığımız zaman, makalemizin konusunu teşkil eden Eğİste Fıkraları'nın dördüncü grupta yer alan "bölge ve yöre tipleri" başlığı altında ele alınabileceği görülmektedir.

Bölge ve yöre tipleriyle ilgili olarak Dursun Yıldırım şu açıklamayı vermiştir: "Bölge ve yöre tipleri deyince belli bir coğrafya üzerinde yaşayan insanları temsil eden ve bağlı oldukları mekânla isimlenen fıkra-tiplerini kastediyoruz. Tipin temel hususiyeti coğrafi bir adla anılması ve adı geçen coğrafya içinde yaşayan insanları temsil etmesidir. Kayserili, Çemişkezekli, Andavallı, Karadenizli, Konyalı gibi isimlerle anılan fıkra-tipleri bu gruba girer." (Yıldırım, 1999: 31).

Anadolu mahallî fıkra tipleri üzerine hazırlanmış en kapsamlı çalışma İbrahim Altunel tarafından hazırlanmış, **Anadolu Mahallî Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma (İncelemeler ve Metinler)** adlı (1990) doktora çalışmasıdır. Çalışmada, 71 ilimizden 515 fıkra tipine ait 811 fıkra yer almaktadır. Bu dağılımda Konya ili 72 tip ve 179 fıkra ile başta gelmektedir. Çalışmada yer alan Konya mahallî fıkra tipleri şöyledir: 1. Tayyip Ağa, 2. Kara Kâmil, 3. Cambaz Deli Osman, 4. Balta Dede, 5. Vahdi Hoca, 6. Gırlı Yakup, 7. Oğlakçı Hacı Hasan, 8. Battal Hacı, 9. Çete (Cemâl), 10. Herif Hüseyin Ağa, 11. Halil'in Ahmet, 12. Mumcu Tahir Efendi, 13. Münir Dede, 14. Ali Ağa'nın İbrahim, 15. Bitcimez'li Ayşe Abla, 16. Deli Kadir Ağa, 17. Hadim Kadısı (Sait Yılmaz), 18. İbrahim Ağabeyli, 19. Kafalı Hâkim, 20. Muhlis Koner Hoca, 21. Mehmet Hoca (Eriş), 22. Mübaşirzade İbrahim Efendi, 23. Noter Fuad, 24. Sıçanlı Ahmet Efendi, 25. Sofu Dayı, 26. Talaş (Mehmet Çiğil), 27. Anız Kıran, 28. Adil Gücüyener, 29. Bitcimez'li Hatice Abla, 30. Canavar (Abdullah), 31. Cepci Hasan Dayı, 32. Daylak Dede, 33. Enver Usta, 34. Hacı Vâcid, 35. Gaffar Ağa'nın Oğlu Cafer, 36. Kaptanzâde, 37. Nalçacı Ali Ağa, 38. Kel Hüseyin, 39. Kel Hasan, 40. Kunduracı Mehmet Ağa, 41. Kara Ali, 42. Hasan Ağa, 43. Hancı Mehmet, 44. İbrahim Efendi, 45. İbrahim Ağa (Zorlu), 46. Noter Fuat'ın Babası, 47. Rifat Ağa (Zorlu), 48. Külâhçı Hüseyin Ağa, 49. Salih Efendi Hoca, 50. Ulurmaklı Ahmet, 51. Recep Ağa, 52. Tevfik Ceylanı (Sinemacı), 53. Şeyh Hasan Efendi, 54. Kara Hafızzâde Müfit (Ulusun), 55. Bidon Durmuş, 56. Dikmenzâde Râşit, 57. Ekmekçi Kaptan Dede, 58. Paşa Kâzım, 59. Osman Ağa, 60. Kucur Ahmet Ağa, 61. Kambur Ali Ağa, 62. Manav Mehmet, 63. Panos, 64. Pellümün Mehmet, 65. Zekai Efendi, 66. Cinci Hoca (Duran), 67. Esat Dede, 68. Eğgen Şeyhi Hasan Efendi, 69. Çeşmeci Göşmenoğlu Mustafa, 70. Böldü İbiş, 71. Ak Hoca (Hasan Hüseyin Efendi), 72. Acılar Köylü Hüsnü Hoca (Altunel, 1990: XV-XVII).

Mehmet Çevik de, **Abdal Fıkraları Üzerine Bir İnceleme** adlı (2016) eserinde; abdallar üzerine anlatılan yöresel ve bölgesel fıkraları tip, motif, şahıs ve mizah öğeleri açısından incelemiştir (Çevik, 2016).

Eğiste Fıkraları ve Eğisteli Tipi

Eğiste fıkraları konusunda yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalar oldukça dar kapsamlı olup birkaç örnek fıkranın verilmesinden öteye geçememiştir. Bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışma Yrd. Doç. Dr. Selçuk Peker'in danışmanlığında, Muhammed Kalaycı tarafından hazırlanan *Anadolu Bölge ve Yöre Tipleri Bağlamında Eğisteli Fıkraları (Metin-İnceleme)* adlı yüksek lisans seminer çalışmasıdır. Bu çalışma ile bölgede anlatılan fıkralar ilk kez derli toplu bir şekilde yazıya geçirilmiştir. Çalışmada ayrıca, fıkralar üzerinde incelemeler yapılmış ve yeni bir fıkra tipi edebiyat dünyasına kazandırılmıştır. Çalışmada 27 adet fıkra metnine yer verilmiş ve fıkralar çeşitli yönlerden incelenmiştir. Fıkraları; bölgede 18 Aralık 2015, 20 Mart 2016 ve 6 Mayıs 2016 tarihlerinde gerçekleştirmiş olduğumuz saha araştırmaları sırasında derledik.

Eğisteli tipinin coğrafi bir adla anıldığını ve bu bölgede yaşayan insanları temsil ettiğini söyleyebiliriz. Yani, burada söz konusu olan tek bir ferden kahramanlaşması değil, bütün köylünün fıkra tipi olarak karşımıza çıkmasıdır. Eğiste fıkralarında gerçek veya hayalî birçok kahraman bulunmaktadır; ancak fıkraların asıl kahramanı *Eğisteli* tipidir. Buradan hareketle; Eğiste halkının, günlük hayatını, her an fıkralara konu olabilecek şekilde yaşadığını söyleyebiliriz.

Eğisteli tipi fıkralarda genel olarak karşımıza saf, cahil, ahmak vb. şekillerde çıkmaktadır. Bu tür fıkralara edebiyatımızda "*alık fıkraları*" denilmektedir. Ancak Eğisteli tipinin bu alıklığını karakterinin fıkralara bir yansıması olarak kabul etmemiz doğru olmaz. Bilakis Eğisteliler akıllı, uyanık kişilerdir. O hâlde bu fıkralar nasıl ortaya çıkmıştır? Bizce bunun iki sebebi olabilir: Birincisi, komşu köylerin kalıp şeklindeki fıkraları Eğisteliler üzerine yüklemeleriyle. İkincisi, Eğistelilerin kendilerini alık yerine koyarak geri kalmışlıklarını mizahî bir şekilde hicvetmek istemesiyle. "Mizahta abartma, ironi gibi ince zekâ ürünü yöntemlerin yanı sıra aşağılamalar da vardır. Mizah, düşüncelerin nükte, şaka ve takılmalarla süslenip anlatıldığı bir söz veya yazı çeşididir." (Tuğlacı, 1972: C. 3, 107). "Toplumsal ya da bireysel kusurları, adaletsizlikleri, vb. doğrudan ve dolaylı yoldan eleştiren sanat biçimine mizah adı verilir. Mizahta ironi alaya almaktır, küçümseme vardır, zarafetten uzaklaşabilir. Gülünçleştirme ve ironi bireye ve topluma yöneltilen dolaylı eleştiri biçimidir." (Apaydın, 1993: 21). Erman Artun, *Adana Karatepeli Fıkraları* adlı makalesinde bu duruma şu şekilde açıklık getirmektedir:

"Bu fıkralarda Türk köylüsünün kendi kendisini ince, nükteli, mizaha konu etmesini görüyoruz. Karatepeli fıkra tipinde eğlenen, mizaha konu edilen bölge insanının iğneleyen durumunda olduğu sezilir. Karatepelilerin bu fıkraları severek anlatmaları bunu kanıtlar. Fıkraların yapılarındaki gülme olayını yaratan öğeler göz önünde tutulunca, halkın yaratma gücünden doğan bu estetik biçimlerde ince bir mizah, keskin bir alay ya da hikmetli bir söz mutlaka olur. Toplum yaşantısının, çelişkilerinin düşünce ve davranış farklılıklarından doğan çatışmaların Karatepeli fıkralarına konu edildiğini görüyoruz. Bu fıkraların Karatepeli bölgesi insanının ruh ve düşünce dünyasını anlatmaktan çok bu insanların çeşitli davranışlarındaki aksaklıkları, gariplikleri abartarak anlatma geleneği olarak nitelendirebiliriz. Karatepeliler üzerine anlatılan çeşitli hikâyeleri belli bir yerin, belli bir toplumun ruh ve düşün durumlarını somut bir değerlendirme olarak değil de insanın türlü davranışlarındaki sakatlıkları, aksaklıkları, dil sürçmeleri, alışılmış ölçülerin dışında büyütücü bir aynadan yansıtma saymak doğru olur." (Artun, 1996: 1-3). Pertev Naili Boratav da bu tip fıkralarla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: "Dikkat edilirse bu tip hikâyelerin pek çoğunda alay konusu sanılan kişinin alay eden durumunda olduğu fark edilir." (Boratav, 1982: 100).

Bu bilgilerden yola çıkılacak olursa Eğiste fıkralarının ortaya çıkışının ikinci sebebe daha

yakın olduğu görülür. Yani Eğisteliler kendini alık yerine koymak suretiyle mizah yapmakta ve aslında bölgenin geri kalmışlığını, eğitimsizliği hicvetmektedirler. Böylece sosyal tenkit yapmaktadırlar.

Eğiste fıkralarının ana kahramanı “Eğisteli” tipidir. Bölge ve yöre tipleri içerisinde incelenen bu tip, bir şahsı değil belirli bir bölgenin insanlarını temsil eder. Yani Eğisteli tipi, bütün Eğiste halkını temsil etmektedir. Eğiste fıkralarının şahıs kadrosuna bakıldığında Eğisteli’nin yanı sıra birçok yardımcı kahramanın da olduğu görülmektedir. Bütün bu şahıslar fıkralarda kusurlarıyla, yetenekleriyle, vb. yer almışlardır ve olaylar onlar etrafında cereyan etmiştir.

Eğiste fıkralarının yapı özelliklerini inceleyecek olursak Eğiste fıkralarının gayet açık ve anlaşılır, işlek bir dille anlatıldığını görüyoruz. Fıkralarda bölgenin dil hususiyetleri yoğun bir şekilde görülür. Bu söyleyiş özellikleri ve yöresel kelimelerin imlâsı fıkralarda, özellikle diyaloglarda muhafaza edilmiştir. Konya’da “dağlı” diye tabir edilen zümrenin konuşma dilinin özellikleri görülür. Eğiste fıkraları, tarafımızdan yazıya geçirilirken bu dil ve üslûp özellikleri mümkün olduğunca korunmaya çalışılmıştır.

Eğiste fıkralarında, kahramanların üstlendikleri role uygun bir biçimde konuşturulduğu görülmektedir. Bu durum şahsiyetin halk tarafından daha doğru ve kolay anlaşılması bakımından önemlidir. Fıkralarda genel olarak söz uzatılmamış, mesaj en kısa yoldan verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Eğiste fıkralarında tahkiyeye pek başvurulmamıştır. Bu nedenle fıkralar genellikle hacim bakımından kısadır. Eğiste fıkralarında birçok cümle türü görülmesine karşın, genel olarak basit yapıli fiil cümlelerinin yoğunluğu göze çarpmaktadır. Fıkralarda çoğunlukla diyalog üslûbu kullanılmış, kahramanlar içinde yaşadığı toplumun günlük konuşma diliyle ve üstlendiği role uygun bir dille konuşturulmuştur. Fıkralar yazıya geçirilirken anlaşılma güçlüğü çekilmemesi için, tahkiye bölümlerinde İstanbul Türkçesi kullanılmış; ancak diyalog bölümlerinde bölgenin ağız hususiyetlerinin yansıtılmasına özellikle dikkat edilmiştir. Eğiste fıkralarında genellikle geniş zamanın hikâyesi ve öğrenilen geçmiş zaman kiplerinin kullanıldığı görülmektedir.

Gerek Eğiste fıkralarına, gerekse Türk fıkralarının tamamına bakıldığında zamanın genellikle belirsizlik gösterdiği görülmektedir. Dursun Yıldırım, fıkralarda zaman konusuyula ilgili olarak şunları söylemektedir: “Fıkralarda zaman kategorisi gayri-muayyenlik gösterir. Vak’anın geçtiği zaman pek belli değildir. Türk fıkra kahramanlarından Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekrî Mustafa, Kemîne, Mirali ve Bektaşî’ye ait fıkraların bazılarında devre göre - yaşamış tarihî şahsiyetler göz önünde bulundurulursa- kısmen zaman mefhumu tespit edilebilir. Fakat bu durum, umumî kaideyi değiştirmez.” (Yıldırım, 1999: 9).

Fıkraların kronolojik tarihe kaynaklık edemeyeceğini söylemeliyiz. Bu durum Eğiste Fıkraları için de geçerlidir. Şeref Boyraz bu konuda şöyle demektedir: “Fıkralar, toplumun günlük hayatından kaynaklanmakla beraber tarihî bir vesika değildir. Halk için fıkra anlatılan olayın ne zaman olduğu değil, ne ve nasıl olduğu önemlidir. Bu yüzden fıkralar anlatılırken tarihlerine önem verilmez. Binlerce fıkranın her birinin zamanını tespit etmek ve unutmamak da zaten mümkün değildir. Fıkra hususî manada bir gün belirtilse bile bunun geniş bir zamanı kapsama hususiyeti vardır. Aksi takdirde fıkraların ömrü sınırlandırılmış olur. Zaman bakımından görülen belirsizlik fıkraların ömründen sınır çizgisini kaldırmış ve onlara geniş zamanın dimağında yaşama ayrıcalığını kazandırmıştır.” (Boyraz, 1996: 76).

Yukarıdaki araştırmacıların verdiği bilgilerden hareketle fıkralarda zaman mefhumunu inceleyecek olursak aynı durumun Eğiste fıkraları için de geçerli olduğunu görürüz. Yani Eğiste fıkralarında da zaman mefhumu tam olarak belli değildir. Eğiste fıkralarının bazılarında birden fazla zaman mefhumuna rastlanırken, bazılarında ise zamana dair hiçbir ifade

bulunmamaktadır. Yine fıkralarda kullanılan zaman kiplerine bakacak olursak, geniş zamanın hikâyesi ve öğrenilen geçmiş zamanın yoğunlukta olduğunu görürüz.

Yıldırım, **Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları** adlı eserinde mekânları iki ana gruba ayırmaktadır. Bunlar: 1. *Muayyenlik taşıyan mekânlar*, 2. *Gayri muayyenlik gösteren mekânlar* (Yıldırım, 1999: 66). Burada ilk şıktaki mekânları, “coğrafi adlar veya mevki adlarıyla anılmış, tahsis edilmiş mekânlar” olarak nitelendirir. İkinci şıktaki mekânları ise “birinci kategori içinde yer alan dar veya geniş mekânlar” olarak belirtmektedir. Eğiste Fıkraları’nda da mekan bu sınıflandırmaya uygundur.

Eğiste fıkralarında olaylar genellikle *Eğiste* ve çevresinde geçmektedir. Burada anılan mekânların birçoğu, Eğiste’ye komşu olan yerlerdir. Konya sınırları dışında kalan özel mekânlar ise genellikle gurbet motifinin işlendiği veya tatil amaçlı gidilen yerlerdir. Genel mekânlar kategorisine bakılınca da açık yerlerin yoğunluğu dikkat çeker. Açık yerler, genellikle köy ve köy hayatını yansıtan mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğiste’nin sosyo-ekonomik ve coğrafi durumunun, fıkralarına da yansıdığını burada açık bir şekilde görmekteyiz.

Hiçbir edebî ürün, içinde olduğu toplumdan ayrı düşünülemez. Toplumun duygu ve düşünce dünyası, dönemin siyasal ve ekonomik durumu, halkın yaşayış şekli, kısacası dönemin zihniyeti, bütün edebî ürünlerde kendini hissettirir. Bu açıdan her edebî ürün, topluma ayna tutan birer vesika olarak düşünülmelidir. Mizahî özelliklere sahip olan fıkralar da bu yönüyle incelendiğinde sadece güldürmek, hoşça vakit geçirmek için anlatılan bir tür olmaktan çıkar ve toplumun yaşam tarzını, duygu ve düşüncesini yansıtan eşsiz sanat eserleri oldukları açıkça görülür. Konumuz olan Eğiste fıkraları da yöre halkının sosyo-kültürel yapısı hakkında oldukça önemli ipuçları vermektedir.

Eğiste, Akdeniz Bölgesi’nin yüksek kesimlerinde, Toros dağlarının eteklerinde yer almaktadır. Her ne kadar harita üzerinde Akdeniz Bölgesi’nde yer alsa da karasal iklim hüküm sürmektedir. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlı geçmektedir. Oldukça dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir, tarımsal arazi son derece azdır. Halk, geçimini genel olarak küçükbaş hayvancılıktan ve meyvecilikten sağlamaktadır. Eğiste’nin bu coğrafi durumu sosyal yapıya büyük oranda yansımış ve Konya’da dağ köylerinin halk edebiyatı ve halk bilimi ürünlerine dolayısıyla da yöreden derlenmiş fıkralara da tesir etmiştir.

Yörenin sosyal yapısının Eğiste fıkraları üzerinde oldukça etkili olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle eğitimsizlik, halkın cahilliği, köylü-kentli çatışması, halkın çektiği geçim sıkıntısı Eğiste fıkralarında en sık görülen unsurlardır. Örneğin; “*Arabanın Vitesi*” adlı fıkrada otomobille ilk kez karşılaşan Eğisteli, oğlu oynaya oynaya bozacak diye vitesi yerinden söker. Yine “*Kamyon Kasası*” adlı fıkramızda gurbet yollarına düşen Eğisteliler, sökükle hâlde duran kasaya binip Aydın’a gitme umuduyla saatlerce beklerler. “*Keme*” adlı fıkramızda saatin tıkırtılarını fare sesi sanan Eğisteli, saati paramparça eder. “*Minare Tohumu*” adlı fıkrada uyanık bir Kayserili tarafından kandırılan Eğistelinin saflığı anlatılır. “*Nörün Ali Ağa*” fıkrasında dinî bilgilerden yoksun olan Eğisteli, hocanın hâlini, hatırını sorduğunu sanarak sevinir. Buna benzer örnekleri artırmak mümkündür. *Eğisteli Bekçi*, *İlahana*, *Kaya Ürkütmek*, *Köpeğe Şart Ettirmek*, *Kunduza Mektup*, *Saklambaç*, *Salimen Salınır Gelirse*, *Tarlaya Tuz Ekmek* fıkralarında eğitimsizliğin, cahilliğin, garibanlığın izlerini görürüz.

İçinde yaşanan bölge toplumun ekonomik faaliyetlerine, sosyal yapısına, giyim-kuşamına hatta mizacına, duygu ve düşünce dünyasına bile tesir eder. Eğiste fıkralarında bu yansımalar sıkça karşımıza çıkar. Bölgenin dağlık ve engebeli olduğunu yukarıda söylemiştik. Buna bağlı olarak halk geçimini genellikle meyvecilikten sağlamaktadır. Burada en yaygın tarımsal faaliyet bağcılık yani üzüm yetiştiriciliğidir. Üretilen üzümler yaş, kuru veya pekmez yapılmak

suretiyle satılır, özellikle Eğiste Pekmezi Konya'da oldukça meşhurdur. Halkın temel geçim kaynaklarından olan üzüm ve pekmezin, Eğiste fıkralarında da sıkça yer bulduğu görülmektedir. Örnek vermek gerekirse; "Aşağı Bağın Armudu" fıkrasında Konya'ya pekmez satmaya giden bir Eğistelinin uyanıklığı anlatılır. "Eğisteli Bekçi" adlı fıkramızda Bolatlılar, hırsızlardan bağlarını korumak için bir Eğisteli'yi bekçi olarak tutarlar. "İsmariş" adlı fıkramızda Eğisteli Mehmet Ağa karısıyla birlikte dama üzüm sermektedir. Son olarak "Keme" adlı fıkrada da Eğisteli'nin bağ çapası yaptığından söz edilir.

Yine bölgenin temel geçim kaynaklarından olması hasebiyle hayvancılık da fıkralarda karşımıza çıkmaktadır. "Bir Çift Laf" adlı fıkramızda hayvanlarını çobanın önüne katıp dedikoduya dalan kadınlardan ve keşşik kültüründen bahsedilir. "Kalbur Kasnak" adlı fıkrada hayvanlara yem vermek için ahıra giren Eğistelinin, kalbur ve kasnakların saldırısına maruz kalışı (!) anlatılır. "Miyil Miyil Bakar" adlı fıkramız, hayvanlarına bakmak için ahıra giden Eğisteli imamın canavarla göz göze gelmesi olayı üzerine kurulmuştur.

Bölgede tarımsal faaliyetlerde makine kullanımı pek mümkün değildir. Zaten köylünün ekonomik durumu da pek iyi olmadığından gerek tarımsal faaliyetlerde, gerekse taşımacılıkta eşek kullanılmaktadır. Bu durumun fıkralarda kendine bolca yer bulduğunu görüyoruz. "Aşağı Bağın Armudu" fıkrasında Konya'ya pekmez satmaya giden Eğistelinin, bidonları eşeğe yüklediğini görürüz. "Eşeğe Saman Veremez" adlı fıkramızda eşeğe saman bile vermekten üşenen bir Eğisteli'nin kurnazlığı anlatılır. "Geldiğin Dağlara Merkepsiz Çıkılmaz" fıkrasında kültürel yozlaşma konusuna vurgu yapılır. "Ya Kaymakam Ya Emniyet Müdürü" fıkrasında ise çerçicilik yapan Eğisteli Veli Dayı'nın malları eşeğin sırtına yükleyip köy köy, kasaba kasaba gezdiğinden söz edilir.

Geçim kaynaklarının sınırlı oluşu Eğiste halkını, köyden kente göç etmeye zorlamıştır. Köydeki "irezil" hayattan kurtulmak isteyen Eğisteli delikanlılar, gurbet ellerin yolunu tutmuşlar, genç kızlar da şehirli biriyle evlenmenin hayâlini kurmuşlardır. Öyle ki şehirde oturmak, evliliklerde öne sürülen başlıca şartlar arasına girmiştir. Bu durumun da Eğiste fıkralarına yansıdığını görüyoruz. Fıkralarda köyden kente göçün yarattığı sorunlar, Eğisteliler'in şehre ayak uyduramayışı ve kültür yozlaşması konuları işlenmiştir. Örneğin; "Geldiğin Dağlara Merkepsiz Çıkılmaz" fıkrasında aile, kızımız şehre gelin olacak diye hiç nazlanmadan kızı verir ve şehre yerleşen kız zamanla, içinden çıktığı toplumu beğenmez bir hâle gelir. "İlahana" adlı fıkramızda Ali, Veli, Deli adlarında Eğisteli üç arkadaşın geçim sıkıntısından kurtulmak için İstanbul yollarına düşmeleri ve buradaki trajikomik hâlleri anlatılır. "Kamyon Kasası" adlı fıkramız da gurbet temasını işlemektedir. Bu fıkrada da yine üç Eğistelinin Aydın yollarını tuttuğunu görürüz.

Konum olarak Konya ile Alanya arasında yer alan Eğiste, yörüklerin uğrak noktalarından biridir. Özellikle yaz mevsiminde sürüsünü önüne katan yörükler, keçilerini otlatmak için Torosların kuzeyine geçmekte Bozkır, Hadim, Taşkent civarındaki yaylalarında konaklamaktadırlar. Her ne kadar eski canlılığını yitirmiş olsa da bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Bu bölgede hâlâ elinde asası, ayaklarında naylon ayakkabısı, başında oyalı yazması, önünde keçileriyle yörükleri görmek mümkündür. Yörüklerle olan bu münasebetlerini Eğisteliler, fıkralarına da yansıtmışlardır. "Beni Arayan Alanya'da Bulsun" fıkrasında yörüklerin Eğiste'de konakladıkları dile getirilir. Ayrıca yörük kervanlarından ve develerinin Eğisteliler'in ilgisini çekişinden söz edilir. "İsmariş" adlı fıkramızda da yörüklerle olan ticarî münasebetler ve bir yörük kızı ısmarlama olayı anlatılır. Bu fıkrada karşımıza çıkan sipariş yoluyla, evleneceği kişiyi dahi görmeden bir yörük kızının getirilmesi olayı ilginçtir. Belki de Eğisteliler bu fıkrada, kendilerinin yörüklerden daha rahat bir yaşama sahip

olduklarını, bu nedenle yörük kızlarının kendilerini almaya can attıklarını anlatmak istemiş olabilirler. Bu durum günümüzde de Doğu bölgemizde görülmekte, aileler kızlarına daha iyi bir gelecek sunma adına, onları Batı bölgesine gelin etmek istemektedirler.

Eğiste fıkralarında sosyal yapı konusuyla ilgili son olarak köyler arası çekişme ve mücadeleden söz etmek istiyoruz. Hemen hemen tüm yurttan birbirine komşu olan köylerin birbirlerini pek sevmedikleri, birbirlerini çekemedikleri, husumet güttükleri hatta zaman zaman büyük kavgalar ettikleri bilinmektedir. Mesela Osmaniye'nin Kadirli ve Kozan ilçeleri arasındaki husumet oldukça meşhurdur. Hatta aralarını düzeltmek için "Kadirli-Kozan Kardeşlik Köprüsü" adıyla bir de köprü yaptırılmıştır. Konya'da da Söğütöller ve Asarlıklılar arasındaki mücadeleler oldukça büyük kavgalara neden olmuştur. Bu türden mücadeleleri Eğiste-Bolat arasında da görmekteyiz. Ancak yukarıdakilerden farklı olarak Eğisteliler ve Bolatlılar kavga, dövüş yoluna gitmemişler, mücadelelerini edebî bir alanda yaparak fıkralara taşımışlardır. Gerek fıkralarda gerekse günlük yaşamda bu mücadele, belirgin bir şekilde hissedilir. "Eğisteli Bekçi" fıkrasında Bolatlılar, bir Eğisteliyi bağlarına bekçi olarak tutarlar. Eğisteli bekçi, yakaladığı hırsızın ayaklarını bağlar; ancak ellerini bağlamaz. Bu fıkrada Eğistelilerin saflığıyla dalga geçilir. "Salimen Salınır Gelirse" adlı fıkrada önce bir aile sonra bütün Eğiste halkı ağaçta asılı duran balta düşüp çocukları öldürecek diye feryat figan ederler; sesler Bolat'tan duyulur ve Bolatlı birinin baltayı ağaçtan indirmesiyle sorun çözülür. Yine bu fıkrada da Eğistelilerin saflığı, ahmaklığı üzerinde durulmuştur. Burada şunu belirtmekte de fayda görüyoruz. Fıkralar her ne kadar Eğistelilerle dalga geçmek amacıyla Bolatlılar tarafından uydurulmuş gibi görünse de derlemeler esnasında bu fıkraların Bolat'ta bilinmediğini gördük. Hâl böyle olunca bu fıkralarda Eğistelilerin aslında kendilerini saf yerine koyarak kendi kendileriyle dalga geçtikleri ve bir yandan da eğitimsizliğe, cahilliğe göndermede buldukları görülür. "Yaşa Bolatlı" adlı fıkrada ise kozlar Eğisteli'nin elindedir. Bu fıkrada Eğisteli, Bolatlı'nın hareketlerini ayıplar ve onu hafif-meşrep biri olarak gösterir. Bolatlılarla olan mücadele kadar açık olmasa da "Bi Kırım Dönsün Bi Başım" fıkrasında da Armutlu köyü ile olan çekişme hissedilir. Bu fıkrada Eğistelinin vurduğu keklük yaralı bir şekilde Armutlu tarafına kaçar. Eğisteli, kaçan keklüğün ardından söylediği sözlerle, bir yandan keklüğe acı yaparken diğer yandan da Armutluların damak tadını eleştirmiş olur.

Elimizdeki fıkralara baktığımız zaman, tüm köyü temsil eden fıkra tipi, "Eğisteli"dir. Eğisteli, bu fıkraların birçoğunun baş kahramanı ve ortak şahsiyeti temsil eden fıkra tipidir. Eğiste fıkralarında, Eğisteli'nin dışında Mehmet Ağa, Hacı Ali'nin Ahmet, Ali Ağa, Veli Dayı gibi başka kahramanlar da vardır. Ancak, sayıca az olan bu kahramanlar, tipleşme eğiliminde değildir ve hepsinin ortak noktası yine Eğisteli olmalarıdır. Fıkralarda da isimlerinin başına Eğisteli sıfatı getirilerek anılırlar. Yani fıkralarda, şahısların isimlerinden ziyade memleketlerine vurgu yapılmaya çalışılır. Biz, bu nedenle derlediğimiz bütün fıkraların fıkra tipini Eğisteli olarak kabul ettik ve tipin özelliklerini buna göre vermeye çalıştık.

Eğiste Fıkralarının Mizah Unsurları

1. Ahmak-Alık

Arapça bir sıfat olan ahmak kelimesini, Türk Dil Kurumu şu şekilde açıklar: "Aklını gereği gibi kullanamayan, bön, budala, aptal." Eğiste fıkralarının büyük bir bölümünde Eğisteli tipi, ahmak bir karakter olarak karşımıza çıkar. Ancak bu ahmaklığın temelinde geri kalmışlığın yani eğitimsizliğin yattığı görülür. Aslında Eğisteli, kendini ahmak yerine koymak suretiyle, alttan alta bu durumu eleştirmektedir.

"Arabanın Vitesi" adlı fıkrada Eğisteli'nin otomobille ilk karşılaşması ve bu durumda gösterdiği tepki anlatılır. "Eğisteli Bekçi" adlı fıkrada Eğisteli Bekçi, ayaklarını bağladığı hırsızın

ellerini serbest bırakır; ancak hırsız da Eğisteli olduğundan ayaklarını çözüp kaçmayı düşünemez. “Kamyon Kasası” adlı fıkramızda Eğisteliler, Aydın’a gidecek diye sökkük kamyon kasasında saatlerce beklerler. “Kaya Ürkütme” adlı fıkra, Eğisteli tipinin ahmaklığını gösteren güzel örneklerden biridir. Bu fıkrada, gerek Eğisteliler’in kayayı ortadan kaldırmak için buldukları çözüm yolu, gerekse kaybolan kafayı arayışları bir hayli komiktir. “Keme” adlı fıkrada, ömründe ilk kez bir saat sahibi olan Eğisteli’nin, saatin tıkırtılarını fare sesi sanışı anlatılır. “Köpeğe Şart Ettirmek” adlı fıkrada Eğisteli, köpeğe saldırmayacağı üzerine yemin ettirir. Eğisteli Hacı Ali’nin Ahmet, “Kunduza Mektup” adlı fıkrada, tuzağını geri getirmesi için kunduzla yalvarır, yakanır. “Minare Tohumu” adlı fıkra da uyanık bir Kayserili tarafından aldatılan Eğisteli’nin hikâyesi anlatılır. “Nörün Ali Ağa” adlı fıkra, dinî bilgilerden yoksun olan Eğisteli’nin, imamın sözlerini yanlış anlaması üzerine kuruludur. “Saklambaç” adlı fıkramızda, kolayca bulunmak istemeyen Eğisteli, uzak bir yere saklanır ve günlerce orada bekler. İşin daha ilginç yanı, oyunda ebe olan Eğisteli de günlerce arkadaşını arar. “Salimen Salınır Gelirse” adlı fıkrada Eğisteliler, doğmamış çocuğa don biçip ölümüne ağlarlar. Eğisteli tipinin ahmaklığını anlatan en güzel fıkralardan biri “Tarlaya Tuz Ekmek”tir. Eğiste fıkraları içerisinde en meşhuru budur. Günümüzde de bölgede Eğisteliler, “tarlaya tuz ekenler” olarak adlandırılır. Bu fıkra, Eğistelilerin tuz ihtiyacını karşılamak için bulduğu çözüm yolunu ve giriştikleri mücadeleyi konu alır.

2. Mikro Milliyetçi

Fıkralarda Eğisteli tipi, vatanına, milletine oldukça bağlı bir karakter olarak görülür. Aynı zamanda Eğisteli, memleketçilik duygusuna da sahiptir. Kendi köyünü ve köylüsünü üstün tutmaya, komşu köylerin insanlarını da alttan alta küçük görmeye, eleştirmeye çalışır. “Bi Kıçın Dönsün Bi Başım” adlı fıkrada Eğisteli, yaralı keklığın ardından; “Hadi get bakalım. Benim elime geçeydin seni gözlerce haşlayıp sade yağında kızartıp pilavın üstüne koyacaktım. Şimdi get, Armutlulular seni su dolu çencerenin içine goysunlar da darhana aşımın içinde bi gıçın dönsün, bi başım.” derken aslında kendilerinin damak tadını övmekte, Armutlu halkının damak tadını ise yermekte ve beğenmemektedir. “Yaşa Bolatlı” adlı fıkra, Eğistelinin mikro milliyetçi tutumunu göstermesi bakımından kayda değer. Bu fıkrada Eğisteli, Bolatlı’nın hareketlerinden rahatsız olur ve onun Eğisteli olmadığını ifşa eder. Bu şekilde kendi köyünü ağırbaşlı, vakur gösterirken Bolatlıları da gevşek, hafif-meşrep olarak yansıtmaya çalışır.

3. Kıvrak Zekâlı-Uyanık

Yukarıda dile getirilen ahmak tipinin aksine, bazı fıkralarda da Eğisteli’nin kıvrak zekâsı ve uyanıklığı konu edilmiştir. Bu durum ilk bakışta tezat teşkil ediyor gibi görünse de Eğisteli tipinin ahmak olmadığını, bilakis kendini alay konusu ederek mizah yaptığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Sayıca az da olsa, bazı fıkralar Eğisteli tipinin bu özelliği üzerine kuruludur. “Aşağı Bağın Armudu” fıkrasında Eğisteli, içinde bulunduğu zor durumdan kıvrak zekâsı sayesinde kurtulur ve pekmezin tamamını satmayı başarır. Yine “Yaşa Bolatlı” adlı fıkrada Eğisteli, kıvrak zekâsıyla köyünün adının lekelenmesini önler. “Eşeğe Saman Veremez” adlı fıkra da Eğisteli tipinin uyanıklığı üzerine kurulmuştur. Bu fıkrada Eğisteli, krizi fırsata dönüştürmenin yollarını aramaktadır. Hastalık nedeniyle birçok nimetten uzak kalacak olan Eğisteli, köy işlerinden de kaytarmanın peşindedir.

4. Korkak

Eğisteli tipinin korkaklığı iki fıkrada söz konusu edilmiştir. Bunlardan birincisi, “*Miyil Miyil Bakar*” adlı fıkramızdır. Bu fıkrada, Eğisteli imamın bir kurtla karşılaşması sonucu yaşadığı korkuyu bir türlü üzerinden atamayışı anlatılır. İkincisi ise, “*Sensin Kalıpsız*” adlı fıkradır. Bu fıkra da Eğistelinin korkaklığı daha açık bir şekilde görülür. Eğisteli, bu fıkrada kendine hakaret eden ayakkabıcıya korkusundan bir karşılık veremez. Konya’dan yeterince uzaklaştığına kanaat getirince karşılık verir ve intikamını alır. Kılıbkılık olarak adlandırılan eş korkusuna da bu başlık altında yer verelim. “*İsmariş*” adlı fıkrada Eğisteli Mehmet Ağa, karısının korkusundan verdiği siparişi alamaz ve emaneten köylüsüne bırakır.

5. İnatçı

Eğistelinin inatçı kişiliğini “*Köpeğe Şart Ettirmek*” adlı fıkrada görüyoruz. Bu fıkrada, Eğisteli’nin gerek köpeği satın almak için gösterdiği çaba, gerekse köpeğe yemin ettirmek için kullandığı yöntem onun inatçı yönünü gözler önüne serer.

6. Hazırcevap

Yukarıda işlediğimiz kıvrak zekâlılığın bir sonucu olarak bazı fıkralarda da Eğisteli tipini hazırcevap olarak görürüz. “*Geldiğin Dağlara Merkepsiz Çıkmaz*” adlı fıkrada Mehmet Emmi, şehirli oldum diye kendisini büyük gören köylüsüne, öyle bir laf eder ki ona nereden geldiğini hatırlatır. “*Ya Kaymakam Ya Emniyet Müdürü*” adlı fıkrada da Eğisteli Veli Dayı, kendisini küçük düşürüp alaya almak isteyen kaymakama, altından kalkamayacağı bir karşılık verir. Bu fıkralarda Eğisteli’nin, tabiri caizse, taşı gedğine oturttuğu görülür.

7. Sinirli-Efe

Konya’da dağ yöresinin insanları için, “*havası sert, suyu sert, insanı mert*” denildiğini daha önce de söylemiştik. Belki de havasından, suyundan olsa gerek bu bölgenin insanının aynı zamanda bir de sinirli yönü vardır. Ancak bu sinirlilik saman alevi gibidir, hemen geçer, kindarlık yoktur. Bu bölgede sinirli insanlar için “*efe*” tabiri kullanılır. “*Kalbur Kasnak*” adlı fıkrada Eğisteli, kendine çarpıp duran kasnağa sinirlenir ve tabancasını çıkarıp ne kadar kalbur, kasnak varsa hepsine meydan okur.

8. Cimri

Eğiste’nin sosyo-ekonomik durumundan önceki bölümlerde bahsetmiştik. Bölge dağlık ve engebeli olduğundan tarıma elverişli arazi oldukça azdır. Bu durum köylülere iki seçenek sunar: Birincisi, köyde kalıp kıt kanaat geçinmek; ikincisi gurbet yollarına düşmek. “*İlahana*” fıkrası, ikinci seçeneği seçen Eğisteli üç arkadaş üzerine anlatılır. Bu fıkrada, garibanlığı iliklerine kadar hisseden Eğisteliler’in, armudun sapını, üzümün çöpünü hesap edecek kadar pintileşmeleri anlatılır.

9. Dedikoducu-Geveze

Bu karakter, Eğisteli iki kadın tipinde görülür. “*Bir Çift Laf*” adlı fıkramızda Eğisteli kadınlar, sabahtan akşama kadar gevezelik edip dedikodu yaparlar; ancak yine de konuşacakları yarıda kaldı diye çobana çıkışlırlar. Eğisteli bu kadın tiplerini, Dede Korkut Kitabı’nın giriş bölümünde zikredilen dört kadın tipinden “*tolduran top*”a benzetmiştir. Burada “*kov kovladı*” şeklinde geçen dedikodu kelimesinin bu fıkrada “*gov govlamak*” şeklinde

yaşadığını görüyoruz.

10. Cahil Cesaretli

Cehalet ve ahmaklık insana olmayacak işler yaptırır. Cahil insan, işin sonucunu pek hesap edemediği için cesur davranır ve kendini tehlikenin içine atar. “Kaya Ürkütmek” adlı fıkrada, bu türden bir cesaret örneği vardır. Köyü kayanın tehdidinden kurtarmaya çalışan Eğisteliler, kayayı korkutup kaçırmayı düşünürler. Bu fikrin de içlerinde en akıllı olan tarafından verilmesi oldukça manidardır. Bu fıkrada cesur(!) Eğisteli, kayayı korkutayım derken kafasından olur ve cesaretinin bedelini canıyla öder.

11. Şakacı-Muzip

Arapça bir sıfat olan muzip kelimesini Türk Dil Kurumu, “takılğan” şeklinde açıklar. Bölgede muzip kelimesi, şakacı anlamında sıkça kullanıldığından her iki kelimeyi birlikte vermeyi uygun gördük. Eğisteliler oldukça şakacı, yani muzip insanlardır. Fıkralarının yanı sıra günlük hayatlarında da bu durum çok rahat görülür. Bir örnek olarak, “Beni Arayan Alanya’da Bulsun” adlı fıkrada, Hisaburuk lakaplı muzip bir Eğisteli, arkadaşı Kamber’i deveye bindirip belindeki kuşakla devenin kuyruğuna bir köpek bağlar. Köpekten korkan deve, hızla koşmaya başlar. Bu fıkrada Hisaburuk’un Kamber’e kötü bir şaka yaptığı görülür.

SONUÇ

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Eğiste fıkraları, fıkra tasnifine göre “bölge ve yöre tipleri” grubuna girer. Eğiste fıkralarının başkahramanı, Eğisteli tipidir. Fıkralarda başka şahıslar da bulunmakla birlikte, olaylar hep “Eğisteli” etrafında cereyan eder. Fıkralardaki diğer şahısların da adı değil memleketleri ön plana çıkarılır. Eğisteli tipi, fıkralarda birçok şekilde karşımıza çıkar; ancak genellikle görünürde ahmak bir karakteri canlandırır. Aslında bu görünenin altında derin bir sosyal tenkit anlayışı yatmaktadır. Şöyle ki, Eğisteli tipinin bu ahmaklığını, Eğistelilerin günlük hayattaki davranışlarının fıkralarına bir yansıması olarak görmek doğru değildir. Aslında Eğisteli, kendini ahmak yerine koyarak eğitimsizliği eleştirmekte ve alay edilen konumundayken fark ettirmeden alay etmektedir. Geri kalmışlığın, maddî yoksunluğun acı bir şekilde hissedildiği Eğiste’de, anlatılan bu fıkraların fonksiyonlarından biri de halkı bu acı gerçeklerden bir nebze olsun uzaklaştırarak yüzünde bir tebessüm oluşturmaktır. Diğer yandan Eğisteli tipinin kendini ahmak, cahil, saf yerine koymak suretiyle bölgenin geri kalmışlığını, eğitimin yetersizliğini hicvetmek istediği de açıkça görülmektedir.

Eğiste fıkraları, Konya’da “dağlı” olarak adlandırılan bölge insanların ağız özelliklerini taşır. Fıkralar yazıya geçirilirken bu yapının bozulmamasına dikkat edilmiş ve özellikle fıkraların diyalog bölümlerinde ağız özellikleri yansıtılmaya çalışılmıştır. Eğiste fıkralarının dili, oldukça açık ve sadedir. Fıkralarda tahkiye yoluna pek gidilmemiş, söylenmek istenen kısa ve net bir şekilde anlatılmıştır.

Eğiste fıkralarına bakarak, bölgenin sosyal ve kültürel dokusuna ilişkin birçok bilgiye ulaşabiliriz. Fıkralarda bölgenin sosyal yapısından, ekonomik kaynaklarından, insanların hayat tarzlarından, duygu ve düşünce dünyalarından izler görülür. Eğiste fıkraları ayrıca, bölgenin folklorik özelliklerine dair de birçok malzeme ihtiva eder.

Eğiste fıkralarında olağanüstü olaylar ve kahramanlar görülmez. Yani fıkralar gerçek hayatta karşılaşılabilecek türdendir, hayatın içinden bir kesittir. Zaten fıkraların bir kısmı da

yaşanmışlıklara dayanır. Anı olarak anlatılan bu olaylar, zamanla fıkralaşma temayülü göstermiştir.

Eğiste fıkralarında, zaman unsuru genel olarak belirsizdir. Fıkralar eskiden, evvel zamanda gibi kalıp zaman ifadeleriyle başlar. Eğiste fıkralarında mekân genellikle Eğiste'dir. Bunun dışında çevre köylerin ve gurbet motifine bağlı olarak bazı illerin de adının geçtiği görülür.

Eğiste fıkralarının ortaya çıkışı ile ilgili olarak da iki kanaat belirtebiliriz. Bunlardan birincisi, civar köylerin husumete bağlı olarak, kalıp hâldeki bazı fıkraları Eğistelilere yüklemesi. İkincisi ise, Eğistelilerin kendi kendilerini mizah konusu etmek suretiyle, bölgenin geri kalmışlığını eleştirmek istemesidir. Bu kanaatlerden ikincisi bize göre daha ağır basmaktadır. Bu fıkraları Eğistelilerin severek anlatmaları, civar köylerde bu fıkraların pek bilinmemesi ve fıkralarda genellikle eğitimsizliğin, geri kalmışlığın söz konusu edilmesi bizi ikinci kanaate yaklaştıran sebeplerden bazılarıdır.

KAYNAKÇA

- ALTUNEL, İbrahim (1990), Anadolu Mahallî Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- APAYDIN, Mustafa (1993), Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- ARTUN, Erman (1996), "Adana Karatepeli Fıkraları", Adana.
- BORATAV, Pertev Naili (1982), 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınları, İstanbul.
- BOYRAZ, Şeref (1996), "Nasreddin Hoca Fıkralarında Zaman, Mekân ve Şahıslar", Nasreddin Hoca'ya Armağan, (hızl. M. Sabri Koz), İstanbul.
- ÇEVİK, Mehmet (2016), Abdal Fıkraları Üzerine Bir İnceleme, Ankara, Ürün Yayınları.
- EKMEKÇİ, Mustafa (1992), "Hadim'den Dikili'ye...", 04.08.1992 tarihli Cumhuriyet Gazetesi, s. 12.
- DİVÂNÜ Lûgatı't Türk (1941), (hızl. Besim ATALAY), Ankara.
- KALAYCI, Muhammed, (2016) Anadolu Bölge ve Yöre Tipleri Bağlamında Eğİsteli Fıkraları (Metin-İnceleme), Konya 2016, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisan Semineri, (Dnş: Yrd. Doç. Dr. Selçuk PEKER), 95 s.
- OĞUZ, Öcal-AÇA, Mehmet, vd. (2015), Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, s. 200-207, Ankara.
- SAKAOĞLU, Saim (1994), "Türk Dünyası Mahallî Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellikler", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 9-10, Konya. (16 Aralık 1993 tarihinde Türk Dil Kurumu'nda verilen konferansın metnidir.)
- TUĞLACI, Pars (1972), "Mizah", Okyanus Ansiklopedik Sözlük, C. III, s. 107, İstanbul.
- ÜRKMEZ, Melâhat (2014), Ödlek Musa, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya.
- YILDIRIM, Dursun (1999), Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları, Akçağ Yayınları, Ankara.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- <http://bagbasikasabasi.blogcu.com/egiste-fikrasi>, erişim tarihi: 05.06.2016.
- <http://www.cumhuriyetarsivi.com>, erişim tarihi: 29.05.2016.
- <http://www.hadim.bel.tr>, erişim tarihi: 25.06.2016.
- <http://www.hadimbagbasi.com.tr>, 03.07.2016.
- <http://www.wikipedia.org.tr>, 06.18.2016.

EKLER

Eğiste Fıkralarından Örnekler

1. Eğisteli Bekçi

Eğiste ve Bolat, Konya'nın Hadim ilçesine bağlı iki komşu köydür. Her iki köyde de bağcılık önde gelen tarım faaliyetlerindedir. Buraların üzümü ve pekmezi meşhurdur.

Yaz aylarının sonuna doğru bölgede üzüm hasatı yapılmaktadır. Hasat mevsimi yaklaşınca bağlara hırsız dadanmaktadır. Özellikle Bolatlılar, bu hırsızlardan bıkip usanmıştır. Bin bir emekle yetiştirdikleri üzümleri olgunlaşınca hırsızlar toplayıp götürmekte, köylünün elleri boş kalmaktadır. Bolatlılar, bir araya gelirler ve bu soruna bir çare aramaya başlarlar. Sonunda bağlarını beklemesi için bir bekçi tutmaya karar verirler. İşi gücü olmayan eli boş bir Eğisteliyi, cüzi bir maaş karşılığında bekçi olarak tutarlar.

Eğisteli bağları beklemeye başlar. Bolatlılar da üzümlerini bekleyen biri olduğu için rahata kavuşmuştur. Günler böylece geçip giderken Eğisteli bekçi bir gün bağların arasında bir hırsız yakalar. Yakaladığı hırsız da kendi köylüsüdür. Hırsız biraz hırpaladıktan sonra bir ağacın dibine oturtup ayaklarını bağlar ve köylülere haber vermeye gider. Koşar adım Bolat'a ulaşır ve köylülere bir hırsız yakaladığını söyler. Köylüler sorar:

"Eee nırde yakaladığın hırsız?"

Bekçi, bağların orada bir ağacın dibine oturtup ayaklarını bağladığını söyler. Köylüler hırsızın ellerini bağlayıp bağlamadığını sorarlar. Bekçi, hırsızın sadece ayaklarını bağladığını söyler. Köylüler:

"Adamın ellerini bağlamamışsın ki ayaklarını çözüp çoktan kaçmıştır." derler.

Bekçi:

"Yav o da bizim köylü, benim aklıma gelmediyse onun aklına da gelmemiştir." der.

Hep birlikte gidip bakarlar. Eğisteli hırsız, cebinden tabakasını çıkarıp bir tütün sarmış onu tellendirmekte ve ayakları bağlı bir şekilde oturmaktadır. **(Kaynak Kişi: Ahmet IŞIK, Hadim 1952, ilkokul mezunu, babasından öğrenmiş, 18 Aralık 2015)**

2. Kaya Ürkütmek

Eğiste, sarp dağların arasına kurulmuş bir köydür. Vakt-i evvelde köyün tam üzerinde dağın tepesinde oldukça büyük bir kaya vardır. Eğisteliler oturup muhabbet ederlerken içlerinden birinin gözü bu kayaya takılır. Arkadaşlarına,

"Bu gaya ordan bir yuvarlanırsa bütün köyü alır götürür." der.

Bu durum hepsinde büyük bir endişeye sebep olur. Kafa kafaya verip o kayayı oradan kaldırmamanın yollarını düşünürler. Hep birlikte dağın tepesine çıkıp kayayı yerinden kaldırmaya çalışır ama güçleri yetmez.

İçlerinde en akıllı olanı:

"Siz gayayı aşşaya yuvarlayın. Ben de şurda ki ağacın ardına saklanayım. Gaya tam önümden geçerken birden garşısına çıkıp böh diyip ürküteyim, gorkup geçsin gitsin." der.

Bu fikir hepsinin aklına yatar. Kaldıraç yardımıyla güç bela kayayı yerinden oynatırlar ve dağdan aşağıya yuvarlarlar. Bayır aşağı yuvarlanan kaya gittikçe hızlanır. Kaya tam ağacın yanından geçerken bizim Eğisteli, kayanın önüne atlar ve "böh" diye bağırır; ancak hızla gelen kayanın altında kalır ve kafası kopar.

Arkadaşları neticeyi görmek için dağdan aşağı koşar adım gelirler ve görürler ki arkadaşlarının kafası yok. Etrafı ararlar tararlar ancak adamın kafasını bulamazlar. Bu sefer aralarında tartışmaya başlarlar kafası vardı, yoktu diye. Her kafadan bir ses çıkar. Sonunda karısına sormaya karar verirler. Adamın evine gelirler ve kadına kocasının kafası olup

olmadığını sorarlar.

Kadın:

“Ayran içerken tasın içinde sakalı cöm cöm cömbüldeyip dururdu; amma gafası var mıydı, yok muydu hiç dikkat itmedim.” der. **(Kaynak Kişi: Hüseyin BEYHAN, Hadim 1984, üniversite mezunu, babaannesinden dinlemiş, 6 Mayıs 2016)**

3. Minare Tohumu

Eğisteli bir adam İstanbul’a gezmeye gider. Gezip tozarken yolu Sultan Ahmet Camii’ne düşer. Caminin karşısına geçip hayranlıkla izlemeye başlar. Özellikle göğe uzanıp giden minareler dikkatini çekmiştir. Eğistelinin hayran hayran camiye baktığını gören uyanık bir Kayserili, yaklaşır ve

“Nereye bakıyorsun hemşerim?” der.

Eğisteli, minarelere baktığını söyler.

“Nasıl da büyümüşler öyle. Bunun tohumu bulunur mu?” der.

Karşısında saf birinin olduğunu anlayan Kayserili,

“Tohumu bende var ama pahalıdır.” der.

Eğisteli, kesesinde ne kadar para varsa çıkarır, içinden bir yol parası alıp kalanını adama verir. Kayserili, minare tohumu diye havuç tohumunu Eğisteliye satar.

Tohumu alan Eğisteli, sevinç içinde köyünün yolunu tutar. Uygun bir yere tohumu eker. Gerekli bakımları yapar, sular, çapalar ancak uzunca bir süre geçmesine rağmen tohum göklere yükselmez. Aldatıldığını düşünen Eğisteli, tekrar İstanbul’a gider ve yine aynı yerde Kayseriliyi bulur, yakasına yapışır ve parasını ister. Kayserili:

“Hemşerim, sen o tohumu ters ekmişindir; git köyüne kontrol et.” der.

Eğisteli köyüne döner ve tohumu ektiği yeri kazar. Toprağın içine doğru uzanan havucu görünce,

“Gayserili doğru söylemiş ya la. Biz bunu ters ekmişiz.” der. **(Kaynak Kişi: Mehmet GÖKHAN, Hadim 1977, üniversite mezunu, babasından öğrenmiş, 20 Mart 2016)**

4. Saklambaç

Konya’nın köylerinde kış, genellikle insanların vaktinin en bol olduğu, işin gücün pek olmadığı bir mevsimdir. Böyle bir kış gününde Eğistelilerin boş durmaktan canı sıkılır. Ne yapalım, ne edelim de vakit geçirelim diye düşünürlerken akıllarına saklambaç oynamak gelir. On-on beş kişi bir araya gelirler ve aralarından birini ebe seçerler. Ebe arkasını döner ve saymaya başlar:

“Bir, iki, üç... Önüm, arkam; sağım, solum; saklanmayan ebe, sobe...”

Herkes bir yerlere saklanır ancak içlerinden biri saklanacak yer bulamaz. Saklanacak bir yer aramak için önce oyunun oynandığı mahalleden, ardından köyden çıkar. O sırada yoldan geçmekte olan bir otobüse atlayıp Kaşınhanı’na kadar gelir. Köyden bir hayli uzakta, Kaşınhanı Köprüsü’nün altına saklanır ve beklemeye başlar. Uzunca bir müddet bekler ancak gelen giden, kendisini arayan bulan olmaz. Bazı rivayetlere göre köprünün altında üç gün bekler. Beklemekten sıkılan Eğisteli, kafasını köprüden çıkarır. O sırada köprüden geçmekte olan bir köylüsünü görür ve onunla köye haber salar,

“Gelip bulacaksa bulsun, yoksa ben bu oyunu bozacağım.” der.

Adam köye döner, ebeye haber verecek, bir de hâlâ gözleri yumuk,

“Oldu mu, oldu mu?” diye bağırır durur. **(Kaynak Kişi: Hüseyin BEYHAN, Hadim 1984, üniversite mezunu, babaannesinden dinlemiş, 6 Mayıs 2016)**

5. Tarlaya Tuz Ekmek

Osmanlı Devleti zamanında ülke savaş hâindedir ve ülkede büyük bir kıtlık yaşanmaktadır. Halk yiyecek sıkıntısı çekmektedir. Özellikle tuz ihtiyacı had safhadadır. "Tuzsuz aşın tadı olmaz." derler. Halk, tuz ihtiyacını karşılayabilmek için çeşitli çareler aramaktadır. Bütün Eğiste halkı bir araya gelir ve bu sıkıntıdan kurtulmanın yollarını aramaya başlarlar. Herkes bir fikir ortaya atar; ancak hiçbiri akla yatkın bulunmaz. Sonunda sivri akıllının biri, "Kimde ne kadar duz varısa getirsin!" der. Herkes evinde ne kadar tuz varsa getirir. Tam bir okka tuz toplanır. Sivri akıllının fikriyle tuzu boş bir tarlaya ekerler.

Uzunca bir zaman tuzun filizlenmesini, boy vermesini beklerler ancak tarlada hiçbir değişiklik görülmez. Bunun sebebini araştırmak için köyden birkaç kişi görevlendirilir. Uzun süren gözlemlerden sonra teşhis konulur. Tuzu sinekler yemektedir. Bundan kurtulmak için uzun süre sinekler kovalanır, ilaçlama yapılır ancak başarılı olunamaz.

Sonunda sinekleri vurmaya karar verirler. Bütün köy halkı ellerinde tüfeklerle sinek avına çıkar. Av sırasında bir sinek köylülerden birinin alına konar. Alına sinek konan adam hafif bir ıslıkla arkadaşına seslenir ve parmağı ile alındaki sineği gösterir. Arkadaşı nişan alır ve tüfeği ateşler. Hem sineği hem de arkadaşını öldürmüştür. Sonra silah sesinden uçan sineklerin ardından,

Silahı ateşleyen köylü:

"Bir sizden, bir bizden; biz de olduk bir okka duzdan." der. (Kaynak Kişi: Mehmet YÜKSEL, Hadim 1932, ilkokul mezunu, babasından dinlemiş, 20 Mart 2016)

**OSMANLI DÖNEMİ 'SÖZEL MİZAH GELENEĞİ'NE AİT BİR
ESER: DA'VÂ-YI TUYÛR***
**A TEXT OF 'ORAL HUMOUR TRADITION' FROM OTTOMAN
PERIOD: DA'VÂ-YI TUYÛR**

Erhan ÇAPRAZ **

Öz

'Türk sözel mizah geleneği'nin bugününü anlamak ve geleceğe sağlıklı bir şekilde aktarımını sağlayabilmek için bu geleneğin tarihî süreç içerisinde yaşadığı değişim ve dönüşümleri bilmek elzemdir. Bu itibarla, Osmanlı dönemine ait ve Ağâh Sırrı Levend'in 'gülmece' olarak nitelendirdiği "Da'vâ-yı Tuyûr" adlı bir anlatı ele alınacaktır. Öncelikle, anlatıdaki mizahla ilgili unsurlar tespit edilerek anlatının mizahî karakteri ortaya konulacaktır. Daha sonra ise anlatının ulaşabildiğimiz cönk, mecmua ve taş baskı eserlerden de izini sürerek 'Türk sözel mizah geleneği' içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu sayede, bir taraftan Osmanlı dönemi Türk mizahına ait bir metin tanıtılırken, diğer taraftan metnin 'mizah literatürümüz' açısından yeri ve önemi ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Gülmece, Osmanlı dönemi Türk mizahı, sözel mizah geleneği, kuşlar.

Abstract

To understand today's Turkish oral humour tradition and to transfer this tradition to future, we have to know how this tradition changed and transformed in historical process. Therefore, in this study we are going to study on Dava-yı Tuyur which was qualified as "humour" by Ağâh Sırrı Levend. Firstly, the elements which contains the humour will be determined to understand the texts' humour characteristic. Then, this texts place in Turkish Oral humour tradition will be identified by using conks, mecmuas and litographic texts. In this study Dava-yı Tuyur will be introduced and Dava-yı Tuyur's importance in humour literature will be explained.

Keywords

Humour, Turkish humour in Ottoman period, oral humour tradition, birds.

* Bu yazı, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü tarafından 06-08 Ekim 2016 tarihinde düzenlenen Uluslararası Genç Akademisyenler Kültür Kongresi'nde sunulan bildirinin yeniden düzenlenerek genişletilmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü, e-posta: erhancapraz38@gmail.com, erhancapraz@nevsehir.edu.tr

*Şüphe yok ki her şekl-i edep,
her tarz-ı tahrir ve tefekkür,
muayyen bir cemiyetin bir zaman-ı muayyendeki
muayyen bir sanatının mahsulüdür.*

M. Fuad Köprülü

GİRİŞ

‘Türk sözel mizah geleneği’nin Türklerin henüz Anadolu’ya gelmeden önce teşekkül ettiği muhakkaktır.¹ Zira -en azından- İslâm öncesi döneme ait izler taşıyan Dede Korkut hikâyelerindeki “mizahî çizgiler” ve “ünlü kadın tiplmesi” bu dönemdeki “canlı bir gülmece dünyası”nın varlığını işaret etmektedir (Kortantamer 2007: 4; Ertop 1977: 12). Fakat, başlangıçta tamamen ‘sözlü kültür ortamı’ içinde şekillenen bu geleneğin ancak XIII. yüzyıldan itibaren, özellikle de Nasreddin Hoca ile birlikte takip edilebilir bir nitelik kazandığı görülmektedir (Kortantamer 2007: 5).²

Osmanlı dönemi, Anadolu Selçukluları ile beyliklerin de taşımış olduğu birikimle Türk mizahında oldukça üretken bir evreyi teşkil eder. Tunca Kortantamer’in ifade ettiği üzere, “Osmanlı dönemi Türk mizahında özellikle vurgulanması gereken husus, çok zengin ve çeşitlilik arz eden bir mizah literatürünün varlığıdır. Bu mizah dünyasında toplumun alt ve üst katmanları arasında, sanılandan çok buluşma noktası bulunur ve mizahın her türlü üretilmiştir” (2007: 49). Dolayısıyla bu dönemde mizah, hemen hemen tüm edebî türler içinde “zorunlu” veya “isteğe bağlı” temel unsur konumuna yükselmiştir. Bu durum, Osmanlıların ‘mizah’a ve ‘mizahî üslub’a oldukça bağlı olduklarını açıkça ortaya koymaktadır (Ambros 2009: 70, 84).

Yazımızda ele alacağımız “Da’vâ-yı Tuyûr”³ adlı eser, Osmanlı dönemine ait olup Ağâh Sırrı Levend’in ifadesiyle “gülmece (hezl)”⁴ niteliği taşımaktadır (Levend 1971: 42). Eserin tespit

¹ Osmanlı mizahında hem sözlü, hem de yazılı gelenek birlikte gelişmiştir (Türkmen 2000: 5). Fakat Ferit Öngören’in de ifade ettiği gibi Osmanlı mizahının en temel özelliklerinden biri onun ‘sözlü’ bir mizah oluşudur. Zira ona göre, Osmanlı’da oyun için önceden bir metin yazılmadığı gibi, oyunu icra eden kişinin oyun sırasında yapacağı buluşlar, başlıca “değer” ve “hüner ölçüsü” sayılmıştır (Balcioglu-Öngören 1976: 50). Fakat diğer taraftan bu dönemde metin önceden yazılmış olsa bile metnin aynı zamanda sözlü kültür ortamına dönük bir yapısı vardır. Ayrıca bu metinlerin ‘icra bağlamı’na göre ‘dinleyici’yle kurulan iletişime bağlı olarak her defasında yeniden gerçekleşen bir ‘sanatsal üretim süreci’ (re-production) de söz konusudur. Dolayısıyla sanatçının her durumda bir ‘sözleşme’ faaliyeti içerisine girdiğini ifade edebiliriz. Tabii burada bizim neden ‘sözlü’ yerine, ‘sözel’ kavramını tercih ettiğimiz akla gelebilir. ‘Sözlü’ (şifahi/ oral/ verbal) kelimesinin “anlam alanı”nın ‘söze dayanan, sözle ilgili’ anlamına gelen ‘sözel’ kelimesine göre daha dar olduğunu söyleyebiliriz. Zira sözlü kültür ortamında teşekkül eden ürünler aynı zamanda “ritim” ağırlıklıdır. Ritim, hatırlamayı kolaylaştıran önemli bir unsurdur. Ritimden anlaşılması gereken, “sesin icrası” ve “müziğin melodisi”ne ek olarak metnin icrası sırasında ortaya çıkan “mihaniki hareketler”dir (Görkem 2009: 416-417). Dolayısıyla bu ortamda teşekkül eden her ürün, müziğin yanında anlatıcının ‘söz’ ve ‘eylem’leriyle bütünleşen dinamik bir yapının eseridir.

² Aziz Nesin, Türk mizahının tarihî gelişim sürecini sekiz ana bölümde ele almaktadır. Bunlar: 1. “Eski Türk mizahı dönemi”, 2. “Nasreddin Hoca dönemi”, 3. “İki kolda yürüyen Divan ve Halk Edebiyatı’nda mizah dönemi”, 4. “Diyoben ve devamı olan mizah gazeteleri dönemi”, 5. “İkinci Meşrutiyet mizah fırfırası dönemi”, 6. “Cumhuriyet dönemi”, 7. “Markopaşa ve devamı olan mizah gazeteleri dönemi”, 8. “Kesin olarak özgünlüğü, kişiliği oluşmaması ve eskilerin izinden gidilen son dönem” (1973: 10).

³ Eserin adı, yazmalar içerisinde sadece Cönk 26’da (bk. Ek 3) belirtilmiştir. Burada eser, “Da’vâ-yı Tuyûr” başlığı altında kaydedilmiştir. Bu yüzden yazımızda “Da’vâ-yı Tuyûr” adı ve imlâsı tercih edilmiştir.

⁴ Levend, ‘gülmece’yi, kişilerin ya da olayların ele alındığı “şaka” ve “alay” yollu “gerçek” veya “mantık dışı, uydurulmuş asılsız bir hikâye” olarak kabul etmektedir (1971: 37). Büyüklüklerin birinin hayatını ve karakterini canlandırması, bazı toplulukların özelliklerini yansıtmaya veya hiç kimseye değinmeden insanoğlunun acınacak, gülünecek durumlarını, ruh hâllerini belirtmesi gülmece’nin temel hedeflerinden biridir (Türk Dili ve Edebiyatı

edebildiğimiz kadarıyla dört adet 'yazma', iki adet de 'taş baskı' olmak üzere toplam altı adet nüshası bulunmaktadır.⁵ Eserin mevcut yazmalarından ilki, Ömür Ceylan'ın "Kuşlar Dîvânı / Osmanlı Şiir Kuşları" adlı eserinde yayımlanmıştır (2007: 16-17). Yazmalardan ikisi, Millî Kütüphane'de "06 Mil. Yz. Cönk 26" ve "06 Mil. Yz. Cönk 40" adlı cönklerde bulunmaktadır ve birbirinin 'çeşitlenmesi' niteliğindedir. Cönklerden birinde de metin, "Türkî - Da'vâ-yı Tuyûr" başlığı altında kaydedilmiştir (06 Mil. Yz. Cönk 26; bk. Ek 3). Son yazma nüsha ise Agâh Sırrı Levend'in şahsi kütüphanesinde olup şimdilik bu nüshaya ulaşılamamıştır (Levend 1971: 42). Eserin iki adet de 'taş baskı' nüshası vardır.

Eserin olay örgüsü, nüshalarda şu şekildedir:

Ömür Ceylan'ın eserindeki metnin (M1) olay örgüsü:

1. Güvercinlik Kasabası mahallelerinden Üveyik Mahallesi'nde meskun Karagöz Çelebi ibn Atmaca isimli zayıf kuş, Kuşadası mahkemesine giderek Kazoğlu Çakırpençeli Şahin Ağa bin Sungur ile Balaban Bölükbaşı ibn Doğan'dan davacı olur ve onları mahkeme huzuruna getirir.

2. Karagöz, mahkemeye: "Yoldaşım Çaylak ile Kazovası tarafından gelir iken yolda Turna Karyesi gölü üst tarafında Kartal tepesi adlı mevziye kuşluk vakti konduk. Burada elimizin kazancıyla satın aldığımız Tuti, Kumru, Kanarya ve İspinoz adlı cariyelerimiz ile Keklik isimli gulamımız karşımızda sek sek oynarken, bu kan dökücü Şahin ile aman dinlemez Balaban üzerimize saldırarak cariyelerimizi ve gulamımızı perişan edip ele geçirdi. Biz 'kuşça can' ile onlara karşılık veremeyerek kanatlarımız ve kuyruğumuz kırıldıktan sonra kaçmaya karar verdik. Allah'a şükür ki kurtulduk." der.

3. Hüthüt Çavuş, durumu padişah Simurg-ı Anka'ya arz eder. Padişah da onların zulmünü ve tecavüzünü uygun görmediğinden olayın soruşturulmasını ister.

Ansiklopedisi 1986: 109). Diğer taraftan gülmece, eski geleneksel kabulde "hezliyat", "şathiyat" ve "müzah" tabirlerinin sınırları içerisinde değerlendirilmiştir (Kutay 2013: 9). Fakat Klâsik edebiyatın edebî türleri içerisinde 'mizah'ın "büyük bir rol oynaması" (Ambros 2009: 70) gülmececi 'latife', 'hezl', 'müzah', 'mutayebe', 'mülatafa', 'hecv', 'tariz', 'tehzil', 'şathiyat' gibi isimler altında kullanım alanını oldukça genişletmiştir. Bu yüzden Dilek Batislam'ın da ifade ettiği üzere bu türleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak oldukça zordur (2013: 236). Fakat gerek Agâh Sırrı Levend'in gerekse bazı temel kaynakların görüşleri doğrultusunda 'latife'yi 'şaka'; 'hezl' ile 'müzah'ı 'gülmece ve alay'; 'mutayebe' ile 'mülatafa'yı 'şakalaşma'; 'hecv'i 'yergi'; 'tariz'i 'sataşma' ve 'taşlama'; 'tehzil'i 'alaya alma' ve 'gülünç hâle getirme' ve 'şathiyat'ı 'saçma sözler' olarak kabul etmek makul gözükmektedir (Levend 1971: 40; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi 1986: 109; Altunel 2003).

⁵ İnceleme ve değerlendirmede kullandığımız nüshaları ve bu nüshalar hakkındaki bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz: **Ömür Ceylan'ın eserindeki metin:** Metin, Süleymaniye Kütüphanesi Zühdi Bey Koleksiyonu 154/3 numaralı mecmuada kayıtlıdır. Giriş kısmında 'Latife' olarak yazıldığı açıkça ifade edilen metnin, sonuç kısmında yazılış senesi olarak 1259 [M. 1843] yılı belirtilmiştir. Bu nüsha çalışmada M1 olarak gösterilmiştir (bk. Ek 1).

06 Mil. Yz. Cönk 40'daki metin: Millî Kütüphane'de bulunan Yz. Cönk 40, 210x154 mm ebadında olup, talik, nesih ve rika yazı stilleriyle oluşturulmuştur. Dili Türkçedir. 75 varaktır. Müstensih Ahmed Hoca Efendi'dir. İstinsah yeri belli olmamakla beraber, istinsah tarihi 1244 [M. 1828]'tür. Halk Edebiyatı ile ilgili olan bu cönte yer alan eser, başlıksız olarak kaydedilmiştir. Bu nüsha çalışmada M2 olarak gösterilmiştir (bk. Ek 2).

06 Mil. Yz. Cönk 26'deki metin: Millî Kütüphane'de yer alan Yz. Cönk 20, 240x110 mm ebadında olup rika yazı stiliyle oluşturulmuştur. Dili Türkçedir. 19 varaktır. İstinsah eden ve istinsah yeri belli olmamakla birlikte, istinsah tarihi 1253 [M. 1836]'tür. Tamamen Halk Edebiyatı ile ilgili olan cönte yer alan eser "Türkî - Da'vâ-yı Tuyûr" başlığı altında kaydedilmiştir. Bu nüsha çalışmada M3 olarak gösterilmiştir (bk. Ek 3).

Taş baskı metin 1: Taksim Atatürk Kitaplığı Muallim M. Cevdet Osmanlıca Kitapları arasında yer alan eser, 17x12 ebadında olup 7 sayfadan oluşmaktadır. Basım yeri ve tarihi belli değildir. Eser, "Kuşların Birbiriyale Muhakemelerinin Hikâyesi" adı altında basılmıştır. Bu nüsha çalışmada M4 olarak gösterilmiştir (bk. Ek 4).

Taş baskı metin 2: Taksim Atatürk Kitaplığı Muallim M. Cevdet Osmanlıca Kitapları arasında yer alan eser, 15x11 ebadında olup 5 sayfadan ibarettir. Eserin son iki sayfası eksiktir. Basım yeri ve tarihi belli değildir. Eser, "Kuş Hikâyesi" adı altında basılmıştır. Bu nüsha çalışmada M5 olarak gösterilmiştir (bk. Ek 5).

4. Olay, Şahin Ağa ile Balaban Bölükbaşı'dan sual olunduğunda onlar bu suçlamaları inkâr eder.

5. Bunun üzerine Karagöz Çelebi'den olayın ispatı için tarafsız şahitler talep olunur. Fasihü'l-lisan el-Hac Kırlangıç Efendi, Hafızü'l-kelam Bülbül Efendi, Seyit Yeşilbaşlı Ördek Efendi, Müezzîn Molla Horoz Efendi ve Akbaba Efendi de ona şahitlik eder.

6. Daha sonra Şahin Ağa ile Balaban Bölükbaşı, ilk olarak Kırlangıç Efendi'nin ilmiyle amel etmediğini, izinsiz halkın elbiselerine ve mescitlerine girdiğini, yavrularıyla halkın elbiselerine ve silahlarına pislediğini ve çok ses çıkararak halkı daima taciz ettiğini söyler. İkinci olarak Bülbül Efendi'nin bilmesi farz iken Kur'an'ın usulüne uygun okumayı bilmediğini ve güzel sesle şarkı söylemek haram iken kendisinin daima şarkı söylediğini belirtir. Üçüncü olarak Yeşilbaş Ördek Efendi'nin Hz. Peygamber'in soyundan gelmediği hâlde başına yeşil bez sarıp hilafet suçu işlediğini ifade eder. Dördüncü olarak Molla Horoz Efendi'nin komşuların tavuklarını tutarak izinsiz ve nikâhsız tasarrufta bulunduğunu ve gusletmeden kendi isteğine göre ezan okuyup halkı vakitsiz uykudan uyandırdığını dile getirir. Son olarak da Şeyh Baykuş Efendi ile Akbaba Efendi'nin bunak olduklarını belirterek onların şahadetinin makbul olmadığını söylerler. Bu itibarla olayın daha çok soruşturulmasını isterler.

7. Bu sırada mecliste hazır olan Baba Leylek, Hacı Devekuşu, Saka Kuşu ve Karga Dede de daha önce şahitlik edenlerin şahadetini onaylar.

8. Bunun üzerine Şahin Ağa ve Balaban Bölükbaşı çok sert azarlanarak, çok uzun süre hapis ve üç gün üç gece aç ve susuz bırakılma ile cezalandırılır. Sene 1259.

"06 Mil. Yz. Cönk 40" (M2) ve "06 Mil. Yz. Cönk 26"daki (M3) metnin olay örgüsü:

1. Hıra sahrasında [sahra-yı a'lâda, M3] Kuşadası'nda Çaylak tepesi sakinlerinden Karagöz isimli kişi mahkemeye gidip Kaz dağı sakinlerinden yol kesici Şahin'den davacı olur.

2. Mahkemeye: "Kuşluk zamanında Tuti ve Kumru isimli cariyelerimiz ve Kartal biraderimiz ile kendi mekânımıza konmuştuk. Kartal biraderimiz ile Tuti ve Kumru isimli cariyelerimize Tavşancıl türküsünü okuyorduk. Bu esnada Keklik isimli kölemiz de seke seke oynuyordu. Tam bu sırada Kaz dağı sakinlerinden yol kesici Şahin, başına üsküfünü giyip yabana kaçan tellerini takınıp bir güzel Bildırcın gibi atna binip geldi. Cariyelerimize ve kölemize sarkıntılık edip onları eğlenmekten alıkoymak istedi. Eğlencemizi altüst edip hepimizi Akbaba tepesinden aşağı yuvarladı. Nazik elbiselerimizi ve şerefli giysilerimizi paramparça edip bizi zevkimizden ve mekânımızdan uzaklaştırdı. Bu yüzden şeriat hükümlerine göre davamızın görülmesini isteriz." der.

3. Mahkeme, Şahin'e bu isnatları yönelttiğinde Şahin hemen inkâr eder.

4. Bunun üzerine inanılır kimselerden Sığırcık ile Martı mahkemeye gelip anlatılanların gerçek olduğunu belirttikten sonra şöyle bir açıklama yapar: "Gece yarısı Müezzîn Molla Horoz öttüğünden dolayı sabah zannedip Ördek Çelebi hazretlerinin sarayına gitmeyi murat eylediğimizde üzerimizden 'vay nefsi' nidalarıyla birlikte bir gürültü geldi. O esnada zalim Şahin'i, yoksul Karagöz'ü ve dertli Kartal'ı önüne katıp kovalarken gördük. Bu hususta şahidiz ve şahitlik de ederiz."

5. Şahin, bu açıklamaları da tamamen inkâr ettikten sonra hususun iyice soruşturulup kendisinin temize çıkarılmasını ister.

6. Bunun üzerine, nakışlarıyla tuhaf kuşlardan biri olan şeyh oğlu şeyh Baykuş Efendi, Akbaba hazretleri, Müezzîn Molla Horoz, Kırlangıç Efendi, tüm makamların sahibi Bülbül Efendi, Seyit Ördek Çelebi ve pir kuşlardan Üveyik, Tavus ve Kerkes de Şahin'in suçlu olduğuna şahitlik eder.

7. Bu defa da Müftü Doğan Efendi (M3), Şeyh Baykuş Efendi'nin harabe yerlerde yaşayıp

halk ile yakınlık kurmadığından dolayı sözlerinin yalan olduğunu; Akbaba'nın kendini il hakkında korumadığını (M3); Müezzîn Molla Horoz'un ezan günde beş kere okunurken kırk defa okuduğunu, nikâh dörtten fazla caiz değilken günde kırk Tavuk ile nikâhlandığı ve onların üzerinden hiç inmediğini; Kırlangıç Efendi'nin halkın evlerine yuva yapıp onları taciz ettiğini; Bülbül Efendi'nin Kur'an'da güzel sesle şarkı okumak caiz olmadığı halde güzel sesiyle şarkı okuyup harama bulaştığını [güle âşık olduğunu ve âşıkların da mecnun olduğunu, M3]; Yeşilbaş Ördek Çelebi'nin soy ve nesil bakımından gerçek Seyit olmadığını [çok merhametli olduğunu, M3]; Ügü [asabi, M3], Tavus [densiz, M2] ve Kerkes'in [çok merhametli, M3] yaşlı/kocamış olduklarından dolayı sözlerinin doğru olmama ihtimali bulunduğunu belirterek onların şahitliklerinin geçerli olmadığını dile getirir.

8. Bunun üzerine Karagöz ile Kartal, mahkeme huzurunda feryat ederek, "Ey ümmet-i Muhammed! Bu Şahin'i nasıl bilirsiniz?" diye sorduğunda orada hazır bulunan Müslümanların da (Hüthüt Çavuş, Turaç, Keklik, Kuğu, Saksığan, Karabatak ve Yarasa) Şahin'in öteden beri zalimliğini ikrar etmesi üzerine, Şahin elleri ve boynu bağlı bir şekilde Hüthüt Çavuşla Hakan Zümrüdüanka'ya [Şems-i Anka, M3] gönderilerek üç gün üç gece hapsedilir.

"Taş baskı metin 1" (M4) ve "Taş baskı metin 2"deki (M5) metnin olay örgüsü:

1. Kibar kuşlardan Güvercin, Baba Şahin'i, Doğan ibn Sungur'u, Karakuş'u ve Karagöz'ü Kuşadası mahkemesine giderek şikâyet eder.

2. Güvercin şikâyetinde der ki Kenan Kar dağı kıyılarında bir su kenarında Kumru, Tuti ve Kanarya isimli cariyelerimizle kendi hâlimizde safa ederken Baba Şahin, Doğan ibn Sungur, Karakuş ve Karagöz bölükbaşı izinsiz ve teklifsiz haremimize girdi. Bize hakaret edip zarar vermek muratları anlaşılınca ayaklarına kapanıp aman diledik. Bu zulme kimse tahammül edemez deyip ağlaştık. O vakit Şahin Ağa dedikleri amanına/bağışına bakın dedi. Cariyelerden Bildircin'ı, Selvan'ı ve Üveyk'i avlayıp bez yırtar gibi paramparça edince kaçmayı murat ettik. Kendimizi ve kanatlarımızı perişan edip huzurunuzda geldik.

3. Mecliste hazır olan Akbaba, Tavus, Devekuşu ve Kerkes [Melik ibn Simurg-ı Anka, M5] onların hâlini gördükten sonra efendi hazretlerine Şahin'in, Doğan ibn Sungur'un, Karakuş'un ve Karagöz'ün suçlu olduklarını söyler.

4. Efendi hazretleri de bir müressela [=resmî kadı mektubu] yazıp Hüthüt Çavuş'a verir ve Hüthüt Çavuş'tan onları bulup mahkeme huzuruna getirmesini ister.

5. Hüthüt Çavuş müresselayı alıp yola çıkar. Yolda Sabahi Saka Baba'yı avlanırken görür ve ona suçlu kuşları sorar. O da suçlu kuşların önlerine bir takım Turna'yı katıp Kartal ovasına doğru gittiğini söyler.

6. Hüthüt Çavuş da Kartal ovasına varır. Orada yaşayan Hacı Saksığan, İrap Karga Bekir, Çil Bildircin ve Sığırcık, ona suçlu kuşları gördüklerini, fakat nereye gittiklerini söylemeye korktuklarını söyler. Bunun üzerine Hüthüt Çavuş onlara müresselayı göstererek onların cezalandırılacağını aktarır. Onlar da bu duruma şükredip, suçlu kuşların Kartal Ağa'nın konağında misafir olduğunu söyler.

7. Hüthüt Çavuş, Kartal Ağa'nın konağına gider. Orada suçlu kuşları zevk ü safa ederken bulur. Onları müresselanın icap ettirdiği üzere Kuşadası mahkemesine davet edip, mahkeme huzuruna götürür.

8. Suçlu kuşlar yolda Hüthüt Çavuş'a kendisini Angut, Güvercin, Hint tavuğu ve Tavukgöğsü ile besleyeceklerini söyleyerek, onları bir dava için mi, yoksa bir ziyafet için mi götürdüğünü sorar. Hüthüt Çavuş da onlara büyük bir ziyafetin olacağını söyler.

9. Hüthüt Çavuş, suçluları hâkimin huzuruna getirir. Hâkim, onlara davacılarının

olduğunu ve davacıları ile yüzleşmelerini söyler. Onlar da ayağa kalkıp davacıları ile yüzleşir.

10. Suçlu kuşlar kendilerine isnat edilen suçların iftira olduğunu söyleyerek⁶ şayet suçlu olsaydık boyun eğip mahkeme huzuruna gelmezdik derler. Kendilerine isnat edilen suçların ispat edilmesini isterler.

11. Bunun üzerine kadı efendi, davacıları dönüp olayı ispat edip edemeyeceklerini sorar. Davacı kuşlar da tüm kuşların kendilerine ispat olduğunu söyleyerek öncelikle 'muhsin' ve 'mükellef' Hacı Laklak Baba'yı, en büyük ulemalardan 'fazıl' ve 'kocabaşı' Baykuş Efendi'yi, Müezzinz Molla Horoz Efendi'yi ve Hz. Peygamber'in soyundan gelen Şecereli Emir Çelebi Yeşilbaş Ördök Efendi'yi mektupla mahkeme huzuruna davet eder. Onlar da gelip mahkemede suçlu kuşların aleyhine şahitlik eder.

12. Bunun üzerine suçlu kuşlar yine kendilerini müdafaa etmeye başlar. Hacı Laklak Baba'nın kış günü kendilerinin gezdiği mahalde gezmediğini ve bu durumu kadı efendinin de bildiğini söyleyerek onun şahadetinin yalan olduğunu beyan ederler. Bunun üzerine kadı efendi onlara hak verip, 'edepsiz' olarak nitelediği Hacı Laklak Efendi'nin huzurdan alınmasını emreder. Baykuş Efendi'nin geceleri dam başında ötmekten başka bir iş yapmadığını ve bu durumu kadı efendinin de bildiğini söylerler. Kadı, Hüthüt Çavuş'a emrederek onun da huzurdan alınmasını ister. Horoz Efendi'nin uçmayı bilmediğini, dolayısıyla kendilerine isnat edilen suçları bilemeyeceğini söylerler. Kadı efendi, böyle yalan şahadetin kendisine yakışmadığını söyleyerek onun da huzurdan alınmasını emreder. Kadı efendi, bu üçünün şahadetinin yalan olduğu ortaya çıktı, bu yüzden senin de şahadetin makbul değildir, diyerek Yeşilbaş Ördök Efendi'nin de huzurdan alınmasını ister.

13. Mahkemenin sonunda kadı efendi, iki tarafı birbiriyle barıştırarak, bir daha böyle bir harekette bulunmamaları hususunda onları uyarır.

Yukarıdaki olay örgülerinden de anlaşılacağı üzere eser, tüm kahramanları ve yer adları kuş isimlerinden seçilmiş bir 'mahkeme hükmü' şeklinde kurgulanmıştır. Tüm nüshalarda bu ana çatı korunmakla birlikte, kahraman ve yer adlarını teşkil eden kuş adlarında bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Taş baskı eser/ler/de karşımıza çıkan en önemli değişiklik ise anlatının sonunda, yani davanın karar kısmında yer almaktadır. Burada iki tarafın barıştırılarak davanın halledilmesi söz konusudur.

1. Metnin mizahî karakteri

Metindeki mizahi unsurlar, 'kuşlar'ın temsiline bağlı olarak kurgulanmıştır.⁷ Kuşlar, toplumun çeşitli kesimlerinden 'tip'leri temsil eder. Metinde hemen hemen yirmi beş kuş, meşrep ve meslekleri farklı yirmi iki insanı temsil etmektedir:⁸

⁶ M5'te anlatının bundan sonraki kısmı bulunmamaktadır (bk. Ek 5).

⁷ Kuşlar, Türklerin geleneksel kabulünde önemli bir 'konum'a ve 'işlev'e sahiptir. Daha destanlar döneminden itibaren birer "tabiat unsuru" ve "süs" olmanın yanında toplumsal yaşamın önemli bir belirleyicisi olan "inançlar sistemi"nin de "bütünleyici" ve "perçinleştirici" bir halkasını oluşturmuştur (Ersoylu 2015: 33). Gök Tanrı'ya yakın olduğu düşünülen kuşların uğurlu sayılması ve ölen bir insanın ruhunun kartal, kaz gibi bir kuş şeklinde tasavvur edilmiş olması bu sistemin bir parçasıdır. "Kök" ve "menşe"i ifade eden "ongun"lar da Oğuz boylarının armalarında bir kuşa karşılık gelecek şekilde sembolize edilmiştir (Ögel 1993: 32, 355-368). Fakat Türk mitolojisinde yaygın olarak karşımıza çıkan tüm bu kullanım şekillerinde asıl dikkati çeken husus, kuşların 'gerçek boyut'uyla ilintili bir yapıda yer almasıdır. Zira Asya'nın güney kültür mitolojisinde yer alan Anka, Hüma ve Simurg gibi "büyük" ve "gerçeklikle ilgisi olmayan" kuşların Türk mitolojisindeki yerini güçlü doğanlar, büyük alıcı kuşlar veya kartallar (kara-kuşlar) almıştır (Ögel 2014: 163). İslamiyet'in kabulüyle birlikte de kuşlar deyimden şüire, mimariden mezar taşlarına kadar hayatın her alanında zengin bir kullanım imkânına kavuşmuşlardır (Ceylan 2015: 8-9; Akalın 1993: 11-155). Öyle ki bir taraftan "kuşbâzi (kuşçuluk)" adı altında günlük yaşamda yaygın bir meşgale haline alan kuşlar diğer taraftan "edebî boyut"ta işlenerek divan şiirinin temel referans kaynakları arasında yer almıştır (Ceylan 2015: 9, 18-247). Ayrıca tasavvuf kültüründe de kuşlar, mühim bir yere sahiptir. Sufiler, "tasavvufi

	M1	M2	M3	M4	M5
Anka	Hakan	Hakan	Hakan	Hakan	Hakan
Hüthüt	Çavuş	Çavuş	Çavuş	Çavuş	Çavuş
Doğan	-	-	Müftü	-	-
Karagöz	Çelebi	Yoksul	Yoksul	-	-
Kartal	-	Karagöz'ün biraderi	Karagöz'ün biraderi		
Çaylak	Yoldaş				
Tuti	Cariye	Cariye	Cariye	Cariye	Cariye
Kumru	Cariye	Cariye	Cariye	Cariye	Cariye
Kanarya	Cariye	-	-	Cariye	Cariye
İspinoz	Cariye	-	-	-	-
Keklik	Köle	Köle	Köle	-	-
Şahin	Haydut	Haydut	Haydut	Ağa	Ağa
Sığircık	-	Toplumda itimat edilen kişi	Toplumda itimat edilen kişi	-	-
Martı	-	Toplumda itimat edilen kişi	Toplumda itimat edilen kişi	-	-
Horoz	Müezzin / Molla	Müezzin / Molla	Müezzin / Molla	Müezzin / Molla	Müezzin / Molla
Baykuş	Şeyh	Şeyh	Şeyh	Ulema	Ulema
Akbaba	Hazret / Ulu zat	Hazret / Ulu zat	Hazret / Ulu zat	-	-
Kırlangıç	Âlim	Âlim	Âlim	-	-
Bülbül	Hafız	Hafız	Hafız	Hafız	Hafız
Yeşilbaş Ördek	Seyit	Seyit	Seyit	Seyit	Seyit
Saka	-	-	-	Baba	Baba
Leylek	-	-	-	Muhsin ve Mükellef	Muhsin ve Mükellef
Üveyik	Pir	Pir	Pir	Pir	Pir
Tavus	Pir	Pir	Pir	Pir	Pir
Kerkes	-	Pir	Pir	-	-

ve ahlaki konuları daha basit bir dille anlatabilmek için bazen kuşlarla ilgili örneklerden veya hikâyelerden yararlanmışlardır." (Tosun 2014: 51).

- ⁸ Kuşlara bağlı bu temsil şekli, yani 'alegorik anlatım' tarzı, Türk, Arap ve İran edebî geleneğinde ve özellikle tasavvufî niteliğe sahip bazı eserlerde yaygın olarak kullanılmıştır (Açıl 2013: 17-39). Örneğin seyr ü süluk yollarını kuşların diliyle sembolik olarak anlatan İbn Sînâ'nın *Risâletü't-tayr* adlı eseri, Şehabeddin Sühreverdî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş; Ferîdüddin Attâr tarafından da *Mantku't-tayr* adı ile en mükemmel şekline ulaştırılmıştır (Şehabeddin Sühreverdî 2016: 107). Bizde Gülşehrî'nin *Mantku't-tayr*'ı, Ali Şîr Nevâyî'nin *Lisânü't-Tayr*'ı ve Derviş Şemseddin'in *Deh Murg'u* Ferîdüddin Attâr'ın tesiriyle zengin bir alegorik anlatım tarzının teşekkülünü sağlamıştır (Tosun 2014: 52). Ayrıca Divan edebiyatı nesrine ait bazı eserlerde de buna benzer temsil şekilleri kullanılmıştır. Mesela El-hâcc Nûrî Efendî'nin münşeatında yer alan ve ölü bir horozun zıfâf gecesinde anlatıldığı "Zürefâdan Bir Zâta Hediye Gelen Horosun Teşekkürüyle Zifâf Hikâyesi" adlı anlatı (El-hâcc Nûrî 1289: 111-112), Kastamonulu Fuâdî'nin bülbülün güle olan aşkını ve güzel sesini kıskanan karga, saksâğan ve kuzgun gibi kuşların çeşitli iftiralarla bülbülü Hz. Süleyman'a şikâyet etmelerini konu alan *Bülbüliyye*'si (Yazar 1999) ve yine Birrî Mehmed Dede'nin bülbülün gülden ayırmak için uğraşan karga, saksâğan gibi kuşların sembolize edilerek anlatıldığı *Bülbüliyye* adlı mesnevisi (Birrî Mehmed Dede 2004) tespit edebildiğimiz örnekler arasında yer almaktadır. Bu ve buna benzer örnekler, bazı kuşlar etrafında geleneksel kabullerin varlığını ve bu geleneksel kabullerinin metnin inşasında ne kadar etkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Fakat metinde, 'alegorik olan' ve 'konuşan' kuşlardan bazılarının 'meşrep' ve 'meslek'lerine aykırı hareket etmesi mizahı doğurur. Dolayısıyla anlatıda mizah unsuru 'zıtlık' (ironi) ile sağlanmış olmaktadır:

Baykuş, bunaktır (M1); 'şeyh' olduğu halde virane yerlerde yaşayıp halk ile ünsiyet kurmaz (M2, M3, M4, M5). Akbaba, bunaktır (M1); 'hazret' bir kişiliğe sahip olduğu hâlde il hakkından kendini sakınmaz (M2, M3). Horoz, uçmayı bilmez (M4, M5); 'müezzin' ve 'molla' bir kimliğe sahip olduğu hâlde, ezan günde beş kere okunurken, o kırk defa okur; dinen nikâh dörtten fazla caiz değilken o, günde kırk tavuğun üzerinden hiç inmez (M1, M2, M3). Kırlangıç, 'efendi' kişiliğine rağmen halkın evlerine yuva yapıp, halkı taciz etmekten geri durmaz (M1, M2, M3). Bülbül, güle âşıktır, âşıklar da mecnundur (M3); güzel sesle şarkı söylemek dinen caiz olmadığı halde şarkı söyleyerek 'hafız' kimliğine aykırı hareket eder (M1, M2, M3). Yeşilbaş Ördek, çok merhametlidir (M3); soy bakımından 'seyit' olmadığı hâlde 'seyit' geçinir (M1, M2, M3). Üveyik 'pir'dir, fakat asabidir (M3). Aynı şekilde 'pir' oldukları hâlde Tavus densiz (M2); Kerkes de merhamet hususunda ölçüsüzdür (M3). Ayrıca Ügü, Tavus ve Kerkes yaşlı/kocamış olduklarından onların sözlerinin doğru olma ihtimali zayıftır (M2).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, kuşların meşrep ve mesleğine dair aktarılan 'kısa' ve 'esprî' yüklü cevaplar, anlatıdaki ciddi atmosferi bir güldürü havasına dönüştürmektedir. Ayrıca anlatıda müftü olarak sembolize edilen Doğan'ın diğer kuşlar içinde ön plana çıkarak şahit olarak gösterilen bazı kuşları eleştirmesi, hem 'mizahı' hem de 'toplumsal eleştiri'yi doğurmaktadır. Belki de böylece toplumda meşrep ve mesleğine uygun hareket etmeyen insanların -Kortantamer'in tabiriyle- "gülünçleştirilerek cezalandırılması"⁹ (Kortantamer 2007: 66) söz konusudur.

Aslına bakılırsa anlatıda kuşlar vasıtasıyla böyle bir mizahın kurgulanmış olması, Osmanlı dönemi Türk mizah anlayışına uygun bir nitelik arz etmektedir. Zira bu dönemde hayvanlar (kuşlar), genelde insan karakterlerini temsil eden bir niteliğe sahiptir. Bu yapılırken tiplerin "gülünç yanları" ve "gülünç durumları" ön plana çıkarılmaktadır. Mizah, birbirine benzer cümlelerle ve aynı tipte esprilerle sağlanmaktadır (Kortantamer 2007: 133). Bu bağlamda anlatıda söz ve hareket komiğiyle beraber ortaya çıkan 'karakter komiği' daha baskındır.¹⁰

2. Metnin 'icra'sına ve 'icra bağlamı'na dönük tespitler

Francois Georgeon'a göre Osmanlı'da 'kolektif gülme'nin gerçekleştiği mekânlar; türlü kesimden insanların konakladığı/karşılaştığı hanlar, meddahların gittiği kahvehaneler ve Karagöz hayalîlerinin ya da Ortaoyunu oyuncularının yerleştiği "kamu meydanları"dır (1996: 83).

Jankelevitch de Osmanlı'da "mizah mekânlarının uğrak yerleri" olarak, "hareket halindeki mekânları" ya da "ulaşım araçları"nu gösterir. Buralarda "referans alınan bağlam", icra edilen/anlatılan metinler aracılığıyla sergilenir (Fenoglio-Georgeon 1996: 9). Zira "mizahi

⁹ Nitekim Sadık Kemal Tural da 'gülme' ve 'gülünç bulma' işini, kültürün iç dinamiklerinden doğan bir 'sosyal denetim şekli' olarak görmektedir. Zira ona göre bir millete mensup olan bireyler kültürün teşekkül ettiği hayat içinde toplumun değer ve normlarına karşı olmayan, ruh ve zihin bakımından uyumsuzluk, dikkatsizlik ve bedence uygunsuz hareket görüncelikle 'gülme' şeklinde bir sosyal denetim mekanizması işletmektedir (Tural 1993: 116-118).

¹⁰ 'Söz komiği', "dil aracılığıyla ortaya konulan gülme"; 'hareket komiği', "genel davranış, hareket ve eylemlerle gerçekleştirilen gülmedir. Hareket komiğinde esas olan mekaniklik, yineleme, tersine çevirme, orantısızlık ve dalgınlıktır."; 'karakter komiği', "söz ve hareket komiğiyle beraber ortaya çıkan anlamlandırma. Toplumda uyum sağlayamayan, aykırı düşünce ve davranışlarıyla sosyal gruptan soyutlanan, kabul görmeyen fıkra tipinin saflığı, iyi niyeti, dürüstlüğü, cimriliği, duygusuzluğu, acımasızlığı gibi olumlu ya da olumsuz karakterleriyle ilgili özelliklerin ortaya konduğu fıkra kompozisyonları, karakter komiğini beraberinde getirdiği için gülünçtür." (Eker 2003: 88).

nüktelerin, şakaların, karikatürlerin aktarılabilmesi ancak, referans alınan bağlam mizahının 'dolaşım alanı'nı oluşturan kişiler tarafından biliniyorsa mümkündür." (Fenoglio-Georgeon 1996: 9).

Bu bağlamda eseri saran 'çevre'ye (toplumsal ortam) yaklaşmayı denersek, eserin kurgusunun tıpkı yaşamda olduğu gibi iki yönlü bir yapı içerisinde şekillendiğini düşünebiliriz. Bize göre bu yapının ilk ayağını, toplumsal yaşamın çok zengin bir ahenk kazandığı 'doğal çevre' oluşturmaktadır. Nitekim 1874'te, İstanbul'a dönük tespitlerini eserinde aktaran Edmond dé Amicis, bu 'çevre'nin mahiyetini şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Türklerin çok sevip korudukları her cinsten sayısız kuş yüzünden İstanbul'un kendine mahsus bir neşesi ve zarafeti vardır. Camiler, korular, eski surlar, bahçeler, saraylar, her şey şarkı söyler, dem çeker, cıvılda, öter, şakır; her tarafta kanatların teması hissedilir, her tarafta hayat ve ahenk vardır. Serçeler evlere cesaretle girip çocuklarla kadınların ellerinden yem yer; kırlangıçlar yuvalarını kahve kapılarının üstüne, çarşı kubbelerinin altına yapar; sultanların veya şahısların hayratıyla beslenen sayılamayacak kadar çok güvercin sürüsü kubbelerin saçakları boyunca ve şerefelerin etrafında beyazlı, siyahlı halkalar meydana getirir; martılar sevinçle uçuşur, binlerce kumru mezarlık selvilerinin arasında sevişir; Yedikule'de kargalar öter, akbabalar daire çizerek uçar; deniz kırlangıçları uzun diziler halinde Karadeniz ile Marmara arasında gidip gelir ve leylekler ıssız türbelerin kümbetlerinin üzerinde lak lak eder. Türkler için bu kuşların her birinin güzel bir manası veya hayırlı bir tesiri vardır: kumrular sevdaları korur, kırlangıçlar yuva yaptıkları evleri yangından muhafaza eder, leylekler her kış Mekke'ye hacca gider, deniz kırlangıçları müminlerin ruhunu cennete götürür. Böylece minnet hissiyle ve dindarlıkla Türkler kuşları himaye edip beslerler, kuşlar da onların evlerinin etrafında, denizin üstünde ve mezarların arasında şenlik eder. İstanbul'da, her yerde, insanın başının üzerinde, dört bir tarafında kuşlar vardır, şehre köy neşesi dağıtan ve ruhunuzdaki tabiat duygusunu durmadan yenileyerek içinizi serinleten cıvıl cıvıl sürüler size şöyle bir dokunup geçerler." (Amicis 2013: 110-111).

Yukarıda aktarılan metne dikkatlice bakacak olursak kuşların şehrin gerek doğasıyla gerekse de insanıyla bütünleştiğini görürüz. Dolayısıyla ele aldığımız eserin de bu bütünleşmeye bağlı bir teşekkül süreci yaşamış olabileceğini tahmin edebiliriz.

Yapının diğer ayağını ise 'tip'ler üzerinden eserde asıl mizahi karakterin tesis edildiği 'toplumsal çevre' oluşturmaktadır. Eser, bu çevre üzerinden toplumsal yaşamı kuşatıcı bir niteliğe bürünerek "referans alınan bağlam"ın (Fenoglio-Georgeon 1996: 9) da çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu açıdan anlatıyı ele alırsak anlatıda 'tipler' ve 'mahkeme kurgusu' yanında asıl motive edici unsurun (motif) -eserde asıl 'çatışma'nın da doğmasına sebep- 'cariye'lere saldırılması olayı olduğunu görürüz. Bu, toplumsal yaşamda önemli bir 'hassasiyet noktası'na işaret ediyor olabilir. Nitekim, Refik Ahmet Sevengil'in aktardığı şu bilgiler, her ne kadar dönemi açısından spesifik bir özellik taşısa da bu hassasiyetin toplumsal yaşamda vücut bulmasını örnekler niteliktedir:

"Bir aralık bazı hocalar kendileri düzineyle kadın alıp kullanmak ve bırakmakla uğraşmalarına rağmen gayrimüslimlerin cariye almalarına engel olmak istemişler, birleşerek padişaha başvurup şikâyet etmiş, sonunda şöyle bir hüküm çıkarttırmışlardı: İstanbul kadısı İstanbul'da bulunan Yahudi ve başka kâfirlerle Hıristiyan evlerini denetleyecek, denetlettirecek, kimde ne kadar esir ve cariye olduğunu, bunların nereden, ne

zaman alındıklarını saptayıp bir deftere yazacaktı.

[Daha sonra] ikinci bir padişah buyruğu çıktı ki, onda da İstanbul'da bulunan Musevi ve İsevilerin esir ve cariyeye alıp kullanmalarının yasaklandığı bildiriliyordu. Aynı zamanda tüm Musevi ve Hıristiyanlara bundan sonra esir ve cariyeye alıp kullanmamaları, yakalandıkları takdirde ceza görecekları bildirilmiştir.

Padişahın emri gerçi satılan esirlerin bedellerinin sahiplerine verilmesini bildiriyordu. Nitekim bazı yerlerde böyle yapılmıştı. Fakat bazı yerlerde de İstanbul kadısı Mevlânâ Ali Efendi'nin idaresizliği, daha doğrusu ihmali, gayrimüslimlere değer vermemesi yüzünden tatsız olaylar olmuştu. Yahudiler kanuna aykırı davranarak güzel cariyeler bulundururlar; kolluk kuvvetleriyle bazı Yahudi evleri basılıp cariyeler meydana çıkarılırken çapulcular bu fırsatı cana minnet bilmişler, türlü bahaneler uydurarak, 'Bu evde cariyeye var!', 'Burada dahi var!' diyerek önüne gelen evi basıp şehrin yağma edilmesine neden olmuşlardır." (Sevengil 2014: 39-40).

Yukarıdaki alıntıda "bazı hocalar" şeklinde zikredilen zümrenin anlatıda Şahin'i sembolize ettiğini düşünürsek, bu 'düşünce' bize "referans alınan bağlam"a dönük bir tespitle bulunmaya da imkân tanır. Zira cönklerdeki anlatıda Şahin, "kuttâ-i tarîk" [=yol kesici, haydut] olarak tanıtılmaktadır. Tasavvufi gelenekte ise "kuttâ-i tarîk", sahte şeyhlere verilen bir isimdir (Cebecioğlu 2004: 387). Dolayısıyla sahte şeyhlerin bu tip davranışlarından duyulan rahatsızlığın anlatının kurgusu içinde "referans alınan bağlam"a yönelik olarak 'Şahin' ile sembolize edildiği düşünülebilir. Ayrıca bu durum, cönklerdeki anlatının mahiyetine de uygun bir özellik arz eder. Zira cönklerdeki anlatı, şeri düzenin tesis ettiği sosyal çehreyi daha açık aydınlatır bir niteliğe sahiptir. Tabii anlatı bu niteliğini 'icra bağlamı'na yönelik olarak kazanmış da olabilir.

Diğer taraftan "referans alınan bağlam", başlangıçta, bir latife olarak kaleme alınan (M1) "Da'vâ-yı Tuyûr"un sonraki süreçte sözlü kültür ortamında anlatımına bağlı olarak 'çeşitlenme'ye başlamasını da -zira, M2 ile M3 birbirinin varyantı niteliğini taşımaktadır- izah etmektedir. Bize göre bu çeşitlenmede meddahın katkısı büyüktür. Zira "Anadolu sahasında büyük meddahların yetişmesiyle birlikte bu sanatkârlar, yalnız başkalarının yazdıklarını okuyan/anlatan kimseler olmakla kalmamış, bazen yeni hikâyeler meydana getirmişlerdir. Bu eserlerin özellikle İstanbul halkı tarafından beğenilmesi üzerine, iki buçuk asır onlara benzer hikâyeler oluşturulmuş ve anlatılmıştır. [Fakat], XIX. yüzyılın ortalarından itibaren [M1'in yazılma tarihi 1843'tür.], Tanzimatla başlayan batılı hikâye ve tiyatro anlayışı sebebiyle olsa gerek, meddahlar 'meddah hikâyesi' diye isimlendirilen bu uzun hikâyeleri anlatmaktan vazgeçip *dinleyiciyi güldürmeyi amaçlayan kısa anlatılara* ve taklitle yönelmişlerdir." (Güngör 2012: 2).¹¹

İşte yazımızda ele aldığımız metnin tam da bu zamana denk düşen anlatı geleneğinin bir örneğini teşkil etmesi kuvvetle muhtemeldir. Nitekim eserin taş baskı nüshaları da bu kanaatimizi bir nevi desteklemektedir. Zira Şeyma Güngör'den edindiğimiz bilgiye göre, hikâyelerden bir kısmı anlatıldığı yıllarda yazıya alınmakla birlikte bir kısmı da 'yazmalar' ve 'sözlü kaynaklar'dan yararlanılarak 1852'den itibaren basılmaya başlamıştır.¹² Bunlardan birden

¹¹ Vurgu, bize aittir.

¹² Önceleri 'dinleyici huzuru'nda, özellikle de kahvehanelerde hikâyeci âşıklar (meddâhlar) tarafından icra edilen hikâyeler, 'yazı'nın 'sözlü kültür ortamı' ile etkileşimine bağlı olarak yaygınlaşmasıyla beraber kahvehaneci tarafından âşğın kendisine veya âşıktan dinleyen birisine kaydettirilmiş; kaydettirilen bu 'yazma' nüshalar da hikâyenin icrasını dinleyemeyenler tarafından belli bir ücret karşılığı kiralanarak icranın, icra sonrasında da okunarak yayılmasını sağlamıştır (Boratav 1987: 159). Daha sonraki süreçte ise bu yazmalar, 'litografya (taş baskı)' adı verilen bir teknikle basılarak hikâyelerin daha da geniş bir 'okuyucu kitlesi'ne ulaşması temin edilmiştir. Hatta bu süreçte 'âşık fasıllar'nda icralarda bulunan âşıkların da fasıl öncesinde veya sonrasında defterlerine

fazla basılanlar arasında bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir (Güngör 2012: 3). Ufak tefek bazı değişiklikler, bizim metnimizin taş baskı nüshaları için de söz konusudur.

Burada, metnin yazıldığı ifade edilen nüshasında yer almayan, fakat diğer üç nüshada karşımıza çıkan ve çoğunlukla meddah anlatılarında gördüğümüz bazı kalıp ifadeleri, metnin sözlü kültür ortamında anlatılmasına bağlı olarak kazandığını da düşünebiliriz: Eserin nüshalarından biri "Türkî" başlığı altında aktarılmıştır (M3). Bu başlık, muhtemelen metnin 'dinleyici huzuru'nda icra edildiğine/söylendiğine dair bir göndermedir. M2'de anlatı, "Öyle malum ola ki ..."; M4 ve M5'te ise "Rivayet olunur ki ..." şeklinde başlamaktadır. Bu, bir nevi kalıp olarak kabul edebileceğimiz ifadeler de "Râviyân-ı ahbâr ve nâkılân-ı âsâr ve muhaddisân-ı rûzgâr şöyle rivâyet ederler ki" şeklinde başlayan geleneksel hikâye metnlerinin icrasını hatırlatmaktadır. Ayrıca taşbaskısı nüshalardan birinin (M4), "Anlar ermiş muradına, bizler dahi irelim muradımıza. Âmin. Temmet." şeklinde bitmiş olması da masalarda/masal anlatmalarında karşımıza çıkan sonuç tekerlemesine (formel) işaret etmektedir. Dolayısıyla bu metin, sözlü kültür ortamında anlatılmasına bağlı olarak bazı ufak tefek muhteva ve üslup farklılıkları yanında bazı kalıpsal nitelikler de kazanmıştır. Zira sözlü kültür ortamında icralarda bulunan her âşık içerisinde bulunduğu bağlama göre geleneğe geçerli olan kalıpları kullanarak 'ibda'larda (=yaratma) bulunur (Ong 2007: 78).

SONUÇ

Bizim de bir gülmece örneği olarak burada sunduğumuz metin, Osmanlı dönemi mizah anlayışını yansıtmaya bakımından değer taşımaktadır. İlk olarak 1843 yılında kaleme alındığını tahmin ettiğimiz metin, daha sonraki süreçte 'dinleyici çevresi' ile karşılaştıktan sonra daha dinamik bir yapıya dönüşmüştür. Zira bu yapının izlerini, eserin cönk ve taş baskı nüshaları üzerinden görebilmek mümkündür. Ayrıca bu dinamik yapının teşekkülünde 'yazılı metnin 'sözleştirme'ye dönük yanının etkisinin büyük olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir. Yani bu metinler her ne kadar kaleme alınmış yazılı metinler olsalar da daha ziyade tarihî ve kolektif bir derinliğe sahip 'sözlü kültür ortamı'nın imkân ve vasıtalarına göre şekillenmişlerdir.

Temsile dayalı anlatım geleneği (alegorik anlatım) metnin teşekkülünde etkili olmuştur. Metinde hemen hemen yirmi beş kuş, toplumsal yaşamda karşılığı olan meşrep ve meslekleri farklı yirmi iki insanı temsil etmektedir. Açıkçası bu durum, bünyesinde 'referans alınan bağlam'a yönelik unsurları barındıran bir metnin teşekkülüne imkân tanımıştır. Dolayısıyla eser, dönemin sosyo-kültürel yapısına dair bazı fikirleri öne sürmeyi de mümkün kılmaktadır. Bu yüzden eser, mizah edebiyatımızın toplumsal yönü bakımından da ihmal edilemeyecek bir değere sahiptir.

Metinde kuşlar, her ne kadar 'alegorik' bir yapı içerisinde kurgulanmış olsa da kuşların Türk edebiyatının muhteva ve tür yelpazesi içerisinde yerinin ve öneminin anlaşılması (Ceylan 2007: 15) açısından da önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

kaydettikleri şiirleri (mecmuaları) bastırarak daha geniş kitlelere ulaşma arzusu içinde olduklarını görmekteyiz (Çapraz 2015: 185; Çapraz 2016: 347). Tabii burada 'beğeni'nin daha da ön plana çıkmasıyla beraber gerek kiralanan gerekse basımı yapılacak hikâyelerin/şiirlerin tercihinde bir 'seçme' işlemi yapıldığı da düşünülebilir. Bu seçme işleminin başlangıçta kiralanan amacıyla oluşturulan nüshanın da çeşitlenmesine vesile olduğu kabul edilebilir. Ayrıca bu süreçte 'dinleyici çevresi' yanında bir de 'okuyucu çevresi' kazanan âşıkların 'beğenilmek arzusu' ile daha fazla bir çaba içerisinde girdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AÇIL, Berat (2013), *Klasik Türk Edebiyatı'nda Alegori*, İstanbul: Küre Yay.
- AKALIN, L. Sami (1993), *Türk Folklorunda Kuşlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yay.
- ALTUNEL, İbrahim (2003), "Latife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27: 109-110.
- AMBROS, Edith Gülçin (2009), "Gülme, Güldürme ve Gülünç Düşürme Gereksinimlerinden Doğan Türler ve Osmanlı Edebiyatında İroni", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 4: Nazımdan Nesire Edebî Türler (25 Nisan 2008)*, (hzl. Hatice Aynur - vd.), İstanbul: Turkuaz Yay.: 65-85.
- AMICIS, Edmond dé (2013), *İstanbul (1874)*, (çev. Beynun Akyavaş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- BALCIOĞLU, Semih - ÖNGÖREN, Ferit (1976), *50 Yıllık Türk Mizah ve Karikatürü*, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yay.
- BATİSLAM, Hanife Dilek (2013), "Divan Edebiyatında Latife ve Hezl", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 22, S. 1: 229-242.
- BORATAV, Pertev Naili (1987), *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, İstanbul: Adam Yay.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2004), *Tasavvuf Terimleri / Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yay.
- CEYLAN, Ömür (2007), *Kuşlar Dîvânı / Osmanlı Şiir Kuşları*, İstanbul: Kapı Yay.: 16-17.
- Birri Mehmed Dede (2004), *Bülbülüyye*, (hzl. Adnan Çağlı, Vicdan Özdingiş), İzmir: Akademi Kitapevi.
- ÇAPRAZ, Erhan (2015), *Sosyo-Kültürel Bağlamda Kayserili Rûzî ve Şiirleri (İnceleme-Tenkritli Metin)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- ÇAPRAZ, Erhan (2016), "İntihâl mi, Mîrî Malı mı? XIX. Yüzyılda Yazılı Kültür Ortamının Âşıklar Üzerindeki Olumsuz Tesiri Üzerine Bir Değerlendirme", *IV. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, 29 Eylül-01 Ekim 2016, Kazan/ANKARA, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Yay.: 345-353.
- EKER, Gülin Öğüt (2003), "Fıkralar", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 3, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.: 63-130.
- El-hâcc Nûrî (1289), *Münşeât-ı Azîziye fi Âsâr-ı Osmâniye*, İstanbul: Vezirhanı Matbaası: 111-112.
- ERSOYLU, Halil (2015), *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul: Ötüken Yay.
- ERTOP, Konur (1977), "Divan Şairinin Gülmececi Toplum Sorunlarından Uzaktır: Kurulu Düzen, Gülmekten Korkmuştur", *Milliyet Sanat Dergisi*, S: 231: 12-15.
- FENOGLİO Irene - GEORGİON François (1996), "Sunuş", *Doğu'da Mizah*, (hzl. Irene Fenoglio-François Georgeon), (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yay.: 7-15.
- GEORGİON, François (1996), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?", *Doğu'da Mizah*, (haz. Irene Fenoglio-François Georgeon), (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yay.: 79-101.
- GÖRKEM, İsmail (1999), "Dünden Bugüne 'Türk Sözel Edebiyatı': Değişim ve Dönüşüm", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 39: 411-422.
- GÜNGÖR, Şeyma (1999), "İstanbul Halk Hikâyelerinde Çevre, Kültür Unsurları ve Toplum Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 143-150.
- GÜNGÖR, Şeyma (2012), "IV. Murad'ın Yer Aldığı İstanbul Meddah Hikâyelerinde Sosyal Durum ve Toplum Hayatı", *Bir Meddah Hikâyesi Börekçi Güzeli*, (hzl. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi Yay.: 1-20.
- KORTANTAMER, Tunca (2007), *Temmuzda Kar Satmak*, Ankara: Phoenix Yay.
- KUTAY, Cemal (2013), *Osmanlı'da Mizah*, İstanbul: Acar Bilgi Merkezi Yay.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1971), "Divan Edebiyatında Gülmece ve Yergi (Hezl ve Hecv)", *Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.: 37-45.
- NESİN, Aziz, (1973), *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, İstanbul: Akbaba Yay.
- ONG, W. J. (2007), *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi*, (çev. Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yay.
- ÖGEL, Bahaeddin (1993), *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- ÖGEL, Bahaeddin (2014), *Türk Mitolojisi*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- SEVENGİL, Refik Ahmet (2014), *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İstanbul: Alfa Yay.
- Şehabeddin Sühreverdi (2016), *Cebraîl'in Kanat Sesi / Sembolik Hikâyeler*, (çev. Sedat Baran), İstanbul: Sufi Kitap.
- TOSUN, Necdet (2014), "Tasavvuf Kültüründe Kuş", *Altınoluk*, S. 338: 51-53.
- TURAL, Sadık Kemal (1993), *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ankara: Ecdâd Yay.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Latife", C. VI, İstanbul: Dergâh Yay.: 109.
- TÜRKMEN, Fikret (2000), "Osmanlı Döneminde Türk Mizahı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S: 4: 1-10.
- YAZAR, İlyas, (1999), *Ömer Fuâdî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Bülbülüyye'sinin Metni*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

EKLER

1. Ömür Ceylan'ın eserindeki metin (M1):

“Sebeb-i tahrîr-i letâ’if ve mûcib-i zarâ’if oldur ki *Güvercinlik Kasabası* mahallâtından *Üveyik-nâm* mahallesinde sâkin tâ’ife-i tuyûrdan işbu bâ’isü’l-vesîk *Karagöz Çelebi ibni Atmaca-nâm* murg-ı za’if, *Kuşadası* mahkemesine ihzâr ettiği *Kazoğlu Çakırpençeli Şâhin Aga bin Sungur ve Balaban Bölükbaşı ibni Doğan-nâm* müzevir şöyle da’vâ ve takrîr-i kelâm edip: İşbu hâzırın bi’l-meclis olunan yoldaşım *Çaylak* ile *Kazovası* tarafından gelir iken esnâ’-i râhda, *Turna Karyesi* gölü üst yanında, *Kartal Depesi-nâm* mevzi’de duhûlümüzde, li-ecli’l-iştirâ kuşluk vakti konup kesb-i yedimiz ile tedârük eylediğimiz *Tûtî* ve *Kumrî* ve *Kanarya* ve *İspinoz* câriyelerimizi dahi *Keklik-nâm* gulâmımızı karşumuzda *sekesek* oynarken merkûm *Şâhin-i hûn-rîz* ve *Balaban-ı bî-amân* birer hûn gözlü etekleri beline sokup, üzerimize hücum ve zikr olunan câriyelerimizi ve gulâmımızı (...) perîşân ve fuzûlen zabt edip, yine ikimiz *kuşca cân ile tâkat* getiremeyip, kanatlarımız ve kuyruğumuz kırılıp, karârı firâra tebdîl eyledik. El-hamdü li’llâhi Te’âlâ az cân ile kurtulduk.

Hüdhüd Çavuş, pâdişâhımız *Sîmurg-ı ‘Ankâ’ya* ‘arz-ı hâl takdîm edip, huzûrunda zulm ü ta’addî revâ görmeyip emr sâdır oldu ki; merkûm *Şâhin* Agayı ve *Balaban* Bölükbaşından su’âl olunup, zikr olunan husûsda aslâ haberimiz yokdur deyip inkâr (...) *Kazdağı’na* vardık ve *Kaz* (...) *Karagöz Çelebi* ve rûfekâdan da’vâsına mutâbık isbât için bî-garaz şâhidleri talep olundukda, işbu hâzırın bi’l-meclisde olan fasîhü’l-lisân el-Hâc *Kırlangıç* Efendi ve Hâfîzu’l-Kelâm *Bülbül* Efendi, Seyyid *Yeşilbaşlı Ördek* Efendi ve mü’ezzin *Monlâ Horos* Efendi ve *Akbaba* Efendi hazretleri her biri makâm-ı şehâdete durup edâ’-i şehâdet eylediklerinden sonra merkûm *Şâhin* Aganın ve *Balaban* Bölükbaşının cevâblarında budur ki: Merkûmân şâhidlerden evvelâ *Kırlangıç* Efendi ‘ilmine ‘âmil olmayıp, bilâ-izn halkın esbâblarına ve mescidlerine girip yavruları ile halkın esbâblarını ve silâhlarını tersleyip ve kesrû’l-ikelâm olmağla halkı dâ’imâ ta’cîzden hâlî olmadığından şehâdeti makbûl olmaz.

Sâniyen Hâfîzu’l-Kelâm *Bülbül* Efendi; bilmesi farz iken tecvîdi aslâ bilmeyip, teğannî harâm iken kendisi dâ’imâ teğannî ettiğiinden şehâdeti makbûl olmaz.

Sâlisen Seyyid *Yeşilbaşlı Ördek* Efendi; nakîbü’l-eşrâfdan yedinde seyid şeceresi olmayıp silsileden olmayarak başına yeşil sarıp hilâfet irtikâb etmiş olduğundan şehâdeti makbûl olmaz.

Râbi’an mü’ezzin *Monlâ Horos* Efendi; konşuların tavuklarını tutup, bilâ-izn ü bilâ-nikâh tasarruf edip, gusl etmeden ve âbdest almadan kendi kavli-i hoduyla ezân okuyup halkı bî-vakt uykudan uyandırdığından şehâdeti makbûl olmaz.

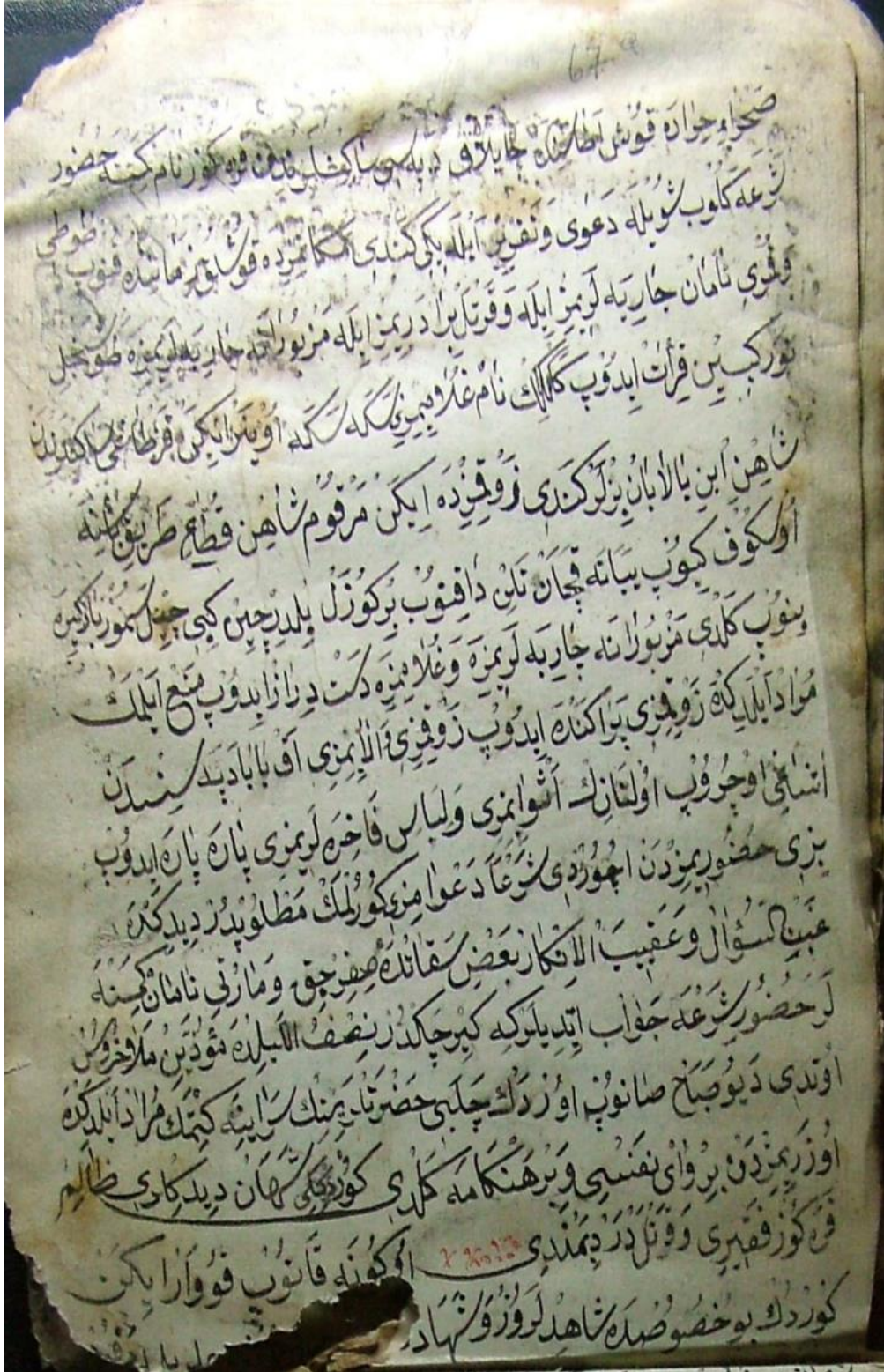
Hâmisen Şeyh *Baykuş* Efendi ve *Akbaba* Efendi hazretleri; birer ma’tûh kelâmları hoş kimselerdir tezkiye olunsun dediklerinde, yine hâzırın bi’l-meclis *Baba Leylek* ve *Hacı Devekuşu* ve *Saka Kuşu* ve *Karga Dede* ve yayladan zikr olunan şâhidler dîn-dâr ve perhîz-kâr ve ehl-i hak ve bî-garaz kimselerdir, üzerimize dahi şehâdetlik eyleseler makbûlümüzdür dediklerinde, merkûmân *Şâhin* Aga’yı ve *Balaban* Bölükbaşısı’yı ta’zîr-i şedîd ve habs-i medîd ile üç gün üç gece aç ve susuz kalsın deyü tenbîh ve hükm-i şer’î lâhuk olup ve mâ-hüve’l-vâki’ bi’t-tab’ ketb olundu. Sene tis’a ve hamsîn ve mi’eteyn ve elf.” (Ceylan 2007: 16-17).

2. 06 Mil Yz Cönk 40’daki Metin (M2):

“(67a) Sahrâ-yı Hırâ’da *Kuşadası’nda* *Çaylak* depesi sâkinlerinden *Karagöz nâm* kimesne huzûr-ı şer’a gelüp şöyle da’vî ve takrîr eyledi ki kendi mekânımızda kuşluk zamânında konup *Tûtî* ve *Kumrî* nâmân câriyelerimiz ile ve *Kartal* birâderimiz ile mezbûrâne câriyelerimize *Tavşancıl türkîsin* kırâ’at idüp *Keklik nâm* gulâmımız(ı) seke seke oynar iken *Kaz* tağı sâkinlerinden *Şâhin* ibn *Bâlâbân* bizler kendi zevkimizde iken merkûm *Şâhin-i kuttâ’-ı* tarîk başına üskûf giyüp yabana kaçan telin dakınup bir güzel *Bıldırcın* gibi çil semmûr bârgîre

binüp geldi. Mezbûrâne câriyelerimize ve gulâmımıza dest-dırâz idüp men' eylemek murâd eyledikte zevkimizi perâkende idüp zevkimizi ve âlâyımızı Akbaba depesinden aşağı uçurup ol nâzik esvâbımızı ve libâs-ı fâhirelerimizi pâre pâre idüp bizi huzûrımızdan uçurdu. Şer'an da'vâmızı görülmek matlûbdur didikde gıbbe's-su'âl ve 'akîbe'l-inkâr ba'z-ı sikât da Sığırçık ve Martı nâmân kimesneler huzûr-ı şer'e cevâb itdiler ki girçekdür nısfu'l-leylde Mü'ezzin Mollâ Horos ötdi deyü sabâh sanup Ördek Çelebi hazretlerinin sarâyına gitmek murâd eyledikte üzerimizden bir vây nefsi ve bir hengâme geldi. Gördük ki Şahân didikleri zâlim Karagöz-i fakîri ve Kartal-ı derdmendi önüne katup kovar iken gördük. Bu husûsda şâhidlerüz ve şehâdet [eylerüz]. (67b) Şahân bu husûsda bi'l-külliyeye inkâr idüp /.../ bunlar şâhidirler tezkiye olsun didikde 'acâyibü't-tuyûr ve'n-nukûş eş-şeyh bin şeyh Baykuş Efendi ve Ağbaba hazretleri ve Mü'ezzin Mollâ Horos ve Karlankuş Efendi ve hâfız-ı makâmât Bilbil Efendi ve Seyyid Ördek Çelebi ve pîrleri Ügeyik ve Tâvûs ve Kerkes bunların tezkiyelerinde cevâb virdi ki evvelâ Şeyh Baykuş Efendi hazretleri dâ'imâ harâbda temekkün idüp halk ile ünsiyyeti olmadığından keyfiyyetine muttali' değıldür. Kavlinde kâzib ve şehâdeti mesmû' değıldür ve Mü'ezzin Mollâ Horos dahi ezân-ı Muhammediyye günde beş olur iken bir günde kırk def'a okuyor ve nikâh dörtden tecâvüz değıl iken bu günde kırk dâne alıyor ve gâzî yiğitlerin çelenklerini dübüriine dakma ile tahfîf idiyor. Bu misilli harâm-mürtekibin şehâdeti mesmû' değıldür ve Karlankuş Efendi dahi halkın hânelerinde yuva yapup âlât-ı pusatlarına tersliyor, halk-ı âcize ta'cîz idiyor, bu misillü[dür] ve harâm-[mürtekibin] şehâdeti mesmû' değıldür ve hâfız-ı makâmât Bilbil Efendi dahi Kur'ân'da lahn ve tegannî câ'iz olmadığını bilür iken lahn ve tegannî idüp bu misüllü harâm-mürtekibin şehâdeti mesmû' değıldür ve Yeşilbaş Ördek Çelebi hasebi ve nesebi sahîh olmayup hilâf-ı inhâ bir seyyiddür. Bu misillü harâm-mürtekibin şehâdeti mesmû' değıldür ve Ağbaba ve Ügi ve Tâvûs ve Kerkes bunlar dahi müsinn olup sinni kesîr olduklarından kelâmlarının sıdkına ve kizbine ihtimâli vardır. Bunların dahi şehâdetleri mesmû' değıldür didikde Karagöz-i fakîr ve Kartal-ı derdmend huzûr-ı mahkemede feryâd idüp didiler ki ey ümmet-i Muhammed, (68a) bu Şahân'ı nasıl bilürsüz? Hâzır olan müslümânlar cevâb virdiler ki bu Şahân bizim bildiğimize öteden berü vüzerâ ve ümerâ ve küberâ ellerinde tavlı tüvânâ beslenüp bu fukarâ kuşlar mecmû'ını aldadır ve yırtınur didikde şehâdetleri makbûl olup merkûm Şahânı dest-be-dest ve gerdân-be-dest kayd-bend ile kayd idüp Hüdühüd Çavuşla es-sultân bin es-sultân Zümrüd-ü 'Ankâ hâkân hazretlerine gönderüp üç gün ve üç gece habsin idüp kayd-ı şedîd ile kayd olunması te'kîd olunmagın mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ve tahrîr olundu fî şehri âmeden-i ta'alluk sene kuş geldi ve[']s]-selâm.

Şühûdu'l-hâl: Hüdühüd Çavuş Beğ, Ağa bin Silvân Beğ, Turaç bin Keklik Beğ, Kuğu Çelebi, Saksâğan Kâtip, Karabatlak beşe, Yarasa Beğ, min-zimmetike sûfi ve gayruhum mine'l-hâzirûn"

سنان بو خصوصاً بالکلیه انکار ایدوب
 در زوریکه اولسون دیدکده عجايب الطيور والنقوش الخ بنسب باقوش
 افندي وانغ با با حضرت ایدوب و مؤذین ملاخر و س و قولان نقوش افندي و حافظ
 مقامات ایدوب و سید اور دک جلی و یوزلی اولیک و طافوس و کرس بوندک
 ترکیه لونه جواب و یوزلی اولاش با نقوش افندي حضرت ایدوب دائماً خرابدن
 ایدوب خلق ایله اویستی اولد یخندن کیفیت مطیع دکلر قولنده کاذب
 و شهادتی سموع دکلر و مؤذین ملاخر و س دخی اذ و حمدیه کونده بس اولور ایکن
 بیکن فرق دفعه او قبور و نکاح دوردن مجاوز دکل ایکن بونگونه فرق ایدان
 الطيور و غاری بکملیک جلت کلری بی دیرینه اقمه ایله تحفیف ایدوب بویشانی عربی
 هر ترکیه شهادتی سموع دکلر و قولان نقوش افندي دخی خلقان خانه لری ایدوب
 یوزلایا یوزب انک بولاطریته نولور خلقی غایره تعجز ایدوب بومشله و حرام
 شهادت قرین دکلر و حافظ مقامات بلبل افندی دخی قراندی و بعضی حرام اولد
 حاکم بی و زنی صحیح اولوب بونمیلور حرام ترکیه شهادت لری سموع بکلر و سید ایدوب
 وانغ بابا اولوب و طافوس و کرس بوندکی مسیح خلاف انما سیدور بومشله حرام اولد
 صدقنه و کذسته ایتمالی واردر بوندکی دخی شهادت لری کلام اولد
 و قولان حضرت منصور و نکاح فریاد ایدوب بولور ایدوب اومت حسنه بو
 سنانی

شهادت ناصربا یوزین حاضر اولان مسلمانلار حوشتا و بر دیکر بوشان بزم بالیکه اولدین
 بر و زور لاسرا و کبیر اللدینه تاوی و نوا بکل اولوب بوقضوا و کلمه یوزین علی الدابر و برین
 لاساد تاری مقبول اولوب مرفوم شهادتی کت ایدوب و دوران بکنت قید سید ایله سید
 ایدوب هدهند جا اولد سلطانین سلطان مرفوم شهادت ایدوب حضرت ایدوب کوندروب اویج کون
 ده کجه حسن ایدوب قید ایدوب ایله قید اولوبی تا کید اولمغین ماه اولو اوج با طلب
 و غیر اولندی فی شهادت نعلق سنده فوش کادی و سلام

هو دکلر هد هد جا اولوب
 اغان سیدان لای
 بزم کلک
 و یوز بزم
 لقصا کلک
 و یوز بزم
 منامند است صوف
 و غیره من لای ارزون

3. 06 Mil Yz Cönk 26'daki Metin (M3):

Türkî / Da'vâ-yı Tuyûr

“(2a) Öyle ma'lûm ola ki sahrâ-yı a'lâda Çaylak depesinde Karagöz nâm[lı] ve Kartal [nâmlı] fakîr kimesneler şer'a gelüp şöyle da'vâ ve takrîr-i kelâm ve tefsîr-i anî'l-merâm eyledi ki kendi mekânımızda kuşluk zamânda konup Dudu ve Kumru nâmân câriyelerimiz ile ve Kartal birâderimiz ile Tavşancıl türküsünü kırâ'at idüp Keklik nâm gulâmımız seke seke oynar iken Kaz tağ sâkinlerinden Şâhîn ibn Bâlâ[bâ]n bizler kendi mekânımızda zevkimizde iken merkûm Şâhîn-i kuttâ'-ı tarîk başına üsküfini giyüp yaban[a] kaçan tellerin koyuvirüp bir güzel Bildırcın gibi çil süvârî beygire binüp geldi. Mezbûrân câriyelerimizi ve gulâmımızı dest-dirâz idüp men' etdikde zevkimizi perâkende idüp âlâyımızı Akbaba yuvasından aşağı[1] uçurup ol nâzik esbâb ve libâs-ı fâhîrlerimizi pâre pâre idip bizi huzûrımızdan uçurdu. Bu şer'an da'vâmızı görmek matlûbum didikde gavayetü'l-su'âl ve gavayetü'l-inkâr ba'zı sukâta-yı Sığırcık ve Martı nâmân kimesneler huzûra gelüp edâ-yı şehâdetlik idüp şehâdet eylediklerinde nısfu'l-leylde Mü'ezzin Monlâ Horoz ötdi sabâh sanup Ördek Hasekî hazretleri kendi sarâyına gitmek murâd eyledikde üzerimize bir vây nefsi ve bir hengâme geldi. Gördi ki zâlim Şâhîn Karagöz-i fakîr ve Kartal-ı derdmendi önüne katup gördik deyü bu husûsda şahidiz ve şehâdet ideriz dimeleriyle merkûm Şâhîn bi'l-külliyeye inkâr idüp, bu bize iftirâdır, şahidiniz(i) tezkiye olunsun didikde 'acâyibü't-tuyûr ve'n-nukûş eş-şeyh ibnü's-şeyh Bâykuş hazretleri ve Akbaba hazretleri ve Hâfız Bülbül Efendi hazretleri ve Kırılankuş Efendi ve Seyyid Ördek Efendi ve pîrleri Ügi Beğ ve Tâvûs Beğ ve Kerkes Paşa bunların tezkiyelerinde. Müftî Toğan Efendi bunların şehâdetliği câ'iz değildir, zîrâ (2b) bu Bâykuş dâ'imâ harâbda temekkün eyliyor. Halka uymadığından keyfiyyetine muttalî değildir ve Akbaba kendüyi il hakkından (hakkından) hıfz etmez ve Bülbül-i hâfız güle 'âşıkdır. 'Âşık[lar] da Mecnûndır nite gül dalında ötüp de gülü görme[di]ği gibi mecnûnunun şehâdetliği lâyükbel[dir]. Seyyid Ördek ve Kerkes zevi'l-erhamdır. Ügi Beğ asabîdir ve Tâvus densiz[dir] ve Mü'ezzin Monlâ Horoz ezân-ı Muhammediyye günde beş vakt olur iken ol kırkdan tecâvüz eyliyor ve nikâh dörtten ziyâde câ'iz değil iken ol kırkdan ziyâde eyliyor ve gâzî yiğitlerin çelenklerini dübürine dak[ma]k[la] tahfîf eyliyor. Bu misilli mürtekinlerin şehâdetleri mesmû' değildir didikde Karagöz-i fakîr ve Kartal-ı derdmendî huzûr-ı mahkemede şöyle feryâd etdiler ki ey ümmet-i Muhammedler, sizler bu Şâhîn'i nasıl bilürsünüz didikde hâzır olan cemâ'atlar didiler, biz bilür[iz] bu Şâhîn'i [ki] pek zâlimdir ve yırtıcıdır diyü şehâdetlikleri makbûl oldu. Mezbûr kat'-ı [tarîk] olan Şâhîn'i dest-be-dest ve gerdân-be-dest kayd-bend etdiler. Hüdhdüd Çavış ile es-sultân ibnü's-sultân Şems-i 'Ankâ hazretlerine gönderip üç gün üç gece habs idip kayd-ı darb u şedîd ile kayd olunmasını te'kîd ve tenbîhe me'mûr vâki' bi't-taleb ketm-i terkîm ü tahrîr olunur.

Şuhûdî: Sak Sak Kâtib, Kara Batlak beşe, Yarasa Beğ, min-zimmetike Sûfî
Ve's-selâm”

نور کی دعوائی طیور
 اول معلوم اوله که سجاد اعلا در جبوق دبه سنده قره کوز نام و قرانالی فقیر
 مکنه از شرعه کتوب شویله دعوا و تقریر کلام و نصبت عن المرام ایلده که کند
 مکانه نزد فوشلی زمانده فنوب نسوی و قومی نامانه جاریه لر نیز ایلد و قرانالی
 برادر نیز ایلد طوشانجیل تور کسنی قرانالی ایدوب کلک نام غلام صخره سبه
 سبه اوینار ایکن فاز طاغ ساکنندنه شاهن ابن بالانه زر کند و مکانه
 اوز و قیزده ایکن مرقوم شاهن قلع لایق باشنه او کوفینی کید سبب فحانه
 تلکین قویوروب بر کوزل بلدرین کبی جیل سوار کبی نیز سبب کلدی
 مزبورانه جاریه راییزی و غلام صخری دست طرانه ایدوب صنع اندکده
 زوقیزی پراکنده ایدوب لایق با به یوده سندنه اشغ او جور
 اول نازلی اسپاس و لباسی فاخر لر نیز باره باره ایدوب نیز
 حضور نیز او جور دجوش عادی عوام نیز کور صلح مصلوبیم دیدکده
 غوبت السؤال و غوبت انکار جعلی سقراطه مغز حیق و مارتحر
 نامانه مکنه حضوره کتوب ادعی شهادت ایدوب شهادت ایلد تلکین
 نشف الیل ده مؤذین منله خزاوندی صباح نسوب اورده کسکی
 حضرت لری کند کینه تمکنت مراد ایلد کده اوز در پیره بروای نفسی و بر
 هنکانه کلدی کور کسکی ظالم شاهن قره کوز فقر و قرانالی درد مند
 او کتبه فنوب کتوب دیکه دیوسه بونله شهادت ایدوب شهادت ایلد
 دیمه مرقوم شاهن بالکینه انکار ایدوب سبب بوزره افزار
 شاهد بکزی تذکره اولوسک دیدکده بحایب الطیور و انقوشی
 الشیخ ابی الشیخ بایقوشی حضرت لری واق با به حضرت لری و حافظ
 بلبل افندی حضرت لری و قرانالی نقوج افندی و سید اورده کس افندی و بر لری
 او کج بکس و طاوسی بکس و کرس باشه بونلر بکس تزکیه لنده مفتی
 طوغانه افندی بونلر بکس شهادت لکی کس جائز کلدی نیز او

بو باقوشی دایمه خرابده تمکن ایلیور خلقه اویمدیغندنه کیفیتنه مقلع
 دکلدیر واقا بایه کند بی ایل حقدنه حقدنه حقدنمز و بیلن حافظه کوله
 عاشقده عاشقده محنوندر ننه کولالنده او توبیده کولو کورسکی کبی
 محنونیک شهادتلی لایق قیل ستمه اور دکن و کرکسی ذور الاحمد
 اوکی بکو عصبه دیر و طاوسی دکنسنر و مؤذین منلا حرز اذان محمدیه
 کونده بشر و قش اولور ایکن اول فرقدنه تجاوز ایلیور و نکاح دورندنه
 زیاده جاگز دکل ایکن اول فرقدنه زیاده ایلیور و غازی بکندر سیکه
 جملانکرسی د برینه دفق تخفیف ایلیور بو مثل مرکیب لریکده
 شهادت لکری مسموع دکلدیر دیدکده قره کوز فقیر و قر نال درد مندی
 حضور محکم شویله فریاده ائدیله که ای امته محمد لری زربوشا هنی
 نصل بلور کز دیدکده حاضر اولان جماعتلر دیدلر زربلور بوشا هنی
 بک فلاندر و پر طبعدر دیوشهادت لک لری مقبول اولدی
 فر بوز قطع اولان شاهنی دست بدست و کردانه بدست قید
 بند اتد ارهدهد جاوشی ایله السلطان بن السلطان شمشه انقا
 حفر نینه کوند ریب او جکونه او جکجه حبس ایدیب قید ضرب و توبید ایله
 قید اولونمسنی تا کید و تنبیه مأمور واقع بالطلب کتم تر قیم و محر اولونور

بود الحار صق صق کاتب
 مندنک صوم
 مندنک زره لکه بکن
 قره بطلا و سیر

4. Taşbaşkı Metin 1 (M4):

Kuşların Birbirleriyle Muhâkemelerinin Hikâyesi

(2) Rivâyet olunur ki tuyûr-ı kibârdan Gügercin bir Ken'ân Kar tağı sevâhillerinde kendi bendelerimiz olan Kumrî ve Tûtî ve Kanarya câriyelerimizi alup sahrâya ve bir müferrih su kenarında 'ıyş u 'işret ve zevk ü safâ iderek, Keklik gibi şîve ile sekerek Rabbü'l-'âlemîn'e hamd u senâ iderek kendi hâlimizde safâya meşgûl iken öteden berü kara bulut gibi Baba Şâhîn ve Doğan ve İbn Sangur ve Karakuş ve Karagöz Bölükbaşı bu dört nefer zâlim ve gaddâr kimesneler, bilâ-izin ve bilâ-teklîf haremimize bir iş itdiler ki yayından çıkmış ok gibi biz bîçârenin haremlerine hasârât ve hakârât itmek murâdları âşikâr olunca bu zâlimlerin ayaklarına kapanup amân el-amân bu zulmi kimse tahammül idemez diyerek ağlaşdık. Ol vakit bîmerhamet Şâhîn Ağa didikleri didi ki amânına bakın deyüp (3) Bildırcın ve Selvan ve Üveyk câriyeleriniz de birkaç sayd eyleyüp terzi çırağı bez yırtar gibi yırtup biz bîçârelerin kaçmağa yüz tutup kaçmak murâd idince bizler perr ü bâl ve perîşân idüp bizler dahi kuş atası mahkemesine gelüp huzûr-ı hâkime teşekkî idüp bu ahvâlleri bir bir nakl eyledik. Ol meclisde hâzır olan Akbaba hazretleri ve tuyûr-ı kibârdan Tâvus Efendi ve Devekuşu ve Kerkez Beğ Efendi hazretleri bunlar bu da'vâyı işidince sizi bu hâle koyan zâlimlerin üzerinizde bir nişânı var mıdır? deyince bir de gördiler ki bîçârelerin yolunmadık ne kanadı ve ne kuyruğı kalmış ve elleri al kanlara boyanmış. Hemân Gicekuşu gibi tir tir titreşirler. Bu meclisde hâzır olan kuşlar efendi hazretlerine didiler ki vâkı'â bu Şâhîn ve Karakuş ve Karagöz Bölükbaşı ve Toğan ibn Sîmurg bu dört nefer kuşlar zâlim meşreblî ve gaddârdır deyü bunlara bu makûle iş işlemişler deyince efendi hazretleri bir müresselâ tahrîr idüp Hüdühüd Çavuş'm yedine teslim idüp her kande bulur isen huzûr-ı hisâr deyüp emr eyledi. Hüdühüd Çavuş müresselâyı alup perr ü bâl açup keşân yekşâne Sabâhî Saka Baba av şikâr iderken bunlara su'âl eyledi. Anlar da (4) didiler ki biz bu sabâh burada sayd-ı şikâr iderken o dediğiniz zâlimler mâl-ı ganîmet olmuş gibi önlerine birtakım Turna katmışlar, üstümüzden uradılar. Bizler korkumuzdan sulara salup gizlendik. Umarız ki Kartal ovasına toğrı gitdiler. Hüdühüd Çavuş bu haberi alup ardına düşüp gitdi. Kartal ovasına dâhil oldu. Bir de bir mahalde Hacı Saksahân ve İ'râb Garga Bekir ve Çil Bildırcın ve Sıgırcık kızları dürlü libâsın geyüp ova içinde ta'ayyüş iderler. Didiler ki biz anların ne tarafa 'azîmet itdiklerini bilürüz, ammâ söylemeye havf ideriz. Ol vakit anların da'vâcısı var. İşde müresselâ belki katil olunacakdırlar. Zîrâ anlar arz-ı keşîr itmişler deyince bunların cümlesi bir uğurdan Elhamdülillâh söylediler ki anlar bu gece Kartal Ağa'nın konağında misâfirdir. Hâlâ bizim gördüğümüzde pençelerine birtakım Turna takmış ke-ennehû kassâbdan akçesiyle et almış gibi salup giderler imiş. Üzerimizden hışımla geçerken yerlere kapandık. Zihnimiz çâk oldu. Mutlakâ Kartal Ağa'nın konağında müsâfirdirler. Ol zamân Hüdühüd Çavuş bu haberi alup Kartal Ağa'nın konağına dâhil oldu. Bir de gördi ki bunların cümlesi 'ıyş ü 'işrete meşgûl olmuşlar; zevk ü safâ iderler. Hüdühüd Çavuş (5) e'azzallâh şer'ân deyüp ber-mûceb-i müresselâ Kuşadası mahkemesine da'vet idüp bu dört nefer kuşları alup geldi. Onlar yolda eyitdiler: Ey Hüdühüd Çavuş, seni Ankut ve Gügercin ve Hind tavuğı ve Tavuk göğsi bunlar ile besleriz. Toğrı söyle da'vâcı mı var yohsa ziyâfet mi var, didiler. Hüdühüd Çavuş eyitdi: Sizlere 'azîm ziyâfet olacaktır didikde bunlar ferâh oldılar. Der-'akab gelüp huzûr-ı hâkime dâhil oldılar. Buyurun, da'vâcınız var, mürâfa'a olun didiler. Ba'dehû ayak üzere turup mürâfa'aya başladılar. Gügercin ve Tûtî ve Kumrî ve Kanarya câriyeleri olduğu söyledikde efendi hazretleri Ey Şâhîn Ağa, ne dersiniz? Bu derece zulm lâyük müdür? Bu fakîr kimesneleri perîşân [u] harâb idüp cânlarına kasd itdiniz didikde Şâhîn Ağa ve Toğan ibn Sangur, Efendim biz bu makûle işi tutmadık ve hem bunların yüzün görmedik velâkin bir murâdımız yırtıcı kuş olduğundan nâşî nefsâniyetden bu iş bize iftirâdır. Eğer biz bu makûle işi işlemiş olaydık emre imtisâl idüp gelmezdik. Kaz, Ördek avlamağa giderdik. Lâkin mâni' değil. Eğer biz bu makûle işi işlemiş isek üzerimize isbât (6) itsünler 'aleyke'l-beyân didiler. Ol vakit Kâdî Efendi, bu mecrûhlara

dönüp, isbâtınız var mı, deyü su'âl itdikde, anlar dahi, cümle kuşlar bize isbât deyü mektûblar yazup evvelâ tuyûr-ı kibârdan muhsin ve mükellef Hâcî Laklak Baba ve tuyûr-ı kibârdan 'ulemâ-yı 'ızâmdan fâzıl kocabaşı Baykuş Efendi hazretleri ve tuyûrdan zarîf Mü'ezzin Monlâ Horoz Efendi ve tuyûrdan şürefâdan Şecereli Emîr Çelebi Yeşilbaşı Ördek Efendi hazretleri bunlar dört nefer kimesneler gelüp huzûr-ı hâkimde li-eclî'l-eşhâd şehâdet itdiler. Ba'dehû bu dört zâlimler didiler ki Efendi hazretleri Hâcî Laklak Baba kış günü bizim gezdiğimiz mahalde gezmediği siz efendimizin dahi ma'lûmıdır. Yalan şehâdeti olduğu bundan ma'lûm oldu deyince efendi hazretleri vâkı'â öyledir deyüp alın şu edebsizi deyü emîr eyledi ve kocabaşı Baykuş Efendi didiğimize şahid giceleri dam üstünde ötmeden başka bir şey'e kâdir değildir. Siz efendimizin dahi böyle olduğına ma'lûmınız vardır deyince Hüdhüd Çavuş'a emir eyledi. Anı dahi aldılar ve şehâdet iden Horoz Efendi dahi havada uçmağa liyâkati yokdur (7) bizlerin böyle hareketde bulunduğımızı neden bilmiş deyince Kâdî Efendi Mollâ Horoz Efendi'nin yüzine bakup yazmış ve okumuş, mü'ezzin olacaksın da böyle yalan şehâdeti itmek sana yakışır mı deyüp Hüdhüd Çavuş'a efendi hazretleri emir eyledi anı dahi aldılar ve şürefâ-yı 'ızâmdan Yeşilbaşı Ördek Efendi'ye Kâdî Efendi didi ki bu üç kişinin şehâdeti yalan olduğu meydâna çıkdı. Senin dahi şehâdetin makbûl değildir. Şürefâ-yı 'ızâmdan olasin da böyle yalan şehâdetli sana yakışır mı? Hüdhüd Çavuş'a emir eyledi. Anı dahi aldılar. Ba'dehû iki taraf olan hasımları birbirleri ile barış-görüş idüp bir dahi böyle hareketde bulunmayın deyüp tenbîh eylediler. Anlar ermiş murâdlarına bizler dahi irelim murâdlarımıza. Âmin. Temmet.

5. Taşbaşkı Metin 2 (M5):

KUŞ HİKÂYESİ

(2) Rivâyet [o]lunur ki tuyûr-ı kibârdan Gügercin bir Ken'ân Kar taşı sevâhillerinde kend[i] bendelerimiz olan Kumrî ve Tûtî ve Kanarya câriyelerimizi alup bir sahrâya ve bir müferrih su kenarında 'ıyş u 'ışret ve zevk ü safâ iderek ve Keklik gibi şîve ile sekerek Rabbü'l-'âlemîn'e hamd u senâ iderek kendi hâlimizde safâya meşgûl iken öteden berü bir kara bulut gibi Baba Şâhîn ve Doğan ve İbn Sangur ve Karakuş ve Karagöz bölükbaşı bu dört nefer zâlim ve gaddâr kimesneler bilâ-izin ve bilâ-teklîf haremimize bir iş itdiler ki yayından çıkmış ok gibi biz bîçârenin haremine hasârât ve hakârât itmek murâdları âşikâr olunca bu zâlimlerin ayaklarına kapanup amân el-amân bu zulmi kimse tahammül idemez diyerek ağlaşdık. Ol vakit bîmerhamet Şâhîn Ağa didikleri didi ki amânuna bakın deyüp Bildırcın ve Selvan ve Üveyik câriyeleriniz de birkaç sayd eyleyüp terzi çırağı bez yırtar gibi yırtup biz bîçârelerin kaçmağa yüz tutup kaçmak murâd idince bizler perr ü bâl ve perîşân idüp (3) bizler dahi kuş atası mahkemesine gelüp huzûr-ı hâkime teşekkî idüp bu cevâbları bir bir nakl eyledik. Ol meclisde hâzır olan Akbaba hazretleri ve tuyûr-ı kibârdan Tâvus Efendi ve Devekuşu ve Melîk ibn Sîmurg-ı 'Ankâ ve zâlim Üveyik kuşu ve Kerkez Beğ Efendi hazretleri bunlar bu da'vâyı işidince sizi bu hâle koyan zâlimlerin üzerinizde bir nişânı var mıdır? deyincek bir de gördiler ki bîçârelerin yolunmadık ne kanadı ve ne kuyruğı kalmış ve elleri al kanlara boyanmış. Hemân Gicekuşu gibi tir tir titreşirler. Bu meclisde hâzır olan kuşlar efendi hazretlerine dediler ki vâkı'â bu Şâhîn ve Karakuş ve Karagöz bölükbaşı ve Toğan İbn Sîmurg bu dört nefer kuşlar çakır pençeli ve zâlim meşrebli ve gaddâr deyü bunlar bu makûle iş işlemişler deyince efendi hazretleri bir müresselâ tahrîr idüp Hüdhüd Çavuş'ın yedine teslim idüp her kande bulur isen huzûr-ı hisâr deyüp emr eyledi. Hüdhüd Çavuş müresselâyı alup perr ü bâl açup keşân yekşâne Sabâhî Saka Baba av şikâr iderken bunlara su'âl eyledi. Anlar didiler ki biz bu sabâh burada sayd-ı şikâr iderken o dediğiniz zâlimler mâl-ı ganîmet (4) olmuş gibi önlerine birtakım Turna katmışlar üstümüzden uradılar. Bizler korkumuzdan sulara salup gizlendik. Umarız ki Kartal ovasına toğrı gittiler. Hüdhüd Çavuş bu haberi alup ardına düşüp gitti. Perr ü bâl açup

deryâlar geçüp Kartal ovasına dâhil oldu. Bir mahalde Hâcî Saksahân ve İ'râb Garga Bekir ve Çil Bildırcın ve Sığırcık kızları dürlü libâsın geyüp ova içinde ta'ayyüş iderler. Didiler ki biz anların ne tarafa 'azîmet itdiklerini bilürüz, ammâ söylemeye havf ideriz. Ol vakit anların da'vâcısı var. İşde mürasselâ belki katil olunacakdırlar. Zîrâ anlar arz-ı keşîr itmişler deyince bunların cümlesi bir uğurdan Elhamdülillâh söylediler ki anlar bu gece Kartal Ağa'nın konağında misâfirdirler. Hâlâ bizim gördüğümüzde pençelerine birtakım Turna takmışlar ke-ennehû kassâbdan akçesiyle et almış gibi salup giderler imiş. Üzerimizden hışımla geçerken yerlere kapandık. Zihnimiz çâk oldu. Mutlakâ Kartal Ağa'nın konağında müsâfirlerdir. Ol zamân Hüdhdüd Çavuş bunlardan haber alup Kartal Ağa'nın konağına dâhil oldu. Bir de gördi ki (5) bunların cümlesi 'ıyş ü 'işrete meşgûl olmuşlar; zevk ü safâ iderler. Hüdhdüd Çavuş e'azzallâh şer'ân diyüp bir mûcib müresselâ Kuşadası mahkemesine da'vet idüp bu dört nefer kuşları alup geldi. Bunlar yolda didiler ki Ey Hüdhdüd Çavuş, seni Ankut ve Güğercin ve Hind tavuğı ve Tavuk göğsi bunlar ile besleriz. Toğrı söyle da'vâcı mı var yohsa ziyâfet mi var, didiler. Hüdhdüd Çavuş eyitdi: Sizlere 'azîm ziyâfet olacaktır didikde bunlar ferâh oldılar. Der-'akab gelüp huzûr-ı hâkime dâhil oldılar. Buyurun, da'vâcınız var, mürâfa'a olun didiler. Ba'de ayak üzere turup mürâfa'aya başladılar. Güğercin ve Tûtî ve Kumrî ve Kanarya câ[ri]yeleri olduğu gibi söyledikde efendi hazretleri Ey Şâhîn Ağa, ne dersiniz? Bu derece zulm lâyıktır mıdır? Bu fakîr kimesneleri perîşân [u] harâb idüp cânlarına kâsd ittiniz didikde Şâhîn Ağa ve Toğan ibn Sungur, Efendim biz makûle işi tutmadık ve hem bunların yüzün görmedik velâkin biz murâdımız yırtıcı kuş olduğundan nâşî nefsâniyetdir. Bu iş bize iftirâdır. Eğer biz bu makûle işi işlemiş /.../

İZMİR'İN İŞGALİNİ PROTESTO AMACIYLA İSTANBUL'DA DÜZENLENEN MİTINGLERİN TÜRK ROMANINDAKİ YANKILARI

THE REPERCUSSIONS OF THE DEMONSTRATIONS HELD IN ISTANBUL TO PROTEST THE OCCUPATION OF IZMIR IN TURKISH NOVEL

Gökay DURMUŞ*

Öz

İzmir'in işgali Millî Mücadele sürecinin önemli gelişmelerindendir. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı hezimet, halkta bıkkınlık yaratmış ve cephelerde bulunmaktan soğutmuşken cereyan eden bu hadise, ihtiyaç duyulan kıvılcımı ateşlemiştir. Halk, İzmir işgal edilince, milli iradenin yabancılar eline geçtiğini fark etmiş ve bunu engelleyebilmek adına, eylem zamanının geldiğini görmüştür. Bu nedenle, işgali protesto etmek için düzenlenen mitinglere coşkuyla koşmuştur.

Protesto mitinglerinin Millî Mücadele sürecindeki etkisi, Türk romancısının dikkatinden kaçmamıştır. Fakat yazarların İzmir'in işgalini protesto etmek için, İstanbul'da yapılan mitinglere dair tahlilleri, edebiyat araştırmacılarının dikkatinden kaçmıştır.

Bu boşluğu doldurmak niyetindeki bu çalışma, önce roman-tarih ilişkisine dair birtakım tahlilleri kapsamaktadır. Ayrıca bu bölümde tarihsel olgu kavramı da açıklanmıştır. Ardından İzmir'in işgali ve işgal nedeniyle düzenlenen mitinglerin tarihsel sürecine değinilmiştir. Çalışmanın ana gövdesini yazarların protesto mitinglerini tarihsel olgulara ne derecede bağlı kalarak tahlil ettikleri oluşturmaktadır. Çalışmada, yazarların okurun tarihsel bilgisi ile örtüşen tahliller yaptığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

İzmir, işgal, miting, roman.

Abstract

The occupation of Izmir is one of the important developments in Turkey's National Struggle. The thrashing in the First World War disappointed the people and the defeat that came when people got tired of being in the front line sparked off the fire that was needed. People noticed that the national will had fallen into the wrong hands when Izmir was occupied and understood that it was high time to take action to prevent this from happening. Hence, they enthusiastically participated in the demonstrations held to protest the occupation.

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, el-mek: gokaydurmus36@hotmail.com

The effect of demonstrations on the National Struggle process did not escape Turkish novelists' notice. However, the analyses that our writers made concerning the demonstrations held in İstanbul to protest the occupation of İzmir escaped the notice of literature reviewers.

Aiming to fill this gap, the present study involves some analyses regarding the novel-history relationship. Also, the concept of 'historical phenomenon' is also explained in this part. Later, the occupation of İzmir and the historical process of demonstrations held against it are handled. The main aim of the study is to determine to what extent our writers remained loyal to the historical phenomena while describing the demonstrations. In conclusion, it has been found out that our writers' descriptions coincided with the historical knowledge of the reader.

•

Keywords

İzmir, occupation, demonstration, novel.

0. GİRİŞ

0.1. Tarih- Roman İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler

Kendi bütünlüğü içinde bir gerçeklik taşıyan geçmiş, hâlihazıra; edebiyat, tarih antropoloji, sosyoloji gibi sosyal araştırmalar aracılığıyla aktarılabilir. Bu araştırma alanları içinde, konu gereği çalışmayı ilgilendirenler, edebiyat ve tarihtir. Edebiyat ve tarih arasındaki organik bağ ise önce, geçmiş ve tarih kavramlarının birbirlerinden farklı anlamlar taşıdığı bilinmesi zorunluluğunu doğurmaktadır.

Tarihin ne olduğu sorusuna verilen cevapların tümünde “geçmiş” kavramı, vazgeçilmez öğelerden birisidir. Örneğin Collingwood “*tarih geçmişin bilgisidir*” (2001: 174) derken, Uçar tarihi, “*geçmiş devirlerde vakî olan birtakım hadiselerin hikâye edilmesinden ibaret*” görür (1997: 38). Tekeli’ye göre de tarih “*her kültürün kendi geçmişiyle ilişki kurma biçimidir.*” (1998: 68). Özlem ise kavrama çift boyutlu bir anlam yükleyerek tanım yapar: “*Tarih sözcüğü, hem geçmişte kalan insani ve toplumsal olaylar topluluğunu, yaşanmış geçmişi adlandırmakta kullanılır, hem de bu sözcükle, bu yaşanmış geçmişi konu edinen bilim, tarih bilimi kast edilir.*” (1984: 1).

Tanımların güvenilirliği ve doğruluğu edebiyat -özelde roman- ve tarih etkileşiminin niteliğini belirleyebilmek için yeterli değildir. Çünkü geçmiş, tarihin soruşturduğu nesnedir ve dolayısıyla tarih ve nesnesi farklı kategorilerdir; geçmiş, tarihle, bütünüyle bir denklik ilişkisi içinde değildir. Keith Jenkins’in de belirttiği gibi “*geçmiş ile tarih farklı şeylerdir*” (1991: 18). Jenkins’e göre geçmiş olup bitmiştir ve edimsel olaylar olarak değil, tarihçilerin ürettiği kitap, makale gibi çalışmalarla geri getirilebilir. Dolayısıyla tarih, yaşanmış geçmişten tarihçilerin uğraşarak çıkarttıkları şeylerdir. Jenkins’in bu düşünceleri, Mehmet Kaplan’ın düşünceleri ile de uyumaktadır. Kaplan da tarih deyince bir “*yaşanılan*” bir de “*yazılan*” tarih vardır der ve yazılan tarihin, yaşanılan tarihi tam olarak kapsamadığına dikkat çeker (2009: 52, 56).

Dolayısıyla insanoğlu, yazıya veya söze bütün olarak aktarmanın mümkün olmadığı geçmişin ancak “*tarih*” olan kısmıyla ilgilidir. İşte roman ve tarih arasındaki ilişki de tarihin, geçmiş hakkındaki bazı söylemler olduğu gerçeğinden doğmaktadır. Romancı da ister Ortaçlı’nın deyimiyle (2005: 92) “*halden memnun olmama*” durumu ister Lukacs’ın ifadesiyle (2008: 295-297) memnun olmadığı şimdikiyi, “*protesto*” etmek amacıyla yönelmiş olsun, tarihçi gibi, geçmişin bir anını bugüne aktarmak, onu anlamlandırmak ve değerli kılmak ister. Böylece bu iki entelektüel faaliyet, roman ve tarih, aynı vasıtaları kullanarak aynı bileşenler üzerine inşa edilerek yükselirler. Tahmin edilebileceği gibi, bu vasıtalar dil ve yazı, bu bileşenler zaman ve mekân mefhumlarıdır.

Tarihçi ise geçmişe, insana ve yaşama ait dinamiklerin harekete geçirdiği zorunluluklar nedeniyle yönelir. Mercek altına aldığı bütünden, hâlihazıra neyi nasıl aktaracağına karar verdikten sonra yaptığı seçimlerden de sorumlu olur. Böylece roman ve tarih, aralarındaki etkileşimi, “*cemiyetin bir müessesesi*” olmaları açısından kurarlar (Köprülü 1986: 1). Bu etkileşim, romancının, tarihçinin kendisine sunduğu “*hazır öyküler yumağı*”ndan, hiç de rastlantısal olmayan bir merakla yaptığı eleme sonucu romanda vücut bulur (Karakışla 2000: 4).

Bahsi geçen “*hazır öykü yumağı*” kavramının, tarih bilimindeki karşılığı “*tarihsel olgu*” kavramıdır. Carr’ın “*tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci*” olduğunu söyleyerek önem verdiği olgu kavramı, geçmişteki hammaddeye vurgu yapar (2003: 35). Dünya tarihini düşündüğümüzde Fransız İhtilâli, daha özele indiğimizde Osmanlı tarihindeki herhangi bir fetih veya sefer, daha yakın tarihimizde ise Milli Mücadele, birer tarihsel hammadde. Bu hammaddeler tarihin iskeletini oluşturur ve tüm zamanlarda, tüm tarihçiler

için değişmez nitelikler taşır. Tarihçiler bu hammaddeleri ya tarihin olguları haline dönüştürecek ya da tarihî olmadığı gerekçesiyle rafa kaldıracaktır. Elbette ki bu işlem esnasında, yaşam ve insanın, bulunduğu hale nasıl geldiğini çözmeye yarayacak hammaddeler kayda geçecektir.

Tarihçi onları işleyene kadar cansız durumda olan ve ancak onun elinde hayat bulma şansı yakalayan olgular, tarihçi dışındaki insanlar için ise evrensel ve zorunlu bir ilgi alanının malzemeleridir. Nitekim tarihin tanımı yapılmaya çalışıldığında vazgeçilemeyen diğer öge “insan”dır. İnsanoğlu, varlık olarak kimliğini tarihsel süreçten kaçarak gerçekleştiremeyeceğini fark etmiştir ve tarihi onun için çekici kılan budur. Tarih, daha doğru deyimle tarihsel bilgi, insanın evrendeki konumu açısından önem taşımaktadır: “İnsanlık tarihinin geçmişini ve geleceğini kesin bir biçimde bilmek istemek, insanın kendi yazgısını bilmek, bu dünyadaki yapıp etmelerini anlamlı kılmak, başına gelecekleri önceden kestirmek ve bu nedenle de kendisini daha güvenli hissetmek istemesinin bir sonucudur.” (Aysevener-Barutca 2003: 13).

Collingwood, insanın kendisine ilişkin bilgisinin önemine işaret ederek, tarihi, “...insanların bireysel olarak ya da topluca işledikleri fillerin, geçmişte gerçekleştirmiş ve dolayısıyla gelecekte de gerçekleştirmeye muktedir oldukları şeylerin en büyük birikimi” olarak tanımlar (2001: 29). Bu birikimin, birey olarak varlığını zenginleştirebileceğini fark eden insanoğlu, böylece “kendini bilme” ediminin kıyasına varmış olur. Üstelik bu bilgi, bireyin salt kendi özelliklerini bilmesi değildir. Kendini bilen ve tanıyan birey, diğer insanlardan farklı olarak, ne ve nasıl olduğunu da bilir. Bütün bunlar, onun kendi potansiyeli ile baş başa kalması sonucunu doğurur. Zaten tarihin değeri, “bize insanın ne yaptığını, böylece insanın ne olduğunu öğretmesidir.” (Collingwood 1996: 41).

Carr’a göre ise tarihin kapsamı insanın kendisine dair bilgisi ile sınırlı değildir. Çünkü kendisini tanıyan insanın bir sonraki adımı, içinde yaşadığı kültürü, toplumu öğrenmeye çalışmak olacaktır: “Tarih nedir? sorusunu cevaplamayı denediğimizde, cevabımız bilerek ya da bilmeyerek, zaman içindeki tutumumuzu yansıtır ve daha geniş bir soruya, içinde yaşadığımız toplum hakkında ne düşündüğümüz sorusuna vereceğimiz karşılığın bir parçasını oluşturur.” (2003: 11).

Fakat bu tanım ve açıklamaların modern çağın önemli bir problemini çözemediği de bir gerçektir. Globalleşen dünyada insan, manevî tüm bağlarından arındırılmaya çalışılmakta, onun tarihsel ve toplumsal belleği yok edilmek istenmektedir. Nitekim Eric Hobsbawm, “Yüzyılım sonunda çoğu genç erkek ve kadın, içinde yaşadıkları zamanın geçmişiyle her türlü organik ilişkiden yoksun bir tür sürekli şimdiki zaman içinde yetiştirdi” derken, tarihsel algının yok olmaya yüz tutmuş olmasının, insanlık adına önemli bir tehlike kabul edilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Hobsbawm t.y.: 15).

Türk edebiyatçısı bu tehlikeyi bertaraf etmek için, yüzünü tarihe kolayca dönebilme şansına sahip olan romanı, vasıta kılar. Onun, yakın geçmişimizin önemli tarihsel olgularından olan, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgaline yönelik tepkisi ve bu işgali toplumsal belleğimize kazıma çabaları, işgali protesto etmek amacıyla düzenlenen mitinglerin, romanlarımızda bulunduğu yankılarla dışa vurulur.

1. İZMİR’İN İŞGALİNE DAİR TARİHSEL SÜREÇ

1914-1918 yılları arasında çeşitli cephelerde çetin şartlar altında mücadele veren Osmanlı Devleti, bu süreci 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi sonucu yenilgi ile noktalar. Mütareke hükümleri gereğince geniş bir yetki ve hareket şansı kazanan galip devletler, Mütareke’nin üzerinden on beş gün geçmeden, 13 Kasım 1918’de devletin başkentini, İstanbul’u, işgal ederler. Bu ve devam eden işgaller, Müttefik devletlerin ortak karar ve uygulamaları olmakla birlikte, aralarında İzmir konusunda bir anlaşmazlık söz konusudur.

İzmir 1917 yılında imzalanan bir gizli anlaşma ile İtalya'ya bırakılmış, fakat süreç içinde, İngilizler ve Fransızlar bu anlaşmayı geçersiz saymışlardır (Turan 2014: 756). Çünkü Anadolu'da güçlenecek ve böylelikle Doğu Akdeniz'de kontrol imkânı kazanacak bir İtalya, Fransa ve İngiltere'nin yayılmacı politikaları için bir tehdittir. Bu tehdit, öteden beri Batı Anadolu için fantastik umutlar besleyen Yunanistan'ı kullanarak yok edilebilirdi. Bu nedenle Yunanistan'a savaşa katılma ödülü olarak Aydın vadedilmişti (Turan 2014: 756). Yunanlılar ise Venizelos'un ustalıklı yürüttüğü politika sonucu (Sonyel 1995: 52), "*Megalı idea*"larının hayata geçmesi için Aydın ile yetinmeyecek, İzmir ve Manisa'ya da saldıracaklardır.

Osmanlı Devleti, bu gelişme ile ilgili öngörü sahibi olamamış, Yunanlıların İzmir'i işgal edebilecekleri ihtimali akla gelmemiştir. Çünkü Yunanistan eski bir Osmanlı vilayetidir ve Anadolu'da birçok soydaşları vardır (Şahingöz 2014: 727). Ayrıca Balkan milletlerinin Osmanlı'dan miras kalan topraklarda Müslüman Türklere yaptığı baskı, Osmanlı Devlet'inde, müttefik devletlerin bu tarz bir hazırlığa izin vermeyeceği fikrini doğurmuştur. Bu fikir, 14 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin başlaması ile bir hezimete dönüşmüştür.

İşgal öncesinde Venizelos halkın işgale karşı sevincini, ölçülü davranışlarla yansıtmasını istediği bir bildiri yayımlamıştır. Yunan istilâ gücü komutanı Albay Zafiriü da benzer bir bildiriyle, İzmir'in Türk nüfusuna karşı saygı gösterileceğini ve sükûnun korunacağını açıklamıştır (Sonyel 1995: 53). Fakat işgal, Türk devlet adamlarına, askerlerine ve halkına karşı bir kırım politikasına dönüşmüştür. Ayışığı, Yunanlıların Batı Anadolu topraklarımızda sergilediği vahşeti dört başlıkta maddeler. Bunlar;

1. Gasp ve yağma
2. Irz, namus ve mukaddesata saldırı
3. Yakma ve yıkma
4. İşkence ve katliam, şeklindedir (2012: 327).

Bu maddelerin yansıdığı birçok vak'a, tarihi kaynaklardan, tanık olanların kaleme aldığı anılardan takip edilebilir. Fakat bu çalışmada söz, incelemeye tabii tutulan romanlara bırakıldı ve *Ateşten Gömlek*'in, "*İzmir Kızı*", Ayşe'ye, kulak verildi. Kocası ve oğlu İzmir'de Yunanlılar tarafından katledilen Ayşe, amcazadesinin İstanbul'daki evinde bir İngilizce -Mr. Cook'a- söylediklerinde, işgalin tarihsel sürecine ve Yunan zulmüne şu sözlerle değinir:

"...Dün mütareke yaptınız, dün silâhlarımızı bize bıraktırdınız. Bugün memleketimize hırsızları katilleri gönderiyorsunuz ve katilleri, hırsızları, tarihî bir şerefi olan büyük donanmamız himaye etti. Yeşil İzmir'i kan ve alev içinde bıraktınız. Bakınız sokaklarına, üniformalı hırsızlar, katiller silâhsız ahaliyi kurşunla, dipçikle öldürüyor. Her evden koltuğunda bir bohça, bir Yunan neferi çıkıyor. İhtiyarların başı taşla ezilmiş, siyahlı kadınlar mütemadiyen bu vahşi sürüden kaçıyor. Elleri bağlı masum kafileri süngüleyerek, yüzlerine tükürerek, kan içinde sürükleyerek gemilerinizin önünden geçiriyorlar. Haydutu alkışlamadığı için işte namuslu bir adamı parçalıyor, bir sürü Yunan askeri onu kendi kapısının önünde bağırarak, söverek parçalıyor. Sırf eğlence için beş yaşındaki bir çocuğa nişan alıyorlar. Zavallı yuvarlak küçük mahlûk! Siyah gözlerinde yaşlar kurumadan kalbinden vuruldu, nişan o kadar iyi alındı ki, küçük dudaklarından 'anne' diye bir şikâyet bile çıkmadı." (s. 61)¹

Tahmin edilebileceği gibi alıntıda bahsi geçen çocuk, Ayşe'nin oğludur. Kolektif belleğimizde derin izler bırakan bu hadisenin, tarihsel süreç içinde bir kazanım haline evrilmesi

¹ Çalışma içinde romanlardan yapılan alıntılar sayfa numarası verilerek belirtilecektir.

ise işin ilgi çekici tarafıdır. Çünkü bitti zannedildiği anda başlama, küllerinden doğma ilkesini, tarihinde birçok vak'a için uygulamaya koyan Türk milleti, İzmir'in işgali vak'asında da aynı yaklaşımı sergiler. İşgal, ülkesinin geleceği için öngörü sahibi Türk devlet adamlarını, aydınlarını ve halkını, kurtuluş yolunda ciddi tartışma ve eylemlere sevk eder. Tabii bu süreçte İstanbul'da *Alemdâr, İleri* gibi gazeteler, işgalin "görülen lüzûm üzerine başladığı" yolunda, Yunanları masum gösterecek yayınlar yapmaktalarsa da (Tunç 2014: 768) İzmir'in işgali, "memleketin heyeti umumiyesinde hiç değilse bir ıstırap birliği" meydana getirebilmiştir (Yazman 1999: 20). Nitekim adı geçen gazeteler de hükûmetin 16 Mayıs'ta yayınladığı resmî tebliğ ile işgalin çok daha derin boyutlu ve amaçlı olduğunu görmüşlerdir.

İzmir'in işgalinin "Türk milleti nezdinde ortak bir kamuoyu oluşturduğu" doğrudur (Tunç 2014: 773). Elbette ki bundan önce yaşanan işgaller de kamu vicdanını yaralamış ve tepki görmüştür. Ama İzmir'in işgali, vatanın parçalanması ve Türk halkının bağımsızlık hakkının elinden alınması için başlatılan bir silsilenin ilk önemli kıvılcımı olarak kabul edilmiş ve bu hukuksuzluğu karşı mukavemet kararının dünyaya bildirilmesi gerektiği düşünülmüştür. Nitekim galip devletlerin temsilcilerine ve İstanbul hükûmetine; köy, kasaba, kent ileri gelenleri, belediye üye ve başkanları, sivil ve askeri erkân tarafından gönderilen sayısız protesto telgrafları bu noktada atılan ilk adımdır (Sonyel 1995: 61). Bu adımın atılmış olması önemlidir ve mimarı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in işgalinin memlekette yarattığı keder ve heyecanı, "bu kadar da olmaz" isyanını duyumsayabilmiş (Şahingöz 2014: 727) ve ıstırap içindeki ruhların bütünleştirici bir lidere ihtiyaç duyduğunu görebilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, "irade-i milliye"nin (Akdağ 2014: 745) tecelli etmek üzere olduğunu gözlemlediği Havza'dan, bütün yurda mesajlar göndermiştir. Mesajların yer aldığı genelgede komutanlar ve sivil örgütlerin yöneticileri, Yunan zulmüne karşı muhalefet etmeye çağrılır. Bu amaçla, "büyük ve coşkun toplantılarla ulusal gösteriler" düzenlenmesi tavsiye edilir² (Atatürk 1989: 33). Bu tavsiye üzerine ülkede bir hareketlenme söz konusu olur. Denizli, Afyon, Muğla, Isparta, Eskişehir, Adapazarı, Çorlu gibi birçok ilde Mayıs-Haziran aylarında mitingler düzenlenir (Akdağ 2014: 753). Öyle ki Kütahya'da düzenlenen mitinge Müslüman olmayan halk da katılır (Tansel 1991: 243). Anadolu'da düzenlenen bu miting hareketliliğine, İstanbul da kayıtsız kalmaz. Aynı tarihlerde, 1919 Mayıs'ında, ülke ve dünya kamuoyunda daha çok ses getiren mitingler yapılır. Bu mitinglerin yukarıda sayılanlardan farkı, itilaf devletlerinin işgali altındaki bir şehirde ve üstelik işgalcilerin bütün engelleme çabaları ve tehditlerine karşın yapılabilmesidir.

2. İSTANBUL MİTINGLERİ İLE İLGİLİ TARİHSEL SÜREÇ

Millî Mücadele'nin başlangıç sürecindeki büyük problemlerden birisi de halkın siyasi ve sosyal gelişmeler hakkında sağlıklı bilgi edinememesidir. Mütarekeden sonra İstanbul basınına uygulanan sansür ve galip devletlerin halk üzerindeki baskısı nedeniyle yaşanan bu problem, telgraf şebekeleri ile giderilmeye çalışılıyordu. Telgraflarla öğrenilen bilgiler Anadolu ve İstanbul halkına, ancak mitinglerde verilebiliyor, mitinglerde ortaya çıkan tavır da yine protesto telgrafları ile ilgili makamlara iletiliyordu. Dolayısıyla düzenlenen protesto mitingleri, hem halkın haber alma özgürlüğü açısından önem kazanıyor hem dünya kamuoyunda, "Türkler lehinde bir ortam yaratılmasına" zemin hazırlıyordu (Şahingöz 2014: 735). Millî iradenin sivil inisiyatif elinde vücut bulduğu bu mitinglerde dışa vurulan heyecan ve coşku, yitirilen güvenin

² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*'ta adı geçen genelgenin içeriğinden şöyle bahsetmektedir: "İzmir'e ve daha sonra ne yazık ki Manisa ve Aydın'a düşmanın girişi... bütün ulusa kan ağılatmaktadır... Katlanılamayacak ve dayanılamayacak bu olayların hemen önlenmesi, bütün uygar uluslarla, büyük devletlerin adaletinden ve etkisinden sabırsızlıkla beklendiği yolunda, önümüzdeki hafta içinde ve çeşitli illere göre... yapılacak büyük ve coşkun toplantılarla ulusal gösterilerde bulunulması ve bunun köylere varıncaya dek bütün çevrede yapılması ve bütün büyük devletlerin temsilcileriyle Bâbâliye etkili telgraflar çekilmesi(ni)... rica ederim." (1989: 33)

yeniden inşa edildiği inancını doğuruyor, halkın moral ve motivasyonu yükselmeye devam ediyordu.

Bu faaliyetlerin kararının alındığı ve şeklinin verildiği yer, Türk Ocakları idi. 17 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalini protesto etmek için derslere girmeyen üniversite öğrencileri ve müderrisleri, 18 Mayıs 1919'da yaptıkları toplantıda protestoyu yinelerler (Tansel 1991: 245). Tıp Fakültesi Müderrisler Meclisi Reisi Âkil Muhtar Bey'in açtığı toplantıda (Arıburnu 1951: 5), Besim Ömer Paşa, Rıza Tevfik Bey, Yusuf Razi Bey, birtakım subay ve öğrenciler konuşma yapar. "İşgali protesto etmek" kararı alınan bu toplantıdan sonra ilk miting 19 Mayıs 1919'da Fatih'te yapılır (Arıburnu 1951: 9). Türk Ocakları'ndaki toplantıya telefonla çağrılan ve Fatih Mitingi'nde konuşma yapması kararlaştırılan Halide Edip Adıvar, (Adıvar 2004: 32) elli bine yakın insanın doldurduğu belediye binası önündeki alanda yapılan mitingin ilk konuşmacısı olur (Arıburnu 1951: 12). Ay yıldızlı bayrakların altında siyah örtülerin sarkıtıldığı Belediye balkonuna Halide Edip, daha önce hiç açık havada konuşmadığı için oldukça heyecanlı biçimde çıkar. Fakat bu heyecan, İngiliz uçaklarının taciz uçuşlarına rağmen, halkın parlayan gözlerinden alınan ilhamla diner ve Halide Edip, bu karanlık gecelerin doğacak güneşlere gebe olduğu yolundaki sözleriyle konuşmasına başlar (Adıvar 2004: 32). Miting sonunda Saray'a çıkılması ve Padişah'tan millete destek istenmesi kararı alınır. Saray'a çıkacaklardan birisi de yine Halide Edip'tir. Halide Edip ve yanındakiler Yıldız Sarayı'na çıkar, fakat Padişah'la görüşemezler. Halide Edip, o gün Osmanlı hanedanının son günlerini yaşadığına dair bir inanca kapılır (Adıvar 2004: 34). Fatih Mitingi'nde Halide Edip dışında Selâhattin Bey, Hüseyin Ragıp Bey, Tahsin Fazıl Bey, Meliha Hanım da konuşmuşlardır (Arıburnu 1951: 12-17). Amerika milletine telgraflar gönderilmesi kararı da alınan Fatih Mitingi'nden sonra, başkan Wilson'a protesto telgrafları çekilir ve yüzde sekseni Türk olan İzmir'in işgalinin yaşattığı üzüntü bildirilir (Arıburnu 1951: 20).

Bir gün sonra 20 Mayıs 1919'da ise Doğançılar Meydanı'nda bir miting tertip edilir. Şair Talât Bey'in, Doktor Ferruh Bey'in, Mazhar Bey'in ve Naciye Hanım'ın heyecanlı konuşmalar yaptığı bu mitingde, Fatih Mitingi'nde alınan kararların kabulü yinelenir (Arıburnu 1951: 21-24). Yine Başkan Wilson'a gönderilen telgrafta, Wilson, 12. maddede belirlenen ilkelere sahip çıkması konusunda uyarılır³ (Arıburnu 1951: 25).

22 Mayıs 1919'da düzenlenen Kadıköy Mitingi, şiddetli yağmur ve fırtına altında gerçekleşir. Halide Edip'in de konuşmacı olduğu mitingde; Hüseyin Suat Bey, Ahmet Kemal Bey, halkın heyecanını şiirler aracılığıyla arttırırlar (Arıburnu 1951: 33-35).

İzmir'in işgalini protesto amacıyla düzenlenen en ihtişamlı miting, 23 Mayıs 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda yapılır. 200.000 kişinin katıldığı bu mitingde kürsü siyah örtüyle kaplıdır ve kürsü önünde yukarıda bahsi geçen on ikinci prensip yazılıdır (Arıburnu 1951: 35). Söz, ilk olarak, Mehmet Emin Bey'indir. Ardından Fahrettin Bey konuşmasını yapar. Üçüncü konuşmacı Halide Edip'tir. Halide Edip o gün kendisini her günkü Halide'den farklı görür ve millet idealinin temsilcisi olarak kabul eder (Adıvar 2004: 35). Çünkü o konuşması esnasında kalabalığı, "insanlık ve adalet esaslarına sadık kalmak, herhangi şartlar altında olursa olsun, hiçbir kuvvete boyun eğmemek" konusunda defalarca yemin ettirir (Adıvar 2004: 36).

İtilaf devletleri ise İstanbul halkının yarattığı potansiyel tehlikeyi yok etmek için, hükûmete baskı uygulayarak, bundan sonra yapılacak mitingleri yasaklatmıştır (Akdağ 2014: 749). Fakat bu yasak Türk halkı nazarında kıymet taşımadığı için, bir hafta sonra yapılması planlanan başka bir miting için halka beyanname dağıtılır. Bu beyannamede halk, cuma namazından

³ Wilson Prensipleri'nin bahsi geçen on ikinci maddesi, Osmanlı Devleti'nde Türk kesimin egemenlik hakkına dairdir.

sonra yeniden Sultanahmet Meydanı'na çağrılmakta, İzmir ve Anadolu'nun durumunun tartışılacağı bildirilmektedir (Arıburnu 1951: 56-57).

Davet yerini bulur ve yine siyah örtülü kürsünün, "İzmir Türk'ündür ve Türk Kalacaktır", "Hak İsteriz", "İki Milyon Türk İki Yüz Bin Rum'a Feda Edilemez", "Hak ve Adalet", "Osmanlı Toprağı Yunanistan Olamaz", dövizlerinin bulunduğu meydanda, İsmail Hakkı Bey, Şükûfe Nihal Hanım, Hamdullah Suphi Bey konuşmalar yaparlar. Miting sonunda kabul edilen kararlar, yine Wilson Prensipleri'nin on ikinci maddesini hatırlatmakta, Türk milletinin hakkını aramak konusunda ısrarlı olacağını duyurmaktadır (Arıburnu, 1951: 49- 56).

3. TARİHSEL OLGU BAĞLAMINDA İSTANBUL MİTİNGLERİ

İzmir'in işgalini protesto etmek amacıyla İstanbul'da düzenlenen mitinglerin, tarihsel olgu bağlamında değerlendirileceği bu bölümde, önce, incelemeye tabî tutulan roman kahramanlarının işgal üzerine yaşadıkları duygular verilecektir.

Ayla Kutlu'nun, *Bir Göçmen Kuştı O* başlıklı romanının başkadın kahramanı Nevnihal, kocası Emir Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik kovuşturmalar nedeniyle kaçtığı için, İstanbul'da anne ve babasıyla yaşamaktadır. Düzenlenen mitinglere gitme kararı alırken heyecandan uyuyamaz ve bir şey fark eder. O, İzmir'i hiç görmemiştir, sadece incirinden üzümünden haberdardır. Bir de İzmir'in "gâvur" olduğu yolunda çok duyum almıştır. Ama bu duyular onun nazarında önemli değildir. İzmir, gâvursa da Müslümansa da bizimdir, Rumların değildir. "Bizim gâvurumuz o. Rumların değil... İzmir bizden. (s. 100)" Arkadaşı Müyesser'in ise kocası İzmirlidir ve Müyesser mitingde, "...kocasının doğduğu, büyüdüğü yerlerin esareti için ağlamak ve kurtuluşu için Tanrı'ya yakarmak" amacındadır (s. 100).

Attilâ İlhan'ın *dersaadet'te sabah ezanları* başlıklı romanında Neveser, 1919 Mayıs'ının uğursuz bir ay olduğunu düşünmekte, yağın yağmurlarla iyice bunalmaktadır. "İzmir'in işgali 'faciası' özel nedenlerden, onu ayrıca" (s.71) ilgilendirmekte, ayrıca üzmektedir. Çünkü babası İzmir'de bir Alman şirketinde çalışmaktadır ve Neveser babasından haber alamamaktadır. Fakat aslında "Neveser tabiatındaki duyarlı bir kadın"ın "İzmir'de açıkça Müslüman katliamı" yapıldığını duyup "mahv ü perişan" olması için özel bir nedene de ihtiyaç yoktur (s. 71). Dolayısıyla mayıs ayının onu bunalma nedeni yaşadığı toplumun acılarına yüz çevirememesidir. Üstelik Neveser'in ruhunda fırtınaların koptuğu bu dönemde, İttihatçı kocası Abdi Bey, saklandığı Mizrahi konağında her türlü cinsel fanteziyi yaşayabilmektedir.

Attilâ İlhan'ın, fantezi düşkünü bir başka erkek kahramanı Binbaşı Ferid ise *sırtlan payı*'nda, ikinci Sultanahmet Mitingi sonrasında bir çelişki yaşar. Doktor Hayrullah ve Rıza Muhiddin'le meyhaneye gidecek, raks izleyeceklerdir. Ferid bu teklife önce, "Bırakın yahu! İzmir Yunan eline düşeli, yarın on beş gün. Manisa, Aydın, Ayvalık bunların çizmesi altında. Rum meyhanesinde laterna dinlenilecek gün müdür?" diye itiraz eder (s. 70). Ama Doktor Hayrullah, Rıza Muhiddin'den İngilizlerin atacıkları adım için bilgi alabileceklerini söyleyerek Ferid'i iknâ eder.

Nevnihal, Neveser, Ferid gibi kahramanların hiçbirisi *Ateşten Gömlek*'in Ayşe'si kadar üzülemez. Ayşe işgale tanık olmuş, oğlu ve kocası Yunanlılar tarafından öldürülmüş bir kadındır. Bu yüzden İzmir onun için yüreğini yakan ateşli bir gömlektir. Ama Ayşe ıstırabını yenmeyi ve farklı alanlara yönelerek bastırmayı başarır. Onun idealinde artık memleketin ve İzmir'in kurtuluşu için Anadolu'da başlayan mücadeleyi canla başla desteklemekten başka bir fikir yoktur. Bu yüzden de romanda çektiği acıyı kendisi anlatmaz. Onun işgal öncesi ve sonrası durumunu okura, amcazadesi Peyami anlatır:

"Ayşe hemen hiç konuşmazdı. Arkasında ebedî siyah bir entari vardı. Sol kolu henüz

beyaz bir sargı içinde biraz açık yakasının üstünde boynu ve siyah kesik saçları ile solgun başı eski fildişi bir statü gibi görünüyordu. Yalnız acı yeşil gözleri, kızıl büyük dudakları bu beyazlı, siyahlı kadın şeklinde iki renk nağmesi gibiydi. Gözleri siyah, ipek örtüleriyle yanmış İzmir'in hayalini, dudakları rengin nebatların en muhteşem renklerle tecelli ettikleri 'Serendîb'in bir nevi meyvesini, ihtirash karanfil ve nar çiçeklerini düşündürüyordu." (s. 53)

Agâh Sırrı Levend'in otobiyografik karakterli romanı *Acılar*'da Fikret, işgalin bir gün sonrasında, cemiyetin tepkisi üzerinde durur. Cemiyet, bu haberle yangın yerine dönmüş, kin ve nefretini nereye kusacağına bilemez hale gelmiştir:

"İzmir'e düşman girdi... Dillerde yeis ve heyecanla dolaşan korkunç haberler nihayet tahakkuk etti. Kaç gündür çehrelerde sârî olan avare hüznün, bu meşum haberdar sonra kalplerin içine, eriyen bir kurşun gibi aktı.

İzmir'e düşman girdi... İzmir'e Yunan girdi... Şimdi herkes gözle konuşuyor ve işaretle birbirine bu felaketi anlatıyor. Kalplerden kopan gayz ve kin, kesif ve siyah bir dalga halinde havanın içinde dolaşiyor." (s. 213)

Görüldüğü gibi Fikret, duygularına tercüman olunan önceki kahramanlardan farklı olarak, işgalin sosyal boyutunu tahlil eder. Bu sosyal hezimetin, kin ve gayzın, dışa vurumu için, yani fitilin tutuşması için küçük vak'alara ihtiyaç vardır. Yunanlılar yaptıkları zulüm ile bu ihtiyacı karşılar ve örneğin Hasan İzzettin Dinamo'nu *Kutsal İsyan* serisinin üçüncü cildinde "*Ödemış Zeybekleri*"ni harekete geçirir. Gökçen Efe, yanındakilere, Yunan'a kurşun sıkmaya başlama hikâyesini şöyle anlatır:

"Biz, nereden fitili aldık, bilir misin, bey? Bak birini söyleyeyim: İzmir'den ilerleyen Yunan zabıtları kudurmuş itler gibi namusa, iffete salarlarken bir köylü kızın fiistanını yırtıyorlarmış, bahtsız kız neylemişse başa çıkamamış ve o çırpınma didişme esnasında avazı çıktığı kadar haykırmış:

- Bunu sizde komazlar!

İşte, bizi çileden çıkararak bu kızın sesidir..." (s. 77)

Dinamo bu gerekçenin devamında, "*İzmir'in Yunanlılarca kanlı bir biçimde işgali, bir sıra miting'in yapılmasına sebep olmuştu.* (s. 79)" sözleriyle miting sürecini işlemeye başlar. Yazar bu süreçte İstanbullu aydınların, "*halkın kollektif zekâ ve yurt sevgisi*"ni harekete geçirmek amacıyla olduklarına inanır (s. 78). Kendi şehirleri de işgal altında olan ve sıkıntılar yaşayan İstanbul halkı suskundur. Bu suskunluğun bitmesi, yüreklerde biriken enerjinin dışa vurulması gerekir. Bu nedenle birinci Sultanahmet Mitingi'nden sonra getirilen yasağa rağmen, halk bir başka protestoya çağırılır. Çağrılar beyannameler aracılığıyla yapılır. Ayla Kutlu, *Bir Göçmen Kuştı O'da* getirilen miting yasağını, Neveser'in babası Yahya Efendi'ye söyler: "...miting yasaklandı. Kadın çocuk yaşlı genç bakmam, alır götürürüm diye ilan etti Emniyet Müdürü. Üstelik İngiliz çok sert davranırız, sonucundan sorumlu olmayız, demiş." (s. 97)

Yahya Efendi'nin uyarısına rağmen evin kadınları mitinge gider. Yazar, onları miting alanına taşıyan söz konusu beyannameden sadece bir cümleyi alır, devamında çağrının ruhlarda yarattığı isyanı işler. Onun beyannameden aktardığı cümlenin büyük harfle yazılmış olması, cümlenin kurgu olmadığını, tarihsel bir belgeden nakledildiğini ve değiştirilmeksizin romana dâhil edildiğini gösterir: "*Ne kadar çok insan çağrıya uymuş. 'MÜSLÜMAN YARINKİ CUMA GÜNÜ RESMİ DUA GÜNÜNE GEL...' Geliyorlar. İzmir'in işgali her yerde çığlık çığlık lanetleniyor. Nevnihal bütün o camilerde en güzel sesli müezzinler tehlil çekerken, kendisi gibi on*

binlerce insanın da ağladığını biliyor...” (s. 101)

Attilâ İlhan, söz konusu yasak ve beyanname ile ilgili olarak iki farklı tavrı sergiler. Yazar, *dersaadet'te sabah ezanları*'nda yasağı da beyannameyi de kurgu içinde eriterek verir. Yasak, Münif Sabri'nin önceki Sultanahmet Mitingi'ne dair heyecanını anlatırken dillendirilir: “...cemaate, dağıtılan beyanname, yasağa rağmen ahaliyi yarın Sultanahmet Meydanı'nda içtimaa çağırıyorlar...” (s. 119) Onun bahsettiği beyannameyi Neveser okur, tüyleri diken diken olduğu için de fısıltılarla yanındakilere yorumlar. (s. 120)

sırtlan payı'nda ise yazar, çağrı beyannamesini bölüm başında metin dışı öge olarak verir. Ardından bölümü bu metin dışı ögenin çevresinde cereyan eden vak'alar üzerine kurar. Aslında bu teknik İlhan'ın ne sadece *sırtlan payı*'nda ne de sadece bu bölümde kullanıldığı bir tekniktir. Yazar tüm romanlarında bölüm başlarına serpiştirdiği metin dışı unsurları, vak'a örgüsünü yöneten araçlar olarak kullanır. Yazarın metnine dâhil ettiği mitinge çağrı beyannamesi, tarihsel bir belgedir ve araştırılırsa tarihçilerin kaydettiği beyanname örneği ile örtüştüğü görülür.⁽⁴⁾

Bu metin dışı öge, roman kurgusu içinde yazar anlatıcı tarafından kullanılır. Miting sürecinin işgal kuvvetlerini rahatsız ettiğini, bu nedenle yasak getirildiğini Attilâ İlhan nakleder. (s.104) Böylece tarihsel bir belge roman içi enstrümana yazar eliyle dönüştürülmüş olur.

Aslında, sürecin Darülfünun'da yapılan toplantı ile başlatılıp söz konusu beyannamenin ardından yapılan son miting ile bitirilmesi gerekirdi. Zincirin son halkasının önce çekilme nedeni, yazarların miting sürecini tarihsel gerçeklere oldukça bağlı kalarak takip etmeleridir. Bu takipte yazarların en önemli vasıtaları ise gazeteleridir.

3.1. Mitingleri Gazetelerden Takip Edenler / Mitinglere Katılanlar

Attilâ İlhan, *Aynanın İçindekiler* serisinin ilk romanı *bıçağın ucu*'nda, seri için birçok tarihsel kaynak ve belge topladığını söyler. (s. 9) Yazar romanlarında, bu birikimden gerek gördüklerini okurla da paylaşır. Bunlar, bazen bir gazete haberi, bazen bir kitaptan alıntıdır. Yazarın *sırtlan payı*'nda çağrı beyannamesini değiştirmeden ve metinden ayrık işlemesi, “tarihsel bileşim”i yakalamak amacıyladır. Kavramı, “...benim büyük çözüm adını verdiğim genel bileşim, yakın tarihimizin bütününü toplumsal açıdan çözümlemek, bundan içinde kahramanların yüzdüğü tarihsel bir bileşime gidebilmek” (*bıçağın ucu*, s. 9) şeklinde açan İlhan, *sırtlan payı*'nda belgesini paylaşmış ve bölümü belge üzerine kurmuştur. Onun dönem gazetelerinden derlediğini tahmin ettiğimiz bu beyanname, gazete haber ve yazılarının romanlarının tarihsel bileşimini sağlamak amacıyla kullandığının göstergesidir.

Nitekim *dersaadet'te sabah ezanları*'nda Neveser, mitingleri gazetelerden takip eder. Yazar mutad olduğu üzere önce birinci Sultanahmet Mitingi'nin dönem gazetelerinde bulunduğu yankıyı bilgi ve belge olarak sunar. Bu gazete haberlerinde (s. 68-69) Mehmet Emin Yurdakul'un ve Halide Edip'in nutku olarak verilen bölümler, tarihsel kaynaklarla örtüşür.⁵ Okurdan farklı olarak, aynı gazete haberlerini roman içinde Neveser de okur. Bölüm başında bilgisi verilen Sultanahmet Mitingi'nden bir gün önce yapılan, Kadıköy miting-i söz konusudur. Yazarın, “Kadıköy Mitinginin tafsilatını gazetelerden okumaya dalmış, İzmir'de neler oluyor diye, sabahları ilk işi, gazetelere bakmak” (s. 73) ifadesiyle giriş yaparak okuru hazırladığı sahnede,

⁴ Beyannamenin aslı için şu kaynaklara bakılabilir.

a) Akdağ, Ömer (2014), İstiklal Savaşı'nın İlk Safhasında Mitingler. *Türkler*, C.15, s.745-755.

b) Tansel, Selahattin (1991), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 1*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

⁵ Bknz. Arıburnu, Kemal . (1951). *Milli Mücadele İstanbul Mitingleri*, Ankara: Yeni Matbaa, s.37-43.

Neveser, gerçekten de teferruatlara takılır. Örneğin mitingün “Yağmura rağmen” yapılmış olması, Münevver Saime Hanım’ın nutkunun Neveser’in tüylerini ürpertmesi bu tarz ifadelerdir. Kadıköy mitinginin “mütemadiyen yağın yağmur”a rağmen yapılmış olması (Arıburnu 1951: 32), Neveser’in gazeteden okuduğu ve Hüseyin Suat’ın nutkunda geçen; “Azminiz öyle metindir ki billâh! Vermeyiz İzmir’i Allah Allah” (s. 73) beyti tarihsel kaynaklarda da paylaşılan bilgilerdir (Arıburnu 1951: 34). Dolayısıyla yazar amacına ulaşmış, bahsettiği bileşimi, gerçek ile kurgu arasında da yakalamıştır.

Neveser bölüm başında gazete haberleri verilerek zemin hazırlanan birinci Sultanahmet Mitingi’ni de gazetelerden okuyarak yorumlar. Kocası Abdi Bey’in kendisinden ayrık, fakat gizli olmayan cinsel yaşamı nedeniyle duygusal, pasif, hatta sağlığı bozuk bir karakter olduğu için mitinglere katılmadığını düşündüğümüz Neveser, bu süreçte, okuduklarından duyduğu mutlulukla öne çıkar. O, gazetelerde mitingde siyah örtü ile kaplanmış kürsünün altında, Wilson Prensipleri’nin on ikinci maddesinin bulunduğunu, iki İngiliz uçağının halkı taciz ettiğini okumuş, Mehmet Emin Yurdakul’un söyleviden parçalarla coşmuştur. (s. 88) Neveser’in miting alanındaki coşku, düzen, uçak tacizi ile ilgili okudukları tarihsel bilgilerle örtüşür (Arıburnu 1951: 37-43, Adıvar 2004: 35).

Neveser’in bu mitingden aklında kalan en çarpıcı nutuk, Halide Edip Hanım’a ait olandır. Çünkü Halide Edip, Neveser’in yine gazeteden okuduğu nutkunda, halka vatan uğruna can verebilme konusunda yeminler ettirmiştir. (s. 88) Bilindiği gibi Halide Edip Adıvar bu mitingde, Neveser’i de etkileyen yeminleri, büründüğü kahraman Türk kadını kimliği ile efsaneleşmiş ve Millî Mücadele sürecinde aktif rol almaya başlamıştır. Neveser’in okuduğu yemin metni tarihsel kaynaklarda da aynen geçmektedir (Arıburnu 1951:44, Kaplan vd, 1981: 97).

Romanın ilerleyen bölümlerinde mitinglerin yasaklandığından haberdar olan Neveser’in dikkatini çeken bir olay cereyan eder. Neveser, bir pastanede İngiliz istihbaratının iki subayı ile karşılaşır. Sahne, Attilâ İlhan’ın 1909-1919 yılları arasında yaptığı zamanlar arası gezintiden izler taşır ve 1919 yılına gerçekliği yanında kurgusalılık da katabilme amacıyla kurulmuş gibidir. Çünkü bu İngilizler, mitinglere yasak getirilmesini sağlayan subaylardır. Söz mitinglerden açılınca Neveser yanındakilerle, kulağında gazetelerden kalmış birkaç şey paylaşır. Bunun üzerine Münif Sabri de birinci Sultanahmet Mitingi’nde yaşanan ilginç bir vak’a nakleder. Münif Sabri’nin mitinge katıldığı için bizzat şahit olduğu bu vak’a şöyledir. Mitingde kalabalık, gösterişli bir arabanın alanda yürüdüğünü görmüş, arabadaki kişinin *Zât-ı Şahâne* olduğu yolunda bağırtilar duyulmuştur. Münif Sabri sözlerini bitirirken *Zât-ı Şahâne* zannedilen kişinin Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa olduğunu gülererek nakleder (s. 104).

Sultanahmet Mitingi’nin efsane ismi Halide Edip Adıvar, anılarında bu vak’ayı da nakleder. Gerçekten de miting esnasında bu tarz bir hareketlilik söz konusu olmuştur. Adıvar ve yiyeni Feride, miting alanındaki hareketlilikten etkilenmiş, ellerinde iskarpinleri koşarken bir de bakarlar ki Padişah Vahdettin sanılan kişi, Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa’dır (Adıvar 2004: 39-40).

Münif Sabri’nin vaka’nın gerçekliğine bağlı kalarak aktardığı bu anekdot, *Acılar*’da Fikret’in kurgu yeteneğinin katkısıyla yorumlanarak işlenir. Fikret bu kurgu yeteneğinin sonucu olsa gerek, tarihini yanlış verdiği mitingde “sahte padişah” vak’asını şöyle nakleder:

“O dakikada ağızdan ağıza dolaşan bir mırıldı: ‘Padişah geliyor!... Sultan geçiyor...!’
Başlar dönüyor, vücutlar çevriliyor ve hayal meyal seçilebilen bir gölge, bir anda görünüp kayboluyor.

Bu kitle o zaman bir emele kavuşmuş gibi sarsılıyor; gönüller inanmak ihtiyacıyla

titriyor. İnsanlar bile bile aldanmak istiyor... Bir an için, cazip ışığı yanıyor... Fakat yanmasıyla sönmesi bir oluyor.

Görünen gölge, kendini sahte 'Zillullah' diye tanıtan kimse değil. Sahte bir paşa..." (s. 214)

Görüldüğü gibi Fikret vak'ayı, bilgi cümleleriyle işlemek yerine, yorumlayarak sunmayı tercih etmiştir.

Attilâ İlhan İstanbul mitinglerini Neveser'e tahlil ettirmekle kalmamış, dolayısıyla tek romanında işlememiş, *sırtlan payı*'nda da Binbaşı Ferid aracılığıyla durmuştur süreç üzerinde. Yazarın süreci aynı seri içinde iki ayrı roman kahramanı ile tahlil etmesi, sürece verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, gazete haberiyle mitingden haberdar edilen okur, *sırtlan payı*'nda, *Acıların* Fikret'i gibi, mitinglere katılmış kahramanlarla karşılaşır. Binbaşı Ferid'in ikinci Sultanahmet Mitingi'nde en çok etkilendiği ifade, Hamdullah Suphi Bey'e aittir ve şöyledir: "... Anadolu'da Yunanistan demek, yangın demektir." (s. 69) Cümle gerçekten de ikinci Sultanahmet Mitingi'nin önemli hatiplerinden Hamdullah Suphi Tanrıöver'e aittir (Arıburnu 1951: 55).

Binbaşı Ferid bu ifadeden çok etkilenmiş olacak ki miting sürecinin Darülfünun'da alınan kararlarla başladığını; ardından sırasıyla, Kadıköy, Üsküdar, Fatih ve Sultanahmet Mitingleri'nin yapıldığını, bilgi cümleleriyle sunduğu ifadelerini, yine Hamdullah Suphi'nin yukarıdaki cümlesiyle bitirir (s. 204). Bu defa bir Binbaşı'yı sözcü seçen Attilâ İlhan, verdiği her bilgi cümlesinde tarihsel sadık kalmıştır (Arıburnu 1951; Şahingöz 2014: 728; Akdağ 2014: 747-749).

Fikret, Ferid, Münif Sabri derken, mitinglere katılan roman kahramanlarımızın sayısının arttığını görmekteyiz. Bu sayıyı daha da arttıracak kahramanların bir kısmı da *Ateşten Gömlek*'te karşımıza çıkar. Ayşe, İhsan, Cemal, Peyami, mitinge beraber katılmışsa da birinci Sultanahmet Mitingi aktüel zamanda, Peyami'nin geri dönüş tekniğini kullanarak kurduğu ifadelerle romanda yer bulur. Peyami, (s. 46-48) miting alanıyla ilgili olarak, mitingin öne çıkan ismi Halide Edip Adıvar'ın anılarında verdiği bilgi cümlelerini yorumlamakta, belli ki bilgiye coşku ve heyecanı da yüklemeye çalışmaktadır (Adıvar 2004: 35-40). Cemal de birtakım yorumlar yapmakta, örneğin Halide Edip'in daha önce bahsi geçen uçak vak'asından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Cemal, İzmir'in işgali ile çekmeye başladığı acı etkisinde, uçakları görünce "...keşke bombalarını atsalar ve bu günü, bu kelimesiz ahdimizi kanla mühürlese" diyerek ölüme meydan okumuştur (s. 51).

Halide Edip Adıvar'ın anılarından yararlanılarak oluşturmuş sahneler *Kutsal İsyân 3*'te de geçer. Hatta Halide Edip bu eserde bir roman kahramanı işlevi üstlenir. Bu, Hasan İzzettin Dinamo'nun *Kutsal İsyân* serisini Millî Mücadele güncesi olarak kurgulamasından kaynaklanan bir tutumdur. Bu tutum gereği de Dinamo, serisini; tarihsel bilgi, belge ve kişilere sadık kalarak kurar. Yazar, Halide Edip Adıvar'ın Millî Mücadele dönemi hatıralarına yer verdiği *Türk'ün Ateşle İmtihani*'ni çıkış noktası kabul ederek işlediği miting sürecinde, Halide Edip'ten okuduklarının dışında yorumlar yapmaz. Araya serpiştirdiği, İzmir'in işgal nedeni, işgalin ve mitinglerin basındaki yankısı gibi mevzular da yazarın farklı tarihsel okumalarının ürünüdür. Anılarında, İzmir'in işgalini kolejden hocası Miss Dodd'dan öğrendiği bilgisini veren Halide Edip Adıvar (2004: 29), *Kutsal İsyân*'da da vak'ayı birebir yaşar (s. 79).

Süreci, Halide Edip'in anılarıyla paralel bir biçimde başlatan Dinamo, devamında da benzer tutum içindedir. Halide Edip Adıvar işgalden sonra Türk Ocağı'na çağrılmış ve orada üniversiteli gençlerin İzmir uğruna yapabilecekleri muhtemel fedakârlıkları gözlemiştir. Bunu ispat için de bir öğrencinin duygularını aktarmıştır (2004: 31). Söz konusu paralellik adına Dinamo da bu öğrenciyi konuşturur. Öğrenci "*Cebimde 30 lira olsa hemen İzmir dağlarına çıkacağım*" demiştir (s.81). *Kutsal İsyân*'da miting sürecinin her ayağı Halide Edip Adıvar'ın

verdiği bilgilerle işlenmeye devam eder (s. 77-95).

İstanbul mitinglerinin Halide Edip Adivar'a bir roman kahramanı işlevi yüklenerek tahlil edildiği bir başka roman, Emine Işınsu'nun *Cumhuriyet Türküsü*'dür. Eserde roman kahramanı özelliği ile vücut bulan bir başka isim de Işınsu'nun annesi Halide Nusret Zorlutuna'dır. Her iki Halide de romanın ana kadın kahramanları Hikmet ve Nazan'ın arkadaşlarıdır. Bu iki kız kardeş, Teali-i Nisvan Cemiyeti ile Türk Ocağı'nda memleket meselelerinin tartışıldığı toplantılara katılmaktadırlar. Halide Edip o toplantılarda Sultanahmet Mitingi'ndeki kutsal sözleri ile anılır (s. 8). Hatta Hikmet, bir başka ocak toplantısında Halide Edip'i canlı dinlemek şansı da yakalamıştır (s. 11). Hikmet, Halide Edip'in sözlerini Nazan'a direkt aktarmaz, yorumlar. Çünkü şimdilik önemli olan Halide Edip değil, bir kadının konuşma yapabildiği olmasıdır. Bu yüzden de onun Fatih Mitingi'nde söyledikleri, Nazan için, dedesi ile yaptığı fikir alışverişinde, Osmanlılık akımına karşı Türkçülük akımını savunurken farklı bir anlam kazanır. Nazan, dedesi Millî Mücadele karşıtı olduğunu ortaya koyunca geçici bir yılgınlık yaşar, ama Halide Edip'in Fatih Mitingi'nde söylediği şu sözlerle silkinir ve kendine gelir: "*Bugün elimizde top tüfek denilen alet yok; fakat ondan büyük, ondan kuvvetli bir silahımız var; Hak var, Allah var! Tüfek ve top düşer. Hak ve Allah bakidir.*" (s. 20)

Nazan'ın geriye dönüşle tekniğiyle sözcüsü olduğu bu ifadeler, Fatih Mitingi'nde ilk sözü olan Halide Edip Hanım'ın kendi sözleridir (Arıburnu 1951: 12). Nazan bu sözler üzerinde, ne bir ekleme ne de bir değişiklik yapmıştır.

İki kız kardeş, İstanbul'dan ayrılıp Ankara'ya geçtiğinde Millî Mücadele'nin içinde bizzat bulunmak, onların İstanbul günlerini, dolayısıyla miting süreçlerini de unutmalarına neden olur. Çünkü bundan sonra miting kadını Halide, yanı başlarındadır.

Geri dönüş tekniği, *Bir Göçmen Kuştu O* için de geçerlidir. Güncelde gazeteler, İnönü zaferinden bahsetmektedir. İstirap dolu ruhlar, zafer için duydukları sevinci, acının başladığı günleri hatırlayarak yaşamaktadırlar. O günlerde, birinci Sultanahmet Mitingi sonrasındaki yasaklar konuşulurken Neveser'in annesi Yeşil Hanım, kocasına, adağı olduğunu, Beyazıt Camii'nde güvercinlere yem atıp hitam duası edeceğini, mitinglerle işi olmadığını söyler (s. 97). Yahya Efendi karısının inatçı kişiliğini bildiği için inanmaz ve ancak yanına kızı ve kızının arkadaşı Müyesser'i katarak mitinge gitmesine izin verir. İkinci Sultanahmet Mitingi'nin Ayla Kutlu tarafından Neveser'e tahlil ettirildiği sahneler, konuyla ilgili tarihsel kaynaklarla örtüşmektedir. Öyle ki Neveser'e mahşeri hatırlatan, (s. 102) "*İSTİKBAL İSTERİZ, BİZ HAK İSTERİZ. İSTİKLAL İSTERİZ*" gibi sloganlar gerçekten atılmış sloganlardır (Tansel, 1991:250). Ayrıca daha önce tarihsel okumalarını romanında büyük harfler kullanarak yansıttığını söylediğimiz Ayla Kutlu, tarihsel sadakat tavrını bu sloganlar aracılığıyla devam ettirmiştir.

Kemal Tahir'in *Esir Şehrin İnsanları* başlıklı romanında da miting süreci, geri dönüş tekniğiyle yer bulur. Yazar bu süreç içinden, birinci Sultanahmet Mitingi'ni cımbızla çeker ve ilk önce İhsan'ın hatırladıklarını okurla paylaşır. İhsan, İstanbul Cezaevi'nde kendisini ziyarete gelen Ahmet ve Kâmil Beylerle Millî Mücadele ile ilgili öngörülerini paylaşmaktadır. Ona göre başlayan mücadelenin başarıya ulaşacağına ilk işareti, Sultanahmet Mitingi'dir. İhsan'ın "*Bazı hareketler, o hareketin şeflerine neden o kadar büyük değer verdirebiliyor, ben işte o gün anladım*" (s. 140) şeklindeki cümlesi de tahmin edilebileceği gibi Halide Edip Adivar'ı düşündürmektedir. Zaten İhsan sözlerinin devamında, eşi Nedime'nin üstlendiği görevlerin, bir erkeğe dahi ağır geleceği üzerinde durmuştur (s. 141).

Aynı romanda Kâmil Bey hapse girdikten sonra edindiği bir arkadaşı da Millî Mücadele sürecini başından anlatmaya koyulur ve tabii ki Sultanahmet Mitingi de bu arkadaşın konuşmasında yer bulur. Bu diyalogda da bir kadın kahraman, Fatma, öne çıkar. Fatma

Sultanahmet Mitingi'nden döndüğü gün kocası Ramiz'i uyarmış, cepheye sen gitmeyeceksen ben giderim, demiştir (s. 448). Ramiz duydukları karşısında alaycı bir tavır takınmış, ama karısının kararlı gözleri karşısında, savaşmaktan başka çaresi olmadığı sonucuna varmıştır (s. 448).

Görüldüğü gibi Kemal Tahir, Sultanahmet Mitingi'ni bir vak'a olarak tahlil etmek yerine, Millî Mücadele süreci içindeki rolünü açıklamayı yeğlemiştir. Bu yönüyle yazarın tavrı, aşağıda tahlil edeceğimiz *Çamlıca'nın Üç Gülü* ile tamamen farklıdır. Hıfzı Topuz'a ait bu eser, tarihsel bilgi ve belgelere bağlılığı açısından en çok *Kutsal İsyân*'la benzeşir. Fakat Topuz daha önce adını andığımız veya dipnotlarda verdiğimiz tarihsel kaynaklarla birebir örtüşen sahneler kurgularken, elindeki malzemeyi yeniden yapılandırır. Bunu, Yakup Çelik'in ifadesi, ile "erozyon" aracılığıyla yapar (Çelik 2002: 53). Söz konusu *erozyon* ifadesi, şiire göre daha geniş anlatı olanaklarına sahip romanın, tarihsel mevzularla ilgilenirken, yazarın kurgu yeteneği ölçüsünde uğrayabileceği değişime işaret eder. Yani tarihsel olgular konusunda yazarların, bilinenleri, hayal gücü ile harmanlayarak işleme şansı da vardır. Bu noktada önemli olan yazarın tarihseli tahrip etmemesidir. Çünkü tarihsel tahrip, roman okurunu, tarihte öğrendikleri ile romanda okudukları arasında çelişkide bırakacak, birey yaşamına yeni pencereler açmak yerine, açık pencerelerin de kapanmasına neden olacaktır. Problemi özele indirgeyip ülkemizde roman okuma oranının düşük olduğu hatırlandığında, "erozyon" da sınır tanımının gerekliliği bir kez daha anlaşılacaktır.

Çamlıca'nın Üç Gülü'nde üç kız kardeş, Neriman, Perihan, Ümran "işgal İstanbul'u" nun (Törenek 2013) millî bilince sahip nadir gençlerindedirler. Bu bilinçle Millî Mücadele'nin İstanbul ayağında istihbarat toplama, cephane sevkiyatı gibi önemli görevlere korkmadan atılırlar. Onlar korkusuzluğu, anne tarafından akrabaları Nedim Bey'den öğrenmişlerdir. İstanbul'un iyi okullarında düzenli eğitimler gören bu kızlar, Nedim Bey'e ülke için başka ne yapabileceklerini sorunca Nedim Bey onlara mitinglere katılmalarını salık verir. Böylece kızlar için miting süreci başlamış olur. Yazar okurunu bu sürece hazırlamak için, İzmir'in işgalini ilk gelişmeleri aktararak işlemeye başlar. Örneğin işgal öncesinde Venizelos'un, işgal başladığında Zafiriu'nun yukarıda değinilen beyanlarına da yer verir. Bu, Topuz'un, Millî Mücadele sürecini bir bütün halinde görmesi ve Lozan'a kadar uzanan romanını, bu bütün üzerine kurması ile ilgili bir tutumdur. Ayrıca yazar, hakkında bilgi, belge toplayabildiği her vak'ayı, bütün içindeki önemine vurgu yaparak işlerken de şimdinin geçmiş üzerine inşa edildiği savının etkisinde gibidir. Vak'alarla ilgili nokta tarihler, mekânlar vermesi, romanında bahsi geçen kişilerle ilgili fotoğraflar paylaşması, roman sonundaki tablo ve teşekkür, bu bilincin ürünüdür.

Kızlar Nedim Bey'in önerisi sonucu sırasıyla; Fatih, Doğançılar, Kadıköy, birinci ve ikinci Sultanahmet Mitingi'ne katılırlar (s. 57-65). Bu sahnelerde; miting tarihleri, miting alanlarındaki tahmini insan sayıları, kara örtülerle kaplı kürsüler, konuşmacılar ve söyledikleri, miting sonlarında alınan kararlar, edilen yeminler okurun tarihsel bilgisiyle örtüşür. Bu bilgilerin, söz konusu erozyona uğradığı iki nokta vardır. Bunların ilki, kızlardan ikisinin mitinglerde konuşma yapmasıdır. Kızların en küçüğü Ümran, ablalarının ısrarıyla Fatih Mitingi'nde konuşur. Söyledikleri İstanbul mitinglerindeki farklı konuşmacıların söylevlerinden derilmiş ifadelerdir (s. 59). Ortanca kız Perihan ise Doğançılar Mitingi'nden sonra yapar konuşmasını ve İstanbul halkını Anadolu'ya omuz vermek için bilinçlendirmeyi güder (s. 60).

Doğançılar Mitingi, erozyonun ikinci ayağının başladığı yerdir. Kızların büyüğü Neriman, miting dağılırken izlendiklerini söyler. Aslında bunu daha önce yapılan Fatih Mitingi esnasında fark etmiş ama kardeşleriyle paylaşmamıştır. Kızlar korkarlar, çünkü Kadıköy Mitingi'nden sonra da takip edilirler ve Nedim Bey'den yardım istemek zorunda kalırlar. Bu arada Nedim

Bey, durumu daha önce fark etmiş, kızların peşindeki çirkin adamın, hükûmetin hafiyesi olduğunu düşünmüştür. Ama boş durmamış o da bu hafiyenin peşine adam takmıştır. Sultanahmet Mitingi sonunda da Nedim Bey'in adamları bu çipil hafiyeyi yok ederler. Kızlar, ikinci Sultanahmet Mitingi'ne gönül rahatlığı ile katılabileceklerdir (s. 65).

Bu romanda, tarihseli yeniden yapılandırırken karşılaşılan bir başka tavır da oldukça ilgi çekicidir. Şöyle ki Hıfzı Topuz romanının sonunda "*Gerçek mi Kurgu mu?*" (s. 284-285) başlıklı bir bölüm sunar okuruna. Bölüm, başlığındaki soru anlamını içeriğinde de taşır ve yazar okurunu birtakım sorularla baş başa bırakır. Bunlar, Çamlıca kızlarının gerçekte yaşayıp yaşamadığı ya da adlarının aslında Rukiye, Muzaffer, Necla mı olduğu yolundaki sorulardır. Roman başından beri gerçek tarihsel kişilikler olduğu düşünülen bu kızların, şimdi, değişik isimlerle anılması ve varlıklarının sorgulanması, yazarın hayal ürünü olduklarını düşündürmüştür. Ama yazar, okuru yaşadığı bu ilk şoktan, bir başka şokla uyandırır. Buna göre, Yesâri Âsım Bey'in "*Biz Çamlıca'nın Üç Gülüyüz*" adlı şarkısı bu kızlardan esinlenerek bestelenmiştir. Ayrıca kızların annesi Handan Hanım, yaşadıkları köşkü yıktırılmış, köşkün yerine beton bloklar yapılmıştır. Bu çelişkiler için açıklayıcı son nokta, romanın arka kapağında yer alır. Hıfzı Topuz'un roman içinde verdiği bilgilerle örtüşen bu yazıya göre, kızlar yaşamışlardır ve Millî Mücadele'de önemli yararlılıklar sergilemişlerdir. Bunu öğrenen okur için, kızların isminin aslında ne olduğu artık önem taşımayan bir sorudur.

3.2. Miting Sürecini İşleyen Romanlarda Halide Edip Adıvar

Yukarıda Halide Edip Adıvar'ın miting sürecindeki rolüne değindiğimiz için, bu bölüm başlığı, tekrara düşmek olarak algılanabilir. Fakat Halide Edip bu bölümde, miting sürecindeki tarihsel bir kişilik veya romanlarımıza bilgi kaynağı olmuş bir yazar olması açısından değerlendirilmeyecektir. Halide Edip Adıvar bu bölüme, incelenen romanların, Millî Mücadele sürecinde Türk kadının etkisini tahlil ettikleri vak'a ve kurgular için konu olmuştur.

Çamlıca'nın Üç Gülü'nde, kız kardeşler mitinglerin daimi katılımcıları olmaları hasebiyle Halide Edip'in çok etkisindedirler. Fakat aslında onlardaki bu etki, öğrencilik yıllarına kadar uzanmaktadır: "*Halide Hanım'ın o yıllardaki başarısı koleje'deki kızlar için yaşamlarında ulaşmak istedikleri noktaydı.*" (s. 88) Bu noktaya varmanın yolu, Halide Edip'in ülkülerine bağlanmaktan geçer ve kızlar bunu kısa sürede başarırlar.

Millî Mücadele içinde kadınların rolüne, yukarıda ismi geçen romancılarımızın hemen hepsi değinir. Fakat *Cumhuriyet Türksü*, konuyu Halide Edip'i sembol seçerek tahlil etmesi bakımından diğerlerinden ayrılır. Bu, yazarın Millî Mücadele'yi, "*erkek kadın vahdeti*"nin sonucu olarak görmesi ile ilgili bir tutumdur (s. 46). Kahramanları da kendisi gibi düşünen yazar, Hikmet ve Nazan'ın babasına önemli bir görev yükler. Selim Muhtar Bey, İstanbul'da dedelerinin yanında yaşayan kızların, kendisi gibi Ankara'da Millî Mücadele'ye destek vermelerini arzulamaktadır. Fakat dede Hüseyin Hüsnü Bey, Anadolu direnişine karşıdır. Selim Muhtar Bey, kayınpederine karşı çıkmaya ve kızları yanına alma kararı için ihtiyaç duyduğu cesareti, Halide Edip'ten alır ve onunla verdiği karar sonucu kızları davet eder. Bu sırada Halide Edip Ankara'da efsanevi bir kişiliğe bürünmüştür bile. Yazardır, aktristtir, hastabakıcıdır, cephede görev alan askerdir (s.192) ... Bütün bu çok boyutluluğu ile Ankara'ya gelen kızları da etkiler ve Hikmet ona minnet besler (s. 214). Nazan içinse Halide Edip, cephedeki vatan evlatlarının temsilcisidir (s. 307). Nazan bu düşüncesini Halide Edip'e de açar, Halide Edip elini öpen kızın bu övgüsünü ordu namına kabul eder (s. 307). Bu sahne, romanda, Halide Edip'in vücut bulduğu ilk sahnedir. Bundan önce adı geçmiş ama kendisi hiç ortaya çıkmamıştır. Nazan ile girdiği bu diyalog, Ankara'daki bir toplantı esnasındadır. Onun

toplantıda söyledikleri, hem Millî Mücadele'nin seyrine yöneliktir hem de kızları teşvik edici tarzdadır. Halide Edip Hanım, ısrarla herkesin Millî Mücadele içinde bir görev icra edebileceğini belirtmiştir (s. 307). Bu ısrar, Hikmet ve Nazan kardeşlerin Ankara hastanelerinde çalışma sürecini başlatır. Dolayısıyla Halide Edip romanda, sadece mitinglerdeki hitabet gücü ile yer bulmamıştır. Ama *Bir Göçmen Kuştı O'nun* Müyesser isimli kadın kahramanı Halide Edip'ten bu yönüyle etkilenmiştir. Müyesser, ikinci Sultanahmet Mitingi'ne lohusa yatağından kalkarak gitmiş, miting sonrası evde sergilediği davranışlarla Nevnihal'i korkutmuştur. Nevnihal, onun yatakta kıpırtısız yatmasından şüphelenip hastalandığını sanadursun, o, mitingde etkisinde kaldığı Halide Edip'i düşünüyor olsa gerek ki ateşini ölçmeye çalışan Nevnihal'e; "Kızımızın adı Halide olsun istiyorum" demiştir (s. 102). Çünkü Müyesser de Halide Edip gibi aksiyoner bir kişiliktir. Evine kapanıp çocuk yetiştirmekle ve ev işleriyle yetinecek bir kadın değildir. Mitinge de "Kaç kişiyiz? Neler düşünüyor aklı işleyen adamlar? Satıldık mı sahiden görmeliyim bilmeliyim" (s. 98) diyerek katılmış, gördükleri ile hiç de az sayıda olmadıklarını fark etmiştir. Anlaşılabileceği üzere onun Halide adını koyduğu kızı, gelecekte, kendi zamanının muhtemel Halidelerinden birisidir.

Türk kadınındaki değişimin İstanbul mitingleriyle bağlantısını en iyi tahlil eden yazarlarımızdan biri de Kemal Tahir'dir. *Esir Şehrin İnsanları* başlıklı romanında olay örgüsünü yöneten bir gazete söz konusudur. Gazetenin asıl sahibi İhsan tutuklanmıştır ve *Karadayı'nın* çıkmaya devam edebilmesi için farklı destekler gereklidir. *Karadayı* çıkmalıdır, çünkü aslında bu gazete, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'nin İstanbul ayağındaki önemli bir merkezdir. Bu sorunu İhsan'ın eşi Nedime çözer. Nedime, İhsan'ın tevkif edildiği ilk günlerde "erkek işlerine aklım ermez" mantığında bir kadındır (s. 141). Tâ ki Sultanahmet Mitingi'ne kadar. Nedime mitingde katılan diğer siyah çarşafli kadınlar gibi, o günden sonra "muhallebici dükkânlarında, tiyatrolarda, kendileri için gerilen kafesleri, tramvaylarda, vapurlarda çekilen perdeleri, bir yıkış yıkılmış" (s. 141) bir birey olarak yaşamını değerli kılmaya çalışması gerektiği sonucuna varmıştır. "Sultanahmet Mitingi yapılmış olmasaydı, Babiâli'ye çıkamayacak" olan Nedime, (s. 142) artık, İhsan'ı ziyarete geldikçe "mürekkepten, kağıttan, baskı fiyatlarından, bayii hesaplarından, dahası, dünya siyasetinden" söz etmektedir. (s. 141) Nedime'nin mitingde "bazı hareketler, o hareketin şeflerine neden o kadar büyük değer verdirebiliyor" cümlesini kurmasını nedeni de ismi geçmemiş olmasına rağmen Halide Edip Adıvar'dır (s. 140). Nedime, Halide Edip'in değerli bir insan olduğunu ve bunun cesaret sahibi olmasıyla ilişkisini çözmüştür. Ona göre Millî Mücadele sadece erkek işi değildir; kadın, erkek, çocuk birlikte harp edilirse ancak vatan kurtarılabilir (s. 142).

Bu gerçeği Ramiz'in karısı Fatma da Sultanahmet Mitingi'ne katıldıktan sonra görebilmiştir. Miting akşamı Fatma kocasının karşısına dikilmiş, kararlı gözlerle İstanbul'da zaman kaybetmek yerine, Anadolu'ya gitmesini istemiştir. Ramiz'in alaycı cevabı ile sinirlenmiş, kocasına "sen gitmezsen, ben giderim" demiştir. Bundan sonra Fatma, Ramiz'in "harp ederken sırtını dayadığı dağ"dır (s. 448).

Kemal Bilbaşar'ın *Bedoş* başlıklı romanında da kadın kahramanların Halide Edip etkisinde olmaları söz konusudur. Bedia'nın çocukluk ve ilk gençlik yıllarının anlatıldığı romanda, öğretmeni Muhsine Hocanın bilinçli, aydın bir Türk kadınıdır. İzmir'in işgalini protesto için neler yapılacağına dair toplantılara katılmış ve dolayısıyla mitinglere de gitmiştir. Cumartesi günü Bedia ile birlikte okula giderken bir gün önce yapılan ve Halide Edip'in devleştiği mitingden anekdotlar aktarmaktadır (s. 167). Bütün bunları küçük kızın algılayabileceği şekle dönüştürmesi gerekmektedir. Muhsine Hocanın bunu başarmış olması ki Bedia, bu süreçte öğretmen olmayı kafaya koyar.

Bununla birlikte incelediğimiz romanlarda Halide Edip aleyhinde fikir sahibi kahramanlar da yok değildir. Örneğin *dersaadet'te sabah ezanları'nın* Doktor Melek'i, Halide Edip'in "miting

miting dolaşmasından" rahatsızdır (s. 417). O, Halide Edip'in "yarı Müslüman yarı burjuva milliyetçiliğini hiç" beğenmemektedir (s. 417). Söyledikleriyle belki de okuru sinirlendiren Melek, tabiatına uygun konuştuğu için önemsenmemelidir aslında. Çünkü okur, roman bütünü içinde Melek'in; vatan, millet, fedakârlık gibi herhangi bir değere bağlanabilecek bir kadın olmadığını gerçeğini görmüştür.

Cumhuriyet Türküsü'nün olumsuz kadın kahramanı Bedriye de Halide Edip'i beğenmemektedir. Kendisi İstanbul'daki işgalci askerlerle düşüp kalkacak kadar alçalan bu kadın, Halide Edip'i "hissî" bulur. Ona göre, Halide Edip'in Ankara'ya gitmesi, hastabakıcılık yapması hep "hissîlikten"dir (s. 98). Bedriye'nin İstanbul'da çıktığı insan avının, günün şartlarında pek akılcı olmaması ise onun da Halide Edip'le ilgili fikirlerinin dikkate değer olmadığını göstermektedir. Aynı romanda Mehmet Bey'in halasının da Halide Edip'ten hoşlanmadığına dair bir duyum söz konusudur (s. 199). Hikmet, Hala'nın, Halide Edip'i "çok fazla kendini beğenmiş bulduğunu" duymuştur (s.199). Kendisi Halide Edip'e büyük hürmet beslediği için konuyu araştırmış, Halide Edip'le Hala'nın karşılaştığı sahnede, negatif bir enerjiye rastlamamıştır (s. 214). Hikmet sonunda, Hala'nın fazla laubali karakteri nedeniyle, ciddi meşguliyetler sahibi Halide Edip'i sevmediğini düşünmüştür. Çünkü "o mübarek kadının asla laubaliliğe tahammülü yoktur." (s. 207)

3.3. Mitinglerin Önemine Dair Tahliller

Yukarıda, tarihsel kaynaklar aracılığıyla tahlil edilen, İstanbul mitinglerinin Millî Mücadele sürecindeki önemi meselesi, bu bölümde romanlar aracılığı ile tahlil edilecektir.

dersaadet'te sabah ezanları'nda Neveser, Kadıköy Mitingi'nde konuşan Münevver Saime Hanım'ın son sözlerinden etkilenir ve ağlamaya başlar. Bu biraz da Neveser'in "halet-i ruhiyesi"nin ağlamaya müsait olmasından kaynaklanmıştır (s. 74). Onun elinden başka bir şey gelmiyorken "*Dersaadet, derûnunda*" sakladığı "mâserî" tepkiyi ortaya çıkarmıştır (s. 74). Yani işgal İstanbul'unun ıstırap çeken ruhları, düzenlenen mitinglerde ortaya koydukları tepki ile önce huzursuz olduklarını dünyaya ilan etmişlerdir. Attilâ İlhan nazarında bu ilan ya "yeni bir doğuşun müjdecisi" ya da "basübadelmev't"tir (s. 74). Yaşanan bu huzursuz ve acı günlerin, gelecekteki mutlu günlerin habercisi olduğu ortadadır. Yazar bu inancı, *sırtlan payı'nda*, "dipteki dalganın" kıpırtısının mitingler aracılığıyla başladığı düşüncesine bağlar (s. 104). Dipteki dalga halktır. Halk kıpırdanmaya başlayınca önüne set çekilemeyeceği bilinmektedir. Nitekim İngilizler de bunu fark etmiş ve miting yapılmasını yasaklayan bir karar aldırılmışlardır (s. 104).

Görüldüğü gibi Attilâ İlhan, iki romanında yaptığı göndermelerle, İstanbul mitinglerinin süreçteki rolünü önemser. Bunda mitinglerin bir halk hareketi olmasının, yazarın nazarında taşıdığı değer etkili olmuştur. Halk yani sivil inisiyatif, Anadolu'da başlayan millî direnişin ortaya koyacağı iradede elbette ki söz sahibidir. Sivil inisiyatifin mitinglerde ettiği yeminlerin eyleme dönüşmesi ise kararlılığının karşılık bulduğunu göstermektedir.

Emine Işınsu da İlhan'la paralel düşünceler içindedir. *Cumhuriyet Türküsü'nde*; "o mitingler, o toplantılar neydi öyle? Trablusgarp'tan beri ağlayan Türk yüreğinin gözyaşları ve yaraları açık, apaçık edilmişti" (s. 8). şeklindeki ifadelerde yazar, mitinglerin dünyaya verdiği mesajlara gönderme yapar. Halkın tek vücut halinde ağladığı, haykırdığı, kararlar aldığı mitingler, mazlumun sesinin çıkmaya başladığını göstermektedir. Demek ki mazlum, daha bitmemiştir, başını kaldırmayı ve dirilmeyi deneyecektir. Nitekim tarih, birçok kez mazlumların başkaldırılarından zaferle neticelendiğine tanık olmuştur. O yüzden de *Esir Şehrin İnsanları'nın* gerçekten de esaret altında olan kahramanı İhsan için, "miting tepeden turnağa kahramanlık(ı)." (s. 140) İhsan'a göre, Türk milleti, kahramanlık elbisesini sırtına kolayca geçirdiğini mitinglerde göstermiştir. Fransa,

İngiltere gibi güçlü ülkeler bile bu kadar heybetli eylemlere imza atamazlar (s. 140).

Hasan İzzettin Dinamo ise *Kutsal İsyan 3'*te miting sürecinde halkın “*kollektif zekâ ve yurt sevgisi*”nin harekete geçtiğini düşünür (s.78). Dinamo'nun bu düşüncesinin temsilcisi *Ateşten Gömlek*'in Peyami'sidir. Peyami birinci Sultanahmet Mitingi'nde yüz binlerce insanın bir mucize yarattığını görünce şaşırır. Cereyan eden vak'aları önce bir cenaze merasimine, sonra kanlı bir düğüne benzetir. Türk milleti böylesine coşkun merasimler düzenlemeyi nerden, ne zaman öğrendi diye de kendisiyle muhasebe yapar (s. 50-51). Sonunda miting alanındaki ruhun Yeni Türkiye'nin doğuşunu müjdelediğine inanır (s. 51). Böylelikle, düşünme gücü, onu gerçek ve mutlak bilgiye taşımış olur: Yeni Türkiye doğmak üzeredir.

İlginç olan işgal kuvvetlerinin bunu öngörememeleridir. Çünkü onlar da protesto kararının böylesine coşkun bir halk hareketine dönüşeceğine ihtimal vermemiş, Türklerin oyun oynamakta olduklarını düşünmüşlerdir. Ama Türkler bu oyunu ateşle, kanla kutsamış, zalime haykıran mazlumlara dönüşmüştür: “*Mizahî bir oyun gibi başlayan propaganda birdenbire kanla, ateşle takdis edilmiş, Avrupa nazarında kendisini terbiye etmek isteyen insanlar gibi değil, zalimlere haykıran mazlumlara benzemeye başlamıştk.*” (s. 44)

Peyami'nin yaşadığı bilinçlenme sürecini Avrupalılar da yaşamıştır. Demek ki İstanbul'da düzenlenen mitingler, Avrupalıya bile bir ders verecek mahiyette öneme haizdir.

SONUÇ

Türk milleti, İstanbul'un işgaline sessiz kalmıştır. Bu, işgal kuvvetlerinin halkın üzerinde kurduğu baskı ile ilişkili bir durum olsa gerektir. Ayrıca Padişah hükûmetinin soruna çare bulacağı düşüncesi de halk arasında rağbet görmektedir. Fakat süreç farklı gelişip bir de üstüne İzmir işgal edilince, halk, içinde biriken enerjiyi dışa vurmaya zorunluluğu duyar. Çünkü İzmir'in işgali, İmparatorluğun parçalanacağı ve geçici olduğu zannedilen İstanbul'un işgalinin, Anadolu ve Rumeli'ye de sıçrayabileceğini işaret etmektedir.

Yapılması gerekenler düşünüldüğünde, Atatürk'ün önerisiyle önce haklılığımızın ve beklentilerimizin dünyaya duyurulması gerektiğine karar verilir. Bu amaçla düzenlenen mitingler, İstanbul halkında karşılık bulur ve sergilenen birlik ve beraberlik Türk'ün varolma iradesini başka ellere teslim etmeyeceğini ispat eder.

Çalışma için incelenen romanlar, öncelikle işgal vak'asını tarihsel süreç içinde ayrı bir parça kabul etmemeleriyle, bütüncül bir yapı arz ederler. Yazarlarımızın miting sürecindeki tarihsel olgulara, bilgi ve belgelere, son derece bağlı kalarak yaptıkları göndermeler, bu bütüncü yaklaşımından izler taşır. Öyle ki yazarlarımızın mitinglerin tarihinden katılımcı sayısına, miting alanlarının tertibinden konuşmacılara, konuşmacıların sözlerinden ettirdikleri yeminlere kadar romanlarına dahil ettikleri her türlü mevzu, tarihsel olgularla örtüşür. Böylece bildikleri, çalışmamızda tahlil ettiğimiz romanlarla desteklenen, hatta zenginleşen okur, edebiyat ile tarihin istenirse birbirinin tamamlayıcısı olduğunu da görmüş olur.

Yazarlarımızın kaleminde vücut bulmuş kahramanlar ise Türk tarihindeki bu süreci, yeniden doğuşun, dirilişin müjdecisi olarak kabul etmeleriyle, bahsi geçen bütüncül varlığına inanırlar. Tespitlerimiz, Türk romanının tarihle kurduğu bağın, sağlıklı bir mecrada ilerlediğine işaret etmeleri bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Halide Edip (2004), *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Özgür Yayınları.
- ARIBURNU, Kemal (1951), *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Ankara: Yeni Matbaa.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1989), *Nutuk, Cilt 1*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CARR, Edward Hallett (2003), *Tarih Nedir?*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- COLLINGWOOD, R.G. (2001), *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, (Çev. Erol Özvar). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- ÇELİK, Yakup (2002), Tarih ve Tarihî Roman Arasındaki İlişki Tarihî Romanda Kişiler. *Bilig*, S. 22, s. 49-65.
- HOBSBAWM, Eric. (t.y.). *Kısa 20. Yüzyıl*, (Çev. Yavuz Alagon). Ankara, İstanbul: Sarmal Yayıncılık.
- JENKİNS, Keith (1991), *Tarihi Yeniden Düşünmek*, Ankara: Dost Kitabevi.
- KAPLAN, Mehmet (2009), *Kültür ve Dil*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet- vd. (1981), *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAKIŞLA, Yavuz Selim (2000), Tarih ve Roman İlişkisi Üzerine Açıkoturum. *Tarih ve Toplum*. C.33, S.198, s.4-15.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1986), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- LUKACS, Gyorgy (2008), *Tarihsel Roman*, Ankara: Epos Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2005), *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- ÖZLEM, Doğan (1984), *Tarif Felsefesi*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TANSEL, Selahattin (1991), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt 1*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TEKELİ, İlhan (1998), *Tarihyazını Üzerine Düşünmek*, Ankara: Dost Kitabevi.
- TÖRENEK, Mehmet (2013), *Türk Romanında İşgal İstanbul'u*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- UÇAR, Şahin (1997), *Tarih Felsefesi Meseleleri*, İstanbul: Nehir Yayınları.

ÇALIŞMADA ESAS ALINAN METİNLER:

- ADIVAR, Halide Edip (2012), *Ateşten Gömlek*, İstanbul: Can Yayınları.
- BİLBAŞAR, Kemal (2015), *Bedoş*, İstanbul: Can Yayınları.
- DİNAMO, Hasan İzzettin (1966), *Kutsal İsyan 3*, İstanbul: May Yayınları.
- İŞİNSU, Emine (2006), *Cumhuriyet Türküsü*, Ankara: Elips Kitap.
- İLHAN, Attilâ (2005), *sırtlan payı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İLHAN, Attilâ (2014), *bıçağın ucu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İLHAN, Attilâ (2015), *dersaat'te sabah ezanları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KUTLU, Ayla (2008), *Bir Göçmen Kuştı O*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (2012), *Acılar*, Ankara: Bileşik Yayınevi.
- TAHİR, Kemal (2016), *Esir Şehrin İnsanları*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- TOPUZ, Hıfzı (2016), *Çamlıca'nın Üç Gülü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İSLAM'DA AKILCILIK GELENEĞİ AÇISINDAN ŞİNASI'NİN ŞİİRİ

ŞİNASI'S POETRY IN TERMS OF RATIONALIST TRADITION IN ISLAM

Hülya BAYRAK AKYILDIZ*

Öz

1849'da Paris'e giden Şinasi, orada kaldığı süre boyunca pozitivist egemen olduğu bir düşünce dünyasının içindeydi. Şinasi bu yıllarda etkisinde kaldığı pozitivist 19. yüzyıl Osmanlı toplumuna olduğu gibi kabul ettirmenin güçlüklerini doğru ön görmüş ve teoloji ve metafizikle hesaplaşan Batılı pozitivistin yerine İslam düşüncesinde öteden beri var olan ve sonraları yerini başka ekollere bırakarak tarih sahnesinden çekilen Mutezile gibi İslam içi akılcı ekollerden ilham alan bir akılcılığı savunmuştur. Şinasi'nin Medeniyet, hukuk, adalet, hürriyet kavramlarına getirdiği yorumlar Osmanlı düşüncesinde Aydınlanmacı bir atılımı temsil eder. Bütün bunlar göz önüne alındığında Şinasi'nin edebiyatımızda akılcılık geleneğinin kurucusu ve edebiyatımız ve kültür hayatımızdaki sözcüsü olduğu söylenebilir. Aydınlanma ve değerlerinin de Batılı değerlere dayanan kanun ve düzen fikrinin de Osmanlı'ya taşınması sancılı ve çelişkili bir süreçti; çünkü bu değerleri üreten tarihsel gelişmeler ve toplumsal yapı bizdekinden çok farklıydı. Şinasi doğrudan doğruya bu üretimi taklit etmektense bir senteze gitmek ister ve bu değerleri yadırgatıcı olmaması ve kabul görebilmesi için kendi geleneğimizdeki köklere bağlamaya çalışır. Bu noktada akılcılık ile İslam inancını uzlaştırmak için İslam'daki akılcılık geleneğine başvurur. Bu makalede İslam içi akılcı ekollerden Mutezile ve Maturidilik, Şinasi'nin şiirlerinde de ele alınan akıl, kader, adalet gibi temel problemlere yaklaşımları açısından tanıtılmıştır. Ardından Şinasi'nin Münteheât-ı Eş'arım adlı eserinde yer alan şiirler incelenmiş, İslam'daki akıl kavrayışının öne çıktığı bölümler ele alınmış ve bu geleneğin Şinasi'nin şiirlerindeki izleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Şinasi, Akılcılık, İslam, Mutezile, Maturidilik, Aydınlanma, Pozitivism, Şiir.

Abstract

Şinasi, who went to Paris in 1849, was in a philosophical world where positivism prevailed during his stay there. As he predicted correctly the difficulties of making Ottoman society accept Western positivism as it is, he defended a type of rationalism inspired by Islamic rationalist schools such as Mu'tazila instead of the Western positivism which radically challenged theology and metaphysics. Şinasi's interpretation of the concepts of civilization, law, justice and liberty represent an Enlightenment breakthrough in Ottoman thought. In the light of all this, Şinasi can be seen as the founder of rationalist tradition in Turkish literature as well as the spokesman of it in Turkish literature and cultural world. The transfer of values of Enlightenment and the idea of law and order based on Western values to the Ottomans was a problematic and contradictory process; because the

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hbayrak@anadolu.edu.tr

historical developments and social structure that produced these values were very different from Ottoman's. Şinasi wants to reach a synthesis rather than directly copying the end result of this process and tries to connect these values to the roots of Islamic tradition so that they won't be automatically refused but be embraced. At this point, he refers to the rationalist tradition in Islam in order to reconcile Islamic belief with rationality. In this article, Mu'tazila and Maturidism which are of rationalist schools in Islam are presented in terms of their approach to the themes such as ration, destiny, justice that are also treated in Şinasi's poetry. Şinasi's poems in *Müntehebât-ı Eş'arım* are analysed and the parts in which the rationalist tradition is accentuated are evaluated. Poems are analysed in order to show the traces of this tradition.

•

Keywords

Şinasi, Rationalism, Islam, Mu'tazila, Maturidism, Enlightenment, Positivism, Poetry.

GİRİŞ

Şinasi'de akılcılık konusu daha önce başka araştırmacılarca ele alınmış olmakla birlikte, İslam'daki akılcılık geleneğinin onun düşüncesindeki yerinin değerlendirmeye konu olmadığı görülmüştür. Bu makalede Şinasi'nin düşüncesi ve bu düşüncenin topluma aktarılmasında İslam içi akılcı geleneğinden yararlanması ele alınacaktır. Bu geleneğin onun şiirindeki izlerinin görülebilmesi için bu geleneğin kolları, temel terimleri ve belli başlı konulara yaklaşımları açısından tanıtılmış; daha sonra da bu yaklaşımların Şinasi'nin şiirlerindeki görüntüsü aktarılmıştır. Bu kapsamda Şinasi'nin *Müntehabât-ı Eş'arım*'da yer alan ve ele aldığımız konuların vurgulandığı şiirler çözümlenmiştir. Böylece Şinasi'nin şiirinin İslam'daki akılcılık geleneği ışığında yeni bir okumasının yapılması amaçlanmıştır.

1849'da Paris'e giden Şinasi, orada kaldığı süre boyunca pozitivist egemen olduğu bir düşünce dünyasının içindeydi. Descartes'a dayanan modern felsefeyi, akılcılığı ve Aydınlanma ideallerini benimseyen şair bu yıllarda pozitivist de etkisine girmiştir. Ancak teolojiyle ve metafizikle hesaplaşmış Batılı pozitivist 19. yüzyıl Osmanlı toplumuna olduğu gibi kabul ettirmenin güçlüklerini doğru ön görmüş ve pozitivist yerine İslam düşüncesinde öteden beri var olan ve sonraları yerini başka ekollere bırakarak tarih sahnesinden çekilen Mutezile gibi İslam içi akılcı ekollerden ilham alan bir akılcılığı savunmuştur. Bununla birlikte Şinasi'nin düşüncesi geleneksel İslam anlayışından farklı, yeni ve Batı temellidir. Bu akılcılık düşüncesi aynı zamanda şairin hararetle savunduğu bir diğer kavram olan medeniyetin de temelinde yer alır. Yazdığı kasidelerle övgüler yağdırdığı koruyucusu Reşit Paşa, Batı'nın akılcılığının ve o akılcılık üzerine bina ettiği medeniyetin kapılarını bize açtığı için yüce bir şahıstır ona göre. Bu anlamda Şinasi Tanzimat'ın getirdiği düzenlemelere ve perspektife bütünüyle sahip çıkar ve açık bir dille bunun halka anlatılmasını hedefler. Bunu yaparken geleneği değiştirir.

Geleneğin değişmesi, dil ve edebiyatın işlevinin ve amacının farklı bir şekilde algılanmaya başlamasıyla mümkün olur. Şinasi'nin fikirleri dil ve edebiyat alanındaki önerilerinden ve uygulamalarından bağımsız düşünülemez. Medeniyet, hukuk, adalet, hürriyet kavramlarına getirdiği yorumlar Osmanlı düşüncesinde Aydınlanmacı bir atılımı temsil eder. Ancak Aydınlanma ve değerlerinin de, Batılı değerlere dayanan kanun ve düzen fikrinin de Osmanlı'ya taşınması sancılı ve çelişkili bir süreçti; çünkü bu değerleri üreten tarihsel gelişmeler ve toplumsal yapı bizdekinden çok farklıydı. Şinasi doğrudan doğruya bu üretimi taklit etmektense bir senteze gitmek ister ve bu değerleri yadırgatıcı olmaması ve kabul görebilmesi için kendi geleneğimizdeki akılcı ekollere bağlamaya çalışır.

Şinasi'nin Düşüncesi

Mardin'in (2012: 285) de belirttiği gibi Şinasi, Türk modernleşme tarihine eğilen araştırmacı ve tarihçiler tarafından ittifakla, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalılaştırmanın ilk önemli savunucusu olarak görülmekteydi. Şinasi'nin zamanına kadar modernleşme planları, devletin hakimiyetindeydi. Reformcular, devlet adamları ve hükümdarlardı. Şinasi'nin hayati önemi, modernleşme taraftarlarının, onun zamanında ve etkisiyle iki gruba bölünmüş olmalarından kaynaklanır. Artık reformcuların safları arasından yeni bir sınıf, reformcu bir aydın grubu ortaya çıkmaktaydı. Daha sonra, aynı aydınlar, Yeni Osmanlı hareketine öncülük ettiler. Bu anlamda, Şinasi tarafından yönetilen grup, gerçek bir aydınlar zümresinin izini taşıyan ilk gruptu.

Bu aydın zümresinin oluşmasının, Türk gazeteciliğinin tarihi ile sıkı bir ilişkisi olduğu görülmektedir. Mesela Şinasi, doğal hukuk teorilerinin Avrupalı içeriğini vurgulamak için, Tasvir-i Efkâr'da çıkan ilk tefrika olarak Vattel'in *Droit des Gens* (Uluslararası Hukuk)'ünün tercümesini yayınlamayı seçmişti. Vattel'in, doğal hukukunun bütün meşru kurumların nihai temeli olduğu inancı, Türk okuyucuya böylelikle aktarılmaktaydı (Mardin 2012: 291). Şinasi bir süreç olarak, tarihin Allah'ın eliyle yönlendirildiği şeklindeki klasik İslami görüşe karşılık, Sami ve Suphi Paşa tarafından antik tarih üzerine yazılan ve tarihi hadiselerin bir nedensellik zincirinin halkası olarak ele alındığı seri yazılar yayımladı. Batıda hümanizm öncesi dönemde yasa meşruiyetini Tanrı'dan ve kutsal kitaptan alıyordu. Batı tarihindeki hümanizm, reform, modernleşme ve Aydınlanma aşamaları Tanrı'ya dayanan meşruiyetin yerine akla dayanan yasayı koydu. Bundan böyle yasa ve düzen meşruiyetini akıldan ve onun aracılığıyla ulaşılan nesnel bilgidan alıyordu. Şinasi'nin bu modernist görüşe olan inancı gazete yazılarından tiyatro ve şiirlerine kadar bütün eserlerinde izlenebilir.

Şinasi, gazetesine Avrupa'nın bilimsel düşüncesinin en iyi yönlerini dâhil etmeye de çalışmıştı; Mustafa Behçet Efendi'nin, Buffon'un *Histoire Naturelle* (Doğal Tarih)'inin çevirisi böyle bir teşebbüstü. Şinasi tarafından yazılan nadir başyazılardan birisi, ilmî eğitimin yeni öğretmen okullarında ihmal edildiğinden şikâyet etmekteydi (Mardin 2012: 291). Böylece Şinasi Tasvir-i Efkâr'la yalnız bir gazete değil, Türk edebiyatını Batı edebiyatından gelen görüşler doğrultusunda yeniden şekillendirecek modern bir okul kurmuş oluyordu. Türk edebiyatını biçim ve içerik olarak radikal biçimde değiştirecek bu hamlelerin ardında halka ulaştırılması gereken bir medeniyet tasavvuru vardır. Bu medeniyet tasavvuru akıl üzerine kurulmuş olduğu içindir ki Şinasi gerek gazete yazılarında gerekse şiirlerinde bu kavram üzerinde ısrarla durur.

Şinasi'nin ilk gazete yazısında, yani Tercüme-i Ahval'in ilk sayısına yazmış olduğu ön sözde yazdıkları Batılı rasyonalist düşüncenin onun düşüncesindeki etkisini gösterir:

"Madem ki, hey'et-i ictima'iyede yaşayan halk bunca veza'if-i kanuniye ile mükelleftir; elbette kalen ve kalemen (sözle ve kalemlerle) kendi vatanının menaf'ine (yararına) da'ir beyan-ı efkar etmeyi cümle-i hukuk-ı müktebesinden (kazanılmış hukuki haklarından) addeyleyler. Eğer şu maddeye sened-i müsbit aranacak olursa ma'arif kuvvetiyle zihni açılmış olan milel-i muhtelifenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir. (...) Ta'rife hâcet olmadığı üzre kelâm, ifade-i meram etmeğe mahsus (düşünceleri anlatmaya yarayan) bir mevhibe-i kudret (Tanrı hediyesi) olduğu misillü (için) , en güzel icad-i akl-ı insanî (insanın zihnî icadı) olan kitabet (yazı yazma) dahi kalemlerle tasvir-i kelâm eylemek fenninden ibarettir (sözü anlatmak sanatından ibarettir); bu itibar-i hakikate mebnî (bu gerçeği göz önünde bulundurarak), giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede (bir dille) işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu (bu gazeteyi yazmak gerektiği) dahi makam münasebeti ile şimdiden ihtar olunur (yazar olarak şimdiden haber veririz)" (Tercüman-ı Ahval, 9 Teşrinievvel 1277/22 Ekim 1860).

Şinasi Mukaddime'sini akıl, gönül ve dilin insana Tanrının bir lütfu olduğu, insanın buna şükretmesi gerektiğini dile getiren şu dizelerle bitirir:

*Değil mi Tanrı'nın ihsânı akl-ü kalb-ü lisan,
Bu lütfu etmelidir fikr-ü şükr-ü zikr insan. (Tahmîd, Müntehebât-ı Eş'arım)*

Metinde Şinasi'nin fikrini ifade etme hürriyet ve sorumluluğuna, akla ve akıl yürütmeye verdiği değer ve bu doğrultuda halka bunları iletebilecek bir dil kurma iradesi açıkça ortaya konmuştur. Mardin (2012: 294), onun sadece doğrudan ve kolay anlaşılabilir bir nesir kullanmasıyla, birçokları için zaten bir yenilikçi olduğunu; bunun İslam kültürünün en esaslı

kısmı olan “ezoterizm”i¹ nedeniyle böyle olduğunu söyler. Mevcut döneme kadar, bilginin herkesin anlayabileceği bir dilde ifade edilmesi sakıncalı sayılmıştır. Öğrenmeyi kolaylaştıracak olan teknik yenilikler, muhafazakâr eğilimli Osmanlı ilim adamları tarafından da kuşkuyla karşılanmıştır. Mesela, ilk Türk matbaası kurulup “felsefe, coğrafya ve tarih” üzerine yazılmış kitapların basılması düşünüldüğünde, ulema bilimsel eserlerin basılmasına esasta karşı çıkmamış; fakat bu yeni icadın, dini kitapların dolaşımını tehlikeli bir şekilde arttıracığından şikâyet etmişti (Mardin 2012: 294). Daha sonra Şinasi açıklık ve kolay anlaşılabilirliği, halkın “ne olup bittiğini bilme hakkı”yla birleştirmiştir ki, onun bu yaklaşımı kendi döneminde bütünüyle yenidir. Mardin (2012: 296), halkın yükümlülüklerinin bir uzantısı olarak “hakları” olduğu fikrinin, Batı siyasi rasyonalizmin ürünü olduğunu ve bunun, Şinasi'nin Türk siyasi düşüncesinin gelişmesine yaptığı en önemli katkı olduğunu söyler.

Şinasi'nin dilindeki yalınlığa bu gözle bakmak aydınlatıcıdır. Mehmet Kaplan (1946:30)'ın da ifade ettiği gibi yalınlık sadece “safî Türkçe”nin kullanılmasıyla olmaz, Şinasi divan mecazlarını terk ederek adeta çıplak bir ifade vücuda getirmek ister. Gerçek sadelik duygu ve düşünceyi mecazi ifadeye bürümeden doğrudan doğruya ifade etmek ve edebi sanatları sunulık hissi vermeyecek şekilde kullanmakla elde edilir. Şinasi'nin şiirinin çoğunlukla “yavan” bulunmasının altında yatan biraz da budur. Ama aslında Şinasi'nin edebî dilde gayesi yalın olduğu gibi yenilikçi de olmasıdır. Şöyle ki Şinasi geleneksel edebiyatımızda belirli anlam kümeleriyle birlikte düşünmeye alışılmış kavramlara yepyeni anlamlar kazandırmıştır. Münâcât ve kaside nazım biçimlerinin klasik yapısını koruyup içeriğini nasıl değiştirdiyse dile de aynısını yapmış, mazmunları değiştirmiş, sadeleştirmiş ve bambaşka anlamlarla eşlemiştir.

Şinasi'nin düşüncesine geri dönersek, şu önemli noktaları vurgulamamız gerekir: Onda Batı rasyonalizmi etkili olmuştur. Ancak Batıda Rönesans ve Reform sonrası gelişen akılcı düşüncenin -özellikle Şinasi'nin Paris'te olduğu yıllarda düşünce dünyasına egemen olan pozitivizmin- teoloji ve metafizikle hesaplaşan doğasını Şinasi'de görmeyiz. Örneğin Münâcât'ında Allah'ın akla ve sorgulamaya karşı olamayacağını; bilakis bu sorgulamanın Tanrı nezdindeki affedilirliğinin, Tanrının sonsuz affediciliğinin kanıtı olduğunu göstermeye çalışır. Dolayısıyla Şinasi'nin, medeniyet hak, kanun, adalet gibi kavramların yerleşmesi ve yeni toplumu inşa etmesinin biricik ön şartı olan akı, İslam inancıyla uzlaştırmaya çalıştığı söylenebilir.

Şinasi'nin şiiriyle İslam'daki akılcı ekollerin ilişkisini görebilmek için öncelikle bu ekollerin akıl, kader, adalet, medeniyet gibi Şinasi'nin şiirinin de başlıca temalarını oluşturan problemlere yaklaşımına bakalım.

İslam'da akılcılık geleneği ve Mutezile

İslamda akılcılık geleneği denince ilk akla gelen Mutezile itikadî mezhebidir. Abbasiler döneminde büyük bir yaygınlığa ulaşan Mutezile, İslam'da akılcılık geleneğini başlatır. Mutezile, mantık kurallarıyla çelişir gördüğü ayet ve hadisleri Ehl-i Sünnetten farklı biçimde yorumlamış ve bu yorumlarda akla öncelik vermiştir. Nitekim Mutezile mezhebi, gerek akla fazla değer vermesi, akıl sayesinde peygamber gönderilmemiş dahi olsa Tanrının bilinebileceği düşüncesi, gerekse özellikle Abbasiler döneminde felsefe ile girdiği yakın ilişkiler dolayısıyla felsefî yönümlere yer vermesi nedeniyle eleştirilere uğramıştır. Temel kabulünü “Allah insanlara özellikle akıl vermiştir ve insanlar akıl yoluyla tanrıyı, ahlakı, iyiyi, kötüyü bulur” olarak özetleyebileceğimiz Mutezile 10. Halife Mütevekkil döneminde halifenin ehli hadis İslam görüşünü benimsemesiyle birlikte devletteki konumunu kaybeder.

¹ Bilginin hiçbir ayırım yapılmadan herkesin eline verildiğinde tehlikeli olacağı görüşü.

7. asrın ilk yarısında Basra'da kültürlü bir seçkin grubun düşünce sistemi olarak şekillenen Mutezile hareketi, Halife Me'mun tarafından tanınmış, Halife Mütevekkil (847-861) tarafından reddedilmesine rağmen 10. yüzyıl sonlarına kadar sünni İslam ekseriyetinin resmi doktrini olarak Bağdat'ta hâkim olmuştur (Ulutun 1976: 48).

Emeviler devrinde, yabancı unsurların da etkisiyle, Müslümanların daha önce konuşmaya cesaret edemediği itikadî meseleler açıkça tartışılmaya başlanınca Mutezile mezhebi ortaya çıkar. İslam inancını yıkıcı akımlara karşı aklî olarak savunma iddiasında olan Mutezile mezhebi Emevî ve Abbâsî Halifelerinin yardım ve desteğini sağlar (Ecer 1978:21).

Mutezile, kelime anlamı olarak ana fikir veya kitleden ayrılığı ifade eder. Akımın iki temel ilkesi vardır: Allah'ın üstünlüğü ve mutlak birliği (tevhid) ilkesi ve insanların kişisel özgürlüğü ile fiil ve hareketlerinin sonuçlarından şahsen sorumlu olduğu ilkesi (Ulutun 1976: 48-49). Bu ilkeler Allah'ın birliği ve Allah'ın adaleti olarak da özetlenebilir. Allah'ın varlığı ve sıfatları birdir. Sıfatlara kendi özünden ayrı olarak sahip değildir. Kuran'ın ezeli olduğu düşüncesine karşı çıkarlar. Kuran'ın ebedi olduğu düşüncesi Allah'ın ikinci bir şahsı olduğunu ileri sürmek anlamına gelir ki bu da Allah'ın bir olduğu düşüncesine uymaz (Filiz 2014: 133). Ezeli olan Allah'tır ve o her şeyi yaratıcısı, sahibi ve ilk sebebidir. Bu görüşlere Şinasi'nin "Münâcât", "İlâhî" ve "Kasâ'id"inde rastlanır.

Mutezile Kelâm tarihinde aklî bir sistem izlemiş ve hür düşüncenin temsilcisi olmuştur. Mutezile mensupları Yunan felsefesiyle yoğun olarak ilgilenir ve felsefeyi severler. Bu ekole mensup olan düşünürler, zamanlarında yapılan ticari ve siyasi irtibat sayesinde Yunan kültüründen haberdar olmuşlardır. İslam düşüncesi tarihinde tercüme faaliyetleri de Mutezilenin iktidarda bulunduğu sıralarda hızlanmıştır. Mutezili Halife Me'mun ilmi ve ilim adamlarını korumuştur. Onun devrinde İslam dünyası akla dayanan reformcu bir hamle içinde olmuştur. Bu dönemde cüretkarane teşebbüslerle nakil akla uydurulmaya çalışılmıştır (Işık 1967:81).

Mutezile sorgulamayı serbest bırakır hatta imanın temelini yerleştirir. Çünkü Allah ancak akılla bilinebilir. Dolayısıyla bu ekolde felsefe serbesttir. Şüphe etme, sorgulama, akıl yürütme gibi felsefî yöntemleri kullanırlar. Bunlar Şinasi'nin şiirlerinde sıkça yer verdiği kavramlardır. Örneğin "Tehlîl"de "halis fikrin asıl ibadet" olduğu fikri vardır. Bu, geleneksel İslam'ın dışında ve Mutezile'nin görüşlerine paralel bir anlayıştır. "Münâcât" şüphe etme, akıl yürütme kavramlarını merkeze alan, bu ilkelerden hareket eden ve sorgulama-akıl yürütme-ispat çizgisini izleyen bir şiirdir. "Şinasi'nin Şiirinde İslam'daki Akılcılığın İzleri" başlıklı bölümde Münâcât ve diğer metinlerin konuyla ilişkisi ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Işık (1967:80), bazı Mutezile bilginlerinden verdiği örneklerle aklın dinî konularda oynadığı rolün büyüklüğünü şöyle açıklar: Mutezile'den Nazzam "Akıllı bir insan şeriattan evvel, düşünce ile Allah'ın varlığını bulmalıdır" demiştir. Ebû Huzeyl bu konuda daha da ileri giderek gerek Allah'ın ve gerekse O'nu tanımağa yarayan bilgilerin, zorunlu olarak akılla bilineceğini ileri sürmüştür. Tanınmış Mutezili fırkalardan birini temsil eden Sümame (ölm. M. 828) ise, bütün bilgilerin akıl ve düşünce yolu ile bilinebileceği kanısındadır. Câ'fer b. Mübeşşer (ölm. 848) ve Câfer b. Harb (ölm. 850) gibi Mutezili düşünürler ise, Allah'ın sıfatlarının ve dini hükümlerin aklen bilinmesi lazım geldiği fikrini savunmuşlardır. Bütün bunlar gösteriyor ki, Mutezili düşünürler, İslam'ın temel prensibi olan Allah fikrinin ve O'nun Şer'i tekliflerinin ancak akılla bilinebileceği tezini ileri sürmüşlerdir. Onlar, akıl ile nakil arasında bir çelişme olduğu zaman, nakli akla uydurmaya çalışmışlardır. Bunun için de takip ettikleri yol, daima tevil metodu² olmuştur. Mutezile'nin bu tutumu, Kur'an ve Sünnete sıkı sıkıya bağlı kalmak isteyen Ehli Sünnet tarafından ağır eleştirilere uğramıştır.

² Yorumlama. Örneğin bir ayetin yorumlanarak anlamın gerçek değil mecazi olduğunun söylenmesi.

Mutezile, tevhid esasını akli bir yolla izah etmiştir. Allah'ın bir olduğunun sadece Kur'an da yazılı olduğu için değil, akılla da bilinmesi gerektiğini söylemiştir. Hatta Allah'ın şeriattan önce bilinmesi lazım geldiğini ve ancak akli olgunluğa eren kimsenin sorumlu olacağını ileri sürmüşlerdir. Mutezile bütün kelâmi meseleleri akıl ölçüsüne uydurmaya çalışmıştır. Kur'an'da davalarına uygun gelen ayetleri aynen kabul etmişlerdir. Davalarına uygun görülmeyen nassları ve sıfatları tevil ederek, akli bir esasa uydurmaya çalışmışlardır. Allah'ın sıfatlarını tevil ederek Allah'ın birliğini ispatlamaları da onların akli metoda ve mantığa verdikleri önemin neticesidir (Işık 1967:68). Şinasi'nin "Münâcât", "Tevekkül", "Müfred" gibi metinleri tamamıyla Allah'ın akılla bulunabileceği ilkesine yaslanır.

Mutezile kader anlayışına da karşı çıkarak her şeyin daha önceden belirlenmiş olması halinde insanın sorumlu olamayacağını öne sürer. Allah adildir ve insanı seçimlerinde özgür bırakmıştır. İnsan kendi iradesiyle hareket eder. Mutezile'nin İslâm düşüncesine getirdiği en önemli yeniliklerden biri de budur. Mutezile'den önce bu düşünce henüz bir sistem haline gelmemişti. Mutezile "adalet" prensibinden hareket ederek, Allah'ın insanları iradelerinde özgür bıraktığını beyan etmiştir. Onlara göre, Allah'ın ahirette ceza veya sevap verebilmesi için, insanların fiillerini kendi iradeleriyle yapmış olmaları gerekir. Allah'ın adaleti bunu gerektirir. Mutezile'nin böyle bir düşünceyi savunması, İslâm düşüncesi tarihinde önemli sonuçlar doğurdu: Siyasi alanda idarecilere, kendi fiillerinden sorumlu olacakları hatırlatılmış oluyordu. Böylece Mutezile keyfi idareye son vermek ve sosyal adaleti yerine getirmek teşebbüsünde bulunmuştu. Yine Mutezile'nin adalet prensibinin sonucu olarak, ferdi teşebbüse önemli surette yer verilmiş oluyordu. Müslümanların her şeyi Allah'a ve kadere yüklemek zihniyeti önlenmeye çalışılıyordu. Kısacası kendi fiilini kendisinin yarattığını düşünen insan, Mutezile'ye göre tembellikten kurtulacaktı (Işık 1967: 82).

Mutezile'ye göre ilahi adalet kavramı, insanların özgürlükleri ve kişisel sorumluluklarına dayanmak zorundadır. Ayrıca, Allah, insanlara sosyal, ahlâkî ve kültürel birçok yükümlülükler yüklemiştir. İnsanların özgürlüklerini kabul etmeksizin bu yükümlülükleri izah etmeğe de imkân yoktur (Ulutan 1976:49).

Şinasi'nin şiirinde kader ve kadercilik kavramının yanlış anlaşılması teması önemli yer tutar. Geriliğin, tembelliğin kılıfı olarak kullanılan bu kader anlayışı şairin sert eleştirilerine uğrar. "Münâcât", "Tahmîd" ve Reşid Paşa için yazdığı dört kasidede bu eleştirilere yer verir.

Mutezile'nin büyük önem verdiği adalet kavramı, Şinasi'de de anahtar kavramlardan biridir. Özgür irade, akıl yürütme, adalet, sorumluluk gibi konularda Şinasi'nin düşüncesi Mutezile ile paralellik gösterir. Şinasi, başta Reşid Paşa'ya yazdığı kasideler olmak üzere birçok şiirinde adalet kavramına vurgu yapar. Allah'ın adil oluşu "Tevekkül" adlı şiirinin konusunu oluşturur.

Mutezile'nin modern Batı akılcılığı ve pozitivizmiyle ortak noktalarından biri de "illiyet" (nedensellik) ilkesini kabul etmesidir. Mutezile'ye göre, Allah âlemi yaratırken külli kanunlar da koymuştur. Evrendeki hadiseler birbirinin sebebi olarak meydana gelmektedir. Her şeyin son nedeni Allah'tır. Fakat Allah'ın koyduğu hikmet icabı, sebep-sonuç bağlantısı vardır. Eş'ari ise, Mutezile'nin bu tezine karşı koymuş ve nedensellik ilkesini kabul etmemiştir. Eş'ariyye'ye göre her hadise, âdetullah icabı meydana gelmektedir. Allah dilerse, öteden beri sebep-sonuç gibi gördüğümüz hâdiseleri başka türlü yaratabilir. Görülüyor ki, Mutezile âlemin yoktan yaratıldığını ve onun Allah tarafından koyulmuş külli kanunlarla idare edildiğini beyan etmiştir. Böylece, insanlığın her şeyin sebebini araştırmasına ve medeniyetçe gelişmesine yardımcı olur (Işık 1967:82).

Nedensellik ilkesi bilim ve araştırmayı teşvik eder çünkü evreni idare eden kanunları

çözmek, belirlemek, kontrol etmek bu koşulda anlamlıdır. Bu ilke Allah'ın dünyadaki olaylara doğrudan müdahale ettiği inancını reddeder: Allah örneğin bir taşı yere düşürmez, bunu sağlayan yerçekimidir. Doğadaki her şey doğa kanunlarına göre hareket eder, Allah bu doğa kanunlarının yaratıcısı dolayısıyla ilk sebebidir ama her bir tekil olaya müdahale etmez.

Mutezile ve onun hâkim olduğu dönemde yetişen akılcı düşünür ve bilginlerin görüşleri incelendiğinde, onları Eşarilikten ve daha sonra Eşari'nin düşüncelerini takip eden Gazali'nin düşüncesinden ayıran en temel ölçütün nedensellik ilkesi olduğu görülür. Şöyle ki, Eşari, Gazali ve onların ekolünün takipçileri Tanrıyı "mutlak irade" olarak algıladılar. Tanrı doğadaki her şeye her an doğrudan kendisi ya da melekleri aracılığıyla müdahale etmektedir. Doğayı açıklayan yasalar yoktur. Doğada tekrar eden olaylar neden sonuç ilişkisinin değil, eşzamanlılığın, birlikteliğin kanıtı olabilirler. Çünkü neden sonuç ilişkisi olarak görünen şey aslında Tanrının iradesidir. Doğa yasaları yoksa onları bilmeye, araştırmaya gerek de yoktur. Akıl bu anlamda işlevsizdir. Halbuki, örneğin İslam tarihinin en önemli akılcı düşünür ve bilginlerinden İbn Rüşd'e baktığımızda evrende doğa yasalarının egemen olduğunu gösteren bir nizam olduğu fikrini görürüz. Öyleyse akıl gerekli ve işlevseldir, zira nedenler ve sonuçları gözlemleyerek, deney altında göstererek, kanıtlayarak ya da yanlışlayarak doğa yasalarını çözmek gerekir. İbn Rüşd, Farabi, İbn-i Sina gibi akılcı düşünür ve bilginlerin düşüncesinde Tanrı "mutlak akıl/bilgelik" olarak tezahür eder.

Genel olarak, Mutezile'ye göre Allah'ın şeriattan önce aklen bilinmesi icap eder (El Bağdadi, akt. Işık 1967: 77) Hatta onlar, bir şeyin iyi (husun) veya kötü (kubuh) olduğunun aklen bilinmesi lazım geldiği tezini savunurlar. Çünkü hadiseler arasında sebep ve sonuç bağlantısı olduğunu söylerler. Allah, hikmeti icabı, bir şeyi diğer bir şeyin sebebi olarak yaratmıştır. Kâinata olanlar sebepsiz meydana gelemezler. Akıl bu sebepleri bulmağa ve bir şeyin iyi veya kötü olduğunu tayin etmeğe muktedirdir.

Işık'ın sonuç olarak ortaya koyduğu gibi, Mutezile, bazı kollarının taşkın bazı iddiaları bir tarafa bırakılırsa, aklın ve ilmin gelişmesine yardım eden önemli bir düşünce sistemi kurmaya muvaffak olan ilk okul olarak İslam tarihindeki yerini almıştır (1967:83). Bugün İslam bilginleri ve düşünürleri dendiğinde ilk akla gelen isimler olan İbn-i Sina, Farabi ve İbn Rüşd gibi büyük akılcı filozoflar, dört bir yana dağılan Mutezililer sayesinde ortaya çıkmıştır.

Maturidilik ve akıl

Ehli Sünnet bir mezhep olan Maturidilik, Mutezile'ye Kuran'ın yaratılmışlığı, tevhid, hadis gibi konularda itiraz eder, ancak akli ve akıl yürütmeyi de tamamen yok saymaz. Eşari'yle aynı vakitlerde yaşadığı bilinen Semerkantlı din bilgini Maturidi, Ebu Hanife'nin yolunu izleyerek bir inanç mezhebi oluşturmuştur. *Kitabü't Tevhid* adlı eserinde inanç ilkelerini ortaya koyar, buna göre dinin öğrenilmesinde başvurulacak "vasıtalar iki olup, biri nakil (Kur'an ve sünnet/hadisler), diğeri akıl"dır. En başta Kur'an gelir ve Kur'an'ın anlaşılması konusunda Maturidi'nin Selefiyye, Mutezile ve filozoflardan ayrılan bir yöntemi vardır. Selefiyye, nakli akıldan önce tutar ve Kur'an'ın ancak hadis ışığında açıklanmasına izin verir, felsefi ve te'vile dayalı yoruma izin vermez. Mutezile, Kur'an ve akıl birbiriyle çelişirse nakli yani Kur'an'ı bırakır, akli esas alır. Filozoflara göre gerçek yalnız akıl ile bilinir ve bulunur, Kur'an genellikle akli verilere göre yorumlanır. Daha önce de belirtildiği gibi Maturidi'ye göre dinin kaynağı olarak nakil ve akla aynı oranda itimat etmek gerekir.

Maturidilik akılcılık açısından bazı yönleriyle Mutezile'yi izler. Maturidi'nin Kuran ayetlerine dayandığı akılcılık fikrine göre insan Allah'ı ancak akıyla bilebilir. Bu görüşe göre Kur'an'ın akıldan istediği şey, kâinatın sırlarını araştırmak, afak ve enfüsteki ayetleri ibretle izlemek ve evren içinde olup biten olguların gerisindeki yaratıcı, düzenleyici gücü tanımaktır.

Kur'an, akıllarını kullanmayarak işlevsiz hale getirenleri şiddetle kınamakta ve bundan dolayı da onların Allah tarafından inkara sürüklendiklerini ifade etmektedir (Öztürk 2005:2).³

Akılla Allah'ın bilinmesinin gerekliliği konusunda genel olarak Maturidiler Mutezile gibi düşünmektedirler. Maturidilikle Mutezilenin ortak noktası her iki düşünce ekolünün de akli tefekküre önem vermiş olmalarıdır. Marifetullah konusunda da Maturidilerin yaklaşımları ile Mutezilenin yaklaşımı aynıdır. Bu konuda Maturidi bilginleri Mutezileye oldukça yakın durmuşlardır. Mutezile, davet eden herhangi bir peygamber bulunmasa bile aklın insanı Allah'ın birliğine ulaştırmada yeterli olduğunu savunmuş; hatta bunu aklın en önemli bir vazifesi olarak değerlendirmiştir. Öyle ki Mutezile bilginleri bu konuyu her insan için vacip, hatta vaciplerin en önde geleni olarak değerlendirirler (Ardoğan 2003, akt. Öztürk 2005:4).

Maturidi'ye göre Allah insana akletme, aklını kullanma ve temyiz gücünü bahşetmiştir. İnsan bu güç sayesinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırabilir. Maturidi, kader anlayışı konusunda Eşari'yi takip etse de Mutezile'ye de büsbütün uzak değildir. Mutezile'nin Allah'ın adaletli oluşuna dayandığı hür irade yani insanın fiillerinin yaratıcısı olması fikri Eşari'nin tenkitlerine mâruz kalmıştır. Eş'ari, fiilleri külli iradesiyle Allah'ın yarattığını ve insanların da o yaratılmış fiilleri kesbettiğini söyler (El Eşari, akt. Işık 1967: 70). Maturidi ise, bu hususta Eş'ari'nin izinden yürümekle beraber, Mutezile'nin fikirlerine de tamamen yabancı kalmamıştır. Maturidi Allah'ın külli iradesini kabul etmiştir. Fakat kesbi de "Kesb kulun bir şeye niyet ve azmetmesi ile hasıl olur" (İzmirli, 1339:110, akt. Işık 1967:71) şeklinde yorumlayarak insanın iradesine yer açmıştır. Maturidi'ye göre kader, insanın bu dünyada sınırlı bir zaman içinde, fiillerinde iyiliği, güzelliği ve akıllılığı bir nitelik halinde taşımak suretiyle gerçek var olma tarzını gerçekleştirdiğinde ödüllendirileceğinin; kötülüğü, çirkinliği ve akılsızlığı bir nitelik halinde taşıyarak yok olma tarzını gerçekleştirdiği takdirde cezalandırılacağına Allah tarafından açıklanmış olmasıdır (Şahin 1987: 68).

Matüridî doğruyu hakkı, sadece nakilden bekleyen ve sadece nakle güvenen Selefiye ve Zâhiriye'ye muhalif olarak; dinden faydalanmak için akla güvenmenin gereğine inanmış; birçok meselelerde Mutezileden ayrılmış olmasına rağmen, aklın prensiplerinin kullanılmasında onlarla birleşmiştir. Tanrının akılla bilineceği hususunda Mutezile ile hemfikirdir. Matüridî akılla nakil arasında bir denge kurmasını başarmış, onun sisteminde akıl, kendi kudretini ve değerini naklin yanında kabul ettirmiştir (Ecer 1978: 27).

Maturidi insanın aklını kullanmaktan vazgeçmesinin tehlikelerini şu sözlerle açıklar: "İnsanı aklını kullanmaktan vazgeçmeye iten, bizzat şeytanın telkinidir. Çünkü şeytanın bu işi, insanın aklının ulaşacağı sonuçlardan alıkoymak ve insanı, Allah'ın emanet ettiği kılavuz yerine, kendi telkinine sığdırmak, böylece fırsatı ele geçirip emellerine ulaşmak amacına yöneliktir" (Maturidi, Miftâh-ı Kenz, akt. Şahin 1987:16).

Görüldüğü gibi Mutezile kadar akıl merkezli bir düşünce sistemi olmasa da Maturidilikte de aklın önemli bir yeri vardır.

Şinasi'nin Şiirinde İslam'daki Akılcılığın İzleri

Şinasi akla büyük kıymet vermesinin yanı sıra, onun Allah'ın bir lütfu olarak insanlara verildiğini vurgulamayı da asla ihmal etmez. Şinasi'de ışık motifi temel unsurlardandır. Her şeyde önümüzü aydınlatan bu ışık akıldır; güneş nasıl renkleri gösteriyorsa, akıl da insana doğruyu ve yanlış, güzeli ve çirkin gösterir. Akıl Tanrının insanlara en büyük rahmeti, en büyük lütfudur. Bizlere düşen, bu lütfu lâıyk olmaktır. Her fırsatta akılı yücelten Şinasi,

³ Yunus 10/100. Akli tefekküre vurgu yapan ayetlerden bazıları şunlardır: Yunus, 10/100, 101; Araf, 7/179; Mü'minun, 33/80; Furkan, 25/44; Yasin, 36/68; Saffat, 37/154- 159; Mü'min, 40/58; Fatır, 35/37; Casiye, 45/5.

medeniyetin de esasının akıl olması gerektiğini belirtir ve Batı medeniyetinin aklın sağlam temelleri üzerine inşa edildiğini savunur. Eski devirlerde İslâm medeniyetinin de bu esas üzerine inşa edildiğine inanır ve düşüncesini şöyle açıklar: Ne var ki bizim bu büyük medeniyetimizi sonradan yanlış değer ve inanışlar istila etmiş ve bozmuştur (Ekiz 1999:66). Burada bahsedilen eski devirlerden İslâm'daki akılcı ekollerin egemen olduğu devirlerin kastedildiği açıktır.

Şinasi akla geleneksel İslam anlayışının dışında bir anlam yükler. Tıpkı Mutezile gibi aklını kullanmayı ve akıl yürüterek Allah'ı bulmayı en yüce hizmet sayar. "Tehlîl"inin ilk beyti bu anlayışa bir örnektir:

*Cenâb-ı Kibriyâ el-hak sezavârî ibadettir
İbâdet ana zikr ü fikr-i hâlisden ibarettir (Münthebât-ı Eş'ârım)*

İlk dizede Şinasi, Allah'a gerçekten ibadet edilmesi gerektiğini belirtir, ardından ise ibadetin "halis fikir ve zikirden ibaret" olduğunu söyler. Akıl, fikir, düşünme ve zikir yalnız kutsal bir ibadettir.

Geleneksel İslam anlayışında Allah'ın varlığına inanmak için ispat şart değildir hatta ispat aramak dinden çıkmaya yol açabilir. Halbuki Şinasi Münâcât'ında "Vahdet-i zatına aklımca şehâdet lazım" diyerek Tanrının varlığına aklıyla şahitlik etmek gerektiğini söyleyerek klasik İslam anlayışından ayrılır. Marifetullah, yani Allah'ın bilinmesi akıl yoluyla mümkündür. Şinasi'nin şu müfredi Descartes'ın akılcılığını akla getirir:

*Varlığım Hâlik'im in varlığına şahittir
Gayri bürhân-ı kavî var ise de zaittir ("Müfred", Münthebat-ı Eş'ârım)*

Şinasi bu metinde kendi varlığını yaratıcısının varlığının kanıtı olarak gösterir. Descartes'ın "Düşünüyorum öyleyse varım" diyerek, düşünebilmeyi, akıl yürütmeyi kendi varlığının kanıtı olarak sunması gibi Şinasi de kendi varlığının yaratıcının varlığına delalet ettiğini düşünür. Öyle ki yaratıcının varlığına dair başka güçlü kanıtlar varsa da bunların söylenmesi gereksizdir; insanın varlığı yaratıcının varlığını kanıtlamaya tek başına yeter.

Aklı bu kadar ön plana çıkaran Şinasi'nin, akılla İslam'ın çatışmadığını ispat çabasının en belirgin olduğu metin Münâcât'ıdır. Şinasi'nin Münâcât'ı klasik münâcâtlardan farklı olarak geleneksel imanın sorgulandığı bir metindir. Şinasi'ye göre Tanrının bilgisine ancak akılla varılabilir. Münâcât'ında sorgulamadan korkulmamasını, sorgulamanın imanun kaybedilmesiyle sonuçlanacağı korkusunun yersizliğini göstermeye çalışır; Tanrının ancak akıl yoluyla algılanabileceğini öne sürer. Şiir, edebiyatımızda akılcılık geleneğine başlangıç oluşturması bakımından önemli bir metindir. Şiir,

*Hak -Teala azamet aleminin padişehi
La-mekandır olamaz devletinin taht-gehi*

beytiyle başlar; beyitte Allah'ın yücelik aleminin padişahı olarak tanımlandığı, mekansız, -yani belli bir yerde değil her yerde- olarak tanımlandığı görülür. Aynı tema "Beyt-i Murassa" da da geçer:

*Her bir zamânda zâhir ü zâhir kemâl-i Hak
Her bir mekânda hâzır u nâzır celâl-i Hak (Münthebât-ı Eş'ârım)*

Beyitte yine Tanrı'nın mekânsızlığı, her yerde oluşu, kemâlinin açık ve görünür oluşu vurgulanır. İslam'daki akılcı ekollere bunu Allah'ın varlığının ve sıfatlarının (örneğin, her yerde olmak) bir oluşu şeklinde ifade ederler. Yine bu ekollere göre Allah'ın varlığını anlamak için

olgun bir akıl yeterlidir. Bir kitap ya da peygamber gönderilmemiş dahi olsa insan aklıyla onun varlığının kanıtlarını her yerde görebilir. Münâcât'ta geçen ,

*Eser-i hikmetidir yerle göğün bünyâdı
Dolu boş cümle yed-i kudretinin icâdı*

beytiyle yerle göğün yapısının onun hikmetinin bir sonucu olduğu beyan edilirken,

*Şerer-i heybet-i ulviyyesidir yıldızlar
Anların şûlesi gök kubbesini yaldızlar*

*Kimi sâbit kimi seyyâr be-takdîr-i Kadîr
Tanrı'nın varlığına her biri bürhân-ı münîr*

beyitlerinde ise yıldızlar, Tanrı'nın yüce heybetinin kıvılcıkları olarak nitelenir. Allah'ın takdiriyle bu yıldızların kimi sabit kimi gezegendir ve her biri Tanrı'nın varlığının ışıklı kanıtlarıdır. Şinasi buraya kadar olan beyitlerde evrenin yapısını Allah'ın varlığına kanıt gösterdikten sonra,

*Varlığın bilme ne hâcet küre-i âlem ile
Yeter isbatına halk ettiği bir zerre bile*

beytiyle aslında Allah'ın varlığını ispat için gösterdiği bu kanıtlara ya da evrene bakmanın da gerekli olmadığını, yarattığı tek bir zerrenin bile Allah'ın varlığını ispata yeteceğini söyler. Ancak şurası dikkatlerden kaçmamalıdır ki ister evrene, yıldızlara, gezegenlere, isterse tek bir zerreye bakılsın, Şinasi "ispat" fikrinden vazgeçmez. Yani Allah'ın varlığını bir şekilde kanıtlamak ister. Nitekim takip eden bir beyitteki "Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lâzım" dizesiyle Allah'ın varlığını ve birliğini aklınca doğrulamak, şahitlik etmek gerekliliği vurgulanır.

Şinasi Münâcât'ında Allah'ın varlığını ispat çabasına girişse de akılla doğrulama gerisinde bir sorgulamayı barındırır.

*Ey Şinasi içimi hauf-ı ilâhi dağlar
Sûretim gerçi güler kalb gözüm kan ağlar*

dizeleri bu sorgulamanın getirdiği hislerin bir yansımasıdır. Bir yandan isyan eder, sonra pişman olur, Allah'a affedilmek için yalvarmaya yüz bulamaz:

*Eder isyanıma gönlümde nedamet galebe
N'eyleyim yüz bulamam ye's ile afovım talebe*

Bu sorgulama onda bir korku yaratır:

*Ne dedim töbeler olsun bu da fi'l –i şerdir
Benim özrüm günehimden iki kat bed-terdir*

Bu dizeler çoğunlukla sorgulamadan duyulan pişmanlığı yansıttığı şeklinde yorumlanmıştır. Oysa Şinasi akıl yürütmeye aslında sorgulamanın –bir günah bile olsa- Tanrı'nın bağışlayıcılığından büyük olamayacağı sonucuna varır:

*Nur-ı rahmet niye güldürmeye ruy-ı siyehim
Tanrının mağfiretinden de büyük mü günehim
Bi-nihaye keremi aleme şamil mi değil
Yoksa alemde kulu aleme dahil mi değil
Kulunun za'fına nisbet çoğ ise noksamı*

Ya anın kahrına galip mi değil ihsanı

Görüldüğü gibi Allah'ın sıfatlarından yola çıkılarak sorgulamanın Allah'ın affetmeyeceği bir günah olamayacağı sonucuna varır. Buradaki akıl yürütmenin mantığı şudur: Allah'ın sonsuz bağışlayıcılığı, ihsanının sonsuzluğu sorgulama kabul etmeyeceğine göre bu ihsanın ve bağışlayıcılığın sınırlarının dışında kalacak bir günah tasavvur edilemez, aksi taktirde Allah'ın bu sıfatları sorgulanmak zorunda kalırdı. Mutezile'nin Allah'ın akıl yoluyla kavranabilmesi için akıl yürütmeler yapılması, insan aklının ve sorularının bizzat Allah'ın bir akıl/bilgelik olarak kavranışının bir parçası ve nihayet varlığının tasdiki olduğu fikri bu beyitlerde görülebilir. Nitekim şiiri,

*Beni afv eylemeğe fazl-ı ilahisi yeter
Sanma haşa kerem-i na-mütenahisi biter*

dizeleriyle bitirerek, Allah'ın faziletinin, bilgeliğinin, ilminin onu bağışlamaya yeteceği, sonsuz cömertliğinin asla bitmeyeceği inancını ortaya koyar. Yani Şinasi, bütün korkulara, pişmanlıklara, affedilmek için yalvarmaya dahi yüz bulamamaya rağmen akıl yürütme yoluyla, bunlar için bağışlanmamasının Allah'ın sıfatlarıyla çelişeceği hükmüne ulaşır ve bunu bir ilke olarak son beyitle ortaya koyar.

Şinasi'nin Reşid Paşa için yazdığı (1849 tarihli) ilk kaside'de geçen

*Kitabsız görülür sun'-ı sâni-i ezeli
Tutar hayâtını şâhit vücûd-ı Hakk'a darır*

dizelerinde Allah'ın varlığını ispat çabası tekrar karşımıza çıkar. Burada İslam'daki akılcı ekollerin Allah'ın insanlığa peygamber ya da kitap göndermemiş dahi olsa akıl yoluyla kavranabileceği fikri açıkça görülür. Bu dizelerde Şinasi, ezeli yaratıcının bütün yarattıklarının kitaba (kutsal kitaba, Allah'ın gönderdiği kitaplara) gerek kalmadan gözle görüldüğünü, körün, kendi hayatını Tanrı'nın varlığına şahit tuttuğunu söylemektedir. Tanrının varlığını ispat ihtiyacı burada önemlidir; bu ispat ancak akıl yoluyla mümkündür. Şinasi'nin bu dizeleri bazı araştırmacılar tarafından onun deizmine⁴ kanıt olarak gösterilmiştir⁵; ancak bunun bir aşırı yorum olduğunu söylemek gerekir. Şinasi deist idiye bile bu dizeler bunun kanıtı olamaz; bunlar bilakis İslam içi akılcı ekollerin açık ve net bir yansımasıdır. Şinasi'nin Reşid Paşa için yazmış olduğu kasideler, Reşid Paşa'yı Peygamberle, onun temsil ettiği medeniyeti de asr-ı saadetle karşılaştırması bunun birer göstergesidir. Şinasi Tanzimat Fermanı ile gelen yeni kanun ve düzenin memleketi ihya edecek tedbirler olduğunu düşünür ve bütün bunları gerçekleştiren kişi olarak gördüğü Reşid Paşa'yı bu nedenle yüceltir; onu bir "medeniyet resülû" olarak adlandırmaktan çekinmez. Reşid Paşa'ya yazdığı üçüncü kasidede geçen "Söz mü var devleti ihyâyâya olan meb'asine" dizesinde Reşid Paşa'nın "gönderilmişliğini" (meb'as) vurgular, tıpkı peygamberlerin insanlığı ihya için gönderilmeleri gibi. Yine aynı kasidede geçen "Ne aceb nâtık-ı icâz-ı hikemdir dehenin / Âyet-i beyyinedir âleme her bir sühanın" dizeleriyle Reşid Paşa'nın sözlerini mucizevî bilgeliğiyle ayetlere benzetir. Tanzimat Fermanı'nın halka benimsetilmesi için fermanla gelen kuralların "aslında İslamiyet'in içinde var olan fakat zamanla rağbetten düşmüş kuralları" olarak lanse edilmesi Şinasi'nin duruşunu anlamamıza yardım edebilir. Şinasi de Tanzimat Fermanı'nı savunan neslin mensupları da fermanın Batılı felsefesinden elbette haberdardırlar; ancak İslamî bir toplum düzenine sahip Osmanlı

⁴ Tanrının varlığını kabul edip kitap ve peygamberlere inanmama

⁵ Örneğin Ömer Faruk Akün'ün İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı Şinasi maddesinde bu iddiaya rastlanabilir.

toplumunda bu yeni görüşlerin kestirmeden reddedilmemesi için -deyim yerindeyse- ilahî bir dayanağa ihtiyaçları vardır. Şinasi'nin yaptığı da budur.

Şinasi'nin Reşid Paşa'ya olan coşkulu övgülerinin temelinde akıl vardır. Söz konusu kasidenin beş ve altıncı beyitlerine bakalım:

*Adl ü ihsanını ölçüp biçemez Nevton'lar
Akl u irfânını derk eyleyemez Eflâtun'lar
Âleme mûris-i cân adl ile ihsân olmuş
Âdeme bâis-i şân akl ile irfân olmuş (Kasîde, Müntehebât-ı Eş'arım)*

Beşinci beyitte Şinasi Reşid Paşa'nın adalet ve ihsanının ölçülemez derecede çok olduğunu vurgular; aklını bilim ve felsefe dünyasından iki önemli figürle karşılaştırır ve onun Newton'dan ve Eflatun'dan daha üstün olduğuna hükmeder. Altıncı beyitte ise Tanzimat Fermanı'nın getirdiği haklara gönderme yaptıktan sonra insana şan, şeref veren şeyin akıl ve irfan olduğunu söyler.

Şinasi akli ve onun üzerine kurduğu adalet, kanun, hukuk, medeniyet kavramlarını nasıl bir ideal olarak görürse bunların karşıtlarını da aynı ölçüde tahkir eder. Ona göre insanın aklını kullanmayı reddetmesi ve bunu teşvik eden dinî inanışlar cehalet, zulüm ve gerilik üretir. Reşid Paşa'ya yazmış olduğu kasidelerden birinde geçen,

*Ettin âzâd bizi olmuş iken zulme esîr
Cehlimiz sanki idi kendimize bir zincîr
Bir ıtıkname'dir insana senin kânûnunun
Bildirir haddini Sultan'a senin kânununun*

dizelerinde akılcılığın, kanun ve medeniyetin Osmanlı Devleti'ne hakim olması için çalışan ve bize medeniyetin kapılarını açan kişi olarak gördüğü Reşid Paşa'nın yenilikçiliği ve onun karşısındaki kuvvetleri dramatik bir biçimde ortaya koyar. Onun ilan ettiği Tanzimat Fermanı'na ve onun vadettiği kanun ve düzene bağlılığı ve inancı sonsuzdur. Reşid Paşa kanunuyla, memleketi İslam geleneğinde çoktan geri plana itilmiş akılcılıkla ve onun tabii bir sonucu olan medeniyetle buluşturmasıyla zulme son vermiş, cehaletin zincirlerini halkın üzerinden söküp atmıştır. Buradaki "ıtıkname" ifadesi ilginçtir, zira ıtıkname köleleri azat ederken kullanılan azat (özgürlük) belgesi demektir. Tanzimat Fermanı insanları içinde buldukları köle düzeninden azat etmiş, Sultan'a haddini bildirmişti. Burada "had" kelimesinden kastın "sınır" olduğunu hatırlamak gerekir, Tanzimat Fermanı'yla sultanın otoritesini sınırlanmıştır.

Tanpınar (2006:186), bu kasideler hakkında, "Şinasi'nin bu kasideleri ile sadece herhangi bir vezir methedilmez, asırlardan beri sürüp giden bir ruh tembelliği sarsılır; geleneğin, müphemîn dünyasından, aklın ve aydınlık düşüncenin dünyasına geçer" der. Gerçekten de Şinasi, bir tarafa akla, sorgulamaya izin vermeyen, insanı köleleştiren, her şeyi kaderle açıklayarak tembelleştiren bir düzeni koyarken bunun karşısına da akli, sorgulamayı, adaleti, sorumluluğu, düzeni ve en nihayetinde bütün bunları şamil bir kavram olarak medeniyeti koyar. Kasidelerde ele alınan akıl, kadercilik, sorumluluk, bilgi, sorgulama, akıl yürütme, akla dayanan medeniyet gibi konular Şinasi'nin üzerine gittiği temel problemlerdir ve Reşid Paşa burada yalnızca bir vesiledir.

Mutezile'nin büyük önem verdiği adalet kavramının, Şinasi'de de anahtar kavramlardan biri olduğunu söylemiştik. Şinasi, Reşid Paşa'ya yazdığı 1274 tarihli ikinci kasidede "*Adl ü ihsanını ölçüp biçemez Nevton'lar*" dizesiyle bir medeniyet resulü olarak gördüğü paşanın adaletli olmasına dikkat çeker. Kaptan-ı derya Mehmed Ali Paşa'ya ithaf ettiği "Medhiyye"nin ilk

beytinde vezirin nasıl eşsiz ve adil olduğunu söyleyerek onu över:

*Bin yaşa ey vezir-i deryâ-dil
Âsâf-ı bî-muâdil ü âdil (Münthebât-ı Eş'arım)*

“Tevekkül” adlı şiirinde Allah’ın adil oluşunu vurgular:

*Ey adl-i ilâhî meded ey adl-i ilahî
V’ey zâlim ü mazlumun olan havf ü penâhı
İndinde senin şâh ü gedâ cümlesi birken
Kalmaz ebedâ kimsede bir kimsenin âhı (Münthebât-ı Eş'arım)*

Akılcı bir dünya görüşüne sahip olan Şinasi, kaderci anlayışa şiddetle karşıdır. Bu konudaki görüşleri İslam’daki akılcılık geleneğinin açık bir yansımasıdır. Onun düşüncesine göre Tanrı, insanı akıl ile donatarak, ona istediği gibi hareket edebilme yeteneğini vermiştir. Bu sebeple insanın iyi veya kötü oluşundan yine insanın kendisi sorumludur. “Ziyâ-yı akl ile tefrîk-i hüsn ü kubh olunur” dizesinde insanın aklı sayesinde iyiyi kötüyü, güzeli çirkini ayırt ettiğini söyler. Yani insan kendisine bahşedilmiş bu güç sayesinde bu ayrımları yapar ve birini seçer; iyiyi de kötüyü de oluşturan kendisidir, işlediği fiillerin sorumlusudur ve sorumluluğu Allah’a havale etme gibi bir lüksü olamaz.

*Kader dedikleri halkın murad-ı Hak’tır kim
Ezelde etti bizi her umurda tahyir*

dizelerinde halkın kader konusundaki yanlış inanışlarını eleştirir; halkın kader dediği şey Tanrının isteğidir ki insanı her hususta özgür bırakmış, seçme özgürlüğü vermiştir der. Bu beyitte özgür iradeye vurgu yapılmaktadır. Yine,

*Yazık ki câhil edip matlabınca şerr ü fesâd
Koyar netice-i efâ’li ismini takdîr*

dizelerinde şairin önceden belirlenmiş ve insanın sorumluluğunu yok eden bir kader anlayışına karşı durduğu açıkça görülür. “Cahiller kendi istekleriyle kötü işler yapar karışıklık çıkarırlar ve bu fiillerin sonucuna da kader (takdir-i ilahî) derler” diyerek insanın işlediği fiiller ile bunların sonuçları arasındaki ilişkiyi kurmaktan yoksun olmasının ancak cehaletle açıklanabileceğini ortaya koyar.

Şinasi cehalet ve taassuba karşı kararlı bir sertlikle muhalefet eder. Taassubun bir hastalık olduğunu dile getirdiği şu dizelerde, bu hastalığa karşı da Reşid Paşa’nın aklına, onun alacağı güzel ve yerinde tedbirlere güvenmektedir:

*Olmuş insana taassup bir onulmaz illet
Hüsni tedbirin ile kurtulur ondan millet (Kaside, Münthebât-ı Eş'arım).*

Münthebât-ı Eş’arım’da yer alan ve akıl ve ona bağlı kavramları öne çıkaran metinler bunlardır. Şinasi yukarıda örnekleri görüldüğü gibi akıl, bilim ve ondan doğan medeniyeti İslam’la ve İslam’daki akılcılıkla böyle sentezlemiştir.

SONUÇ

Şinasi, şiirleriyle edebiyatımızdaki akılcılık geleneğinin kurucusu olmuştur. Fransa’da kaldığı yıllarda etkisine girdiği akılcılık ve pozitivizm felsefelerini doğrudan doğruya Osmanlı toplumuna anlatmanın hatalı olacağını, Doğu ve Batı arasında bir senteze ulaşmak gerektiğini düşünmüştür. Bunu yaparken savunduğu hak, hukuk, adalet, düzen, medeniyet gibi

kavramlara temel olan akıldan ödün vermez; bunları halkın kabul edeceği bir şekle sokmaya çalışır.

İslam'da bilimin en gelişmiş olduğu çağlar, akla ve bilime değer verilen, pozitif bilimlerin desteklendiği çağlardı. Mutezile'yi adeta devletin resmi mezhebi haline getiren Halife Me'mun dönemi Bağdat'ın bir bilim merkezi olduğu ve İslam dünyasında en fazla kitabın yazıldığı, buluşların yapıldığı, astronomide, matematikte, tıpta gelişmelerin olduğu dönemdir. İslam'da akılcılık Mutezile dönemi kadar olmasa da çeşitli kollarda yaşamayı sürdürmüştür. Örneğin Maturidi'nin çeşitli yorumlarında akla ve akıl yürütmeye değer verildiği görülür. Maturidi'ye göre insanın cüzi iradesi dolayısıyla sorumluluğu vardır; aklını kullanmaktan vazgeçmesi tehlikeli olup, Şeytan'ın telkinindedir. Bu ekollere göre akletmek, aklını kullanmak önemli bir değerdir.

Şinasi elbette düşüncesinin gelişimi bakımından öncelikle Batılı kaynaklardan beslenmiştir. Başta Descartes olmak üzere modern felsefe, ardından Aydınlanma ve nihayet pozitivizm onun düşünce dünyasını oluşturan kaynaklardır. Şinasi inanmış bir akılcı olarak medeniyet kavramını akıl ve ondan doğan değerler üzerine oturtur ve diğer yazarlık faaliyetleri gibi şiirini de bu medeniyet idealinin halka tanıtılması ülküsünün emrine verir. Bu noktada akılcılık ve bundan doğan değerlerin benimsenmesi için gelenekten yardım alır. Şiirlerindeki adalet, kadercilik, akıl, medeniyet, eşitlik gibi kavramlar Batılı olduğu kadar Doğuludur da. Çok tepki uyandıran "Reşid Paşa-resûl", "Reşid Paşa'nın nizamı-Asr-ı saadet" eşlemeleri, aslında şairin bu değerlerin bize yabancı olmadığını kanıtlama çabasının bir sonucudur. Bu kavramların İslam'daki akılcı ekollerdeki kullanımıyla paralelliği dikkatlerden kaçmış görünürken araştırmacıların, aklı bu kadar ısrarla vurguladığı, Allah'ın varlığını dahi sorgulamaktan çekinmediği için Şinasi'yi deist olarak değerlendirdiği görülür. Halbuki Şinasi'nin bu sorgulamadan eriştiği sonuç Mutezile'nin en temel ilkesi olan birlik (tevhid), Allah'ın varlığı ve sıfatlarının ayrılmazlığı ilkesinin bir uygulamasıdır. Şinasi, klasik edebiyatımızın bir nazım biçimi olan münâcatı alarak onu dönüştürmüş ve akılla İslam'ı uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu şiir, Allah'ın varlığını ispat, akılla şehadet, sorgulamanın doğası itibarı ile bizzat Allah'ın sıfatlarını doğrulaması gibi yeni kavram ve anlayışlara yer verir. Reşid Paşa için yazmış olduğu kasidelerde ve çeşitli müfredlerinde aklın Allah tarafından insana verilmiş bir lütuf olduğunu, insanın bu lütfâ layık olması (yani aklını kullanması) gerektiğini, sağduyu ve aklın doğruyu aramayı emrettiğini, aklını kullanana Allah'ın da rehberlik edeceğini, insan aklının ve varlığının bizzat Allah'ın varlığına tanıklık edeceğini savunur. Allah'ı bilme, insanın görevi, bilgi felsefesi, kader ve insanın sorumluluğu gibi konularda İslam'daki akılcılık geleneğine paralel hükümler ortaya koyar. Geleneğe yeni bir yorum getirerek kurduğu şiiri böylece bu yeni fikirlerin yeşerdiği ve halka ulaştığı bir kaynak olur.

KAYNAKÇA

- AKÜN, Ö. F. (1970). "Şinasi", *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 11. İstanbul.
- ECER, V. (1978). *Türk Din Bilgini Matüridî*. Ankara.
- EKİZ, O. N. (1999). *Şinasi: Hayatı, Sanatı, Eserleri*. İstanbul: Toker Yayınları.
- FİLİZ, Ş. (2014). *İslam ve Felsefe*. İstanbul: Say Yayınları.
- IŞIK, K. (1967). *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- KAPLAN, M. (1946). "Şinasi'nin Türk Şiirinde Yaptığı Yenilik". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2 (1-2).
- Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/iutded/issue/17037/177866> (Erişim tarihi: 15 Ocak 2017)
- MARDİN, Ş. (2012). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZTÜRK, R. (2005). "Maturidî'nin Kelam Sisteminde Allah'ı Bilme (Marifetullah) Meselesi". *Ekev Akademi Dergisi*. Yıl 9 Sayı 24.
- ŞAHİN, H. (1987). *Mâturidî'ye Göre Din*. Kayseri: Yeni Matbaba.
- ŞİNASI (1945). *Müntehabat-ı Eş'arım*, (Haz. Mualla Anıl) İstanbul.
- (1960). *Makaleler, Külliyyat IV*, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara,
- TANPINAR, A.H. (2006). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul:YKY.
- ULUTAN, B. (1976). *İslâm Medeniyeti ve Akılcı Felsefe*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

AHMET HAMDİ TANPINAR ŞİİRLERİNDE VAROLUŞSAL PROBLEM VE YALNIZLIK

THE EXISTENTIAL PROBLEM AND LONELINESS IN THE POEMS OF AHMET HAMDİ TANPINAR

Ahmet EVİS*

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962); araştırmacı, şair, yazar ve eleştirmen olarak Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Saf şiir yazma arzusuyla sanat anlayışında mükemmelliği arar. Anlamsal kapalılık ve sembollerin yoğunluğundan dolayı eserleri kolaylıkla idrak edilebilen türden değildir. Bu nedenle yapılan incelemelerde bazen metin bazen de yazar/şair odaklı inceleme metotlara başvurulmuştur.

Bu çalışmayla Tanpınar'ın şair kimliği öne çıkartılarak şiirlerindeki varlık problemine ve buna bağlı yalnızlığı ortaya çıkartan hususlara değinilmiştir. Şairin poetik anlayışının oluşmasında etkili olan edebî şahsiyetlere ve sanat anlayışlarına temas edilerek eserleri anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bunlarla birlikte rüya ve zaman anlayışı odağında şiirlerinde kullandığı imajlarının oluşumuna ve psikanalitik yaklaşımın şiirine yansımalarına da dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ahmet Hamdi Tanpınar, varoluşsal problem, yalnızlık, şiir.

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962); as a researcher, poet, writer and critic, he has an important place in Turkish literature. He seeks excellence in understanding of art with the desire to write pure poetry. Due to the semantic closure and the intensity of the symbols, his works are not the kind that can be easily perceived. Therefore, sometimes the text and sometimes the author/poet-focused examination methods were used.

In this work, the problems of existence in his poems and the issues that brought about the loneliness related to it were mentioned while Tanpınar's poet identity was emphasized. His works have been tried to be understood by referring to literary figures and their artistic understandings which are effective in developing Tanpınar's poetical understanding. Furthermore, in the center of dream and time sense, attention also has been drawn to the formation of the images he used and the reflection of the psychoanalytic approach in his poems.

Keywords

Ahmet Hamdi Tanpınar, existential problem, loneliness, poem.

* Arş. Gör. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ahmetevis@gmail.com

GİRİŞ

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiirleri, sanat anlayışının anahtarıdır. Tanpınar şiiri, imajların bolluğu, anlamın kapalılığı ve dilin kullanılma yöntemiyle özüne ulaşılması zor bir şiirdir. Dolayısıyla şairin poetikası, bu zorluğun aşılmasında en büyük yardımcı olacaktır. Çünkü *“poetika, edebiyata dair hem ‘soyut’ hem de ‘içsel’ bir yaklaşımdır”* (Todorov 2008: 37). Bu doğrultuda incelendiğinde, Tanpınar'ın, poetikasını üç temel unsur üzerine inşa ettiği görülür: Rüya, zaman ve musikî. Ayrıca *“felsefi/felsefi arka plan, duygu ve buna bağlı olarak sembollerin değişimi, tezatlar ve trajik unsurlar; rüyalardan sonsuzluk âlemine, şuuraltımdan şuura, iç âlemden dış âleme gidiş; aşk ve ölümün iç içeliği”* (Erdoğan 2009: 82) Tanpınar'ın şiirlerinde yer alan belli başlı hususlardır. Tüm bu kavramların çıkış noktasına işaret etmek hem şairin sanat anlayışının hem de şiirlerinin daha açık bir şekilde anlaşılmasına fayda sağlayacaktır.

Ahmet Hamdi Tanpınar şiirleri iki ana kaynaktan beslenir. Bunların ilki Türk dilinin imkânları iken diğeri ise Batı edebiyatı ve daha çok Fransız şiiridir. Tanpınar, Türk edebiyatı içerisinde Yahya Kemal ve Ahmet Haşim'in, Fransız edebiyatında ise Stéphane Mallarmé, Charles Baudelaire, Gérard de Nerval, Paul Verlaine ve Paul Valéry'nin etkisinde kalır. Yazarın poetikasını oluşturmasında pay sahibi olan bu şairlerin edebî anlayışları incelendiğinde hemen hepsinin, nesneden ziyade soyutu, ideolojik tutumdan çok şahsî düşünceyi merkeze aldıkları görülür. Bir başka ifadeyle şiir anlayışlarının odağında ferdiyetçilik ve sanatsal kaygı vardır. Ahmet Hamdi Tanpınar'daki *“mükemmele ulaşma”* düşüncesi ve *“saf şiir”*i yakalama çabası da söz konusu kaygıdan kaynaklanır. Ne ki *“Tanpınar, ‘bakir ve son derece saf şiir’in yazılamaz olduğunu ifade eder. Buna göre saf şiir ‘düşüncenin imkânsız bir enstantanesi’dir”* (Kolcu, 2009: 50).

Türk şairlerinin Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiiri üzerindeki tesiri incelendiğinde Ahmet Haşim öne çıkar. Zira Tanpınar, Haşim hakkında düşüncelerini belirtirken Türk şiirinin ilk kez onunla çağdaşlarını yakaladığını vurgular: *“Biz ilk defa olarak Ahmet Haşim ile Avrupalı mânâsında ve beşeri nispette büyük şiiri tanıdık; şiirin arkasındaki bütün estetik ve nizam âleminin mevcudiyetindeki zarureti öğrendik”* (Tanpınar 2007: 295). Haşim'i Türk edebiyatında böylesi önemli bir konuma yerleştiren şair, kullandığı benzer imajları şiirlerinin malzemesine dönüştürür. *“Gül, gece, deniz, göl, yıldız, ayna”* gibi imajlar, şiirlerine Haşim'den kalan mirastır. Ancak Haşim'in, Tanpınar üzerindeki asıl etkisi daha çok musikîye dayalı bir şiir ortaya çıkartma çabasıyla açıklanabilir. Tanpınar, şairliğinin ilk zamanlarında, Haşim'in şiirlerine çok yakın tarzda yazar. Şairin, bu süreç içerisinde *“Hâşim'den aldığı ses ve imajlara yeni bir şey eklediği söylenemez. Sadece dil ve iyimserlik bahsinde Hâşim'den ayrılır”* (Kolcu 2002: 99). Kısacası denebilir ki Türk şiiri içerisinde Ahmet Haşim, üslubu ve içeriği yönüyle Tanpınar'ın şiirinin çıkış noktalarından biridir. Tanpınar'ın şiir dünyasını şekillendiren bir diğer şair ise Yahya Kemal'dir. Onun şiirleri ile tanıştıktan sonra Haşim'in etkisini kısmen üzerinden atar. Hocası olan Yahya Kemal'in Türkçeyi kullanmadaki ustalığına hayran kalır ve dil işçiliğine önem verir. Dilde ve şiirin yapısında mısra mükemmelliğine ulaşmaya çabalar. Bergson'dan kanıksayıp şiirlerine taşıdığı süre/durée anlayışına da Yahya Kemal'in ortaya attığı imtidâd¹ kavramından hareketle ulaşır. Muhteva ya da tematik anlamda ise yine Haşim'in yolundadır:

¹ Devam etmek, devam ederek gelişmek manasıyla değerlendirilen imtidâd sözcüğü, Yahya Kemal tarafından Bergson'un süre/durée anlayışına uygun fakat daha milli-manevî çerçevede yorumlanarak kavramlaştırılmıştır. Şimdi, an ve bellek üzerine yoğunlaşan Yahya Kemal; *“varoluşsal durumunun yarattığı algılarla içselleştirdiği şimdii, tarihsel boyutuyla değerlendirirken, bellek yardımına sıkça başvurur. Onun bireysel zaman algısını şekillendiren de belleğin bilince taşıdığı hatıralardır”* (Deveci 2011: 717). İmtidâd ve durée anlayışını bu biçimde ilişkilendirirken Yahya Kemal, Tanpınar'a göre *“kültürümüzün kopan uçlarını birbirine bağlamak suretiyle bize*

“Ahmet Hamdi Tanpınar’ın şiiri bir noktada Yahya Kemal’den ayrılır. Yahya Kemal, aşk ve tabiatla beraber tarihi de şiirine sokmuştur. Tanpınar ise dil ve mısra mükemmelliğini aldığı Yahya Kemal’in tarih görüşünü şiirlerinde değil nesirlerinde gösterecektir. O, şiirlerinde daha çok, gençlik yaşlarında sevdiği Haşım’ın izinden yürüyecektir.” (Okay 1990: 215).

Tanpınar, poetik anlayışını oluştururken Ahmet Haşım’dan aldığı musikî ve imaj dünyasıyla Yahya Kemal’den gözlemediği dili kullanma becerisini harmanlamaya çalışır. Tanpınar’ın “*şiirinde zaman teminin, Ahmet Haşım ve Yahya Kemal’den sonra, onların belirlediği bir çerçevede içinde, fakat aynı zamanda kendine özgü bir nitelikte yer aldığı*” (Yuva 2009: 1699) söylenebilir. Tüm bunlar, Tanpınar’ın üslubunun oluşumundaki temel noktalar. Bunların dışında “*içinde bulunduğu edebiyat, sanat, kültür ortamlarının, bizzat kendi zengin iç dünyasının, güzel sanatlara düşkünlüğünün, estetik ve mitoloji hocalığının, bütün bu alanlarla ilgili yakın arkadaş çevresinin, Fransızca bilgisinin katkısı*” (Balcı 2009: 25) şiir dünyasına etki eden diğer önemli faktörlerdir.

Tanpınar’ın poetikasını şekillendiren diğer önemli isimler ise Fransız yazar ve şairlerdir. Keza kendisi de bu durumu ifade etmekten kaçınmaz: “*Bende asıl büyük tesir Fransız şiirinden ve bu şiirin Baudelaire-Mallarme-Valery kolundan geliyor*” (Kerman 1992: 247). Charles Baudelaire’nin ve Bergson’un zaman görüşünden, Nerval’in rüyaya yaklaşımından, Valéry’nin rüya-biliş ilişkisinden, Paul Verlaine ile Stephane Mallarme’nin şiirdeki şekil ve üslup anlayışından etkilenir. Tıpkı Ahmet Haşım gibi sembollere önem veren bu şairler, Yahya Kemal’in üslubunu da aratmazlar. Tek ayırım, yerel/millî kültür olarak farklı konumda olmalarıdır. Aslında şiirlerin içeriğine ve onun işleniş tarzına bakıldığında, millî olup olmaması da pek önem taşımaz. Çünkü muhteva, daha çok evrensel sembollerle ifade edilen bireye dönük temlerden meydana gelir. Tanpınar’ın, rüyayı merkeze koyması, zamanın bütünlüğüne inanması, var olanla olmayana ayırt etmeye çalışması imajlarla ifade edilebilecek bir şiir anlayışını ortaya çıkartır. Karakter olarak şahsî yönü ağır basan şairin sanat anlayışının da ferdiyetçilikten uzak duracağı pek ihtimal dâhilinde değildir. Keza Mehmet Kaplan şairin mizacına değinirken “*Tanpınar, mizacı, muhayyilesi ve düşünüş tarzı bakımından dağınıklığa daha meyyalıdır*” (Kaplan 1982: 189) ifadelerini kullanarak yapılan tespiti doğrular. Ayrıca “*gençlik çağında okuduğu Schopenhauer ve Nietzsche, ondaki santimentalizmin kaynağını oluşturur. Daha sonra da psikanalistlere yönelir*” (Özer 2006: 91). Etkilenmiş olduğu Schopenhauer, “*akıllı adam (...) sözümlerine ona hemcinsleriyle çok az bir ortak tecrübeyi paylaştıktan sonra, münzeviyane bir hayatı tercih edecektir; hatta eğer büyük bir ruha sahipse büsbütün yalnızlığı seçecektir*” (Schopenhauer 2005: 11) diyerek Tanpınar’ın kişilik yapısına ışık tutar. Psikanalistlerden Freud ve Jung’un rüya hakkındaki düşüncelerini incelese de tamamen bunların etkisi altında kaldığı söylenemez. Çünkü Tanpınar’ın rüya anlayışı, kendi sanatı ve estetik düşüncesi etrafında şekillenir.

Sanat eserinin ortaya çıkışında eser-yazar ilişkisinin etkisinden bahsetmek gerekir. Gerek günlüklerindeki yazıları gerekse roman ve hikâyelerindeki kişilerin buhranlı tipler olması, Tanpınar’ın eserlerine yansıyan kişilik yapısını örnekler. Yaşadığı toplum içerisinde hem şahsî hem de kültürel alanda birçok konuda ikilik arasında kalan Tanpınar, belirtilen hususları eserlerine taşıyarak bir anlamda yaşadığı sıkıntıları dışa vurur. Buna rağmen roman ve hikâyeleri güdümlü edebiyattan uzaktır. Tanpınar, modernleşme çabası içerisinde gelgitler yaşayan dönemin Türkiye’sinde modern olan, olmaya yaklaşan az sayıda sanat

inkâr ettiğimiz mâziyi, fuzulî bulduğumuz birçok değer hükümlerinin çağdaş ve aslî değerler olduğunu öğretmiştir” (Uçman 2006: 505). İmtidâd anlayışına uygun kaleme alınmış, “diğer şiirlerinden çok farklı bir yapı ve anlam örgüsüne sahip ‘Bursa’da Zaman’, bir yönüyle Bergson’un durée (kesintisiz zaman) anlayışıyla ilişkili olarak, Tanpınar’ın geçmişte kalan Osmanlı medeniyetini farklı bir bakış açısıyla bugünlere taşıyan yegâne şiiridir” (Uçman 2012: 30).

adamlarındandır. Ne ki her yeni oluşum gibi modernleşme de beraberinde problemler getirmiştir. “Bütün modernleşmeler trajiktir. Sürekli kendisi olmak ile başkası olmak arasında seçim yapma durumunda kalmak” (Dellaloğlu 2012: 26) modernleşen insanın kaderidir. Tanpınar birçok yönden arada kalışları yaşamıştır. Buna rağmen her daim sanatı ön planda tutarak sıkıntılarını yine bu doğrultuda dile getirmiştir. O, dünyaya estetik kaygıyla yaklaşmış; dolayısıyla “sanatsal ve estetik anlamdaki bir ölümsüzlük peşinde” (Çetin 2002: 44) hayat tüketmiştir. Nükhet Esen, Tanpınar’ın yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen sanat eserlerini oluştururken birey merkezli ve tarafsız bir tutumda olduğundan söz eder: “Bu denli rahatsız, huzursuz ve oldukça mutsuz bir insan olmasına rağmen Tanpınar yine de günlüklerinde sadece kendine odaklı edebî ve estetik kaygılarla yazdıkları üzerine düşünür” (Esen 2012: 103). Şiirlerindeki sanat anlayışı, kaynağını biraz da buradan alır. Konuyu biraz daha detaylandırarak olursak günlüklerine başvurmak gerekir. Tanpınar, günlüklerinde, yaşadığı maddî sıkıntılardan, cinselliğe yaklaşımından, inanç probleminden, Doğu-Batı düalizmi arasında çatışma yaşayan zihniyetten ve en önemlisi kendisinin yine kendisine karşı oluşundan bahseder. Sanat anlayışına şekil veren bu unsurlar, mizacını etkilediği gibi mizacından yansıyan problemler olarak da düşünülebilir. Günlüklerinin bir yerinde kullandığı “geçtiğim yollara bakıyorum. Bütün ömrüm etrafım ve kendim ile mücadele hiç olmazsa kendi kendimi haps ile geçtiğini anlıyorum” (Enginün-Kerman 2010: 294) ifadesi ondaki yalnızlık probleminin çıkış noktasına işaret eder. Ömer Erdem yaptığı değerlendirmeye Tanpınar’ın yine bu yönüne değinir: “Aslında asıl düalizm şair olmak isteyen Tanpınar ile diğer Tanpınar arasında[dır]” (Erdem 2012: 94). Özetle denebilir ki Tanpınar, poetik anlayışını yaşadığı bunalımlarla estetize edip yalnızlık-varoluş problemine sanatsal kaygıyla yaklaşmış ve eserlerinde tematik bir şekilde işlemiştir.

Düzenli bir poetikası olmamasına rağmen şiir anlayışı üzerine kaleme aldığı “Şiir Hakkında I., Şiir Hakkında II., Şiir ve Rüya I., Şiir ve Rüya II., Şiir ve Dünya Ölçüsü, Şiirin Peşinde” gibi yazıları *Edebiyat Üzerine Makaleler* adlı kitapta toplanan Ahmet Hamdi Tanpınar, şiir estetiğinin nasıl geliştiği konusundaki bilgileri ise “Kerkük Hatıraları”nda ve “Antalyalı Genç Kıza Mektup”ta açıklar (Özer 2006: 84).

1. Varoluş Problemi Olarak Zaman, İnsan ve Yalnızlık

Ahmet Hamdi Tanpınar, şiirlerinde² varlık/varoluş problemini zaman ve rüya ekseninde bazen mekânla somutlaştırarak bazen de sonsuzlukla trajik çerçevede soyutlayarak işler. Tanpınar’ın çoğu şiirinde bir dinginlik, kapalılık, kaçış ya da arayış vardır. Tüm bu etkenler, şairdeki yalnızlık hissinin şiirlerine yansımaya sebep olur. Varlığın özünü aramak, onu, şiir estetiğinin merkezindeki rüyaya yönlendirir. Gerçekliğin ötesine taşan bu anlayış, beraberinde çaresizliği getirir. Çünkü şair, aradığı şeyin gerçekliğinden ya da varlığından dahi emin değildir. Emin olduğu tek husus, varlığın zaman karşısında aciz kaldığı ve tek realitenin zaman/süre olduğudur. Eğer “ân”ın ötesinde zaman varsa varlık/eşya ve mekân da o sayede vardır:

“Ne içindeyim zamanın,
Ne de büsbütün dışında;
Yekpâre, geniş bir ânın
Parçalanmaz akışında” (s. 19).

“Ne İçindeyim Zamanın” şiirinin yukarıdaki dörtlüğü, zamanın varlığına işaret ederken insanın da bu zaman içerisinde anlam kazandığını gösterir. Keza insan, zamanın parçalanmaz

² *Bütün Şiirleri* (2011) eserinden yapılacak alıntılarda sadece sayfa numarasına yer verilecektir.

akışı içerisinde. Bergson'un *durée*³ anlayışıyla tüm gerçeklik, "an" da değil, parçalanmaz bir bütün olan zamandır. "Tanpınar'ın özelliği, varlığı her şeyden çok zamana, zamanı da yalnız insana bağlamasıdır. Çünkü yalnız insan zamanın ne içinde ne de büsbütün dışında olabilir" (Eyüboğlu 2002: 146). Özcan'ın belirttiği gibi "varlığın zamanla münasebetini araştıran Tanpınar, zaman problemiyle karşılaşır ve bu problemi *Ne İçindeyim Zamanın* şiirinde bütün yönleriyle ortaya koyar. Tanpınar'a göre; insan zamansızdır, çünkü zamanın dışındadır. İnsan zamanlıdır, çünkü zamanın içindedir. Bu belirsizliğe ilgili şiirin ilk iki mısraında işaret eden Tanpınar, insan ve zaman fenomenlerinin aykırılığını vurgular. İnsanın zaman karşısındaki konumunu ortaya koymaya çalışan şair, insan ve zaman ilişkisinden abesle çıkar. İnsanın zaman karşısındaki bu aradalığının yol açtığı belirsizlik, üçüncü mısradaki *Yekpâre*, geniş bir anın / Parçalanmaz akışında ibaresiyle her ne kadar çözülmeye çalışılırsa çalışılsın Tanpınar'ın şiirinde zaman bir problem olmaktan çıkmayacaktır" (Özcan 2012: 77).

Şiirdeki ilgi çekici noktalardan biri ise tasavvuf anlayışı doğrultusunda varlığa yaklaşılmış olmasıdır. Genelde karamsar hatta kimi zaman nihilist denecek düzeyde yaklaşımlara giden Tanpınar, "*Ne İçindeyim Zamanın*" şiirinde varlığa dinî boyutla bir devinim ve döngü kazandırır. Çoğu kez karamsarlık ve yalnızlıkla sonuçlanan benlik arayışı bu yönüyle "*Ne İçindeyim Zamanın*" şiirinde farklı bir yapıda görünür. Dikkat edilirse şiirin başında yerini tespit edemeyen hatta varlığını zamanın akışıyla anlayabilen özne/şairin kendisi, şiirin sonunda "muradına ermiş abasız postsuz bir derviş"e dönüşür. Üstelik varlığından şikâyetçi değil bilakis memnundur. Çünkü özne, artık zamanın parçalanmaz akışı içerisinde "masmaoî bir ışık ortasında yüzmekte"dir. Bu da tasavvuf ve dinî anlayışın Tanpınar'ın şiir anlayışında yer ettiğinin kanıtıdır. Şiirin tamamında hissedilen dinginlik ve huzur hissi; sükût, rüya, hafif kelimelerinin seçimiyle gerçekleştirilirken mekânın ötesine ve öze ulaşılmışlık hissiyatı mavi, ışık, sarmaşık gibi imajlarla sağlanmıştır. Şiirdeki olumlu atmosfer ve bunun devamlılığı da değirmenin dönüşü ve yüzmek fiilleriyle pekiştirilmiştir.

Zaman-varlık ilişkisinin işlendiği bir diğer şiir ise "*Zamanın Kırıntıları*"dır. "*Ne İçindeyim Zamanın*" şiirindeki olumlu atmosfere bu şiirde rastlanmaz. Şair; varlık olarak insanı işlerken onu yine zamana, daha net bir ifade ile "durée/süre"ye bağlı kılar. Şiirdeki "zaman-varlık münasebeti" genel özelliklerine uygun biçimde fakat özne üzerinde olumsuz etkiler doğuracak şekilde işlenir. Zira zaman-varlık ilişkisi, Bergson'un "durée/süre" anlayışına bağlı olarak temellenir; ancak zaman ile *durée* eş kavramlar değildir. Zaman, *durée* içerisinde bir parçadır; varlıkla var olur ve onunla kaybolur. Yani ölüm, varlığa son verirken zamanı da öldürür. Ancak *durée/süre*; devamlılığını korur, kaybolmaz. Tanpınar'ın ifadesiyle parçalanmaz bir akıştır. Söylenenlere uygun olarak, "*Zamanın Kırıntıları*"nda özne huzursuzdur ve ilk şiirdekinin aksine burada bir murada eriş söz konusu değildir. Şiirde özne olarak insanı seçen şair, varlığının zaman içerisindeki aciziyetini "*Sessiz kanat çırpınlar / Ve lüzumsuz görenler artık "Biz, zaman kırıntıları / Zaman sinekleri / Tozlu camlarında günlerin/Bu aydınlıkta kendi gölgelerini"*" (s. 71) mısralarıyla açık şekilde hissettirmektedir. "*Daha girişteki 'zaman kırıntıları' ve 'zaman sinekleri' tamlamaları, insanı bir değersizlik hâlinde yakalamaktadır.*" (Balcı 2008: 57) Sinek sembolü ile

³ Bergson'a göre gerçek zaman, süre (*durée*) sözcüğü ile ifadesini bulan kesintisiz ve sürekli akışın adıdır (Kolcu, 2002: 186). Yani "Süre'nin özü, akıp gitmektir. Gerçek olan şey, bu akıştır; intikal sürekliliğidir; değişikliği kendisidir. Bu değişiklik, bölünemezdir" (Bergson 1986: 11). "Zaman rasyonalizmin determinist mantığıyla değil, 'l'intuition (sezgi)' yoluyla anlaşılabilir" (Aydın 2010: 124). Dolayısıyla sezgi, zamanın ve varlığın mevcudiyetine imkân sağlar. Çünkü "Bergson; sezgiyi, felsefenin yöntemi olarak kabul eder ve bu suretle, mutlak varlığın bilgisinin edinileceği, dolayısıyla, metafiziğin mümkün, hattâ gerekli olduğu sonucuna varır" (Öktem 2000: 172). Ayrıca "bu kavram (*durée*); bilinçlenme, (varoluşsal bir problem olarak) kendisi olma ve kendini dilediği gibi gerçekleştirme arzusu, (varlığını gerçekleştirilememekten kaynaklanan) kaçma arzusu, (varlık problemlerinin düşürdüğü çelişiklere karşı) sığınma ve aşk / kadın / cinsellik gibi yan temalarla iç içe birbirini doğuran" (Şenderin 2008: 171) bir işleve sahiptir.

değersizleşen insan, kendisini lüzumsuz görerek tamamıyla sıradanlaşır. Varlığı; artık, bir gölgeden, bir kırıntıdan ibaret kalır. Bu durum, Tanpınar şiirindeki yalnızlık teminin mevcudiyetine örnek olarak gösterilebilir. Çünkü insan, silikleşerek ya da zaman içerisinde bir kırıntı olarak bütünlüğü temsil etmez; aksine yalnızlığa sürüklenir. Şiirin tamamına yansıyan insanın çaresizliği ve yalnızlık duygusu, zamanın imajlarla somutlaştırılmasıyla daha da belirgin hâle getirilir: *“Neye yarar hatırlamak / Neye yarar bu cılız ışıklı bahçelerde / Hatırlamak geçmiş şeyleri / Bu beyhude akşam bahçesinde, / Kapanırken üstümüze böyle / Zaman çemberi”* (s. 71). Şiirde zaman kavramı, çember olarak somutlaştırılmış ve insanı sıkıştırmaya başlamıştır. Yalnızlıktan kurtulmak için artık hatıralara sığınmak da faydasızdır. Dolayısıyla zaman, insanın varlığına imkân tanısa da kendi varlığı altında insanı yine ezerek yalnız bırakır. Şiir içerisindeki *“Bu beyhude akşam bahçesi”* ifadesiyle hem kronolojik olarak bir “ân”ın hem de mekânın, insanın yalnızlığına çare olamayacağına işaret edilir. Bu çaresizlik ve bütün olarak zaman kavramının üstünlüğüne şiir boyunca vurgu yapılır. Zaman yüceltilirken insanın tek başına varlığı anlamsız gösterilir.

Tanpınar’ın ilk şiirlerinden olan *“Musul Akşamları”*nın (s. 99-100) geneline sinmiş bir yalnızlık havası hâkimdir. Şairin çocukluğundan izler taşıyan şiirde Ahmet Haşim etkisi görmek mümkündür. Şöyle ki kullanılan kelimelerin seçimi ve sembollere yüklenen anlamlar, Ahmet Haşim’in şiirlerindeki kullanımlarla büyük oranda benzerdir. *“Belde, çöl, gece, kızıl...”* şiir içerisinde öne çıkan imajlardır. Bunların önemi ise şiirdeki yalnızlık havasını aksettirmeleridir. Yalnızlık hissi, gecenin çöküşüyle daha da belirginleşir. *“Karanlık dağılır artık beldeye / Bir esrarlı haşyet gezer her evi”* diyen şair, gece ile esrarı birlikte vererek şiirdeki puslu atmosferi daha da arttırır. Ayrıca *“Nakşeder her huzme ihtiyar şehre / Titrek loş gölgeler, hicranla gamdan...”* mısralarındaki şehrin ihtiyarlığı, hicran ve gamın yine şehirle bir arada verilmesi, şiirin baştan sona bu atmosfer içerisinde kalmasına sebep olur.

Tanpınar şiirlerinde ontolojik sorgulama, sadece insan üzerinden yapılmaz. Eşya da mekân da şiirdeki varlık sorununun temel yapı taşlarındandır. Varlığın nasıl var olduğu ya da nasıl farkına varılacağı sorularına idealize edilmiş imajlarla cevap bulunabilir. Zamanın, ölüm ve yalnızlıkla ilişkisi varlıkla beraber işlenirken sonsuzluk kavramı bir arayışla sürekli bir döngü içerisinde vücuda gelmek ister. Bahsi edilen idealize edilmiş imajlar, sonsuzluk arayışı vs. aslında hepsi zamanın tezahürleridir. Örneğin Tanpınar’ın anne sevgisinden yoksun büyümesi onda bir animus kompleksi yaratmış ve bu da bir imaj olarak şiirine yansımıştır:

*“Bir günümüz bile sensiz geçmezken
Şimdi mezarına hasretiz anne.
(...)
Kimsesiz bir akşam, ezelden yorgun
Hüznüyle erirken Dicle de sessiz,
Öksüzlük denilen acıyla vurgun
Bir başka ölüydük bu toprakta biz”* (s. 104).

*“Annem İçin”*le şair, annesinin kaybindan bahseder şiirin başlarında. Ancak sonlara doğru ölüm, annesinden soyutlanarak zamana yansır ve “an” olarak aksettirilen akşam, süre içerisinde eriyerek varlığını yitirir. Öksüz olan öznenin, kendisini ölü olarak tasvir etmesi, varlığın özünün maddede olmadığına işaret eder. Yalnızlığın verdiği melankoli hâli, şiirdeki trajik söylemin ve insanın çıkış noktası olmuştur. Benzer biçimde *“Madalyon”* şiirinde de annenin yok olmasında zamanın etkisinden bahsetmek mümkündür:

*“Çözülse de vücudun kara toprak altında;
İhtirarla işlenen bu bir parça altında
Şöhretimle beraber asırlarca yaşarsın”* (s. 102).

Buradaki temel vurgu varlığın sonsuzluğa taşınmak istenmesidir. *“Asırlarca yaşarsın”*dan kasıt, aslında *“süre”* yani *“parçalanmaz akış”*ın ebedileştirilmesidir. Kuşkusuz ki bunu en güzel şekilde anne-kadın arketipi sembolleştirecektir. Yukarıdaki mısralar göz önüne alındığında idealaştırılan zaman, öze ulaşmak için maddeden soyutlanarak süreye adanmıştır. Şair, *“Zamanın Kırıntıları”*nda zamanı, yine bu arketip etrafında somutlaştırarak ilahlaştıracaktır:

*“Niçin sen yaratmadın bu dünyayı?
Ellerinin mesut işaretlerinden
Daha güzel doğardı eşya!”* (s. 74-75).

Eşyanın mevcut hâlden ve dolayısıyla varlığından rahatsız olmak, şairi umutsuzluğa sürükler. Zira mevcut olan, ilahenin elinden çok daha güzel vücuda gelecektir. Şiirdeki memnuniyetsiz tutum aslında hem auraya ulaşamamadan hem de mevcut evren içerisinde yalnız kalınmasından kaynaklanır. Kozmosla bütünleşme çabası içerisinde olan öznenin beklentisini karşılayacak olanın kadın/sevgili/anne olduğu düşünüldüğünde ilahın neden ilaheye dönüştüğü de anlam kazanır. Benzer bir işlevle kadın imajının kusursuz ve idealize edilmiş olduğunu gösteren bir diğer şiir ise *“Raks”*tır:

*“Tılsımlı çocuğu saf aydınlığım
Bir kadın vücudu beyaz ve çıplak
Eşiğinde sanki sonsuz varlığın
Her an değişiyor dönüp uçarak”* (s. 58).

Şiirdeki kadın imajı, yine zamanı temsil edecek biçimde estetize edilerek somutlanır. Şairin beyaz ve çıplak bir kadın vücudunu sonsuzluğun eşiğine koyması ve onu sürekli değiştirmesi Bergson’un süre-zaman-an içerisindeki varlığın (sürenin) mevcudiyetine işaret eder. Saf, aydınlık, çocuk ve tılsım kelimelerinin bir arada kullanılması şiirdeki mükemmellik arayışıyla ilişkilendirilebilir. *“Her an değişiyor dönüp uçarak”* ifadesi ise ilahenin sonsuzluğuna yönelik bir gönderme gibidir. Çünkü sürenin devamlılığı statik duruma ve dolayısıyla bir ilaha/ilaheye uygun düşmez.

Ahmet Hamdi Tanpınar’ın uzun şiirlerinden biri olan *“Eşik”*te, şair, zaman-varlık ilişkisini eşya üzerinden aktarır ve yalnızlık hissi üzerinde yoğunlaşır. Ayrıca şiirdeki durağanlığın maddeyi/insanı/varlığı rüya hâline yakınlaştırdığı fark edilir:

*“Bu yekpare akış, durgun, derinden...
Her aynada yalnız kendine görünen
Bu yüz ve şifasız hüznü eşyanın
Kendi cevherinde mahpus bir ânın
Dağıttığı dünya hep yaprak yaprak,
Dalgın, unutulmuş sesleri uzak
Bir uykudan bana tekrar tekrar dönenler,
İçimde, dışımda hep aynı çember!”* (s. 63).

Şiirde süreye ulaşmak isteyen fakat zamanda sıkışan bir özne vardır. Özellikle şiirin hemen başındaki *“Bu yekpare akış, durgun, derinden”* mısrası bu durumu örnekler. Tanpınar’ın zaman

anlayışı göz önüne alındığında yekpare akışın durgunluğu, şiirdeki trajik söylemin çıkış noktasına işaret eder. Ayrıca “*her aynada yalnız kendine görünen / Bu yüz ve şifasız hüznü eşyanın / Kendi ceoherinde mahpus bir ânın*” mısralarıyla da varlığın zaman içerisindeki yerinden ve çaresizliğinden bahsedilir. Bu da doğal olarak varlığı yalnızlığa sürükler.

Zaman-varlık ilişkisini yansıtan en güzel örneklerden biri “*Bursa’da Zaman*” şiiridir. “*Şair, bir elekten geçirir zamanı, bizi bu günlerden alıp yüzyıllar ötesine, tarihin örtüsü altında bir beldeye götürür*” (Çongur 2008: 499). Diğer şiirlerinden anlam ve imajlar yönüyle daha açık bir yapıda olan bu şiiriyle Tanpınar, zamanın varlıkla bağına açıkça gözler önüne serer:

“Yeşil türbesini gezdik dün akşam,
Duyduk bir musikî gibi zamandan
Çinilere sinmiş Kur’an sesini
Fetih günlerinin saf neşesini” (s. 51).

Dikkat edilirse şiirdeki özne olan “biz”, varlığını yine zamanın içinde fark eder. “*Çinilere sinmiş Kur’an sesi*”ni zamandan duyan özne, zamanın varlığıyla kendi varlığına anlam verir. Şiir içerisinde geçmişle içinde bulunulan ânın birleşmesi söz konusudur. Yani zaman, geçmiş dahi olsa durağan ya da bitmiş değildir. Sürekli döngü hâlinde ve devam etmektedir. Ayrıca şairin maddenin özüne ulaşmadaki çabası ve bunu başarmanın hazzı da mistik bir atmosferde şiire yansır. Tanpınar’ın estetiğine dair birçok unsuru bünyesinde barındıran şiirde, varlığın zamanla olan ilişkisine musikî ve mimarinin eklenişi de dikkate değerdir. “*Dekor ile insan, mekân ile zaman arasındaki birleşmenin, (...) türbenin ve ölümün âdeti ebedî bir vuslat demi hâline geldiğini görürüz*” (Kaplan 2005: 81). Ayrıca şiirdeki müzikalite ve metafiziksel öğeler, varlık probleminin daha da derinleşmesine neden olurken aynı oranda da tespitinin kolaylaşmasını sağlar.

Kısacası Tanpınar şiirlerinde, zaman-varlık ilişkisi çerçevesinde zamanın, yalnızlık doğurarak insanda varoluşsal bir sancıya yol açtığı görülür. An, varlık, kadın, sonsuzluk, akşam, gece gibi imajların kullanılması da yalnızlık duygusunun yoğun olarak hissettirilmesinde etkili olmuştur.

2. Rüya Estetiği Çerçevesinde Varlık ve Yalnızlık

Ahmet Hamdi Tanpınar şiirlerinde zamanla birlikte rüya kavramının da varoluş probleminde tesir ettiği görülür. Şairin, şiir anlayışının merkezinde olan rüya, işleniş tarzıyla varlıkla yokluk, gerçeklikle metafizik arasındaki bağı kurarak kozmosta sonsuzluğa kapı aralayan bir işleve sahiptir. Şair, rüyalarla bilinçaltına ve bilinçdışına ulaşmayı amaçlar. Rüyanın “*zihnin bilinçdışına ulaşan yol*” (Brenner 1998: 160) özelliği taşıdığı düşünüldüğünde Tanpınar’ın şiirinde psikanalitik bir yaklaşımın mevcudiyetinden de söz edilebilir.

Şairin rüya estetiğini açıklarken üzerinde ısrarla durduğu iki kavram vardır: Rüyaya refakat eden duygu ve rüyayı bilinçli bir şekilde işleme. Şair bu iki hususa mektuplarında açıklık getirir: “*Bir rüyaya refakat eden duygu, bir vitrinde teşhir edilen eşyaya verilmiş ışık gibidir. O hayalleri o ışıktaki, onun adesesinden, onun aydınlattığı kenar ve kabartmalarla, onun aydınlattığı kenar ve kabartmalarla, onun dağıttığı renklerle, kısaca onun kurduğu bir münasebetler zinciri içinde görmeğe mahkûmuz*” (Tanpınar 2007: 34).

Burada dikkat çeken nokta, bahsi edilen duygunun aydınlıkla ifade edilmesidir. Nitekim “aydınlık”, rüya âlemindeki varlığa anlam kazandırır ve şair bunu yaparken kimi zaman Walter Benjamin’in “aura”⁴ anlayışından faydalanır. Eşya ya da özne, çoğu kez ya belirsizlik içerisinde silik olarak ya da yalnızlığı temsil edecek şekilde ortaya çıkar. Bu durum biraz da

⁴ “Walter Benjamin’in aura adını verdiği kavram bir nesne ya da eseri tarihin, geleneğin, inancın velhasıl geçmiş ve büyük mirasın tuttuğu ışıktaki görme”dir (Kolcu 2002: 186).

Valéry'nin rüya anlayışında yer alan arada kalma durumundan kaynaklanır. Ruhsal anlamda bunalımlar yaşayan insan/varlığın kendisini yalnız hissetmesi kaçınılmazdır. Tanpınar'ın bu çatışmaları çok yönlü yaşayan bir sanat adamı olduğu düşünüldüğünde şiirlerinin trajik bir yapıya sahip olması da gayet tabiidir. Ayrıca Schopenhauer'den etkilendiği santimental hâl, belirtilen trajikliğin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zira "*Schopenhauer, kendi dışındaki bir dünyayla ilişkisini koparmıştır. Dünyaya güvenini tümünden kaybedip, âlemlerle ilişkisini kesince rahatlamıyor insan. Tam aksine daha da bunalıyor ve küçülüyor, daralıyor ve varlığı tahammülü zor bir zindana dönüyor. Çünkü yok edilen haricî âlemin yerini hiçlik, korku ve karanlık dolduruyor*" (Özkan 2006: 40).

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, gerçek ve rüya arasında kalmanın belirsizliğini açık şekilde yansıtan şiirlerden biri "*Her Şey Yerli Yerinde*"dir. Şiirin bütününe yansıyan, gerçekle rüya arasında kalmanın ortaya çıkardığı belirsizlik havasıdır. Özne, ne tamamen somut dünyanın ne de rüya âleminin gerçekliği içerisindedir. Bir eşikte bulunan özne, varlığına bu doğrultuda anlam vermeye çalışır. Rüya-eşya düzleminde varlığın reel yönünü, yine aynı şiir içerisinde bulmak mümkündür:

*"Belki rüyalarıdır bu taze açmış güller
Bu yumuşak aydınlık dalların tepesinde,
Bitmeyen aşk türküsü kumruların sesinde
Rüyası ömrümüzün çünkü eşyaya siner"* (s. 40).

Yukarıdaki dördümlük içerisinde "*Bu yumuşak aydınlık dalların tepesinde / Rüyası ömrümüzün çünkü eşyaya siner*" mısraları hem eşyanın hem de öznenin varlığını kanıtlar. "*Doğadaki varlıkların varoluş nedenini sevgilisine bağlı olarak açıklar: 'Belki rüyalarıdır bu taze açmış güller' dizesi bunu ortaya koyar*" (Asiltürk 2006: 115). Nitekim "*yumuşak aydınlığın*" eşyaya yansımalarıyla rüya âlemindeki eşyanın ve öznenin mevcudiyeti dile getirilerek öze ve kozmosa ulaşılmış olur. Asıl gerçekliğin ve özün, görünenin dışında olduğuna inan şair, ömrün eşyada vücuda gelmesiyle bir yerde poetik anlayışını da pratiğe dökmüş olur. Tanpınar; arzuladığı hayatı, kadın imajıyla birleştirerek eşyada gösterir. Zira şairin trajik durumu düşünüldüğünde hayat ve ölümün tezatlığı içerisinde arzulan tüm durum ve yaşantıların bir ömre sığdırılmak istenmesi de bu açıdan anlam kazanır. Benzer şekilde "*Gezinti*" şiirindeki "*Bir âlem kurulur gibi yeniden/ Baştanbaşa hayâl, düşünce, rüya*" (s. 37) mısralarıyla hayal, düşünce ve rüya sözcükleri idealize edilerek âlemin varlığına sonsuzluk kazandırılır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın rüya estetiği bağlamında kullandığı en önemli imajlardan bir diğeri "ayna"dır. Ayna imajı insanın kendi benliğini ve dünyayı yansıtmaları açısından ontolojik anlamda varlığa imkân sağlar. İmaj olarak ayna, Tanpınar şiirlerinde, gerçeği olduğu gibi yansıtmaz; aksine onun özünü göstermeye çalışır. Şair, şiirlerinde aynanın karşısından değil, daha çok arkasından seyrederek evreni. "*Nitekim Tanpınar'da bu seyretme durumu kendini seyretmeden bütün kainatı seyretmeye doğru genişler ki bu, bilinç sahibi varlığın ister dinî-tasavvufî açıdan, ister bilim bakımından olsun, hem kendisini ve hem dış dünyayı ihata etme gayretine denk düşer.*"⁵ Bu da onun şiir anlayışındaki "saf"lığın ve özün aranmasıyla alakalıdır. "*Sesin*" şiirindeki ayna imajı belirtilen yönleriyle kullanılır:

*"Sesin yıldızlı gecemdir
Başucumda geniş sonsuz
Dalgaları, derinleşir*

⁵ Balcı, Yunus (2004), Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şiirinde Ayna Üzerine, Erişim Tarihi: 13.09.2009, <http://www.yunusbalcı.com/mak/25-ahmet-hamdi-tanpınar8217jen-juirinde.html>

(...)
 Sonra irkilirim birden
 Bittiği an bu rüyanın
 Geçmiş gibi fark etmeden
 Öbür yüzüne aynanın" (s. 35).

Şair, şiirin başında kozmosta var olduğunu "Başucumda geniş sonsuz" mısrasıyla belirtirken şiirin sonlarına doğru aynanın diğer yüzüne geçerek rüyanın bitişinden yani sonsuzluktan tekrar zamana, âna dönüşünden bahseder. Yani varlık, süre içerisinde tekrar tekrar küçülerek yalnızlaşır. İlk mısralardaki olumlu atmosfer, sonlara doğru karamsarlığa dönüşür. Söz konusu dönüşüm, şairin dikkatle seçip kullandığı "irkilirim" kelimesiyle sağlanmıştır. Keza şaire göre insan, sonsuzluktaki rüyadan ancak irkilerek uyanır.

"Ayna" şiirindeki yalnızlık hissi, anlamsal yönden zıtlık gösteren ifadeler ve "su", zaman", "mavi" gibi çeşitli imajlarla sağlanır. Mekân, zaman ve duyuların ağırlıklı olarak tercihi, ayna imajını öne çıkartarak şiirdeki özlem ve yalnız kalma hissini belirginleşmesini sağlar:

"Hep bu aynadasın artık kış ve yaz
 Mavi sularıyla arkanda Boğaz
 Köpüren aydınlıkta her tepeden,
 Hep burada, ömrün her merhalesinde,
 Hapsolmuş bir şafak gibi derinde
 Zamana gülecek hüznün ve neşen" (s. 45).

Mehmet Kaplan, şiiri değerlendirirken özlenen ve arananın anne figürü olduğuna vurgu yapar. Şairin, aynaya kozmosun arkasından baktığı hatırlandığında, anne-kadın arketipine sonsuzluk katma arzusunda olduğu söylenebilir. Şair, durağan olmayan yekpare bir akış içerisindeki hareketliliği "köpüren aydınlık", "zamana gülecek" ifadeleriyle pekiştirir. Bunlar dışında anne/kadın/sevgili imajına ulaşmak istemesi fakat başaramaması özneyi yalnızlığa sürükler.

"Ey Kartal Bakışlı" şiiri ile Tanpınar, yalnızlık hissini evren içerisinde kaybolmayla ilişkilendirir. Bunu yaparken de yine rüyaya ve ayna imajına başvurur:

"Ey Kartal bakışlı avcısı fecrin,
 Açmamış güllerin siyah bahçesi
 Büyük hasatçısı serviliklerin,
 Varlığın perdeyi yırtan gölgesi;
 Ey solgun mâbude, kadehlerimiz
 Beyaz aydınlığa uzanmaz artık,
 Aynalar kırıldı mevsimlerle, biz
 Sırrın gecesinde rüyaya daldık" (s. 53).

Şiir, farklı iki düzlemde incelenebilir. Bunlardan ilki varlığın sembolleştirilerek süre içerisinde öze ulaşması, diğeri ise rüyanın beraberinde getirdiği belirsizlik durumudur. "Aynalar kırıldı mevsimlerle, biz / Sırrın gecesinde rüyaya daldık" mısralarıyla şair, varlığın zaman içerisinde yok olup maddenin öze ulaşmasından bahseder. Realitenin ve maddenin tükenişini ise aynaları kırılmasıyla ve beyaz aydınlığa erişilememeye vurgular. Şair, "sırrın gecesini" ifadesiyle okuru farklı bir âlem içerisine çeker. Bilinmeyene ulaşmanın çaresini rüyada bulsa da "rüyaya daldık" diyerek rüyayı bir çıkış yolu olmaktan çok, bir belirsizlik durumuna çevirir.

"Deniz" şiirindeki yalnızlık ve özlem temi yine rüya aracılığıyla aktarılır:

*“Çok güzel bir uykudan uyanmış gibi mahmur
Ve hâlâ eşliğinde yarım kalmış rüyanın;
Düşündün, hatırladın, bakışların hülya, nur
Harap kovuklarında yalı rıhtımlarının”* (s. 57).

Şiirde açıkça hissedilen özlem, rüyayla yansıtılmış ve dolayısıyla bu özleme son veriş bir çaresizlik doğurmuştur. Çünkü özne, ne uyanıktır ne de rüyadadır. *“Ve hâlâ eşliğinde yarım kalmış rüyanın”* mürasıyla şair, rüyanın getirdiği saadetin mevcut zamandaki gerçeklikle örtüşmemesine dikkat çekmiştir. Ânın yahut sürenin içerisinde olmayış, bahsi edilen saadete ulaşamama durumuna temel teşkil etmiştir. Nitekim *“Çok güzel bir uykudan uyanmış gibi mahmur”* ifadesindeki mahmurluk durumu ise öznenin varlığına anlam verememesine sebep olmuştur.

Daha evvel değinilen *“Eşik”* şiiri, şairin sanat anlayışını oluşturan öğelerin neredeyse tamamını bünyesinde barındırır. Zaman, rüya, eşya, mekân, öz ve kullanılan imajların çoğu, şiir içerisinde kendine yer bulur. Bu doğrultuda *“Eşik”*, varoluşun bir problem olarak görüldüğü en belirgin şiirlerin başında gelir:

*“Ve bir kadın beyaz, sakın, büyüdü
Göğsünde kanayan bir zaman gülü
Mahzun bakışlarla dinler derinde
Olup olmamanın derinliklerinde”* (s. 64).

Şiirdeki kadın imgesi ve kanayan gül imajı, zaman içerisinde varlığın sorgulanmasıyla bağdaştırılmıştır. *“Olup olmamanın derinliklerinde”* diyen şair, açıkça varlık problemine işaret eder ve okuru belirsizlik/rüya hâline sürükler. Kadının imaj olarak kusursuz-ebedî yönü ile kanayan bir gül olarak somutlaştırılan zamanın bir araya getirilmesi, şiirdeki rüya atmosferini yaratmada kullanır. Yine aynı şiirde, eşya-rüya düzleminde şair, mimarî estetiğinden de faydalanır:

*“Uzakta, aya çok yakın bir yerde,
Çılgın ve muhteşem harabelerde,
Büyük sükülün fırtınası var”* (s. 63).

Şairin güzel sanatlara olan ilgisinin şiirine yansımış hâli olan bu kısımda, varlık somutlaştırılmış ve olumlanarak çizilmiştir. Tanpınar, varlığı idealaştırmış, onun özüne, aurasına, ulaşmaya çalışmıştır. Varlığı uzağa, aya yakın bir yere koymasına rağmen, onu muhteşem sıfatıyla nitelemesi varlığın hem mevcudiyetinin hem de biricik olduğunun kanıtıdır. Ne var ki şiirdeki iyimserlik süreklilik göstermez:

*“Bütün pınarlara koştum cevap yok
Tekrar bana döndü attığım her ok
Her çığlık önümde tutuştu yandı
Tahtayı kurt oydu, taş yosunlandı,
Yabanî otlarla örtüldü duvar...”* (s. 65).

Şiir ilerledikçe özneyi, yalnızlık ve çaresizlik duygusunun kapladığı görülür. Çünkü özne, evren içerisinde ulaşmaya çalıştığı gerçekliğe kavuşamamış ve ümitsizliğe kapılmıştır. Şiir bir bütün olarak incelendiğinde bu kısımda maddenin, öze nazaran daha baskın geldiği göze çarpar. Dolayısıyla özne, süre içerisinde realite ile öz arasında sıkışıp kalmış, bir başka ifadeyle sadece *“eşik”* te yer bulabilmiştir kendisine.

Kısaca Tanpınar, rüya estetiğini; çoğunlukla kadın arketipi, zaman ve farklı imajlarla poetik anlayışına büyük oranda sadık kalarak işlemiştir.

3. Yalnızlık Karşısında Maneviyat, Sonsuzluk ve Ölüm

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın zaman ve rüya estetiği dışında şiirlerinde sıklıkla işlediği diğer kavramlar maneviyat, sonsuzluk ve ölümdür. Bu kavramların şiirlerine tematik yönden yansımaları genellikle yalnızlıkla ilişkilidir. Fanilik ve ölüm, bazen kaçış bazen de teslimiyet hissi oluşturur özned. Ölüm karşısında çaresiz kalınması, bireyi yalnızlığa sürüklediği gibi maddî/içinde bulunulan evrende yalnız kalma durumu, kimi zaman maneviyatla ödüllendirilir. Bazı eserlerinde maneviyata ve dinî motiflere yer veren şairin, sonsuzluğu ve faniliği zamanla ilişkilendirip Tanrının varlığına işaret etmesi, saf şiir ve mükemmeliyete ulaşma çabasının göstergesidir.

Tanpınar şiirlerindeki ölüm anlayışı, İslamî kültürden de izler taşır. Ancak Tanpınar, ölüm ve ebediyet düşüncelerini tamamıyla İslamî çerçevede kullanmaz. Keza şairin "*Allah'a inanıyorum. Fakat tam Müslüman mıyım bilemem*" (Batur, 1992: 310) ifadesi ondaki ölüm ve ebediyet düşüncesinin niçin bir çatışma şeklinde şiirinde yer aldığı cevabı gibidir. Şair kimliğiyle Tanpınar, ebediyete ulaşmayı sanatsal bir ölümsüzlük olarak tasvir eder. Siyasî kaygılar dışında sanat anlayışına şekil verir. Modernist kimliğiyle dönemin ne sağ ne de sol kanadında yer bulamaması biraz da bundan kaynaklanır. Batı kültürünü iyi bilse de içinde yaşadığı toplumdan kopuk değildir. Ahmet Hamdi Tanpınar, saf şiire ulaşma çabasıyla birçok şiirinde soyuta yönelir ve eserlerinde mistik bir atmosfer yaratır. Mehmet Kaplan, Tanpınar için "*mistik olmamakla beraber "ezeli hakikat", "güzellik", "ebediyet ve "mükemmeliyet"i arayışıyla mistiklere çok yaklaşır"* (Tanpınar, 2011: 11) der. Kimi şiirlerinde belirtilen kavramların İslamî öğelerle birlikte kullanıldığı da dikkatten kaçmaz. "*Eşik*"teki "*Rabbim*" ve "*Bir Gün İcadiyede*"ki "*ömür denen uykuya*" (s. 52) ifadeleri, İslamî anlayışın şiirinde yer almasına örnek olarak gösterilebilir. Bunların dışında Tanpınar'ın şiirlerindeki kimi imajların İslamî kültür etrafında şekillendiği de göze çarpar.

Kader, fanilik ve ölüm kavramlarının işlendiği şiirlerde dinî motiflerden faydalanılarak bireyin yalnızlıktan sonsuzluğa ulaşması söz konusudur. Bu sonsuzluk, kimi zaman süre ile kimi zaman da maddî dünyanın dışında kalmakla idealize edilir. "*Şiir*"deki kader ve ebediyet anlayışı, belirtilen hususlar etrafında işlenir:

*"İçimizde sonsuz çalkanan deniz,
Gülümseyen yüzü kaderin bize,
Yıldızların altın bahçesindeyiz,
Ebediyetinle geldik diz dize"* (s. 24).

Şiirdeki ebediyet, süreye tekabül ederken "*kaderin gülümseyen yüzü*"nün ebediyete ulaşmada bir araç olarak kullanıldığı görülür. "*Yıldızların altın bahçesi*", "*sonsuz çalkalanan deniz*" ifadeleri, sürenin bütünlüğünü belirtmede özellikle tercih edildiğini düşündürür. Bunlarla birlikte ölümü çağrıştıran "*kaderin gülümseyen yüzü*" söylemi ise ebediyete ulaşma çabasıyla ilişkilidir. Genellikle olumlu bir atmosferde devam eden şiirde, şairin; deniz, yıldız, altın gibi imajların kullanması bu doğrultuda anlamlıdır.

"*Selam Olsun*", öteki âlemin varlığı ve yalnızlık hususunun mevzu bahis edildiği bir başka şiirdir:

*"Selam olsun bizden güzel dünyaya,
Bahçelerde hala güller açar mı?"*

(...)

Uzak, çok uzağınız şimdi ışıktan,
Çocuk sesinden, gül ve sarmaşıktan.
Dönmeyen gemiler olduk açıktan,
Adınızı soran, arayan var mı?" (s. 28).

Anlaşıldığı üzere özne, maddî dünyaya bir başka boyuttan seslenmektedir. "Güzel dünya" diyen özne, içindeki özlemi dışa vurur. Bu noktada yalnızlıktan söz etmek de mümkün olur. Çünkü öznenin, içinde bulunduğu mistik boyuttan seslenerek maddî evreninin öğelerini anması, eskiye hasret duyduğunu gösterir. Benzer şekilde maddî evrenin, olumlu imajlarla estetize edilmesi bu durumun bir diğer göstergesidir. "Siyah Atlar" şiirinde ise ölüm ve kaçışın izine rastlanır. "Bir gün kapatırsın bu ufukları / Beklersin köşende sessiz ve yorgun / Siyah atlarını son yolculuğun" (s. 30) mısralarıyla sembolleşen ölüme gidiş, şiirin sonunda öznenin ölümün çemberinden kurtulmasıyla son bulur. Şiirin tamamında ise bir yalnızlık havası ve ölümün soğuk yüzüne vurgu vardır. Ayrıca imaj olarak "at"ın seçilmesi, hız ve hareketle bağlantılıdır. Yani ölüme gidiş hızlı şekilde gerçekleşecek ve özne arzuladığı uzun hayatı yaşayamayacaktır. Burada vurgulanması gereken esas husus, Tanpınar'ın şiirlerinin salt yalnızlık hissinden ibaret olmadığıdır. Zira Tanpınar, yaşama arzusunu öne çıkartarak sadece varoluşçu akımın veya modernizmin içe kapanık yönünün etkisinde kalmadan şiirlerine özgünlük kazandırabilmiştir.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın mimari estetiği ile şekillenen ve eşyayla ilişkilendirilerek sonsuzluğa ulaşılmış olmanın ifade edildiği "Bir Heykel İçin" şiiri, şairin poetik anlayışındaki birçok öğeyi bir arada bulundurması yönüyle dikkate değerdir:

"Tahtadan ve yumuşak rüya işçiliğinde
Bu kadın başı her an biraz daha derinde,
Daha hülyalı, dalgın, ümitsizce kendisi
Toplanmış ay ışığı, yüzen tek su nergisi
(...)
Gülümsüyor ölümün sonsuzluğu içinden
Gülümsüyor vaktiyle nasıl gülümsediyse
Ömrünün sabahında ümide ve sevgiye" (s. 31).

Kadın, heykelle estetize edilen zaman ve mükemmeliyet öğeleri, "Gülümsüyor ölümün sonsuzluğu içinden" mısrasıyla öne çıkartılarak ölüm aracılığıyla ebediyete ulaştırılır. Şair, aura anlayışıyla eşyanın özüne erişme çabasıdadır. Keza şair, aura ile heykel olan kadın başını durée/süre içerisinde gösterir. Bunu yaparken de "Bu kadın başı her an biraz daha derinde / Ömrünün sabahında ümide ve sevgiye / Gülümsüyor ölümün sonsuzluğu içinden" mısralarındaki zaman öğelerinden faydalanır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Yahya Kemal'in "Sessiz Gemi"sini andıran şiiri "Rıhtımda Uyuyan Gemi"de ölüm ve öteki âleme işaret eden birçok ifade yer alır:

"Nolur bir sabah saati
Çağırsa bizi sonsuzluk,
Birden demir alsa gemi
Başlasa güzel yolculuk.
(...)
Rıhtımda uyuyan gemi
Hatırladın mı engini
Gidip de gelmeyenleri

Beyhude bekleyenleri..." (s. 39).

Ölüme gidiş "gemi" imajı ile işlenirken öteki âlem, sonsuzlukla sembolleştirilir. Yalnızlık ve yalnızlık karşısında ölüme sığınış "Nolur bir sabah saati / Çağırsa bizi sonsuzluk" mısralarıyla ifade edilirken ölümün, varlığı maneviyata taşıyan işlevi örneklenmiş olur. Ayrıca şair, "Başlasa güzel yolculuk" mısrasındaki yolculuk olarak gösterdiği ölümü güzel sıfatıyla nitelemesi ise tamamıyla ölüme duyulan özlemle alakalıdır. Bunların haricinde "Gidip de gelmeyenler", "Beyhude bekleyenler" ve "Birden demir alsa gemi" ifadelerinde İslamî düşüncenin ve kader anlayışının varlığından da söz etmek mümkündür.

"Dönüş" şiirinde, yalnızlık ve ölümün yansımaları iç içe işlenerek ontik mânâda karamsar bir tablo çizilir:

*"Bir akşamın beyaz fecre
Gönderdiği kanlı haber,
Herkes ömründe bir kere
Bu zalim dönüşle titrer"* (s. 54).

Şairin "Herkes ömründe bir kere / Bu zalim dönüşle titrer" mısralarında vurguladığı zalim dönüş, ölümün kendisidir. "Titrer" sözcüğü ile ölüm karşısında bireyin içindeki korku vurgulanır. Ayrıca ölüme ve yalnızlığa karşı takınılan olumsuz tavır, yine aynı şiir içerisindeki "Rüya dolu uykusunu / Güllerin üzüntüsünde" mısralarında da görülür.

"Altın Güzeldir" şiiriyle şair, öznenin evren karşısındaki yalnızlığına değinir:

*"Sen son rüyaların aynasında
Beyhude ararken kendini
Tek bir filizden çoğalır dünya..."* (s. 82)

Şair, öznenin benlik arayışını anlamsız bularak onu evren karşısında yalnızlığa sürükler. Bunu yaparken de "Beyhude ararken kendini" mısrasına başvurur. Şiirin sonunda "Ve sesinin her gurbeti / Benimseyen hatırasında" (s. 82). diyerek yine öznenin yalnızlık duygusuna kapıldığına işaret eder. Ayrıca şair, rüya anlayışı içerisinde ayna imajını kullanarak yalnızlık ve çaresizlik hissini pekiştirir. Ne ki şiirdeki yalnızlık durumu devamlı değildir. Bireyin acizliği karşısında dünyanın filizlenerek çoğalması öznenin acizliği karşısında evrenin büyüklüğüne sığınmayla çözüme kavuşturulur. Şair, kozmostaki döngüyü ve zamanın bütünlüğünü tabiat unsurlarıyla birleştirerek metafiziksel bir hava ortaya çıkartır.

Fanilik ve ölüm karşısında bireyin yalnızlığı temine "Annem İçin" şiirinde de değinilir:

*"İssiz bir mezarlık, kimsesiz bir yer
Gölgesinde ulu, loş bir mâbedin
Bir yığın toprakla bir parça mermer
Sırrıyla haşır olmuş orda ebedin.
Bir yığın toprakla bir parça mermer,
Üstünde yazılı yaşınla, adın;
Baş ucunda matem renkli serviler
Hüznüyle titreşir sanki hayatın"* (s. 104).

Şiire yansıyan özlem ve çaresizlik, "Bir yığın toprakla bir parça mermer" söylemiyle, ölüm/sonsuzluk ise "ebedin" sözcüğüyle bütünleştirilir. Mezar, toprak; faniliği ve yok oluşu çağrıştırırken sır ve ebediyet karşısında öznenin bunalıma düşmesi ise insandaki trajik durumun meydana çıkmasına sebep olur. Ayrıca şiirdeki ilahi yapı, şiirin başından sonuna

kadar varlığını hissettirir. Yaşamı temsil eden servilerin matem renkli oluşu ve titreşir sözcüğü, şiirde huzursuzluk havası yaratır. Bu olumsuz atmosferin odağında, annesizlikten ve fani olmaktan kaynaklanan yalnızlık vardır. Benzer biçimde kadın imajının kusursuzluğuna şiirlerinde sıkça yer veren Tanpınar'ın "Annem İçin" şiirinde ölümle kadını bir araya koyması yine bu açıdan dikkate değerdir.

Ölüm korkusu bağlamında değinilmesi gereken bir diğer şiir ise "Odalarda Akşam"dır:

*"Bu akşam düşünen gözlerin yine,
Mehtapla hareli karanlık bir su...
Daldıkça alıyor derinliğine,
Ruhumu bir sonsuz ölüm korkusu
(...)
Bir ölümün kalbe sinen gamıyla
Bak ürpermedesin, titriyor sesin,
Soldukça biten kış akşamıyla
Fersiz aynalarda anbean aksin"* (s. 107).

Özne, ölümün karanlık yüzüne ve dolayısıyla ölüm korkusuna kapıldığını "Daldıkça alıyor derinliğine / Ruhumu bir sonsuz ölüm korkusu" mısralarıyla açıkça dile getirir. Ölüm karşısında yalnızlaşan bireyin zaman unsurlarıyla karşı karşıya getirilmesi, aynanın fersizleşmesi, şiirdeki hüznün ve çaresizliğin hissettirilmesinde kullanılır. "Bir ölümün kalbe sinen gamıyla" mısrasındaki anlamın açıklığı ise ölüme nasıl bakıldığı sorusunun cevabını vermekte yeterlidir. Şiirdeki mekânın kapalı mekân şeklinde tercih edilmesi ayrıyeten dikkat çekicidir. Odanın, durağan yapısıyla korku ve huzursuzluk hissiyatını yansıtmak için özellikle seçilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

"Bir Yolcuya" şiirinde bireyin yalnızlığının ve yalnızlık karşısında değer kazanmasının en büyük etkenleri -millî değerlere bağlı olarak- sonsuzluk, ölüm ve özlem hissi olarak gösterilir:

*"Kalbin hürmetle çarpsın bu mezarın yanında!
Bil ki bu şehitlere ebediyet baş eğer,
Ölüm çiçek açmıştı bu gençlerin kanında
Zafer bir hâledir ki kemiklerini bekler"* (s. 110).

Şiirdeki manevî yapı; fanilik-ebediyet, mezar-yükseliş gibi zıtlıklarla öne çıkartılır. Kadın imajıyla idealize edilen maneviyata; şehit, zafer, çiçek, ebediyetin baş eğişi gibi sözcüklerin yakıştırılmasıyla daha da kıymet kazandırılır. Yani gerçek varoluşun değerler uğrunda yok oluştan geçtiğine vurgu yapılması, şiirin tamamına maneviyattan kaynaklanan bir huzur havasının sinmesini sağlar. Bu şiiri farklı kılan noktalardan bir diğeri ise şiirin içerisinde tarihî öğelere rastlanmasıdır. Tanpınar'ın tarih, kahramanlık, millî kültür gibi unsurlara şiirlerinde pek yer vermediği düşünülürken "Bir Yolcuya" şiiri daha da önem kazanır.

"Ölü"de özne, ölüm hâliinden yaşama seslenir. Faniliği hemen her yönüyle yaşamışsa da ölümün kaçınılmazlığını somut dünyadaki bireye hatırlatır:

*"Kabrimi gösteren taş parçasından
Yıllarla silinmiş olsa da adım
Bir zaman, ey yolcu, bende yaşadım.
Çılgın heveslerim vardı benim de,
(...)
Ve bir avuç toprak oldum en sonu"* (s. 113).

Fani insanın ihtiraslarına, yaşantılarına değinen özne, “yolcu”yu ölüm hâlini hatırlatmak için bir aracı olarak kullanır. “*Ve bir avuç toprak oldum en sonu*” mısrasıyla ölümün kaçınılmazlığını dinî tasavvurla esere yansıtır. Keza öznenin, ihtirasları, kırılmaz bir taç olarak gördüğü bahtı, şen veya kavgacı hâlleri mezarda son bulmuştur. Ve nihayetinde dediği gibi toprak olmuştur hayatının son bulmasıyla. Yani fanilik, özneyi çaresiz bırakmıştır. Şairin poetik anlayışına uygun olarak zaman-varoluş ilişkisinin de şiirde yer aldığı dikkatten kaçmaz. Zaman, öznenin varlığına imkân sunarken ölüm, zamanın tükenişiyle ilişkilendirilip yok oluşa sebep olur.

“*Sen ve Ben*” şiirinde faniliğe değinen şair, kendisiyle bir başkasını mukayese ederek gençlik-ihhtiyarlık zıtlığını tematik bir şekilde esere yansıtır:

*“Sen, yirmi yaşında bir baharsın ki,
Gölgede neşenin rüzgârı eser.
Düşünen alnında benim her çizgi
Baharı olmayan bir kışa benzer.
Sana ufuklar “Gel!” diye bağıırır,
Ellerinde çiçek haykırarak;
Seni gür sesiyle hayat çağırır,
Beni de çiğneyip geçtiğin toprak” (s. 117).*

Şiir, Tanpınar’daki trajik durumun birebir yansıması olarak değerlendirilebilir. Şair, ölüme bakışı ve varlık problemine yaklaşımını, “*Sen ve Ben*” şiirine açık şekilde yansıtır. Özne, ihtiyarlıkla ölüme yakındır. “*Sen*” dediği ise gençliğiyle hayatının baharını yaşamaktadır. Özne, gençlikle alındaki çizgileri, bahar ile kış unsurlarını bir çatışma unsuru olarak hisseder ve ölüme yakınlık derecesini hatırlayarak yalnızlık duygusuna kapılır. En azından gençliğin karşısında yaşlılığın ölüme yakın oluşu, şiir içerisinde rahatsızlık duyulan bir durum olarak sezdirilir.

SONUÇ

Ahmet Hamdi Tanpınar, poetik anlayışının temel yapı taşlarından olan rüya ve zamanı kullanarak saf şiire ulaşmayı amaçlar. Bu doğrultuda durée/süre ve aura anlayışına sıklıkla başvurur. Çünkü şair, mükemmelliği/saf şiiri belirtilen kavramlar etrafında şekillendirmeyi arzular. Bunların yanında musikî ve mimarinin de Tanpınar’ın şiir estetiği içerisinde önemli bir yere sahip olduğu gözlemlenir. Ayrıca Ahmet Haşim, Yahya Kemal ve dönemin sosyoekonomik çalkantılarından etkilenen Tanpınar’ın, şiirlerinde yalnızlık ve çaresizlik durumunun belirmesi de kaçınılmaz olur. Sanat adamı olmasının yanında insanî yönüyle hassas bir yapıda olması, Ahmet Hamdi’nin eserlerindeki trajik söylemin ortaya çıkmasında pay sahibidir.

Varoluşçuluk akımını, modernist sanat anlayışını ve Doğu-Batı sentezini içselleştirmiş olan şair, psikanalitik metodu kullanarak bireyi çok yönlü olarak eserlerine taşır. Yarattığı bireyi, çeşitli tezatlarda etrafında çoğu kez ikileme düşürerek şiirdeki yalnızlık ve içe kapanıklığı dikkat çekici oranda belirginleştirir. Şairin bu tutumu kuşkusuz ki ileriki dönemlerde Türk şiirinde önemli yer tutacak olan İkinci Yeniciler üzerinde yapıcı etkiler ortaya çıkarır.

Varlık ve yalnızlık probleminin işlendiği Ahmet Hamdi Tanpınar şiirlerinde çatışmaların mevcudiyeti açıkça görülür. Varlık ile yokluk arasında bunalımlar yaşayan insanın, zamanın ötesine ulaşma arzusuyla kendini araması, genellikle sembollerle ifade edilir. Varoluşun eşya ve mekânla ilişkisini rüya hâlindeki bireyle ilişkilendiren Tanpınar, onu zamanın ötesine taşımaya çalışır. Bunu bazen yaşam karşısında ölümü tercih ederek bazen anne-kadın imajını estetize

ederek bazen de zaman ve ânı somutlaştırarak gerçekleştirir. Kimi şiirlerinde ölüm, fanilik ve manevî yapının bireyin yalnızlığına çeşitli yönlerden etki ettiği görülürken çok sık olmamakla beraber İslamî öğelerin izlerine de rastlanır. Din, Tanrı ve ölüm kavramalarının sonsuzlukla bağının ve öteki âlemin söz konusu olduğu şiirlerinde ise mistik bir atmosferin varlığından da bahsetmek mümkündür.

Kusursuz şiiri kovalayan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın zaman, rüya ve musikî dışında mimari ve mitolojik öğelerden faydalandığı görülür. Şair, yeni imajlarla estetize ettiği şiirlerini çok katmanlı bir düzleme oturtarak varoluş ve yalnızlığın anlamlandırılmasında okura sınırsız özgürlük sunar. Modernist kimliğiyle Yahya Kemal, Ahmet Haşim ve Fransız şairlerinin izlerini taşıyan Tanpınar şiiri, kendi dönemi içerisinde farklı ve önemli bir yerdedir. Döneminin felsefî ve edebî akımlarından yararlanan Tanpınar, bu akımların salt kurallarına bağlı kalmadan Doğu ve Batı kültürünü harmanlamayı başarır. Ancak onun sanat anlayışı gereği şiirleri, tematik veya muhteva yönüyle hiçbir zaman bu iki medeniyete ait öğelerle sınırlı kalmaz. Milli değerleri imtidâd bağlamında evrensel değerlerle ilişkilendirerek orijinal bir sanat anlayışı geliştirmiştir.

Özetle; Tanpınar, modernizmin özneliği ile mistik atmosferi birey, zaman, rüya, musikî, tarih, mimari özelinde işlemesini bilmiştir. Kuşkusuz ki bu da Tanpınar'ın derin bilgi birikiminden ve sanatkâr kimliğinin çok yönlü olmasından kaynaklanır.

KAYNAKÇA

- ASİLTÜRK, Baki (2006), Parçacılıktan Bütünselliğe Bir İdealar Tablosu: Her Şey Yerli Yerinde", *ToplumBilim "Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı"* (20): 113-117.
- AYDIN, Mehmet (2010), "*Kayıp Zamanın İzinde*" Ahmet Hamdi Tanpınar, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- BALCI, Yunus (2004), Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şiirinde Ayna Üzerine, Erişim Tarihi: 13.09.2009, <http://www.yunusbalci.com/mak/25-ahmet-hamdi-tanpınar8217jen-juiirinde.html>
- BALCI, Yunus (2008), *Tanpınar -Trajik Bir Şair ve Şiir-*, İstanbul: 3F Yayınevi
- BALCI, Yunus (2009), Bir Sanatkârın Bilim Adamı Olarak Portresi: Ahmet Hamdi Tanpınar, *Turkish Studies C IV* (1): 5-28.
- BATUR, Enis (1992), *Ahmet Hamdi Tanpınar'dan "Seçmeler"*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BERGSON, Henri (1986), *Düşünce ve Devingen*, İstanbul: MEB Yayınları.
- BRENNER, Charles (1998), *Psikanaliz / Temel Metinler*, Ankara: HYB Yayıncılık.
- ÇETİN, Nurullah (2002), "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şiiri", *Hece Dergisi, Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, (61): 39-57.
- ÇONGUR, H. Rıdvan (2008), Ahmet Hamdi Tanpınar ve Zamanı Yaşamak, *Türk Dili, C XCV*, (678): 499-503.
- DELLALOĞLU, F. Besim (2012), *Ahmet Hamdi Tanpınar -Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi-*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- DEVECİ, Mutlu (2011), "Yahya Kemal'in Süleymaniye'de Bayram Sabahı Şiirinde Zamana Diyalektik Bir Bakış", *Turkish Studies, C VI* (3): 715-729.
- ENGİNÜN, İnci - KERMAN Zeynep (2010), *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDEM, Ömer (2012), Şair Olan Tanpınar ya da Şiirinde Olmayan Tanpınar, *Ahmet Hamdi Tanpınar -Tanpınar Zamanı Son Bakışlar-*, s. 94-99, İstanbul: Kapı Yayınları.
- ERDOĞAN, Mehmet (2009), *Bir Eleştirmen Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ESEN, Nükhet (2012), "Günlüklerdeki Tanpınar", *Ahmet Hamdi Tanpınar -Tanpınar Zamanı Son Bakışlar-*, s. 100-106, İstanbul: Kapı Yayınları.
- EYÜBOĞLU, Sabahattin (2002), "Tanpınar'da Zaman", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet (1982), *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet (2005), *Şiir Tahlilleri 2 -Cumhuriyet Devri Türk Şiiri-*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KERMAN, Zeynep (1992), *Tanpınar'ın Mektupları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KOLCU, Ali İhsan (2002), *Zamana Düşen Çılgılık: Tanpınar'ın Şiirinin Epistemolojik Kaynakları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KOLCU, Ali İhsan (2009), *Tanpınar'ın Poetikası*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- OKAY, Orhan (1990), "Ölümünün Yirmi Beşinci Yılında Ahmet Hamdi Tanpınar: Hayatın Batısından, Şiirin Doğusuna", *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, s. 204-218, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ÖKTEM, Ülker (2000), "Descartes, Kant, Bergson ve Husserl'de Sezgi", *A.Ü. DTCF Dergisi, C XL* (1-2): 159-189.
- ÖZCAN, Tarık (2012), "Tanpınar'ın Şiirlerinde Zaman Anlayışı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C XXII* (1): 75-84.
- ÖZER, E. Emine (2006), "Tanpınar'ın Şiir Anlayışı ve Şiirinin Kaynakları Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Eğitim Fakültesi Dergisi*, (20): 83-91.
- ÖZKAN, Senail (2006), *Schopenhauer Paradaoksları Üzerinde Raks*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- SCHOPENHAUER, Arthur (2005), *Okumak-Yazmak ve Yaşamak Üzerine*, İstanbul: Şule Yayınları.
- ŞENDERİN, Zübeyde (2008), "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Hikâyelerinde Karakter Yaratımında Çocukluk Yıllarının Rolü", *Gazi Türkiyat*, (2): 169-184.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2007), *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2011), *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TODOROV, Tzvetan (2008), *Poetikaya Giriş*, İstanbul: Metis Yayınları.
- UÇMAN, Abdullah (2006), "Değişen Değerler Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C IV* (7): 479-509.
- UÇMAN, Abdullah (2012), "Ölümünün 50. yılında Ahmet Hamdi Tanpınar'ı Hatırlamak", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, C II* (5): 21-37.
- YUVA, Hümeysra (2009), "Türk Şiirinde Zaman Teminin Değişimi", *Turkish Studies*, (4): 1653-1717.

AKDENİZ'DE ANTİK ÇAĞ'DA BİR LİMAN KENTİ OLAN KELENDERİS'TE AŞAĞI ŞEHİR SONDAJINDA BULUNAN DOĞU SİĞİLLATASI A GRUBU SERAMİKLERİ*

EASTERN SIGILLATA A (ESA) FOUND IN THE LOWER CITY TRENCH OF KELENDERİS, A HARBOR CITY IN THE ANCIENT AGE IN MEDITERRANEAN

Mehmet TEKOCAK**

Öz

Anadolu arkeolojisi için çok büyük bir öneme sahip olan Kelenderis antik kenti, Kilikya Bölgesi'nin Orta Dağlık bölümünde yer alan bir liman kentidir. Günümüzde ise Mersin ili, Aydıncık ilçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Bu çalışmayı oluşturan Doğu Sigillatası A (DSA) Grubu Seramikleri, Kelenderis limanının yanı başında, kentin Aşağı Şehir bölümü olarak adlandırılan alandaki Aşağı Şehir Sondajında 1989-1992 yılları arasında yürütülen kazılarda bulunmuşlardır. Doğu Sigillatası A (DSA) olarak adlandırılan bu seramik grubu MÖ. 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilmeye başlanmış ve de üretim yeri olarak gösterilen Doğu Akdeniz başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılarak MS. 3. yüzyılın başlarına kadar da kullanım görmüştür. Antik Çağ'da genelde günlük hayatta lüks servis kapları olarak işlev görmüşlerdir. Kelenderis Aşağı Şehir Sondajı'nda bu gruba ait yiyecek ve içecek servis kabı olarak kullanılmış 12 farklı form tespit edilmiştir. Bu formlar arasında kaseler, fincanlar ve tabaklar bulunmaktadır. Bunların en erken örnekleri MÖ. 1. yüzyıla, en geç örnekleri ise MS. 2. yüzyıla tarihlenmektedirler. Söz konusu bu malzeme grubu Kelenderis antik kentinin Roma Erken İmparatorluk Dönemi'nde de bölge için önemli bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymasının yanı sıra kentin sosyo ekonomik ve ticari ilişkileri açısından da çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Doğu Sigillata A (DSA), Seramik, Roma Seramiği, Kelenderis, Kilikya, Terra Sigillata.

Abstract

The ancient city of Kelenderis which is very important for Anatolian Archaeology, is a harbor city located in the Middle Rough Cilicia. The city, today, is within the boundaries of Aydıncık district in Mersin. The Eastern Sigillata A Group Ceramics, which constitute this study, were found in excavations, beside the Kelenderis harbor, conducted between 1989 and 1992 of the Lower City Trench in the area called the Lower City region. This ceramic group, which is called Eastern Sigillata A (ESA), began to be produced after the second half of the 2nd century BC. and used until the beginning of the 3rd century AD. by spreading to the large geographical region, especially to the

* Bu çalışma 2006 yılında tamamlanan "Kelenderis Roma Çağı Seramiği" adlı doktora tezinin bir bölümünün gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi. mtekocak@yahoo.com

Eastern Mediterranean, what is shown to be the production place. In antiquity, they functioned as luxury service vessels in daily life. 12 different forms belonging to this group used as service vessels of food and beverages were identified in Kelenderis Lower City Trench. Among these forms are bowls, cups and plates. The earliest examples of these date back 1st century BC., and the latest examples date back 2nd century AD. This group of material reveals crucial information about the socio-economic and commercial relations of the city besides the fact that ancient city of Kelenderis was an important settlement of the region in the Early Roman Imperial period.

•

Keywords

Eastern Sigillata A (ESA), Ceramic, Roman Pottery, Kelenderis, Cilicia, Terra Sigillata

1. GİRİŞ

Anadolu arkeolojisi için çok büyük bir öneme sahip olan Kelenderis antik kenti, Doğu Akdeniz dünyasının bir parçası olan Kilikya Bölgesi'nin Orta Dağlık bölümünde yer alan bir liman kentidir (Harita 1). Günümüzde ise Mersin ili, Aydınçık ilçesinde yer almaktadır. Dağlık bir bölgede kurulmuş olmasına karşın bugüne kadar kesintisiz bir şekilde varlığını devam ettirebilmiş olmasının en önemli nedeni, belki de bu doğal limana sahip oluşuna borçludur. Buna bağlı olarak da Kelenderis antik kentinin yerleşim alanı için bu küçük doğal liman çevresinin tercih edildiğini görmekteyiz¹ (Resim 1).

Çalışmamızı oluşturan Doğu Sigillata A Grubu Seramikleri, limanın hemen yanı başında yer alan kentin Aşağı Şehir kısmında yine aynı isimle Aşağı Şehir Sondajı olarak adlandırılan alanda 1989-1992 yılları arasında gerçekleştirilen kazılardan elde edilmiştir². Söz konusu sondaj limanın yaklaşık 110 m. kadar batısında etrafı duvarlarla çevrili bir alanın içerisinde yer almaktadır (Resim 1-2).

Doğu Sigillataları A olarak adlandırılan bu seramik grubu MÖ. 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilmeye başlanmış ve de üretim yeri olarak gösterilen Doğu Akdeniz başta olmak üzere geniş bir alana yayılmış olup aynı zamanda Doğu Sigillatalarının ilk grubunu temsil etmektedir.

K. M. Kenyon tarafından "Doğu Sigillata A" olarak isimlendirilen grup Doğu Sigillataları içinde en yaygın olan gruptur. K. M. Kenyon tarafından verilmiş olan bu isimlendirme herkes tarafından kabul görmüştür³. Ancak bundan öncede çeşitli isimlendirmeler yapılmış olup, bu isimlendirmeler üretim yerleri olarak düşünülmüş olan merkezlerin isimlerinin verilmesi şeklinde olmuştur. Bu grup üzerine ilk olarak yapılmış bir çalışmada⁴ üretim yeri olarak Pergamon kabul edildiği için uzunca bir süre bu ad yayınlarda kullanım görmüştür. Bundan sonraki çalışmalarda da farklı isimler de kullanılmıştır. L. Zoroğlu 1986 yılında yapmış olduğu çalışmasında üretim yerleri ve buna bağlı olarak verilen isimlerle ilgili toplu bir bilgi sunmuştur⁵.

Batı Sigillatlarından daha sonra araştırılmaya başlanan Doğu Sigillataları grubunun ilki olan DSA ile ilgili ilk çalışma 1904 yılında Priene buluntularının incelemesini yapan Zahn tarafından gerçekleştirilmiştir. Ardından 20. yüzyılın başları ve ortalarında pek çok araştırmacı bu grup üzerinde çalışma yapmış ve kendi tipolojisini oluşturmuştur. Bunlardan Antiochia⁶, Hama⁷ ve Samaria'daki⁸ buluntuların incelendiği yayınlar oldukça önemli olup Samaria buluntularını gruplayan Kenyon'un tipolojisi dikkat çekicidir. 20. yüzyılın son çeyreğinde bir başka ifade ile günümüze yakın dönemlerde gerçekleştirilmiş olan ve oldukça ses getirmiş olan çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan Berenice buluntularını çalışan P. M. Kenrick⁹ ve Tel Anafa buluntularını

¹ Kentin topografyası ve yerleşimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zoroğlu 1994: 2-5.

² Zoroğlu 1991: 309-311, res.3, 19-21; Zoroğlu 1992: 241-244, res.1-11; Zoroğlu 1993: 165-168, res.4-6; Zoroğlu 1995: 189-196, res.1-15.

³ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 306-342.

⁴ Zahn 1904: 447.

⁵ Zoroğlu 1986: 61-70.

⁶ Waagé 1948: 1-60, Lev.I-XI.

⁷ Christensen- Johansen 1971: 55-204.

⁸ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 306-342.

⁹ Kenrick 1985: 223-244, fig.40-44.

araştıran K. Slane'nin¹⁰ yapmış oldukları çalışmalar dikkat çekicidir. Tüm bu çalışmaların dışında herkes tarafından oldukça kabul gören ve bugüne kadar yapılan çalışmaların en kapsamlı ve ayrıntılı olan bir çalışma, 1985 yılında J. W. Hayes¹¹ tarafından gerçekleştirilmiştir.

Önceleri bu gruba ait seramiklerin ilk ortaya çıkış yeri olarak, bölgede henüz bir fırın kalıntısı bulunmamasına rağmen, Suriye-Filistin gösterilmektedir. Jones, Tarsus'un Roma çağında bir üretim merkezi olduğunu söyler¹². Son yıllarda yapılmış olan çalışmaların birinde, pek kabul görmemekle beraber, Kıbrıs'ın doğu tarafının da üretim merkezlerinden birisi olduğu söylenmektedir¹³. Bir başka çalışmada ise İskenderun bölgesi de üretim yerlerinde birisi olarak gösterilmektedir.

Kili sarı, sert ve tanecikli veya açık turuncu, katkılı, ince iyi elenmiş ve tozsudur (Munsell 10 YR 8/3-8/4 ile 7,5 YR 7/6-8/6 arasında değişir). Astarı demir katkılı olup rengi turuncumsu kırmızı ile kahverengimsi kırmızı arasındadır. Kalite olarak Arretina seramiklerine benzeyen ince astar tabakası parlak ve koyu kırmızı renktedir (2,5 YR 4/6-4/8) ve genellikle de sarımsı bir hamuru vardır; bu özellik MÖ. 1. yüzyılda yaygındır. Açık devetüyü (7,5 YR 7/6) hamurlu, sert ve ince katkılı, kırmızı-kahverengi astarlı (yaklaşık 2,5 YR 7/6) örnekler Geç Helenistik dönemdedir. İmparatorluk Dönemi örnekleri ise; parlak, canlı kırmızı astarlı ve tozsuz açık turuncu hamurludur¹⁴.

Astarlama daldırma ve fırça tekniğinin birlikte uygulanması ile yapılmaktadır. Bu işlemin çok rağbet gördüğü astarlardan anlaşılmaktadır. Astarlama işleminde seramiklerin üzerinde iki aşamada astarlandıklarına dair koyu renk bir çizgi bulunmaktadır. Yani kabın önce bir tarafı ardından da diğer tarafı batırılarak çift daldırma tekniği uygulanmaktadır. Bu duruma diğer Doğu Sigillatı gruplarında daha az rastlanmaktadır. Kapların dış yüzeyi özenle perdahlanmasına karşın iç yüzey birbirine paralel ince çizgilerden anlaşılacağı üzere bir fırça ile düzeltilmiştir. Bu özellik Roma dönemi örneklerinde ortaktır. Tabakların fırında pişirilmesi sırasında aralarına yerleştirilen üç ayaklardan kalan kil izlerini bilhassa büyük boyutlu kaplarda ve erken dönem örneklerinde görmek olasıdır¹⁵.

Kısaca tarihçesi ve özellikleri hakkında bilgi verdiğimiz DSA üretiminin başlangıç tarihi olarak, bu konuda farklı görüşler olsa da, yaygın kabul gören MÖ. 2. yüzyılın ikinci yarısı gösterilir¹⁶. Söz konusu üretim MS. 3. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir¹⁷. Bu gruptaki seramikler oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Öyle ki hemen hemen tüm Doğu Akdeniz dünyasında kullanım görmüşlerdir¹⁸.

¹⁰ Slane 1997: 26-346.

¹¹ Hayes 1985: 9-48, Lev. I-XI. Hayes bu çalışmasında DSA'ları 116 form olarak tasnif etmiştir.

¹² Jones 1950: 181.

¹³ Gunneweg 1983: 10-14, 109-110; Williams 1989: 8.

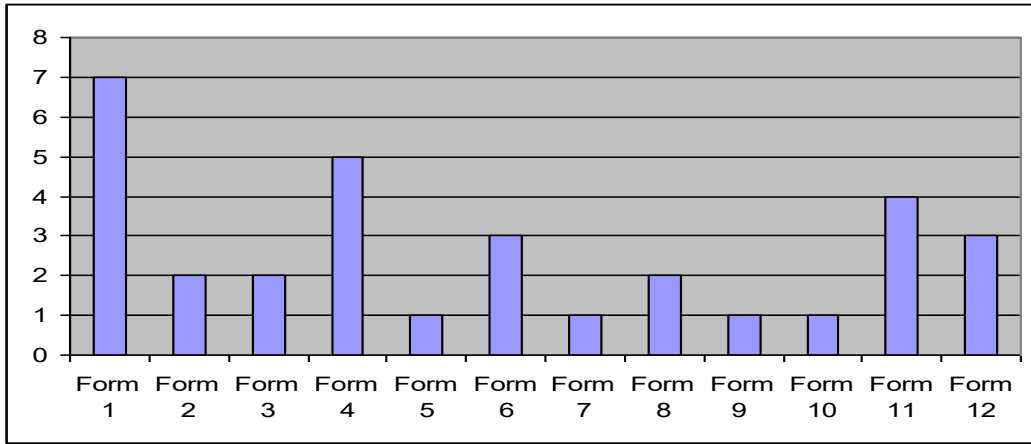
¹⁴ Hayes 1985: 9-10.

¹⁵ Christensen – Johansen 1971: çiz.28, 34; Jones 1950: çiz.136 A-C.

¹⁶ Waagé 1948: 25 ; Jones 1950: 172, 201; Robinson 1959: 11, not 7; Zoroğlu 1986: 63-64. Kenyon üretimin başlangıç tarihi olarak MÖ. 1. yüzyılın ilk yarısını verir: Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 284.

¹⁷ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 284, 308.

¹⁸ Doğu Sigillatları A grubuna ait seramiklerin görüldüğü Doğu Akdeniz yerleşmelerine örnek; Yunanistan'da Corinth: Hayes 1973: 450-452, no.117-132; Slane 1986: 277-278, 285, no.2-7, 48-49, Çiz.2,9, Lev.61,64; Slane 1990: 47-48, no.89-91, Çiz.5, Lev.8; Atina: Robinson 1959: 11-12, Lev.1, 58, 60. Kıbrıs'ta: Vessberg 1956: 63-64; Kourion: Neuru 1987: 243, no.41-43, 55, Çiz.165-166, 244; Amathous: Abadie-Reynal 1987: 45-46, 48, 50-52; Burkhalter 1987: 357, 379-389; Salamis: Diederichs 1980: 32-33, no.101-105, Lev.9-10; Paphos: Hayes 1991, 32-36, Fig.XVII. Anadolu'da: Samsat: Zoroğlu 1986: 70-100, Çiz.1-13 ; Anemurium: Williams 1989: 8-18, no.40-103, Çiz.4-7; Antioch on the Orontes: Waagé 1948: 18-38 ; Tarsus Gözlükule: Jones 1950: 180-183, Lev.189, 193-194 Tarsus Cumhuriyet Alanı: Yıldız 2006: 69-118, Lev.1-74; Yıldız 2012: 521-539; Perge: Fırat 2003: 95. Ephesos: Mitsopoulou-Leon 1972: 503, Çiz.3 a-h; Labraunda:

Tablo 1: Kelenderis DSA Grubu Seramiklerinin Formlara Göre Dağılımı

2. KELENDERİS DOĞU SİGİLLATALARI A GRUBU SERAMİKLERİ

Yukarıda hakkında genel bir bilgi sunduğumuz DSA'lar Kelenderis Aşağı Şehir Sondajı'nda hem Terra Sigillatlar hem de Doğu Sigillatları arasında en fazla ele geçen gruptur. 12 farklı form (Tablo 1) tespit edilmiş olup bunlar da kendi içerisinde alt gruplara ayrılmıştır. Söz konusu örnekler kilinde mika dışında katkı maddesi görülmez. Oldukça kaliteli olan kil gözeneksiz ve sıkıdır. Kili kırmızımsı sarı (5 YR 7/6, 7/8, 6/6 ; 7.5 YR 7/6), pembe (7.5 YR 7/4, 8/4) ve soluk kahve (10 YR 8/3, 8/4, 7/4) renklidir. Astarta çift daldırma tekniğine bağlı olarak ton farklılıkları ve akmalar görülür. Genelde mat ve sabunumsu olup birkaç örnek kalın ve parlaktır. Astarta görülen renklerde ağırlık kırmızı (10 R 4/6, 4/8, 2.5 YR 5/8, 4/8) olup açık kırmızı (2.5 YR 6/8) ve koyu kırmızı (2.5 YR 3/6) da görülmektedir. En fazla görülen tipler K.Form 1, 4, 11, 12 ve 6 nolu gruplarda yer alan tabak, fincan ve kaselerdir. Ele geçen örneklerin hiçbirisinde süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Bunun en büyük sebebi malzemenin çoğunluğunu kenar parçalarının oluşturmasıdır. Tespit ettiğimiz formlar MÖ. 1. – MS. 2. yüzyılları arasındadır.

2.1. Yiyecek Servis Kapları

Kelenderis Form 1 (Kat.no: 1-7): (Kenyon Form 1). Kenarı hafifçe yukarı kalkık, kimi örneklerde biraz da içe dönük, sığ gövdeli ve çeşitli yüksekliklerde geniş halka kaidelidir¹⁹. Kenarın iç yüzü çoğu zaman oldukça düzdür ve bir kısmı da keskin bir dönüşle zemine bağlanır ki, bu durum, tabağın kalıptan çıkarılmasını kolaylaştırmıştır. Ancak, kenarın hafifçe içe döndüğü örnekler de vardır ki, bunların kenarı bir biçimde sonradan düzeltilmiş olmalıdır. Form 1 için çeşitli alt tipler söz konusudur²⁰; ancak, bu farklılıkların, söz konusu tabakların biçim gelişimi ile bağlantılı olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır. Bunların dikkat çekici bir başka yönü de, iç yüzlerinde rulet, palmet²¹ ve İsis tacı²² baskı süslerinin olmasıdır. Ayrıca

Hellström 1965: 30-31, Lev.13, 35, Halikarnassos: Hansen 2003: 197-200, Lev. CXI.3. İsrail'de: Jalame: Johnson 1988: 140-141, no.27-36, Çiz.7-2. Suriye'de: Apamea: Vanderhoeven 1989. Libya'da Khan Khalde: Gebara 1982 ; Berenike: Kenrick 1985: 223-244, Fig.40-44; Sabratha: Hayes 1994: 119-127, no.1-57, Fig.25-26; Sabratha: Filistin'de: Jerusalem: Crowfoot – Crowfoot vd. 1957:282, 306-342. Mısır'da: Abu-Shaar-Nil: Riley 1991: 601.

¹⁹ Christensen – Johansen 1971: 57.

²⁰ Christensen – Johansen 1971: 57-58.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 316.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 320-324.

tondo da bu süsleri sınırlandıran iç içe halkalar biçiminde yivler vardır. Form 1, DSA'ların ortaya çıkışından, yani yaklaşık olarak MÖ. 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın olan tabak formlarından birisidir ve hemen hemen MS. 1. yüzyıl sonlarına kadar da varlığını devam ettirmiştir. K. M. Kenyon, Samaria buluntularına göre form 1'i, MÖ.1. yüzyıl (MÖ. 65'den önce) ile MS. 1. yüzyıl arasına tarihlemiştir²³. Lapp ise bu kapları en erken MÖ. 75 ile en geç MS. 1. yüzyıl başlarına tarihlemektedir²⁴. L. Zoroğlu, Samsat buluntularını MÖ. 1. yüzyıl başı ile MS. 1. yüzyıl başlarına tarihlemektedir.²⁵ Gözlü Kule'de ise hem geç Helenistik, hem de erken Roma tabakalarında bulunmuştur²⁶.

Kelenderis Form 1a (Kat.no: 1): (Slane Tip 13b). Uç kısmı yuvarlatılmış, içte kenardan gövdeye geçişi keskin kavisli tabak.

Kelenderis Form 1b (Kat.no: 2-4): (Slane Tip 13c). Yarım ay şeklinde, uç kısmı yuvarlatılmış tabak. Kenar dış yan yüzü dışbükey iç yüzü ise düzdür.

Kelenderis Form 1c (Kat.no: 5): (Kenyon Form 1, Hama Form 1). Uç kısmı yuvarlatılmış, dik kenarlı tabak.

Kelenderis Form 1d (Kat.no: 6): (Kenyon Form 1, Hama Form 1). Dar kaideli, geniş tabak.

Kelenderis form 1e (Kat.no: 7): (Kenyon Form 1, Hama Form 1). Geniş kaideli, geniş tabak.

Kelenderis Form 2 (Kat.no: 8-9): *Tabak.* (Hayes EAA Form 4b). İçte dönük kenarlı, halka kaideli tabak.

Kelenderis Form 3 (Kat.no: 10-11): *Tabak/Kase.* (Hayes EAA Form 52). Düz kenarlı, dışarı bir açı yaparak açılan yüksek gövdeli, halka kaidelidir. İçte ve dışta gövdeden karına geçişte yumuşak bir dönüş yapmıştır.

Kelenderis Form 4 (Kat.no: 12-16): *Tabak.* (Kenyon Form 14). Kenarı altta belirgin ve çıkıntılı bir dirsek yapar. Kenarın bu biçimi ve başka özellikler de dikkate alınarak, Form 4 kendi içerisinde alt gruplara ayrılmıştır²⁷. Diğer taraftan, halka biçimli kaidesi olan bu tip tabakların kimi örneklerinde, özellikle büyük olanlarında, kaide oldukça yüksektir. Kenyon Form 14'ün tondolarında, iç içe yivler, baskı ve rulet süsleri, yazıtlı damgalar vardır. Ayrıca, Kenyon Form 13'te olduğu gibi, dış yüzde, dudağın hemen altında ve karın çıkıntısının altında yivlerden oluşan rulet süsü bulunmaktadır. Form 4'e ait tabakların ölçüleri 10 ile 25 cm. arasında değişir. Form 4'e ait tabakların en erken örnekleri Samaria'da bulunmuş ve MÖ. 30 yılının öncesine, en geç örnekler ise, MS. 1. yüzyılın sonlarına tarihlenmiştir²⁸. Gözlü Kule'deki benzerleri ise, "Roman Pergamen" başlığı altında ele alınmıştır²⁹. Samsat örnekleri L. Zoroğlu tarafından MS. 1. yüzyılın birinci ve ikinci çeyreğine tarihlendirilmiştir³⁰.

Kelenderis Form 4a (Kat.no: 12): (Hama Form 14, Kenyon Form 14, Hayes EAA Form 34, Antioch 417a). Kenarın alt kısmında çıkıntılı dirsek yapan ve gövdesi dik inen tabak.

Kelenderis Form 4b (Kat.no: 13): (Hama Form 14). Kenarın alt kısmında çıkıntılı dirsek yapan ve gövdesi yatay devam eden tabak.

²³ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 309.

²⁴ Lapp 1961: 253-254.

²⁵ Zoroğlu 1986: 76.

²⁶ Jones 1950: 175, 232, fig. 188, no.258-268.

²⁷ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 331-332 (a, b, c olarak sınıflandırılmıştır).

²⁸ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 1957, 332.

²⁹ Jones 1950: 182, 241-242, no. 372-375, 382-394, fig. 144, 192.

³⁰ Zoroğlu 1986: 82.

Kelenderis Form 4c (Kat.no: 14-16): (Hama Form 14, Kenyon Form 14, Hayes EAA Form 37b). Yüksek, halka kaideli tabak.

2.2. İçecek Servisi Kapları

Kelenderis Form 5 (Kat.no: 17): *Kase*. (Hayes EAA Form 13a). Yarım küre gövdelidir. Yüksek ve profilsiz kenarlıdır. Hayes tarafından MÖ. 1. ile MS. 1. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir³¹.

Kelenderis Form 6 (Kat.no: 18-20): *Kase*. (Kenyon Form 16). Bu tip kaseler yarım küre gövdeli ve halka kaidelidirler. Dudak düzdür; kaidenin kenarı, özellikle erken örneklerde, düz olduğu gibi, dışta kalınlaştırılmış, hatta gövde ile birleşme yerinde bir boğum oluşturduktan sonra, bir set yapılarak, daha da belirginleştirilmiştir. Çapları 10-15 cm, derinlikleri de 5-9 cm. arasında değişir. Ancak daha küçük olan kaseler de vardır. Samaria buluntularına göre K.Form 6, MÖ. 1. yüzyıl ile MS. 1. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir³². Lapp, bu buluntuları MÖ. 75 ile MS. 20 arasına tarihlendirir³³. Samsat buluntularını L. Zoroğlu MÖ. 2 yüzyılın sonları ile MS. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmiştir³⁴. Gözlü Kule'de, K.Form 6 grubuna ait kaseler hem Helenistik, hem de erken Roma tabakalarından bulunmuştur³⁵.

Kelenderis Form 6a (Kat.no: 18): (Slane Tip 25a). Kenarı düz, yarım küre karınlı kase.

Kelenderis Form 6b (Kat.no: 19): (Hama Form 16, Kenyon Form 16, Slane Tip 25). Halka kaideli, kaide ile gövdenin birleştiği yerde boğum oluşturan kase.

Kelenderis Form 6c (Kat.no: 20): (Hama Form 16, Kenyon Form 16). Dış yüzü profillendirilmiş halka kaideli kase.

Kelenderis Form 7 (Kat.no: 21): *Kase*. (Kenyon Form 17, Hama Form 17, Slane Tip 25a). Kenyon Form 16'nın ölçülerine ve biçim özelliklerine yakın olmakla birlikte, bunların gövdesi yarım küre biçimli olmayıp, Kenyon Form 16'ya göre daha dar ve derindir; dudağı dışta hafifçe kalınlaştırılmıştır ve bazı örneklerde dış yüzde derin olmayan bir profil vardır. Kimi örneklerin tondolarında rulet süsleri, iç içe yivler vardır. Birçok kaseenin kaidesi dışta kalınlaştırılmıştır ve bir kısmının oturma yüzeyinde yiv vardır. Kenyon Form 17 ölçüleri ve diğer biçim özellikleriyle Kenyon Form 16 ile yakından ilişkilidir ve Kenyon Form 16'dan ayrılan kenar özelliği aslında fazla önemli bir fark olarak ele alınmamalıdır. Lapp, Form 17'yi MÖ. 75 – 25 yılları arasına tarihlendirmiştir³⁶.

Kelenderis Form 8 (Kat.no: 22-23): *Kase*. (Kenyon Form 19, Hama Form 19, Slane Tip 27a, Hayes EAA Form 19b). Küresel gövdeli ve kalın duvarlı kaselerdir. Kenar K.Form 6 gibi düzdür. Dış yüzde, üstte iki yatay yivin sınırladığı, çoğu zaman düz ve düzgün biçimde olmayan ve aralıkları birbirinden farklı eğik yivler açılmış ve bu şekilde sanki yivler ve bunların oluşturduğu setlerle bir tür kabartmalı dış yüzey oluşturulmuştur. Kimi örneklerde kaseenin oturma yüzeyini belirlemek için dip kısmında sonradan açılmış iç içe yivler vardır. Gözlü Kule'de "Hellenistik Roma Ünitesinde" bir örnek bulunmuştur³⁷. Samaria³⁸, Hama³⁹, Tel Anafa⁴⁰

³¹ Hayes 1985: 20.

³² Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 332-334.

³³ Lapp 1961: tip 5.2A, 35.

³⁴ Zoroğlu 1986: 83.

³⁵ Jones 1950: 182, 233-234, no. 271-289, fig. 137, 188.

³⁶ Lapp 1961: tip 25.2a, 37.

³⁷ Jones 1950: 175, 234, fig. 137, 188, no.293.

ve Samsat⁴¹'daki örnekler de yaklaşık olarak MÖ. 1. yüzyıla aittir ve bunlar en geç Augustus dönemiyle ortadan kalkmışlardır.

Kelenderis Form 9 (Kat.no: 24): *Fincan.* (Kenyon Form 21, Hama Form 21). Dışa taşkın kenarlı, yayvan ve hemen hemen içbükey gövdelidir. Gövdenin alt kısmı, oldukça keskin bir dönüşle, alçak ve dar halka kaideye bağlanır. Tondosu içbükey biçimlidir. Bunların genişlikleri en fazla 10-12 cm olduğu gibi, 7-8 cm kadar olanlar çoğunluktadır. Gözlü Kule'de bulunan olasılıkla Form 21 grubuna ait bir parça "Hellenistic Pergamen" başlığı altında ele alınmıştır⁴². Samaria ve Hama'da fazla bulunamamıştır. Samaria'da bulunan form 21'e ait parçalar iki nolu tonozlu sarnıçta bulunması nedeni ile MÖ. 30 lu yıllardan önceye verilmiştir⁴³. Lapp ise form 21'leri MÖ. 75 ile MÖ. 25 yılları arasına vermiştir⁴⁴. Samsat örnekleri de MÖ. 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴⁵.

Kelenderis Form 10 (Kat.no: 25): *Fincan.* (Kenyon Form 23, Hama Form 23). Köşeli karınlı kaselerin en hareketli kenar ve gövde biçimine sahip olan bu tip fincanlar hafif dışa taşkın dudaklıdır, kenar üstte içbükey bir profil yaparak altta bir dirsek oluşturur; karın ise içbükeydir ve gövde oldukça yüksek sayılabilecek olan, dar halka kaide üzerine oturur. Kaidenin kenar profili oldukça düzdür. Genişlikleri 6-12 cm dolayındadır. Derinlikleri ise, 4-8 cm. arasında değişen bu kaselerin dudak dış yüzünde ve altta, karınla birleştiği yerde rulet ile yapılmış dikey çizgiler bulunmaktadır. Ayrıca, düz ya da hafif dışbükey olan tondoda aşık kemiği biçimli yazıtlı damgalara da rastlanır. Hama⁴⁶, Samaria⁴⁷ ve Antakya⁴⁸ gibi merkezlerde ilk kez Augustus döneminde ortaya çıkmıştır. Samsat buluntuları da MS. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir⁴⁹. Gözlü Kule'de çeşitli örnekleri bulunan bu tip fincanlar "Roman Pergamen" başlığı altında ele alınmıştır⁵⁰.

Kelenderis Form 11 (Kat.no: 26-29): *Fincan.* (Kenyon Form 24). Ortalama 10-13 cm. genişliğinde olan, ancak bundan daha küçük olanların da bulunduğu Form 24 grubuna ait kaselerin dudağı dışta hafifçe kalınlaştırılmıştır. Kimi örneklerde karın alt kısmına doğru daralma yaptığı yerde, Form 14'ün sahip olduğu dirseği anımsatan bir çıkıntı bulunmaktadır⁵¹. Kenar ile bu çıkıntı arasının düz bir biçimde yapıldığı örnekler yanında, kenarın dış yüzü, gövdenin neredeyse yarısına kadar birkaç yatay set bulunan örnekler de vardır. Bu özelliği ile söz konusu bu tipin biçimi, metal kaplara yakındır ve onların bir taklidi olduğu akla gelmektedir. Kaidenin alt yüzeyi de konik biçimde daralır. Bunların dudaklarının dış yüzünde, Form 23'te olduğu gibi, rulet süsleri olduğu gibi yalın bırakılanlar da vardır. Tondoları içbükeydir ve burada kimi örneklerde yazıtlı damgalar bulunmaktadır. Samaria'da form 24 MS.

³⁸ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957:fig. 82.7.

³⁹ Christensen – Johansen 1971: 121.

⁴⁰ Slane 1997: 315.

⁴¹ Zoroğlu 1986: 85.

⁴² Jones 1950: 175, 234, fig. 188, no. 290.

⁴³ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 311.

⁴⁴ Lapp 1961: 252.

⁴⁵ Zoroğlu 1986: 88.

⁴⁶ Christensen – Johansen 1971: 165 vd.

⁴⁷ Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 338.

⁴⁸ Waagé 1948: 38.

⁴⁹ Zoroğlu 1986: 91.

⁵⁰ Jones 1950: 182, 244, No. 412-415, fig. 144, 193.

⁵¹ Zoroğlu 1986: 91.

2. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁵². Samsat buluntuları Augustus döneminden itibaren MS. 1.yüzyıla tarihlenmiştir⁵³. Gözlü Kule'de Form 24'e ait çeşitli örnekler ele geçmiştir ve bunlar kabaca MS. 1. yüzyıla tarihlenir⁵⁴. Diğer buluntu merkezlerinde de aynı tarihe verilen tabakalarda bulunan bu fincanların, yüzyılın sonlarına gelinmeden ortadan kalktığı anlaşılmaktadır⁵⁵.

Kelenderis Form 11a (Kat.no: 26): (Hayes EAA 48, Hama Form 24, Kenyon Form 24). Kenarı kalıpta yapılmış yivli ve çıkıntılı fincan.

Kelenderis Form 11b (Kat.no: 27): (Hama Form 24, Kenyon Form 24). Düz kenarlı, kenar gövde geçişi keskin dönüşlü fincan.

Kelenderis Form 11c (Kat.no: 28): (Kenyon Form 24). Dışa verev uzanan, dış yüzü yivlendirilmiş yüksek kaideli fincan.

Kelenderis Form 11d (Kat.no: 29): (Kenyon Form 24, Hama Form 24). Dışa verev uzanan, dış yüzü yivsiz (düz) yüksek kaideli fincan.

Kelenderis Form 12 (Kat.no: 30-32): *Kase*. (Hayes EAA Form 51). İçe dönük kenarlı, yarım küre karınlı yüksek halka kaidelidir⁵⁶. Bu forma ait örnekler özellikle Pompei'de bulunmuştur⁵⁷. Hayes bu fincan/kase formunu boyutlarına göre iki farklı gruba ayırmıştır. Bu ayırım fincanların boyutlarına göre yapılmıştır. Hayes bu fincanları MS. 70-120 arasına tarihlenmiştir⁵⁸. Hayes'in tarihlenmesine paralel bir tarihlenmeyi de Berenike (Bingazi) buluntularını değerlendiren P. M. Kenrick yapmıştır⁵⁹.

Kelenderis Form 12a (Kat.no: 30-31): (Hayes EAA Form 51). İçe dönük kenarlı ,yarım küre karınlı, yüksek halka kaideli fincan/kase.Kelenderis form 12b'nin Kelenderis Form 12a'dan farkı kasenin boyutlarının büyük olmasıdır.

Kelenderis Form 12b (Kat.no: 32): (Hayes EAA Form 51). İçe dönük kenarlı, yarım küre karınlı, yüksek halka kaideli fincan/kase. Kelenderis Form 12a'nın Kelenderis form 12b'den farkı kasenin boyutlarının küçük olmasıdır.

3. SONUÇ

Roma Erken İmparatorluk Dönemi günlük lüks kullanım kapları arasında yer alan ve yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olan Doğu Sigillata A grubuna ait seramikler, Kelenderis antik kentinin Erken Roma Dönemi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlaması bakımından son derece önemlidir. Ayrıca bu grupla birlikte ele geçen, ancak farklı merkezlerde üretilerek dönemin modası haline gelen ve yaygın bir kullanım ağına sahip olan diğer günlük lüks kullanım seramiklerine ait örneklerin de Aşağı Şehir Sondajı'nda yürütülen kazılar sırasında ortaya çıkarılmış olduğunu da belirtmek isteriz⁶⁰. Buna karşın Roma Erken

⁵² Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: 338 vd.

⁵³ Zoroğlu 1986: 93.

⁵⁴ Jones 1950: 183,244-248, No. 423-499, fig. 194.

⁵⁵ Zoroğlu 1986: 91-93.

⁵⁶ Kenrick 1985: 239, fig.43, 337.1.

⁵⁷ Hayes 1991: 188.

⁵⁸ Hayes 1985: 37 lev.VI. 19-20.

⁵⁹ Kenrick 1985: 239.

⁶⁰ ekocak 2006: 32-67; Tekocak 2007: 16-25; Tekocak 2009: 132-142; Tekocak 2013: 161-169.

İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen günlük lüks kullanım kapları arasında DSA'lar hem form hem de sayısal açıdan diğer gruplara göre oldukça yoğundur⁶¹.

Bu çalışmada değerlendirilen DSA'ların en erken örneği MÖ. 1. yüzyılın sonuna, en geç örneği ise MS. 2. yüzyıla tarihlenirler. Daha çok yiyecek ve içecek servisinde kullanılmış oldukları düşünülen bu seramik grubuna ait 12 ana form tespit edilmiş olup ayrıca bu formların da kendi içerisinde alt tipleri oldukları görüldü. Bu 12 ana form içerisinde en fazla karşılaşılan tip ise MÖ. 1. yüzyıla tarihlenen ve yiyecek servis tabakları olarak tanımladığımız K.Form 1 (Kenyon Form 1) dir. En az rastlanılan tip ise birer adet örnekle temsil edilen ve MÖ. 1. yüzyıla tarihlenen K.Form 5, K.Form 7, K.Form 9 ve K.Form 10'dur. Bu formlar da içecek servis kapları olarak kullanılan kase ve fincanlardır.

Kelenderis Aşağı Şehir Sondajı kazılarında bulunan Roma Dönemi Seramikleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde Erken İmparatorluk Dönemi'ne ait örneklerin az sayıda oldukları görülür. Benzeri durum Orta İmparatorluk Dönemi için de geçerlidir. Geç Roma Dönemi'ne geldiğinde ise bu sayısal oranda büyük bir artış söz konusudur. Böyle bir tablonun ortaya çıkmasındaki en önemli sebep ise Kelenderis'in de içinde yer aldığı Dağlık Kilikya Bölgesi'nin Erken ve Orta İmparatorluk Dönemi'nde oldukça sıkıntılı bir süreç geçirmiş olmasıdır. Bilindiği üzere bölgede Hellenistik Dönem'den itibaren var karışıklığın giderek tırmanmasına bağlı olarak M.Ö. erken 1.yüzyılda önüne geçilmez bir hal alan korsanlık ve köle ticareti, bölgedeki tüm kıyı kentleri gibi, Kelenderis'i de ekonomik bakımdan olumsuz şekilde etkilemiş olmalıydı⁶². Bunu da kentte en iyi ortaya koyan bulgular Aşağı Şehir Sondajı mimari ve seramik buluntularıdır. Dönemin revaçta olan sigillata kaplarından Doğu Sigillataları A Grubuna ait erken örneklerinin tıpkı pişirme kaplarında olduğu gibi sayıca az miktarda olması, bunun yanında Doğu Sigillata B ve Kıbrıs Sigillatası'nın yok denecek kadar az ele geçmesi, geçenlerin de M.S. 1-2. yüzyıl olmaları, Afrika Kırmızı Astarlı Kapları'nın erken örneklerinin ise hiç ele geçmemiş olması açıkça ortaya koyar⁶³. Dolayısı ile ele geçen seramik kaplar kentin daha evvel sürekli ilişkide olduğu ülke ve kentlerle M.Ö. 1 ve M.S. 3. yüzyıl arasında bu ilişkiyi devam ettirmede çok zorluk çektiğini göstermektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Aşağı Şehir Sondajı'nda Erken İmparatorluk Dönemi'ne ait mimari tabakaya rastlanmamış olmasının yanı sıra ele geçen buluntular, özellikle de sikkelerin azlığı ve de şehirdeki diğer kalıntılar da bunu desteklemektedir. Tüm bu olumsuz tabloya rağmen burada tanıtılan DSA'lar, Kelenderis'in bu dönemde varlığını sürdürerek bir liman kenti olma özelliğini koruduğunu ve buna bağlı olarak da ilişkilerini güç şartlar altında da olsa devam ettirebildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Aşağı Şehir Sondajı Erken İmparatorluk Dönemi buluntuları arasında yer alan az sayıdaki pişirme kapları da bu sonucu aynen doğrulamaktadır⁶⁴.

⁶¹ Roma Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen diğer günlük lüks kullanım seramikleri için bkz. Tekocak 2006: 45-42.

⁶² Kelenderis Romalıların korsanlara karşı verdiği mücadeleye gemileri ile destek vermiştir; Strabon XIV.V.7; Zoroğlu 1994: 23-24.

⁶³ Tekocak 2006: 33-47, 50-54; Tekocak 2009: 828-829.

⁶⁴ Tekocak 2006: 67-81; Tekocak 2010: 827-837.

4. KAYNAKÇA

- ABADIE-REYNAL, Catherine (1987), *Céramique Romaine. La Nécropole d'Amathonte. Tombes 113-367 II. Céramiques non Chypriotes, Etudes Chypriotes VII*, Nicosia.
- BURKHALTER, Fabienne (1987), "La Céramique Hellénistique et Romaine du Sanctuaire d'Aphrodite à Amathonte", *BCH* 111, 353-395.
- CHRISTENSEN, Aristeia Papanicolaou - JOHANSEN, Charlotte Friis (1971), Hama: Fouilles et Recherches De La Fondation Carlsberg 1931-1938, III.2: Les Poteries Hellénistiques et les Terres Sigillées Orientales, Copenhagen.
- CROWFOOT John Winter – CROWFOOT Grace Mary - KENYON, Kathleen M. (1957), *The Objects from Samaria. Samaria Sebaste III, Reports of the Work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935*, No. 3, London.
- DIEDERICHS, Catherine (1980), *Salamine de Chypre IX: Céramiques Hellénistiques, Romaines et Byzantines*, Paris.
- FIRAT, Nalan (2003), "Perge Konut Alanı Kullanım Keramiği", *Varia Anatolica XV; Les Céramiques En Anatolie Aux Epoques Hellenistique et Romane*, (ed. C. Abadie-Reynal), Paris: 91-95.
- GEBARA, Chérine (1982), "Remarques sur la sigillée orientale d'après les fouilles de Khan Khaldé (Heldua)", *Archéologie au Levant: Recueil à la mémoire de Roger Saidah*, Lyon and Paris: 409-417.
- GUNNEWEG, Jan – PERLMAN, Isadore – YELLIN, Joseph (1983) "The Provenience, Typology and Chronology of Eastern Terra Sigillata", *QEDM* 17, Jerusalem.
- HANSEN, Sanne Lind (2003), "The Roman and Late Roman Fine Wares from the Danish Excavations of a late Roman Villa in Halikarnassos", *Varia Anatolica XV; Les Céramiques En Anatolie Aux Epoques Hellenistique et Romane*, (ed. C. Abadie-Reynal), Paris: 197-200.
- HAYES, John W. (1973), "Roman Pottery from the South Stoa at Corinth", *Hesperia* 42, 416-470.
- HAYES, John W. (1985), "Sigillate Orientali", *EAA, Atlante II, Atlante delle Forme Ceramiche II: Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo (Tarda Ellenismo e Primo Imperio)*, *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Rome: 1-96.
- HAYES, John W. (1991), *Paphos III; The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia.
- HAYES, John W. (1994), "Other Finewares", *Excavations at Sabratha 1948-1951, Vol. II, The Finds, Society for Libyan Studies Monograph*, No. 3, (ed. M. Fulford – R. Tomber), London: 119-144.
- HELLSTROM, Pontus (1965), *Labraunda II.1: Pottery of Classical and Later Date; Terracotta Lamps and Glass*, Lund.
- JOHNSON, B.L. (1988), *The Pottery, Excavations at Jalame. Site of A Glass Factory in Late Roman Palestine*, (ed. G.D. Weinberg), Colombia.
- JONES, F.F. (1950), "The Pottery", *Excavations at Gözlı Kule, Tarsus*, Vol. I, (ed. Hetty Goldman), Princeton, 149-296.
- KENRICK, Philip M. (1985), *The Fine Pottery, Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, Vol. III, Part 1, (Supplements to *Libya Antiqua* 5), Tripoli.
- LAPP, Paul W. (1961), *Palestinian Ceramic Chronology 200 BC - AD 70*, New Haven.
- MITSOPOULOU-LEON, V. (1972-1975), "Keramik aus Basilika und Prytaneion – ein Überblick", *JOAI (Öjh)* 50, Beiblatt, 495-524.
- NEURU, Lucinda – SOREN, David (1987), *Significant Pottery and Lamps from the Temple, The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion*, (ed. D. Soren), Cyprus.
- RILEY, John A. (1991), "The Pottery, Survey of the Abu Shaar-Nile Road", *AJA* 95, (ed. S.E. Sidebotham, R.E. Zitterkopf, J.A. Riley), 600-619.
- ROBINSON, Henry S. (1959), *The Athenian Agora V, Pottery of the Roman Period*, Princeton.
- SLANE, Kathleen Warner (1986), "Two Deposits from the Early Roman Cellar Building, Corinth", *Hesperia* 55, 271-318
- SLANE, Kathleen Warner (1990), *Corinth XVIII 2: The Sanctuary of Demeter and Kore: the Roman Pottery and Lamps*, Princeton.
- SLANE, Kathleen Warner (1997), *Tel Anafa II-i, The Hellenistic and Roman Pottery, The Fine Wares*, (ed. S.C. Herbert), Ann Arbor.
- TEKOCAK, Mehmet (2006), *Kelenderis Roma Çağı Seramiği*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi).

- TEKOCAK, Mehmet (2007), "Kelenderis Aşağı Şehir Sondajında Bulunan Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları", *İDOL*, Sayı: 33, Ankara, 16-25.
- TEKOCAK, Mehmet (2009), "African and Cypriot Red Slip Wares from Kelenderis", *Proceedings of the XII. Symposium on Mediterranean Archaeology - SOMA 2008*, (ed. H. Öniz), Famagusta, North Cyprus, 5-8, March 2008, BAR International Series, Oxford, 132-142.
- TEKOCAK, Mehmet (2010), "The Cooking Wares from Kelenderis", *LRCW 3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean*, (ed. S. Menchelli, S. Santaro and et all.), Volume II, BAR International Series, Oxford, 827-837.
- TEKOCAK, Mehmet (2013), "Late Roman C (Phocean Red Slip) Ware from the Lower City Sondage in Kelenderis", *Proceedings of 12th Symposium on Mediterranean Archaeology - SOMA 2010*, (eds. Y. Morozova, H. Öniz), Taras Shevchenko National University of Kiev, Kiev, Ukraine, 23-25 April 2010, BAR International Series, Oxford, 161-169.
- VANDERHOEVEN, Michel (1989), *Fouilles d'Apamée de Syrie IX.1: Les Terres Sigillées (1966-1972)*, Bruxelles.
- VESSBERG, Olof – WESTHOLM, Alfred (1956), *The Swedish Cyprus Expedition IV, 3: The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Stockholm.
- WAAGÉ, FrederickO. (1948), *Antioch on-the-Orontes IV, 1, Ceramics and Islamic Coins*, Princeton, 1-60.
- WILLIAMS, Caroline (1989), *Anemurium. The Roman and Early Byzantine Pottery*, Wetteren.
- YILDIZ, Volkan (2006), *Tarsus Cumhuriyet Alanı Kazılarında Bulunan Doğu Sigillatları A Grubu Seramikleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- YILDIZ, Volkan (2012), "Tarsus Cumhuriyet Alanı Kazılarında Bulunan Doğu Sigillatları A Grubu Seramikleri", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması, AKMED*, 521- 539.
- ZAHN, R. (1904). "Thongeschirr. Scherbenvon Sigillatagefässen", *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895–1898*, (eds. Theodor Wiegand & Hans Schrader), Berlin, 430–449.
- ZOROĞLU, K. Levent (1986), "Samsat'da Bulunan Doğu Sigillatları, İlk Rapor", *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Konya, 61-100.
- ZOROĞLU, K. Levent (1991), "Kelenderis 1989 Yılı Kazısı", *XII. KST-II*, Ankara, 301-322.
- ZOROĞLU, K. Levent (1992), "Kelenderis 1990 Yılı Kazısı", *XIII. KST-II*, Ankara, 241-254.
- ZOROĞLU, K. Levent (1993), "Kelenderis 1991 Yılı Kazısı", *XIV. KST-II*, Ankara, 165-180.
- ZOROĞLU, K. Levent (1994), *Kelenderis I. Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular*, Ankara.
- ZOROĞLU, K. Levent (1995), "Kelenderis 1992 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *XV. KST-II*, Ankara, 189-209.

5. EKLER

5.1. Katalog

1 Levha 1	K.92 2AB 42 / Tabak (K.Form 1a). Kenar-gövde parçası				
	Y: -	G: 4,4 cm	Aç: 22 cm	Kç: -	Dk: 0,4 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 7/4) kil. Kalın, parlak (2.5 YR 3/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1.yüzyıl.		
Benzeri	:	Slane 1997: lev. 9, FW 91.			

2 Levha 1	K.92 2AM 77 / Tabak (K.Form 1b). Kenar-gövde parçası				
	Y: -	G: 6,1 cm	Aç: 3,1 cm	Kç: -	Dk: 0,8 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 7/4) kil. Kalın, sabunumsu, hafif parlak, yer yer ton farklılığı ve akmalar olan (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1.yüzyıl.		
Benzeri	:	Slane 1997: lev. 6, FW 61.			

3 Levha 1	K.92 2.76 250 / Tabak (K.Form 1b). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,9 cm	G: 8,1 cm	Aç: 22 cm	Kç: 0,9 cm	Dk: -
	Katkısız, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/3) kil. Mat sabunumsu (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1.yüzyıl.		
Benzeri	:	Slane 1997: lev. 6, FW 61.			

4 Levha 1	K.92 2AG 49 / Tabak (K.Form 1b). Kenar parçası				
	Y: 2,3 cm	G: 4,5 cm	Aç: 32 cm	Kç: -	Dk: 0,7 cm
	Katkısız, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/3) kil. Mat, yer yer dökülmüş (10 R4/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1.yüzyıl.		
Benzeri	:	Slane 1997: lev. 6, FW 61.			

5 Levha 1	K.92 2.72 / Tabak (K.Form 1c). Kenar parçası				
	Y: 2,5 cm	G: 4,5 cm	Aç: 22 cm	Kç:	Dk: 0,7 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/3) kil. Mat, Sabunumsu (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1.yüzyıl.		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev. 26, 1.29.			

6 Levha 1	K.92 AE 1 / Tabak (K.Form 1d). Kaide parçası				
	Y: 2 cm	G: 46 cm	Aç: -	Kç: 8,4 cm	Dk: 11 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (5 YR 7/8) kil. Mat, sabunumsu, yer yer dökülmeler olan (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1.yüzyıl.		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev. 27, 1.27.			

7 Levha 1	K.92 2AN 52 / Tabak (K.Form 1e). Kaide-gövde parçası				
	Y: 2,3 cm	G: 4,6 cm	Aç: -	Kç: 16 cm	Dk: 0,8 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 7/6) kil. Mat, sabunumsu (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	: MÖ. 1 – MS. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Christensen – Johansen 1971: lev. 27, 1.32.				

8 Levha 1	K.92 1AO 276 / Tabak (K.Form 2). Kenar-gövde parçası				
	Y: -	G: 8,2 cm	Aç: 22 cm	Kç: -	Dk: 0,7 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 7/4) kil. Mat, sabunumsu (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	: -			
Benzeri	: Hayes 1985: lev. 1, 11.				

9 Levha 2	K.92 2AN 54 / Tabak (K.Form 2). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,9 cm	G: 3,6 cm	Aç: 20 cm	Kç: -	Dk: 0,7 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/3) kil. Parlak, mikalı, yer yer dökülmeler olan (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	: -			
Benzeri	: Hayes 1985: lev. 1, 11.				

10 Levha 2	K.92 5AL 144 / Tabak/Kase (K.Form 3). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,7 cm	G: 4,7 cm	Aç: 23 cm	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/4) kil. Mat sabunumsu, yer yer ton farklılığı bulunan (2.5 YR 6/8) astar.				
	Tarihi	: -			
Benzeri	: Hayes 1985: lev. 6, 21.				

11 Levha 2	K.92 3AN 96 / Tabak/Kase (K.Form 3). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,1 cm	G: 9 cm	Aç: 24 cm	Kç: -	Dk: 0,4 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 7/4) kil. Mat, açık kırmızıdan, kırmızıya değişen renklerde (2.5 YR 6/8) astar.				
	Tarihi	: -			
Benzeri	: Hayes 1985: lev. 6, 21.				

12 Levha 2	K.90 AN 96 / Tabak (K.Form 4a). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,8 cm	G: 3,6 cm	Aç: 20 cm	Kç: -	Dk: 0,5 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 6/6) kil. Sabunumsu (10 R 5/8) astar.				
	Tarihi	: MS. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Hayes 1985: lev. 5, 7.				

13 Levha 2	K.92 Kuyu 1AY 34 / Tabak (K.Form 4b). Gövde parçası				
	Y: 11 cm	G: 12 cm	Aç: -	Kç: -	Dk: 0,7 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 8/4) kil. Mat, portakal kırmızısından kahverengimsi kırmızıya dek değişen tonlarda (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	:	-		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev. 40, 14.12a.			

14 Levha 2	K.92 3AG 54 / Tabak (K.Form 4c). Kaide parçası				
	Y: 4 cm	G: 12,4 cm	Aç: -	Kç: 14 cm	Dk: 0,8 cm
	Katsız, gözeneksiz, sıkı (5 YR 7/6) kil. Mat, gümüş mikalı, sabunumsu (10 R 5/8) astar.				
	Tarihi	:	-		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev.40,14.20 ; Hayes 1985: lev.5,12 ; Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: lev. 79, 20.			

15 Levha 2	K.92 3AR 514 / Tabak (K.Form 4c). Kaide-gövde parçası				
	Y: 4 cm	G: 12,8 cm	Aç: -	Kç: 11 cm	Dk: 0,6 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 7/6) kil. Mat, mikalı (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	:	-		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev.40,14.20 ; Hayes 1985: lev.5,12 ; Crowfoot – Crowfoot vd. 1957:lev. 79, 20.			

16 Levha 2	K.92 2AM 189 / Tabak (K.Form 4c). Kaide parçası				
	Y: 2 cm	G: 12,8 cm	Aç: -	Kç: -	Dk: 1 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 6/4) kil. Mat, hafif sabunumsu (2.5 YR 4/6) astar. Tondada baskı rulet süsü.				
	Tarihi	:	-		
Benzeri	:	Hayes 1985: lev. 5, 12.			

17 Levha 2	K.92 Kuyu 1AY 35 / Kase (K.Form 5).				
	Y: 3,3 cm	G: 6,1 cm	Aç: 6 cm	Kç: -	Dk: 0,5 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 7/6) kil. Mat sabunumsu, yer yer akmalar, dışta kahverengimsi kırmızı ton farklılığı (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1. yüzyıl.		
Benzeri	:	Hayes 1985: lev. 2, 11.			

18 Levha 3	K.92 1AP 72 / Kase (K.Form 6a). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,8 cm	G: 2,5 cm	Aç: 14 cm	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/4) kil. Mat, sabunumsu, kırmızimsi kahverengi (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. 1 – MS. 1. yüzyıl.		
Benzeri	:	Slane 1997: lev.19, FW 194.			

19 Levha 3	K.90 AV 95 / Kase (K.Form 6b). Kaide-gövde parçası				
	Y: 3 cm	G: 6,7 cm	Aç: 7 cm	Kç: -	Dk: 0,5 cm
	Az mikalı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 4/4) kil. Mat, uygulamadan kaynaklanan ton ve renk farklılığı (10 R 4/6) astar.				
	Tarihi	: MÖ. 1 – MS. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Slane 1997: lev.20, FW 206.				

20 Levha 3	K.92 2AM 61 / Kase (K.Form 6c). Kaide-gövde parçası				
	Y: 3,8 cm	G: 7 cm	Aç: -	Kç: 8 cm	Dk: 0,8 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (2.5 YR 8/3) kil. Mat, sabunumsu, yer yer dökülme (2.5 YR 4/8) astar.				
	Tarihi	: MÖ. 1 – MS. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Christensen – Johansen 1971: lev. 45, 16.8.				

21 Levha 3	K.92 2AN 91 / Kase (K.Form 7). Kaide parçası.				
	Y: 2 cm	G: 5,2 cm	Aç: -	Kç: 7 cm	Dk: 0,4 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (5 YR 6/6) kil. Mat, ince ve yer yer dökülmeler (2.5 YR 6/8) astar. Kaide altında yivler.				
	Tarihi	: MÖ. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Christensen – Johansen 1971: lev. 45, 17.7.				

22 Levha 3	K.90 AV 181 / Kase (K.Form 8). Dip parçası.				
	Y: 2,3 cm	G: 5,7 cm	Aç: -	Kç: -	Dk: 0,6 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (5 YR 7/6) kil. Mat, yer yer dökülmeler, portakal kırmızından kahverengimsi kırmızıya değişen tonlarda (2.5 YR 5/8) astar.				
	Tarihi	: MÖ. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Christensen – Johansen 1971: lev. 46,19.2.				

23 Levha 3	K.92 3AR / Kase (K.Form 8). Kenar-gövde parçası.				
	Y: 3,3 cm	G: 2,7 cm	Aç: -	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Gözeneksiz, sıkı (5 YR 7/6) kil. Portakal kırmızından kahverengimsi kırmızıya kadar değişen tonlarda (2.5 YR 5/8) astar.				
	Tarihi	: MÖ. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Christensen – Johansen 1971: lev. 46,19.2.				

24 Levha 3	K.92 4AM 279 / Fincan (K.Form 9). Kenar-gövde parçası				
	Y: 2,7 cm	G: 5,3 cm	Aç: 9 cm	Kç: -	Dk: 0,5 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (5 YR 6/6) kil. Mat, yer yer dökülmeler (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	: MÖ. 1. yüzyıl.			
Benzeri	: Christensen – Johansen 1971: lev. 64, 21.6.				

25 Levha 3	K.92 2AY 143 / Fincan (K.Form 10). Kaide-gövde parçası.				
	Y: 1,1 cm	G: 3, cm	Aç: -	Kç: 3,3 cm	Dk: 0,4 cm
	Kalker, az ince tanecikli kum, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 8/4) kil. Mat koyuluk ve açıklıklar (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	:	MÖ. geç 1 – MS. 1. yüzyılın ortası		
Benzeri	:	Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: lev .81,15.			

26 Levha 3	K.92 1AO 19 / Fincan (K.Form 11a). Kenar-gövde parçası				
	Y: 5 cm	G: 4,2 cm	Aç: 24 cm	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/3) kil. Mat, sabunumsu, yer yer koyuluk ve açıklıklar oluşmuş (10 R 4/8)				
	Tarihi	:	-		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev.69, 24.8; Hayes 1985: lev. 6,16.			

27 Levha 3	K.92 1AP 124 / Fincan (K. Form 11b). Kenar-gövde parçası.				
	Y: 3 cm	G: 4,2 cm	Aç: 17 cm	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Mika katkılı, az miktarda siyah kum, gözeneksiz, sıkı (5 YR 7/6) kil. Mat, sabunumsu (10 R 5/8) astar.				
	Tarihi	:	MS. 1-2. yüzyıl.		
Benzeri	:	Christensen – Johansen 1971: lev. 69, 24.2; Crowfoot – Crowfoot vd.1957: lev. 81,24.			

28 Levha 3	K.92 Kuyu 1AY 48 / Fincan (K.Form 11c). Kaide-gövde parçası				
	Y: 3,3 cm	G: 7,5 cm	Aç: -	Kç: 5,5 cm	Dk: 0,4 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 4/8) kil. Mat, sabunumsu, mika katkılı (2.5 YR 4/8) astar. İçte çark izi.				
	Tarihi	:	MS. 1-2. yüzyıl.		
Benzeri	:	Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: lev. 81, 24; Hama, lev. 69, 58b.			

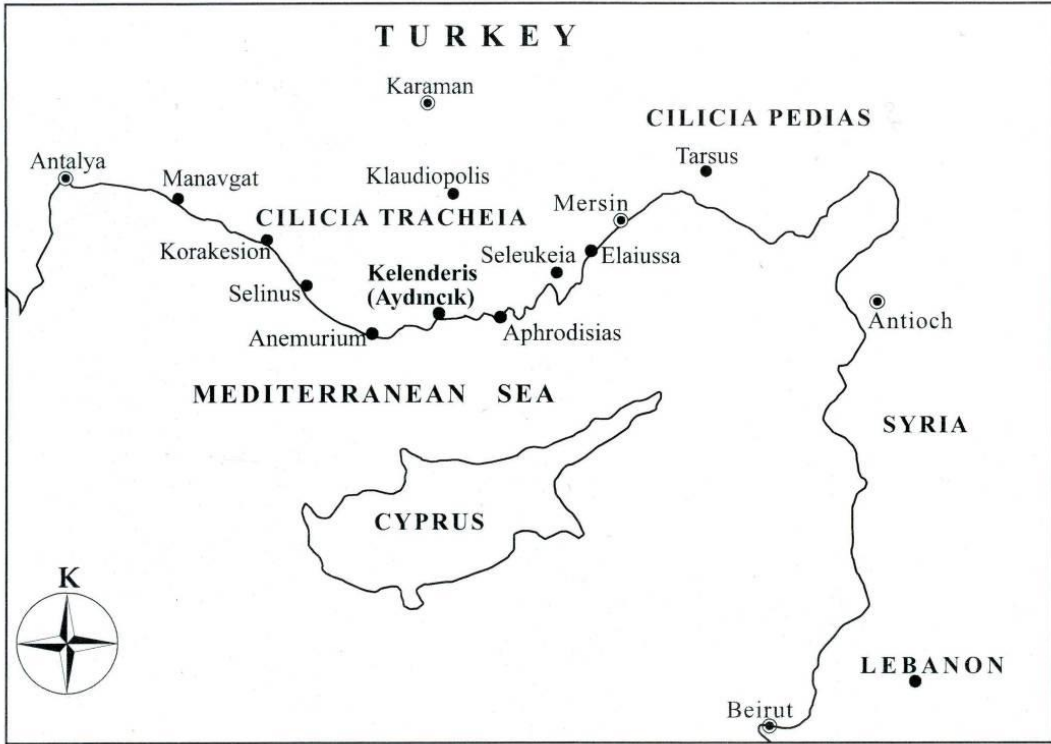
29 Levha 3	K.92 AN 85 / Fincan (K.Form 11d). Kaide parçası.				
	Y: 4,1 cm	G: 7,8 cm	Aç: -	Kç: 9 cm	Dk: 0,3 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 8/4) kil. Mat, yer yer dökülmeler (10 R 6/8) astar.				
	Tarihi	:	MS. 1-2. yüzyıl		
Benzeri	:	Crowfoot – Crowfoot vd. 1957: lev. 81,24.			

30 Levha 3	K.92 1AD 12 / Kase (K.Form 12a). Kenar-gövde parçası				
	Y: -	G: 7,3 cm	Aç: -	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Az mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 7/4) kil. Mat, sabunumsu, yer yer açıklı-koyulu ton farklılığı (2.5 YR 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MS. 1-2. yüzyıl		
Benzeri	:	Hayes 1985: lev. 6, 20.			

31 Levha 3	K.92 1AD 13 / Kase (K.Form 12a). Kenar-gövde parçası				
	Y: -	G: 7,3 cm	Aç: -	Kç: -	Dk: 0,3 cm
	Az mikalı, gözeneksiz, sıkı (10 YR 7/4) kil. Mat, sabunumsu, yer yer açıkli- koyulu tonda (2.5 YR 4/6) astar.				
	Tarihi	:	MS. 1-2. yüzyıl		
Benzeri	:	Hayes 1985: lev. 6, 20.			

32 Levha 3	K.92 Kuyu 1AY 40 / Kase (K.Form 12b). Kenar-gövde parçası				
	Y: 1,7 cm	G: 4,6 cm	Aç: -	Kç: 3,5 cm	Dk: 0,4 cm
	Mika katkılı, gözeneksiz, sıkı (7.5 YR 8/4) kil. Mat, sabunumsu, yer yer açıkli-koyulu tonda (10 R 4/8) astar.				
	Tarihi	:	MS. 1-2. yüzyıl		
Benzeri	:	Hayes 1985: lev. 6, 19.			

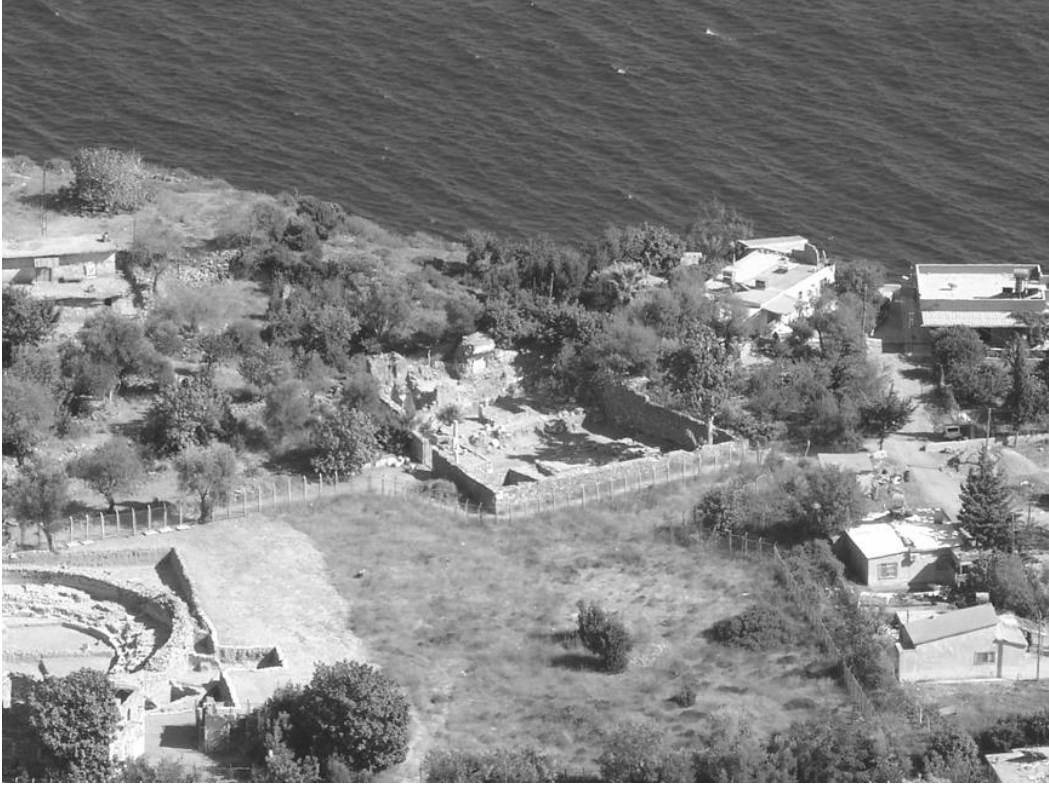
5.2. Harita ve Resimler

Harita 1: Kilikya Bölgesi ve Kelenderis'in Yeri

Resim 1: Kelenderis Aşağı Şehir ve Akropol Genel Görünümü

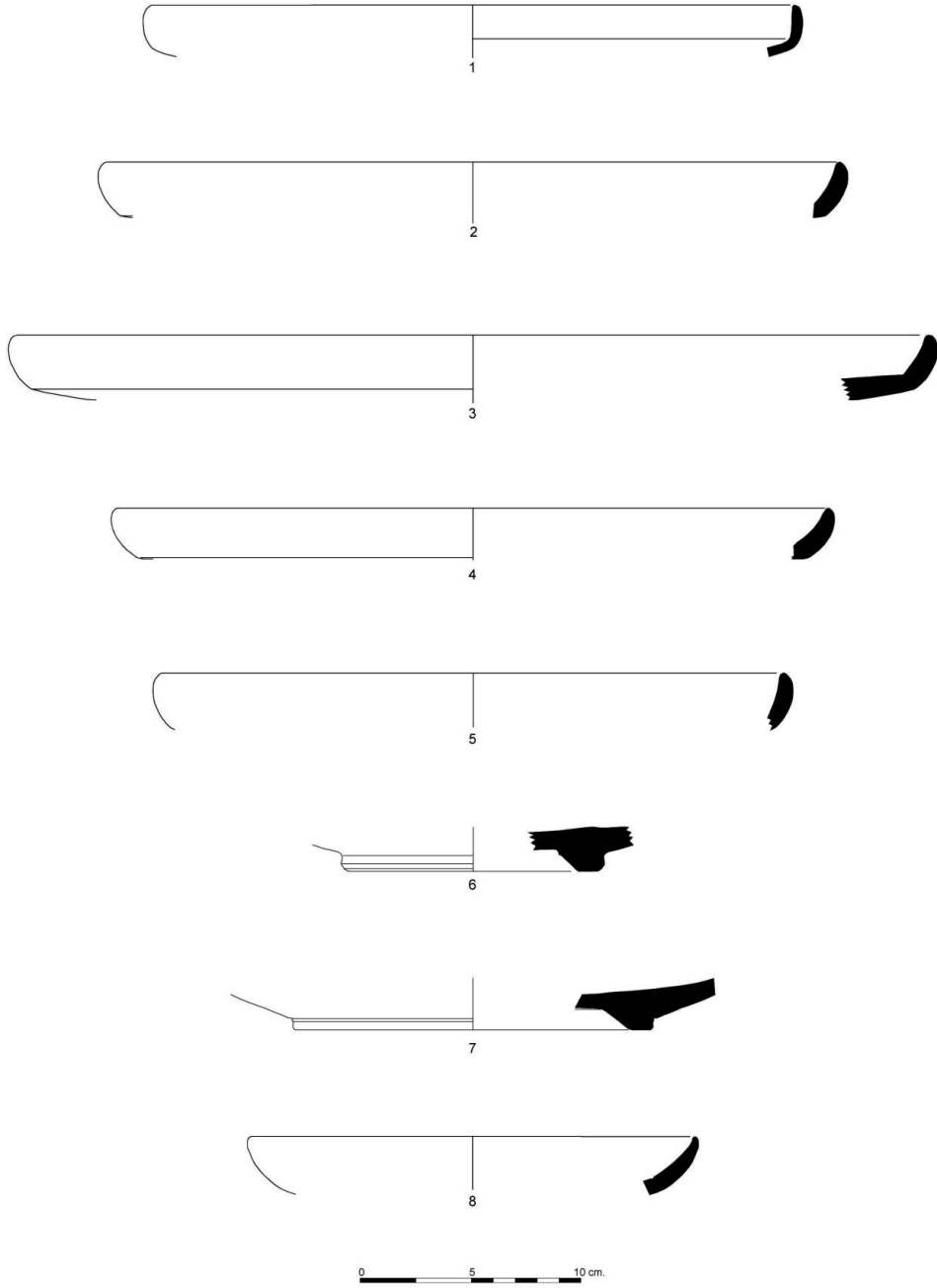

Resim 2: Kelenderis Aşağı Şehir Sondajı Genel Görünümü

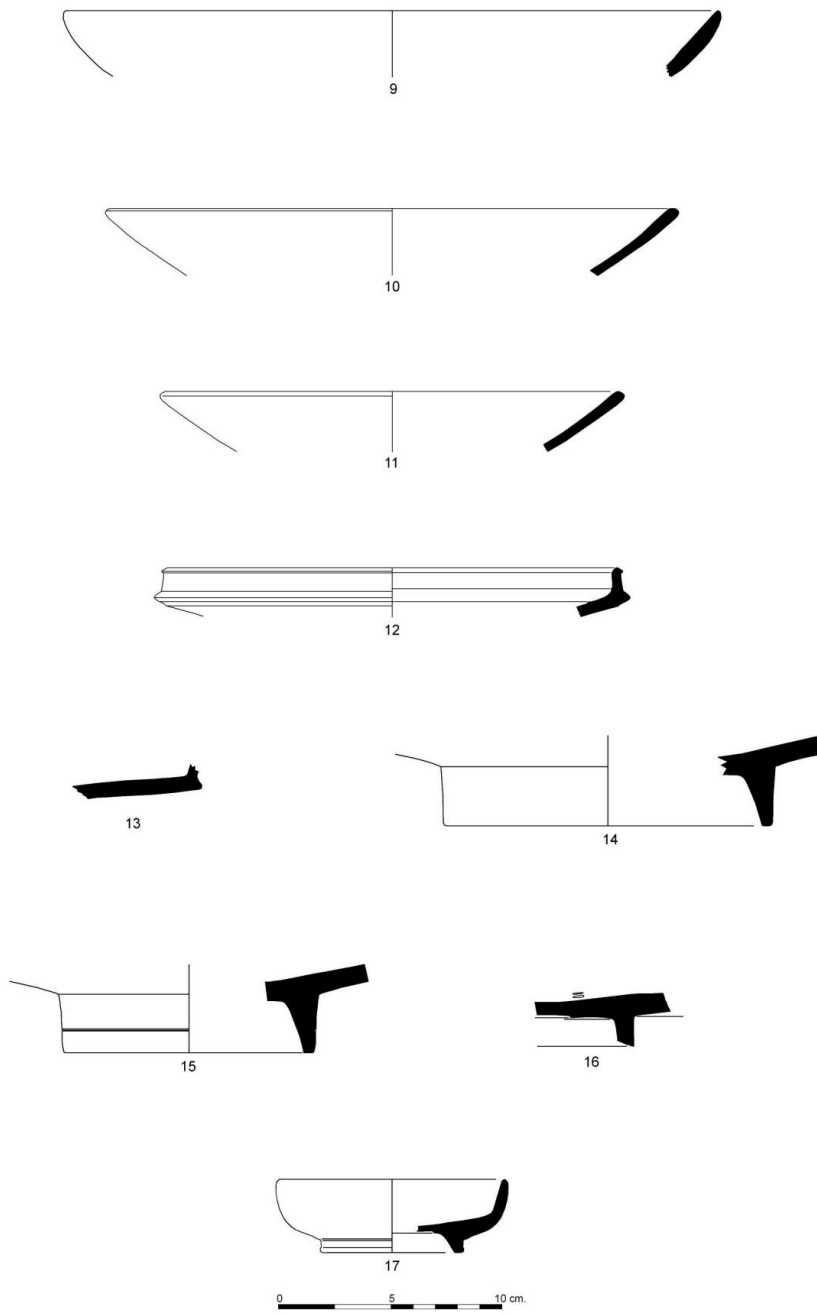

Resim 3: Kelenderis Aşağı Şehir Sondajı Detay Görünümü

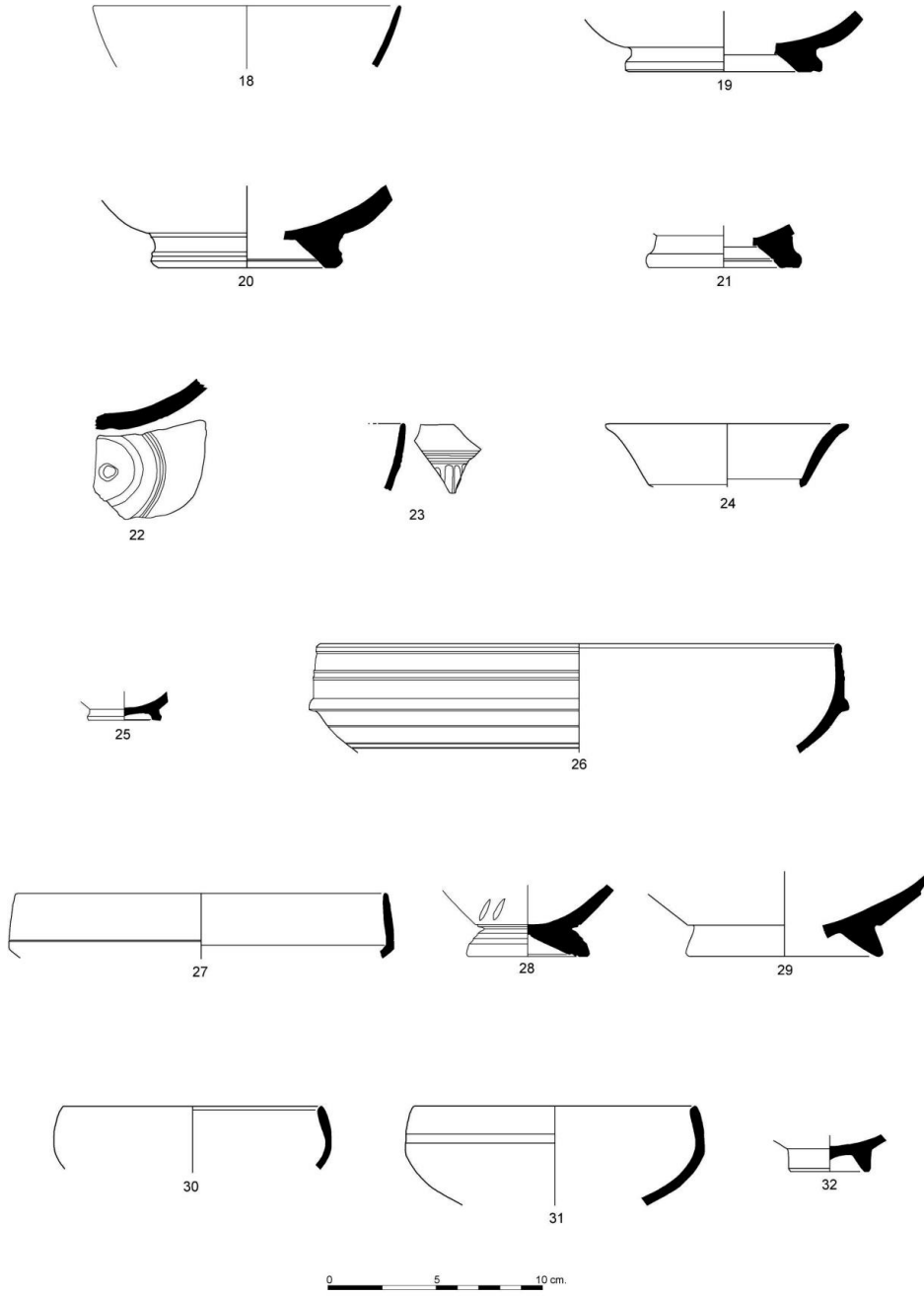
Levha 1

Levha 2

Levha 3

BALKAN SAVAŞLARINDA AMERİKAN KIZILHAÇ (SALİB-İ AHMER) TEŞKİLATI'NIN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ FAALİYETLERİ

THE ACTIVITIES OF AMERICAN RED CROSS (SALIB-I AHMER) ORGANIZATION IN OTTOMAN STATE DURING BALKAN WARS

Cemal SEZER*

Öz

Balkan Savaşları; Osmanlı Devleti ile Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ittifakı arasında 1912-1913 yılları arasında gerçekleşmiştir. Balkan Savaşlarının Osmanlı Devleti açısından çok ağır sonuçları olmuştur. Bunlar içerisinde en önemlisi Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığının ortadan kalkması, bunun yanı sıra mezâlîme uğramak istemeyen yüzbinlerce Müslüman ahalinin İstanbul ve Anadolu'ya göç etmesidir. Balkan Savaşları sırasında Osmanlı askerlerine ve muhacirlere yardım faaliyetlerinde bulunan yerli ve yabancı birçok cemiyet içerisinde Amerikan Kızılhaç Teşkilatı faaliyetleriyle dikkati çekmektedir. Bu çalışmada; Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın Osmanlı askerlerine ve özellikle muhacirlere yönelik gerçekleştirdiği faaliyetler incelenmiştir. Teşkilatın yaptığı yardımlar yiyecek, giyecek, yakacak, barınma, istihdam ve sağlık alanlarında olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti, Amerikan Kızılhaç Teşkilatı, muhacir.

Abstract

Balkan Wars took place during the alliance of Ottoman State with Bulgaria, Greece, Serbia and Montenegro between the years of 1912-1913. Balkan Wars resulted in quite heavy consequences in terms of Ottoman State. The most important of these is the extermination of the Ottoman State's existence in Balkans and emigration of hundreds of thousands of Muslim population that do not want to suffer atrocities into İstanbul and Anatolia. During Balkan Wars, among many foreign and domestic associations conducting aid activities for Ottoman soldiers and emigrants, American Red Cross Organization attracts attention. In this study, the activities of American Red Cross Organization for Ottoman soldiers and especially for emigrants. The areas the organization helped to improve were food, clothing, fuel, accommodation, employment and health."

Keywords

Balkan Wars, Ottoman State, American Red Cross Organization, emigrant.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cemalsezer61@gmail.com

GİRİŞ

1912-1913 Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti birçok Balkan devletleriyle mücadele etmiştir¹. Çok ağır kayıplar veren devlet, yüzyıllar boyunca yaşamış olduğu yerleri terk etmek zorunda kalmıştır. Savaş sırasında başta yaralı ve hasta askerlerin bakımını sağlamak üzere Hilâl-i Ahmer Cemiyeti faaliyet gösterdiği gibi yurt dışından Salib-i Ahmer cemiyetleri yani Kızılhaç teşkilatları da yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Çalışmada; Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın Balkan Savaşları sırasında gerçekleştirdiği yardım faaliyetleri incelenmiştir. Ama Amerikan Kızılhaç Teşkilatı üyelerinin aynı zamanda birer misyoner olduğu da göz ardı edilmemiştir. Fakat bu çalışma içerisinde onların misyoner faaliyetlerine değinilmemiştir. Zaten Amerikan Kızılhaç yetkilileri de yardım faaliyetlerinin önemli bir boyutunu oluşturan muhacirlerin içinde buldukları kötü koşulların misyoner faaliyetlerini engellediğini ve bunu yapmanın da iyi bir fikir olmadığını düşünmüşlerdir². Yalnız elverişli bir durum olsa misyonerlik faaliyetlerinden geri kalmayacakları da bir gerçektir. Amerikan misyonerlerinin Osmanlı tebaası olan Bulgar, Ermeni gibi azınlıklar üzerinde yürüttüğü faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin dağılmasında etkin bir rol oynadığını da ifade etmek gerekir³.

1859 yılında Fransa-İtalya ittifakına karşılık Avusturya ile Solferino'da gerçekleşen savaşı bizzat yerinde gören İsviçreli Jean Henry Dunant, "*Bir Solferino Hatırası*" adlı eserinde gördüklerini aktarmıştır. Dunant, savaşın kanlı boyutunun yanı sıra gezici seyyar sağlık hizmeti veren doktorların yetersizliğini de izlemiştir. Gördükleri karşısında dehşete düşen Dunant'ın kendisi ayırım yapmaksızın gönüllü olarak yardım etmeye kalkıştığı gibi kadın ve kızları da yardıma çağırmıştır. Fakat onlar eğitimsiz ve tecrübesiz olduklarından gerekli yardım savaş meydanında sağlanamamıştır. Hâlbuki uluslararası düzeyde kurulacak teşkilatlarla yaralı ve hasta askerlere yardım edilebilirdi. Böylece saatlerce hatta günlerce kalıp, kötü kokular saçan, üstlerinde sinekler uçuşan cesetler olmazdı. Bu şekilde insanlık değerine yakışmayan

¹ Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın ittifakıyla Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle I. Balkan Savaşı başlamış, Mayıs 1913 sonunda imzalanan Londra Antlaşması ile sona ermiştir. Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan I. Balkan Savaşıyla Edirne elden çıkmış, Arnavutluk bağımsızlığını sağlamıştır. Fakat Balkan devletlerinin aralarında yaşadıkları çıkar çatışması II. Balkan Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştur. II. Balkan Savaşı 29-30 Haziran 1913 tarihinde Bulgaristan'ın Sırbistan-Yunanistan ittifakına saldırmasıyla çıkmıştır. Balkan Savaşlarının ilkinde yer almayan Romanya ikincisinde Bulgaristan'a karşı hareket etmiştir. Osmanlı Devleti Balkan devletlerinin içinde buldukları durumdan yararlanarak Edirne'yi Bulgarlardan 20 Temmuz 1913 tarihinde geri almıştır. II. Balkan Savaşı'nın sonucunda Balkan devletleri arasında 10 Ağustos 1913 tarihinde Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti ise Bulgaristan'la İstanbul, Yunanistan'la Atina ve Sırbistan ile İstanbul anlaşmalarını imzalamıştır. Bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara, 2003, s. 667-695; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarihi [1789-2010]*, İstanbul 2010, s. 494-535; Oral Sander, *Siyasi Tarihi, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 2000, s. 289-290.

² *The Orient*, Vol. IV/ No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3.

³ Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ne etkileri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara 2000; Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu'ndan Ayrı Basım*, Ankara 1992, s. 65-73; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1990; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Yıl: XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 1-12; Ömer Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (12-16 Eylül 1994)*, C. III, Ankara 1999, s. 1097-1109; Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, Minneapolis 1971; *The Armenian Genocide, News Accounts From the American Press: 1915-1922*, A Book by Richard Diron Kloain, Heritage Publishing, California (Tarihsiz); İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005; Özgür Yıldız, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı (Türkiye'de Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri)*, İstanbul 2009.

davranışlardan kaçınılabilirdi. Dunant'ın eserinde getirdiği öneri, “ Yaralı ve hasta askerlerin milliyet farkı gözetilmeden yetiştirilmiş sağlık personeli tarafından tedavisi, tedavi merkezlerinin uluslararası anlaşmalar güvencesinde saldırılardan uzak tutulması, savaşanlara insani gereksinimler ve yardım sağlanmasını⁴” kapsıyordu. Dunant'ın getirdiği öneriler Avrupa'daki birçok yönetici tarafından benimsenmiştir⁵. Yalnız Dunant'ın önerisinden önce savaş alanlarında gönüllü olarak hizmet eden tarafsız sağlık görevlilerinin olduğunu belirtmek gerekir. Örnek olarak; 1853-1856 Kırım Harbi sırasında Üsküdar'da yaralı askerlere bakan Florance Nightingale verilebilir⁶.

Henry Dunant'ın önerilerini tartışmak üzere Dunant'ın kendisi, “Cenevre Cemiyet-i Hayriyye” Başkanı Gustave Moynier, İsviçre Genelkurmay Başkanı ve iki doktorun girişimleriyle Ekim 1863 tarihinde Cenevre'de devam eden toplantıya 26-29 Ekim 1863 tarihleri arasında Avrupa'dan 16 devlet temsilci gönderdi. Bu toplantıda alınan kararları resmi bir hale getirmek amacıyla 8 Ağustos 1864'te Cenevre'de yeniden bir kongre toplandı. Bu kongre sonucunda 22 Ağustos'ta Cenevre Sözleşmesi imzalandı. Sözleşme metninde; “Muharip devletlerin kuracakları can kurtarma teşkilatı, hastaneler, sağlık personeli ve gönüllü hemşirelerin durumlarıyla ilgili” hususlar yer almıştır⁷. Ayrıca kurulacak olan teşkilatların ortak bayrağı olarak beyaz üzerine Kızılhaç işareti kabul edilmiştir⁸. Bunun yanı sıra Cenevre Sözleşmesine imza atmayan ülkelere bir yıllık süre tanınmış, Osmanlı Devleti de 5 Temmuz 1865 tarihinde sözleşmeyi onaylamıştır⁹. Cenevre Sözleşmesini imzalayan ülkeler daha sonra ulusal düzeyde yardım teşkilatlarını kurdular¹⁰. Bunlardan Amerikan Kızılhaç Teşkilatı da Amerika'daki Kuzey-Güney Savaşı'nda yaralı askerlerin tedavi edilmesinde çalışan Clara Barton¹¹ tarafından kurulmuştur¹².

1867'de Paris'te toplanan ilk Kızılhaç Kongresinde, Osmanlı Devleti'ni Doktor Abdullah Bey temsil etmiştir. Paris'teki konferansın ardından Doktor Abdullah Bey'in girişimleriyle Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın desteğiyle Kırmızı Doktor Aziz Bey'in de çalışmalarıyla “Mecruhîn ve Marda-yı Askeriyeye İmdat ve Muâvenet Cemiyeti” Tıbbiye Nazırı Marko Paşa'nın başkanlığında 1868 yılında kurulmuştur. Fakat Doktor Abdullah Bey'in vefatıyla faaliyet yürütemeyen cemiyet, 1874'te dağılmıştır. Daha sonra 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında yaralı ve hasta Osmanlı askerlerini tedavi etmek amacıyla yeniden teşkilatlanmış, 14 Nisan 1877 tarihinde “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti” adıyla kurularak, yardım faaliyetlerine başlamıştır¹³.

1- Yaralı ve Hasta Osmanlı Askerlerine Yönelik Faaliyetler

Balkan Savaşlarının başlamasıyla İstanbul'a gelen yaralı ve hasta asker sayısındaki artışla mevcut sağlık kurumlarının yetersiz kalması üzerine Hilâl-i Ahmer cemiyetlerinin yanı sıra yabancı Kızılhaç teşkilatları da sağlık heyetleriyle yardım faaliyetlerinde bulunmuştur¹⁴.

⁴ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. I, Ankara 2000, s. 8.

⁵ Gös. Yer.

⁶ Akgün-Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den...*, C. I, s. 7; *Türk Kızılay Derneği 73 yıllık hayatı 1877-1949*, Ankara 1950, s. 6.

⁷ Mesut Çapa, *Kızılay [Hilâl-i Ahmer] Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.10.

⁸ Çapa, *Kızılay...*, s.10; Zuhâl Özeydin, “Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları”, *Türkler*, C. 13, Ankara 2002, s. 688.

⁹ Çapa, *Kızılay...*, s. 10.

¹⁰ Akgün-Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den...*, C. I, s. 10.

¹¹ Akgün-Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den...*, C. I, s. 7; *Türk Kızılay Derneği 73 yıllık...*, s. 6.

¹² *Türk Kızılay Derneği 73 yıllık...*, s. 6.

¹³ Akgün-Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den...*, C. I, s. 13-15, 22, 27; Çapa, *Kızılay...*, s. 11-12 ve dipnot 14.

¹⁴ Akgün-Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den...*, C. I, s. 109. Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ne ABD, Almanya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Belçika, Fransa, Hollanda, Romanya, İsveç, İsviçre, Rusya'dan Kızılhaç teşkilatları; İngiltere, Mısır, Hindistan ve Romanya Hilâl-i Ahmer cemiyetleri yardıma gelmiştir. Hindistan Hilâl-i Ahmer

Yanlarında sıhhi araç-gereçlerle gelen heyetler savaş alanlarına yakın yerlerde, olmayanların çoğu ise İstanbul'daki hastanelerde görev verilmiştir¹⁵. Bu sıhhi heyetlerin gerekli yerlerde görev yapmalarını Hilâl-i Ahmer Cemiyeti sağlamıştır¹⁶. Osmanlı Devleti'ne yardım amacıyla gelen Kızılhaç heyetlerine bir şükran göstergesi olarak Şehremaneti vasıtasıyla Tokatlıyan Oteli'nde 120 kişilik bir yemek tertip edilmiştir¹⁷.

2 Kasım 1912 tarihinde 2.000 kişilik kapasiteyle İstanbul'da açılan Taşkışla Hastanesinin bir kısmında yaralı ve hasta askerleri tedavi emek üzere bazı ülkelerin Kızılhaç teşkilatları faaliyet yürütmüştür. Bu teşkilatların içerisinde Amerikan Kızılhaçı da bulunuyordu¹⁸. Amerikan Heyeti, hastanede 6 Kasım tarihinde göreve başladı ve sorumluluğunda 112 yatak vardı. Hastanede 5 Mart 1913 tarihine kadar toplam 5.841 kişiye bakılmıştı. Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın tedavi ettiği yaralı ve hasta asker sayısı ise 1913 Şubat ayının sonunda 320 olup, bunlardan 4'ü şehit olmuştur¹⁹. Taşkışla Hastanesinde görev yapan Amerikan Kızılhaç Teşkilatı şu kişilerden meydana geliyordu:

- Başoperatör Dr. K. S. Ford
- Operatör Muavini Dr. A. Kazakus
- Operatör Muavini Dr. Valton
- Operatör Muavini Dr. Tahir Hüsnü Bey²⁰.

Bunların dışında Matmazel Jira, Matmazel İğneciyan, Mösyö Leander Romen, Elçilik Tercümanı stajyerlerinden Mösyö Jodelsan, Eczacı Mösyö Koney ve hastabakıcılar yer alıyordu. Ayrıca Dr. Dodd ve eşi, beş hastabakıcı kadın da Hilâl-i Ahmer Cemiyetine ait Vefa Hastanesinde görev yapıyordu²¹. Hastane, Vefa Lisesi'nin kapatılmasıyla 150 yataklı hale getirilmiş, her türlü araç-gereç ve malzemesi Hilâl-i Ahmer tarafından karşılanmasıyla 6 Kasım 1912 tarihinde açılmıştır. Bu tarihten mart ortasına kadar 246 yaralı ve 377 hasta olmak üzere toplam 523 kişi hastaneye giriş yapmıştır. Bunlardan 281'i iyileşmiş, yaralılarından 4'ü ve hastalardan 32'si şehit olmuş, 64'ünün ise tedavisi sürüyordu²².

2- Muhacirlere Yönelik Faaliyetler

Cemiyeti toplam üç heyetle görev yapmıştır. Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ise Hadımköy, Beylerbeyi, Ayastefanos, Maltepe, Yedikule ve Bahr-i Ahmer Hastane gemisinde faaliyet göstermiştir. Bkz. *Merhamet Güneşi Kızılay Le Soleil de la Compassion "Hilâl-i Ahmer 1912-1920"...*, Haz. Ahmet Tetik- Ertan Karapirler, Ed. Aydın Özgören, Ankara 2015, s. 16; Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Araştırma Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 1, Ankara 1990, s. 101-102. Osmanlı yetkilileri, görev yapan hem Hilâl-i Ahmer hem de Kızılhaç teşkilatlarını yakından takip etmiştir. Bu amaçla Hilâl-i Ahmer ve Kızılhaç teşkilatlarının nerelerde kurulduğunu, kurulan seyyar ve sabit hastanelerin kapasitelerinin ne kadar olduğunu Karargah-ı Umûmî Sahra-yı Sıhhiye Müfettişi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden 1 Mart 1913 tarihli yazıyla istemiştir. Bkz. KA, nr. 108/10. Bunun yanı sıra Kızılhaç teşkilatlarının yanlarında getirecekleri tıbbi aletlerin gümrük vergisinden muaf olma hususu Meclis-i Vükela'da 9 Kasım 1912 tarihinde görüşülmüş, sonuç olarak yardım teşkilatlarının geçici kanun çıkarılıncaya kadar bir ilmühaber ile vergiden muaf tutulacağı kararı çıkmıştır. Bkz. BOA, MV., nr. 00170.

¹⁵ Çapa, "Balkan Savaşı'nda...", s. 99.

¹⁶ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Harb-i Hazırda Faaliyeti*, İstanbul 1328, s. 6.

¹⁷ Akgün-Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den...*, C. I, s. 116.

¹⁸ ABD'nin dışında Avusturya- Macaristan ve Belçika Kızılhaç heyetleri de görev yapıyordu. Bkz. KA, nr. 21/6; Akgün-Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den...*, C. I, s. 125.

¹⁹ *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Ankara 2013, s. 118, 140.

²⁰ *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti...*, s. 140. Operatör Dr. Ford'un idaresinde Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın Taşkışla Hilâl-i Ahmer Hastanesinin bir kısmında görev yaptığına ilişkin bkz. Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Ankara 2009, s. 134.

²¹ *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti...*, s. 141.

²² *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti...*, s. 100-101; *Türk Kızılay Derneği 73 yıllık...*, s. 22.

Balkan Savaşları sırasında Sırp, Yunan, Bulgar ve Karadağlıların katliamlarına uğramak istemeyen Müslümanlar, İstanbul ve Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamışlardı. Müslümanların bir kısmı, Batı Anadolu'ya gelmeden önce İstanbul'da veya Selanik'te yardım almıştı ama büyük bir kısmı yardımların dışında kalmıştı. Amerikan Kızılhaç yetkililerine göre; "Bu talihsiz insanların tarihi, savaşın en üzücü bölümlerinden birinin hikayesi olarak yazılabilir; sefalet çekmenin ağır yükü en fazla, buna en az dayanabilecek bu insanların, muhtaç ve aç bırakılmış kadın ile çocukların payına düşmüştü. Ancak zaman harcamak yerine, geçmiş konusundaki pişmanlıklarda değil güncel sorunlarla yüzleşmek, hayatta kalanların varlıklarının devam ettirilebileceğine bakmak daha mantıklı...²³" görülmüştür.

Amerikan Kızılhaç Anadolu'daki muhacirlere yardım faaliyetlerinde bulunurken Osmanlı Hükümeti ve yerel yetkililerin yanı sıra İngiliz Kızılhaç Teşkilatıyla²⁴ işbirliği içerisinde çalışmıştır. İngilizler, Amerikalıların muhacirlere yaptığı yardımlar sırasında Konya'da para ve çeşitli malzemelerle destek sağlamıştır²⁵. Ayrıca Bursa'da bazı köy ve kasaba ziyaretlerine katılmışlardır²⁶.

Amerikan Kızılhaç Teşkilatı, Anadolu'daki muhacirlere yapacakları yardım faaliyetlerinde Konya ve Bursa'yı merkez üs olarak seçmiştir. Konya'daki yardımlar Doktor Dodd ve onu ziyaret eden kadın üyeler tarafından yapılmıştır. Doktor Dodd'un eşi ve Bayan Cushman Konya'nın çevresinde yer alan Karaman, Ilgın ve Alaşehir'e giderek yardım faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bursa'da Doktor Wilfred Post ise, Bayan Jillson²⁷, Bayan Allen ve yardımcılarıyla çalışmıştır. Bu kişiler Bursa bölgesinde 90, Konya'da 35 olmak üzere toplam 125 köyde yardımların dağıtılmasını sağlamıştır²⁸.

Bursa'da muhacirlerin giyecek, yiyecek ve barınmaya ihtiyaçları vardı. Muhacirlerin büyük bir çoğunluğu kadın ve kızlardan oluşuyordu. Ayrıca muhacirlerin sayısı giderek de artıyordu. 1 Ocak 1913 tarihli The Orient Gazetesine göre Anadolu'daki muhacir sayısı 33.000'i geçiyor, ayrıca kendi imkânlarıyla göç eden 17.000 muhacir eklendiğinde 50.000'i aşıyordu²⁹. Yalnız gazetede gösterilen tablo³⁰ içerisinde İstanbul, İzmir, Aydın gibi muhacirlerin yoğun olarak bulunduğu yerler yoktu. Dolayısıyla buralardakiler eklendiğinde sayı 50.000'nin çok üzerine

²³ The Orient, Vol. IV/No: 17, 23 Nisan 1913, s. 2.

²⁴ Osmanlı yaralı askerlerinin tedavi ve bakımı için İngiliz Kızılhaç Teşkilatı'nın yardım talebi, Londra Sefiri Tevfik Paşa tarafından Hariciye Nezareti'ne iletilmiş ve Nezaretçe olumlu karşılık bulmuştur. Bununla ilgili yazı Hariciye Nezareti tarafından Hilâl-i Ahmer Cemiyetine 9 Ekim 1912 tarihinde gönderilmiştir. Bkz. KA, nr. 94/48. İngiliz Kızılhaç Teşkilatı'na ait ilk yardım heyeti 4 Kasım 1912 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Bkz. Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti..., s. 136. İngiliz Kızılhaç Teşkilatı'nın elli üç kişiden oluşan heyeti Londra'dan Marsilya'ya buradan da Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve üç seyyar hastane ile faaliyet yürütmüştür. Sonradan kolera hastalarının da tedavi edilmesi için 12 kişilik bir yardım heyeti daha oluşturulmuştur. Bu yardım heyetinin içerisinde tabip, tabip müdavi, hastabakıcı ve bakteriyoloji uzmanı bulunuyordu. İngiliz Kızılhaç Teşkilatı'nın Tuzla ya da Yıldız hastanelerinin birinde görev yapması düşünülmüyordu. Bkz. KA, nr. 94/20; KA, nr. 94/34; KA, nr. 16/34; KA, nr. 94/12; KA, nr. 94/7. İngiliz Kızılhaç Teşkilatı, Sanayi Nefise Mektebinde 150 yataklı bir hastaneyi 6 Kasım 1912 tarihinde açmış, burada bakılamayan hastalar, Maltepe'ye sevk edilmiştir. Bkz. KA, nr. 135/3; Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti..., s. 136. Ayrıca gelecek İngiliz Kızılhaç Teşkilatı üyelerinin nerelerde görev yapacağı belirlenmesi için Harbiye Nezareti ile müzakere etmek üzere Hilâl-i Ahmer adına Akil Muhtar Bey görevlendirilmiştir. Bkz. KA, nr. 94/9.

²⁵ Yine İngiliz Kızılhaç Teşkilatı muhacirlere yardım amacıyla Topkapı yakınlarında yer alan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Medresesini ilaç deposu haline getirmiştir. Bkz. KA, nr. 98/69.

²⁶ The Orient, Vol. IV/No: 17, 23 Nisan 1913, s. 2.

²⁷ Bursa'daki Amerikan Kız Okulunun müdiresidir. Bkz. The Orient, Vol. IV/No: 17, 23 Nisan 1913, s. 6.

²⁸ The Orient, Vol. IV/No: 17, 23 Nisan 1913, s. 2.

²⁹ The Orient, Vol. IV/ No: 1, 1 Ocak 1913, s. 6.

³⁰ Tabloda gösterilen muhacirlerin sayıları şöyle idi: Konya 5.000, Afyonkarahisar Bölgesi 300, Ankara 1.600, Eskişehir 6.000, Kütahya 1.000, Bilecik 2.750, Bursa 12.000, Yenişehir 1.500, Kirmasti 1.122, İnegöl 674, Mihaliç 662, Söğüt 350, Pazarköy 136, Mudanya 50 ve Uşak 45'ti.

çıkılmaktadır. Gazetede sayıları verilen muhacirlerin ¼'ü normal koşullara sahip iken, geriye kalan ¾'lük kesimin yokluk ve sefaletle karşı karşıya kaldığı Amerikan Kızılhaç yetkilisi Doktor Post tarafından bildirilmiştir. Bundan başka muhacirlerin büyük çoğunluğunun kadınlar, dul ve yetimlerden oluştuğu, erkek nüfusun ise % 10 ya da 15 civarında olduğu belirtilmiştir. Erkek nüfusun az olmasında askerlik çağında olan muhacirlerin hemen kontrolden geçirilip, silah altına alınmasının etkili olduğu vurgulanmıştır³¹. 13 Mayıs 1913 tarihli İskân-ı Muhacirîn Nizamnâmesi'nin 28. maddesi muhacirlerin askerlik işleriyle ilgiliydi. Buna göre muhacirler 1886 yılında çıkmış olan irade ile hicret ettikleri tarihten itibaren iki yıl vergiden, 1888'de çıkan iradeyle altı yıl askeri vazifelerinden muaf tutulmuştur. Bu durum Balkan Savaşları sırasında da geçerliydi. Dikkat edilecek husus savaş yılları içerisinde göç etmiş olmalarıydı. Eğer savaştan önce göç etmiş ise askere alınıyorlardı. Ayrıca muhacirler Rumeli Muhacirîn-i İslamiye Cemiyetine başvurarak gönüllü olarak askere yazılmışlar ve gönüllü muhacir taburlarıyla Balkan Savaşlarında yer almışlardır³². Dolayısıyla muhacirler isterlerse hemen askerlik görevlerini yerine getirmeyebilir, ancak gönüllü olarak yapabilirlerdi. Doktor Post'un belirttiği gibi muhacirlerin hemen askere alınmaları söz konusu değildi.

Amerikalı görevlilere göre mart ayının başlarında sadece İstanbul'daki muhacir sayısı 200.000'e yaklaşıyordu. Çeyrek milyon kadar muhacir de tüm Batı Anadolu'ya yayılmıştı. Muhacirler için eğer yabancı yardımlar gelmezse muhacirlerin durumu gerçekten kötü olacaktı. Yine Amerikan Kızılhaç yetkililerine göre fakirleşen ülke, kendi asıl nüfusuna oldukça zor bakıyordu. Günlük zorunlu ihtiyaçlarını gidermek için verilen ekme kuponu 2.000 lira olan bu çeyrek milyon muhacirinin beslenmesi, bakımı ve meslek sağlanmaya çalışılması acilen çözülmesi gereken önemli bir mesele idi. Kış mevsimi boyunca neredeyse 15.000 muhacire Amerikan Kızılhaç tarafından yardım yapılmıştı. Bunların yaklaşık olarak 11.000'i Bursa bölgesinde, 4.000'i Konya Vilayetinde geriye kalan az bir kısmı ise Eskişehir ve Kütahya'da yer alıyordu. Osmanlı Hükümeti muhacirlere yiyecek ihtiyaçlarını gidermeleri için günlük belli bir miktarda para verdiğinden³³ Amerikan Kızılhaç Teşkilatı genellikle giysi, yatak, yakıt ve tıbbi malzeme yardımında bulunmuştur³⁴.

Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın İstanbul Birimi, Batı Anadolu'daki muhacirler için sistematik olarak yardım faaliyetlerinde bulunalı beş ay (Kasım 1912-Nisan 1913) olmuştu. Faaliyetlerin büyük kısmı tamamlanmış olduğundan birim, kış çalışmaları konusunda memnuniyetle geriye bakıyordu. Göç sorunuyla yakından ilişkili olanlar, sorunun sadece hazırlık adımının aşıldığını, daha çok sayıda gerekli ve pratik işlerin beklediğini ve ihtiyaç duyulan mali kaynakların toplanması gerektiğini anlamışlardı. Savaşın uzamasıyla birlikte muhacirler sorunu giderek daha fazla ağırlık kazanmıştı³⁵.

Amerikan Kızılhaç Teşkilatı, muhacirlere yardımda bulunurken haftanın her günü 100 kupon olarak gösterilmiştir. Kızılhaçın kupon sistemi, Osmanlı Devleti'nin dağıttığı "Yevmiye Kağıdı"³⁶ ile aynı mantıkla işlev görüyordu. Giysi, yatak ve mangal kömürünün verildiği evlerin

³¹ *The Orient*, Vol. IV/No: 1, 1 Ocak 1913, s. 6.

³² H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, İstanbul 2001, s. 258-264.

³³ Osmanlı Hükümeti, muhacirler için günlük zorunlu ihtiyaçlarını gidermesi için yetişkinlere 1 kuruş, çocuklara yarım kuruş para yardımı yapıyordu. Bkz. *The Orient*, Vol. IV/No: 1, 1 Ocak 1913, s. 6. Fakat verilen miktar devletin içinde bulunduğu ekonomik koşullara göre değişiklik gösterebiliyordu. Bkz. Cemal Sezer-Ömer Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, Ankara 2016, s. 35-36.

³⁴ *The Orient*, Vol. IV/No: 17, 23 Nisan 1913, s. 2.

³⁵ *Gös Yer*.

³⁶ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve Şehremaneti yevmiye defterleri düzenleyerek, muhacirlere para yardımında bulunmuştur. Bu defterler; göç eden ailenin nereden geldiği, isimleri, sayısı, yaşları, nerede kaldığı, yevmiye aldıkları günler vb. bilgilere göre düzenlenmiştir. Bkz. Sezer- Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında...*, s. 40-41. Ayrıca bir defter örneğinin ilk sayfası için bkz. Sezer-Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında...*, s. 170'de Ek 6.

kayıtları tutuluyor; kupon numaralarını kontrol etmek için büyük bir tablo oluşturuluyor, böylece yeniden isteyenlerin takibi yapılıyordu³⁷. Bursa'daki yardım faaliyetleri Sertbaşı'ndaki Amerikan Kız Okulu'nda yürütülüyordu. Buradaki Kızılhaç Teşkilatı'nda; dört Amerikalı bayan, ücretli iki Ermeni, birer Türk ve Yunan ile Protestan Ermeni gönüllüleri ve Amerikan Kız Okulu'nun öğretmenleri vardı³⁸.

Bursa'daki yardımlar 1 Ocak 1913 tarihinde Bayan Jillson ve Amerikan Okulu'ndaki arkadaşlarının öncülüğünde başlamıştır. Yardım faaliyetlerinin ilk gününde 2.000 muhacire ulaşılmıştır. Muhacirlere paranın yanı sıra ayakkabı, çorap, yün kıyafetler, mangal, paspas, yastık, yorgan dağıtılmıştır³⁹. Yine bu sıralarda Bursa'da 300 aileye kömür yardımı için günlük 2-3 Lira harcama yapmayı Amerikan Kızılhaç Teşkilatı planlıyordu⁴⁰.

Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın İstanbul'daki Birimi, şubelerinin nakdî ihtiyaçlarını karşılamak üzere onlara para da gönderiyordu. Örneğin; The Orient'in 12 Şubat 1913 tarihli sayısında Bursa'ya 1.800 lira gönderildiği bilgisine yer veriliyordu⁴¹. Fakat Bursa'da yürütülen yardım çalışmalarında sadece para yeterli değildi. Aynı zamanda bu ihtiyaç sahibi insanlar için çorap, ayakkabı, yatak, yorgan da bulunmalıydı. Belirtilenler içerisinde en çok çorap tedarik etmede sıkıntı çekiliyordu. Öyle ki para ile çorap alınacağı ilan edilmesine rağmen hiç çorap alınamadığı zamanlar dahi olmuştur. Bu sorun, çorap örmeyi bilmeyen muhacir kadınlarına çorap örmesi öğretilerek giderilmeye çalışılmıştır⁴².

19 Şubat 1913 tarihi itibarıyla Bursa'da 7.836 kişiye ulaşılmış ve büyük çoğunluğuna yardım bileti verilmiştir. Fakat yardım alacak kişilerin belirlenmesi oldukça zordu. Bu sorun bazı muhacirlerin şehirden köye gitmeleri, sonra tekrar geri dönmeleri ya da gidenlerin yerlerine yenilerinin eklenmesinden kaynaklanmıştır. Bu yüzden Amerikan Kızılhaç yetkilileri yardım alacak kişileri yeniden belirlemek için tekrar bir araştırma yapmıştır. Ayrıca "*Fatma'nın evi*", "*Altıparmak Camii yakınındaki ev*" gibi adreslerin belirsizliği de yardımların verimliliğini etkiliyordu. Yalnız ayrıntılı şekilde verilen adresler de yardımların daha etkili yapılmasını sağlıyordu. Bu duruma örnekler olarak, "*Deveciler Mezarlığı yanında Kasap Hüseyin meydanındaki Tırnovalı Ali Çavuş'un evi*", "*Ahmet Paşa meydanındaki cami yanında fıstık satan kadınların evi*" verilebilir⁴³. The Orient'in 5 Mart 1913 tarihli sayısında 8. 000'den fazla muhacire giyecek ve gıda yardımı yapıldığı belirtiliyordu⁴⁴. Amerikan Kızılhaç yetkilileri süt gibi özel gıdaları ihtiyacı olan hastalarla sınırlı tutmuş, muhacirlere genellikle çay ve çorba servisi yapmıştır⁴⁵.

Bursa'daki muhacirlerin en önemli ihtiyacı barınma idi. Doktor Post, Bursa'da adresini bilmediği bir yere gittiğinde, 14 metrekare büyüklüğünde bir oda içinde yarım düzine yatakta 27 kişiyi görmesi onu çok üzmüştü⁴⁶. 12 Şubat 1913 tarihli The Orient Gazetesinde muhacirlerin barınma koşullarıyla ilgili şu ifadeler yer verilmiştir⁴⁷:

"Son iki aydır on bir kişilik bir ailenin eski bir hanın içinde merdivenler üzerinde, yine başka handa dul bir kadının felçli ve yarı çıplak iki çocuğuyla birlikte yatak olmayan dar bir odada keçi derisi üzerinde, yaşlı bir çift tahtada, yeni doğmuş bir bebeğin annesi, babası ve

³⁷ The Orient, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3.

³⁸ The Orient, Vol. IV/No: 7, 12 Şubat 1913, s. 4.

³⁹ The Orient, Vol. IV/No: 7, 12 Şubat 1913, s. 3.

⁴⁰ The Orient, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3.

⁴¹ The Orient, Vol. IV/No: 7, 12 Şubat 1913, s. 4.

⁴² The Orient, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 2.

⁴³ Gös. Yer.

⁴⁴ The Orient, Vol. IV/No: 10, 5 Mart 1913, s. 1.

⁴⁵ The Orient, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3.

⁴⁶ Gös. Yer.

⁴⁷ The Orient, Vol. IV/No: 7, 12 Şubat 1913, s. 4.

üç kardeşi ile birlikte tahta üzerinde uyumaktadır. Birkaç gün önce karısı ölmüş bir adam bulaşıcı hastalığa yakalandığı iddiasıyla diğer muhacirler tarafından handan atılarak, dışarıda saman yığını üzerinde ikamet etmektedir.”

Amerikan Kızılhaç Teşkilatı, muhacirlerin barınma ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yaklaşık 400 muhacirinin kaldığı 5 adet harap durumundaki binayı marangozlar göndererek tamir ettirmiş, ayrıca 120 kişinin kalabileceği başka bir bina da Kızılhaç bütçesinden kiralanmıştır. Yeni binaların kiralanması için çalışmalara ayrıca devam edilmiştir⁴⁸. Bursa'daki muhacirlerin kaldığı yerler ziyaret edilmiş, buranın temizliği yapıp, kapı-pencereleri bakımdan geçirilmiştir⁴⁹.

Muhacirler cami, medrese ve kullanılmayan evlerde kalıyorlardı. Evlerde genellikle 10-12 kişi arasında bir topluluk barınırken, bu sayı camilerde 300-400 kişiye⁵⁰ ulaşıyordu. Duvarları nemli, havası kirli “han” içerisinde çok fazla insanın yaşadığı Kütahya'da sağlık koşulları çok kötüydü. Eskişehir'de ise durum Kütahya'ya göre daha iyiydi. Amerikan Kızılhaç yetkilileri bunun nedenini Eskişehir'e gönderilen muhacirlerin köylere yerleştiriliyor olmasına bağlamışlardır⁵¹. Köylüler, misafir muhacirler için elinden gelen tüm yardımları yapıyordu. Eskişehir'de muhacirlerin köylere dağıtılmasının birçok faydası vardı. Öncelikle şehir merkezinin aşırı nüfus yoğunluğunun önüne geçilmişti. Muhacirleri köylere dağıtmanın bir başka faydası sağlık alanında görülmüştür. Yoğun kitleler halinde şehirlere göç olması, bulaşıcı hastalıkları da beraberinde getirmişti. Şehir merkezlerinde yeterince sağlık personeli bulunmamaktaydı. Eğer muhacirlerin hepsi şehirlere yerleştirilmiş olsaydı, bulaşıcı hastalıklarla hükümetin baş etmesi zor olacaktı. Bu nedenle kasaba ve köylere dağıtım yapılması sağlık açısından da faydalı sonuçlar alınmasını sağlamıştır⁵².

Doktor Post, Bilecik-Bursa arasında yer alan Yenişehir Kazasında 1.500 muhacir hasta olmasına rağmen bunların doktor çağırma imkanı olmadığını, ayrıca Bursa'ya gelen her 1.000 muhacirinin yaklaşık 20 tanesinin bulaşıcı hastalıklara yakalandığını ama bunları karantina altına alınacak ortamın olmadığını İstanbul'daki Amerikan Kızılhaç Merkezine bildirmiştir. Bu sıralarda Bursa'da 9.000 muhacir bulunmakta, 180-200 arasında muhacirlerin ciddi rahatsızlıkları vardı. Belediye Hastanesinde bir yatakta üç hastaya bakılıyordu⁵³. Belediye doktorları, muhacirleri sadece hastanede tedavi etmiyor, muhacirlerin kaldıkları yerleri de ziyaret ederek sağlık hizmeti veriyordu. 1913 Şubat başlarında Bursa'da çiçek salgını başlamış olmasına rağmen hızla aşılama sistemiyle salgın durdurulmuştu. Şehrin çeşitli yerlerinde son on günde üç parti aşılama gerçekleştirilmişti⁵⁴. Kızılhaç üyelerine ait bir oda klinik haline getirilerek, sağlık çalışmaları Bursa'da yürütülmeye çalışılmıştır. Kızamığa yakalanan çocuklar müşahede altına alınmıştır. Doktor Post eğer muhacirlerin gelmeye başladığı tarihlerde Kızılhaç Hastanesi kurulmuş olsaydı, daha faydalı çalışmaların şimdiye kadar yapılmış olacağını ifade etmiştir. Yalnız hastane için yeterli mekanlarının olması durumunda bile personel yetersizliğinin ellerini zayıflatacağını da kabul etmiştir. Çünkü zamanlarının yarısını klinikte;

⁴⁸ *The Orient*, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3; *The Orient*, Vol. IV/No: 10, 5 Mart 1913, s. 1.

⁴⁹ *The Orient*, Vol. IV/No: 7, 12 Şubat 1913, s. 3.

⁵⁰ Bu durum İstanbul için de geçerliydi. Akraları ya da tanıdıkları olmayan muhacirler cami, mescit, medrese, barakalarda kalabalık bir halde kalmıştır. Bu durum bulaşıcı hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Sezer-Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında...*, s. 46 vd.

⁵¹ Az da olsa yerli halkın muhacirlerle ilgili şikâyetleri olmuştur. Bu durumun en önemli nedenini arazi anlaşmazlıkları oluşturmaktadır. Şikâyet konusu muhacirlerin kendi topraklarını ettiklerini iddia etmeleridir. Böyle bir hususla karşılaşan yerli ahali durumu merkeze bildirmiştir. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995, s. 93-94; Ağançoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s. 232-233.

⁵² *The Orient*, Vol. IV/No: 1, 1 Ocak 1913, s. 6.

⁵³ Gös. Yer.

⁵⁴ *The Orient*, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3.

diğer kısmının ise kıyafet, barınma yeri bulmaya çalışmak gibi muhacirlerin ihtiyaçlarının sağlanması için harcıyorlardı. Bu yüzden Amerikan Kızılhaç Teşkilatı ciddi hastalıklara yakalananlar ile binlerce yeni gelen muhacir arasında tercih yapma durumunda ikincisini seçmişlerdir. Ayrıca Doktor Post, Amerikan Kızılhaçına ait sağlık yerlerine ulaşamayıp ölen insanları görmekten büyük hayal kırıklığı yaşadığını belirtmiştir. Özellikle akciğer ve böbrek hastalığı sorunları yaşayanlar her an ölümlerine karşı karşıya idi. Tedavi gören muhacirler ilaçlarını Kızılhaç bayrağı olan eczanelerden ücretsiz olarak almışlardır⁵⁵.

Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın muhacirlere yaptığı yardımların içerisinde, onların istihdamını sağlamaya yönelik çalıştıklarını da belirtmek gerekir. İngiliz Kızılhaç Teşkilatı'nın da bu yönde faaliyetleri olmuştur. İngiliz Kızılhaç Teşkilatı; Eskişehir, Bursa ve Konya bölgelerinde muhacirlere iş imkanı sağlamıştı. Bursa'da 500 muhacir, günlük 8 ila 10 kuruşa çalışmakta, yine 2.000 kişiye daha iş sağlanabiliyordu. 150 muhacir, Kirmasti'deki madenlerde çalışmakta, birkaç bin tanesi de gelecekte çalışma ihtimaline sahipti. Buralarda aynı zamanda kadın ve kızların çalışması için bir "Alaca" fabrikası açılması planlanmaktaydı. Fakat Amerikan Kızılhaç yetkililerine göre Bursa bölgesi hali hazırda kalabalık bir yerdi, Konya girişimcilik anlamında daha fazla imkânâ sahip gözükmekteydi. Bu sıralarda şehirdeki muhacirlerin sayısı 2.000'i geçmiyordu. Dolayısıyla yapılacak doğru girişimlerle çok sayıda insan istihdam edilebilirdi. Bu doğrultuda Doktor Post Amerikan Kızılhaç Teşkilatı'nın İstanbul'daki birimine şu öneriler de bulunmuştur:

1. Tuğla ve fayans yapımı özellikle Konya için uygulanabilir olma durumuna sahipti. Çünkü yakın zamanda kapsamlı bir inşaatlaşma olasılığı bulunmaktaydı. Konya, askeri personel için bir merkez teşkil edecek şekilde son dönemlerde hızla gelişmişti. Burada muhteşem Marsilya seramiklerinin üretilmemesi ve bu malların bir piyasa bulamaması için hiçbir neden yoktu; şehir demiryolu üzerinde olduğundan seramikler rahatlıkla doğu ve batıdaki diğer merkezlere gönderilebilirdi.

2. Yol yapımıyla ilgili özellikle Konya Vilayetinde bu konuda büyük bir çalışma imkanı bulunmaktaydı.

3. Pamuklu kumaş dokuma, aynı zamanda dantel ve halı dokuma kadın ile kızların istihdamı için uygun bir sektördü.

4. Tarım sektörü en önemli ve kalıcı istihdam kapısıydı. Ayrıca muhacirlerin büyük çoğunluğunun alışık olduğu bir işti.

Eğer Amerikan Kızılhaç Teşkilatı kış boyunca 15.000 muhacire yardım ederek onların istihdamını gerçekleştirirse, muhacirleri Amerikan sevgisi ve dostluğunu tüm içtenlikle sunulduğuna dair ikna etmiş olacaktır⁵⁶.

Bursa'daki kadınlar çoğunlukla kış aylarında düzenli olarak yapacak bir işlerinin olmadığından dert yanıyor ve bir işe sahip olsalar ne kadar memnun olacaklarını söylüyorlardı. Buna göre Amerikan Kızılhaç ekibi neler yapılabileceği hususunda kafa yormuş; acil ihtiyaçların giderilmesi konusunda ağır işleri bir nebze hafiflemeye başlayınca, muhacirleri dokuma işlerinde çalıştırmaya karar vermişti. Muhacirlere dokuma tezgâhı ve gerekli malzemeler temin edilmiş, köylerinde yapabilecekleri işleri, düz ham bez, alaca ve Maraş bezine benzer mavi, pembe, yeşil vb. farklı renklerde kumaşların üretimine başlanmıştı. Kadınların çalışmaya daha istekli olduğu keşfedildiği için yeni tezgâhlar getirilerek, perde ve yastık kılıfı için beyaz, yeşil, mavi, sarı ve kırmızı çizgilerin yapımı; masa örtüleri ve baş

⁵⁵ The Orient, Vol. IV/No: 8, 19 Şubat 1913, s. 2-3.

⁵⁶ The Orient, Vol. IV/ No: 17, 23 Nisan 1913, s. 3.

örtülerine uygun ipek nakış için malzemeler temin edilmişti. Kadınlar ürettikleri miktarlara göre günlük ücretler almaktaydı. Bunun anlamı günde 2 ila 3 kuruş demektir. Amerikan Kızılhaç yetkilileri Vali ve Muhacirîn Komisyonu ile görüşerek 30 tezgâhın Bursa'daki kadınlara verilmesini, aynı zamanda içerisine bu 30 tezgâhın sığdırabileceği bir bina tedarik edilmesini ve bir yıl kira almadan temin etme sözünü almıştı. Bundan başka Kızılhaçın çalışmalarıyla başka tezgâhlar da tedarik edilmişti. Böylece 43 tane faal durumda tezgâh bulunmakta ve yaklaşık 30 kadın çeşitli işlerde, bir kısmı nakışta, bir kısmı dokuma tezgâhlarında çalışıyordu. Bu süre içerisinde Amerikan İstanbul Büyükelçisi Rockhill ve eşi Bursa'ya gelerek, çalışmaları yakından incelemiş, akabinde vali ile görüşmüşlerdi. Görüşme sonucunda büyük bir bina verilmesi hususunda anlaşmışlardı. Böylece 50 yeni tezgâh eklenecekti. Bayan Jillson da örnek kitapçıklar hazırlayarak⁵⁷ satışlara katkıda bulunacaklarını düşünüyordu. Bez ve alaca için toptan siparişler memnuniyetle kabul edilmekte ve her türlü perakende siparişin büyük yardımı dokunuyordu. Ayrıca bu konulara ilgi duyan herkese bilgi veriliyordu. Bayan Jillson, Amerikan Kızılhaçı tarafından tüm kış boyunca büyük çaplı desteklenen bu iş geliştirmenin, eğer dostlarımız dediği muhacirler ve yerel yetkililerin kendileriyle birlikte çalışmaya devam eder ise bir başarı öyküsü haline geleceğine inançlarının tam olduğunu belirtmiş, bunların dışında çalışma örneklerinden Amerika'ya gönderilirse memnun olacaklarını; Kızılhaç fonlarına katkıda bulunan dostların böylece yaptıkları bağışların doğurduğu güzel sonuçları görebileceğini ifade etmiştir⁵⁸.

Bursa'daki Amerikan Kızılhaç Teşkilatı, Ocak 1913 tarihinden Şubat ortalarına kadar muhacirlere 1.600 Lira değerinde yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Bunlar; 798 yatak, 770 yorgan, 510 battaniye, 69 baston, 19.627 metre bez, 2.308 çift ayakkabı, 4.180 çift çorap, 944 pamuk kırığı, 362 mangal ve 2.593 okka⁵⁹ mangal kömürüdür. Bunlara ilave olarak, her hafta 600 aileye mangal kömürü verilmiştir. Bunun anlamı yaklaşık 5.000 kişiye, yani muhacirlerin yarısına yakıt verilmiş olması demektir⁶⁰. Aynı zaman içerisindeki tıbbi çalışmalara ait istatistiksel bilgiler şöyledir:

Klinikte görülen yeni vaka sayısı: 309

Kliniğe geri dönen vaka sayısı: 40

Ev ziyareti sayısı: 99

Klinik dışında görülen vaka sayısı: 279

Toplam vaka sayısı: 628

Toplam ziyaret sayısı: 99

Bunun yanında 18 farklı yerde 260 kişiye aşı yapılmış, Osmanlı sağlık görevlilerine yardımcı olması için maaşlarının Amerikan Kızılhaçının ödediği beş erkek görevli tutulmuştur. Bu şekilde 1.500'den fazla aşılama işlemi gerçekleştirilmiştir⁶¹.

Kasım 1912-Nisan 1913 tarihleri arasında Anadolu'da yaklaşık 5.000 Lira harcanmıştır. 9 şehir, 130 köyde yapılan incelemeler sonucunda dağıtılan malzemeler şunlardır: 2. 178 yatak,

⁵⁷ The Orient Gazetesinin 23 Temmuz 1913 tarihli sayısında; Bursa'daki Amerikan Teşkilatı'nın muhacirler için yaptıkları endüstriyel çalışmaların, Pera (Beyoğlu)'daki Amerikan Konsolosluğu'nda 25 Temmuz'da saat 2 ila 4 arasında sergileneneği ilan edilmiştir. Bkz. *The Orient*, Vol. IV/ No: 30, 23 Temmuz 1913, s. 6.

⁵⁸ *The Orient*, Vol. IV/ No: 20, 14 Mayıs 1913, s. 2.

⁵⁹ 400 dirheme yani 1,282 grama karşılık gelir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Okka", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1993, s. 723.

⁶⁰ *The Orient*, Vol. IV/ No: 8, 19 Şubat 1913, s. 3.

⁶¹ *The Orient*, Vol. IV/ No: 8, 19 Şubat 1913, s. 4. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İstanbul'da 11.115, 16 Ocak 1913 tarihinde Aksaray'da 350 muhacir bulaşıcı hastalıklardan korunması amacıyla aşılannmıştır. Fakat bu yeterli değildi. Bunun üzerine aşı kartı olmayana ekme verilmeyeceği duyurularak muhacirlerin aşılarnını yaptırılması düşünülmüştür. Bkz. Halaçoğlu, *Rumeli'den Türk Göçleri...*, s. 103; Sezer-Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında...*, s. 71.

652 battaniye, 2.800 yorgan, 1.471 giyecek, 7.178 çift ayakkabı, 8.004 çift çorap, 34.816 metre bez, 1.266 pamuk eğirme, 140 baston, 453 Lira değerinde mısır ve diğer gıdalar, 489 mangal, 43.386 okka mangal kömürüdür. Tıbbi çalışma istatistikleri de şöyledir:

Muhacirlerin buldukları yerleri ziyaret sayısı: 208

Toplam vaka sayısı: 1.864

Dağıtılan ilaçların değeri: 128,97 Lira'dır.

Doktor Post'a göre yukarıda verilen istatistiksel veriler oldukça mütevazıdır. Çünkü bazı raporlar henüz güncel değildi. Doktor Post ve ekibine emanet edilen para mümkün olduğunca dikkatli harcanıyor, destek olunan 15.000 kişiye en geniş alanda faydalı olmasına dikkat ediliyordu⁶².

Amerikan Kızılhaç yetkililerinin ifadelerine göre gittikleri köy ve kasabalarda Müslüman ahali tarafından saygıyla karşılandıkları gibi muhacirler üzerinde de derin etkiler bırakmışlardır⁶³. Bursa Valisi Danış Bey, Amerikan Kızılhaç adına Bursa'da yardım faaliyetlerini yürüten Bayan Jillson'u takdir etmiştir⁶⁴.

Harbiye Nezareti, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında yaptıkları yardımlardan dolayı Hilâl-i Ahmer ve Kızılhaç üyelerinden uygun görülenlerin taltif edilmesi hakkında Hilâl-i Ahmer Cemiyetine 25 Ocak 1913 tarihinde bir yazı göndermiştir⁶⁵. Bunun üzerine Amerikan Kızılhaç üyelerine⁶⁶ farklı dereceden devlet nişanları verilmiştir. Amerikan Büyükelçisi Rockhill ve eşine 1. dereceden Şefkat Nişanı, Amerikan Kızılhaç Heyeti Başkanı Doktor Ford'a 3. dereceden Osmanî, Kızılhaç heyeti üyesi Doktor Dodd ile Mösyö Davis'e 3. dereceden Mecidî, Amerikan Kızılhaçıyla beraber çalışan Osmanlı tebaasından Doktor Kazakas'a 4. dereceden Osmanî nişanları, Amerikan Kızılhaç heyetinde hastabakıcı olarak görev yapan Madmazel Zarohi Kiregosyan'a Gümüş liyakat madalyası uygun görülmüştür⁶⁷. Osmanlı makamlarının bu davranışı Amerikan Kızılhaç üyelerinin çok rahat bir şekilde izin almaksızın muhacirleri ziyaret etmesine, bürokrasiye takılmadan yardım faaliyetlerini hızlı bir şekilde yürütmesine neden olmuştur⁶⁸.

SONUÇ

Balkan Savaşları sonucunda yüzyıllardır hakim olunan topraklar terk edilmiş, İstanbul ve Anadolu halkı oldukça kötü bir vaziyetteki yüzbinlerce muhacirle karşılaşmıştır. Balkan Savaşları sırasında hem Osmanlı askerlerine hem de muhacirlere birçok yerli ve yabancı cemiyet yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Yerliler içerisinde en önde geleni Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir. Bu cemiyet bir taraftan yardım faaliyetlerinde bulunurken diğer taraftan da yerli ve yabancı cemiyetlerin yardım faaliyetlerinin organizeli bir şekilde yürütülmesi için çaba sarf etmiştir.

Osmanlı Devleti Balkan Savaşları sırasında yardım faaliyetlerinde bulunacak olan cemiyetlerin ülkeye giriş yapmasına izin vermiş ve izin verilenler içerisinde Amerikan Kızılhaç Teşkilatı da yer almıştır. Elde edilen kaynaklara göre İstanbul'daki yardımlar Osmanlı askerlerine sağlık alanında yapılmıştır. Bu yardımlar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kurduğu hastanelerde görev alarak gerçekleşmiştir. Anadolu'daki faaliyetler ise muhacirlere yönelik

⁶² *The Orient*, Vol. IV/ No: 17,23 Nisan 1913, s. 2.

⁶³ *The Orient*, Vol. IV/ No:1, 1 Ocak 1913, s. 3.

⁶⁴ *The Orient*, Vol. IV/ No:1, 1 Ocak 1913, s. 6.

⁶⁵ KA, nr. 94/3.

⁶⁶ BOA, İ-TAL, nr. 00484-00006-002-001.

⁶⁷ BOA, İ-TAL, nr. 00484-00006-001-001.

⁶⁸ *The Orient*, Vol. IV/ No:7, 12 Şubat 1913, s. 4.

olmuştur. Bu yardımlar da yiyecek, giyecek, barınma, yakacak ve sıhhi olarak yapılmıştır. Ayrıca fakir kadınlar ile yetim kızların geçimlerini sürdürmeleri için onlara dokuma tezgahı alınarak, istihdam edilmeleri sağlanmıştır. Amerikan Kızılhaç Teşkilatı Batı ve İç Anadolu'daki muhacirlere yaptığı yardımlar ile onların yaralarını sarmaya çalışmış, bu doğrultuda yardım faaliyetlerinin merkezi Bursa ve Konya olmuştur. Yalnız şunu da ifade etmek gerekir ki, İstanbul'da sayıları hiç de azımsanmayacak kadar muhacir bulunmasına rağmen İstanbul'daki muhacirlere Amerikan Kızılhaç Teşkilatı yardım faaliyetlerinde bulunmamıştır. Bunun nedenleri olarak; Teşkilatın personel ve kaynak yetersizliği yaşaması, Anadolu'daki imkânların başkente göre daha sınırlı olup, buradaki muhacirlerin durumlarının daha kötü olması ve onlara acilen yardım edilmesindeki gereklilik söylenebilir.

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'nin dağılmasındaki rolleri bir tarafa bırakılıp, sadece yardım boyutu açısından bir değerlendirmede bulunacak olursak; Amerikan Kızılhaç Teşkilatı görevlilerinin Balkan Savaşları sırasında hem Osmanlı askerlerine hem de muhacirlere yaptığı yardımları bir kenara not etmek gerekir. Askerlerin tedavi edilmesinde ve Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı muhacir sorunuyla mücadelesindeki katkıları göz ardı edilemez. Bundan olacak ki yapılan yardımlar Osmanlı yöneticilerinin gözünden kaçmamış, yardım görevlileri farklı dereceden devlet madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

KAYNAKÇA**A- Arşiv Kaynakları******1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

İrade Taltifat (İ-TAL)

2- Kızılay Arşivi (KA)**3- Süreli Yayınlar*****

The Orient Gazetesi

B- Kitap ve MakalelerAĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Kum Saati, İstanbul 2001.AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Yıl: XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 1-12.AKGÜN, Seçil Karal-Murat Uluştekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C. I, Beyda Basımevi, Ankara 2000.ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, 3 Baskı, Ankara, 2003.Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konfereans*, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2009.ÇAPA, Mesut, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Araştırma Uygulama Merkezi Dergisi*, S.1, Ankara 1990, s. 89-115.-----, *Kızılay [Hilâl-i Ahmer] Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılayı Derneği Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010.GRABILL, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1995.HAYDAROĞLU, İlnur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu'ndan Ayır Basım*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s. 65-73.-----, *Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2000.Merhamet Güneşi Kızılay *Le Soleil de la Compassion " Hilâl-i Ahmer 1912-1920"...*, Haz. Ahmet Tetik-Ertan Karapirinler, Ed. Aydın Özgören, TürkKızılayı Yayınları, Ankara 2015.MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbuca, İstanbul 2005.Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti *Harb-ı Hazırda Faaliyeti*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1328.ÖZAYDIN, Zuhâl, "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 687-698.Padişah'ın *Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Türk Kızılay Yayınları, Ankara 2013.PAKALIN, Mehmet Zeki, "Okka", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 723.SANDER, Oral, *Siyasi Tarihi, İlkçağlardan 1918'e*, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

** Arşiv belge numaraları metinde verilmiştir.

*** Gazete sayıları ve tarihleri metinde verilmiştir.

- SEZER, Cemal-Ömer Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2016.
- The Armenian Genocide, News Accounts From the American Press: 1915-1922*, A Book by Richard Diron Kloain, Heritage Publishing, California (Tarihsiz).
- TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- TURAN, Ömer, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları" *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (12-16 Eylül 1994)*, C. III, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 1097-1109.
- Türk Kızılay Derneği 73 yıllık hayatı 1877-1949*, Ankara 1950.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarihi [1789-2010]*, DER Yayınları: 391, 8. Basım, İstanbul 2010.
- YILDIZ, Özgür, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı (Türkiye'de Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

6326 SAYILI PETROL KANUNU VE DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ PETROL POLİTİKASI 6326 NUMBERED OIL LAW AND DEMOCRATIC PARTY PERIOD OIL POLICY

Yavuz HAYKIR*
Özkan DEMİR**

Öz

Yeraltı kaynakları, devletlerin ekonomik kalkınmasında büyük rol oynayan önemli unsurlardan biridir. Doğal kaynak olarak bilinen yeraltı kaynaklarından biri de petroldür. Petrolün ekonomik değerinin yüksek bir kaynak olduğunun öğrenilmesi, devletlerin petrolün yoğun olduğu coğrafyalara yönelik politikalar belirlemesine yol açmıştır. Bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanında olan Ortadoğu'nun petrol bakımından oldukça zengin bir bölge olduğu ortaya çıkınca, batılı devletler Ortadoğu'yu ele geçirmeye yönelmiş hatta bu uğurda planlar bile yapmıştır.

Anadolu'nun Ortadoğu'ya yakın olması sebebiyle, üzerinde yaşadığımız topraklarda petrolün olabileceğine yönelik çalışmalar XIX. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Cumhuriyet dönemine kadar, petrolün bulunması ve işletilmesine yönelik ufak çaplı çalışmalar yapılmışsa da, bu konuda asıl gelişme Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra yaşanmıştır. Cumhuriyet hükümetleri petrol konusunda yasal düzenlemelere başvurarak ilk önce devlet eliyle petrolün üretilmesine yönelik kararlar almıştır. Büyük çoğunluğu ithal edilen petrolü, ülkemizde daha fazla çıkarmak için arama çalışması yapmak ve petrol çıkarmak üzere 1954'te ilk olarak 6326 sayılı kanunla Petrol Kanunu çıkartılmıştır. Ardından 6327 sayılı kanunla Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kurulmuştur. Petrol Kanunu'yla yabancı şirketlere de petrol arama konusunda ayrıcalıklar verilmiştir. Böylece petrol arama çalışmaları Demokrat Parti Dönemi politikaları ekseninde yabancılar tarafından da yapılmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada ilk olarak 1954'te Petrol Kanunu kabul edilene kadar Türkiye'de petrol çıkarma konusunda yaşanan gelişmeler ele alınmış, ardından 6326 sayılı Petrol Kanunu'nun kabul edilmesiyle ortaya çıkan gelişmeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Petrol, Petrol Kanunu, Demokrat Parti, TPAO, Raman.

Abstract

Underground resources are one of the most important elements playing a major role in the economic development of states. One of the underground resources, which is known as natural resource, is oil. As it is learned that the economic value of petrol is high, this led the world states to the determination of the policies according to the geographies, where oil is intense. When it became

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, yavuzhaykir@hotmail.com

** Okt. Dr., Selçuk Üniversitesi Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, ozkandemir@selcuk.edu.tr

Gönderim Tarihi: 07.03.2017
Kabul Tarihi: 10.04.2017

known that the middle east, where was a part of Ottoman Empire, was very rich in oil, the western states tended to take over the middle east, they even made plans for this cause.

At the end of the 19th century, with the reason that Anatolia is near to Middle East, the studies on the possibility of oil in the lands we live on began. Until the Republican period, although small-scale studies on the discovery and operation of oil have been made, the real development in this regard has been experienced after the establishment of the Republic of Turkey. The Republican governments have resorted to legal regulations on oil and made decisions to produce oil at the helm of the state first. The Oil Law was first issued in 1954 with the law numbered 6326 to undertake exploration work to extract more oil in our state. Then the Turkish Petroleum Corporation (TPAO) was established with the law numbered 6327. This Petroleum Law also gives foreign companies the privileges of oil exploration. Thus, oil exploration efforts have begun to be carried out by foreigners on the axis of the Democratic Party period politics.

This study first explored the developments in oil extraction in Turkey until the Oil Law was adopted in 1954, and then the improvements that occurred as a result of the adoption of the Oil Law, numbered 6326.

•

Keywords

Oil, Oil Law, Democratic Party, TPAO, Raman.

GİRİŞ

Petrol; yeraltında rastlanan ve içerisinde parafin olmak üzere çeşitli hidrokarbon bulunan, kendine özgü kokusu olan, koyu renkli, arıılmamış, doğal yanıcı mineral yağdır (Komisyon 2011: 1918). Petrol, dünya tarihine bakıldığı zaman insanoğlunun yabancı olmadığı bir maddedir. Dünya tarihi boyunca birçok medeniyette petrol ve petrol ürünlerinin kullanıldığını görmekteyiz. Petrolün endüstri sektörüne damgasını vurması ise XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu bağlamda petrolün ekonomik değerinin oldukça fazla olması, dünya devletlerinin petrol kaynaklarına yönelmesine neden olmuştur. Devletler petrol bölgeleri için büyük bir rekabet savaşın içine de girmişlerdir. Günümüzde de bu rekabet ve savaş büyük bir hızla devam etmektedir (Acar-Bülbül vd. 2011: 29-36).

Dünyadaki petrol bölgeleri içerisinde Ortadoğu'nu büyük bir önemi vardır. Bir anlamda petrol, modern Orta Doğu politikasının şekillenmesinde önemli faktörlerden biri olmuştur. Orta Doğu, I. Dünya Savaşı sonrasında önce büyük güçlerin işgaline uğrayan, ardından petrol rezervleri dikkate alınarak emperyalist devletlerin paylaşım alanı haline gelmiştir (Ayhan 2009: 1).

Bu kapsamda Anadolu'nun Orta Doğu'ya yakınlığı ve petrolün Orta Doğu'da yoğun olarak yer alması sebeplerinden dolayı Anadolu coğrafyası stratejik bir önem arz etmiştir.

Sultan Abdülâziz Paris Sanayi Sergisi Münasebetiyle Fransa İmparatoru III. Napolyon'un daveti üzerine çıktığı Avrupa Seyahatinde, maden ve sanayinin önemini kendi gözleriyle görmüştür. Ülkeye döner dönmez 1810 tarihli Fransız Maden Kanunu esas alınarak Osmanlı şartlarına uygun bir kanun hazırlanması talimatını vermiş ve sonuç olarak 1861 Maâdin Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu ilk maden nizamnamesi bilindiği kadarıyla sadece bir kez kullanılmış; o da, 1867'de Şirket-i Aziziye-i Mısıriyye'ye verilen Katrin ilçesindeki linyit madeni imtiyazı olmuştur. Yine Sultan Abdulaziz döneminde daha kapsamlı olarak hazırlanan Maâdin Nizamnamesi 18 Kasım 1868 tarihinde kabul edilmiştir. Dört bölüm ve 98 maddeden oluşan bu nizamname, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde hazırlanan maden kanunlarının birçoğunun temelini oluşturmuştur. Dünyada ilk petrol kuyusunun, Pensilvanya'da Albay Drake tarafından 1859'da açılmasından sadece 9 yıl sonra bir kanun düzenlenerek, "*zift ve neft ve petrol ve buna benzer cisimlerin*" yeraltında bulunan asıl madenler sınıfına dahil edilmesi önemli bir olaydır. Fakat 1861 ve 1868 Maâdin Nizamnamelerini çıkaran Sultan Abdülâziz belirli bir maden politikası izleyememiştir (Ediger 2007: 88-91).

Osmanlı Devleti'nde petrol çalışmaları, ilk olarak XIX. yüzyılın sonlarında II. Abdulhamit döneminde başlamıştır. İlk arama imtiyazı 1887'de Ahmet Necati Efendi'ye verilerek, İngiliz-Alman ortaklığıyla İskenderun Çengen bölgesinde sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bunun yanında 1897'de Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya Tekirdağ Mürefte bölgesinde çalışma yapmak üzere petrol arama ve işletme imtiyazı verilmiştir. 1901 yılının sonuna kadar Tekirdağ bölgesinde yapılan sondajlar sonunda 47 ton ham petrol üretilmiştir (TPAO 2005: 23). 1902 ile 1911 yılları arasında üretilen petrolün tamamı Türk şirketler çıkarılmış ve 135 bin 722 ton ham petrol üretilmiştir (Ökçün 1969: 864).

1914'te Sadrazam Said Halim Paşa tarafından, İngiliz-Alman ortaklığıyla kurulan "Turkish Petroleum Company"e petrol imtiyazı bir anlamda kiralama konusunda iyi niyet mektubu yazılsa da I. Dünya Harbi'nin başlaması üzerine bu girişim sonuçlanamamıştır (Uluğbay 2003: 220-226).

Bu gelişmelerin dışında Cumhuriyet'in ilanına kadar Anadolu'da petrol arama ve işleme konularında fazla bir gelişmenin olmadığı görülür.

1. Tek Parti Döneminde Türkiye'de Petrol Konusunda Yaşanan Gelişmeler

Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden evvel Lozan Barış Görüşmeleri'nin kesintiye uğradığı zamanda görüşülen ve Chester Projesi diye bilinen Şarkî Anadolu Demiryolları'na Dair Kanun adlı projeye, inşa edilecek demiryolunun her iki yanındaki 20 km'lik alanda maden arama ve işletme hakkı ABD şirketine verilmiştir (Haykır 2001: 135). Bu proje, bir demiryolu inşa etmenin yanında maden ve petrol elde etme projesi olarak da bilinmektedir. Bu sebeple petrol konusu, Cumhuriyet ilan edilmeden önce TBMM'yi meşgul eden konulardan biri olmuştur (Semiz 1995: 74).

9 Nisan 1923'te TBMM tarafından onaylanan Şarkî Anadolu Demiryolları'na Dair Kanun ile The Ottoman-American Development Company (Chester Grubu) tarafından, Anadolu'da ve Musul, Kerkük, Süleymaniye bölgesinde toplam 4400 km'ye yakın bir demiryolu şebekesi ve kıyılarda üç liman yapılacaktır. Buna karşılık şirket, inşa edilecek yollar çevresindeki toplam 40 kilometrelik alana rastlayan yerlerde bulunacak petrol dahil bütün madenleri 99 yıllığına işletme imtiyazına sahip olacaktır (Tezel 1970: 295). Ancak Lozan Barış Antlaşması'yla Musul meselesinin çözümü daha sonraya bırakılınca Amerikan Hükümeti Chester Grubu'nu desteklemekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine sermayedar gruplar finansman desteğini çekmeye başlayınca, Chester Grubu'nun finansman sorunlarının ortaya çıkması üzerine TBMM Hükümeti 18 Aralık 1923'te anlaşmayı feshettiğini açıklamıştır (Can 2000: 327).

Türkiye'de ilk yıllarda petrol faaliyetleri, Osmanlı Devleti zamanında yürürlüğe giren 26 Mart 1322 tarihli (8 Nisan 1906) Maden Nizamnamesi usullerine göre yapılmıştır. Bu nizamname gereğince yabancılara imtiyaz verilebileceği gibi; petrol, zift ve nefit gibi madenlerden % 10-20 vergi alınması kabul edilmiştir¹. Ancak Cumhuriyet yönetiminin siyasi bağımsızlık düşüncesi ve ekonomik millileşme politikası gereğince madenlerin devletleştirilmesi düşüncesi ortaya çıkınca, bu kapsamda yabancı şirketlerin ülkede petrol aramalarına izin verilmemiştir (Demir 1982: 211).

Musul meselesinin çözümünden birkaç ay önce hükümet, maden nizamnamesinde ayrıntısına yer verilmeyen petrol konusunda bir kanun çıkarmak için tasarı hazırlamıştır. Dönemin Ticaret Vekili Ali Cenani Bey TBMM'de, petrol kanunu görüşmelerinde hükümet adına konuşurken kanunun gereklerinden bahsetmiş ve maddeleri hakkında milletvekillerini bilgilendirmiştir. Ali Cenani Bey konuşmasında şunları ifade etmiştir: "...Türkiye hududu dahilindeki bilcümle arazide bitüm ve petrol ve müştakkatı (türevleri) tabiyyesi madenlerinin taharri (arama) ve işletilmesi hakkı Maadin Kanunu hükümlerine tabi olmak kaydıyla hükümete verilmiştir." (TBMM Zabıt Ceridesi 1926: 323).

Yani petrol kanunu için yapılan bilgilendirmede, petrol işlerinin devlete bırakıldığı ifade edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti zamanında yabancılara petrol konusunda verilen imtiyazların artık verilmeyeceği açıklanmıştır. Romanya Petrol Kanunu'ndan esinlenerek hazırlanan kanun tasarısı, mecliste yapılan görüşmelerin ardından 24 Mart 1926'da kabul edilmiş ve 792 sayılı kanun ile "*Petrol Kanunu*" çıkarılmıştır (Resmi Gazete 1926: 1247-1249). Bu kanun; Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bütün petrol arama ve işletme haklarını hükümete vererek, yabancıların ve yurt içindeki özel iştiraklerin imtiyazlarına son vermiştir. Kanunda petrol arama ve işletme hakları düzenlense de, petrolün nakliyatı ve rafine edilmesi konuları yer almamıştır (Akalın-Tüfekçi 2014: 55).

¹ 26 Mart 1322 tarihli Maden Nizâmnamesi'nin matbu basımı için bkz. Bkz. Milli Kütüphane raf no "EHT 1955 A 1274", 50. maddesi İstanbul, 1322, s. 17.

Türkiye'nin petrol bakımından zengin olan bölgelere yakınlığı, öteden beri Türkiye'de de zengin petrol yataklarının bulunduğu ümidini sürekli canlı tutmuştur (Cillov 1970: 309). Cumhuriyetin ilk yıllarında petrol arama çalışmaları başlamış olmasına rağmen ciddi bir gelişme kaydedilmemiş ve petrol üretimi gerçekleştirilememiştir (Selen 1954: 196). Bunun da önemli sebeplerinden biri petrol arama ve işletmesinin büyük bir sermayeye ihtiyaç duymasından kaynaklanmıştır (Selen 1939-1940: 120).

Bu bağlamda Petrol Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin ardından hükümet, petrol aramaları konusunda mali sıkıntıları gidermek amacıyla çözüm yolları aramıştır. Bu sebeple kanunun kabulünden bir yıl sonra, Türkiye'deki petrol ve madenlerin tespit edilerek bir devlet müessesesi tarafından işletilmesi ve bu iş için gerekli sermayenin Türkiye İş Bankası tarafından karşılanması için 9 Mart 1927 tarihinde kararname çıkarılmıştır (BCA 030.18.01.01 / 23.15.9).

Petrolün aranması ve işletilmesi, devletin bu konuda teşkilatlanmasını gerektirmiş ancak Petrol Kanunu'nun uygulanmasını sağlayacak bir kamu kuruluşu 1933'e kadar kurulamamıştır. Dolayısıyla 1933'e kadar Türkiye'de devlet eliyle petrol aramaları ve işletilmesi, şahıs aramaları dışında pek mümkün olamamıştır.

1933 senesi Türkiye petrol araştırmalarında önemli bir yıl olmuştur. Bu tarihte Petrol Arama ve İşletme İdaresi adıyla bir müessese kurularak petrol arama işleri devlet adına bu kurum tarafından yapılmaya başlamıştır (Demir 1982: 211). 20 Mayıs 1933 de çıkarılan 2189 sayılı kanun ile kurulan Petrol Arama ve İşletme İdaresi müdürlüğüne Cevat Eyüp Bey (Taşman) getirilmiş ve Türkiye'de ilk defa petrol kuyusu açmak için sondaj çalışmaları başlamıştır. 2189 sayılı kanunda, kurulan idarelerin Türkiye'de altın, petrol ve bunlarla beraber çıkacak diğer madenleri arayıp işletebileceği, idarelerin bu görevini İktisat ve Maliye Vekâleti'ne bağlı olarak yürütecekleri belirtilmiştir (Resmi Gazete 1933: 2508).

Petrol Arama ve İşletme İdaresi tarafından, yabancı uzmanlar Amerikalı Mühendis William Woodson ve Jeolog Harold Moses ile Türk uzmanlar Jeolog Cevat Eyüp Bey (Taşman) ve Mühendis İhsan Ruhi Bey'in (Berent) kontrolünde Mardin Basbirin'de Türkiye'nin ilk petrol kuyusunu açmak için sondaj çalışmaları yapılmıştır. Tespit edilen sondaj noktasına, 44 bin Türk Lirasına satın alınan kullanılmış makine getirilerek 13 Ekim 1934'te ilk sondaj başlamıştır. İktisat Vekili Celal Bey (Bayar), Yüksek Mühendis Abdullah Hüsrev Bey (Guleman) ve Jeolog Profesör Bartel Granigg'in katılımıyla başlayan Türkiye'nin ilk petrol arama kuyusu olan Basbirin kuyusunun sondajı, verimli petrole ulaşamadığından 15 Haziran 1936'da 1351 metre kazıldıktan sonra bitirilmiştir (Taşman 1949: 19).

Ancak Petrol Arama ve İşletme İdaresi'nin istenilen seviyede çalışma yapamaması üzerine Türkiye'de petrol arama işi, 22 Haziran 1935'te yürürlüğe giren 2804 sayılı kanunla kurulan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'ne devredilmiştir. Basbirin kuyusu terk edildikten sonra, MTA Enstitüsü tarafından ikinci petrol sondajı Midyat'ın kuzeyinde Hermis Köyü civarında yapılmıştır. 1937'de başlayan sondaj çalışması sonucunda 354 metrede yoğun gaza rastlanmışsa da verimli olmadığından 1938 yılı ortalarında 941 metre derinlikte kuyu terk edilmiştir (TPAO 2005: 24). Dönemin Başbakanı Celal Bayar, 1 Kasım 1937'de kurulan hükümetin programını meclis kürsüsünde okurken petrol konusuna da değinerek şunları ifade etmiştir:

“...Petrol arama mevzuuna gelince: memleketimizde şimdiye kadar yapılan aramalar her ne kadar hemen işletmeye geçmeyi haklı kılacak bir netice vermemişse de petrolçülük bakımından kuvvetli sayılacak emarelere tesadüf edilmiştir. Sondaj yapılan sahalarda Mardin, Adana, Trakya ve Van civarında on kadar kaynak tespit edilmiştir. Bu sahalarda esaslı sondaj çalışmaları yapılmadıkça önemli petrol hazineleri bulunup bulunmadığı hakkında doğru bir fikir sahibi olmamıza imkân yoktur. Arama süresini kısaltmak ve

tesadüf ihtimallerini arttırmak için sondajları çoğaltmak ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün teçhizatını ve elemanlarını ona göre takviye etmek lâzım gelmektedir." (Neziroğlu-Yılmaz 2013: 271)

Irak'ın kuzey kısmında bulunan ve içinde zengin petrol tabakalarına rastlanan bir arazi yapısının benzerleri Güneydoğu Anadolu'da tespit edilmiştir. Bunlardan biri olan Raman Dağı antiklinal kubbesinde (Beşiri kasabası güneyinde) sondaj çalışmaları başlatılmıştır (Darkot 1955: 146).

MTA Enstitüsü tarafından 24 Temmuz 1939'da Batman Raman'da başlayan sondaj çalışmaları 15 Mayıs 1940'ta tamamlanmış ve Türkiye'nin ilk petrol yatağı 20 Nisan 1940'ta Raman'da bulunmuştur. Bulunan petrolün artırılması amacıyla 1942 yılında yine MTA Enstitüsü tarafından Batman Rafinerisi kurulmuştur (MTA 2011: 6). 1940 yılının Temmuz ayında Raman bölgesinde üçüncü petrol kuyusunun kazılacağını açıklayan MTA Enstitüsü Petrol Uzmanı Cevat Eyüp Taşman, Raman bölgesinde 300'den fazla petrol kuyusunun açılacağını ifade etmiştir. Cevat Eyüp Taşman'ın gazeteye verdiği izahatta Raman'da elde edilen petrolün % 15,65 benzin, % 15,31 petrol, % 9,05 motorin, % 5 petrol suyu içerdiği, ayrıca muhtelif yağlardan ibaret olduğu açıklanmıştır (Ulus 1940: 1-2). Ancak Raman-1 adıyla bilinen kuyuda ilk zamanlara günde 11 ton petrol üretimi yapılmışsa da zamanla üretim günde 3 tona düşmüş ve petrol kuyusu su ile dolduğundan 1944'te Raman-1 kuyusu terk edilmiştir (TPAO 2005: 25).

II. Dünya Savaşı devam ederken, bu zamana kadar yabancı şirketler tarafından Türkiye'ye getirilen akaryakıt ürünleri, 1941 yılından itibaren Petrol Ofisi tarafından getirilmeye başlanmıştır. 14 Şubat 1941 tarih ve 2/15169 sayılı Kararname ile kurulan Petrol Ofisi'ne (Kökay 2008: 93), halk ve milli savunma için gerekli olan petrol ve türevlerini satın almak ve satmak, stok yapmak, rafineri kurmak ve ülke içinde akaryakıt nakliyatı yapmak görevleri verilmiştir. Beş milyon lira sermayeyle kurulan Petrol Ofisi'nin ilk müdürlüğüne Talha Sabuncu getirilmiştir (Akşam 1941: 2).

Raman bölgesinde petrol kuyusu sondaj çalışmaları II. Dünya Savaşı sonrasında da devam etmiştir. 1946'da sondaj çalışması bitirilen Raman-8 kuyusundan, 1948'de günde 70 ton ham petrol çıkarılmıştır. Bu gelişmeler devam ederken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, çalışmaları yerinde incelemek için devlet erkânı ile beraber 3 Mart 1948'de Raman'a ziyarette bulunmuştur (Ulus 1948: 1-2). 1338 metre sondaj yapılan ve 40-50 ton/gün petrol kapasitesiyle açılan Raman-9 kuyusuna İnönü Kuyusu adı verilmiştir (TPAO 2005: 25). Ulus Gazetesi'nin "*İnönü Raman Petrol Bölgesinde*" başlıklı haberine göre üretim ve arama için Raman civarında 20 kuyunun daha açılacağı belirtilmiştir. Ancak daha derin sondajlar yapabilmek için yeni sondaj makinelerine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir (Ulus 1948: 1). Elde edilen sonuçların ardından petrol üretiminin artacağı düşünülerek, Batman'da yeni petrol rafinerisi inşaatına başlanmış ve 1948 yılının Kasım ayında yıllık 200 ton kapasiteyle faaliyete geçirilmiştir.

Raman çevresinde yapılan çalışmalarla, 1940 yılında Raman-1 kuyusunda petrole rastlanmış, 1945 yılında Raman-8 kuyusunda ticari miktarda petrol bulunmuştur. Ayrıca 1951'de Garzan'da kaliteli petrole ulaşılmıştır. 1954'te TPAO kurulana kadar, 37 adet arama, 7 adet tespit, 13 adet üretim ve 19 adet test kuyusu olmak üzere toplam 76 kuyu açılmıştır (Atalay 2003: 171). 1954 yılına kadar yapılan çalışmalarda 58 bin ton petrol üretimi yapılabilmektedir. Fakat bu miktar o dönem Türkiye petrol ihtiyacının ancak % 5,7'sini karşılayabilmektedir (Komisyon 1973: 141).

2. Demokrat Parti'nin Madencilik ve Petrol Konusundaki Politikaları

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Çiftçi Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılarak yürürlüğe konması, Cumhuriyet Halk Partisi içerisindeki görüş ayrılıklarını da ortaya çıkarmıştır. Milletvekili olan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, 7 Haziran 1945'te "Dörtlülük Takrir" adıyla bilinen bildiri yayınlamışlardır (Karpas 1996: 130). Ancak Dörtlülük Takrir'in parti tarafından reddedilmesi üzerine parti içi muhalefet daha da artmış; Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan partiden ihraç edilmişlerdir. Celal Bayar da partiden istifa edince bu kişilerin katılımıyla 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur (Koçak 2012: 16).

14 Mayıs 1950 seçimlerinde birinci parti olarak tek başına hükümeti kuran Demokrat Parti, ekonomide liberalizmi savunarak Devletçilik politikasından uzaklaşmıştır. Demokrat Parti'nin liberalizm anlayışı, sadece özel sektöre yer verilmesi anlamında değil, devlet sektörünün de ekonomide yer almasını kaçınılmaz görüyordu. Bir yandan geleneksel tarım ekonomisinin devam ettirilmesi için devlet tarafından destek verileceği vurgulanırken, diğer yandan da özellikle sanayi kuruluşlarında özel sektörün de yer alacağından söz edilmiştir (Baytal 2007: 551).

9 Mart 1951'de Adnan Menderes'in başkanlığında kurulan II. Menderes Hükümeti, ABD'den bir heyetin Türkiye'ye gelerek ekonomi ile ilgili bir etüt yapmasını istemiş ve 13 kişilik bir kurul tarafından Türkiye'nin ekonomik durumuna dair bir rapor hazırlanmıştır. Kurul başkanı James M. Barker'in ismine atfen hazırlanan Barker Raporu adı verilen bu çalışma hükümete sunulmuş ve madencilik faaliyetlerine dair şu tavsiyelerde bulunulmuştur (BCA, 030.01.0.0 / 134.873.8):

- 1953'ten sonra yatırım programlarının sonuçları belli oluncaya kadar, Zonguldak kömür havzası için hiçbir taahhüde girilmemelidir.
- Özel maden arama ve işletme faaliyetlerine yer verecek madencilik politikası kabul edilmelidir.
- Özel sermaye sahiplerini petrol arama ve işletmelerinden uzak tutma politikası yeniden gözden geçirilmelidir.
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün çalışmaları halkın faydalanmasına açık tutulmalıdır.

Raporun ardından yabancı sermayenin Türkiye'ye girmesine yönelik ilk çalışma 1 Ağustos 1951 yılında kabul edilen 5821 sayılı Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu olmuştur. Bu kanunla yabancı sermaye, Türk özel sermayesine açık olan işlerde ayrıcalık öngörmeyecek şekilde, sanayi, enerji, maden, bayındırlık, ulaştırma ve turizm alanlarında çalışabilecektir (Resmi Gazete 1951: 1757-1758).

Yabancı sermayenin ülkemize girişi devam ederken Türkiye'de petrol araştırmaları ve işletmeciliğinin serbest rekabete açılması düşüncesiyle 12 Kasım 1952'de 3/15833 sayılı kararnameyi çıkarılmıştır. Bu kararnameden sonra yabancıların petrol yatırımları konusunda Türkiye'de çalışma yapabileceklerine dair çalışmalar da başlamıştır (Kökyay 2008: 101).

Ancak yabancı sermayenin ülkeye girişiyle ilgili yapılan düzenlemelerin ardından 1954'e kadar istenilen sonuç alınamayınca, hükümet yeni bir yasal düzenleme yapmak durumunda kalmıştır. Bunun üzerine 18 Ocak 1954'te kabul edilen 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile Demokrat Parti, Türkiye'de yabancı sermayenin madencilik ve petrol konuları dahil olmak üzere ülkeye girişine izin vermiştir. Bu kanunla ülkenin iktisadî bakımından gelişimine yararlı ve sadece Türk özel teşebbüslerine açık bulunan her türlü faaliyet sahası, yabancı sermaye yatırımlarına da açık tutulmuştur. Kısaca yurdumuza gelecek olan yabancı sermayeye daha geniş

çalışma imkânı ve hukukî teminat sağlanmıştır (Zarakolu 1954: 594).

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun 1. maddesinde ülkemize yatırım yapacak yabancı sermayenin uymak zorunda olduğu şartlar belirtilmiştir. Buna göre (Resmi Gazete 1954: 8029);

- Gelecek sermayenin memleket ekonomisinin kalkınmasına faydalı olması,
- Yabancıların ancak Türk özel sermayesine açık alanlarda faaliyet gösterebileceği,
- Faaliyet gösterecek yabancılar için hiçbir şekilde imtiyaz verilmeyeceği kabul edilmiştir.

1951 yılında kabul edilen 5821 sayılı Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu'nun ardından yabancılar tarafından ülkemize yapılan yatırımların toplamı 15 milyon 120 bin Türk Lirası civarında olmuştur. Ancak 1954'te çıkarılan 6224 sayılı Yabancı sermayeyi Teşvik Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin ardından, aynı yıl yabancıların Türkiye'ye yaptığı yatırımın toplamı 56 milyon 609 bin Türk Lirası olmuştur (Selik 1961: 22). Dolayısıyla yabancı sermayenin ülkeye girişine dair beklentiler gerçekleşmeye başlamıştır.

3. 6326 Sayılı Petrol Kanunu'nun Kabul Edilmesiyle Yaşanan Gelişmeler

1954 yılı petrol yönünden Türkiye için yeni görüşlerin ortaya çıktığı bir dönem olarak kabul edilir. Türkiye'de petrol olduğu kesinleşmiş ve yabancı devletlerin bu konudaki ilgileri ortaya çıkmıştır. Demokrat Parti döneminde taşıt sayısının artması, petrol tüketiminin hızla yükseleceğinin işareti olarak kabul edilmiş ve büyük bölümü ithal edilen petrolün ülkemizde daha fazla çıkarılabilmesi için çalışmaların yapılması zorunluluk olmuştur (Komisyon 1973: 141). Ancak bu konudaki yatırımların büyük sermaye gerektirmesinden dolayı hükümet, yabancı şirketlere de petrol arama konusunda imtiyaz vermeyi düşünmüş ve sonuç itibarıyla yeni bir yasal düzenleme için çalışmalar başlatılmıştır. Petrol konusunda Türkiye'nin teçhizat ve teknik eleman bakımından yetersiz oluşu, petrol alanında yabancı sermayenin devreye girmesi için en makul yol olarak düşünülmüştür.

Petrol Kanunu'nun hazırlanması için bir komisyon kurulmasına karar verilmiş ve Maden Dairesi Müşaviri Safi Teziç, Hukuk Fakültesi profesörlerinden Muvaffak Akbay, Necdet Egeran ve Cevat Eyüp Taşman'dan oluşan bir ekip tarafından bu konuda bir tasarı hazırlanmıştır. Ancak hazırlanan tasarı ile yabancı petrol şirketlerinin yatırıma gelmeyeceği kanaati oluşunca, yabancı bir uzmana ihtiyaç duyulmuştur. O yıllarda İsrail Petrol Kanunu'nu hazırlayan ve ABD'de uzun yıllar Petrol Dairesi Reisliği yapan Max Ball, Türkiye'ye davet edilerek Petrol Kanunu'nun hazırlanması için görevlendirilmiştir (Kökyay 2008: 102). Türkiye'ye gelen Amerikalı Petrol Hukuku Uzmanı Max Ball'ın katılımıyla sekiz kişiden oluşan komisyon çalışmalar yaparak yeni petrol kanununun tasarisını hazırlamışlardır. Komisyonunda görev yapan Necdet Egeran, o yıllarda diğer ülkelerin petrol kanununu hazırlayan hukukçu, jeolog Max Ball ile beraber altı aylık bir çalışma sonucunda yeni petrol kanununun hazırlandığını ifade etmiştir (TPAO 2005: 30).

Çıkarılacak olan petrol kanunun amacı; Türkiye'nin petrol kaynaklarının özel teşebbüs eliyle süratle, kesintisiz ve verimli bir şekilde geliştirilip değerlendirilmesini sağlamak olarak belirtilmiştir. Dönemin İşletmeler Bakanı Sıtkı Yırçalı, petrol yasa tasarisının Türkiye'nin çıkarlarını en iyi şekilde koruyup gözeticeğini ileri sürerek özel girişimin de içinde bulunacağı Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın kurulacağını ve bu ortaklığın MTA Enstitüsü'nün çalışma alanları içinde bizzat yer alacağını belirtmiştir (Baytal 2007: 553).

Başbakan Adnan Menderes imzasıyla 14 Ocak 1954'te Petrol Kanunu Layihası ve Geçici Komisyon Raporu TBMM Başkanlığı'na sunulurken; petrolün önemi, Türkiye'nin petrol durumu, Türkiye'nin petrol ihtiyacı ve akaryakıt temininde izlenecek yol üzerinde durulmuş daha sonra tasarı hazırlanan Petrol Kanunu'nun maddeleri yazılmıştır.

Petrol Kanunu tasarısı komisyonda görüşülürken, tasarıda yer alan yabancılara tanınacak imtiyazlar dış basında geniş yer bulmuştur. Amerika’da yayın yapan Syracuse Post Standart adlı gazete Türkiye’nin petrol politikası ile ilgili yayımladığı makalede şu tespitlere yer vermiştir:

“...Türkiye’nin devlet malı olan petrol sahalarını yabancı işletmeye açmak suretiyle millileştirme temayüllerinin aksine yol tuttuğunu görmek insana ferahlık veriyor. Türkiye, bu sahaları kendi vasıtalarıyla geliştiremeyeceğini tamamıyla idrak etmiş bulunmaktadır. Ankara, bir dünya petrol politikası çerçevesi dahilinde olmak üzere petrol kaynaklarının geliştirilmesi işini yabancı fertler ve şirketlere bırakmaya karar vermiştir. Anlaşmalar Türkiye’nin askeri ve iktisadi menfaatlerine en uygun şartlarla tanzim olacaktır...” (BCA, 030.01.0.0 / 103.641.8).

Petrol Kanunu’yla ilgili iktidar partisi Demokrat Parti ile muhalefet partisi CHP arasında, komisyon görüşmeleri sırasında oldukça hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle tasarının 136. maddesinin değiştirilmesine yönelik muhalefet partisinin talepleri olmuş ve sonuç olarak bu madde tasarıdan çıkarılmıştır. Tasarıda yer alan 136. madde şunu öngörüyordu²;

“Bu kanuna göre verilmiş olan arama veya işletme ruhsatnameleri, belge veya bunların muaddel şekilleri, taallük ettikleri arama ve işletme sahalarına ve petrol ameliyelerine münhasır olmak üzere bu kanunun taraflara yüklediği mükellefiyet ve mecburiyetler ve tanıdığı halklar bakımından, Cumhuriyet Hükümeti ile petrol hakkı sahibi arasında akd olunmuş bir mukavele mahiyetinde olup meriyet müddetleri boyunca, kusur olmadıkça, hüküm ve şartları ihlâl edilmedikçe veya tarafların karşılıklı rızaları bulunmadıkça değiştirilemez ve fesh olunamaz.”

Özetle tartışılan bu maddeye göre Petrol Kanunu’nun değiştirilmesi ancak imtiyazı alan şirketler ile hükümetin anlaşması şartıyla mümkün olabilecektir. Kanunu değiştirme konusunda tek yetkili taraf Türk Hükümeti olamayacağı için, egemen devlet anlayışına aykırı bir husus bulunduğundan Petrol Kanunu’ndan bu madde tamamen çıkarılmıştır.

Muhalefet partisinin bu konudaki tutumu 1 Mart 1954 tarihli Yeni Ulus Gazetesi’nde çıkan haberde şöyle yansıtılmıştır;

“Petrol kanun tasarısı komisyondan geçti. 136’ncı madde tasarıdan çıkarılmış, vergi sınırı da kalkmış. Pek memnun olduk. Fakat bunlarla iş bitmedi. Şu soruların cevabını kim verecektir:

1. Türkiye Devleti serbestçe petrol işletebilecek midir?
2. Yabancı devletlere petrol işletme hakkı veriliyor mu?
3. İşletme ruhsatı 50 yıllık bir imtiyaz olarak kalacak mıdır?
4. Türk petrol uzmanlarının, teknisyenlerinin yabancı şirketlerde çalıştırılması mecburi kılınmış mıdır?”(Yeni Ulus 1954: 1-2).

Bu eleştiri ve sorular üzerine İşletmeler Bakanı Sıtkı Yırçalı şu cevapları vermiştir: “Hazırladığımız petrol kanun tasarısı geçici komisyonda 39 toplantı yapılmak suretiyle tetkik edilerek hükümetle tam bir mutabakat içinde son şeklini almış bulunmaktadır... Tasarının 122. maddesiyle halen keşfedilmiş bulunan bütün petrol kaynaklarımızın hükümetin kuracağı bir hükmi şahıs vasıtasıyla işletilmesi öngörülmektedir.” (Vakit 1954: 1).

² Petrol Kanunu Geçici Komisyon Raporu için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre IX, İçtima Senesi IV, Cilt 29, Birleşim 57’ye Ek Sıra Sayısı: 106 (4.3.1954), s. 80.

Geçici Komisyon'da kabul edilen Petrol Kanunu'nun yasalaşması için 7 Mart 1954'te oylama yapılmış, 273 kişinin katıldığı oylamada 17 ret oyuna karşılık 256 kabul oyuyla kanun yasalaşmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi 1954: 436). On bir kısım ve 135 maddeden oluşan 6326 Sayılı Petrol Kanunu 16 Mart 1954'te 8659 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

6326 Sayılı Petrol Kanunu'nun 1. maddesine göre, Türkiye'deki petrol kaynakları Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır. Bu maddeyle, arama çalışmaları sonucunda elde edilecek petrolün devletin tasarrufu altında olacağı ifade edilmiştir. Bu sebeple yabancı şirketlerin Türkiye'de petrol bulmaları durumunda, çıkarılacak petrol Türkiye tarafından kullanılacaktır. Kanunun 12. maddesi gereğince, yabancı şahısların doğrudan Türkiye'de petrol hakkına sahip olamayacakları ve arama çalışması yapamayacağı belirtilmiştir. Milli menfaatin korunması konusunda petrol arama işi ancak kendisine yetki verilen şirketler tarafından yapılacaktır. Kanunun 120. maddesinin 1. fıkrası gereğince, yabancı petrol hakkı sahipleri, istihdam ettikleri yabancıların % 15'inden az olmamak kaydıyla Türk vatandaşlarının petrol aramalarının her safhasında uzmanlaşması için yabancı ülkelerde eğitim ve staj görmelerini kabul etmişlerdir (Resmi Gazete 1954: 8633-8644).

Petrol Kanunu hükümleri içerisinde, devlet adına Türkiye'de petrol aramalarını yapmak, aramalar sonucunda petrol ve petrol ürünlerinin alım, satım ve dağıtımını yapmak üzere 7 Mart 1954'te 6327 sayılı kanunla Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kurulmuştur. 150 milyon Türk Lirası sermayeyle kurulan TPAO, 1954 yılında yapılan genel seçimlerin ardından 10 Aralık 1954'te faaliyete geçmiştir. Ortaklığın ilk genel müdürlüğüne Şahap Enver Birgi getirilmiştir. 6327 sayılı kanunun 4. Maddesine göre TPAO sermayesinin % 51 hazineye, % 49'u ise özel sektöre tahsis edilmiştir (Resmi Gazete 1954: 8644; TPAO 2005: 36).

TPAO, daha önce MTA Enstitüsü tarafından Raman ve Garzan bölgelerinde bulunmuş olan petrol sahalarını ve Batman rafinerisini olduğu gibi devralarak, Türkiye sınırları içinde ilk petrol üretimi yapan özel bir şirket kimliğini elde etmiştir (Lokman 1963: 63).

Petrol Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra yapılan genel seçimleri takiben, petrol kanununa dayanılarak ülkenin dokuz petrol bölgesine ayrılmasına karar verilmiş ve petrol sondajları serbest bırakılmıştır (Yüksel 2011: 102). Kanunun 55. maddesi gereğince arama ruhsatnamesi süresi altı yıl olarak belirlenmiş ve ruhsatnamenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren şirketin en geç bir yıl içinde etüt yapmaya başlaması kabul edilmiştir.

2 Mayıs 1954'te yapılan genel seçimlerden önce CHP Başkanı İsmet İnönü yaptığı konuşmalarda, özellikle petrol konusunda yabancılara verilecek olan ayrıcalıklarla kapitülasyonların geri geleceği yorumlarında bulunmuştur. İsmet İnönü seçim mitingi için gittiği İstanbul'da Petrol Kanunu'na ait şu konuşmayı yapmıştır:

“İşte hukuk alemi, işte profesörler, hepsinin önünde söylüyorum: Petrol Kanunu'nu karşılıklı taahhüt şeklinde görmek bir kapitülasyon devrini açmaktır. Biz bunu asla kabul etmeyiz. Petrol Kanunu, kapitülasyon hükümleriyle hazırlanmış, gönüllü bir kapitülasyon layihası olarak teklif edilmiştir. Ne kadar uğraştık, ne kadar çalıştıksa ancak dış yüzünde görülen bir iki kusurunun gözden saklanmasından başka bir netice elde edemedik... Özetle petrol işletmesi için yabancı sermayeyle işbirliği yapmayı arzu ederiz. Ancak yabancı sermayeden istifade fikri bize kapitülasyon getirmemeli ve Türk Devletini kendi ülkesinde devlet haklarından mahrum etmemelidir.”(Yeni Ulus 1954: 1).

Ancak düzenlenen mitinglerin ardından yapılan 1954 genel seçimlerini Demokrat Parti kazanmış ve Adnan Menderes tarafından 17 Mayıs 1954'te yeni hükümet kurulmuştur. Adnan Menderes, seçim mitingleri sırasında muhalefetin yaptığı tüm eleştirileri de göz önünde bulundurarak hükümet programında yabancı sermayeyi teşvik ve petrol konularında şunları ifade etmiştir (Neziroğlu-Yılmaz 2013: 1021):

“...Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile petrollerimizin işletilmesi konusundaki tedbirlerimizde de gayet kararlıyız. Memleketin sanayileşmesinde, zengin tabii kaynaklarımızın ve petrollerimizin bir an önce işletmeye açılmasında ve milletimizin hizmetine sunulmasında yabancı sermaye ve teknik bilginin teşviki konusuna verdiğimiz önem, her türlü karamsar yaygın ve propagandalara rağmen, milletimizin beğenisine mazhar olmuş bulunmaktadır.”

Petrol Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle Türkiye'de *Gilliland, Amoseas, Esso, Tidewater, Shell, Bolsa Chica, Mobil, Shell-Deil, Gulf, Tennessee* gibi yabancı petrol şirketleri arama çalışmaları yaparak petrol bulmaya çalışmışlardır (Lokman 1963: 68-74).

Yabancı sermaye eliyle Türkiye'de ilk petrol kuyusu İskenderun-Arsuz bölgesinde *Gilliland Oil Corporation* şirketi tarafından açılmıştır. Bu şirketin Türkiye yetkilisi Celalettin Bükey, ilk petrol kuyusunun sondaj çalışmasının Başbakan Adnan Menderes'in huzurunda yapılması için Başbakanlığa telgraf yollamış ve Adnan Menderes'in çalışmaya katılması için ricada bulunmuştur (BCA, 030.01.0.0 / 20.115.8).

1957 yılında Kırklareli ve Siirt bölgesinde Esso Standard Şirketi sondaj çalışmasına başlamış, Gaziantep'te *American Overseas Petroleum* Şirketi 1850 metre derinliğe kadar inmiştir. Mardin'de *Tidewater Oil Company*, Diyarbakır'da *Bolsa Chica Oil Corporation* Şirketi petrol aramak için çalışmalar yapmıştır (BCA, 030.01.0.0 / 92.579.3). Ancak *Esso Standard* Şirketi tarafından yapılan sondaj çalışmalarının ardından Kırklareli'nde petrol emaresine rastlanmamıştır. *American Overseas Petroleum* Şirketi Gaziantep Nizip'te 3094 metre kuyu kazdığı halde petrole rastlamadığı için kuyu terk edilmiştir (BCA, 030.01.0.0 / 92.579.11).

Petrol Kanunu, Türkiye'de petrol bulunması ve çıkarılmasında yabancı sermaye ve teknolojisinden yararlanılmasını amaçlamıştır. Petrol Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden 1965'e kadar Türkiye'ye 1 milyar 850 milyon Türk Lirası tutarında yabancı sermaye girişi sağlanmıştır. Bu rakam aynı dönemde Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kapsamında Türkiye'ye yabancıların yaptığı yatırım miktarından daha fazladır (Kepenek-Yentürk 1994: 92). Dolayısıyla Petrol Kanunu'yla beraber Türkiye'ye ciddi miktarda döviz akışı da sağlanmıştır.

4. TPAO'nun Türkiye'de Petrol Aramalarındaki Yeri

TPAO'nun başlangıç döneminde, MTA Enstitüsü'nden alınan araçlar sayesinde Raman ve Garzan bölgelerinde yoğun arama ve üretim çalışmaları yapılarak yeni kuyular açılmıştır. TPAO, 21 Ocak 1955'te Garzan-12 kuyusunda 1456 metrede ilk kez petrole ulaşarak, çalışmalarını bu bölgede yoğunlaştırmıştır (TPAO 2005: 38).

6327 Sayılı Kanun'la petrol arama çalışmaları yapmak amacıyla kurulan TPAO, başlangıçta arama faaliyetlerini yalnızca Diyarbakır ve Siirt çevrelerinde yapmıştır. Ancak zamanla yurdun çeşitli bölgelerinde de arama çalışmaları başlatılmış ve bulunan yeni sahalarla ham petrol üretimi hızlı bir şekilde artmıştır. 1954 yılında MTA Enstitüsü tarafından 58 bin ton ham petrol üretildiği halde, TPAO tarafından 1955'te 178 bin ton, 1956'da 305 bin ton, 1959'da 372 bin ton ham petrol üretilmiştir (Komisyon 1973: 153).

6326 Sayılı Petrol Kanunu'nda 1957 yılında yapılan değişiklikle yabancı şirketler lehine petrol arama ve çıkarma sektöründe elverişli yatırım imkânı sağlanmıştır. Bu yıldan itibaren Mobil, BP, California Texas, Shell gibi uluslararası şirketlerin bulunduğu 58 şirket yasadan yararlanarak ülkemizde yatırım yapmıştır. Bu süreçte 373'ü arama amaçlı olmak üzere 898 kuyu açılmış, toplam arama faaliyetlerinin % 62'sini TPAO, % 38'ini yabancılarında da yer aldığı özel kesim gerçekleştirmiştir (Akalin-Tüfekçi 2014: 57).

Raman ve Garzan'da üretilen petrolü işleyebilmek için yıllık kapasitesi 330 bin ton olan modern bir rafinerinin yapılmasına karar verilerek 1952 yılında Batman'da inşaat çalışmaları başlamıştır. Çalışmaların ardından Batman Rafinerisi 1955 yılında açılarak, TPAO bünyesinde üretime başlamıştır (TPAO 2005: 29). Ham petrol üretiminin artmasıyla rafinerinin kapasitesinin 1957 yılında 614 bin tona yükseltilmesine karar verilmiş, bunun için 19 milyon dolar yatırım öngörülmüştür (BCA, 030.01.0.0 / 94.588.9). Ancak rafinerinin kapasitesi 1960 yılında yılda 580 bin tona yükseltilmiştir.

1950'de 18 bin ton olan ham petrol üretimi, Petrol Kanunu ve TPAO'nun kurulmasından sonra 1960'ta da 362 bin tona yükselmiştir. Bu dönemde TPAO dışında 13 ortaklık petrol üretim yetkisine sahip olmuştur. Ancak yabancı sermayeli şirketler, arama ve üretim faaliyetlerini fazla kârlı bulmadıklarından dolayı bir süre sonra imtiyaz yenilenmesi talebinde bulunmamıştır (Kepenek-Yentürk 1994: 104).

TPAO, bulunduğu bölgelerde sadece petrol arama ve çıkarma görevi ile kalmamış bir vakıf ve dernek gibi çalışmıştır. Zaman zaman köy muhtarlarının, öğretmenlerin, belediye başkanlarının yol, su, okul yapımı, malzeme temini gibi taleplerini olumlu karşılamış, şartlar nispetinde gerekli yardımları yapmıştır (TPAO 2005: 45).

SONUÇ

1926 yılında çıkarılan 792 Sayılı Petrol Kanunu ile Türkiye'de ilk yasal düzenlemenin yapıldığı petrol faaliyetleri konusunda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet eliyle arama çalışmaları yapılmış ancak ciddi anlamda petrol kaynağına rastlanılmamıştır. 1935 yılında MTA Enstitüsü kurulunca, Türkiye'de petrol arama yetkisi bu kuruma devredilmiş ve 1940 yılında Raman'da kaliteli petrole ulaşılmıştır. Mardin-Diyarbakır-Siirt bölgelerinde petrol olabileceğine ilişkin ihtimaller üzerine, arama çalışmaları bu bölgelerde yoğunlaşarak yeni petrol kuyularının açılması sağlanmıştır. Demokrat Parti dönemine kadar ülke ihtiyaçlarının çok gerisinde kalan petrol üretiminde, 1950'li yıllarda yapılan yasal düzenlemelerle artışa gidilmiştir.

6326 Sayılı Petrol Kanunu ve 6327 Sayılı TPAO Kanunu, Türkiye'de petrol üretimi noktasında önemli yasal düzenlemeler olmuştur. Yabancı petrol şirketlerinin Türkiye sınırları içerisinde petrol arama çalışmalarına izin verilmesi, birçok yabancı şirketin Türkiye'de çalışma yapmasına ve yeni petrol kuyuları açmasına imkân vermiştir. Mobil, Shell, BP gibi büyük petrol şirketlerinin Türkiye'de petrol aramak için imtiyaz almaları dikkat çekmiş, Türkiye'nin petrol ülkesi olabileceği ihtimali akıllara gelmiştir. Ancak yapılan sondaj çalışmalarının ardından bazı arama şirketleri, ekonomik değeri yüksek sayılacak bir petrole rastlamadıkları için sözleşmelerini yenilemeyerek arama çalışmalarına son vermiştir. 1956 yılında TPAO dışında on iki yabancı şirket arama imtiyazı alıp petrol arama çalışmalarına başlamış ve 1959 yılının sonunda on sekiz şirket faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak bazı yabancı şirketlerin istedikleri sonucu elde edemeyerek arama faaliyetlerine son vermeleri üzerine, 1961 yılında dokuz yabancı şirket çalışmalarını sürdürmüştür. Bunlardan yedisi Amerikan, biri Alman, biri de Hollanda şirketi olmuştur. Yabancı şirketlerin dışında TPAO ise devlet bünyesinde çalışmalarını yürüterek özellikle Raman ve Garzan bölgelerinde çeşitli petrol kuyuları açmak suretiyle Türkiye petrol üretimine büyük katkılar sağlamıştır.

Petrol Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve TPAO'nun kurulmasıyla Türkiye petrol üretiminde büyük artışlar yaşanmıştır. 1954'te MTA Enstitüsü tarafından yapılan petrol üretimi 58 bin ton iken, sonraki yıllarda TPAO tarafından yapılan üretim 1959'da 372 bin ton 889 tona yükselmiştir. Yabancılara tanınan imtiyazlar sonucunda yabancı şirketlerin de petrol üretimine girişmesiyle, 1961'de üretilen 441 bin ton petrolün 27 bin 500 tonu Shell ve Mobil tarafından üretilmiştir. Yine de bütün çalışmalara rağmen Türkiye petrol ihtiyacının büyük bir kısmı ithalat yoluyla sağlanmıştır. 1961 yılında üretilen 441 bin ton petrole rağmen, 1 milyon 471 bin ton petrol ithal edilmiştir. Bu sebeple Türkiye'de petrol konusundaki arama ve işleme çalışmaları Türkiye ihtiyacına cevap veremeyecek düzeyde olmuştur.

KAYNAKÇA

- BCA, 030.01.0.0 / 103.641.8
 BCA, 030.01.0.0 / 20.115.8
 BCA, 030.01.0.0 / 92.579.3
 BCA, 030.18.01.01 / 23.15.9
 Akşam, 18 Şubat 1941.
 Ulus, 4 Mart 1948.
 Yeni Ulus, 1 Mart 1954.
 Resmi Gazete, 16 Mart 1954, Sayı: 8659.
 Resmi Gazete, 23 Ocak 1954, Sayı: 8615.
 Resmi Gazete, 27 Mayıs 1933, Sayı: 2411.
 Resmi Gazete, 6 Nisan 1926, Sayı: 341.
 Resmi Gazete, 9 Ağustos 1951, Sayı: 7880.
 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İctima Senesi III, Cilt 23, Birleşim 76 (24.03.1926).
 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IX, İctima Senesi IV, Cilt 29, Birleşim 57 (4.03.1954).
 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IX, İctima Senesi IV, Cilt 29, Birleşim 60 (7.03.1954).
- ACAR, Çağdaş – BÜLBÜL, Sevtaç – GÜMRAH, Fevzi – METİN, Çiğdem – PARLAKTUNA, Mahmut (2011), *Petrol ve Doğal Gaz*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- AKALIN, Uğur Selçuk – TÜFEKÇİ, Suat (2014), “Türkiye’nin Petrol Politikaları ve Enerji Özelleştirmelerine Bir Bakış”, *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul, s. 51-66.
- ATALAY, Mesut (2003), “Türkiye’de Petrol Aramacılığının Önemi”, *Avrasya Dosyası (Enerji Özel Sayısı)*, C. 9, S. 1, Ankara, s. 169-191.
- AYHAN, Veysel (2009), *İmparatorluk Yolu: Ortadoğu ve Petrol*, Dora Yayıncılık, Bursa.
- BAYTAL, Yaşar (2007), “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, Ankara, s. 545-567.
- CAN, Bilmez Bülent (2000); *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DARKOT, Besim (1955), *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını No. 80, İstanbul.
- DEMİR, Ahmet (1982), “Atatürk Döneminde Türkiye’de Enerji Politikaları”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- EDİGER Volkan Ş. (2007), *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- HAYKIR, Yavuz (2011), *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938)*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (22 Nisan 1950 – 20 Kasım 1961)*, Haz. İrfan Neziroğlu – Tuncer Yılmaz, C. 2, Ankara, 2013.
- Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (24 Nisan 1920 – 22 Mayıs 1950)*, Haz. İrfan Neziroğlu – Tuncer Yılmaz, C. 1, Ankara, 2013.
- KARPAT, Kemal H (1996), *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayıncılık, İstanbul.
- KEPENEK, Yakup – YENTÜRK, Nurhan (1994), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul.
- KOÇAK, Cemil (2012), *İktidar ve Demokratlar*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOMİSYON (2011), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOMİSYON (1973), *50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları*, Ankara.
- KÖKYAY, Ferhat (2008), *1923’ten Günümüze Türkiye Cumhuriyeti’nin Petrol Yatırım Politikaları*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- LOKMAN, Kemal (1963), “Türkiye Petrol Sondajları”, *MTA Enstitüsü Dergisi*, C. 61, Ankara, s. 62-74.
Maden Nizâmnamesi, İstanbul, 1322.
- MTA’nın 75 Yılı*, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Ankara, 2011.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1969), *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları*, (Yavuz Abadan’a Armağan - Ayrı Basım), Ankara.
- SELEN, Hâmit Sadi (1939-1940), *İktisadî Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul.

- SELEN, Hamit Sadi (1954), *Türkiye Coğrafyasının Ana Hatları*, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara.
- SELİK, Mehmet (1961), "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunları ve Tatbikatı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 3, Ankara, s. 5-38.
- SEMİZ, Yaşar (1995), *Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi 1909-1926*, Ankara.
- TAŞMAN, C. Eyüp (1949), "Türkiye'de Petrolün Tarihçesi", *MTA Enstitüsü Dergisi*, C. 39, Ankara, s. 14-22.
- TEZEL, Yahya Sezai (1970), "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist Miydi?: Chester Ayrıcalığı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 4, Ankara, s. 287-318.
- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı İlk 50 Yıl (1954-2004)*, Ankara, 2005.
- ULUĞBAY, Hikmet (2003), *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- YÜKSEL, Dilek Yiğit (2011), "İngiliz Büyükelçiliği Yıllık Raporlarında Türkiye'de Demokrat Parti (1954-1957)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVII, S. 79, Ankara, s. 97-130.
- ZARAKOLU, Avni (1954), "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, Ankara, s. 590-600.

EKLER

EK-1: İsmet İnönü'nün Raman ziyaretini haber yapan 4 Mart 1948 tarihli Ulus Gazetesi

PERSEMBE
4
MART
1948
10 KURUS

ULUS

ADIMIZ ANDIMIZDIR

Sihhatini sevenlere birick lavsiye kamaşın İbrâhîmlerinden şâyestisine ad vart İsmâhîlâmâm'ın güm erzanîlerindan şâhın

Meshur ALTINSU yunu

İhtir tertîbe ettik.

Ahmed Kayış: Pınar caddeşi, Naci Kömüran Apt. No. 6, Tel: 12575

İnönü Raman petrol bölgesinde Cumhurbaşkanımız

Günde 40-50 ton arasında petrol veren yeni kuyunun bütün tesislerini gezdi

Gerek ihtisâl, gerek arama için civarda asgari 20 kuyu daha açılacak-Raman'daki mühendisler yeni kuyuya "İnönü Kuyusu" adını verdiler-Daha derine incek kapasitede sondaj makinelerine ihtiyaç var

Raman'da "S" petrol kuyusu başındaki çalışmalardan bir sahne

Türkiye'de basın hürriyeti

Raman'da iki petrol kuyusu daha açılacak

Ekonomi Bakanının dün verdiği izahat

Brüksel konferansı bugün toplanıyor

Batı Avrupa Birliği kadrosu içinde askerî, siyasi ve sosyal işbirliği ile ilgili meseleler konuşulacak

Çekoslovakya'da tam bir komünist idareyi

Marshall dedi ki:

Türkiye ve Yunanistan'a devamlı şekilde yardım zarureti vardır

M. Forrestal de ek yardım tasarısını harekette destekleyerek, Türkiye Yakın Şarkta göz diken bütün yabancıların yoluna set çekiyor, dedi

B. Uran'ın tetkikleri

C. H. P. Genel Başkan Vekili Kastamonu'da

B. Uran bugün Taşköprü'de

Raman'da iki petrol kuyusu daha açılacak

Ekonomi Bakanının dün verdiği izahat

Selden zarar görenlere yardımlar

Amerika'dan Türkiye'ye gönderilen askeri uçaklar

Adana ordu evi yandı

Gruplar halinde gelen uçaklar memleketi varınca şehirler üzerinde gösteri yapacak

Yüce Divan Başkan B. Halli Özyürek

Yüce Divan Savcısı B. Kâzım Berkcer

Yüce Divan'da Dün de sanıklardan ikisi sorguya çekildi

Yüce Divan bugün de toplanacak

SUTAD 41

EK-2: Petrol Kanunu tasarısının şeklini haber yapan 2 Mart 1954 tarihli Vakit Gazetesi

SALI 2 MARCH 1954

VAKIT GÜNLÜK SİYASİ GAZETE SAYI 218 KURSU

C.H.P. nin göstereceği müstakil adaylar

Kurultaydan Sonra

Partilerinin müzaheretleri manzarası: C.H.P. ve diğerleri diğer mahalef partileri ile işbirliğinde... Yazarı: ASIM US

Hacı Necip Südan'da Bir Suikastten Kurtuldu

Mısırda birleşmenin aleyhinde bulunan Umma Partisi mensupları Hartuma umumi valilik sarayına hücum etti - Halka ateş açıldı, iki saat süren çarpışma sonunda 25 kişi öldü 117 kişi yaralandı

KAHİREDE DE KARİŞIKLIKLAR ÇIKTI. M. KARDEŞLER CEMİYETİNE MENSUP NÜSRA YIŞICILER TEVKİF EDİLDİ

Hartuma, 2 - General Necip Südan'ın emriyle Hartuma'da bir suikast girişimi yapıldı. Suikastçilerin hedefi Necip Südan'ın Hartuma'daki eviydi. Suikast başarısız oldu. Suikastçıların çoğu öldü, bir kısmı yaralandı. Suikast girişimi Hartuma'da 25 kişi öldü, 117 kişi yaralandı.

Petrol Tasarisının Aldığı Son Şekil

İşletmeler Vekili gazetecilere dün bu hususta izahat verdi

"Yurt petrolleri Anonim Ortaklığı", adı altında yeni bir şirket kurulacak

Hatıralar ve Necip Südan'ın emriyle Hartuma'da bir suikast girişimi yapıldı. Suikastçilerin hedefi Necip Südan'ın Hartuma'daki eviydi. Suikast başarısız oldu. Suikastçıların çoğu öldü, bir kısmı yaralandı.

Kocaeli bütün piyasası açıldı

Kocaeli, 2 - Kocaeli bütün piyasası açıldı. Kocaeli'de bütün piyasalar açıldı. Kocaeli'de bütün piyasalar açıldı.

Basın Kanunu Tasarisında yapılan değişiklik

Müddetini sana aleyhinde değiştirilen maddeyi kaldırarak... Basın Kanunu Tasarisında yapılan değişiklik.

Boğaza yeniden buz kütlesi geliyor

Boğaza yeniden buz kütlesi geliyor. Boğazda yeniden buz kütlesi geliyor. Boğazda yeniden buz kütlesi geliyor.

Hindicinde Atom silâhi kullanılması muhtemel

Amerika müstakem kurmay heyetinin başkanlığı altında Hindistan'da atom silâhi kullanılması muhtemel.

Filadelfiyada büyük bir yığın çıktı

Filadelfiyada büyük bir yığın çıktı. Filadelfiyada büyük bir yığın çıktı.

Türk Kadınının B. M. Meclisine girişinin 19 uncu yıldönümü

Ankara'da ve şehrinde toplantılar yapıldı. Ankara'da ve şehrinde toplantılar yapıldı.

Fransa bir tren uçuruma yuvarlandı

Fransa bir tren uçuruma yuvarlandı. Fransa'da bir tren uçuruma yuvarlandı.

Dokuz yolcu öldü; birçok yaralı var

Dokuz yolcu öldü; birçok yaralı var. Dokuz yolcu öldü; birçok yaralı var.

Şehrinde bir kumarhane basıldı

Şehrinde bir kumarhane basıldı. Şehrinde bir kumarhane basıldı.

Almdar tahliye gemisi Odenis vapuru

Almdar tahliye gemisi Odenis vapuru. Almdar tahliye gemisi Odenis vapuru.

Sinemada güçlü çıkaran sarhoşlar

Sinemada güçlü çıkaran sarhoşlar. Sinemada güçlü çıkaran sarhoşlar.

Şehzadebeyazıtı Tarım zincir masine sarhoş olarak gelen Zeynelabidin...

Şehzadebeyazıtı Tarım zincir masine sarhoş olarak gelen Zeynelabidin...

Tayyareler için Radar imalatı

Tayyareler için Radar imalatı. Tayyareler için Radar imalatı.

Suc üstünde yakalanan 16 kişi dün adliyyeye sevk edildi

Suc üstünde yakalanan 16 kişi dün adliyyeye sevk edildi. Suc üstünde yakalanan 16 kişi dün adliyyeye sevk edildi.

Şehrinde bir kumarhane basıldı

Şehrinde bir kumarhane basıldı. Şehrinde bir kumarhane basıldı.

S. ALDOGAN, S. BATURUN İSTANBUL, O. BOLUKBAZI, A. TAHTAKILIÇIN KIRŞEHİR, A. BOYACIĞILLERİN DE ZONGULDAK LİSTE SINDE YER ALACAKI SÖYLENYOR

S. ALDOGAN, S. BATURUN İSTANBUL, O. BOLUKBAZI, A. TAHTAKILIÇIN KIRŞEHİR, A. BOYACIĞILLERİN DE ZONGULDAK LİSTE SINDE YER ALACAKI SÖYLENYOR.

SAVARONA OKUL GEMİSİ

Savarona okul gemisi. Savarona okul gemisi.

Hindicinde Atom silâhi kullanılması muhtemel

Hindicinde Atom silâhi kullanılması muhtemel. Hindicinde Atom silâhi kullanılması muhtemel.

Filadelfiyada büyük bir yığın çıktı

Filadelfiyada büyük bir yığın çıktı. Filadelfiyada büyük bir yığın çıktı.

Türk Kadınının B. M. Meclisine girişinin 19 uncu yıldönümü

Türk Kadınının B. M. Meclisine girişinin 19 uncu yıldönümü. Türk Kadınının B. M. Meclisine girişinin 19 uncu yıldönümü.

Fransa bir tren uçuruma yuvarlandı

Fransa bir tren uçuruma yuvarlandı. Fransa'da bir tren uçuruma yuvarlandı.

Dokuz yolcu öldü; birçok yaralı var

Dokuz yolcu öldü; birçok yaralı var. Dokuz yolcu öldü; birçok yaralı var.

Şehrinde bir kumarhane basıldı

Şehrinde bir kumarhane basıldı. Şehrinde bir kumarhane basıldı.

Şehrinde bir kumarhane basıldı

Şehrinde bir kumarhane basıldı. Şehrinde bir kumarhane basıldı.

Şehrinde bir kumarhane basıldı

Şehrinde bir kumarhane basıldı. Şehrinde bir kumarhane basıldı.

EK-3: İsmet İnönü'nün Petrol Kanunu'yla ilgili eleştirilerini haber yapan 14 Nisan 1954 tarihli Yeni Ulus Gazetesi

ÇARŞAMBA 11 NİSAN 1954 Yılı 1 Sayı: 120

YENİ ULUS CUMHURİYETÇİ DEVRİMCİ HALKI LAİK MİLLİYETÇİ DEVLETÇİ GAZETE

YENİ ULUS Başlık Cevdet Demirel No: 11-11-10-1000 1 Tefekli 1953, saat 13 İm sureti Yıl İstikbal Adresine: Ankara Milliye Caddesi No: 11-11-10-1000

İnönü'nün İstanbul nutku

C.H.P. Genel Başkanı bugün ziraat, ticaret ve sanayi sahalarında atılan yanlış adımlara işaret ederek işçi meselelerine temas etti, C.H.P. iktidara geldiği zaman alacağı tedbirleri açıkladı

Yabancı sermaye kanunuyla çiftçi tehlike karşısındadır

Ticaretimizin hali her mânası ile ve geniş şümülü ile hüznün vericidir

İşte hukuk âlemi, işte profesörler, hepsinin önünde söylüyorum: Petrol kanununu Karşılıklı taahhüt şeklinde görmek bir kapitülasyon devrini aşmaktır. Biz bunu asla kabul etmeyiz

Demokrat Parti denilen acıp halita Hıbezin Çihil YALCIN

İnönü'nün İstanbul'da yaptığı konuşma sırasında. (Sağ 2inci sayfa)

Titonun dünkü ziyaretleri

Yugoslav Cumhurbaşkanı ile görüşmeler dün başladı

Yugoslav Cumhurbaşkanı Titonun ziyaret programı hakkında bir konuşma yaptı. Titonun ziyaret programı hakkında bir konuşma yaptı. Titonun ziyaret programı hakkında bir konuşma yaptı.

HINDIÇINI İÇİN KARAR

Eden ve Dulles «müşterek hareket» konusunda anlaşmaya vardılar

C.H.P. Ankara Milliyetçileri adayları. (Sağ 2inci sayfa)

D.Parti Aday listesi hayretle karşılandı

Bilhassa aday yoklamaların kazanmasını olan eski D.P. Milletvekillerinin Genel Meclis tarafından yitirilmesinde hayretle karşılandı.

Genç D.P. lilerdeki çözümü

İsmet İnönü'nün D.P. (genel) dilatörleri tarafından alınmıştır.

DP.de istifalar baş gösterdi

Teşkilat şaşkınlık içinde

H. Alyot hadisesi

Kendisine meclisi için verilen Alyot hakkında...

İnönü'ye büyük tezahürat

Genel Başkanın konuşması alkışla karşılandı.

Avrupa'da bugün de iki maçımız var

Genç Millî takım Lüksenburg, Ordu takımı da Portekiz ile karşılaşsın

(Sağ 2inci sayfa)

(Sağ 2inci sayfa)

(Sağ 2inci sayfa)

(Sağ 2inci sayfa)

EK-4: Amerika'da yayın yapan Syracuse Post Standart adlı gazetenin Türkiye'nin petrol politikası ile ilgili yayımladığı makalenin çevirisi (BCA, 030.01.0.0 / 103.641.8)

DEMİT AP'İNERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİNİ
T. C.
B A Ş B A K A N L I K
Basın - Yayın ve Turizm Genel Md.
Dairesi
Özel sayı
Genel sayı

OZETİ:
...

AMERİKÂN BASININDA:

SYRACUSE POST STANDART (Syracuse,17.1.1953)

ER:

Türkiye İşbirliği Yapıyor

Türkiye'nin ,devlet malı olan Petrol sahalarını yabancı işletmeye açmak suretile millileştirme temayüllerinin aksine bir yol tuttuğunu görmek insana ferahlık veriyor.

Türkiye ,bu sahaları kendi vasıtalarıle geliştiremeyeceğini tamamen idrâk etmiş bulunmaktadır.Bu İra'nın pek büyük zararlar behesusa şimdi öğrenmekte olduğu ve İrakın'da millileştirme kanunu tatbik ederse karşılaşacağı bir neticedir.

Ankara,pek skillice hareket ederek ,bir dünya petrol politikası çerçevesi dahilinde olmak üzere petrol kaynaklarının geliştirilmesi işini yabancı fertler ve şirketlere bırakmaya karar vermiştir.

Anlaşmalar ,Türkiye'nin askeri ve iktisadi menfaatlerine en uygun şartlarla tanzim olacaktır.

1951 de isdar olunan kanun ,yabancı sermayeye müstesna kolaylıklar temin etmekte ve yatırılan para dövizini üzerinden, kuru ve hatta esas envestismanı harice çıkarmak hakkı bahsetmekte olduğundan Türkiye,Hiç şüphesiz ,yardım ezbedecektir.

Türkiye'nin Batı alemine tam bağıllığını bu karardan daha iyi hiç bir şey isbat edemezdi. Türklerin Arab ittihadı

./.

Verilen cevaplarda: Daire ve şube adını yazılmas:

030	01			103	641	8
-----	----	--	--	-----	-----	---

6

FRANSIZ SEYYAH HOMMAIR'IN SEYAHATNAMESİNDE 19. YÜZYILDA ASTARHAN

IN THE TRAVELOGUE OF FRENCH TRAVELLER HOMMAIRE- ASTRAKHAN IN THE 19TH CENTURY

Ayşegül KUŞ *

Öz

Tarih boyunca sahip olduğu önemli geo-stratejik konumu gereği, Hazar Denizi pek çok milletin hâkimiyet tesis etmek istediği bir bölge olmuştur. Bugün de Ortadoğu gibi önemli enerji merkezlerinden biri olan Hazar havzası, sahip olduğu zengin petrol yatakları ile milattan önceki dönemlerde bile bilinmekteydi. Astrahan Hanlığı'nın arazisi batıda Kuban ve Don nehri ve doğuda Nogay Orda'sı ile sınırdı. Hanlığın toprakları güneyde Terek Nehri'ne, kuzeyde ise Volga ile Don nehrinin arasında bulunan topraklara kadar uzanmaktaydı. Ancak Astrahan Hanlığı'nın ömrü kısa süreli olmuş; sürekli olarak yaşanan taht mücadeleleri sonucunda zayıflamış ve 1556 yılında Rus Çarı Korkunç İvan tarafından ilhak edilmiştir. Rusya'nın izlediği yayılmacı siyasetten rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti ise Orta Asya'daki hanlıkların da kendisinden yardım istemesi üzerine harekete geçmiş, ancak olumlu bir netice elde edememiştir. Böylece Rusya ele geçirdiği Kırım, Kazan ve Astrahan gibi hanlıklar vasıtasıyla gerek bölgede nüfuz alanını genişletmeyi gerekse ele geçirdiği yerlerde kendi siyasi ve idari sistemini tatbik ederek bölgede meşruiyetini güçlendirmeyi hedefleyen bir strateji izleme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla, Hazar havzasının ekonomik açıdan önemli limanlarından biri olan Astrahan, bulunduğu özel konum nedeniyle bölgeye gelen pek çok yerli ve yabancı seyyah ve araştırmacının da dikkatini çekmiş ve eserlerinde kendine yer bulmuştur. Bölgeye gelen bu seyyahlardan biri de Xavier Hommaire De Hell'dir. İşte bu çalışmanın amacı, onun "Travels in the Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus" adlı seyahatnamesinden yola çıkarak, 19. yüzyılda Astrahan'ın içinde bulunduğu siyasi, idari, sosyo-kültürel durumu ve bölge tarihini aydınlatmaya yönelik kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler

Hazar Denizi, Astrahan, Seyyah, Hommaire, seyahatname, sosyo-kültürel yapı, siyasi ve idari yapı.

Abstract

Throughout the history as a result of its geo- strategic position, the Caspian Sea has been the region where many nations wanted to establish domination. In our own time known as one of the most important energy centers like the Middle East, the Caspian Sea was also known as the region which is rich in the petroleum resources even before the periods of Before Christmas. The lands of khanat of Astrakhan had the borders with Kuban and Don in the west and with the Nogay Orda in the east. The lands of the khanet lies till the Terek river in the south and in the north lies till the lands between Volga and Don. However, the life of the khanat was very short; as a result of the permanent

* Öğr. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, aysegulkus@hotmail.com

throne struggles it lost power and it was annexed by the "Terrible Ivan" in 1556. The Ottoman Empire was displeased with the expansionist policies followed by Russia and upon the help demanded by khanats in the the Central Asia took a step but it could not achieve a positive result. Hence, through the conquests of Crimea, Casan and Astrakhan Russia not only aimed to expand its domain in the region but also aimed to follow a strategy to strengthen its power in the places that were captured by applying its own political and administrative system. Consequently, Astrakhan being economically one of the most important ports of the Caspian region as a result of its specific position also drew the attention of many local or foreign travellers and researchers who visited and it took its place in their books. One of the travellers who visited the region is the French traveller called Xavier Hommaire De Hell. The aim of this study is to make some contributions to enlighten the political, administrative and the socio-cultural structure of Astrakhan and the history of the region in the 19th century using his travelogue titled as "Travels in the Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus".

•

Keywords

Caspian Sea, Astrakhan, Traveller, Hommaire, Travelogue, Political and administrative structure, Socio-cultural structure.

GİRİŞ

Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında yer alan ve günümüzde bir kısım Tatarların yaşadığı Astarhan şehri, sahip olduğu doğal kaynaklarının yanı sıra yük gemiciliğinin yoğun şekilde yapıldığı İdil Nehri'nin aşağı tarafında bulunmasından ötürü, jeopolitik ve jeostratejik açıdan Avrasya'nın önemli bir noktasını teşkil etmektedir. Günümüzde burada yaşayan Tatar unsurları, Astarhan Tatarları olarak adlandırılmaktadır. Bu Tatar unsurlarının dili Türkçe; dinleri ise İslam'dır (Koç 2012:456). Bugün Tatarların yaşadığı bu bölgenin geçmişi Türklerin tarihi ile yakından ilişkilidir. Çünkü burası ilk Hun göçlerinin gerçekleştiği bölgedir. Buna ek olarak, bölge, önemli Türk devletlerinden biri olan Hazar Kağanlığının da merkezi ve aynı zamanda Peçenek ve Kıpçak gibi Türk topluluklarının da daimi göç alanlarından birisi olmuştur (Arat 1992:415). Hakkında geniş bilgiler bulunan ve aynı zamanda günümüz Astarhan'ın yerinde kurulmuş olan en eski şehir, Hazarlar dönemine ait olup bir dönem Hazarlara başkentlik yapmış olan İdil ya da Etil şehridir (Ünal 2008:228). Astarhan şehri, 9. ve 10. yüzyıllarda İdil ya da Etil diye adlandırılan şehrin kalıntıları üzerinde kurulmaya başlamış ve zaman içerisinde Hazar Denizi'ne doğru genişleme göstermiştir (Artamonov 2004:501).

İtil şehrinin Hazarların yeni idari merkezi olarak ortaya çıkmasından sonra bölge hızlı bir şekilde Türkleşme süreci içine girmiştir. Ortaçağ Arap ve Fars coğrafyacıları¹ eserlerinde sıkça bu şehirden söz etmişlerdir. Bu coğrafyacıların aktardıklarına göre, İtil şehri *Sarığsen* ve *Hanbalıg* olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı (Şeşen 2004:36-82). 10. yüzyıl ortalarına kadar Hazar Kağanlığı Doğu Avrupa'nın en güçlü ve büyük devleti olmaya devam etmiş ve bu tarihlerden sonra hızlı bir çöküş süreci içine girmiştir (Akdes 2002:41) 968 tarihlerinde, Kiyef Knezi Svyatoslav tarafından hücumu uğrayarak, Don boyu ve Kuban bölgesi ve Tamatarhan şehri Rusların hâkimiyeti altına girmiştir. Hatta bazı iddialara göre, Knez Svyatoslav Hazarların başkenti olan İtil şehrini almış ve tahrip etmiştir (Akdes 2002:43). Bu tarihten sonra İtil şehri eski canlılığını kaybetmeye başlamıştır. Örneğin, 10. yüzyılda İbn Havkal ve 11. yüzyılda Ebu Reyhan el-Biruni gibi kimi seyyahlar şehrin harap durumda olduğundan bahsetmektedirler (Şeşen 2004: 200; Golden 2006:175-177). Daha sonra İtil şehrinin kurulduğu bölgede Saksın şehri ortaya çıkmıştır (Golden 2006:259). 13. yüzyılda Moğol istilasına maruz kalan Saksın şehri sekiz yıl süren bir direnişten sonra 1236'da Mengü Han zamanında Moğol ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Bundan sonra Astarhan şehri Saksın'ın yerini almaya başlamıştır (Koç 2012: 458). Moğol Hanı, Batu Han'a ziyaret için bölgede buluna seyyah W. Rubruk 1253-1255 yıllarına dair kaleme aldığı gezi notlarında, etraflı bir şekilde Moğolların ancak sekiz yıl süren bir kuşatma neticesinde Summerkent'i alabildikleri bilgisini verir (Rubruk 2001:132). Rubruk'un aktardığı bu bilgilerden Summerkent'in Saksın şehri olduğu anlaşılmaktadır.

Cengiz'in ölümünden sonra oğulları tarafından kurulan Moğol-Türk Kağanlığının gerçekleştirdiği fütuhatin en önemli kısmını 1237-1241 yıllarında cereyan eden Doğu Avrupa istilası teşkil eder. Zira hem Altınordu hem de onun bir bakayası olan Kırım, Kazan ve Nogay Hanlıklarının tarihi bu istila ile yakından ilişkilidir (Kurat 1988:120). Astarhan şehri Moğol istilasından sonra Doğu Avrupa'da meydana getirilen en güçlü siyasi teşekkül olan Altın Ordu Devletinin tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Altın Ordu Hanlarının şehirleri

¹ Örneğin, İbn Rusteh ve Gerdizi gibi 10. ve 11. yüzyılda yaşamış olan âlimler eserlerinde şehre dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001; Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler, Yusuf Ziya Yörükhan (çev.), İstanbul 2004.

kendi göçebelerine sürekli olarak yağmalama siyasetini bırakmaları neticesinde, şehir Tatarlar için önemli bir siyasi ve idari merkez olmuştur. Böylece Astarhan ekonomik olarak da gelişmeye başlamıştır (Koç 2012:459). Özellikle şehir 14. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ayrıca ünlü Arap seyyah İbn Battuta eserinde ilk kez şehrin adından *Hacı Tarhan* olarak bahsetmiştir (İbn Battuta 2004: 485). Ancak 1241 yılında kurulan Altın Ordu Devleti pek çok sebepten dolayı gittikçe zayıflamaya başlamıştır. Aksak Timur'un arka arkaya indirdiği iki darbeden sonra, Altın Ordu devleti hızlı bir şekilde yıkılma süreci içine girmiştir (Kurat 1988:137). Bazı araştırmacılar tarafından Altın Ordu'nun ani ve beklenmedik bir şekilde 1359'da Berdibek'in ölümünden sonra sona erdiği kabul edilmektedir. Bu dönem Altın Ordu'nun "Huzursuzluk Zamanı" olarak adlandırılır. Aslında bu durum, o dönemde baş göstermiş olan ve tüm Avrupa'yı kasıp kavuran *Kara Ölüm* olarak da bilinen veba salgınının bir sonucudur. Veba salgını ilk olarak 1340'larda Altın Ordu'da görülmüştü. Şüphesiz, Kara Ölüm'ün Altın Ordu ve Orta Asya toprakları üzerinde yaşayan nüfus üzerindeki etkileri korkunç olmalıydı. Kara Ölüm'ün Altın Ordu'nun güney bölgelerindeki pek çok yerleşim birimini etkilediği bilinmektedir. Örneğin, sadece bir dalga sırasında, Kırım'da yalnızca 85.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Kara Ölüm'ün muhtemel sonuçları büyük ölçekli nüfus kayıplarını, siyasi yapılarıdaki istikrarsızlıkları, kültürel ve teknolojik gerilemeyi, enflasyonu ve nüfus baskısını da beraberinde getirmiştir (Schamil: 1993, s. 449). Buna ek olarak, Cengiz oğulları ve mirzalar arasında cereyan eden kanlı mücadeleler bu çöküş sürecini daha da hızlandırmıştır (Kurat 1988:145). Bu darbeler neticesinde Astarhan şehri doğu ve batı arasındaki ticaretin antreposu olma özelliğini kaybetmeye ve dolayısıyla ekonomik önemini yitirmeye başlamıştır (Barbaro 2009: 32).

Böylece 16. yüzyılın başında Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olan ve Moskova Knezliğinin yükselmesinde büyük payı olan Altın Ordu devleti ortadan kalkmış ve onun yerine Kırım, Kazan ve Hacıtarhan'da yeni hanlıklar kurulmuştur (Kurat 1988:146). Altın Ordu Devleti ortadan kalmakla birlikte, bu devletin gelenekleri ve iddiaları diğer hanlıklarda daha uzun süre yaşamaya devam etmiştir (Kurat 1988:146). Altın Ordu Hanı Küçük Muhammed'in ölümünden sonra oğulları Mahmud ve Ahmed arasındaki taht mücadeleleri neticesinde Astarhan, Altın Ordu'dan ayrılma sürecine girmiştir. 1465'e kadar Altın Ordu Hanı olan Mahmud kardeşi tarafından tahttan indirilince Astarhan'a kaçmış ve şehri ele geçirerek Hanlığın temelini atmıştır (Koç 2012:462). Koç, Mahmud Han'ın tam olarak ne zaman öldüğüne ve oğlu Kasım'ın ne zaman Astrahan'da hâkimiyet kurduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgi olmadığını söyler (Koç 2012:463). Ancak Kurat, Mahmud Hanın oğullarından Kasım'ın muhtemelen Nogay mirzaları tarafından 1466'larda Hacı Tarhan (Astarhan) da tahta çıkarılmış olabileceğini ileri sürer. Ona göre, böylece adeta Altın Ordu'nun payitahtı Astarhan'a nakledilmiş olmaktadır (Kurat 1988:274). Ancak 1554'te Rus ordusunun İdil Nehrinin aşağı kısmına düzenlediği ilk seferin zaferle sonuçlanması, Rusların bölgede hâkimiyet tesis etmesini sağlamıştır. Hatta Karabuşenko gibi bazı tarihçiler Astarhan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanma tarihini 1554 olarak belirlemek gerektiğini ileri sürmektedirler (Koç 2012:477). Rusların desteği ile Astarhan'ı ele geçiren Derviş Ali Han, tahtında ancak Rusların desteği ve onayı ile oturabilmekteydi (Kurat 1988:279). Derviş Ali Han, Rusların bunlarla yetinmeyeceğini anladığı için onlara karşı Kırım Hanı ile Osmanlıdan yardım istemiştir. Ancak Derviş Ali Hanın bu münasebetleri Rus ajanları tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Rus çarı IV. İvan, Astarhan şehrinin Kırım yahut Türklerin hâkimiyetine geçmesine asla razı olamayacağından Rus kuvvetleri İdil Nehri boyunca harekete geçirilerek 1556 yılı sonunda Astarhan şehri ani bir baskında işgal edilmiştir. Böylece Rusların Astarhan'ı işgalleriyle Astarhan Hanlığı da sona ermiş olmaktadır (Kurat 1988:274-280). 1556 yılından sonra Hazarlardan itibaren yeni şehirlerin kurulması neticesinde nüfus

bakımından yoğun bir şekilde Türkleşen aşağı İdil havzasında kurulan Astarhan şehri Ruslar tarafından ele geçirilmiş ve bu tarihten sonra bölgede Rus hâkimiyeti başlamıştır. Dolayısıyla on asırdan fazla bir Türk nehri olan İdil Nehri bu kez baştanbaşa bir Rus Nehri haline gelmiştir (Kurat 1988:280).

Astarhan, stratejik konumu ve ticaret merkezi olması dolayısıyla gerek Altınordu öncesi, gerekse sonrasında Avrasya'da kurulan devletlerin nüfuz ve hâkimiyet kurma mücadelesine sahne olmuş bir şehirdir. Bu bağlamda, tarihi süreç içerisinde hem doğulu hem de batılı seyyah ve araştırmacılar şehre büyük bir ilgi göstermişlerdir. Bölgeye gelen bu seyyahlardan birisi de Fransız asıllı Xavier Hommaire de Hell'dir. Bu çalışma 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarında bölgeyi ziyareti esnasında gözlem ve incelemelerini kaleme aldığı ve Fransızcadan İngilizceye çevrilen "Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus" adlı dayanmaktadır. Amacı ise, 19. yüzyılda Astarhan şehrinin fiziki, siyasi, idari, sosyo-kültürel yapısını aydınlatmaya çalışmak ve bölge tarihine bazı katkılar sağlamaktır.

1. Fiziki Yapı

Bu başlık altında Madran (1985: 1311-1312) tarafından yapılan sınıflandırma kullanılarak Astarhan şehrinin yerleşim alanı ve görünümü, tarihi geçmişi, iklim ve bitki örtüsü, sosyal yaşamın merkezi olarak çarşı, pazar, meydan, kale, sokaklar, mahalleler, konut tipleri, ulaşım ağları gibi konular seyyahın gezi notlarından yola çıkarak değerlendirilecektir. Hell, ilk olarak Astarhan'ın tarihi geçmişi hakkında bilgi verir. Seyyah, bölgenin siyasi geçmişine bakıldığında burada meydana gelen siyasi olarak devrim niteliğinde olan gelişmelerin içinde yer alan kentin bu bakımdan bölgenin önemli bir şehri olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle, o, şehrin kısa bir tarihi geçmişi hakkında bilgi vermesinin okuyucu tarafından da hiç şüphesiz takdir edileceğini söyler. Hell, Astarhan'ın Batu Han tarafından kurulan devletin bir parçası olduktan ve pek çok siyasi karışıklıktan sonra nihayet 15. yüzyılın başında bağımsız bir devlet olduğunu söyler. 150 yıl sonra ise Ruslar ile Tatarlar arasında çıkan mücadelenin bu toprakların Rus Çarının hâkimiyetine girmesi ile sonuçlandığını belirtir. O, 1554'te Korkunç İvan'ın (IV. İvan) kısmen hile ile kısmen de askeri güç kullanarak Hazar Hanlığının sahibi olduğunu ve hem Kazan hem de Astarhan Hanı unvanı alan ilk çar olduğunu söyler. Ayrıca Ruslar açısından oldukça kazançlı olan Astarhan'ın ele geçirilmesi, bölgede yaşayan çok sayıda topluluğun Rus hâkimiyeti altına girmesine yahut göç etmelerine yol açmıştır. 1554'ten itibaren burası Rusların hâkimiyeti altındadır. Fakat kent Altın Ordu Devleti zamanında sahip olduğu eski ihtişamından oldukça uzaktır (Hell:178). Seyyahın da belirttiği gibi Astarhan'ın Ruslar tarafından ele geçirilişi, Rusya için tarihinin en büyük kazançlarından biri olmuştur. Zira Kazan'ın ardından Astarhan'ın ilhaki Kafkasya, Sibiry ve Orta Asya yönünde Rusya'nın yayılmasında kilit bir rol oynamıştır. Ayrıca IV. İvan hem bölgede hem de Batılı devletler nezdinde büyük bir prestij kazanmıştır. Rusya böylece Hazar Denizine kadar ulaşmayı başarmıştır (Ünal 2008:238). Akabinde Hell, Astarhan'ın ele geçirilişinden 15 yıl sonra Osmanlı Devletinin Kırım Tatarları ile birlikte bölgeye bir sefer düzenledikleri, ancak bu seferin başarısızlıkla sonuçlandığı bilgisini verir. Ayrıca bu sefer sırasında Osmanlı ordusunun büyük kayıplar verdiğini belirtir (Hell 178). Osmanlı Devleti daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölgeye bir sefer yapmak istemiş, fakat Malta seferinin araya girmesi ile bu bir süre ertelenmiştir. II. Selim döneminde bu seferin yapılması tekrar gündeme gelmiştir. Zira Rusların Kafkaslara doğru yayılması, Kazan ve Astarhan'ın ele geçirilmesinde sonra bölgeden kaçarak İstanbul'a gelen mültecilerin İdil boyu Müslümanlarının Rus zulmüne maruz kaldıklarını söylemeleri, Özbek ve Buhara Hanlarından gelen elçilerin bölgenin işgal edilmesiyle cami ve

mescitlerin yıkıldığını, Müslümanların katledildiğini, Orta Asya hacıların yol güzergâhının kapandığını ve ticari bakımdan emniyetin ortadan kalktığı yönünde şikâyetleri, Osmanlı Devletini bölgeye bir sefer düzenlemeye mecbur bırakmıştır (Akdes 1988:34). Ayrıca Rusların Kazan ve Astarhan'ı işgal ederek İdil boyuna bütünüyle hâkim olması, Kırım Hanlığını da rahatsız eden bir meseleydi. Bu nedenle, Kırım Hanı 1568 'te Osmanlı padişahına gönderdiği namede, Astarhan'ın Orta Asya ve Rusya Müslümanları için önemine işaret ederek, bölgenin yeniden ele geçirilmesinin gerektiğine vurgu yapmıştır (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005:5-6). Neticede 1569 yılı İlkbaharında Kefe Beyliğinin başı olan Kasım Bey kumandasındaki Osmanlı Ordusu sefere çıkmıştır. Ancak sefere geç başlanması, iklim koşullarının göz ardı edilmesi, kanalın açılmasından önce bölgede ciddi araştırmaların yapılmaması ve Kırım Hanı Devlet Giray'ın olumsuz tavır takınması gibi faktörler, seferin, seyyahın da belirttiği üzere, başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur (Kurat 1988:160).

Seyyah ayrıca 17. yüzyılın sonlarına doğru bölgenin kısa fakat oldukça kanlı bir devrim hareketine sahne olduğunu söyler. Ona göre, isyanı başlatan Stenko Razin kendisini kentin yöneticisi ilan etmiş ve şehirde korkunç katliamlar yapmıştır. Bu durum kısa süre için Rusya'yı uğraştırmıştır. Fakat sonunda Astarhan şehri, Rus yönetimin önemli bir merkezi haline gelmiştir (Hell:178). Görüldüğü gibi, seyyah okuyucuya diğer konular hakkında bilgi vermeden önce kentin tarihi geçmişi hakkında özet niteliğinde bilgiler vermektedir.

Hell, devam eden satırlarda kentin sahip olduğu yapılar hakkında da özlü bilgiler sunar. O, şehirde çok sayıda meydan, kilise ve cami olduğunu söyler. Şehirde önemli bir yeri kaplayan kuşatılmış eski kulelerin ve surların, şehrin geçmişinde sahip olduğu savaşçı ününü anımsattığını belirtir (Hell:178).

Hell, kentin iklimi hakkında da bazı bilgiler verir. O, Astarhan'ın ikliminin kuru ve çok sıcak olduğunu söyler. Üç ay boyunca kentteki sıcaklığın 35° derecenin altına düşmediğini belirtir. O, bu aşırı sıcaklığın hem zihni hem de bedeni olumsuz etkilediğini ve bu nedenle Astarhan'da yaşayan insanların tembel ve uyuşuk olduklarını söyler. Fakat iklimin kuru olması sonucu, atmosfer bir ressamı büyüleyecek şeffaf bir saflığa sahiptir. Zira bu durum, İtalya'da olduğu gibi her şeye belli bir sıcaklık ve berraklık katmaktadır (Hell:181). Ayrıca seyyah, şehirde yaşayanları ancak en çok da kente gelen yabancıları rahatsız eden şeylerin başında, sivrisinek ve haşeratların geldiğinin altını çizer. Hatta şehirde bu durumdan duyduğu rahatsızlığı şu şekilde dile getirir:

Bu sivrisineklerin sürekli bir şekilde her yönden saldırmaları tüm önlemleri etkisiz hale getirmektedir. Hatta geceleri kendinizi bir bezle sarıp sarmalasanız da hiçbir işe yaramaz. Yalnızca bu yaratıkların sebep olduğu rahatsızlıktan mustarip olmazsınız aynı zamanda görülmeyen bir düşmana karşı verdiğiniz etkisiz çabalardan yorgun düşersiniz (Hell:181).

Yine 19. yüzyılın başlarında Astarhan'da bulunan Gamba, şehrin ikliminin ve havasının güzel olduğunu belirtir. Kentte çalışan bir doktorun kendisine aktardığı bilgilere göre Astrahan'daki ölümler toplam nüfusun 1/30'u oranındadır. 1817 yılında 45 bin nüfuslu şehirde bir yılda ölenlerin sayısı ise yaklaşık olarak 1.400 kişi kadardır. Aşı bulunmasına rağmen ölenlerin 1/3'ünü 5 yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktadır. Şehirde 100 yaşını geçen birkaç kişi bile vardır (Gamba 1826:423). Gamba'nın verdiği bilgilerden bölgenin sağlıklı olan iklim koşullarının insan sağlığı üzerinde olumlu etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 19. yüzyılın genel sağlık koşulları göz önüne alındığında kentteki ölüm oranlarının düşük olduğu dikkat çekmektedir.

Hell, kentte bulunan yapılar hakkında da bilgiler verir. O, ilk olarak Astarhan'da 146 cadde ve sokak, 46 meydan, 8 pazar, bir park, 11 ahşap ve 9 tane taş köprü, 2 tanesi katedral olmak üzere 37 kilise (34 tanesi taş ve 3 tanesi ahşap), 2'si taştan inşa edilmiş 15 cami ve sadece 288'i

taştan olmak üzere 3883 ev olduğu bilgisini verir (Hell:181). Hell'in verdiği bu sayısal verilerden kentin fiziki yapısına dair detaylı ve dikkatli gözlem ve incelemelerde bulunduğu ya da resmi kayıtlardan yaralandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hell, bölgeye gelen seyyahların gezi notlarında yer alan Astarhan şehrinin bağ ve bahçelerine ve buralarda yetişen meyvelere dair yapılan anlatımların maalesef gerçekleri yansıtmadığını altını çizer. Zira kentin etrafında sadece 75 tane bağ bulunmaktadır ve bu bağ ve bahçeler İran usulü ile yapılan bir sulama ile ancak meyve verebilmektedir. Bununla birlikte, tamamen kötü olmasa da üretilen meyveler vasattır. Yetiştirilen üzümler ancak sofraya tüketimine uygun olup şarap üretimi için uygun olan kalitede değildir. Ünlü olan kavununa gelince, şehir halkı burada yetişen kavuna pek itibar etmez. Halk genellikle Kherson ve Kırım'da yetişen kavun türünü tercih eder. Seyyah kendi tahminine göre, Astarhan'ın gezi notlarında meyveleriyle ünlü olarak adından söz ettirmesinin muhtemelen Rus işgali öncesi dönemine ait olabileceğini söyler (Hell:182). Hell, akabinde kentin sokakları hakkında bilgi verir. Ona göre, Astrahan'da kaldırım bir lükstür ve burada yaşayan insanlar tarafından bilinmemektedir. Bu nedenle, şehir içindeki sokaklar en az kentin banliyösü kadar toz toprak içindedir. Buna paralel olarak, 19 yüzyılın ikinci yarısının hemen başında 1850 yılında kentte bulunan Sears da şehirdeki sokakların düzgün olmadığını söyler. Ayrıca ona göre, cadde ve sokaklar kaldırım taşı ile döşeli değildir ve oldukça pis durumdadır. Buna ek olarak Sears, yazın sokakların toz içinde ve kış aylarında ise çamur içinde olduğu bilgisini verir (Sears 1855:249). Sears da kentte yaklaşık olarak 150 cadde ve sokak, 50 meydan, 8 pazar, 11 tanesi ahşap ve 9'u taş olmak üzere 20 köprü bulunduğunu belirtir (Sears 1855:249). Sokaklar aşırı sıcak nedeniyle gündüzleri neredeyse terk edilmiş bir görüntü arz etmesine karşın, oldukça yüksek derecede bir sıcaklıktan ancak akşam uyanan kentin sokakları gündüze nazaran az da olsa canlı ve çekici bir görünüm kazanır. Akşamları herkes alacakaranlığın serinletici havasını tenefüs etmek için sokaklara çıkmak için acele eder. Ayrıca insanlar sokaktan gelip geçenlere bakarak kendilerini eğlendirmek için kapı önlerinde otururlar. Dükkânlarda büyük bir hareketlilik başlar ve çeşitli ırk ve dillere mensup olan çok sayıda insan, köprüler ve ağaçlarla çevrili iskele boyunca yürürler. Kanal ise içleri türlü meyvelerle dolu olan kayıklar dolup taşar. At arabacıları şehrin her tarafına koşuştururlar. Böylece kente gelen kişiyi şaşırtan ve büyüleyen şehir, adeta bir gala havasına bürünür. Herhangi bir gezgin bu caddelerde dikkatini çekebilecek şeyleri toplu halde görme fırsatına sahiptir. Örneğin, şehrin merkezinde bir Tatar yapısı ile birlikte zamanla rengi siyahlaşmış, mimari üslup bakımından insanı ortaçağa kadar götüren büyük bir bina yer almaktadır. Diğer bir yapı ise bir kervansarayın tam karşısında batılı birine ait olan şık bir tuhafiye dükkânıdır. Muhteşem bir katedral çeşmesi ile küçük bir camiye gölgelemektedir. Beyaz bir gölge eski bir sarayın galerisinin altına gizlice süzülürken, bir grup Avrupalı genç bayanın oturduğu Mağribi mimari üslup taşıyan balkon ise insana Paris'i hatırlatır. Bununla birlikte seyyah kentin sokak ve caddelerinde tüm tezatların bir arada görülebileceğini ve böylece bir sokaktan diğerine geçerken tüm mekân ve zamanlara giderek önemli miktarda gözlem ve incelemelerde bulunabileceğini söyler. Buna ek olarak, Rusların tarihi geçmişi çok eskilere uzanan böyle bir kente sahip oldukları için gurur duymaları gerektiğini belirtir. Çünkü Astarhan diğer Rus şehirleri gibi soğuk ve monoton bir yer değildir (Hell:180-181).

Seyyahın verdiği bilgilerden, kentin çok eskilere uzanan tarihi geçmişinden ve fiziki yapısının önemli bir parçası olan sokak ve caddelerinden ve bazı yapılardan oldukça etkilendiği görülmektedir. Zira Hell'in kentin sokak ve caddelerini betimlerken oldukça romantik bir üslup kullandığı dikkat çekmektedir. Devam eden satırlarda Hell, kentte bulunan kiliseler hakkında da bilgiler verir. O ilk olarak Astarhan'daki kiliselerin Rusya'nın diğer yerlerinde bulunan

kiliselerde baskın bir şekilde görülen Yunan mimari üslubu ile inşa edilmediklerine işaret eder. Ona göre, bu kiliselerin mimarisinde kullanılan ilk etapta insanın dikkatini çeken oymalar ve kule külahları olduğunu belirtir. Ayrıca bu katedral, 17. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş ve gök mavisi renginde zengin süslemeleri ile tavanda bulunan 5 tane küçük kubbesi ile kentten büyük yapısıdır. Buna ek olarak, yapı bakımından da Asya ve Avrupa karışımı olan mimari bir üslupla inşa edilmiştir. Seyyah kilisenin iç kısmında sanatsal olarak belli bir değer taşımayan çok sayıda resmin olduğunu, ancak tamamen gümüşten olan resim çerçevelerinin insanın dikkatini cezp ettiğini belirtir. Hell, şehirde bulunan en ilginç yapıyı ise *Büyük Peter* kalesi içinde adeta gizlenmiş olan küçük bir kilise olduğunu vurgular. O, bu kilisenin Mağribi bir mimari üslupla inşa edildiğini ve bir sanatçının dikkatini çekecek şekilde oyma ve süslemelerle bezeli olduğunu söyler. Ancak uzun zaman önce terk edilmiş olan kilisenin, bir depo vazifesi gördüğünü sözlerine ekler (Hell:181). Hell'in kentte bulunduğu 15 günlük süre zarfında (Hell:186) bazı keşif gezileri yaptığı ve bu geziler esnasında şehirde bulunan tarihi yapıtlara dair detaylı ve dikkatli gözlem ve incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Onun kentte dikkatini çeken diğer bir yapı da tiyatro binasıdır. O, ilk olarak bu yapının gerçek anlamda bir tiyatro binasına benzemediğini söyler. Zira Hell bu binanın içinde çift sıra 30 adet nişle dekore edilmiş karanlık ve çirkin bir salon bulunduğunu ve orkestra bölmesinin de birkaç adet kirli kaftanla süslediğini belirtir. Ayrıca o, orkestranın kaliteli olmayan bir keman ve yarım düzine kornetten oluştuğunu sözlerine ekler. Tüm salonun tiyatro perdesinin önünde yer alan mumlarla aydınlatıldığını ve böylece şehre gelen bir yabancı binayı görünce Hazar Denizi kıyılarında yaşayan insanların tiyatrodan ne anladığına dair bir fikir sahibi olunabildiğini vurgular (Hell:185). Seyyah her ne kadar kentte bulunan bu yapının Avrupa'da bulunan örneklere benzemediğini vurgu yapsa da Astarhan'da böyle bir binanın varlığı, şehrin 19. yüzyıldaki sosyo-kültürel gelişmişliğinin bir göstergesi olduğu düşünülebilir.

Hell'in gezi notlarında sözünü ettiği diğer bir yapı, cüzam ve bazı bulaşıcı hastalıkların tedavisi için yapılmış olan bir hastanedir. Ona göre, bu bina kentte birkaç yıldır vardır ve şehrin duvarlarından 75 verst² uzakta olan Volga Nehrinin ağzında inşa edilmiştir. O, bu yapının tarihçesinin oldukça ilginç olduğunu söyler ve yapı hakkında bazı bilgiler verir. Ona göre, bu bina şimdiki yerinde inşa edilmeden önceki kentin başka bir noktasında bulunmaktaydı. Ancak burası bina için uygun görülmediğinden ve bir mühendisin yapı için oldukça uygun olduğunu düşündüğü küçük bir adanın dikkatini çekmesi üzerine büyük miktarlarda paralar harcanarak bina bu adanın üzerine inşa edilmiştir. Büyük Peter'in Astarhan'dan ayrılmasından sonra kentin arşivlerinde bir belge bulunmuştur. Bu belgede karantina binasının inşası için en uygun olan noktanın bu küçük ada olduğundan söz edilmektedir(Hell:180).

2. Sosyo-kültürel Yapı

Bu bölüm başlığı altında Astarhan'ın 19. yüzyılın ilk yarısında sahip olduğu nüfus, nüfusu oluşturan etnik unsurlar ve kentteki sosyal yaşam seyyahın gezi notları ışığında verdiği bilgilerden yola çıkılarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Hell, 4000 mil karelik bir coğrafi alanı kaplayan Astarhan eyaletinin nüfusunun 200.000'i göçebe olmak üzere sadece 285.000 olduğunu belirtir. O, tüm Asya ırklarının bir araya gelmesiyle oluşan Astarhan'ın merkez nüfusunu ise 45.703 olarak verir. Ona göre, bu nüfusun büyük bir çoğunluğunu Kalmuklar, Ruslar ve Tatarlar oluşturmaktadır (Hell:178). Bu nüfus içinde Tatarlar 5.000 kadardır. Gamba'ya göre ise şehrin nüfusu 1820 yılında yaklaşık olarak 40-45 bin kişidir. Gamba da Hell'e paralel olarak kentin nüfusunun Asya milletlerinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu söyler. Ona göre, bu nedenle Astarhan'ın nüfusu Avrupalı bir özellik

² Verst (Rusça: верста, versta), bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 fite karşılık gelmektedir.

kazanmıştır. Dilleri, gelenekleri, dinleri, ahlak anlayışları birbirinden çok farklı olan şehirde yaşayan bu insanlar savaşlara, din değiştirmelere, aralarındaki rekabete rağmen son derece uyum içinde yaşamaktadır (Gamba 1826:421). Gamba ayrıca 1806 yılında 40 bin Kalmuk'un Hazar, Karadeniz, Volga arasındaki kırsal bölgede yaşadığını belirttiikten sonra, 1818 yılında şehirde yaşayan Kalmukların nüfusunu 14.650 kişi olarak verir. Buna ek olarak, Kalmuklar'ın Rusların ardından şehrin en kalabalık ikinci topluluğunu oluşturduğunun altını çizer (Gamba,1826:421). Sears, hem Hell hem de Gamba'ya paralel olarak kentin Ruslar, Kazaklar, Tatarlar, Kalmuklar, Ermeniler, İranlılar ve Hintliler gibi değişik dil, ırk ve dine mensup karma bir nüfusu olduğunu ve Volga Nehrinin doğusundaki geniş topraklarda yaşayan Kalmukların nüfus bakımından kentteki en kalabalık topluluk olduğunu vurgular (Sears 1855:247). Ayrıca kentin toplam nüfusunu 50.000 olarak verir (Sears 1855:250). Seyyahların verdiği nüfus verilerinden yola çıkarak 19. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk çeyreğine göre kent nüfusunda bir artış olduğu dikkat çekmektedir.

Hell, devam eden sayfalarda kentin nüfus bileşenlerini oluşturan etnik unsurlar hakkında bazı bilgiler verir. İlk olarak, o, şehirde yaşayan Ermenileri ele alır. Hell, dünyanın her yerinde olduğu gibi Astarhan'da da Ermenilerin ticaretle uğraştıklarını söyler. Ona göre, aslında Hristiyan olmaları dışında batı dünyası ile pek ortak yönleri yoktur. Gelenek ve görenekleri bakımından pek çok bakımdan Doğulu bir karakter sergilemektedirler. Ayrıca tıpkı Yahudiler gibi ticari anlamda her fırsatı değerlendirmeye çalışırlar. Ermeniler nerede yaşarlarsa yaşasınlar, ona göre, oldukça bencil bir topluluktur. Yahudiler gibi dünyanın her tarafına dağılmışlardır ve en belirgin karakteristik özellikleri, diğer etnik unsurlarla hiç karışmamış olmalarıdır. Seyyah buna ek olarak kentte yaşayan Ermeni kadınlar hakkında da bilgiler aktarır. O, İstanbul'da kahverengi bol mantoya benzer bir dış kıyafet giyen Ermeni kadınların burada başlarından ayakucularına kadar uzun siyah renkte bir kıyafet giydiklerini belirtir. Hell, bu dış kıyafetin iyi bir şekilde giyildiği takdirde zarif katlarla ayakucuna kadar döküldüğünü ve gören birine adeta Yunan heykellerini anımsattığını altını çizer. Fakat kadınların arasındaki en çarpıcı benzerliğin, olağanüstü zarif tavırları ve kendilerine has özellikleri koruma yönünde gösterdikleri onur olduğunun altını çizer (Hell:179). Seyyahın özellikle Ermeni kadınlara dair betimlerinde oldukça etkileyici bir üslup kullandığı dikkat çekmektedir. Ayrıca doğuda yaşayan Ermenilerin batıda yaşayanlarla dinleri dışında ortak yönleri olmadığına dair verdiği bilgi de doğuya gelen pek çok seyyahın verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısında Artvin'de bulunan Petersen de burada yaşayan Ermenilerin batıdan ziyade doğu kültürüne ait olan bir topluluk olduğunu vurgular (Petersen, 1885: 37). Dolayısıyla batılı seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, doğuda yaşayan hem erkek hem kadın Ermenilerin pek çok bakımdan baskın bir şekilde batı kültüründen ziyade doğu kültürünün bir parçası olduklarını belirtmek gerekir.

Akabinde seyyah Tatarlara yönelir. O, sayıları 5.000 kadar olan Tatarların ticaretle uğraştıklarını ve özellikle hayvancılık yaptıklarını söyler. Ayrıca Astarhan'da Tatarlara ait olan cami ve hamamların kente ayrı bir oryantal hava kattığını belirtir (Hell,181). Gamba, kentte yaşayan Tatar nüfusunun 10.000'in altında olduğunu ve Tatarların ağırlıklı olarak atların eğitimi ve sürü hayvanlarının bakımı ile uğraştıklarını söyler (Gamba 1826:399) Hell'in Tatarlara dair fazla ayrıntılı bilgi vermedi görülmektedir.

Seyyahın bilgi verdiği kentte yaşayan diğer bir etnik grup ise Hintlilerdir. O, en büyük uğraşları ticaret olan ancak uzun zaman önce kentte ticareti bırakan Hintlilerin birkaç din adamı dışında etkin bir nüfuslarının kalmadığını söyler. Hell, Hintlilerle Kalmuklar arasında uzun yıllar süren münasebetler neticesinde, bu iki topluluğun birbirleriyle karışarak melez bir

ırkın ortaya çıktığını ve bunların yanlış bir şekilde Tatar olarak adlandırıldığının altını çizer. Seyyah devam eden satırlarda Tatar olmadığını söylediği bu topluluğa dair bazı bilgiler aktarır ve şöyle der:

Kalmuk ve Hint olmak üzere iki Asyalı ırkın karışımı olan bu melez ırk, aslında daha çok Avrupalılara benzemektedir. Bu topluluk ne Kalmuklara özgü küçük gözlere ne de Hintlilere özgü olan siyah bir tene sahiptir. Bölgede aralarında yaşadıkları uyumsuz ve miskin halkın tersine her halleriyle kuzey insanının canlılığına ve sebatına sahiptir. Bu topluluk genellikle hamallık, arabacılık ve denizcilikle uğraşır. İş ne kadar zor olursa olsun asla pes etmezler ve işi bırakmazlar. Bu topluluk başlarına taktıkları kenarları geniş olan beyaz keçiden yapılmış şapkaları, uzun fizikleri ve cesur ve neşeli tavırları ile daha çok İspanyol katırcılara benzemektedir (Hell 179).

Görüldüğü gibi Hell, bölgede yaşayan ve Tatar olmadığını söylediği bu topluluğa karşı özel bir ilgi göstermekte ve adeta bir etnolog gibi hareket ederek bu topluluğa dair ayrıntılı bilgi vermektedir. Ancak iki Asyalı ırkın karışımı olan bu ırka bir takım batılı özellikler atfetmeye çalıştığını da belirtmek gerekir. Fakat diğer bazı seyyahlar gibi Kalmukların fiziksel ve bazı karakteristik özelliklerine dair bilgi aktarmaz. Fakat Hell'den çok kısa bir süre sonra bölgede bulunan Sears, Kalmukların diğer birtakım karakteristik özellikleri ile şehirde yaşayan diğer topluluklardan ayrıldıklarını söyler. O ilk olarak Kalmukların genel olarak kemikleri çıkık ve şişman; yüzlerinin oldukça düz olduğunu ve bir Kalmuk'un kafatasının bu nedenle kolaylıkla diğer insanlarınkinden ayırt edilebileceğini söyler (Sears 1855:247). Ayrıca kalın dudaklı ve küçük burunlu ve kısa çenelidirler. Bununla birlikte, soluk kahverengi bir tenleri vardır. Seyyah devam eden satırlarda onlar hakkında şu bilgileri verir:

Kıyafetleri oryantal ve başları Çinlilerininki ile hemen hemen aynı özellikler gösterir. Bazı Kalmuk kadınları burun deliklerine büyük altın halkalar takarlar. Onların ana besin maddelerini evcil yahut yabani hayvanlar oluşturur. Kalmukların reisleri bile hastalık yahut yaşlılık yüzünden ölmüş olan kokuşmuş hayvan eti yer. Aynı zamanda, bitki ve bitki kökleri ile de beslenirler. Özgürce beslenirler ancak uzun bir zaman dilimi için yemekten kendilerini mahrum edebilirler. Hem Kalmuk kadını hem de erkeği sürekli olarak tütün içer. Yaz aylarında çölün kuzey tarafında, kışın işe güney tarafında yaşarlar. Genellikle bir keçenin üzerinde uyurlar ve buna benzer bir şeyi de uyurken üzerlerine alırlar (Sears 1855:247).

Görüldüğü üzere, Sears diğer topluluklardan oldukça farklı olarak tanımladığı Kalmukların fiziksel, etnik, folklorik ve kültürel yaşamlarına dair Hell'e nazaran daha ayrıntılı bilgiler verir. Fakat Sears Hell'in yukarıda sözünü ettiği melez topluluk hakkında hiçbir bilgi aktarmaz.

Seyyah, Astarhan'da yaşayan Moğolların diğer topluluklara karşılaştırıldığında daha hareketli olduklarını, yüzyıllardır diğer yabancılarla etnik olarak karışmamaya özen gösterdiğini söyler. Hell, aynı etnik özgünlüğü Kalmukların yakın civarında yaşayan diğer topluluklarda, Tatarlarda ve Kazaklarda da gözlemediğini belirtir. Bununla birlikte, bu durumun Hint etkisi ile kaybolmaya başladığını görmenin ilginç bir durum olduğunu ve daha önce iddia edildiğinin aksine "Kafkasyalı" olarak tabir edilen otokton bir etnik yapının olamayacağını söyler. Ona göre buradaki etnik yapı, Orta Asya'daki etnik unsurun karışması neticesinde oluşmuş olması ihtimali daha güçlüdür (Hell:179-180).

Hell, devam eden satırlarda bölgede yaşayan İranlılar hakkında bazı bilgiler aktarır. O, tıpkı daha önce bölgede ticaretle uğraşan Hintliler gibi İranlıların da yavaş yavaş Astarhan'dan ayrıldıkları söyler. Bu durumu da Rusya'nın uygulamış olduğu ekonomik kısıtlamalar neticesinde İranlıların tüm ticari kaynaklarına zarar vermesi nedeniyle olduğunu belirtir. Hell, geçmişe nazaran ancak birkaç yüz kişiyle sınırlı olan bu İranlı nüfusun önemsiz bazı ticari

işlerle uğraştığını sözlerine ekler. Kentteki İranlı nüfusun her geçen gün azalmasının şehirde yarattığı etkiyi ise şu şekilde anlatır:

Astarhan'daki devasa büyüklükte olan İran hanlarından geçtik. Ancak eskiden her yerde ün salmış olan o muhteşem İran mallarından hiç birini göremedik. Depolar bomboştur. Bölgeye bir seyyah kaşmir ve ipekli kumaşlara yahut batılı birinin merakını cezp eden ve bir zamanlar şehre ekonomik anlamda zenginlik katan diğer Asya mallarına bin bir güçle ulaşabilmektedir (Hell: 180).

Seyyahın verdiği bilgilerden Rusya'nın bölgede uyguladığı mali politikaların neticesinde koyduğu birtakım ekonomik kısıtlamaların Astarhan'daki ticari faaliyetleri durma noktasına getirdiği ve şehirde ticaretle uğraşan Hint ve İranlı nüfusun bu nedenle kenti terk ettikleri anlaşılmaktadır. Seyyahın da belirttiği gibi, Rusların belli dönemlerde izledikleri mali politikaların bölgedeki ticaretin hacminde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Rusların 1831 yılında Avrupa mallarına koymuş olduğu vergiler, İran transit ticaretini Trabzon'a yönlendirdiği gibi, ticaret kaçakçılığına da yol açmıştır (Issawi 1970: 23).

Gamba, İranlıların Astrahan'ın lüks bir bölgesinde oturduklarını ancak oturdukları semt ile yaşam tarzları arasında bir tezatlık olduğunu söyler. Çünkü seyyaha göre, İranlılar dışarıdan gözlemlendiğinde çok yoksul görünmektedirler. O, bu durumu, muhtemelen kendi zenginliklerini tehlikeye atmamak için, bilerek fakir görülmelerine bağlar (Gamba 1826:402).

2.2. Sosyo-Kültürel Yaşam

Hell, bir seyyahın en çok dikkatini çeken şeyin, dünyanın hemen her ülkesinde Fransa'nın tesis ettiği kültürel etki olduğunu söyler. Çünkü gerek tavır ve davranış gerekse siyasi fikirler bakımından bu kültürel etki her nerede bir medeniyet izine rastlanıyorsa hemen fark edilmektedir (Hell:184). Devam eden satırlarda seyyah kendini baskın olarak hissettiren bu kültürel etkiyi örneklendirmeye çalışır. O, pek çok Fransız yazarın eserlerinin Hazar Denizi'nin kıyılarında büyük bir istekle okunduğundan ve tıpkı Avrupa'nın büyük şehirlerinde olduğu gibi mükemmel edebi tartışmalara konu olduğundan haberi olmadıklarını belirtir. Ayrıca kendilerini Rus olarak adlandıran insanların hepsi Fransızca konuşmakta ve her ay Brüksel'den gelen en son yayınları takip etmektedir. Bununla birlikte, buradaki pek çok kütüphanede Lamartine, Balzac, Alexandre Dumas, Eugene Sue, George Sand, De Musset gibi yazarların kitaplarını gördüğünü sözlerine ekler (Hell:184). Seyyahın verdiği bilgilere bakılırsa, Avrupa'dan oldukça uzak olan Astarhan'da bile Fransız dili ve kültürünün, özellikle kendini Rus olarak gören nüfus arasında oldukça baskın olduğu anlaşılmaktadır.

Hell, Rus bayanların çok kitap okumalarından söz eder. Ona göre, Rus kadınları Tanrı vergisi bir beceriye sahiptirler ve oldukça nazik konuşurlar. Tek hataları kendilerini sadece romantik kitaplar okumaya sınırlandırmalarıdır. Zira bu tür kitaplar, onların Fransızların alışkanlıkları ve edebiyatı hakkında yanlış bilgiler edinmelerine yol açmaktadır. Seyyah Rus topraklarında en çok okunan iki yazarın ise Paul de Cock ve Pagault Lebrun olduğunu söyler. Bu yazarlar Fransa'nın seçkin yazarlarından daha fazla iştiyakla okunmaktadır. Hell, bazı Rus kadınlarının "Les Ducs de Bourgogne", "L'Histoire du bas Empire" "La Conquete de Normands" yahut yerbilimle ilgili bazı ciddi eserler okuduklarını bizzat müşahade ettiğini de söyler. Dolayısıyla, o, olağanüstü Fransız medeniyetinin tıpkı edebiyatı gibi burada istekli bir şekilde benimsendiğinin açık bir şekilde görüldüğünün altını çizer (Hell:184).

Hell, Astarhan'da yaşayan insanların güzel sanatlara olan ilgisi hakkında da bazı bilgiler verir. O ilk olarak Hazar Deniz'inin kıyısında olan bir şehirde insanları tıpkı Paris ve Viyana'daki insanlar gibi güzel sanatlara dair konuşmalarına şahit olmasının kendisi için

şaşırtıcı olduğunu söyler. Ayrıca, o kentte müziğe olan ilginin oldukça yüksek olduğunu ve Donizetti'nin pek çok parçasının şehirde eğitilmiş ve başarılı sesler tarafından icra edildiğini belirtir. Hatta seyyah, kentte dört çiftin oynadığı bir Fransız dansı olan kadrilin bile burada çok moda olduğundan söz eder (Hell:184). Hell'in şehirde bulunduğu esnada kentin eğitilmiş üst tabakası ile temasa geçtiği ve bu sosyal katmandaki insanlar arasında Fransız kültürüne olan ilgi karşısında şaşırdığı anlaşılmaktadır. Gezgin, bölgede daha önce bulunmuş olan seyyahların söylediklerinin tersine Astarhan'daki sosyal yaşam içinde hiçbir İngiliz, İtalyan yahut Fransız'ın olmadığını ve sosyal yaşam içinde sadece Rusların ve işçi olarak gönderilen Almanların olduğu bilgisini verir. Ancak kendisine söylendiği kadarıyla, kentte daha önce savaş esiri olan ve terzilik yapan oldukça zengin bir yaşam süren bir Belçikalı yaşamaktadır (Hell:184).

Seyyah kentin askeri, bürokrat ve üst tabakasının sosyal yaşamına da eğilir. O, kaldıkları süre zarfında, kentin idarecisi tarafından büyük bir balo verildiğini, bazı akşamlar ise bazı küçük davetler düzenlendiğini söyler. Hatta hava sıcaklığı tahammül edilemez boyutlarda olmasına rağmen davetlerin verildiği salonları son moda giysileri ile eğlenmek için can atan insanların tıka basa doldurduğunu belirtir. Akabinde katıldığı balo ilgili izlenimleri şu şekilde aktarır:

Valinin ikamet ettiği sarayın büyüklüğü karşısında şaşırdık. Oldukça zengin ve görkemli döşenmiş odalardan geçtikten sonra, etrafı kentin seçkinleri ile sarılmış olan valinin eşi olan Madame Timirasif'in bulunduğu özel salona geçtik. Madam Timirasif beni oldukça güzel Fransızca konuşan ve kısa bir süre sonra Paris'in moda dünyasındaki gibi oldukça sıcak çeşitli konular üzerine konuşmaya daldığım birkaç bayanla tanıştırdı. Ancak müzik başladı ve hep beraber oldukça iyi aydınlatılmış ve askerlerle dolu olan büyük bir salona geçtik. Mükemmel kadriller çalan orkestra yüksek bir platformun üzerindedir. Bitmek tükenmek bilmeyen mazurka³ eşliğindeki baloda, General Brigon'un, tüm Kazakların reisi olan kişinin, Kont Puşkin'in, Kazan Üniversitesini kuran bir kişinin, Amiral Lazaref'in, bir Kalmuk prensinin, prenses Dolgouruky'nin ve balo süresince tüm bayanların ilgi odağı olan genç bir İranlının isimlerini öğrendim. Bu yakışıklı İranlının oryantal yüzü, zengin kostümü ve Fransız kadrili ve mazurka dansını oldukça zarif bir şekilde icra etmesi – her şeyin ötesinde bir seyyah olması kendisini şaşırtacak bir biçimde ona ayrı bir hava katıyordu. Bu arada bütün Rus partilerinin ayrılmaz bir parçası olan çok sayıda albay ve onların subayları ile İngiltere ve Fransa'da da olduğu gibi apoletleri yıldızlarla dolu olan ekselanslarının taburlarını söylememe bile gerek yoktur (Hell:186).

Hell, okuyucuya balonun ev sahibesi olan valinin eşi hakkında da bilgi verir. O, valinin eşini, Rus üst sınıfın en mükemmel örneğini teşkil eden biri olarak betimler. Ona göre, baloya ev sahipliği yapan bu bayan oldukça seçkin, canlı, ilgi çekici ve çok farklı meziyetleri olan biridir. Kısacası bir kraliçenin sahip olması gereken tüm niteliklere sahiptir. Hell, balonun sabaha kadar süren büyük bir yemekle sona erdiğini sözlerine ekler (Hell:186). Seyyahın verdiği bilgilere bakılırsa, Avrupa'nın o dönem çok popüler merkezleri olan Paris ve Viyana gibi şehirlerinde üst tabakanın katıldığı davet ve baloların, Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan Astarhan şehrinde aynı mükemmellikte yapılması karşısında oldukça şaşırdığı görülmektedir. Zira batılı biri için gelişmiş ve medeni olmanın ölçütlerinden birinin de kadınlı ve erkekli olarak düzenlenen bu tür balo ve davetler olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyah Astarhan'da yaşayan Hindu Brahman din adamları ve onların dini ritüellerine dair de bilgiler sunar. O, kente geldikten bir gün sonra Hindu Brahman din adamları tarafından yapılan bir akşam ayinine katıldığını söyler. Hell, onlar tarafından oldukça nazik bir şekilde karşılandıklarını ve davet edildikleri odanın içinde Türk divanları hariç hiçbir eşyanın

³ Mazurka, (Lehçe: Mazurek), çiftlerin daire oluşturarak yaptığı Polonya halk dansıdır.

olmadığını ve odanın batıya baktığını belirtir. Ona göre, odada dikkatini çeken tek şey, duvarın içine yapılmış küçük bir şapel ile ayin için hazırlık yapan iki rahiptir. Bu brahman din adamları önden beyaz bir kuşakla bağlanmış ve iki ucu yere kadar uzanan kahverengi giysiler giymektedir. Başlarında ise geniş kıvrımları olan beyaz muslinden yapılmış başlıklar takmaktadırlar (Hell:182). Devam eden satırlarda seyyah, bu Hindu ayininin ritüelleri hakkında kimi bilgiler verir. O, ilk olarak güneş hızlı bir şekilde batmaya başlayınca ve nihayet tamamen battıktan sonra şapelin içindeki bir heykelin önüne yerleştirilmiş çok sayıda mumun eşliğinde ayinin başladığını söyler ve ayin hakkında şu bilgileri verir:

Din adamlarından biri ilginç şekilleri olan kapları yıkamaya ve içlerini kutsal su ile doldurmaya başladı. Tapındıkları ana obje olan gri bir taş duvara yerleştirildi. Bize başrahip tarafından söylendiğine göre, dünyadan sıkılan bir aziz ve ona inananlar bu mistik taşın içinde inzivaya çekilmişlerdir. Bu nedenle, bu taş Hindulara göre hem kutsaldır hem de birtakım mucizeler gerçekleştirme özelliğine sahiptir. Birkaç dakika sessizlik içinde dua ettikten sonra, başrahip tütsüleri yakmaya başladı ve oda duman bulutu ile doldu. Böylece odada bulunan nesnelere daha belirsiz ve mistik bir hal aldı. Ayrıca aromatik kokuların sıcaklıkla ve ortamın tuhaflığıyla birleşmesi üzerimizde öyle bir güçlü etki bıraktı ki, gerçekte hayali birbirinden ayırt etmekte zorlandık. Bizim yarı kendinden geçmiş halimiz brahmanunki ile tam bir uyum içindeydi. Onların dinsel coşkuları yerini yüzüstü yere kapanmaya bıraktı. Her şey tam bir sessizlik içindeydi. Fakat verilen işaretle iki rahip taşın önünde diz çöktü ve yavaşça bir dua okudu. Diğeri ise kolları çapraz şekilde göğsünde bağlı bir şekilde şapelden birkaç adım uzakta ayakta durdu ve tiz bir ıslık çaldı. Dördüncü din görevlisi elinde tuttuğu deniz kabuğu ile divanların birinin üzerinde çıktı ve arkadaşlarının gittikçe artan seslerine katıldı. Gözleri parladı ve vücut kasları gerginleşti; deniz kabuğu titredi; zil liderleri hızlı bir şekilde zili salladı ve ardından tuhaf ve bitmek bilmeyen tatsız bir sesle birlikte ortam oldukça tuhaf ve vahşi bir havaya büründü ki, sanki brahmanları şeytan ele geçirmişti. Onların deli gibi nitelendirilebilecek davranışları, mimikleri duadan ziyade kötü bir varlığı uzaklaştırmayı andırıyordu (Hell:183).

Seyyahın konuk olarak katıldığı ve deneyimlediği Hindu dinine özgün bu ayinden oldukça etkilendiği ve bu deneyimini okuyucuya ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği görülmektedir. Onun aktardığı bilgilerden bir batılı için bu dini ayinin kendisine tuhaf, gizemli ve mistik geldiği anlaşılmaktadır. Zira devam eden satırlarda, bu ayinin kendisi üzerinde bıraktığı etki hakkında bilgi verir. O, hissettiği duyguları betimlenin güçlüğü üzerinde durur ve yaşadığı bu deneyimi şaşkınlık, merak, tiksinti ve korku karışımı bir duygu olduğunu belirtir. Hatta eğer ayini gerçekleştirenler on dakikalık büyük bir yorgunluğun ardından bırakmak zorunda kalmasalar, kendilerinin bu manzarayı devam ettirmek için destek vermek isteyeceklerinden söz eder. Seyyah İstanbul'da kendinden geçmiş bir şekilde dönen ve inleyen dervişlerin tuhaf ve korku verici gösterilerini de izlediğini sözlerine ekler. Ayrıca Kalmukların dini ayinlerinde kullandıkları müziğin, zihinsel bir transa yol açmadığının altını çizer. Bununla birlikte Astarhan'da hiçbir din ve inancın bu anlamda Hindu inancı kadar aşırılıkları olmadığını belirtir (Hell:183). Gezinin, itici olarak nitelendirdiği ayinin bitiminde yapılan bazı ritüeller hakkında da bilgi sunar. O, ayini yöneten kişinin, bir demet sarıçiçeği eline alarak Ganj nehrinden getirilmiş suya batırıldığını ve katılan herkese bu çiçekten verdiğini söyler. Akabinde bu kişinin bir parça hamuru eline alarak ona sembolik bir şekil verdiğinden ve 7 adet mumu buna yerleştirdiğinden söz eder. Ayrıca kutsal taşın üzerinde duran küçük beyaz bir deniz kabuğunu eline aldığını ve bunun için Ganj nehrinden gelen kutsal su ile doldurduğunu ve bu suyu odada bulunan insanların üzerine serptikten sonra ayinin sonlandığını sözlerine ekler

(Hell:183-184). Seyyahın Astarhan'da bulunduğu 15 günlük süre zarfında kentte yaşayan ve farklı etnik, dil, din ve kültüre mensup olan insanların özellikle kendisine farklı ve ilginç gelen sosyo-kültürel, etnografik ve folklorik yaşamlarına özel bir ilgi gösterdiği ve bu konuda yapıtında ayrıntılı bilgiler aktardığı söylenebilir.

SONUÇ

Özellikle 19. yüzyılın başında Kafkasya'da yaşanan kimi siyasi ve ekonomik gelişmelere paralel olarak bölgeye kendi ülkelerinin kimi menfaatlerini gözetmek adına çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacının geldiği görülmektedir. Bu gelen seyyahların ekseriyetinin bölgenin fiziki, siyasi, idari, ekonomik, sosyokültürel, etnografik yapısı ve burada yaşayan halkları kimi özelliklerine dair eserlerinde önemli bilgiler aktardığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Fransız seyyah Hell'in de farklı hareket etmediği dikkat çekmektedir. Zira o, Astarhan'da bulunduğu süre zarfında gezi notlarında kentin fiziki, siyasi, idari, sosyo-kültürel ve etnografik yapısının adeta bir fotoğrafını çekerek ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.

Onun kentin özellikle üç yönüne daha fazla ilgilendiği görülmektedir.

Bunların ilki, kentin etnik-ırksal yapısıdır ve seyyah adeta 19. yüzyılın ırkçı antropolojisini kendisine şiar edinmişcesine, insanların tüm ırksal özelliklerini ayrıntısıyla betimlemektedir. Bu bağlamda, Astarhan'da yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğunun Kalmuklar, Tatarlar ve Ruslar'dan oluştuğunu ileri sürmektedir. Ağırlıklı olan unsurun Kalmuklar olduğunu, ancak bu ırkın Hint ırkıyla karışarak melezleştiğini ve daha çok Avrupalılara benzediğini söylemektedir. Nitekim bu topluluk ne Kalmuklara özgü küçük gözlere ne de Hintlilere özgü olan siyah bir tene sahiptir. Aksine batılılara benzemektedir.

İkincisi, halkın inançlarına olan ilgisidir ve adeta bir misyoner gibi tüm dini farklılıkları ve ritüelleri ayrı ayrı tasvir etmektedir. Onun ilgisi en çok çeken şey, Hıristiyan ve Müslüman nüfusla iç içe yaşayan Kalmukların inançları ve ritüelleridir. Buna göre, Kalmukların dini inanç ve ritüellerinde Hint etkisi egemendir. Ancak bu etki, Kalmukların otantik geleneklerine uyarlanmıştı ve bu yönüyle Hindularınki kadar katı değildir.

Üçüncüsü, kentte, Fransız ve Avrupa kültürünün izlerini sürmekte ve hatta doğulu bir kent olan Astarhan'da batılı kültürün nasıl yaşandığını çarpıcı bir dille anlatmaya özen göstermektedir. Bu bağlamda, Batı tarzı baloları, üst düzey sosyal çevrelerde yapılan entelektüel tartışmaları, yine üst sınıfların batı tarzı giyim kuşamlarını gündeme getirmektedir. Bir Fransız olarak, bir doğu kentinde, Fransız yaşam tarzının etkilerini gözlemlemekten şaşırıldığını dile getirmektedir.

Hell'in zihninin yoğunlaştığı bu üç husus, onun seyahat amacı ve seyahatnamesinin ideolojik alt yapısını sezinlememize olanak verecek niteliktedir. Bu ideoloji, oryantalist bir bakış açısı taşır ve etnik-ırksal belirlenime, dinsel farklılıkların ön plana çıkarılmasına ve Avrupa kültürünün, doğu kültürü üzerindeki etkisine odaklanır. Bu sayede, tüm gözlemler, bir batılının doğulu üzerinde kurmaya yöneldiği siyasal ve kültürel hegemonyanın araçları olarak yorumlanabilecek bir görünümde ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R.(1992), "Astarhan Hanlığı" *Türk Dünyası El Kitabı*, C.11, 2. Baskı, Ankara:TKAE Yayınları.
- ARTAMONOV, M. İ. (2004), *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, D. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- BARBARO, J. (2009), *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Tufan Gündüz (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- DE HELL, X. H., *Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, London: Chapman and Hall, 186, Strand.
- GAMBA, C. (1826), *Voyage Dans La Russie Meridional*, Paris.
- GOLDEN, P. B. (2006), *Hazar Çalışmaları*, Egemen Çağrı Mızrak (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- ISSAWİ, C. (1970), "Tabriz-Trabzon Trade,1830-1900: The Rise and Decline A Route", *International Journal Middle East Studies*, I, ss.18-27.
- İbn Battuta (2004), *İbn Batuata Seyahatnamesi I*, 3. Baskı, A. Sait Aykut (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KOÇ, D. (2012), "Aşağı idil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, ss. 455-494.
- KURAT, A. N. (1988), *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'e Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAT, A. N. (2002), *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri*, 3. Baskı, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- MADRAN, E. (1985), "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Yusuf Ziya Yörükhan (çev.), İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Kemal Gurulkan ve diğerleri (yay. haz.), Ankara:T. C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 72.,2005.
- PETERSEN, W., *Aus Transkaukasien und Armenien*, Leipzig 1885.
- SCHAMILOGLU, U., "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", *Central Asian Survey* 12: 4 (1993), pp. 447-457
- SEARS, R., *An Illustrated Description Of Russian Empire*, New York 1855.
- ŞEŞEN, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, C. III, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, F. (2008), "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/HacıTarhan)", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 38, Erzurum, ss. 227-252
- VON RUBRUK, W. (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1254*, Ergin Ayan (çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

MONDROS MÜTAREKESİNDEN KURTULUŞA KAĞIZMAN'DA ERMENİ TEDHİŞİ (1918-1920)*

ARMANIAN TERROR IN KAGIZMAN FROM ARMISTICE OF MONTROSE TO INDEPENDENCE (1918-1920)

Erol YÜKSEL**

Öz

93 Harbi sonunda Kağızman ve çevresinin Rus işgaline uğraması ile beraber bölgede Ermeni istekleri artmıştır. Yöredeki Ermeniler, yabancı devletlerinde desteğini alarak bölgede kurulması planlanan Ermeni Devleti'nin bir parçası olarak gördükleri Kağızman'da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum Ermenileri iyice cesaretlendirmiştir. Savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi sınırlarına geri dönmesi ile Elviye-i Selase'de Ermeniler daha rahat hareket imkânına sahip olmuşlardır. Böylesine bir durum karşısında Ermeniler, çeteler aracılığıyla yöre halkını göçe zorlamak amacıyla Müslüman halka mezalime varan uygulamalarla tedhiş hareketlerine girişmişlerdir. Diğer taraftan İngilizlerin Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ni dağıtması ile yöre halkının kaderi kendisine kalmıştır. Müslüman ahali maruz kaldığı haksızlıklara karşı yöreyi terk etmek yerine, Ali Rıza Bey öncülüğünde, Millî Şûralar kurmuş ve mahalli teşkilatlanma yoluyla Ermenilere karşı mücadele etmiştir. Bu çalışmada, Kağızman ve çevresindeki Ermeni tedhişinin Türk- İslam ahali üzerindeki etkileri ile buna karşı oluşan mahalli tepkilerin aydınlatılması amaç edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kağızman, Ermeni, Tedhiş, Ali Rıza Ataman Bey.

Abstract

Armenian demands on the region increased after Kağızman and its territory were invaded by the Russian at the end of the '93 War. Armenians in the region were engaged in activity in Kağızman by taking other countries' support; because they counted Kağızman as a part of the Armenian State that was planned to be established. Ottoman Empire's situation in the First World War completely encouraged Armenians. After Ottoman Empire turned to its former borders at the end of the First World War, Armenians had much more mobility in Elviye-I Selase. Armenians, in such a case, entered on terrorizing, by practices of the gangs that can be called atrocity, in order to force Muslim people to migrate. On the other hand, after the English finished Cenub-i Garbi Caucasian Government, the local community had a chance to determine their own destiny. Muslim people,

* Bu çalışma, "Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918 – 1 Ekim 1920)" adlı yüksek lisans tezimizden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya-Türkiye, en70yuksele@hotmail.com

despite leaving the region because of injustices they experienced, they created National Councils led by Ali Rıza Bey and they struggled against Armenians through local organizations.

It is aimed in this study to enlighten the effects of Armenian terror on Turkish-Islam people in Kızıman territory and the local reactions to this terror.

•

Keywords

Kızıman, Armenian, Terror, Ali Rıza Ataman Bey.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin parçalanma dönemine girmesini takiben Rusya, İngiltere, Fransa gibi ülkelerin teşvikiyle, devleti oluşturan milletler birbiri ardına bağımsızlık mücadelesine girişmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bu gelişmeler Ermeniler için de örnek teşkil etmiştir. Osmanlı toplumunda *Millet-i Sadıka* olarak tanınan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlık yolunda faaliyetlere başlamıştır. Bu durum, Ermeni isteklerinin somut yansıması olarak, Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini bir *Ermeni sorunu* olarak göstermiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'daki Ermenilerin önemli bir kısmı Rusların tarafını tutmuşlardır. Hatta Doğubayazıt'ı alarak Eleşkirt Vadisi'ne doğru işgal hareketlerine girişen Rus ordusunu, Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler sevinç gösterisi ile karşılamışlardır (Öke 1991: 71). Bu Rus harekâtında Ermeniler fiilen Rus ordusuna öncülük etmişlerdir. Ayrıca bazı şehirlerde isyan hareketlerine girilerek Rus ordusu karşısında Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmak istemişlerdir. Böylelikle de Rus işgal hareketlerini kolaylaştırmayı amaçlamışlardır. Ruslar tarafından işgal edilen Osmanlı şehirleri Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum'da Ruslarla iş birliği halinde Ermeniler, Türk askerlerine ve Türk halkına yönelik katliamlara giriştikleri, ırz ve mallarına yoğun bir şekilde saldırdıkları görülmüştür (Ethemoglu 1987: 14).

Osmanlı-Rus cephe hattında olan ve savaşın olumsuz etkilerine yoğun bir şekilde maruz kalan şehir ve köylerde bunlar olurken İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan ve dokuz Ermeni piskoposu, Ecmiyazin Katogigosluğu aracılığı ile Rus Çarına ve Prens Gorçakof'a müracaat ederek muhtariyet için yardım edilmesini istemişlerdir. Ermeni istekleri arasında, Rusların işgal ettiği Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarının geri verilmemesi de bulunuyordu (McCarthy 1989: 115).

İstanbul Ermeni Patriği'nin ısrarları neticesinde; Ruslar Ayastefanos Antlaşmasına Ermeniler için de bir madde koydular (McCarthy 1989: 121). Böylece Ermeni sorunu ilk defa uluslararası antlaşmalara girdi (Halaçoğlu 2002: 482). Bu durum Ermeni toplumunun Rusya ve Avrupa devletlerinden bağımsız devlet olma yolundaki siyasi beklentilerini arttırdığı gibi aynı zamanda İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile diğer Ermeni kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilafın yumuşamasına da neden oldu. Bundan böyle, Patrikhane açık bir şekilde Emperyalist devletlerin desteği ile Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi mücadele yapmaya başladı (Güllü 2015: 86). İstanbul'daki ileri gelen Ermenilerinde aralarında bulunduğu bir heyet, başlarında Patrik Nerses olduğu halde Yeşilköy'e gelerek Ruslardan Sivas, Erzurum, Van, Muş illerinde muhtar bir Ermeni Devleti'ni kurulmasını ve bölgede Çar ordularının uzun bir süre kalmasını istediler (Öke 1991: 79). Bağımsızlığa giden yolda bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni, Osmanlı Devleti üzerinde hesabı olan emperyalist devletlerle ikili ilişkilere yöneltti.

Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde yine Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin durumu şöyle yer almıştır: "*Osmanlı hükûmeti Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin, yerlerinin gereği olarak ihtiyaç duydukları düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe ilgili devletlere bildirecek, ilgili devletlerde sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edeceklerdir* (Ekrem 1934: 218)."

Ermeniler bu suretle Osmanlı Devleti ve kendilerini ilgilendiren bir konuyu uluslararası

hale getirmişlerdir. Bu girişimleri ile hem Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerin baskısına maruz bırakmış hem de kendilerini yabancı devletlerin kullanımına açık bir hale getirmişlerdir. Osmanlı ülkesi üzerinde amaçları olan emperyalist devletler, Ermenilerin aracı olmaları konusundaki isteklerinden insafsız bir şekilde yararlanmışlardır. Bunun neticesinde 1878–1920 arasında yüz binlerce Müslüman Türk, Ermeni çetelerinden zarar görmüştür (Kurat 1968: 158).

Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için tedhiş ve isyanı seçmelerinin nedenini Mim Kemal Öke şu şekilde özetlemiştir:

“Komitelerin Osmanlılarla mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri tesadüf bir karar sonucu alınmamıştır. Maddi unsurlardan yoksun bir milliyetçilik akımının emellerini gerçekleştirebilmek için en radikal çözümleri yeğlemesi adeta konjonktürel bir zorunluluktur. En önemli husus olarak ise ‘kurtarmayı’ amaçladıkları Ermenistan’ın Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kitlesi ile tarif ve sınırlanmış bir vatan olmadığını tekrarlamakta yarar vardır. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun %87’sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Bırakınız Osmanlı İmparatorluğu’nu tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde, Ermenilerin Doğu Anadolu’da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte bu kuşkuyla hareketle Ermeni komiteleri tedhişi iki açıdan gerekli gördüler. İlk bireysel tedhiş eylemleri ve toplu katliamlar, Ermenistan’da yerleşik Müslümanları kaçırabilecek en etkili yoldu. İkinci olarak ise Ermeni komiteler, davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın uluslararası siyasi sistemde önemli değişiklikler yapılması mümkün değildi. Komiteler, dünya siyasetine hâkim güçlerin bu konuya eğilmelerinin ancak tedhiş yoluyla sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Konuya eğilme gereğini duyan büyük güçler benzeri hadiselerin ilerde tekrar edilmemesi için Osmanlı Devleti’nden Ermeni lehine bazı yeni düzenlemeler yapılmasını isteyecektir. İslahat yolunda atılan her adım Ermenileri giderek muhtariyete yaklaştıracaktır. Kısaca ifade edilecek olursa, batı müdahalesi Doğu Anadolu’nun ‘Ermenileştirilmesi’ için vazgeçilmez bir koşul, terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak tek yoldu (Öke 1991: 79).”

Böylece Batılı devletlerin de desteğini alan Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için isyan, propaganda ve çetecilik faaliyetlerine yönelmişlerdir. Neticede etkileri günümüze kadar devam eden Ermeni sorununun önemli aşamalarından birisi Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelmiştir. Ermeniler savaş devam ederken ülkenin çeşitli yerlerinde çıkardıkları ayaklanmaların yanında, kurmayı amaçladıkları Ermeni Devleti’nin önemli bir kısmını teşkil eden Doğu Anadolu’da çeteler yoluyla Müslüman Türkleri katletmişlerdir (Saray 2005: 56).

Yörede 1918–1919 Yıllarında Ermeni Tedhişi

Kars ve çevresinde Müslüman halka yönelik Ermeni çetelerinin faaliyetleri 1918 ve 1920 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Nitekim bölgeden Rusların çekilmesinden sonra Nisan 1918’de Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Kars, Revan, Şüregel, Zaruşat, Kağızman, Çıldır, Göle, Kulp (Tuzluca), Iğdır, Aralık ve Göleviran’da Türk ve Müslümanlara karşı hareketlere başlamışlar, bu nedenle bu bölgelerin ahalisi korku ve dehşete kapılmıştır (BOA. HR. SYS.2877/2).

Yörede tedhiş faaliyetleri de Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Ermeni çetelerinin harekete geçmesiyle başlamıştır. ABD Devlet Başkanı Wilson’un Doğu Anadolu’ya gönderdiği General Harbord’a, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir’in sunduğu raporda, Kağızman ve çevresindeki durumu şöyle belirtilmektedir:

“8 Nisan'da Kağızman'ı işgal eden bir müfrezemiz, Ermenilerin Müslümanlardan 400 kişiyi 'artık kardeş olduk, silahlarımızı veriniz, birbirimize bir kötülük yapmayacağız' diyerek silahlarını aldıktan sonra öldürdüklerini bildirdi. Bu arada 1893 doğumlu ve çok değerli bir şair olan Kağızmanlı Hafız Recep Hıfzı da çarşı mahallesindeki hapishaneye¹ doldurulup süngüyle şehit edilen Türkler arasında bulunuyordu. İki süngü yarası başından ve bir süngü yarası da göğsünden alarak ölüm halinde diz çöküp Allah Allah diye zikretmekteyken, 8 Nisan 1918'de görülüp bir eve götürülmüşse de ertesi gün gecesi ruhunu Allah'a teslim etmiştir (Belgelerle Ermeni Sorunu 1983: 326).”

Benzeri Ermeni faaliyetleri o günlerde Kağızman ile sınırlı kalmamış, Erivan ve Kars'ta da haksızlıklara uğrayan Güney Kafkas Müslümanlarının geçirdiği korkunç zulümler hakkındaki bilgi, 15 Nisan 1918 tarihli Müslüman (Azerbaycanlı) Fraksiyonun tutanağında mevcuttur. Burada, Tiflis'e gelen Türk göçmenler, Kars'taki Müslümanların durumu için şu bilgileri aktarmışlardır: “...Türk-Rus Savaşları sırasında Ruslar tarafından esir edilip Sarıkamış'ta yol yapımında çalıştırılan 1800 esirimiz öldürülmüştür. Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahulkelek bölgeleri birer insan mezbahası halini almıştır. Sarıkamış ve Kars şehirleri yıkılmıştır...(Belgelerle Ermeni Sorunu 1983: 355)”

Yine Bakü İslam Hayır Cemiyeti'nin 36. Kafkas Tümenine gönderdiği mektupta; 1918 yılı Nisan ayı içerisinde Iğdır'da 50, Tuzluca'da 242, Kağızman'ın Oluklu Köyünde 200, Çilehane Köyünde 300 ve Hacı Halil'de 800 Müslüman katledilmiştir (Demirel 1997: 66). Yaşanan bu Ermeni tedhişi, Brest Litovsk Antlaşmasına göre Elviye-i Selase'yi kontrol altına alan Osmanlı ordusunun gelişine kadar devam etmiştir. Bu doğrultu da Osmanlı Ordusu 25 Mart 1918'de Oltu'ya, 3 Nisan'da Ardahan'ı, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 14 Nisan'da Arpaçay'a vardı. İlerleyiş burada da durmayarak 15 Mayıs da Gümrü'yü, 20 Temmuz da Nahcivan'ı, 15 Eylül de Bakü'yü aldı (Tansel 1991: 224).

Ancak Osmanlı idaresine alınan bu topraklar uzun süre muhafaza edilemedi ve Türk kuvvetleri Mondros Mütarekesi hükümlerine uyararak 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kaldı. Türk ordusunun 1918 Kasım'ında bölgeden çekilmesiyle birlikte bölge yeniden esarete, Ermeni zulüm ve vahşetine terk edilmiş oluyordu (Kırzioğlu 1953: 53; Tansel 1991: 226).

Mondros sonrasında Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Revan, Şüregel, Zaruşat, Çıldır, Göle, Kulp, Kağızman, Iğdır, Aralık ve Göleviran'da Türk ve Müslüman halka baskılarına yeniden başlamışlardır. Bu faaliyetler nedeniyle bölgenin ileri gelenleri 25 Ocak 1919'da Erzurum Ordu Komutanlığına, bölgedeki Ermeni faaliyetlerini anlatmış ve en kısa sürede önlem alınmasını istemiştir. Komutanlığa yapılan ve içerisinde tedhişin izlerini barındıran müracaat şöyledir:

“...Nice binlerce çoluk ve çocukların kış günü çıplak, nice din karındaşlarımız şehit olmuştur. Irz ve namuslarını pay-mal edip düşman ellerinde esir kalan kız ve gelinlerimizin esarete kalması ve nice binlerce servet-i samana malik olan hanedanlarımız düşman tarafından cüz'i, külli dörtte bir nefsi hicret edip Ağbaba ve Şüregil ve Zaruşat kuralarında sefil sergedan olarak duvar köşelerinde melul ve mahzun kalmıştır. Budin karındaşlarımıza yapılan hakaret sizlerce de ma'lum-ı âlinizdir (Katliam Belgeleri 2001: 189).”

Bölge halkı, bunun gibi şikâyetlerini bildiren birçok yazıyla Osmanlı Devleti'nden kendilerine acil yardım edilmesini istediği görülmektedir.

¹ Katliam yapılan yer Kağızman'da *Gamir Damı* olarak bilinir (Küçük 2007: 45).

1919'da bölgedeki Ermeni mezalimi, İngilizlerin Kars'ı işgali ile bölgesel hükümetin dağıtılmasından sonra başlamıştır. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı, Kağızman'ı ve Ardahan'ı (İngiliz taksimine göre, Ardahan Gürcülerden alınmıştı) işgal eden Ermeniler, bu andan itibaren korkunç mezalimlere başlamışlardır (Dayı 1997: 153).

Osmanlı ordusunun bu bölgeden ayrılmasından sonra, Ermeni ve Gürcülere karşı yöre halkı mahalli birlikler kurulmaya başladı. Ancak İngilizlerin Kars'ı resmen işgalinden sonra, mahalli halk önemli ölçüde Ermenilere karşı müdafaasız kaldı. Çünkü mahalli birliklerin gücü Ermenilere her yerde yetecek kadar değildi. Bu durumdan yararlanan Ermeniler, Müslüman halka yönelik türlü şekillerde haksızlıklara ve tecavüzlere başladılar. Bu zulüm ve baskılar; tohumluk istemek, sebepsiz yere vergiler tahsil etmek ve silahları toplamak gibi en basit bahanelerle başlamış ve daha sonra zaman zaman katliama dönüşmüştür. Ermeniler, Müslümanlara zulüm ve katliam tatbik etmeden önce şu şekilde bir hazırlık yapıyorlardı: İlk önce zulüm ve katliam yapılacak bölgedeki Hıristiyanlar bir bahane ile o bölgeden uzaklaştırılmakta, sonrada Müslümanların yaşadığı köyler ve mahalleler, ani bir şekilde top ve makineli tüfeklerle basılarak halk katledilmektedir. Katliamdan kurtulmayı başarabilenlerin ise bütün eşyaları, hayvanları yağma edilmekte ve köyleri tahrip edilmektedir. Ermeniler, bu planları çerçevesinde Yukarı Karaorgan, Yeniköy ve Bardız taraflarındaki Hıristiyanları önce o bölgeden uzaklaştırmışlar, sonra da Müslümanlar üzerine taarruza başlamışlardır. Ermeniler, bu şekilde icra ettikleri mezalim sonucu Kars ve çevresindeki birçok köyü tahrip edip, binlerce kişiyi de vahşice katletmişlerdir (BOA. HR. SYS. 2877/73).

Bu arada şu hususu da vurgulamakta fayda mülahaza etmekteyiz. İngilizler, işgal ettikleri bütün yerleri kısa bir süre sonra Ermenilere terk etmişlerdir. Mesela, İngilizlerin Kars'ı 13 Nisan 1919'da resmen işgal etmesinden üç gün sonra, Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte şehre girmiş ve Taşnak Ermenilerinden General Korganof şehre vali olmuştur. Aynı şekilde Kağızman da işgal edildikten kısa bir süre sonra şehir Ermenilere terk edilmiştir. Ermeniler, Kars ve çevresinde Müslümanlara zulmetmek için 1919 yılının mayıs ayı sonu ile haziran ayı başlarında yaklaşık 40 vagonluk bir trenle Kars'a asker sevk etmişlerdir. Daha sonra Kars Kalesi'ne kendi bayraklarını çekerek *şadlık etmeye* başlamışlardır. Ermeniler, daha önce Kars'taki Millî Şûra askerlerinden olan ve terhis edilen 100 Müslüman askerini işkence ile öldürmüşlerdir.

Kars ve havalisinin İngilizler tarafından Ermenilere terk edilmesi üzerine Ermeniler, Müslümanlara yönelik katliamlara başlamışlardır. Bunun üzerine Müslümanlar da süngü kollarını taşıyan bir treni sınırdaki istasyonda basarak büyük ölçüde yağma etmişler ve *İslam memleketindeki bu eslihayı Ermeni arazisine bırakmayacaklarını* ifade etmişlerdir. 1919 Haziran'ında Karaorgan'da bulunan bir Ermeni Bölüğü, Sarıkamış'tan gelen 100 hane Müslüman göçmenin 9 inek, 6 at, 200 kile zahireleriyle mevcut para ve yiyeceklerini alıp, göçmenlerin gözleri önünde taksim etmiştir. Kağızman'ın Paslı Köyünden Molla Mehmet, Haziran 1919'da *Türkiye ile haberleşmede bulunuyor* iddiasıyla Kaleensesi'ne götürülerek, sağ iken, kafasının derisi yüzülmüş, elleri kesilmiş ve işkence edilerek feci bir şekilde öldürülmüştür (BOA. HR. SYS. 2878/30).

25 Haziran 1919'da 50 kişilik bir Ermeni müfrezesi Kağızman'ın Karayan karyesine taarruz etmişler ve çıkan çatışmada dört Ermeni askeri ve üç Müslüman ölmüştür. Bu olaydan üç gün önce Ermeniler, işkence ve çeşitli baskılarla Kağızman'daki Müslümanlar zorla Ermenilere milis askeri yazılmıştır (BOA. DH. KMS. 53/15-25).

Temmuz 1919'a gelindiğinde Kağızman'da Ermeni tedhişi iyice artmıştır. Bu dönemde Ermeniler yöre halkını sindirmek ve göçe zorlamak amacıyla akla ve mantığa aykırı insanlık dışı faaliyetlere her gün bir yenisin eklemiştir. 8 Temmuz 1919'da Ermenilerin Kağızman

Mescidli ve Karakurt'ta yaptıkları katliamlar Kaymakam tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya bildirilmiştir. Kaymakam'ın gönderdiği bu bilgiler üzerine İngiliz mümessili Rawlinson'a müracaat eden Kazım Karabekir Paşa; Ermenilerin Kağızman ve civarında yaşayan Müslümanları katliam yoluyla imha etmeye başladıklarını, kendilerine de bu haberleri kaçır kurtulan insanların haber verdiğini belirterek bu vb. olayların engellenmesini ve suçluların cezalandırılmasını istemiştir (BOA. HR. SYS. 2877/25).

Yine 8 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Erkan-ı Harbiye Birinci Şubesi, Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Kağızman'da kadın ve çocuk 60 Müslüman, Ermeniler tarafından katledildiği bildirilmiştir. Buna dayalı olarak Kağızman ahalisinden bir kısmı göç etmek istemiştir. Bu göç esnasında Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışma çıkmış ve 6 Müslüman şehit olmuştur. Aynı raporda Aras nehrinin batısındaki Baykend karyesi Ermeniler tarafından yağma ve talan edilmişti (BOA. HR. SYS. 2877/24).

9 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Komutanlığı, 3. Ordu Müfettişliğine gönderdiği raporda, Kağızman'daki Ermeni kumandanının, yakınındaki Zilan Aşireti Reisi Mahmut Bey'e yazdığı mektupta da Osmanlı sınırına tecavüz edeceklerinden ya aşiretinin teslim olmasını ya da Osmanlı sınırına harbe hazır olmasını istemiştir. Bu durum üzerine 12. Fırka kumandanı Mahmut Bey'in yardım isteğini kabul etmiştir. 12. Fırka Kumandanı Binbaşı Abdülmelik Bey'in verdiği malumatta Ermenilerin bu tehditlerine karşı Kağızman'ın Sarı ve Komik karyelerinin Müslüman halkı 30 Haziran'da, Ermeni yerleşimi olan Çeraklı (Çalaklı) karyesine saldırmışlardır. Bunun üzerine Ermeniler direnemeyerek Karakurt'a çekilmişlerdir. Aynı raporda Kağızman'daki Ermeniler Kars'tan aldıkları haberde Osmanlı toprağından bir kısım arazinin kendilerine verileceğini öğrenerek 30 Haziran 1919'da şenlik yapmışlardır (BOA. DH. KMS. 2877/26). Bu durum Ermenilerin bilinçli ve sistemli bir şekilde nüfus üstünlüğü kurmak için tedhişi yaptıklarını açıkça gösterir. Tedhişin sadece bir Ermeni karmaşasından öte toprak kazanımları ve bölgenin Ermenileştirilmesi için yapılmış faaliyetler olduğu görülmektedir.

Kağızman'ın Çürük karyesinde 20 Temmuz 1919 tarihinde Ermeni cinayeti ve tedhişi, Erzurum Vali Vekili Hürşid tarafından dâhiliye nezaretine şu şekilde rapor edilmiştir: *"Ermenilerin Elviye-i Selase'nin Kağızman cihetindeki Çürük karyesini basarak Müslümanların mallarını yağma ve ırzlarına tasallut etmekte olduklarının istihbar kılındığı ve mezkûr Kağızman tarafından devamlı surette işitilen top sedası da istihbarat-ı vakı'ayı teyit eylemekte olduğu Bayezid Jandarma Tabur Kumandanlığının işarına atfen Vilayet Jandarma Alay Kumandanlığından bildirilmekte arz-ı malumat olunur* (BOA. DH. KMS. 35-2/104-20)."

Düzenli Ermeni birliklerinin kullandıkları toplar, yöredeki tedhişi kapsamlı ve planlı bir şekilde yaptıklarının en önemli göstergesidir. Yöredeki Ermeni tedhişi Temmuz ortalarında kanlı bir cinayete dönüşmeye başlamıştır. Kağızman ahalisinin ileri gelenlerine yapılan insanlık dışı uygulamalar ve cinayetler yöre halkını korkuya sevk etmiştir. Ermenilerin bu günlerde Kağızman'ın ileri gelenlerinden Aslan Bey ve maiyetine uyguladıkları vahşi uygulama manidardır. Bu olay 15. Kolordu'ya 16 Temmuz 1919 tarih ve 106/2681 numaralı tezkire suretinde şu şekilde anlatılmıştır:

"1- Kağızman eşrafından Mustafa zade Arslan Bey ile zevcesi ve yine eşraftan İsmail zade Ahmed Efendi, Halatyan Nazan ve Şahinof familyasına mensup diğer bir Ermeni ile 5-7-(13)35 de Kağızman'dan Kars'a gitmekte iken yolda Ermeni karakol efradı tarafından Şahinof familyasına mensup Ermeni askerlerinin nereye gidiyorsun diye alıkonulmuş Arslan Bey ve zevcesiyle diğer iki arkadaşı yine bu karakol efradı tarafından takip edilerek Berata civarında burun ve kulakları kesildikten sonra pek feci surette katledilmişlerdir. Kağızman Ermeni Hükümeti Reisi bunların cenazesini Kağızman'a getirerek halka teşhir

etmiş ve bu halde korkan ahali bütün eşya ve erzaklarını terk ederek dağlara kaçmışlar. Bunların bıraktığı emval ve eşya Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. Bu faciayı bizzat görenlerden hududumuz dâhiline geçenler ifade eylemişlerdir.

2- Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisi İslam ahalisinden binlerce halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde bizim tarafa iltica etmektedir. Dünkü 15 Temmuz da kı'atı teftiş etmek üzere Horasan'a geldim böyle felaketzede muhacir kafilesinden birçoklarına yolda bizzat tesadüf ettim ve ma'ruz-ı vekayi'i bizzat dahi kendilerinden dinledim (BOA. DH. KMS. 53-3/15-23)."

Ermenilerin yapmış oldukları bu insanlık dışı uygulama Kağızman halkı arasında büyük bir korku ve umutsuzluğa neden olmuştur. Kağızman'ın ileri gelen ve maiyetli insanlarına bu uygulamanın yapılması ve halka teşhir edilmesi Ermenilerin amaçları dâhilinde ahalinin bir kısmının yöreyi terk etmesine neden olmuştur. Bu olayla Kağızman ahalisine verilen mesaj, halkın ileri gelen kişisine bu vahşet yapılırsa kim bilir sivil ve yalnız insanlara neler yapılacağı anlamında değerlendirilmelidir. Neticede bu vahşet, amaçlanan şekilde sonuç vermiş ve halkın bir kısmı Kağızman'ı terk etmek zorunda kalmıştır.

Bahsi geçen bu vahşi ve insanlık dışı olay Arslan Bey ve maiyetiyle sınırlı kalmamıştır. Kağızmanlı kadının oğlu Aziz Efendi ve arkadaşı Kars'a giderken aynı vahşete uğramışlardır. Bu olayda 15. Kolorduya 17 Temmuz 1919 ve 2680/105 numaralı tezkere ile şu şekilde aktarılmaktadır:

"...Kağızmanlı kadının oğlu Aziz Efendi yanında diğer bir arkadaşı ve ailesi ile Kars cihetine giderken Tahtis köyü ile Ağadeveler arasında Ermeniler bunların ellerini kesip yanlarından vücutlarını delerek açtıkları ceplere burunlarını, kulaklarını ve dudaklarını kesip göğüslerinde derilerini soyarak ceplere doldurmuşlar, gözlerini oyup çıkarmışlar, bu suretle feci bir surette öldürmüşlerdir. İki kadını da şeni' mu'ameleler icrasından sonra katletmişlerdir (BOA. DH. KMS. 53-3/15-22)."

Kağızmanlı Aziz Efendi ve arkadaşına yapılan bu insanlık dışı uygulamada da Kağızman ahalisine teşhir edilmiştir. Yine aynı dönemde Kağızmanlı altı kişi Ermeni askerlerinin suallerine cevap vermedikleri gerekçesiyle, Ermeni komutanının emri üzerine ateş açılmıştır. Açılan ateş sonunda bu altı masum genç hayatlarını kaybetmiştir (BOA. DH. KMS. 53-3/15-44).

Ermeni tedhişinin iyice artması ve insanlık dışı uygulamaları neticesinde Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nde dâhiliye nazırlığı yapmış olan ve Kağızman'ın ileri gelenlerinden Ali Rıza (Ataman) Bey 24 Temmuz 1919'da yöredeki ve Elviye-i Selase'deki Müslüman ahaliye Ermeniler tarafından yapılan mezalimin sona erdirilmesi için İstanbul'daki Amerika Sefiri ve İstikbal Gazetesi'ne bir feryadname göndermiştir. Feryadnamede; Dünya'da adalet ve eşitlik temsilcisi olduğunu ilan eden İngiliz devletinin kendilerinin kurduğu şûra hükümetini ortadan kaldırırken can, mal ve namuslarını emniyet altına alacaklarını vadetmelerine rağmen şûranın egemenlik haklarını Ermeni hükûmetine devrettiklerini, bu durumun sadece kuru söz vermekle kalarak varlıklarının ve bağımsızlıklarının yok edildiğini, Ermenilerin özellikle İngilizler çekildikten sonra benzeri hiç olmamış cinayet ve zulümleri artırdığını, kendilerinin ise Ermeni silahlarının gölgesinde yağma ve talan edilen mallarını görmeyerek sadece namuslarını kurtarmak için mücadele ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca Ermenilerin; Arslan Bey ve eşi ile Kağızman eşrafından Ahmet Bey'in iki hizmetçisiyle beraber beş kişiyi feci bir şekilde şehit ettiklerini, Küçük Yusuf Ömer Ağazade Osman'ın türlü işkencelerden sonra yedi bin lirasını gasp edilerek şehit edildiğini, böylelikle de Müslümanların ileri gelenlerinin ya şehit ya da hapisane köşelerinde engizisyon mezalimini aratmayacak şekilde onlara sıkıntı verdiklerini,

aslında bunun İslam'ı yok etmek için takip edilen bir siyaset olduğunu ve bu amaçla da kendilerine çeşitli yollarla zulümler yaptıklarını duyurmuştur. Ali Rıza Bey, bütün bu haksızlıkların sona ermesi için de Amerikan hükûmetinden kendilerine yardım edilmesini talep etmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/55).

Elviye-i Selase'deki bu Ermeni mezalimi üzerine Kazım Karabekir Paşa, Temmuz 1919'da Zivin'de bulunan Yarbay Rawlinson'a gönderdiği bir yazıda Ermenilerin, Kars ve çevresinde (Sarıkamış, Oltu, Kağızman, Karakurt vs.) yaptıkları mezalimi görmek için Sarıkamış'a gitmesini istemiştir. Çünkü Kazım Karabekir Paşa, bu Ermeni tecavüzlerinin İngilizlerin emri ile olduğundan emindi (Dayı 1997: 153).

Bu olaylar üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 19 Temmuz 1919 günü Ermenilerin yaptıkları mezalimleri İngiliz mümessili Rawlinson'un da doğruladığını; 19 Temmuz günü şifrede de Ermenilerin Nahcivan, Kars ve Kağızman havalisinde, halka karşı yaptıkları mezalimin gittikçe arttığını bildirmiştir (Dayı 1997: 154).

Kazım Karabekir Paşa, 25 Temmuz 1919'da kolordularına gönderdiği yazısında ise Rawlinson'un kendisine gelen raporlardan Kars, Kağızman ve Nahcivan'da Ermenilerin mezalim yaptıklarını doğruladığını, bunu İngiliz yetkililerine duyurduğunu; olaylar hakkında inceleme yapmak üzere birkaç gün sonra bölgeye gidileceğini, gerekirse bölgede asayişini temin etmek için Osmanlı kıtasının sevkini isteyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Avcı Alayı'nın dâhil olduğu fırkanın böyle bir hareket ihtimali için hazır olmasını da istemiştir (Dayı 1997: 155).

Bölgeye giderek incelemeler yapan Rawlinson'un İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'na gönderdiği telgrafında, Ermenilerin Oltu'dan Bayezid hududuna kadar katliam yaptıklarını itiraf ederek; *İnsanların yararına, Ermenilerin Müslüman nüfus üzerine kendi başlarına komuta etmelerinin serbestçe daorumalarına izin verilmesi, zira Ermeni askeri birliklerinin disiplinsiz ve kontrolsüz olduğundan, bizim de vicdanen sorumlu olmamız gereken vahşetlerin meydana geldiğini* bildirmiştir (Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1995: 80).

Ermeniler yerinden yurdundan olan Türk ve Müslümanların peşini de bırakmamışlardır. Kaçıp yerleşmeye çalıştıkları yerlerde de yakaladıklarını katletmişlerdir. Bu doğrultuda Erivan ve Iğdır civarından kaçan ve Rumlardan boşalan Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Buriki (Burakanlı) aşiretine mensup Müslümanları acımasızca katletmişlerdir (Kırzioğlu 1958: 78).

Kars'ta, Sürmeli'de ve Kağızman'da² Ermeni çoğunluğunu sağlamak amacıyla, Ermeni birliklerinin komutanları, Türk ahalisini yok etmek veya göç etmeye zorlamak siyasetini güttüler. Diğer taraftan Ermeni hükûmeti de Ağrı ve Karakurt ahalisini yok etmek için kasıtlı olarak askeri birlikler gönderdiler (Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1995: 79).

Ermeniler, yörede tedhiş hareketlerini Ağustos 1919'da bütün acımasızlığı ile sürdürmüştür. 15. Kolorduya bağlı sınır birliklerinden gelen raporlara göre Ermeniler, Ermeni Taşnak Cemiyeti, Ermeni hükûmeti ve düzenli Ermeni birlikleri aracılığıyla Elviye-i Selase'de bir tek Müslüman bırakılmamasına karar vermişler ve ayrıca gizli ve açık uygulamalarıyla Müslümanları katlederek yok etme politikası için de her türlü mezalimden kaçınmamışlardır. Kars, Sarıkamış, Iğdır tarafları ile Revan ve Aras muntıkalarında Müslümanlara yapılan mezalimin son dereceye ulaştığı bu günlerde 11 Ağustos'ta toplanan Kağızman ahalisi 18 Ağustos'ta toplanarak katledilmeye başlanmıştır. Ahaliyi bilinçli bir program dâhilinde yok etmeye kararlı olana Ermeniler, Müslüman köylülerin zahirelerini gasp edilmesi, tarlalarındaki ürünlerinin hasadını yapmalarının engellenmesi, top ve makineli tüfeklerle taarruz edilmesi, 19

² Bu dönemde Kağızman merkezinde 2100 köylerde 28918 Müslüman nüfusa karşın Ermeni nüfusu; Kağızman merkezde 7634, köylerinde ise 22023'tür (Kırzioğlu 1958: 73).

Ağustos 1919 günü hudut köyleri üzerinde tayyare uçurulması gibi faaliyetler yürütmüşlerdir. Ermenilerin benzeri bu fiili haksızlıklarının yanında ahaliye camilerde ezan okuyanların taşlanıp küfür edilmesi, kadınlara çeşitli küfürlerle birlikte namuslarına tecavüz edilmesi, topladıkları Müslüman kadınlarını askerleri ile birlikte üryan bir halde gezdirilmesi gibi mezalimler uyguladıkları sınır birlikleri tarafından bildirilmiştir. Ancak Ermenilerin buna benzer insanlık dışı ve onur kırıcı faaliyetleri karşısında hudut haricindeki Müslümanlar arasında umumi bir galeyana neden olmuştur. Böylesine haksızlıklara karşı koymak için aralarında Ermenilerin tedhiş politikası gereği yöreden hicret edip geri gelen, hicret etmeyi düşünen ve yörede varlığını sürdürme gayreti içerisindeki Müslümanlar, düşüncelerinde değişikliğe giderek hayat ve namuslarına yapılan mezalimlere karşı mertçe ölmeyi tercihle birlikte Ermenilere karşı mücadele düşüncesinde birleşmişlerdir (BOA. HR. KMS. 49-2/50; BOA. HR. SYS. 2602/223-230).

21 Ağustos 1919'da 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü tarafından gönderilen raporda, 18 Ağustos'ta Kağızman Kürtlerinin Kağızman'daki Ermenilere saldırımları nedeniyle Ermenilerin Müslüman ahaliyi camilere doldurarak katletmeye başladıkları bildirilmiştir. Ayrıca raporda katliamdan kurtulabilen çoğunluğunu aç ve çıplak kadınların oluşturduğu iki yüz kadar kişinin Çukurçam ve Kükürtlü dağlarındaki Müslüman milis kuvvetlerine iltica ettiği, eğer Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik katliamları durdurulmazsa ne Elviye-i Selase'de ne de Aras mıntıkasında tek bir Müslüman kalmayacağı endişesiyle acilen tedbir alınması istenmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/73).

21 Ağustos tarihli 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin 15. Kolordu Kumandanlığına göndermiş olduğu rapor, aynı olayları teyit etmektedir. Ayrıca raporda Ermenilerin mezalim yapacakları mıntıkadaki Hıristiyanları bir bahane ile o bölgeden geri çektikleri ve bu şekilde Kağızman, Iğdır ve Kulp civarında pek çok köye aniden toplanarak ve makineli tüfeklerle saldırarak katliam ve yağma yaptıkları bildirilmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/75-79).

27 Ağustos 1919 tarihlerinde Sarıkamış ve Kağızman'da şiddetli top sesleri duyuldu (BOA. HR. SYS. 2877/78). Bu durum Kağızman ve civarındaki Ermeni savaşının şiddeti ve halkın içinde bulunduğu duruma dair izler sunmaktadır. 31 Ağustos 1919 tarihinde Kağızman eşrafı Ermeniler tarafından toplanarak meçhul bir bölgeye götürülmüştür. Burada her türlü insanlık dışı uygulamaya maruz kalan insanların arasındaki Mehmet Bey feci şekilde işkence görmek suretiyle Kars yakınlarındaki Küçük Zaim köyüne götürülüp katledilmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/79).

Bölgede olayların seyri böyle gelişirken, yörenin işgalinden sorumlu olan İngilizler, Kars'tan sonra Nahcivan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli (Iğdır) mıntıkları ile Erivan'ın Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu köyler ve kasabaların yönetimini de Ermenilere vermişlerdir. Bu durum adeta bölgedeki Ermeni tedhiş ve mezalimini teşvik anlamına gelmiştir. Bu gelişme karşısında Azerbaycan Cumhuriyeti, İngilizlerin bu keyfi uygulamasını protesto etti. Diğer yandan İngilizlerin tutumundan cesaret alan Ermeni hükümeti, bölgenin büyük devletler tarafından kendi hâkimiyetine verildiği propagandasını yaparak Türk ve Müslümanların boyun eğmelerini veya bölgeyi terk etmelerini istedi (Karabekir 2000: 133).

Ermeni tecavüzlerinin hat safhaya ulaşması yöredeki Müslümanların savunma için örgütlenmeye sevk etmiş ve Türk ahali başlangıçta hoşgörüsüyle baktığı İngilizlere olan kızgınlığını da açığa vurmaya başlamıştır. Aslında İngiliz temsilcileri Türk ahali ile aralarının açılmasına sebep olan Ermeni saldırılarının yarattığı rahatsızlığın farkındaydılar. Hatta bunlardan birisi de İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson'dur. Nitekim 19 Kasım 1919'da bölgeden ABD Dışişleri Ofisine yazılan raporda; *"Ermenilerin kendilerini kutsal bir dava uğruna öldürtmek gibi bir tutkuları vardır ve bu tutkularını komşularıyla kavga ederek en iyi tatmin yolu bulurlar. Bugün*

için onları kimse kılıçtan geçirmek istemiyor; ama yakın gelecekte başlarına iş açmak üzere kışkırtmada bulunacaklarına güvenilebilir” denilmektedir. Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol'de; *Ermeni kıyımı konusunda verilen bilgilerin politik amaçlarla büyütüldüğünü ve gerçekleri yansıtmadığını* söylerken, Ermenistan mandası fikrine karşı olmasının sebebini de *Türkiye'yi yağma etmek isteyen İtilaf Devletlerinin bir planı olduğunu* kaydeder (Duru 1978: 60).

Yöredeki Ermeni tedhişinden canını, malını, namusunu kurtarmak isteyen Müslüman Türk ahali bahçesini, tarlasını ve evini bırakarak aç, perişan ve sefil bir halde kabileler halinde göç etmek zorunda kalmıştır (Kırzioğlu 1958: 78). Ermeni istekleri de bu doğrultuda idi. Çünkü ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson, I. Dünya Savaşı bitiminde yapılacak olan barış görüşmelerinde, savaşa taraf devletlerin uyması gereken 14 maddeden oluşan ve Wilson Prensipleri olarak bilinen ilkeler arasında yer alan, hangi millet nerede çoğunluk olan yerler kendilerine bırakılacak ve kendi kaderlerini tayin edeceklerdir (Cabbarlı 2002: 131). Barış görüşmelerinde ön planda tutulacağı kesin olan bu maddeye Ermenilerin, yöredeki mevcut Müslüman Türk çoğunluğunu her ne suretle olursa olsun yok etmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır. Ermenilerin, Türkler toparlanmadan mümkün olan en kısa sürede yörede çoğunluğu sağlamaya çalışıyorlardı. Bu durumu gerçekleştirmek amacıyla Ermeniler, Ali Rıza (Ataman) Bey'in verdiği bilgiye göre, bölgede birçok yerde olduğu gibi Kağızman'da da 45 köy tarafından yağmalanmıştır (McCarthy 1989: 243).

Ermeniler, yabancı devletlere, yörede çoğunlukta olduklarını göstermek ve yörenin kendi kontrollerinde olduğunu ispatlamak için seçim yapmışlardır. Erivan'da oluşturdukları meclise Türklerin de temsilci gönderdiği bahanesini kullanarak, Türklerin kendi hâkimiyetlerini tanıdığını dış dünyaya göstermek istemişlerdir. Bu vesile ile Müslüman Türklerin meclise temsilci göndermelerini, kendilerinin insan haklarına saygı gösterdiklerini ispat etmeye çalışmışlardır (Turan 1999: 40). Ancak Müslüman Türkler büyük oranda bu seçimlere katılmamışlardır. Yöreden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Müslüman Türklerin verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre, Ermeniler seçimlere katılmayan ve kendilerini desteklemeyen Müslüman Türk köylerinde katliama başlamışlar ve etnik temizlik yapmışlardır. Ermenilerin kendilerine vatan olarak seçtikleri bölgede tek etnik grup olmak istemişlerdir. Bu muntkalarda Müslüman Türk kalmayınca kadar tamamen Aras Nehri'ne dökmeye karar vermişlerdir. Bunu için üçüncü Ermeni Alayının görevlendirildiği bilgileri alınmıştır. Bu alayın katliam yapmasını önlemek hiç olmazsa hayatta kalanların kurtarılması için yöredeki Müslüman Türkler, Osmanlı Devleti'nden, kendilerine yeniden yardım edilmesini istemişlerdir (Kırzioğlu 1958: 79).

Yörede bizzat bulunan ve Ermeni mezalimini yaşayan Türkiye Büyük Millet Meclisi eski başkanlarından, Van eski milletvekili Kınyas Kartal "Erivan'dan Van'a Hatıralarım" adlı eserinde İğdir, Erivan ve Nahcivan civarında Ermeni mezalimini şöyle anlatmaktadır;

"Eskiden yaşadığım yerlerde Ermeniler de şüphe yok ki vardı. Bunların arasında iyi komşuluk kurduğumuz, iyilik yapıp iyilik gördüğümüz Ermenilerde vardı. Birçok Ermeni dostum olmuştur. Ancak sonradan anladık ki, Ermenilerin bir kısmı içinden pazarlıklı imiş. Bazı Ermeniler sinsi bir faaliyetin içinde imişler. Ortalığın karışmasını, ellerine fırsat geçmesini bekleyen Ermenilerde vardı. Yakın dostumuz olduğunu sandığımız Ermenilerden bize çok çabuk cephe alıp, bizi yok etmek isteyenler çıktı. Rahmetli babam Bedir bir Ermeni haininin kurşunu ile şehit oldu. Bu, Ermenilerin ailemize ve aşiretimize verdikleri ilk acı değildi. Son acı da olmadı. Bundan sonra Ermenilerle olan kanlı mücadelemiz devam edip gitti. Onlar bizi o bölgeden söküp atmak istiyorlardı. Kendi bölgelerinde Müslüman istemiyorlardı. Müslümanların olmadığı bir Ermeni yurdu düşünüy

gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı. Tek tek işledikleri cinayetlerle bizi yerlerimizden söküp atamadılar. Sonradan köyleri basmaya, evleri ve ekinleri yakmaya başladılar. Böylece bizimle onlar arasında bir ölüm kalım savaşı başladı ve sürdü...(Kartal 1987: 10)''

Görüldüğü üzere Ermeniler yöredeki Müslümanlara yönelik tecavüz ve katliamları zaman zaman büyük boyutlara ulaşmışlardır. Özellikle 1919 yılının yaz aylarında Kağızman ve civarındaki köy ve kasabalarda Ermeniler; Müslümanlara yönelik büyük bir zulüm ve katliam uygulamışlar, Müslüman köylerine top ve makineli tüfeklerle saldırarak halkı katletmişler, halkın eşya ve mallarını yağmalamışlar, nüfus olarak yeterli çoğunluğa ulaşmak içinde ahaliyi yıldırma politikalarıyla bölgede kendi lehine etnik-dini bir temizliğe girişmişler ve bunun içinde her türlü faaliyeti yapmışlardır.

1920 Yılında Kağızman ve Civarında Ermeni Tedhişi

13 Nisan 1919'da İngilizlerin hile ve aldatmacaları sonucu Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin parlamento binası basılıp bir kısım üyelerinin de yakalanıp Malta'ya sürgüne gönderilmesinden kısa bir süre sonra Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte Kars'a girmiş ve Taşnak Ermenilerinden General Korganof hükûmet makamına vali olarak görevlendirilmiştir. Bundan bir hafta sonra da Ermeni mezalimi başlamış ve 1920 yılına kadar da devam etmiştir. Ermeniler tedhiş faaliyetlerini 1920 yılında da sürdürmüşlerdir.

Ermeniler, Bolşevik tehdidine bile aldırmadan öncelikli olarak Müslümanları katletmeyi kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. 1920 yılında Bolşevikler, Ermenistan sınırına dayanmışlardır. Bu durum Ermenileri, Müslümanlara saldırmaktan alıkoymamıştır. Neticede dayanma güçleri kalmayan bölge ahali tekrar Türk askeri yetkililerine müracaat ederek yardım istemiştir.

19 Mart 1920 tarihinde Kağızman'ın güneyinde kırk kişilik bir Ermeni çetesi geçen Müslüman ahaliyi şehit etmiştir. 11 Mart 1920'de Ermeni çeteleri Ağbaba, Zarduşat, Şüregel ve Çıldır kazalarına baskınlar düzenlemek suretiyle burada yaşayan Müslüman ahaliyi türlü işkenceler yaparak katletmiştir (Katliam Belgeleri 2001: 802). Ermeniler, bölgede sadece Zarduşat'ta kadın ve çocuklar olmak üzere iki bin kişiyi katletmişlerdir. Yirmi sekiz köyü dağıtmışlar ve topladıkları Müslüman kızlarının bir kısmını Gümrü'ye bir kısmını ise Kars'a getirerek Ermeni evlerine dağıtmışlardır. Ayrıca Ermeniler, Müslüman kadınların çamaşırlarını pazarda teşhir ederek sattırmıştır (BOA. HR. SYS. 2878/18-21). Mart 1920'de Kağızman civarında bulunan yirmi sekiz kişilik bir Ermeni kuvvetinin Müslümanlar tarafından imha edilmesi ve bu imha edilen kuvvetlerden ikisinin firar etmesi üzerine Ermeniler piyade, top, makineli tüfekten ibaret bir kuvveti Kağızman'a sevk etmişler, bu kuvvet o ahaliye bulunan bir karyeye (ismi tahkik edilememiş) baskın yapmış, ahalisini kısmen katletmiş ve bu katliamdan kurtulan bir kısım ahali dağlara kaçmıştır (Katliam Belgeleri 2001: 784). 30 Mart'ta Kağızman'ın güneybatısında ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki Şorlu karyesine gelen kırk kişilik bir Ermeni kuvveti gündüzleri Aras geçidinden gelen ve giden Müslüman yolcuları yakalayıp şehit etmiş, geceleri de muhtelif yollara pusu kurarak vahşet ve melanetlerini gerçekleştirmişlerdir (BOA. HR. SYS. 2878/27).

Kars hükûmetinin düşmesinden sonra mezalime uğrayan bazı köylerin temsilcileri, bölgede Ermenilerin yaptığı haksızlıkları 5 Mayıs 1920 tarihinde bir muhtıra ile gündeme getirmişlerdir. Bu metinde Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Karakurt havalisinde Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları zulümler, General Osebyan'ın emrindeki kuvvetlerin bütün bu olayların sorumlusu olduğu, Kars'ta kalan askerlerin işkence ile öldürüldükleri, şûra kurucularının şehirden sürüldükleri, eşyalarının yağmalandığı, zorla para ve mallarının Ermenilere devrettirildiğini,

birçok karyenin basılarak topa tutulduğu, bazı köylerde ahalinin akla hayale gelmeyecek zulümlerle katledildiği, damlara doldurularak yakıldığı, süngülerle katledilerek Aras Nehri'ne döküldükleri, binlerce hayvan, zahire ve değerli eşyanın gasp edildiği, 1918 yılından beri Kars ve çevresinde katledilen Müslümanların sayısının 25000'e ulaştığı ortaya konmuştur (BOA. HR. SYS. 2878/30).

Yörede sürüp giden Ermeni tedhişi neticesinde bölgeyi terk ederek muhacir olan Kağızman halkı gittikleri yerlerde de aynı muameleye maruz kalmışlardır. Bu amaçla Türkiye'ye iltica etmek maksadıyla Kasım 1920 sonlarında Oltu'ya gitmekte olan Kağızman eşrafından Bahri Bey ve maiyetindekiler kırk hane arabalarıyla Penek'in önünde şose üzerinde Ermeniler tarafından top ve makineli tüfeklerle ateş açılarak iki yüz kişi öldürülmüştür. Ermeniler sadece bu kişileri öldürmekle kalmamış, ellerinde bulunan üç bin davar ve sığırlarına da el koymuş ve bütün eşyalarını yağmalamıştır. Bu insanlık dışı eylemler Ermeni kuvvetlerinin Akay kumandanları Mazmanof ve Mirmanof emirleriyle çete kumandanları Oltulu Kör Artin'in oğlu Moradhan, Muşlu Pulos ve Aşpidros isimli Ermeni çeteciler tarafından gerçekleştirilmiştir (BOA. HR. HU. 2878/66).

Bu tedhiş ve mezalimi duyan Müslüman Türkler korumasız ve silahsız olduklarından büyük bir göç dalgası tekrar başlamış ve Osmanlı hududuna yığılmışlardır. Gelenler Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım edilmesini, yemeklik ve tohumluk buğday verilmesini istemişlerdir (Kızılkaya 2005: 90).

Bir Ermeni subayı, bölgeden kaçan Türkleri pusuya düşürüp nasıl öldürdüklerini ve öldürülürken Türklerin yaşadıkları korkulu anları şöyle nakletmiştir:

"Vadideki yolun bir noktasına yolu kapatan bir engel yerleştirilmişti. En öndeki araba grubu bu engele varınca durdu. Kayalar arasında saklanmış olan Taşnak silahşorları ve çapulcuları ateşe başladılar. Kadın ve çocuklar arabalarından atlayıp çığlıklar içerisinde birbirlerine karıştılar. Kaçıyor ve ümitsiz bir şekilde sığınacak yer arıyorlardı. Katliam tamamlanmıştı. Ateş açılışı ve Türklerin canhıraş çığlıklarını işiten kışladaki Ermeni askerleri olay yerine koştular ve ancak birkaç Türkü kurtarabilecek katilleri oradan uzaklaştırdılar. Aynı gün terk edilmiş olan Türk bölgesi de talan edilip yerle bir olacak şekilde tahrip ettiler (Hartill 1990: 111)."

Ermeniler yaptıkları mezalimle yetinmeyerek bir taraftan da Müslümanların arasına nifak sokma politikası uygulamaya koymuşlardır. Bu doğrultuda havalide göçer halde yaşayan Kürt aşiretleri Türklere karşı kışkırtacak bir mektubu (15 Mart 1920) göndermişlerdir. Bu mektubun içeriğinde; Ermenilerle Kürtlerin binlerce yıl boyunca toprak ve su kardeşi ile komşu olarak yaşadıklarını, birbirleriyle kirve olduklarını, Türkler dışarıdan gelerek aralarına nifak tohumu ektiklerini ve bu nedenle de aralarında günahsız kanların döküldüğü gibi ifadelerle Kürtlerin desteğini almaya çalışmışlardır. Diğer taraftan da Kürtlerin kendi yanlarında olmamaları durumunda onlarla da savaşılacağını ilan etmişlerdir (Karabekir 1994: 128).

Müslüman Türklere yönelik gittikçe artan Ermeni tedhiş ve katliamları, bu şekilde devam edecek olur ise kısa süre sonra Türk hudutlarının içine de sıçrayabilirdi. Ermenilerin bu doğrultuda amaçları olduğu bilinmekteydi. Ermeni fesatçılarının bu girişimi boşa çıkarmak ve mezalime uğrayan Müslümanlara, o an için fiili bir yardım olmasa bile manevi açıdan destek vererek, ümit beslemelerini sağlayacak ve kurtuluşun çok yakında olduğuna inandırmak bu dönemde esastır. Bunun için yöredeki Müslüman Türklere güç ve tahammül vermek amacıyla bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Kazım Karabekir Paşa, Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti askeri komutanlığına gerek Müslümanlara yönelik haksızlıklara son verilmesini, gerekse Müslümanlar arasına nifak sokulmamasını isteyen ve aynı zamanda uyarı amacı da

taşıyan bir mektubu 21 Mart 1920'de göndermiştir (Karabekir 1994: 130).

Paşa bu mektubu ile Ermenilerin yaptıkları mezalimi durdurmasını istemiştir. Fakat bölgede Ermeni mezalimi, Türk ordusunun 1 Ekim 1920'de bölgeyi geri almasına kadar devam etmiştir. Türk ordusunun bölgeye gelişiyle Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişi de durdurulmuştur.

Kağızman'da Ermenilere Karşı Yerel Siyasi ve Askeri Teşkilatlanma

İngilizlerin Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ni yıkmasından sonra İngiliz desteği ile Kağızman'a gelen I. Ermeni Alayından bir taburla bir süvari bölüğü ve bir batarya Kağızman'a yönelerek burayı işgal etmiştir. Ermeniler Kağızman'a yerleştikten sonra diğer hâkim oldukları yerlerde yaptıkları gibi Türkleri imha ederek nüfusça çoğunluğu sağlamak için mezalim yapmaya başlamıştır (Dilek 2001: 126).

Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişine karşı askeri ve siyasi faaliyetlere önderlik yapan Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman) Bey ve eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sami Bey, Ermenilerin bölgede Türk halkına uyguladığı mezalimi engellemek amacıyla Kağızman ve çevresinde bir Millî Şûra Teşkilatı kurmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla Ali Rıza Bey, Kazım Karabekir Paşa ve Fahrettin Erdoğan Bey ile bu konu hakkında mütalaa etmiş ve onlardan yardım sözü almıştır (Erdoğan 1998: 264).

Ali Rıza Bey ve Bekir Sami Bey ile birlikte Erzurum'dan ayrılarak kısa zaman da yakın köylerden 100 kişilik bir milis kuvveti kurmuşlardır. Bu kuvvetlerle Kağızman'a saldıran Ali Rıza Bey başarı sağlayamayarak, Ortakale'ye çekilmek zorunda kalmıştır (Erdoğan 1998: 264). Kağızman'a hâkim olamayan Ali Rıza Bey, Millî Şûra merkezini Ortakale olarak belirlemiştir. Zarabhane (Çayarası köyü), Komik (Yerlikıran köyü), Kazıkaya, Güllüce, Alakilise (Hoşgeldi), Alakilise (Yatıksırt) ve Balıklı köylerinde de şubelerini açmıştır (Eroğlu 1999: 28).

Oltu Şûra Hükûmeti'³nden aldığı maddi ve manevi yardımlar ile Kağızman'dan topladığı kuvvetlerle Ali Rıza Bey Ortakale, Karakurt ve Kağızman cephelerinde Ermenilerle mücadeleye başlamıştır. Ancak Ali Rıza Bey'in Ortakale'ye gidip Kağızman Millî Şûrası'nı yeniden canlandırmasından önce, Kadioğlu Arslan Bey, Ali Rıza Bey'in ağabeyisi Mehmet Bey'le birlikte İngilizlerin Kağızman'ı Ermenilere teslimine kadar Kağızman'daki faaliyetlerine devam ederek Milli kuvvetlerinin başında bulunmuşlardı. Kağızman'ın işgalinde Ermenilerin büyük çaptaki kuvvetleri karşısında müdahalede bulunamamışlarsa da Kağızman'da kalarak halkın daha fazla zarar görmesini engellemişlerdir. Daha sonra Kadioğlu Arslan Bey, Ermeniler tarafından şehit edilmiş, Mehmet Bey'de Kars'ta hapsedilmiştir (Dayı 1997: 214).

Ali Rıza Bey, kendisine bölgede milli teşkilatın kurulmasında yardımcı olan ve aynı zamanda Ortakale Şûra Reisi olan Hamamlı Bekir Bey ve kardeşi Mehmet Bey ile birlikte, Türk ordusu gelinceye kadar Ermenilere karşı mücadelesini sürdürmüştür (Dayı 1997: 214).

Ali Rıza Bey'in Kağızman çevresindeki köylerde kurduğu Millî Şûra teşkilatında yaptığı faaliyetler hakkındaki bir kısım bilgiyi Ermeniler tarafından İslam ahali arasına gönderdiği casusların Kars Valiliği'ne gönderdiği rapordan öğrenmekteyiz. 19 Eylül 1919 tarihli raporda Ermeni casus, Ali Rıza ve Bekir Bey'in Erzurum Türk Hükûmeti'ne gönderildiğini ve isyan çıkarmak üzere para yardımı aldıklarını, Ali Rıza Bey'in Alakilise ve Horasan bölgesindeki aşiretlerden asker topladığını bildirmiştir. Ayrıca rapora göre Ali Rıza Bey'in, Velibaba'da bulunan Türk ordusunun 12. Tümeni'ne ait topçu silah depolarından iki top ve iki mitralyöz ile

³ Kağızman Millî Şûrası'nın Kars Vilayetinde kurulan diğer Millî Şûraların merkezi durumda olan Oltu Şûra Hükûmeti ile zaman zaman temasları olmuştur. Oltu Şûra Hükûmeti, diğer Millî Şûraları ile yardımlaşmanın yanında onlardan kendi durumları hakkında da rapor almıştır. Fakat Oltu Şûra Hükûmeti ve diğer Millî Şûralar arasında tam bir birlik sağlanamamıştır (Dayı 1997: 2016).

bunları öğretmeleri için yeteri kadar tecrübeli Türk askeri istemiş, ayrıca daşûra askerlerine asker kıyafeti verildiğini belirtmiştir. Ermeni casus, bölgedeki Müslüman halkın Millî Şûra askerlerine yardım için 1/20 oranında vergi verdiğini, buna karşın Ağveren, Karakurt, Alaca ve Hovasor köylerinin Ermeni vergi memuruna para vermediğini ve Kağızman bölgesinin iyi silahlanmış 100 kadar Millî Şûra askerleriyle korunduğunu anlatmıştır (Eroğlu 1999: 24).

Ali Rıza Bey, Kağızman ve çevresindeki halka, İngiltere'de hükûmet değişikliği olduğunu, bu yüzden İngiltere'nin sadece Kafkaslarda değil, Mısır, Arabistan hatta Libya gibi birkaç sömürgesi üzerindeki haklarından da vazgeçmek zorunda olduğunu ve İngiltere'nin Elviye-i Selase bölgesinden de gitmek zorunda kalacağını söyleyerek halkı İngilizlerin desteklediği Ermenilere karşı mücadeleye teşvik etmiştir (Eroğlu 1999: 27).

7 Kasım 1919'da top ve makineli tüfeklerle donatılmış bir Ermeni kuvveti, sınır yakınında Hoşgeldi, Balıklı ve Ortakale köylerindeki Millî Şûra kuvvetlerine taarruzla kaçamayan halkı süngülerle şehit etmiştir. Aynı gün Karakilise ve Balıklı yolundan makineli tüfekte takviyeli 50 kadar Ermeni askerinin sınırına yaklaştığı görülmüş ve devriyelerinin ihtarına aldırılmayarak sınırı geçmek istemişlerse de açılan ateşle uzaklaştırılmışlardır. Ali Rıza Bey'in şûrasına taarruz eden Ermeni kuvvetlerinin, 4. Ermeni Alayından bir bölükle birkaç makineli tüfek ve üç toptan ibaret olduğu ve Sarıkamış'tan geldikleri yine Ermenilerden öğrenilmişti. Kağızman'a gelen küçük bir Ermeni kuvvetinin de buna katıldığı zannedilmekte idi. Çarpışmanın ikinci günü toplanan Millî Şûra Kuvvetleri, Ali Rıza Bey'in liderliğinde Ermenileri Başköy istikametinde püskürtmüşlerdir (Dilek 2001: 129).

Ali Rıza Bey ve bölgedeki diğer Şûra liderlerinin Ermenilere karşı yaptığı bağımsızlık mücadelesine Azerbaycan hükûmeti de yakın bir ilgi göstererek şûralara destek vermiştir. Nitekim Azerbaycan hükûmetinin gayr-i resmi olarak görevlendirdiği Nazaraliyef, Zengizor, Sürmeli, Kağızman, Çıldır, Akbaba ve Zarşat mıntıklarında, teşkilatlanmayı sağladıktan sonra, aynı maksatla; 1919 Aralık ayı başlarında Oltu'ya gelmiştir. Oltu'dan 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği 2 Aralık 1919 tarihli yazısıyla da Oltu'ya neden geldiğini ve Oltu'nun genel durumunu anlatarak, yapacağı bazı işler için, Kolordunun izin ve desteğini istemektiydi (Dayı 1997: 219).

Nazaraliyef, dağılan Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin teşkilatına ait Millî Şûra şubelerini yeniden düzenleyerek, maddi ve manevi yardımda bulunmak için Oltu'ya gitmişti. Yapacağı bu yardımlar içinde, Kazım Karabekir Paşa'dan izin istemiştir. Fakat Azerbaycan hükûmeti, uzaklıkları dolayısıyla Kağızman, Oltu ve Sürmeli Şûralarına silah ve mühimmat yardımının dışında, sadece para yardımı yapabilmıştır. Bunun dışındaki şubelere ise her türlü yardımı yapmıştı.

Nazaraliyef, 15. Kolordu Kumandanlığından Kağızman, Oltu ve Sürmeli Şûralarına karşılığı Azerbaycan hükûmeti tarafından ödenmek üzere, silah ve cephaneye gönderilmesini istemiştir. Ayrıca Azerbaycan hükûmetinin Kağızman, Oltu ve Sürmeli şubelerine reis olarak, bazı kişileri gönderdiğini belirterek, diğer şubelerde çalışmak için, maaşları hükûmeti tarafından ödenecek olan kumandan ve subayların gönderilmesine izin verilmesini, Ermenilerin yapacakları saldırılarda, Millî Şûra kuvvetlerine yardım etmeleri için Aşiret Alaylarına gereken emirlerin verilmesini ve iki taraf arasında gönderilecek mektup, evrak, haberleşme, telefon ve telgraflarının, Kağızman Millî Şûra Reisi Ali Rıza Bey vasıtası ile gönderilmesini istemiştir (Dayı 1997: 229).

9 Aralık 1919'da Kars Valiliği'ne Ermeni bir casus tarafından gönderilen bir raporda, Ali Rıza Bey'in eskiden olduğu gibi yaklaşık 100 askere sahip olduğu ve 12. Tümen'in silah depolarından yeteri kadar fişekle 4 mitralyöz aldığını belirtmiştir. Bunun üzerine Ermeniler, Ali

Rıza Bey'in bölgedeki gücünü azaltmak amacıyla Kürtleri kendi tarafına çekmek için halka yiyecek ve malzeme dağıtarak birtakım aldatmacalara başvurmuşlardır. Kendi taraflarına geçen Kürtleri koruyacaklarını hatta Kürtlerin müstakil bir devlet kurmalarına da yardımcı olacaklarını söyleyerek bölgedeki Müslüman halkın birliğini parçalamak istemişlerdir. Nitekim Ermenilere kanan Zileli Ağa, 6 köyünü Şamil Bey'in askerlerinden koruyabilmek amacıyla Ermenilere vermeyi teklif etmiştir. Ermeni casusunun Kars Valiliği'ne gönderdiği 9 Aralık 1919 tarihli raporda bölgedeki Kürtlerin Ermeni propagandası neticesinde Ali Rıza Bey'in Millî Şûra kuvvetlerine karşı harekete başladıklarını bildirmiştir. Bu durumu engellemek amacıyla Azerbaycan hükûmeti, Azerbaycan Türklerinden ve Aşiret Reisi Ali Mirza vasıtasıyla bazı aşiretleri uyarmıştır. Ali Mirza Bey, bütün Müslüman ahalinin birlik ve beraberlik içinde Millî Şûra Hükûmeti'ne bağlı kalmalarını telkin ederek bu hareketi desteklemiş ve ihanet edenlerin ayrıca Azerbaycan hükûmetince cezalandırılacağını bildirmiştir (Eroğlu 1999: 37).

Kağızman Millî Şûrası, 1919 yılının son aylarında, 200 piyade, 100 süvari ve iki makineli tüfek efradıyla, birkaç cephede Ermeniler ile çarpışmasını sürdürüyordu. Fakat Ermenilerin asker ve silah gücü karşısında, Kağızman Millî Şûrası zayıf bir durumdadır. Ermeniler bu üstünlükleriyle, 1919 yılında bölgede mezalime varan tedhiş yöntemlerini uygulamaya devam etmişlerdir (Dayı 1997: 216).

Öte yandan Kağızman'da Ermeni tedhişine karşı mücadele eden ve bu amaçla Ortakale Millî Şûra'nın kurucusu Ali Rıza Bey'in ailesine Ermeniler tarafından pek çok hukuk dışı uygulama yapılmıştır. Nitekim 9 Ağustos 1919 tarihinde Ali Rıza Bey'in ağabeyi Mehmet Bey Ermeni hükûmetine karşı birtakım faaliyetlerde bulunduğu ve Ali Rıza Bey'in akrabası olması gerekçesiyle tutuklanarak hapse atılmış ve Ermeni hükûmetinin kendi kanunlarına ekledikleri maddelere dayanarak Mehmet Bey'i suçlu yerine koymuş ve araştırma yapmıştır. Bu araştırmadan sonra da bütün mal varlığına el konulmuştur (Eroğlu 1999: 44).

Ayrıca Ali Rıza Bey'in büyük kardeşi Mehmet Bey'in evinde araştırma yapılmış, daha sonra listelenen bu eşyalar Ermeni hükûmetince haczedilmiştir. Eşyaların bir kısmı Kağızman askeri birliğince alıkonulmuş, bir kısmı ise geliri hazineye bağışlanmak üzere Kars'ta bu iş için özel olarak açılan açık arttırma pazarlarında satılmıştır. Ayrıca Mehmet Bey'in evinde yapılan arama tutanağında, aynı şehir vatandaşlarından iki Müslüman şahidinde bulunduğu belirtilerek belgenin inandırıcı olması istenmiştir. Listelenen eşyalardan da özellikle bulundurulması suç teşkil edebilecek ne varsa yazılmış, geri kalan ev eşyaları bu listeye dâhil edilmemiştir (Eroğlu 1999: 47).

Bu sıralarda Ali Rıza Bey, Eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey'i de yanına alarak Erzurum'dan Ortakale Köyü'ne gelmiş ve yeniden bir Millî Şûra oluşturarak Ermenilere karşı mücadeleye başlamıştır. Mehmet Bey kardeşi Ali Bey'e gizlice haber gönderip, kendisi için hiçbir fedakârlıkta bulunmamasını tavsiye etmiştir. Ali Rıza Bey'in Ermenilere karşı başarılı mücadeleleri üzerine, 1920 yazında Kağızman Ermenilerinden Doktor Armenok Asayof, Ali Rıza Bey'i bir yol bularak yakalatmak ümidiyle Mehmet Bey'i Kars Hapishanesi'nden çıkartarak Kağızman'daki evlerine götürüp göz hapsinde bulundurmıştır. Ali Rıza Bey arkadaşlarıyla, bir gece kendi evlerini basarak abisi Mehmet Bey'i Kağızman'dan kaçırmıştır (Kırzioğlu 1949: 1).

Ali Rıza Bey'in yaptığı başarılı mücadele üzerine Ermeniler, Ali Rıza Bey'in kardeşleri Murat, Ömer, Mehmet Beylere ait bütün menkul veya gayrimenkullere General Osebyan'ın emriyle el koymuştur. Hukuk dışı uygulamalarla da ele geçirilen bu mallar açık arttırmayla satılmış ve elde edilen geliri de hazinelerine aktarmışlardır. Mallarının çoğunun Ermeni Resmî Kurumlarınca talan edildiği, geri kalanlarında haraç mezat satıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu muameleleri hukuki gösterebilmek için de zorla getirilen Türkler şahit gösterilmiştir (Eroğlu

1999: 55).

Ermeniler, Türk Milleti'nin bağımsızlığı uğruna kendilerine karşı mücadele eden Ali Rıza Bey'i zor durumda bırakmak ve Kağızman'daki Türk halkını ezmek ve korkutmak için Kağızman'da oturan Ali Rıza Bey'in ailesinin bütün mallarına sözde kanuna dayanarak el koymuştur. Ermeniler Ali Rıza Bey'i baskı altına alınarak bu kişilerin sefalet içinde yaşaması amacıyla elinden geleni yapmıştır (Dilek 2001: 125). Bu baskılarla halkı teşkilatlandırmaya çalışan ve Ermeni zulmüne karşı kahramanca mücadele eden Ali Rıza Bey sindirilmeye çalışılmıştır. Ancak bütün bu baskılara karşı durarak yörenin Ermeni egemenliğine girmemesi için Türk ordusunun bölgeye geliş tarihi olan 1 Ekim 1920'ye kadar kararlılıkla mücadele etmiştir. Nitekim bu tarihten sonra Ali Rıza Bey, Kağızman'a Halk Şûrası Başkanı olarak atanmıştır.

12. Tümen Komutanlığı, 10 Ekim 1920 tarihinde Kağızman'da Halk Şûra Reisi Ali Rıza Bey'den son bir sene içerisinde Ermenilerin yakıp yıktıkları köylerin isimleri ve katledilen Türk halkının miktarını içeren bir rapor hazırlamasını istemiştir. Buna göre halkı öldürülen köylerin adı ve öldürülen insanların miktarı şöyledir: Kalebaşı 200, Gülesnap 180, Karapınar 20, Balıklı 70, Başköy 44, Armutlu 10, Setehan 18, Mecengirt 23, Darphane 45, Değirmendere 23, Saatviran 6, toplamı ise 639'dur. Aynı raporlarda Ermenilerin Kağızman'ı ele geçirdiklerinden bu ana kadar olan kayıp sayısı 774'tür. Ayrıca Kağızman'daki binaların yüzde kırk beşten fazlası Ermeniler tarafından yıkılmıştır. 76 köyde oturan Müslüman halkın, 11 köyün kayıplarından ayrı olarak, 2500'e yakın kaybı olmuştur. Halkın tahıl, ev bark, hayvan ve eşyadan hiçbir şey kurtarılamayarak tümü Ermenilerin talan ve yağmasına uğramıştır. Köyler, harabe halinde getirilmiş ve bu köylerin 10.000'e yakın sakininin de dağlarda yaşadığı belirtilmiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 1985: 254).

Sonuç

Kağızman ve çevresinde Müslüman ahaliye yönelik Ermeni çetelerinin katliam faaliyetleri 1918-1920 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Özellikle Rusya'da Bolşevik İhtilali ile Rus ordusundaki çözüme neticesinde Ermeniler, Doğu Anadolu'da etkinlik alanlarını genişletmiş ve bölgenin demografik yapısını kendi lehlerine döndürmek için de tedhişi metot olarak seçmişlerdir.

1919 yılı Ermeni mezalimi, İngilizlerin Kars'ı işgal edip hükûmeti dağıtmalarından sonra başlamıştır. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı, Kağızman'ı ve Ardahan'ı işgal eden Ermeniler, bu tarihten itibaren mezalimlere başlamışlardır. Osmanlı ordusunun bu bölgeden ayrılmasından sonra, Ermeni ve Gürcülere karşı yöre halkını mahalli birlikler korumaya başladı. Ancak İngilizlerin Kars'ı resmen işgalinden sonra, mahalli halk önemli ölçüde Ermenilere karşı müdafaasız kaldı. Çünkü mahalli birliklerin gücü Ermenilere her yerde yetecek kadar fazla değildi. Zaten bundan sonra da Ermeniler, Müslüman halka yönelik türlü şekillerde zulüm ve tecavüzlere başladılar.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin dağıtılıp bölge yönetimini İngiltere'nin eline alması önemlidir. Çünkü bu tarihten itibaren yörede kanlı Ermeni tedhişi yoğunluk kazanmıştır. Nisan 1919'dan sonra İngiltere denetiminde Ermeni idarecilere bırakılan Kağızman ve çevresinde cinayetler artmıştır. 1919 Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Kağızman'da Ermeni tedhişinin yoğun bir şekilde yaşandığını görmekteyiz. Toplu katliamlar şeklinde kendini gösteren bu cinayetler sonucu bölge halisinin peyderpey Kağızman'ı terk etmeye başladıkları bilinmektedir. Bu durum "tedhiş" kelimesinin anlamı doğrultusunda, Kağızman'daki Ermenilerin faaliyetlerini yörede sistemli ve bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiklerinin bir

göstergesidir.

Bölgede yapılan Ermeni faaliyeti sadece toplu katliamlarla sınırlı kalmamış Müslüman dokusu ile önemli olan ahalinin dini ve kültürel hayatına müdahalelerle de kendini göstermiştir. Dini yaşamın bir parçası olan ezanın okunmasına müdahale edilmiştir. Bunun yanında ibadet hayatına da müdahale edilmiştir. Baskı sadece dini yaşamla sınırlı kalmamıştır. Halkın namus anlayışını tamamen aşağılarcasına faaliyetler yapılmıştır. Türk kültürünün sosyal yaşamdaki dinamiklerine karşı saldırılar gerçekleştirilmiştir. Bütün bu faaliyetler halkı sindirmek ve bölgeden göç ettirmek amacını taşımaktaydı.

Ermenilerin bu bilinçli ve sistemli hareketleri sadece sosyal, kültürel ve dini baskılarla kalmamıştır. Halka korku ve dehşet saçıp bu şekilde halkı bölgeyi terke zorlamak amacıyla korkunç cinayetler işlenmiştir. Bu cinayetlerden en önemlisi Arslan Bey ve mahiyetindekilere yapılandır. Arslan Bey'in eşine yapılabilecek en kötü muamele yapılmıştır. Bununla da yetinilmeyerek Arslan Beyin kulakları, burnu ve elleri kesilerek, bu kesilen yerleri de vücudunun çeşitli yerlerine cep yapılmak suretiyle hunharca katledilmiştir. Bu vahşet gerçekleştirildikten sonrada halka teşhir edilmiştir. Ermeni çetelerinin Arslan Bey'e yapılan muameleyi halka teşhir etmesinin nedeni bellidir. Çünkü Arslan Bey Ermenilere karşı yörede Türk millî teşkilatlanmasının Ali Rıza Bey'den sonra gelen ikinci kişisidir. Bunun yanında Türk ahalisinin ileri gelenlerindedir. Bu özellikleri ile bu cinayete Müslüman halka iletilmek istenen mesaj gayet açıktır. Şayet ahalinin ileri gelenlerine bu insanlık dışı muamele yapılabiliyorsa maiyetsiz ve savunmasız halka neler yapılabileceği gösterilmek istenmiştir. Bu da tedhişin kapsamlı ve planlı olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Kağızman ve çevresinde başlayan Ermeni tedhiş hareketinin temel hedefi bölgede çoğunluk olan Müslüman Türkleri azınlık durumuna düşürmektir. Çünkü nüfus olarak çoğunlukta olduklarını ispat edebilirlerse bu yöreyi Ermenistan'ın bir parçası haline getirebilirlerdi. Ermeniler çoğunluğu sağlamak için ise tedhiş metot olarak seçmişlerdir. Baskın yaptıkları Türk köylerinde kadın, çocuk ve yaşlı demeden onlara her türlü işkenceyi uygulamışlardır. Küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde boğazlamışlar, halkın mal varlıklarını yağmalamışlar ve evlerini kullanılamaz hale getirmişlerdir. Tarlalarda hasadı yapılamayan ürünleri kendileri yapmış veya imha etmişlerdir. Bu olayları duyan veya tanık olan halk ya korku ve dehşete kapılarak yöreyi terk etmeyi seçmiş ya da yerleşim alanlarında kalarak mücadele etmişlerdir. Ermenilerin bu suretle amaçlarına ulaşmayı planlamalarına karşın yöre halkı aynı zamanda sürekli olarak Ermenilerin tutum ve davranışlarından doğan şikâyetlerini ve gelişen olaylarla ilgili bilgileri askeri ve mülki yetkililere bildirmişlerdir. Bu bilgiler doğrultusunda Osmanlı hükûmeti ve askeri yetkilileri önlemler almıştır.

KAYNAKÇA**a. Arşiv Belgeleri****BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)**

- BOA. DH. KMS. 35-2/104-20.
 BOA. HR. KMS. 49-2/50.
 BOA. DH. KMS. 53/15-25.
 BOA. DH. KMS. 53-3/15-22.
 BOA. DH. KMS. 53-3/15-23.
 BOA. DH. KMS. 53-3/15-44.
 BOA. HR. SYS. 2602/223-230.
 BOA. HR. SYS.2877/2.
 BOA. HR. SYS. 2877/24.
 BOA. HR. SYS. 2877/25.
 BOA. DH. KMS. 2877/26.
 BOA. HR. SYS. 2878/30.
 BOA. HR. SYS. 2877/55.
 BOA. HR. SYS. 2877/73.
 BOA. HR. SYS. 2877/75-79.
 BOA. HR. SYS. 2877/78.
 BOA. HR. SYS. 2877/79.
 BOA. HR. SYS. 2878/18-21.
 BOA. HR. SYS. 2878/27.
 BOA. HR. SYS. 2878/30.
 BOA. HR. HU. 2878/66.

b. Telif ve Tetkik Eserler

- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, C.II (1995)**, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Ekim 1985), Ermeni Belgeleri Özel Sayısı, 34/85: 249-254.
Belgelerle Ermeni Sorunu (1983),Ankara: ATESE Yayınları.
 BİNARK, İsmet (2001), **Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
 CABBARLI, Hatem (2002, Aralık),“Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 4: 122-146.
 DAYI, Esin (1997), **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum: Kültür-Eğitim Vakfı Yayınları.
 DEMİREL, Muammer, (1997),“Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam”, *Iğdır 'Tarihi Gerçekler ve Ermeniler' Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995)*, Ankara: Iğdır Valiliği Kültür Yayınları:65-69.
 DURU, Orhan (1978), **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul: Milliyet Yayınları.
 EKREM, Reşat (1934), **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsiyonlar (1300-1920)**, İstanbul: Türkiye Matbaası.
 ERDOĞAN, Fahrettin (1998),**Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1918), C I-II (2001), Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
 EROĞLU, Mecbure (1999), **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 14.
 ETHEMOĞLU, Mehmet (1987), **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
 GÜLLÜ, Ramazan Erhan (2015), **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 HALAÇOĞLU, Yusuf (2002), “Ermeni Tehciri ve Gerçekler”, *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye

- Yayımları: 482-502.
- HARTILL, Leonard Ramsden (1990), **Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)**, (çev. Sipahi Çataltepe), İstanbul: Kastaş Yayınları.
- KARABEKİR, Kazım (2000), **1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi**, (hızl. Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Emre Yayınları.
- KARABEKİR, Kazım (1994), **Kürt Meselesi**, (hızl. Faruk Özerengin), İstanbul: Emre Yayınları.
- KARTAL, Kınyas (1987), **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Ankara: Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1958), **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara: Kardeş Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1953), **Kars Tarihi**, İstanbul: Işık Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1949.01.15), "Kağızmanlı Mehmet Bey", *Kars*: 1.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1968), **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KÜÇÜK, Sait (2007), **Kağızman'da Yaşanan Rus Zulmü ve Ermeni Mezalimi**, Ankara: Omay Ofset.
- McCARTHY, Justin (1989), **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ÖKE, Mim Kemal (1991), **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara: TTK Basımevi.
- SARAY, Mehmet (2005), **Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TANSEL, Selahattin (1991), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. II, İstanbul: MEB Yayınları.

c. Tezler

- DİLEK, Mehmet Sait (2001), **Ali Rıza Ataman Bey**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi AİİT Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KIZILKAYA, Oktay (2005), **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918-14 Kasım 1920)**, Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TURAN, Refik (1999), **Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarında Iğdır ve Nahcivan**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

**KÜLTÜR VE İMGE:
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK BASININDA
AMERİKAN KADINI İMGESİ***

**CULTURE AND IMAGE:
THE IMAGE OF AMERICAN WOMEN IN THE TURKISH PRESS
DURING THE TRANSITION PERIOD FROM THE OTTOMAN
EMPIRE TO THE TURKISH REPUBLIC**

Feyza KURNAZ ŞAHİN**

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yayımlanan *Servet-i Fûnun*, *Musavver Malumat-ı Nafia*, *Mehasin*, *Mecmua-yı Ebuzıyya*, *Asar-ı Nisvan*, *Resimli Kitap*, *Süs ve diğer dergiler ve kaynaklar dikkate alınarak Amerikan kadını imgesini çözümlenerek tanımlanır. Bilindiği gibi XIX. yüzyıldan itibaren başlayan Türk modernleşmesi, kadının kamusal ve toplumsal alanda daha görünür olmasını sağlamıştır. Tanzimat sonrası kadınlarda başlayan bu hareket, II. Meşrutiyet'ten itibaren daha örgütlü hale gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak özellikle şehirli kadınlar arasında kadınların hak ve hukukunu savunan çeşitli dernek ve cemiyetler oluşturulmuş, bilahare kadın meselesini dile getiren basın organları kurulmuş ve kadınlara yönelik yayın yapan dergiler neşredilmiştir.*

Kadınlara yönelik basın organlarının oluşması, Osmanlı kadınlarını dünya kadınlarından haberdar etmeye yönelik yazıların da kaleme alınmasına zemin hazırlamıştır. Bu meyanda ABD, Fransız, İngiliz, Alman, Japon ve Afrika kadınlarının kültürleri ve hakları ile ilgili çok sayıda yazı kaleme alınmıştır. Bu dönemde araştırma konusunu oluşturan ABD kadını ile ilgili de kültürel yazında ciddi oranda makale neşredilmiştir. Basındaki yazılar Türk toplumunda bir "Amerikan kadını" imgesinin oluşmasına da önayak olmuştur. Bu yazılarda genellikle ABD'deki kadın hakları, moda, eğitim ve kadının toplumdaki yeri ve vazifeleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Osmanlı basınında çok kültürlü ve çok dinli bir toplum olan ABD kadınının irdelenmesi ve buna yönelik değerlendirmelerin yapılması, Türk kadınının modernleşmesi çerçevesinde dünya kadınlığında meydana gelen değişimleri takip etmesi açısından dikkate değerdir. Öte yandan Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan dergilerde ABD kadını ile ilgili çok sayıda makalenin varlığı, modernleşme açısından ABD kadınının Osmanlı kadınına bir örneklem oluşturabileceği düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Araştırmada bütün bu hususlar dikkate alınarak Osmanlı basınında ABD kadınına algılama biçimi, bu algının oluşmasına etki eden yazarlar ve onların değerlendirmeleri kapsamlı bir şekilde ve tarihsel bir bakış açısıyla ortaya konulmuş olacaktır.

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince kabul edilen 16.KARİYER.11 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir. Ayrıca araştırma, 28 Nisan-1 Mayıs 2016 tarihlerinde İtalya'nın Milano şehrinde düzenlenen "New Trends in Social and Liberal Sciences Symposium" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

** Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı fsahin@aku.edu.tr

Anahtar Kelimeler

ABD Kadını, Modernleşme, Kültür, İmge, Osmanlı Toplumunu, Basın, Cumhuriyet

Abstract

The main purpose of this study is to analyze the image of American women considering *Servet-i Fûnun*, *Musavver Malumat-ı Nafia*, *Mehasin*, *Mecmua-yı Ebuziyya*, *Asar-ı Nisvan*, *Resimli Kitap*, *Süs* and other journals published during the last era of the Ottoman Empire and the first years of the Republic, among other sources. Starting from the 19th century, Turkish modernization has provided women with a more prominent role in public and social affairs. Starting after the Tanzimat Reform Era, this process has become more organized since the Second Constitutionalist Period. As a result of this, various associations and communities defending women's rights have emerged, especially among women living in cities. Several media outlets focusing on women's issues have been founded, in addition to published journals on this topic.

These media outlets informed Ottoman women about women across the globe. In this respect, various writings were written regarding the cultures and rights of women in the USA, France, England, German, Japan, and Africa. This article focuses on publications from this period that examined the lives of women in the USA. The writings in these media outlets also initiated the emergence of an "Image of the American Woman" in the Turkish society. These writings generally evaluated women's rights in the USA, their fashion, education, their place in society, and their duties.

In the Ottoman Press, examining and evaluating the lives of women in the USA, a multicultural and multi-faith society, is significant in terms of following the changes in international womanhood and their impact on the modernisation of Turkish woman. On the other hand, periodicals published during the last period of the Ottoman Empire and the first years of the Republic contain many articles related to American women that must have stemmed from idea that American women could be an ideal template for Ottoman women with regards to modernization. This research considers all these issues including the Ottoman media's conception of American women, the authors who helped form this conception, and their evaluations of American women. This will be analyzed from a historical perspective.

•

Keywords

American women, Modernization, Culture, Image, Ottoman Society, Media, Republic

GİRİŞ

Kadınların aile ve toplumda yoğunlukla tartışıldığı dönemler incelendiğinde iki önemli zaman kesiti dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi şehirleşme ve sanayileşmeye paralel olarak modernleşmenin getirdiği uzun bir zaman dilimini kapsayan değişim dönemleridir. Diğeri ise savaşlar, ihtilaller ve inkılâplar sürecidir ki, bu olağanüstü dönemlerde kadının statüsü hızlı bir şekilde değişmektedir (Acun 2007: 92). Değişimin hızlı ve sancılı olması, kadının statüsüyle ilgili tartışmaları da yoğunlaştırmaktadır. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ifade edilen süreçlerden geçilmiş, kadın ve kadın haklarıyla ilgili tartışmalar basını meşgul etmiştir.

Esasen Osmanlı Devleti'nde kadının modernleşmesi ve kamusal alanda görünür olması Tanzimat Dönemi ile başlamıştır. Keza, Meşrutiyet döneminde kadının modernleşmesi ile ilgili çok sayıda yazı kaleme alınmış, kadınlara yönelik dergiler yayımlanmaya başlamıştır (Çakır 1996: 22-23; Kurnaz 1997: 82-83). Bu süreçte "Batılı" kadın modeli Türk kadınına örneklem olarak sunulmuştur. ABD kadını ise bu Batılı kadın imgesinin içinde değerlendirilmelidir. Bu dönemin süreli yayınlarında ABD kadınının, sosyal, ekonomik ve hukuki hakları üzerinde durulmuş ve bu alanlarda elde ettikleri kazanımlar değerlendirilmiştir. Öte yandan kadının günlük yaşantısı, aile hukuku, eğitim ve istihdam olanakları ve moda akımları dikkatle incelenmiştir. Kadın haklarını savunan bir çizgiye sahip olan dönemin kadın dergileri, Avrupa'da ve ABD'de en hızlı günlerini yaşayan kadın hakları sloganlarından etkilenmiş, bunu Osmanlı'da da uygulamaya çalışmıştır (Doğan 2012: 78; Kılıç 2015: 746).

Cumhuriyetle birlikte kadının statüsü ile ilgili tartışmalar devam etmiştir. Zira gelişmekte olan ülkelerdeki kadın haklarıyla ilgili gelişmeler, Türk kadınının Milli Mücadele'de üstlendiği rol, keza ulus inşası ve çağdaşlaşma kapsamında Cumhuriyet rejimi, "ideal kadına" ulaşmaya çalışmıştır. Bu meyanda Cumhuriyet döneminde kadın hakları ile ilgili gelişmeler fikir ve siyaset adamları tarafından desteklemiştir. Keza kadının kamusal alanda görünür olması Türk milliyetçiliğinin ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmanın en önemli göstergelerinden birisi olmuştur. Bu noktada Cumhuriyet'in ortaya koyduğu ideal kadın imajı erkeklerle birlikte omuz omuza mücadele veren, fedakâr ve kahraman kadındır (Acun 2007: 92-93; Kaplan 1998: 7; Kartal 2008: 216; Eliuz 2008: 179; Gelgeç Bakacak, 2009: 629; Arat 1998: 86-87). Bu şekilde Türkiye'de ideal kadına ulaşmak için Batılı kadın modelleri sıklıkla irdelenmiş, Amerikan kadını ve ABD'de kadınların statüleriyle ilgili yaşanan gelişmeler dikkatle takip edilmiştir.

1. Türk Basınında Amerikan Kadını İmgesinin Oluşumu

Amerikan kadını imajının gerek Osmanlı'nın son dönemi ve gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında biçimlendiği süreç göz önüne alındığında Türkiye'nin siyasi ve askeri olarak son derece sancılı bir dönemden geçtiği rahatlıkla görülebilir. Zira bu süreç savaşların yoğunluk kazandığı, Batılı devletlerle siyasi olarak çatışmaların yaşandığı aynı zamanda Batılılaşma hareketlerinin de devam ettiği dönemdir. Batılılaşma olgusunun yoğunluk kazandığı bu süreçte Osmanlı matbuatında dünya kadınlığı ile ilgili yaşanan gelişmeler yakından takip edilmiştir. Bu noktada ABD'de kadınlarla ilgili gelişmeler Osmanlı basınına yansımıştır. Osmanlı matbuatında ABD kadını imajının şekillenmesinde Avrupa kadınıyla kıyas oldukça önemlidir. Zira ABD kadını ile ilgili değerlendirmeler yapılırken, ABD kadını ile Avrupa kadını kıyaslanmış, ABD kadınının Avrupa kadınından farklı olduğu ortaya konularak bir imaj oluşturulmaya çalışılmıştır. Nitekim Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde basında irdelenen

ABD kadını çoğunlukla Avrupa basınından etkilenmiş, Avrupa'nın önde gelen ülkelerinde örneğin İngiltere, Fransa ve Almanya'da ABD kadını ile ilgili yayımlanan yazılar tercüme edilerek ABD kadınıyla ilgili bir imge oluşmuştur. Bu meyanda Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında ABD kadını imajının oluşumunu etkileyen faktörler nelerdir? ABD kadını imgesi nasıl şekillenmiştir? Bunu değerlendirmek gereklidir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, bu dönemlerde ABD kadını ve kadınla ilgili yaşanan gelişmeler basında iki farklı şekilde ele alınmıştır. Şöyle ki, ABD'de kadının çalışma hayatındaki etkin varlığı, kadına verilen değer ve kadın hakları ile ilgili gelişmeler takdir edilirken, sosyal hayatta kadının oldukça serbest olması yadırganmış, kadının bu serbestliği "*Amerika'daki tuhaflıklar veya gariplikler*" söylemi üzerinden şekillenmiştir. Bu meyanda bir taraftan kadının toplumsal alandaki belirginliği, eğitim durumu, hukuki statüsü, kadınla ilgili toplumsal tutumların Osmanlı'dan oldukça farklı olduğu hatta Avrupa'ya dahi benzemediği vurgusu sıklıkla dile getirilirken öte yandan ABD kadını imgesi Batılı kadının "*en ilerlemiş, en tuhaf*" tarafı olarak vurgulanmıştır. Bu dönemde Osmanlı basınında "*Amerika, yeni dünya olduğu gibi yenilik dünyasıdır*" söylemi hakim olmuştur. ABD'nin sanatta, ekonomide hukukta, erkek ve kadın meselelerinde kısacası her alanda yenilik gösterdiğinin altı çizilmiştir.

Osmanlı matbuatı Amerika'daki bu ilerleyişin nedenini sorgulamıştır. Basında ABD'nin gelenekçilikten uzak, akıl ve mantık çerçevesinde hareket etmesi nedeniyle ilerlediğine ilişkin yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Bu görüşe göre ABD'de; Avrupa'da ve Asya'da olduğu gibi eskilerden kalma, serbest yaşamaya müsaade etmeyen batıl fikirler hüküm sürmez. Amerika'da "*temiz bir hava, taze bir toprak, taze bir cemiyet, taze bir insaniyet*" bulunmaktadır. İnsanlar burada düşüncelerini ve akıllarını kullanarak yaşamakta olup geleneksel tutumlardan uzaktır. Bu nedenle Amerika, düşünce ve fikir hürriyetinin yaşandığı ülke olarak adlandırılmıştır (Ertuğruloğlu 1911: 297).

Öte yandan Türk basınında ABD kadını imgesi Avrupa matbuatı üzerinden şekillenmiştir. Çünkü ifade edilen zaman diliminde Türk basınında ABD kadını ile ilgili çıkan yazıların büyük bir çoğunluğu Avrupa dergilerinde ABD kadını ile ilgili yayımlanan makalelerin tercümesi şeklindedir. Bu makaleler genellikle Servet-i Fünun gibi Batılı çizgide yayın yapan dergilerde belli aralıklarla yayınlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı kamuoyu ABD kadınıyla ilgili fikirlerini daha ziyade Avrupa üzerinden, Avrupalı yazarların kaleme aldıkları yazılar üzerinden biçimlendirmiştir.

Türk basınında ABD kadını imajının oluşumunu daha iyi anlamak açısından ABD kadınının sosyal hayatı, aile ve evlenme usulleri, eğitim ve istihdamları ile ilgili tutumların basına nasıl yansındığını irdelemek gereklidir.

2.ABD Kadınının Sosyal Hayatının Osmanlı Basınında Değerlendirilmesi

Amerika'da sosyal hayat Osmanlı'da her zaman merak konusu olmuştur. Dönemin dergilerinde Amerika ilgili yazılar ya da Amerika'ya gidenlerin burayla ilgili izlenimleri, Amerikan kadınları ile ilgili değerlendirmeleri son derece ilgi çekici konular arasındadır. Bununla ilgili olarak Servet-i Fünun Dergisi'nin 26 Temmuz 1895 tarihli nüshasında yayımlanan "*Amerikalı Bir Dilber, Amerika Nisvanı Hakkında Mutalaat*" başlıklı yazı son derece dikkat çekicidir. Bu makalede yazar, Amerika'da bulunmuş Zahit Bey adında bir arkadaşıyla diyalogunu ve ABD ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır (Kadir 1895: 309). Bu diyalog, ABD'ye karşı hayranlığın ve eleştirel bakışın çelişkilerini gözler önüne sermektedir. Şöyle ki;

Birader! Amerika'nın herşeyi bizim için mu'cib-i ula ve hayret. Hele insanları, bu büsbütün başka.

-Nasıl Amerika'da ahlaksızlık ileriye mi gitti demek istiyorsunuz?

-Hayır bunu demedim. Hem de hiç diyemem. ...Amerikalılar akıl ve muhakemelerinin kabul ettikleri

şeyi icra için cesaret göstermişler derim. O kadar sefahat da var. Her nevi eğlence de var. Mamafih kadınların hali bana kalırsa başka millet nisvanından kamilen ayrı ve gariptir (Kadir 1895: 310). Yazarın ifadelerinden anlaşılacağı üzere ABD kadını "garipliği ve/veya tuhaflığı" sembolü olarak gösterilmiştir.

Amerikan kadınıyla ilgili ortaya konulan imgelerden birisi de kadının toplum içindeki varlığının belirgin olması ve kendi başına özgürce hayat sürdürmesiyle ilgilidir. Nitekim bununla ilgili olarak ABD kadını iki farklı kategoriye ayrılmıştır. Servet-i Fünun'un 7 Aralık 1905 tarihli nüshasında yer alan "Amerikan Kızları" başlıklı bir yazı buna örnek gösterilebilir. Yazıya göre, ABD'de kızlar iki katagoride incelenebilir. Bir kısmı ailelerine ve evlerine bağlıdır, evlerinin bulunduğu yerde öğrenim görerek aile hayatını düşünürler ("Amerikalı Kızlar" 1905: 125). Diğer kısım ise aileleriyle kendileri arasında büyük bir bağlılık görmezler. Bu katagoride olan genç hanımlar durum ve mevkiilerine göre, ailenin maddi olanaklarına uygun olarak ailelerinin yanlarından bir müddet için ayrılarak eğitimlerini kendi başlarına bitirmeye çalışırlar.

Bu meyanda Amerika'da üniversite eğitimi için Avrupa'ya giden çok sayıda genç kız bulunmaktadır. Burada edindikleri deneyimler sonucunda çeşitli meslek kollarında faaliyet göstermişlerdir. Hatta Avrupa'da üniversite eğitimi gören genç hanımlardan bazılarının girişimci bir ruhla ABD'de çeşitli iş alanlarında önderlik ettiğine dair örnekler sunulmuştur. Örneğin Mis Beatris adlı bir kadın girişimci Avrupa'da gördüğü eğitimi bitirdikten sonra ABD'de daha evvel bulunmayan Buldog köpek yetiştiriciliği işine girmiştir. Bu sayede hem büyük paralar kazanmış, hem de ABD'deki köpek meraklılarının büyük paralar harcayarak İngiltere'den köpek getirtmelerine gerek kalmamıştır ("Amerikalı Kızlar" 1905: 126).

Osmanlı basını, Amerikan kadınına değerlendirirken Avrupa ve Osmanlı kadınlarından oldukça farklı olduğuna sıklıkla vurgu yapmıştır. Amerikalıların kadınlara karşı göstermiş olduğu hürmetin hiçbir medeniyette görülmediği, hatta Amerikalıların medeni milletler arasında en ziyade çalışkan, kendini beğenmişlikten uzak bir toplum olduğu belirtilmiştir. Amerikan aile yapısı içerisinde kızların davranışlarına babası veya erkek kardeşleri tarafından müdahale edilmediğinin altı çizilmiştir. Erkeklerin kadınlara göstermiş oldukları hürmetten dolayı genç kızların yalnız başına bütün bir kıtada seyahat edebildikleri, otellerde kalabildikleri vurgulanmıştır. Keza genç kızlara karşı olumsuz davranışların bulunmaması nedeniyle kızların yalnız başına sokaklarda rahatlıkla dolaştıkları, tiyatroya yalnız gidebildikleri ve diledikleri gibi hareket ettiklerine dikkat çekilmiştir. Amerika'da genç hanımların erkekler hakkındaki düşüncelerini serbestçe söyleyebildikleri ve dünya ile ilgili çeşitli meseleler hakkında fikirlerini ciddiyetle ve açıkça ifade ettikleri de dile getirilmiştir ("Amerikalı Kızlar" 1905: 126).

Osmanlı basınında geleneksel ABD kadını ve Avrupa'da eğitim görmüş modern ve girişimci kadın portresinin dışında farklı katagorilerde kadınların bulunduğu da dikkat çekilmiştir. Bunlardan birisi de şehirli ancak çalışmayan kadınlardır. Bu yaşantıya sahip kadınların gün boyu gezdikleri, alışveriş yaptıkları ve sosyal ortamlarda arkadaşlarıyla birlikte zaman geçirdikleri belirtilmiştir ("Amerikalı Kızlar" 1905: 126). Örneğin Newyork'ta yaşayan genç bir kadın erkenden evinden ayrılarak, Sanayi-i Nefise Mekteplerinden birine resim ve musiki tahsili için gidebilir. Tahsil yapmayan kızlar ise kadınlara mahsus kiraathanelerde zaman geçirirler. Bu mekanlar bir nevi kadın kulüpleridir ve kadınlar burada gazete, kitap okuyarak, yemek yiyerek ya da eğlenerek zaman geçirirler. Bu yaşantıya sahip kadınlar gezip dolaştıktan ve arkadaşlarını ziyaret ettikten sonra eve döner. Akşam yemeğinin ardından bir davete veya bir müsamereye katılma durumu yok ise okumak üzere odasına çekilir. Bazen saatlerce bir kitabın üzerinden başını kaldırmaz. Cumartesi günleri tiyatrolarda "matina"

dedikleri gündüz oyunları düzenlenir. Bu etkinliğe çok sayıda kadın katılır. Kadınlar tiyatro oyununun saatini beklerken sokaklarda gezintiye çıkarlar. Kadınların serbestçe sokakta dolaşması Osmanlı basınında dikkat çeken noktalardan birisidir. Zira bu hususta şu ifadelerle yer verilmiştir; *“vaktiyle Avrupa’da sokaklarda dolaşan kızlara “haydi evlerinize gidiniz! sizin yeriniz sokak ortası değildir” denilirmiş. Gelsinler bir de Amerikalı kızları görsünler”* (“Amerikalı Kızlar” 1905: 127).

Amerika’da bazı kadınlar ise yukarıda anlatılan kadın tipinden farklı olup çeşitli spor dallarında faaliyet göstermektedirler. Ata binmek, avlanmak, otomobil ile gezmek, yüzmek, jimnastik, koşu onların başlıca uğraşlarıdır. Profesyonel olarak bu sporlarla uğraşan kadınlar çeşitli yarışmalara katılırlar. Zira Amerika’da spor oldukça önemlidir ve çeşitli spor dallarında faaliyet gösteren yetenekli kadın sporcular kolaylıkla tanınırlar. Çünkü basın sporcuların fotoğraflarını yayımlayarak, geniş bir şekilde sporcuların başarılarından bahsederler. Bu sporcular üzerinde bahis oynanır. Sporcu kadınlar yine sporcu erkeklerle evlenmeyi tercih ederler ve çocuk sahibi olduktan sonra da profesyonel sporculuğa devam ederler. Sporcu çiftler bütün zamanlarını salonda veya yarışlarda geçirdikleri için çocuklar bakıcı tarafından büyütülür (“Amerikalı Kızlar” 1905: 127).

Osmanlı basınında ABD kadınıyla ilgili biçimlenen imaj, kadınların sosyal hayattaki varlığı ile daha somut bir hale gelmiştir. Özellikle meşrutiyet döneminde kadın yazarların ABD kadınıyla ilgili değerlendirmeleri bu görüşü bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Örneğin Amerikan kadınına dair izlenimleri dile getiren yazarlardan birisi de Bintü’r-Reşad Seyyide’dir. Yazarın ABD kadınına yönelik izlenimleri özellikle önemlidir. Zira Bintü’r-Reşad Seyyide Hanım’ın ABD kadınıyla ilgili izlenimleri Avrupa dergilerinde neşredilen yazıların tercümesi şeklinde olmayıp, bizzat kendi izlenimlerine dayanmaktadır. Seyyide Hanım’ın kardeşi İbnürreşad Ali Ferruh Bey 1898-1901 yılları arasında Washington’da Osmanlı Devleti’nin ABD Büyükelçiliğini yürütmüştür. Bu nedenle yazar bu dönemlerde Paris üzerinden ABD’ye gitmiş, burada iki yıl kalmış, edindiği izlenimleri Türkiye’ye döndükten sonra Kadıköy’de 12 Şubat 1908’de kaleme almıştır. Mehasin Dergisi’nin 13 Ocak 1909 tarihli nüshasında *“Amerikan Nisvanı”* başlığıyla yayımlanan makale *“Kardeşim Halide Salih’e”* şeklinde başlamaktadır (Bintü’r- Reşad Seyyide 1909: 352). Bintü’r-Reşad Seyyide, ABD’de geçirdiği süre zarfında birçok Amerikalı kadınla görüşme ve tanışma imkânı bulmuş ve birçok kadın toplantısına katılmıştır (Bintü’r- Reşad Seyyide 1909: 352). Dolayısıyla Amerikan kadınına dair birçok şey gördüğünü ve öğrendiğini dile getirmiştir.

Yazar, bu seyahati sırasında *“Avrupa nedir? Amerika nedir? İrfan ve ikbali nedendir?”* gibi sorulara cevap aramıştır. Bintü’r Reşad Seyyide Hanım ilk olarak Osmanlı kadınlarını Amerikalı kadınlarla mukayese etmek istemiştir. Bu amaçla ABD kadınının içinde bulunduğu koşulları tespit etmeye çalışmıştır. Fakat yazar, bu kıyasın sağlıklı olmayacağına kanaat getirmiştir. Zira her ülkenin tarihine, kültürüne geleneklerine bağlı olarak kadınların hayat tarzının ve geçim şartlarının değişebileceği, biri için makbul olan bir durumun diğeri için uygun olmayabileceğini göz önünde tutmuştur. Bu nedenle Osmanlı kadınlarını Amerika kadınları ile mukayese etmenin yersiz olduğunu vurgulanmıştır. Çünkü Osmanlı kadınının ABD kadını gibi, ABD kadınının da Osmanlı kadını gibi olması mümkün değildir. Bu nedenle her iki kültürün kadınlarını ayrı ayrı tetkik etmenin, olumlu ve olumsuz taraflarını ayrı ayrı incelemenin gerekliliğini vurgulamıştır (Bintü’r- Reşad Seyyide 1909: 353).

Yazara göre, Amerikan kadınları daima ilerlemeye, medeniyetin eksikliklerini tamamlamaya zaman ayırmış, insanlık tarihinin büyüklüğünü idrak etmiş ve kadının ilerlemesi hususunda son derece önemli gayretler sarfetmişlerdir. ABD kadınları çok eskiden bu yana gaspedilen kadın hukukunun geri alınması için hak ve selahiyet gösterecek düşünce, fikir ve

harekete sahip olmuşlardır. Bu suretle dünya kadınlarına yeni şeyler göstererek örnek olmuşlardır. Bu yeni tutumlar kadınlar arasında hızlı bir şekilde yayılmış ve ilerlemiştir. Ancak bu ilerleme her yerde aynı ölçüde değildir. İlerlemenin derecesi ölçüldüğünde Avrupa kadınları ile Osmanlı kadını arasında nasıl fark varsa, Amerika kadınları ile Avrupa kadınları arasında da bu ölçüde fark bulunmaktadır. Amerika'da dikkat çeken en önemli husus kadın benliği ve şahsiyetinin korunması için gösterilen itina ve gayrettir. Amerikan halkı bu durumu kazanılmış bir hak olarak görmektedir (Bintü'r- Reşad Seyyide 1909: 353).

Amerikan kadınlarının hayatı, ülkelerini geliştirmek ve topluma faydalı olmaya çalışmakla geçmektedir. Bu nedenle ABD kadını çalışma hayatında erkek kadar aktiftir. Kadınlar genellikle telgraf veya nüfus idaresinde memur olarak çalışırlar veya bir gazetede yazarlık yaparlar. Çalışmayan varlıklı kadınlar ise evlerini idare etmekle uğraşırlar (Bintü'r- Reşad Seyyide 1909: 354).

Öte yandan Amerikan kadınları yapacakları işlerde azimli ve sebat eden kişilerdir. Ayrıca cesaret ve metanetleri dikkate değerdir. Örneğin ABD kadını bir şeyi hevesle takip etmek ve meraklarını gidermek için uzaklara gidip günlerce ilgilendikleri alanlarda kendilerini geliştiren özelliğine sahiptir. Örneğin yazarın da tanımış olduğu Ms. Ashmid bunlardan birisidir. Ms. Ashmid teknesini omuzlarına, ufak çakısını arkasına ve tüylü şapkasını başına koyarak uzaklara avlanmaya gitmektedir. Bu faaliyet Amerikalılarca tabii olarak kabul edilmektedir. Avlanma hususunda kadınlar da erkekler kadar çaba göstermektedirler. Amerikan kadınları bu faaliyetleriyle kendilerini ispat ederek erkeklerin lehine bulunan kadın haklarını geliştirmişlerdir. Kadın haklarını geliştirmek, bu hakların iddia ve ispatını sağlamak için feminist hareketin içinde büyük bir başarıyla bulunmuşlardır.

Ancak Seyyide Hanım, ABD kadınının olumsuz taraflarını vurgulamayı ihmal etmemiştir. Yazar annelik hususunda ABD kadınının iyi bir sınav veremediğini özellikle vurgulamış, Amerika'da çocukların annesiz büyüdüğüne dikkat çekerek şu ifadelerle yer vermiştir. *"Çocukların annesiz büyümesi, insanı Amerikalı olmadığı için ve İslam dinine inandığı için şükür noktasına getirmektedir. Bu durum o kadar gözönündedir ki, Amerikalılar dahi bu kusurlarını itiraf etmektedirler."* Ancak kadının toplumsal hayattaki varlığının belirgin olması için bazı olumsuzluklara katlanılması gerektiği toplum tarafından kabul edilmiştir. Yazar, bu noktada Türkiye'de yaygın olarak ifade edilen görüşe karşı çıkmıştır. Bu hususta şunları ifade etmektedir; *"İşte aramızda Türkiye'de safdilane bir tarzda deriz ki "Avrupa'nın tarz-ı maişetindeki iyi cihetlerini alalım. Fenalarını terk edelim". Halbuki bunu yapmaya kadir olamayız. Çünkü o iyilikler bu fenalıkları tevlid ediyor. Ve yalnız Avrupa'da yaptıkları gibi iyilikle fenalık arasında bir muvazene yapılıyor ve iyiliğin galebe ettiği yerde fenaliğe göz yumuluyor"* (Bintü'r- Reşad Seyyide 1909: 355-356).

Burada görüleceği üzere yazar Bintü'r-Reşad Seyyide, ABD kadınıyla ilgili iki önemli portre çizmiş, ABD kadınının çalışan, üreten, kadın haklarının ilerlemesinde öncü bir role sahip, güçlü ve cesur kadın olarak tanımlamıştır. ABD kadını erkeklerin yer aldığı her alanda en az erkekler kadar söz sahibidir. Ancak bu derece sosyal bir gelişmeye sahip olan ABD kadını annelik hususunda kusurludur. ABD toplum durumu içselleştirmiş, bu olumsuzluk kadının sosyal hayatta ileri düzeyde olmasının bir handikapı olarak görülmüştür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da kamusal alanın en merkezinde yer alan Amerikan kadınının yaşantısı irdelenmeye devam etmiştir. Bu dönemde Türk matbuatında Amerikan kadını imajı, anne olmaktan daha ziyade eş olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Asar-ı Nisvan dergisinin 26 Şubat 1925 tarihli nüshasında Emine M.R., İngiltere'de kadınların hayatını yazan ünlü feminist yazar Rebecca West tarafından kaleme alınan *"Amerikalı Kadınlar, Nasıl Bir Zevce*

ve *Valideler?*" başlıklı makaleyi tercüme etmiştir. Bu makalede Rebecca West, Amerika'ya seyahati sırasında ABD kadınının yaşantısı ve kadın hayatıyla ilgili gözlemlerini ve değerlendirmelerini dile getirmiştir. Asar-ı Nisvan dergisi de yazarın izlenimlerine yer vermiştir (Emine M. R. 1925: 2-3).

Rebecca West, Amerika ziyaretinin ardından Amerikan kadınları hakkında birkaç soruyla karşı karşıya kalmıştır. Bu cümleden olarak kendisine "*Amerika kadınları iyi bir valide olmaktan ziyade bir zevcedirler*" şeklindeki yaygın kanaatin doğru olup olmadığı sıklıkla sorulmuştur. Yazar, bu soruya kısa bir cevap vermenin mümkün olmadığını, dolayısıyla meseleyi esas olarak tahlil etmenin daha doğru olacağını dile getirmiştir (Emine M. R. 1925: 2-3).

Yazara göre, her ne kadar Amerikalılar, İngiliz-Sakson ırkına mensub bir millet iseler de, İngilizler, onların hayata olan bakışlarını yadırgamakta ve karşı çıkmaktadırlar. İngilizler, genellikle hayatlarını adetlere ve ananelere göre bina etmektedirler. Amerikalılar ise her şeyde mantık ve prensibi ileri sürmektedirler. Bu meyanda her şeyden evvel aile ile ilgili hususlarda ahlaki esaslara yönelik prensiplere dayanan esaslar üzerinden yürümektedirler. Dikkatle incelendiğinde rahatlıkla görüleceği üzere, İngilizlerin yazdığı eser, düşünce ve sair kültürel zenginliklerde ananevi bir ruhun cereyan ettiği görülmektedir. Bu sebebe bağlı olarak İngiliz edebi eserleri Amerika'da fazla hüsn-ü kabul görmemiştir. Çünkü orada ananelerin yerini mantık ve prensipler almıştır. Yazara göre, yeni dünyanın İngilizlere bahş ettiği en büyük fayda, İngiliz-Sakson ırkının mühim bir kısmını geleneksel hayattan mantıki hayata sevk etmesi olmuştur. Aynı ırka mensup, aynı dili konuşan bu iki milleti birbirinden ayıran tarihi sebepler incelenince olursa bunların içerisinde en büyük amilin yine prensip ve anane cereyanları olduğu görülecektir (Emine M. R. 1925: 2-3).

ABD kadınlarının sosyal hayatıyla ilgili gözlemlere yer veren ve Batıcı bir çizgiye sahip olan *Servet-i Fünun* dergisinde de benzer değerlendirmeler yer almaktadır. Örneğin derginin 26 Teşrinievvel 1332/ 8 Kasım 1916 tarihli nüshasında "*Musahabe-Amerika Kadınları*" başlıklı tercüme yazıda, Alman yazar Ludwig Fulda'nın Amerika'ya yaptığı ziyaret sonucunda edindiği izlenimler yer almaktadır. Makalenin teması Amerika'da kadınlara karşı gösterilen hürmet ve saygıdır. Yazar bu hususla ilgili olarak ABD'de kadınlara karşı gösterilen saygı ve riayetini fevkalade olduğunu bildirmektedir. Sosyal alanlarda kadınlara ayrılmış özel mekanların bulunduğunu, hatta büyük otellerin bazı bölümlerine yanlarında kadın bulunmayan erkeklerin girmesinin dahi yasaklandığı bildirilmektedir ("*Musahabe-Amerika Kadınları*" 1906: 27).

Keza ABD kadınlarının sosyal hayatlarındaki davranış şekilleri gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı Devleti'nde merak konusu olmuştur. Bu hususta Osmanlı süreli yayımlarında da örnekler bulunmaktadır. Örneğin *Servet-i Fünun* dergisinin 15 Şubat 1322/28 Şubat 1917 tarihli nüshasında "*Musahabe-Amerika'da Kadınlar Nasıl Lakırdı Ederler?*" başlıklı makale, Mr. Henry James tarafından kaleme alınarak Paris'te yayımlanan "*Harper's Bazaar*" adlı mecmuada yayımlanan aynı başlıklı makalenin tercümesidir. Yazar Henry James, ABD kadınlarının büyük bir çoğunluğunun, özellikle de Boston'da yaşayanların, bağırarak konuşmayı alışkanlık haline getirdikleri, kadınların birbirlerini dinlemeden aynı anda konuştuğu, kulakların gürültüyle dolduğu, bu duruma alışmamış olanların bundan pek ziyade muztarib oldukları belirtilmiştir ("*Musahabe-Amerika'da Kadınlar Nasıl Lakırdı Ederler?*" 1907: 323).

3.ABD'de Evlilikler ve Kadınının Ev Hayatına İlişkin Değerlendirmeler

ABD'deki evlilikler mevzusu Osmanlı basınının gündeminde olan konulardan birisidir. Bu hususta farklı zamanlarda makaleler neşredilmiştir. Amerika'da evlenmeler veya evlilikle ilgili uygulanan geleneksel ve hukuki düzenlemeler özellikle Meşrutiyet döneminden itibaren merak edilmeye başlanmıştır. Nitekim dönemin önemli Batıcı yazarlarından birisi olan Hüseyin Cahit, evlilik usulleri ve Amerika'da evliliklerle ilgili Paul Durozie'nin eserinden tercüme aktarmıştır. Bu yazı Servet-i Fünun'un 7 Aralık 1899 tarihli nüshasında "*Amerika Hayatı-Nişanlanma ve Evlenme*" başlığıyla yayımlanmıştır.

Hüseyin Cahit tarafından tercüme edilen bu eserde kadınlar ve evliliklerle ilgili iki farklı portre çizilmektedir. Bu portlerdeki farklılık kadının ekonomik düzeyine göre değişkenlik göstermektedir. Çünkü varlıklı ve varlıksız sıradan kadının evlenme usulleri birbirinden farklıdır. Avrupa cemiyet hayatının etkisinde kalan bazı Amerikalı varlıklı aileler kızlarının bu cemiyete girmelerini arzu ederler. Bunun için kızlarının Avrupa'da soylu aileye mensup kişilerle evlenmelerini isterler. Servetlerini kumarda harcayan Avrupalı seçkin erkeklerin büyük bir kısmı varlıklı ABD'li hanımlarla evlenmek için oldukça isteklidirler. Çünkü buldukları mevki muhafaza etmek için paraya ihtiyaçları vardır. Bu para ise ancak bir evlilik sözleşmesi ile elde edilebilir. Bu nedenle Avrupa ile Amerika arasında bu tür evlilikler sıklıkla gerçekleşmektedir. Ancak ABD'de nişanlanma veya evlenme adetleri incelenirken varlıklı ailelerin usulleri, ABD'deki evlilikle ilgili gelenekleri tetkik etmek için yeterli değildir. Asıl Amerika adetlerini görmek için varlıklı olmayan sıradan ailelere mensup kadınlara bakmak gerekmektedir (Hüseyin Cahit 1899: 213).

Bu meyanda Osmanlı matbuatında ABD kadınının evliliğine ilişkin vurgulanan en önemli husus, ailelerin çeyiz vermemesi ile ilgilidir. Nitekim yazıya göre, ABD'de aileler varlıklı olsalar da olmasalar da kızlarına çeyiz vermezler. Çeyiz vermedikleri gibi kızlarının tercihini sonuçlarına katlanmasını telkin ederler. Örneğin Şikago'da zengin bir tüccarın kızı ayda yaklaşık üçyüz frank kadar para kazanan bir öğretmenle evlenmiş ise tüccar, kızına hiçbir maddi yardımda bulunmaz. Zira Amerika'da herkes sorumluluğu kendisine ait olmak kaydıyla istediği gibi bir hayat yaşayabilir.

Ancak Avrupa'da durum bu şekilde değildir. Örneğin Fransa'da bir genç adamın ve ailesinin varlığı belli olduğu için nasıl bir kadınla evleneceği de kestirilebilir. Fakat Amerika'da bir genç adamın serveti ve mirası belirgin değildir. Evleneceği kişiye göstereceği teminat mirası değil, maharetleri, çalışkanlığı, gayreti, şöhreti ve etrafındakilerin kendisi hakkındaki fikirlerdir. ABD'de evlenecek erkekler, eşlerinin varlığına güvenmezler. Aileyi geçindirme sorumluluğu tamamen çiftlere bırakıldığından ABD'de erkeklerin eşinde arayacağı en önemli özellik eşinin kendisine yardım etmesi ve zorluklara tahammül göstermesidir. Bu durum ABD'de kadınların saygınlığını artırmaktadır. Zira Avrupalı kadınlarda çeyizlerinin çokluğu nedeniyle seçilmiş olabileceklerine dair bir kuşku söz konusudur (Hüseyin Cahit 1899: 214). Amerikan kadınları evlendiğinde herhangi bir çeyize sahip olmadığı için tercih sebebi olmasından kuşku duymamaktadırlar (Hüseyin Cahit 1899: 214).

ABD'de evlilikler sade bir menfaat üzerine kurulmuştur. Erkek ve kadında hayatlarını birlikte idame ettirmeleri için bazı özellikler aranır. Bunlardan en önemlisi çeşitli sorunlara göğüs gerebilecek şekilde sabır ve metanet göstermesidir. Ancak kadınlar için bu özellikler yeterli değildir. Kadınlar bu özelliklerin yanı sıra ev yaşantısını idame ettirecek derecede bilgiye ve beceriye sahip olmak durumundadırlar. Bu nedenle bir çok okulda genç kızlara aşçılık ve ev idaresi ile ilgili eğitim verilmektedir. Hatta bu bilgiler verilirken sadece teoride kalmaz. Amerikan okullarında kızlara çeşitli işler verilir. Örneğin sebze soyma, salça yapımı, çamaşır

yıkama, yırtık yamatma gibi uygulamalar da yapılmaktadır. Zira ev kadını olduğu zaman bu gibi işleri yapmaya mecburdurlar (Hüseyin Cahit 1899: 214).

Amerika'da evliliklerin diğer bir özelliği ise evlenen çiftlerin aileleri arasında bir ilişkinin kurulmamasıdır. Zira ABD'de evlilikler iki kişi arasındadır. Anne ve babalar gençlere eş bulma çabası içerisine girmezler ve yeni kurulan aileye yardım etmezler. Gençlerin evlilik hususunda bu şekilde serbest bırakılmalarının olumsuz neticeler doğuracağı düşünülmemelidir. Amerika'da ahlak ve evlilik adetlerinin bu kadar serbest bırakılmasına karşın, kadınlara karşı uygunsuz davranışlar sergileyen erkeklere oldukça ağır cezalar verilmiştir (Hüseyin Cahit 1899: 214).

Cumhuriyet döneminde de ABD'de evliliklerin nasıl gerçekleştiğine dair dikkat çekici değerlendirmelere yer verilmiştir. Örneğin Asar-ı Nisvan dergisinin 26 Şubat 1925 tarihli nüshasında yer alan yazıda Amerikalı gençlerin yirmibir yaşına geldikleri günden itibaren evlilik meselesinde tamamen serbest bırakıldıkları ve ebeveynlerinin vesayetine tabi olmadıkları belirtilmiştir. Öte yandan Amerika'da evlenmek isteyen gençler bu kararlarını ebeveynlerine söyleyerek onların onayını almayı ve yeni kuracakları ailenin kabul görmesini rica etmeyi de bilmektedirler (Emine M. R. 1925: 4). Bununla beraber, Amerika'da Avrupa'da olduğu gibi gizli evlilikler devam etmektedir. Fakat aileler çocuklarının kendilerinden habersiz bir şekilde evlenmelerine tepki göstermezler. Çünkü çocuklarının hayatına dair bir şey müdahaleye kendilerinde hak görmemektedirler (Hüseyin Cahit 1899: 214).

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi basınında ABD'deki evliliklerle ilgili vurgulanan en önemli husus evliliklerin akıl ve mantık çerçevesinde yapılmasıyla ilgilidir. Örneğin Asar-ı Nisvan dergisinde bu hususa özel bir vurgu yapılmıştır. Buna göre, Amerikalıların itina gösterdikleri en önemli husus, evlilik birliğini ahlaki ve mantıki bir surette devam ettirmeye çalışmakla birlikte, herhangi tarafın bunu ihlal etmesine yönelik bir hareket oluşması durumunda, karşı tarafın boşanma talebinde haklı olmasıdır (Emine M. R. 1925: 2-3).

Bu sebebe bağlı olarak ABD'de eşler hayatını birleştirdiklerinde birbirlerinin arzusunu akıl ve mantık esaslarına istinaden yerine getirmeyi önemsemişlerdir. Bu noktada Amerikalıların en önemli prensibi evlilik kurumunun mantıklı olmasıdır. Bu meyanda ABD'de anneler çocuklarına verdikleri terbiyede mantığa dayalı usulleri tercih etmişlerdir. Onlar çocuklarını gençliğinden itibaren tek başına hareket etmeye, kendi haklarını kullanmaya sevk etmişlerdir (Emine M. R. 1925: 2-3).

Amerika'da evliliklerin belli bir mantık çerçevesinde yapıldığına dair Süs dergisinin 23 Haziran 1923 tarihli nüshasında yayımlanan "Amerika'da Ev Kadınları" başlıklı yazı da dikkat çekicidir. Yazıda, Amerika'da evliliklerin ekonomik olarak bir zemine oturduktan sonra yapıldığına vurgu yapılmıştır. İngiltere'de ya da Amerika'da evlenmek isteyen erkek ve kadının Türkiye'de olduğu gibi "Allah bereketini verir" yahut "bir kişinin boğazını temin eden üç kişinin de eder" gibi sözlerle işe başlamadıkları, anılan ülkelerde aile düzeninin her şeyden önce geldiği ifade edilmiştir. Hatta karşılıklı duygusallıktan evvel para meselesinin halledildiğine dikkat çekilmiştir. Amerika'da evlenip beraber yaşamak için kafi parası olmayan çiftler para biriktirip bir aile kurmak için uzun seneler çalışıp beklemek mecburiyetinde kaldıkları, bu nedenle evlilikte her şeyden önce matematik ve hesabın dikkate alındığı, bu hususta kadınların da erkekler kadar dikkatli oldukları ifade edilmiştir ("Amerika'da Ev Kadınları" 1923: 10).

Amerika'da evlenme sırasındaki merasimler oldukça sade, düğün masrafları abartılı değildir. Bu noktada bir rahip, çiftlerin nikahlarını kıyabildiği gibi ilgili makamlardan evlenme kağıdı alarak da aile kurabilmektedirler (Hüseyin Cahit 1899: 214; "Amerika'da Nasıl İzdivaç Ediyorlar? 1914: 15). Amerikan kadınlarının aile içerisinde nüfuzları oldukça etkilidir. Eşleri itaatkardır. Özellikle işçilerin eşleri pek çalışmazlar. İşçiler akşam eve döndüklerinde amir gibi

davranmazlar. Eşlerinin hukukuna riayet ederler (Hüseyin Cahit 1899: 214).

Amerika'da evlenen çiftlerin ev kurmakla ilgili çabaları da dikkat çeken bir ayrıntı olarak ele alınmıştır. Örneğin Süs dergisinin 23 Haziran 1923 tarihli nüshasında yayımlanan "Amerika'da Ev Kadınları" başlıklı yazı buna örnek gösterilebilir. Yazara göre kadın ve erkeğin evlenebilmek için evvela oturabilecek bir evi, bu evi döşeyecek eşya ve levazımı, sonra yaşamalarını sağlayacak bir gelire sahip olmaları gerekmektedir. Evlenecek eşler ilk olarak gelirlerine göre ev bulurlar. Eğer kafi derecede birikimleri var ise evlerini yaptırmak için şirketlere başvururlar. Şirket vasıtasıyla yaptırdıkları eve belli bir faiz oranıyla taksit öderler. Kadınının ilk vazifesi ise gelirini düzenli kullanmak, evin idaresini mümkün olduğu kadar ucuza mal etmektir. ABD kadını bu amaca ulaşmak için sürekli çaba göstermiştir ("Amerika'da Ev Kadınları" 1923: 10).

4.Boşanma

ABD'de boşanmalarla ilgili hukuki yapı Hüseyin Cahit tarafından dile getirilmiştir. Buna göre boşanma usulleri ve kanunları Amerika'nın her eyaletinde farklı şekilde uygulanmaktadır. Örneğin, Newyork'ta boşanmak için eşler arasında sadakatsizliği ispat etmek gereklidir. New Jersey'de eşlerden birinin diğerine şiddet uyguladığının sabit olması boşanma hükmü için yeterlidir. Chicago'da ve genellikle batı eyaletlerinde eşlerin mizaç ve tabiiyetlerinin birbiriyle uyuşmaması gibi nedenlere dahi gerek duyulmadan boşanma kolay bir şekilde gerçekleşmektedir. Esasen Illinois Eyaleti'nde uygulanan kanunda eşler iki sene müddetle birbirinden maddeten ayrı yaşamış iseler her ikisinin de boşanma talep etme hakkı bulunmaktadır.

Hüseyin Cahit'in vurguladığı en önemli husus Amerika'da boşanmanın sıklığını gösteren istatistiklere dayanarak Amerikan ahlakı hakkında şiddetli bir hüküm vermenin doğru olmayacağıdır. Zira Avrupa'da Katolik mezhebi boşanmayı yasakladığı için eşler geçinemediği halde boşanamamaktadırlar (Hüseyin Cahit 1899: 216). Avrupa'da geçinemeyen çiftler gayriresmi olarak kendilerine birer eş bularak kanunsuz olarak yaşamaktadırlar. Ancak Amerika'daki çiftler boşanma yasağı olmadığı için rahatlıkla evliliklerini sonlandırabilirler. Bu noktadan bakıldığında Amerika'da boşanmanın fazla olmasını ahlaksızlığa bağlamak doğru değildir (Hüseyin Cahit 1899: 217).

Asar-ı Nisvan dergisinin 26 Şubat 1925 tarihli nüshasında da ABD'de tek eşle evlilik hususu Avrupa ile karşılaştırılmıştır. Bu yazıya göre, evlilik ve aile meseleleri İngiltere ve Latin ırkına mensup Fransa, İtalya ve sair memleketlerde gayet kadim adetler üzerine kurulmuştur. Bütün Avrupa ülkelerinde evliliğin daim olmasına ve ailede dünyaya gelen evlada emin ve sıcak bir yuva verilmesine oldukça önem verilmiştir. Yani eşler arasındaki nikah hiç bir sebeple son bulmamalıdır. Bu amaca bağlı olarak, Avrupa'da ekseriyetle aile reislerine yani erkeklere daha büyük hak ve hukuk sağlanmıştır ve kadınların pek çok hakkı eşlerinin eline bırakılmıştır (Emine M. R. 1925: 2-3).

Süs dergisinin 26 Şubat 1925 tarihli nüshasında da ABD'de boşanmalarla ilgili değerlendirmeler söz konusudur. Bu yazıda da ABD'de boşanmaların sıradan ve alışılmış hale geldiği ifade edilmektedir. Hatta evli çiftlerin uzun süre ayrı kaldıklarında dahi yeniden nikah tazeledikleri belirtilmekte ve bu durumun Avrupa'da mümkün olmayacağı hatta bunu yapan çiftlere iyi bir gözle bakılmayacağı dile getirilmiştir (Emine M. R. 1925: 4).

Musavver Malumat-ı Nafia dergisinde de ABD'de evlilikler hususuna dikkat çekilmiştir. Derginin 9 Nisan 1914 tarihli nüshasında yer alan "Şuun-u İctimaiyye (Amerika'da Taaddüd-i Zevcatı Kabul Eden Akvam)" başlıklı yazı buna örnek gösterilebilir ("Şuun-u İctimaiyye" 1914:

110). Yazıda Amerika'nın gariplikler hususunda oldukça meşhur olduğuna dikkat çekilmiş, ABD'de fen ve sosyal bilimlerde olduğu gibi diğer alanlarda da tuhaflıklara rastlanabildiği belirtilmiştir. Bu noktadan hareketle Amerika'da yaşayan her topluluğun kendine has bir takım garip hayat safhaları bulunduğu vurgulanmıştır. Örneğin genel olarak Hıristiyanlıkta çok eşlilik yasak edildiği halde ABD'de Mormonlar Hıristiyanlığın bu esaslarına aykırı olarak çok eşle evliliği uyguladıklarına dikkat çekilmiştir ("Şuun-u İctimaiyye" 1914: 110; "Şuun-i Mütenevvia/Amerikalılarda İzdivaç" 1906: 248).

5.ABD Kadını ve Çocuk

Osmanlı matbuatında, ABD kadınının annelik vazifesini yapamadığına ilişkin yaygın bir kanaat bulunmaktadır. ABD kadını "*anne olmaktan daha ziyade eştir*" ve çocuk sahibi olmak için eğilimli değildir. Ancak ABD toplumunun çok kültürlü olduğu gerçeği dikkate alındığında bu şekilde bir genelleme yapmanın sakıncalı olduğu belirtilmelidir. Çünkü Amerika'nın doğusunda İrlandalı ve Alman kökenli aileler nüfusun çoğalmasından yana tavır sergilerken, özellikle Newyork ve Brooklyn gibi büyük şehirlerde bulunan aileler çocuk sahibi olmak için istekli değillerdir (Hüseyin Cahit 1899: 215).

ABD'de kadınların çok çocuklu olmak istememelerinin nedenleri ABD'deki bazı iktisatçılar tarafından ele alınmış ve bu adetin Fransızlardan geçme olduğu ifade edilmiştir. Fransa'da aileler çocuk sahibi olmak istememelerini geçim şartlarına bağlamakta iseler de hem Amerika'da hem de Fransa'da geçim sıkıntısı çeken ailelerde çocuk sayısının çok olduğuna tesadüf edilmektedir. Fransa'da servet sahibi olan kişiler genellikle çocuk sayısını az tutmak istemektedirler. Bunun sebebi vefat ettikleri zaman mal varlıklarının parçalanmasını önlemektir. Amerika'da ise çocuklara miras bırakmak gibi adetler söz konusu değildir. Burada daha çok kadınlar çocuk istememektedir. Çünkü Amerikalı kadınların iş yükleri fazla olduğundan tahammül güçleri azalmıştır. Bu nedenle çok çocuk sahibi olmak istememektedirler (Hüseyin Cahit 1899: 215). Bu durum şu şekilde açıklanmıştır; "*bütün ev işi kendisine tevdi edilirse bu kadın altı yedi tane çocuğu her gün yıkamak, taramak, üstlerini başlarını dikmek gibi ağır meşguliyetleri gözüne kestirir mi? Bir genç kız iken yalnız kendi işine bakan bir kadın sonra böyle bir sürü çocuk ile uğraşmaya tahammül edemez*" ifadeleri yer almaktadır (Hüseyin Cahit 1899: 216). Öte yandan serbest büyütülmüş Amerikan kızlarının daha özgür bir hayat istemelerinin çocuk sahibi olmalarına engel teşkil ettiği belirtilmiştir (Hüseyin Cahit 1899: 215-216). Ancak bu durumun istisnaları bulunmaktadır. Örneğin işçi kadınlarda durumun farklı olduğuna dikkat çekilmiştir. Yazara göre, işçi kadınlar evlendikleri takdirde işçilikten kurtuldukları için çocuklarla uğraşmak, çocukların sorumluluğunu almak onlara yorucu gelmez, bu nedenle çok çocuk yapmaktan çekinmezler. ABD'nin batısında bu yapıda aileler yoğunluktadır. Doğu'da bulunan şehirlerde ise daha ziyade varlıklı kişiler oturduğundan bu bölgelerdeki ailelerde çocuk sayısı azdır (Hüseyin Cahit 1899: 216).

Cumhuriyet döneminde de ABD kadınının annelik hususundaki eksik olduğuna dair bir imaj oluştuğunu söylemek mümkündür. Örneğin Asar-ı Nisvan dergisinin 26 Şubat 1925 tarihli nüshasında Rebecca West'in yazısından tercüme edilen makalede şu ifadeler yer almaktadır;

"Amerika'da eşlerin birbirlerine karşı olan vazifeleri, eşlerin çocuklarına karşı olan annelik vazifelerinden nisbeten daha esaslı ve daha sıklıdır. Binaenaleyh Amerikalı kadınlar "bir anne olmaktan ziyade, bir zevcedirler" dense de hata değildir. Amerikalı kadınlar bir anne olmaktan ziyade zevce olmayı tercih etmişlerdir. Malumdur ki, bugün Amerika'da herkes iktisad, iktisad diye aklını oynatmıştır. Her şeyden istifade, her mümkün olan iktisada riayet etmek artık

haddini aşmıştır. Bir genç çift bugün küçük bir odada idare-i hayat edebildiği halde ailelerinde üçüncü vücudun meydana gelmesiyle masrafları iki kat artmaktadır... Amerikalı zevceler çocuk terbiyesi ve ev idaresi gibi işlerde oldukça geri kalmışlardır. Binaenaleyh orta halli genç ailelerde bir çoğunun tevellüdü, bir hizmetçi veyahud bir mütehasıs mürebbiyeye ihtiyaç gösterir. Bugün Amerika'da hizmetçi veya mürebbiye sağlayabilmek için ona en azından haftada, 35 ya da 45 lira vermek icab etmektedir ki neticede ailenin bütün hesabı, bütçesi altüst olur. Böyle bir çok sebebler Amerikalı kadınları iyi bir valide olmak nimetinden mahrum etmektedir. Fakat benim muhakemelerimin şehirlere aid olduğunu nazarınızdan dür tutmamanızı rica ederim. Amerika'nın "Amerika ruhundan uzak, ücra köşelerindeki hayatın Avrupa'ya oldukça benzediğini söylemek gerekir. Mesela oralarda bir boşanma meselesi bütün vilayeti vaveylaya düşürecek derecede Avrupavaridir. Bu konuda birçok örneğe tesadüf ettim" (Emine M. R. 1925: 4-5).

Öte yandan Amerikalı kadınların ev işlerinde yetenekli olmadıklarına dair değerlendirmeler de yapılmıştır. Yazara göre, Amerika şehirlerindeki modernleşme o derece ilerlemiştir ki bugün her kadın oturduğu yerde, elektirikli aletlerle işlerini yapmaktadır. Amerika kadınların önceliği güzel ve lezzetli yemek hazırlamak, şık giyinmek, para kazanmak, eşlerinin işlerine yardım etmektir. Ancak bu faaliyetlerin büyük bir kısmı kadınların kadınlık hislerini öldürmekte ve onların erkeklere özgü bir hayat yaşamalarına neden olmaktadır (Emine M. R. 1925: 5).

6. Ekonomik Hayat

Osmanlı matbuatında Amerikan kadınlarının iş hayatındaki belirgin rolleri sıklıkla vurgulanmıştır. Bu meyanda Amerika'da varlıklı kadınların profesyonel iş hayatını anlatan yazılar kaleme alınmıştır. Örneğin Servet-i Fûnun'un 25 Ocak 1906 tarihli nüshasında yer alan "Şuun-i Mütenevvia/Amerikanın Zengin Kadınları", başlıklı yazıda Mösyö Rockefeller ile Madam Garin'in resimleri yayınlanarak varlıklarının miktarı hakkında bilgi verilmiştir. Örneğin Madam Garin'in kırk senedir işlerini kendi yürüttüğü, işle ilgili defterleri bizzat kendisinin düzenlediği belirtilmektedir. Yine Amerika'nın önde gelen varlıklı kadınlarından birisi olan Madam Annie Walker da profesyonel bir iş hayatının olduğu, sabahları oldukça erken kalkıp işinin başına geçtiği, akşama kadar çalıştığı ve iş yerlerini bizzat teftiş ettiği belirtilmiştir.

ABD'de varlıklı kadınların hayırseverliği üzerinde de durulmuştur. Örneğin Madam Elin Gold'un ihtiyaç sahiplerine yardım hususunda oldukça ünlendiği, hatta maiyetinde üç dört katip bulundurarak ihtiyaç sahiplerinin taleplerini incelettiği bildirilmiştir. Yine Madam Poter'ın da yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmesinden dolayı itibar kazandığı vurgulanmıştır ("Şuun-i Mütenevvia (Amerikanın Zengin Kadınları)" 1906: 248).

Osmanlı basını ABD'de profesyonel olarak iş hayatına atılmış ve başarı kazanmış çeşitli meslek dallarından kadınları örneklem olarak kullanmıştır. Örneğin Servet-i Fûnun'un 31 Temmuz 1913 tarihli nüshasında "Mühendis Bir Kadın (Amerikalı Madam Clark Fisher)", başlıklı makale dikkat çekmektedir. Makalede kendisi bir mühendis olan Clark Fisher'in iş hayatındaki başarısı ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Madam Fisher, eşinin vefatından sonra New Jersey eyaletine bağlı Trenton şehrinde büyük bir demirhanenin idaresini yürütmeye başlamıştır. Sahibi olduğu işyerini kısa süre içinde geliştirmiştir. Bu örnekler üzerinden kadınların yaptıkları işlerde başarılı olacakları, bu şekilde insanlığa fayda sağladıkları ifade edilmiştir ("Mühendis Bir Kadın" 1913: 273).

Öte yandan Amerika'da devlet memuru olarak çalıştırılan kadın sayısının ve aldıkları maaş miktarlarının istatistiksel olarak araştırıldığı görülmektedir. Örneğin Servet-i Fûnun'un 20 Ocak 1893 tarihli nüshasında yer alan "Mütenevvia- Amerika'daki Çalışan Kadınların Sayısı ve Aldıkları Maaş Hakkında İstatistik" başlıklı yazı buna örnek gösterilebilir. Buna göre, ABD'de hükümetin idaresi altında istihdam olunan 183.000 memurdan 14.692'si kadındır. Bu sayıya çeşitli bölgelerde bulunan müstahdem kadınlar ile sayıları 191.000'den aşağı olmayan öğretmenler dahil edilmemiştir. Kadın memurların maaşı 1.500 frankdan 9.000 franka kadar çıkmaktadır. Ancak çoğunluğun maaşı 2.500-3.000 frank arasındadır ("Mütenevvia (Amerika'daki Çalışan Kadınların...) 1893: 300).

Devlet memurlarının yanı sıra ABD'de işçi kadınlarla ilgili istatistikler de Osmanlı basınına yansımıştır. Örneğin Servet-i Fûnun'un 9 Temmuz 1908 tarihli nüshasında yer alan "Şuun-u Mütenevvia (Amerika'da İşçi Kadınlar)" başlıklı makalede bu hususla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Yazıya göre, 1907 yılında Amerika'da çeşitli hizmetlerde çalışan kadınlarla ilgili yakın dönemde yayınlanmış bir istatistik bulunmaktadır. Amerika'da kendi çabasıyla çalışarak geçinen kadınların sayısı beş milyona ulaşmıştır. Beş milyondan iki milyonu Amerikalı olup, bir milyonu Amerika'ya göç eden Avrupalı ailelere mensuptur ("Şuun-u Mütenevvia (Amerika'da İşçi Kadınlar)" 1908: 223). Amerikalı kadınların büyük bir çoğunluğu çeşitli hizmetlerde çalışmaktadır. Kadınların büyük bir kısmı da ziraatle uğraşmaktadır.

Bununla birlikte hizmetçilik ve çamaşırcılık önemli bir geçim kaynağıdır. Amerika'da çamaşırcılık işiyle uğraşan kadınların hemen hepsi Amerika'nın yerli ahalisine mensuptur. Hizmetçilik ise çoğunlukla göç eden aileler arasında yaygındır. Ancak son dönemde evlerde hizmetçilik yapan kadın sayısı azaldığından hizmetçi bulmakta güçlük çekilmektedir. Örneğin Amerika'da bir senede hizmetçilik sektöründeki artış % 6 nisbetinde iken katiplikle uğraşan kadın sayısının % 300 arttığına işaret edilmiştir. Amerika'ya göç etmiş Alman kökenli kadınlar bu hizmetlere daha sık girmektedir. Fransızlar ise modistrelilik ve şapkaçılık yaparak para kazanmaktadırlar.

Katiplik yapan kadınların kazancı diğer mesleklerdekilere oranla daha yüksektir. Amerika'da bunların miktarı 100.000 civarındadır. Bunlardan sonra modistre kadınlar gelmekte olup bunların adedi 80.000'dir. Mağazalarda, ticarethanelerde ve diğer müesseselerde istihdam edilenler de yine bu miktardadır. Amerika'da müzikle ilgilenen ve bu sanat dalı ile geçinen 50.000 kadar kadın vardır. Amerika'da boşanan ve yalnız yaşayan kadınların büyük bir kısmı geçimlerini kendileri temin etmektedir. Mesela eşinden ayrılan 114.000 kadından 63.000'i çalışıp çabalayarak geçimini sağlamaktadır ("Şuun-u Mütenevvia (Amerika'da İşçi Kadınlar)" 1908: 224).

ABD'de hizmetçilik mevzusu Osmanlı basınında ilgiyle takip edilmiştir. Servet-i Fûnun'da Amerika'da hizmetçi kızların nasıl bir mevki işgal ettiklerine dikkat çekilmiştir. Yazı esasen "Şimali Amerika Mecmuası" adlı bir dergiden naklen Figaro gazetesinin yazdığı bir makaleden alınmıştır. Yazıya göre, Avrupa'nın muhtelif yerlerinden örneğin İtalya'dan, Norveç'ten İngiltere'den ekonomik durumu iyi olmayan birçok kız Amerika'ya iş bulmak için gitmektedir. Bunların büyük bir kısmı ABD'de hizmetçilik yapmaktadırlar. Ancak bu genç hanımlar hizmetçiliğin adab ve nezaketini bilmedikleri için işverenlerini hoşnut edememişlerdir (Kadri 1894: 326). Zamanla bu durum önemli bir sorun olarak görülmüştür. Buna bir çare olarak yazarlar hizmetçi kızların yetiştirilmesi için okullar açılmasını gündeme getirmişlerdir. Hizmetçilik yaparak geçimini temin etmek ve para kazanmak isteyen kızlar bu okullarda eğitim alacaklar, evde yapılması gereken hizmet ve vazifeleri öğreneceklerdir. Hatta açıcılık okullarına Avrupa'dan öğretmenler getirilmesi dahi düşünülmüştür (Kadri 1894: 327).

Amerika'da bazı genç kızların şöhret sahibi olmak için tiyatroya merak saldığı da dikkat

çeken konular arasındadır. Servet-i Fûnun dergisinde “Musahabe-Amerika’da Genç Kızlar ve Aktrisler” başlığıyla yayımlanan makale esasen Mis Ethel Barrymore tarafından kaleme alınmış olup “Harper’s Bazaar” mecmuasında yayımlanan makalenin tercümesidir. Ethel Barrymore, ABD’de orta ve üst sınıf ailelere mensup kızların tiyatro eğitimi almak ve çalışmak için kendisine çok sayıda mektup gönderdiklerini ve fikir sorduklarını ancak genç hanımların bu yollara tevessül etmemeleri gerektiği, sıcak yuvalarında aile saadeti içerisinde sıradan bir hayat yaşamalarının daha doğru olduğunu belirtmiştir (“Musahabe-Amerika’da Genç Kızlar ve Aktrisler” 1907: 137).

7.Eğitim

Özellikle Meşrutiyet döneminde Batılı bir yaşam tarzı oluşmasıyla birlikte Amerikan kadınının eğitimi, yetişme tarzı, davranış biçimi ailede ve sosyal hayattaki yeri üzerinde çok sayıda makale neşredilmiştir. Bu makaleler genellikle Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde Amerika kadınları ile ilgili gözlem ve değerlendirmeleri içeren makalelerin tercümesi şeklindedir. Amerikan kadınıyla ilgili en ayrıntılı makaleler Servet-i Fûnun dergisinde kaleme alınmıştır. Derginin 7 Aralık 1905 tarihli nüshasında “Amerikalı Kızlar” başlığıyla yayımlanan tercüme makalede, Amerikalı kızlarla Avrupalı kızların eğitimi arasındaki farklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Makaledeki değerlendirmelere göre, Amerikalıların içinde buldukları hal ve tavırlar Avrupalılar için de “garip” görünmektedir. Bu “tuhaflık”, özellikle kızların talim ve terbiyesinde takip edilen usullerde alenen ortaya çıkmaktadır. Esasen İngiliz, Alman ve Fransız milletlerinin hangisine mensup olunursa olunsun kızlar, ailesinin bulunduğu mevkiye ve yaşam şekline göre davranış şekli benimsemiştir. Avrupa’da genel olarak kızlar evleninceye kadar ailesinin yanında olup ancak evlilik durumunda ailelerinden ayrılmışlardır. Geleneksel bir tutum içinde kızlar aile içinde söz sahibi olamamışlar, evlenene kadar bir statü ve mevki kazanamamışlardır (“Amerikalı Kızlar” 1905: 124). ABD ise son yirmibeş yılda bu geleneğin tamamen aksine kızlarını eğitmeye başlamıştır. Nitekim ABD’de genç kızlar eğitim ve öğretimlerini yalnız başına bitirmektedirler. Toplumda kızlara bir mevki verilmiştir, kızlar geleceklerini kurmak için yalnız başına çalışmaya alıştırmıştır. Bu noktada Amerikalıları başka milletlerden ayıran en önemli özellik çalışarak servet elde etmektir. Bu nedenle kızlar yaşamlarını refah ve mutluluk içinde geçirmek için çalışmalarını gerektiğini küçük yaşlarda öğrenmişlerdir (“Amerikalı Kızlar” 1905: 124-125).

Osmanlı matbuatı ABD’de kadınların eğitimini ve çeşitli meslek dallarında eğitim görmelerini yakından takip etmiştir. ABD kadını bu anlamda örneklem oluşturmuştur. Örneğin 1888 yılında yayımlanmaya başlayan, kız çocuklarının eğitime öncelik verilmesi için kamuoyu oluşturan ve Şair Nigar Bint-i Osman ve Şair Leyla gibi entelektüel kadınların yazılarına yer veren “Mürüvvet” adlı dergide yer alan bir yazı buna örnek gösterilebilir. Bu yazıda, ABD kadınının çok çeşitli meslek alanlarında eğitim gördüğüne ve topluma faydalı olduğuna dair değerlendirmeler yer alır. Yazıda, Amerika’da yetişen yüzlerce doktor kadının insanlığa büyük hizmetlerde bulunduğu, bu durumun kadınların hürriyet ve ilerlemesine büyük katkı sağladığı, kadınların bu gelişiminin milli adetlerimize de tatbik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi Amerika’daki kadın doktorların başarıları, toplumun temel değerlerine ters düşmeyecek şekilde Osmanlı kadınına rol model olarak sunulmaktadır (Kılıç 2015: 753). “Amerika’da Kadınlar” başlığıyla verilen bir haberde ise kadınların Amerika’daki sosyal statüleriyle ilgili bilgi aktarılmış, savcı ve polis gibi meslekleri icra eden kadınlara yer verilmiştir (Kılıç 2015: 762).

Keza Servet-i Fünun dergisinde de Amerikan kadınlarının eğitimi ile ilgili değerlendirmeler söz konusudur. Dergide yer alan “*Amerika’da Kadınlar*” başlıklı yazı, Fransa Meclis-i Ayan üyesi Deturnal Dokunstan (?) tarafından kaleme alınan yazının tercümesinden ibarettir. Yazar, Amerika’daki eğitim kurumlarını gezmiş, ilk olarak Stanford, Berkeley’i ardından da Salt Lake, Colorado’ve Chicago’da bulunan üniversiteleri ziyaret etmiş ve öğrencilerin yaşantıları ve eğitim kurumlarıyla ilgili izlenimlerini aktarmıştır (“*Amerika’da Kadınlar*” 1912: 541).

Üniversite eğitimi ile ilgili değerlendirmeler yapılırken Stanford’da üniversite eğitimi alan kız öğrencilerin yaşamı da dile getirilmiştir. Buna göre, genç kızların da erkekler gibi bahçeli büyük binaları, ayrı yatak koşulları vardır. Erkekler ile kızların evleri birbirine yakındır. Bazen de hep bir aradadırlar. Ancak buna rağmen herhangi bir ahlaki sıkıntı yaşanmamıştır. Genç kızlar her gün, hatta geceleri dahi bahçeye, sokağa veya oyun alanlarına çıkarak zaman geçirebilmektedir. Üniversite okuyan genç kızlar bu alanlarda çeşitli oyunlar tertip etmekle birlikte erkekler gibi at binme, koşu, yürüyüş vb. faaliyetlerde bulunabilirler. Genç kızlar halkın tepkisinden çekinmezler. Yazar, ABD’de sadelik ve tabiliğin hakim olduğunu, başka kültürler için alışık olunmayan birçok “*gariplik*” bulunduğunu vurgulamıştır.

Yazar makalesinin devamında ABD’de üniversite gençlerinin tamamen kendi başlarına bırakılmalarının doğru olup olmadığını tartışmış ve “*acaba bu tarz terbiye en emin bir vasıta-i müdafaa, insanın hürriyeti sevk ve idare etmesi en salim bir tedbir, en metin bir terbiye değil midir?*” sorusuna verilecek yanıtın evet olduğu sonucuna varmıştır. Yazar, Fransa’da gençlerin Amerika’daki gibi, oldukça zor olan bu eğitime tabi tutulması gerektiğine, bu tarzda yetişen kız ve erkeklerin ayaklarının üzerinde durabildiklerine ve istedikleri mevkilere gelmek için gerekli donanımı sağladıklarına dikkat çekmiştir (“*Amerika’da Kadınlar*” 1912: 542).

Keza Servet-i Fünun derginin 28 Şubat 1907 tarihli nüshasında “*Musahabe-Amerika’da Kadınlar Nasıl Lakırdı Ederler?*” başlıklı makale Paris’te yayımlanan “*Harper’s Bazaar*” adlı dergiden tercüme edilmiş olup, ABD’de kızların eğitiminden bahsetmektedir. Makalenin yazarı Mr. Henry James, Amerika’daki kız mektebini ziyaret etmiş ve burayla ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Buna göre, ABD’de kız mekteplerinde fen ve diğer bilimlerin yanında kızlara konuşma adabını ve usullerini öğreten dersler de verilmektedir. Yazar, okullarda bu tarz derslerin verilmesinin gayet yerinde olduğu, bu uygulamanın diğer ülkelerde de yaygınlaştırılabileceğini ifade etmiştir (“*Musahabe-Amerika’da Kadınlar Nasıl Lakırdı Ederler?*” 1907: 323).

Osmanlı matbuatı, ABD’de kadınlara yönelik eğitim kurumlarının işleyişiyle ilgili bilgilere sıklıkla yer vermiştir. Bu konuda en ayrıntılı bilgiler batıcı bir çizgiye sahip olan Servet-i Fünun dergisinde yer almaktadır. Derginin 30 Mayıs 1907 tarihli nüshasında “*Şuun-u Mütenevvia (Amerika’da Bir Mekteb-i İnas)*” başlığıyla yayımlanan yazıya göre (“*Şuun-u Mütenevvia (Amerika’da Bir Mekteb-i İnas)*” 1907: 127-128), Amerika’da kızların eğitim-öğretiminde çok çeşitli eğitim alanları bulunmaktadır. Kızlar at binmek, kürek çekmek, makinistlik ve gemi kaptanlığı gibi çeşitli becerileri kazanmak için eğitim almaktadır.

Yazının devamında “*Frauen Haym*” adlı bir Almanca mecmuada Amerika’da bulunan kız mekteplerinden birinin eğitimi, düzeni ve idaresi hakkında verilen bilgilere dayandırılarak Amerikan kızlarının aldığı eğitim değerlendirilmiştir. Bu bilgilere göre, ABD kızları, Avrupa kızlarına benzememektedir. ABD’deki genç kızlar Avrupa’nın eğitim usullerine uygun olmayan şekilde tahsil ve terbiye görmektedirler. Philadelphia’da faaliyet gösteren “*Öğünç Mektepleri*” buna örnek gösterilebilir. Bu okul sekiz ay süreyle yatılı olarak eğitim vermektedir. Okulda eğitim ve öğretim alan bir kız öğrenci yıllık 10.000 frank ücret ödemek durumundadır (“*Amerika’da Bir Mekteb-i İnas*” 1907: 127-128).

Eğitim ve öğretim pratik yaşamı destekleyici niteliktedir. Okulun düzenlenmiş derslerinden ayrı olarak spor özellikle önemlidir. Bunun yanında otomobil gezintisi, sandallarda kürek çekme gibi etkinlikler de yer almaktadır. Her hafta bir subay, öğrencilere bir kaç saat askeri ilimlerle ilgili bilgiler verir. Öğrencilere bölük ve tabur talimleri yaptırılır, silah kullanılır. Keza, bir itfaiye subayının yaptırdığı talimle öğrenciler yangın söndürmek için gerekli olan düzeni öğrenirler. Bu okulda eğitim ve öğrenim gören kız öğrenciler muhtemelen Avrupa okullarında eğitim alan kız öğrenciler kadar ilim sahibi değillerdir. Fakat hayat tecrübesine vakıf, kuvvet ve sıhhatleri yerindedir. Amerika'da genç kızlar, okullarında bu şekilde terbiye gördükleri için bunlar hakkında Avrupa eğitim anlayışına göre hüküm verildiği zaman ABD'li kızların tavır ve hareketleri garip ve acayip olarak adlandırılabilir ("Amerika'da Bir Mekteb-i İnas" 1907: 127-128).

Cumhuriyet döneminde ABD'de kadın eğitimine yönelik yazıların devam ettiği görülmektedir. Örneğin "Süs" dergisinde Amerikan kadınlarının eğitimi hususunda yazılar yayınlanmıştır. Necibe Süreyya tarafından kaleme alınan bir makale "Amerika'da Kadın Darülfünunları" başlığını taşımaktadır. Yazar, Amerika'da bulunan darülfünunların incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Mesela Harvard Darülfünunu'nda kız öğrencilerin erkeklerle aynı imkanlara sahip olduğunun altı çizilmiştir. Harvard'ın Avrupa darülfünunlarına benzemediğini, binaların basit ve pratik olduğunu, geniş bir alan içerisinde dershaneler, laboratuvarlar, kütüphaneler, fen ve sanat müzeleri ve öğrencilerin kaldığı ikametgahlar bulunduğunu ve kız öğrencilerin bu alanların hepsinden faydalandıklarını dile getirmiştir. Necibe Süreyya, sözlerine şu şekilde devam etmiştir; "...manasız bir gururla hayatını temin edemeyip, miskin ve atıl, sürünerek bir iş tutamadığından tahsilinden mahrum kalmak yerine, tahsilini ikmal edip en yüksek derece-i terakkiye ulaşmak amacıyla çalışmak, en basit bir işi üzerine almaya razı olan kadın veya erkek, bir ilim talebesi mazur ve hatta makbul değil midir?" (Necibe Süreyya 1924: 309).

8.ABD'de Kadınların Siyasal Hakları

Osmanlı basınının ABD kadını ile ilgili takip ettiği en önemli hususlardan birisi de Amerika'da kadınlara verilen siyasal haklarla ilgili idi. Bu meyanda Amerika'nın feminizm hareketinin gelişiminde önemli bir etkiye sahip olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Örneğin Şinasi ve Ebûzziya Tevfik'in 1880'de çıkarmaya başladığı ve oldukça uzun bir yayım hayatı sürdüren Mecmua-yı Ebuzziya'nın 30 Mayıs 1912 tarihli nüshasında "Feminizm Meselesi (Amerika'da Feminizm)" başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda Feminizm'in tarihçesine değinilerek, kadın erkek eşitliğinin sağlanması fikrinin ilk olarak Fransa'da ortaya çıktığı, bilahare 1793 yılında Siege ve Condorcet'te bir kongrenin toplandığı belirtilmiştir (Ebu'z-Ziya 1912: 232). 1832'de ise İngiltere'de kadınların hukukuna yönelik girişimlerin arttığına dikkat çekilmiştir (Ebu'z-Ziya 1912: 235). 1869'da Feminizm meselesinin iyiden iyiye yayıldığı, bir yıl içerisinde Amerika'da 2-3 bin üyeye sahip cemiyetler kurulduğu belirtilmiştir. Bilahare bu cemiyetler 1890'da "Amerika Nisvanının Hukuk-u İçtimaiye Cemiyeti" adıyla birleştirilmiştir (Ebu'z-Ziya 1912: 236).

Osmanlı basını ABD'deki kadın hakları ile ilgili gelişmelerden bahsederken bu hususta ABD'nin önemli bir merkez olduğuna vurgu yapmıştır. Örneğin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan değerlendirmeyi amaçlayan ve bu meseleler karşısında çözüm yolları ortaya koyan (Barış 2010: 49-50) Resimli Kitap'ın Mart 1911 tarihli nüshasında, Ertuğruloğlu mahlasıyla yazılmış "Avrupa'da Kadınlara Hak -7- Hukuk-u Siyasiyye ve Amerika'da Kadınlar" başlıklı bir

makale neşredilmiştir. Esasen Haziran 1904'te Berlin'de kaleme alınan yazıda (Ertuğruloğlu 1911: 306), ABD'deki gelişmelere dikkat çekilmiştir. Bu meyanda son dönemde temel haklar konusunda yaşanan gelişmelerin en önemli merkezinin ABD olduğu, zira siyahların köleliği kaldırma çabası, kadınlara hak verilmesi, kadınların cemiyet üyeliğine girmesi gibi gelişmelerin ilk defa ABD'de ortaya atıldığı ve uygulandığı belirtilmiştir (Ertuğruloğlu 1911: 297).

Yine 23 Kasım 1916'da Servet-i Fûnun'da "Amerika'da İntihab Nasıl Cereyan Etti" başlığını taşıyan bir yazı da bu konuya eğilmektedir. Daily Telegraph'tan aktarılan bilgide Amerika'da ilk kez 600 bin kadının oy verdiği, partilerin kadınları kendi tarafına çekmek için çaba gösterdiği bildirilmiştir ("Amerika Meclisi Mebusanında Kadın" 1916: 308). Derginin aynı tarihli nüshasında ise "Amerika Meclis-i Mebusanında Kadın" başlıklı bir yazı bulunmaktadır. Bu yazı, "Berlin Tageblatt" ve Newyork'dan "Morning Post"un telgrafına dayandırılmaktadır. Buna göre, Amerika parlamentosunda ilk defa bir kadının Meclis-i Mebusan'a üye seçildiği vurgulanmıştır ("Amerika Meclisi Mebusanında Kadın" 1916: 309).

Yazıda, ABD kadınının mevcut durumu sorguladığına dikkat çekilmiştir. Bu meyanda yapılan değerlendirmelere göre; ABD'de kadınların erkek gibi hür, eşit, istediği gibi çalışma hakkına sahip olması kadın meselelerini irdelemelerine zemin hazırlamıştır (Ertuğruloğlu 1911: 297). Geline nokta ABD kadını şu sorulara cevap aramaktadır; "Kadın hür, eşit, hak sahibi olabilir mi?, Erkekler niçin hür, erkekler niçin kimseye tabii değil, erkekler niçin hak sahibi? Bu sorulara verilen yanıtlar ise "erkeklerin erkek olduğu için değil insan oldukları için hür ve hak sahibi" olduklarıdır. Kadın da hür ve hak sahibi olmak için aynı özelliğe sahiptir. O halde kadın ne için hür değil, ne için hak sahibi değil?" sorusuna cevap aranmaktadır. Bu durum erkeklerin adaletsizliğine bağlanmıştır. Adaletsizlik ise eski dünyaya özgüdür. Yeni Amerika kültürüne uymamaktadır. ABD kadınları bu hususta şunları ifade etmektedir;

"Cemiyetimizin içinde belli bir adaletsizlik hüküm sürüyor. Kadının cemiyet azası gibi sayılmaması bir adaletsizliktir. Kadınlar hürdür, müstakildir, hak sahibidir. Erkek ile her şeyde eşittir. Erkeğe nasıl şahsi hürriyetler verilir ise kadına da verilmelidir, erkek nasıl cemiyet işlerine karışabiliyor ise, kadın da karışabilmelidir. Yani erkeğin hukuk-u siyasiyesi kadına da lazımdır. Kadına lazım olan bu hakkı vermemek, onu cemiyet işleri için çalışmadan mahrum etmek kadınlar ile beraber cemiyetin kendisine de zarardır. Hem sonra, hükümet dediğimiz idare, kendi idaresi altında olan kimselerin hepsinden ayrı müsaade almadıkça, meşru' değildir. Halbuki, bu güne kadar hükümet kadınların yani yarı cemiyet azasının müsaadesini almamıştır. Bugünkü hükümetler hep meşru olmayan hükümetlerdir. Demek insaniyet hala devr-i istibdadındadır. Kadının, hükümete kendisini idareye müsaadesi, rey vermesi iledir. Kadınlar ne vakit erkekler gibi aynı surette heyet-i kanuniyeleri intihab edebileceklerdir, o zaman hükümetler meşru olacaktır. Cemiyet istibdat devrinden kurtulacaktır. Hakikaten kadınların müsaadesi olmayarak cemiyetlerin nasıl idare edildiklerine şaşmamak mümkün değildir!" (Ertuğruloğlu 1911: 299).

Bu gelişmeler ışığında Amerika'da erkeklerin kadın haklarını kabullendiği, kadınların son yüzyıllarda istedikleri hakları elde edebildikleri, bu noktada ABD'nin Avrupa'daki parlamenterlerden daha serbest düşünceli olduklarının altı çizilmiştir. ABD'de aile hayatının değiştiği, kadının evinde serbest hareket ettiği, kadının erkeğe yakın şartlarda çalışmaya başladığı vurgulanmıştır. Nihayet ABD'de kadın, cemiyet hayatına katılmış, memur, öğretmen, avukat, hakim gibi çeşitli mesleklerde hizmet vermeye başlamıştır (Ertuğruloğlu 1911: 299). Kadının statüsü değişmiş, aile içinde ve sosyal hayatta kadın erkek eşitliği sağlanmaya başlamıştır (Ertuğruloğlu 1911: 302; Örnek 2015: 107-108).

Yazının devamında Avrupa, kadın hakları hususunda eleştirilmiştir. Buna göre Avrupalılar için Amerika kadınlarının kazandığı hakları anlamak biraz güçtür. Amerika kadını Avrupa kadınına benzemez. Çünkü ABD kadını toplumsal hayatta aktiftir, erkek gibi çalışır ve iş üretir. Dolayısıyla kadının gücü ve yeteneği oldukça gelişmiştir. ABD kadını iyi düşünür, açık söyler ve çok çalışır. Avrupa kadınlarının esir oldukları ihtiyaçlar, ABD kadınında görülmez. Bu gelişmelere paralel olarak ABD'de erkekle kadın arasında haklar ve özgürlükler bakımından fark kalmamıştır (Ertuğruloğlu 1911: 300) Zira Amerika'da kölelik kaldırıldıktan hemen sonra kadınların siyasi haklarını elde etmekle ilgili mücadele de başlamıştır. Nihayet 1869 tarihinde ABD'de Wyoming Eyaleti'nde ilk defa siyasi, hukuki ve medeni haklar bakımından kadın-erkek eşitliği sağlanmıştır (Ertuğruloğlu 1911: 302; Örnek 2015: 107-108). Siyasi haklar verildikten iki yıl sonra Wyoming valisi şu şekilde bir açıklama yapmıştır;

“İki seneden beri kadına bütün hürriyetini veren kanun tatbik edilmektedir. Şimdi kadınlar erkekler gibi jüri olmakda ve intihab hakkını kullanmaktadır. Kadınların, kendileri için yeni olan bu vazifelerde şaşıracakları, kabiliyetsizliklerini gösterecekleri zan edilir idi, hakikat öyle çıkmadı, kadınlar erkekler kadar maharet, metanet ve fikr-i selamet gösterdiler. Bu tecrübe kadınlar hakkında hala mevcut olan asılsız fikirlere güzel bir cevaptır” (Ertuğruloğlu 1911: 301).

Wyoming'de kadınlara verilen haklar yakın eyaletleri de harekete geçirmiştir. Kadınlara belediye seçimlerinde haklar tanınmaya başlamıştır. Nihayet 1894 senesinde Colorado hükümeti de kadının siyasi haklarını kabul etmiştir. Wyoming ile birlikte Colorado hükümetinin kadın ve erkek temsilcileri kongrede yerlerini almışlardır. Bir yıl sonra ise Dakota, Utah gibi eyaletler anayasa değişikliğine giderek kadınlara siyasal haklar vermiştir (Ertuğruloğlu 1911: 302). 1911'e gelindiğinde ABD'de 16 eyalet kadınların parlamentoya seçilmesini kabul etmiştir. Belediye seçimlerine katılma hakkı ise bütün eyaletler tarafından tanınmıştır.

Wyoming eyaletinde ve diğer bölgelerde kadınlara verilen haklar, Avrupa'da eleştiri konusu olmuştur. Seçim günlerinde kadın ve erkeğin birlikte oy vermesinin karışıklığa neden olacağı savunulmuştur. ABD'deki gelişmelere paralel olarak Yeni Zellanda'da kadına siyasi haklar verilmiş, bu durum bazı İngiliz gazeteciler tarafından eleştirilmiştir.

“On onbeş seneden beri kadınlara verilen intihab hakkında cemiyet için acayibane neticeler çıktı. Bazı adamlar bu yeni değişimden büyük şeyler ümid ediyorlar idi. Nihayet ne olabilirdi? Kadınlar erkek gibi ellerine bir intihab kağıdı alıp, onun üzerine istediği ismi yazmak ile dünyayı altüst mü edecekler idi? Yeni Zellanda bir zaman nasıl idare ediliyor ise bu gün de öyle idare edilmektedir. Kadın hukuk-u siyasiyesinin memleket idaresine, hayatına o kadar tesiri yoktur... Kadın için intihab hakkı namzetleri ürkütecek manasız, geçer, sürmez bir rüzgardır. Parlamentoya girmek ise yalnız “kadın hırsı” kelimesiyle anlatılabilecek bir kadın ihtiyacından ileri gelmektedir. Bazı kadınlar parlamentoya girecekler, alelhusus kadınların en şöhret hırslıları, insaniyet hukuku mihrabına yaklaşmak hakkını kazanacak ve parlamentoya girince bitmez tükenmez kadın ihtirasları nutukları ile erkeklere hükmetmek, erkekleri ellerinde oynatmak için savaşıacaklardır...” (Ertuğruloğlu 1911: 304-305).

Makalede bu değerlendirmeye karşı çıkılmış, aksine kadınların her gelişmeyi yakından takip ettikleri, her meselede ciddiyetle davrandıkları ve vatanın faydasını düşündükleri belirtilmiştir. Avrupa'da esaret halinde bilinen kadının bu halinden sıyrıldığı, kadının siyasi

tecrübesinin zamanla artması halinde, erkekler gibi istediği eğitimi ve fikri savunabileceği, kadınlardan da erkekler gibi bir siyasi hayatta varolacağı şüphesizdir. Hatta demokratlar kadınların toplumsal meselelerde söz sahibi olması halinde insanîyet için son derecede büyük bir saadet olacağı düşünülmektedirler (Ertuğruloğlu 1911: 306).

Amerika'da başlayan feminist hareketin gelişme evreleri Cumhuriyet döneminde de yakından takip edilmiştir. Örneğin Süs dergisinin 7 Haziran 1924 tarihli nüshasında yer alan "Kadın Hayatı/Amerika ve Hindistan'da Kadınlar" başlıklı yazıda Helen Hamilton Gardener'in ABD'deki feminist harekete katkıları üzerinde durulmuştur. Helen Hamilton Gardener'in otuzbeş yıl boyunca Amerika'da Feminizm hareketinin başında bulunduğu, son dönemde "Hıdemat-ı mülkiye komisyonu" başkanlığına tayin olduğu, bu şekilde ABD'nin bütün eyaletlerine tayin edilen resmi memurları seçtiği bildirilmiştir. Yazının devamında, Feminizm hareketinde ABD'nin çok ileriye gittiği, Amerika Feminist Fırkası'nın yakın zamanda konferans düzenleyerek uluslararası bir kadın kongresinin toplanmasına karar verdiği belirtilmiştir. Bu kongrenin, bir kadın parlamentosu şeklinde olacağı ve bütün dünya kadınlarının ortak menfaatlerini savunarak kadınlarla ilgili meselelere çözüm yolları arayacağına dikkat çekilmiştir. Ayrıca kongre her ülkedeki feminist hareketi himayesi altında bulunduracaktır ("Kadın Hayatı 1924: 12).

Öte yandan Avrupa'da bilimsel alanda yaşanan gelişmelerin feminist harekete katkı sağladığına yönelik yazılar da Cumhuriyet öncesinde dergilerde sıklıkla yer almıştır. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan ve feminist bir çizgiye sahip kadın dergilerinden olan Süs dergisinin 25 Ağustos 1923 tarihli nüshasında yer alan Doktor Kareyn, "16.000.000 Kari'ye Malik Amerika Muharriri, Kadının Muzafferiyeti" başlıklı yazı buna örnek gösterilebilir (Doktor Kareyn 1923: 3). Bilim dünyasında canlılar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda ortaya çıkan gerçekliğin kadının önemini arttırdığına dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Yazıya göre, dünyanın erkek için yaratıldığı ve kadının başlıca işinin erkek çocuk dünyaya getirmekten ibaret olduğu düşüncesine çok yakın bir zamana kadar itiraz edilmemiştir. Ancak son dönemde yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda ortaya çıkan gerçekler, bu eski inanışa şiddetli bir darbe indirmiştir. Zira bu çalışmalarda kainatın dişi olmasının muhtemel olduğuna kanaat getirilmiştir. Çünkü hayatın devamını sağlayan, doğuran ve büyüten canlı, dişidir. Kadın neslin devamını sağlarken erkek ona hizmet etmek, onu himaye ve müdafaa etmek için vardır. Çünkü, tabiatın büyük ve hakim arzusu hayatın devam etmesidir (Doktor Kareyn 1923: 3).

SONUÇ

Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan dergilerde Amerikan kadını imgesini çözümlemek olarak tanımlanmıştır. Osmanlı süreli yayınlarında ABD kadını irdelendiğinde, çalışan ve üreten kadın olarak Türk kadınına model gösterildiği ifade edilebilir. Osmanlı basınının idealize ettiği ABD kadını, sosyal hayatta erkekler kadar etkili, profesyonel çalışma hayatında varlığı hissedilen, serbest hareket eden, erkeklerle eşit haklara sahip olma yolunda diğer ülkelerden daha ileri konumda olan kadın imajıdır. Ancak bu imaja rağmen Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi süreli yayınlarında ABD kadını annelik hususunda yetersiz olarak ifade edilmiştir.

Öte yandan Türk basınında ABD kadını ile ilgili bir ikilem de söz konusudur. Bu ikilem zaman zaman taşrada ve şehirde yaşayan kadın arasında olduğu gibi, bazen da varlıklı ve varlıksız kadınlar arasındadır. Dolayısıyla yukarıda ifade edilen ABD kadınının özelliklerini bütün kadınlarda görmek oldukça zordur. Bu noktada sıradan hayatlara sahip kadınların yaşantısıyla ilgili örneklem oldukça azdır. Hal böyle olunca Türk basınının çizdiği ABD kadını imajının, ABD toplumunun çok kültürlülüğü dikkate alındığında toplumun tamamını

yansıtmadığı savunulabilir. Ancak bu imaj gerçek hayatta, kenarda ya da taşrada yaşayan kadını yansıtmaktan daha ziyade Batılı kadın imgesinin bir parçası olan ve hatta Avrupa kadınından daha önde olduğu kabul edilen ABD kadınının model olarak alınmasıyla yakından ilgilidir.

Netice itibarıyla Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan dergilerde ABD kadını imajı yeni bir dünya zihniyetiyle şekillenmiş, özgür, profesyonel olarak çalışan, erkeklerle eşit hak ve hukuka sahip, geleneklerin bağlayıcılığından kurtulmuş, akıl ve mantık çerçevesinde hareket eden, davranışlarında "tuhaf/garip" bir kadın olarak idealize edilmiştir. Bu noktada Amerikan kadını Türk kadınına bir örneklem olarak sunulmuştur. Özellikle Osmanlı'nın son döneminde oluşmaya başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında idealize edilen "yeni kadın" modelinin inşasında ABD kadını kamusal hayattaki varlığı, çalışma hayatı ve kadın erkek eşitliğinin sağlanması açısından bir model olarak görülmüştür.

KAYNAKÇA

- "Amerika Meclisi Mebusanından Kadın" (1916 Kasım 23, 10 Teşrinisani 1332), Servet-i Fünun, C 51 (1326): 308.
- "Amerika'da Ev Kadınları", (1923, 23 Haziran 1339) Süs, C 1 (2): 10.
- "Amerika'da Kadınlar" (1912 Nisan 18/5 Nisan 1328), Servet-i Fünun, C 42 (1089): 541-542.
- "Amerika'da Nasıl İzdivaç Ediyorlar?" (1914 Şubat 26/13 Şubat 1329), Musavver Malumat-ı Nafia, C 1 (1): 15.
- "Şuun-u İctimaiyye (Amerika'da Taaddüd-i Zevcatı Kabul Eden Akvam)" (1914 Nisan 9/27 Mart 1330), Musavver Malumat-ı Nafia, C 1 (7): 110.
- "Şuun-i Mütenevvia/Amerikalılarda İzdivaç" (1906 Ocak 24/12 Kanunusani 1321), Servet-i Fünun, C 30 (770): 248.
- "Amerikalı Kızlar" 1905 Aralık 7/24 Teşrinisani 1321), Servet-i Fünun, C 30 (763): 124-127.
- "Kadın Hayatı/Amerika ve Hindistan'da Kadınlar" (1924/7 Haziran 1340), Süs, C 1 (52): 12.
- "Musahabe-Amerika Kadınları" (1906 Kasım 8/26 Teşrinievvel 1322), Servet-i Fünun, C 32 (811): 27.
- "Musahabe-Amerika'da Genç Kızlar ve Aktrisler", Servet-i Fünun, 32:822 (11 Kanunusani 1322/24 Ocak 1907), s. 137.
- "Musahabe-Amerika'da Kadınlar Nasıl Lakırdı Ederler?" (1907 Şubat 28/15 Şubat 1322), Servet-i Fünun, C 32 (827): 323.
- "Mühendis Bir Kadın" (1913 Temmuz 31/18 Temmuz 1329), Servet-i Fünun, C 45 (1156): 273.
- "Mütenevvia (Amerika'daki Çalışan Kadınların Sayısı ve Aldıkları Maaş Hakkında İstatistik)" (1893 Ocak 20, 7 Kanunusani 1308), Servet-i Fünun, C 2 (97): 300.
- "Şuun-u İctimaiyye (Amerika'da Taaddüd-i Zevcatı Kabul Eden Akvam)" (1914 Nisan 9/27 Mart 1330) Musavver Malumat-ı Nafia, C 1 (7): 110.
- "Şuun-i Mütenevvia (Amerikanın Zengin Kadınları)" (1906 Ocak 25/12 Kanunusani 1321), Servet-i Fünun C 30 (770): 248.
- "Şuun-u Mütenevvia (Amerika'da Bir Mekteb-i İnas)" (1907 Mayıs 30/17 Mayıs 1323), Servet-i Fünun, C 33 (840): 127-128.
- "Şuun-u Mütenevvia (Amerika'da İşçi Kadınlar)" (1908 Temmuz 9/26 Haziran 1324), Servet-i Fünun, C 35 (898): 223-224.
- ACUN, Fatma (2007 Aralık), "Görsel Verilerde Kadın İmajı", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (16): 91-112.
- ARAT, Yeşim (1998), "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Edt. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- BAKACAK, Ayça Gelgeç (2009 Güz), "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, (44): 627-638.
- BARIŞ, Tayfun (2010), Resimli Kitap Dergisi'nin İncelenmesi (9-16. Sayılar), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bintü'r- Reşad Seyyide (1909 Ocak 13/31 Kanunuevvel 1324), "Amerika Nisvanı", Mehasin, C 1 (5): 352-356.
- ÇAKIR, Serpil (1996), Osmanlı Kadın Hareketi, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yay.
- DOĞAN, Sabiha (2012), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın Kadınlar; Şair ve Yazarlar (1850-1950), İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Doktor Kareyn (1923/25 Ağustos 1339), "16.000.000 Kari'ye Malik Amerika Muharriri, Kadının Muzafferiyeti", Süs, C 1 (11): 3.
- Ebu'z-Ziya (1912 Mayıs 30/13 Cemaziyelahir 1330), "Feminizm Meselesi (Amerika'da Feminizm)", Mecmua-yı Ebuziyya, C 14 (148): 232-236.
- ELİUZ, Ülkü (2008 Güz), "Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman", Bilig, (47): 177-192.
- Ertuğruloğlu (1911 Mart/Mart 1327), "Avrupa'da Kadınlara Hak-Hukuk-u Siyasiyye ve Amerika'da Kadınlar", Resimli Kitap, C 5 (28): 297-306.
- Hüseyin Cahit (1899 Aralık 7/25 Teşrinisani 1315), "Amerika Hayatı-Nişanlanma ve Evlenme", Servet-i Fünun, C 18 (456): 213-217.
- Kadir (1895 Temmuz 26/13 Temmuz 1311), "Amerikalı Bir Dilber (Amerika Nisvanı Hakkında

- Mutalaat", Servet-i Fünun C 9 (228): 309-310.
- Kadri (1894 Şubat 2/20 Kanunusani 1309), "Amerika'da Hizmetçi Kızlar ve Maişet-i Aile", Servet-i Fünun, C 6 (151): 326-327.
- KAPLAN, Leyla (1998), Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- KARTAL, Cemile Burcu (2008 Mart), "II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'e Mirası: "Makbul Kadınlar"", İÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (38): 215-238.
- KILIÇ, Neslihan (2015), "Osmanlı Kadın Dergilerine Bir Örnek: Mürüvvet", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C 4 (3): 744-769.
- KURNAZ, Şefika (1992), Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923), İstanbul: MEB. Yay.
- Emine M. R. (Mütercimi) (1925/26 Şubat 1341), "Amerikalı Kadınlar (Nasıl Bir Zevce ve Valideler)", Asar-ı Nisvan, C 1 (3): 2-4.
- Necibe Süreyya (1924/9 Şubat 1340), "Amerika'da Kadın Darülfünunları", Süs, C 1 (35): 309.
- ÖRNEK, Serdar (2015), "ABD'de Kadın Haklarının Gelişimi", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi KOSBED, (29): 105-129

ÖĞUZNÂME, SELÇUKNÂME VE MELİKNÂME'YE GÖRE SELÇUKLU HANEDANI'NIN MENŞEİ

GENESIS OF SELJUK DYNASTY ACCORDING TO THE OGHUZ- NAMA, SELJUK-NAMA AND MULK-NAMA

Özgür TÜRKER*
Firdevs ÖZEN**

Öz

Türk tarihinin mühim evrelerinden birini kapsayan Selçuklular (1038-1157), tarih sahnesine çıktıkları XI. asrın ortalarından itibaren, yaklaşık bir asır içinde İslâm coğrafyasının tamamına yakını kendi idareleri altında birleştirerek, bu asrın bir "Türk Asrı" olmasını sağladılar. Oğuz-Türkmen geleneğinin bir temsilcisi olan ve tarihi kaynakların Kınık boyuna mensubiyetleri hususunda görüş birliği içinde oldukları Selçuklu Hanedanı'nın erken dönem tarihleri hakkında ise yeterli derecede malumat bulunmamaktadır. Bu sebeple Selçukluların Oğuz-Türkmen geleneğindeki yeri ve kurdukları devletin hangi membalardan beslendiği hususu tartışmalara neden olmuştur. Her ne kadar Selçukluların kuruluş evresine dair elde bulunan tarihî dokümanlar Oğuz geleneğine işaret etse de, geç dönem kaynaklarda Selçuklu Hanedanı'nı Afrâsiyâb'a bağlayan şecerelerin bulunuyor olması kafa karışıklığına neden olmaktadır.

Biz bu çalışmada genelde Türk tarihinin, özelde ise Selçuklu tarihinin ana kaynakları durumunda olan Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâmeler ışığında Selçuklu Hanedanı'nın menşesine açıklık getirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Selçuklu Hanedanı'nın menşei, Oğuznâme, Selçuknâme, Meliknâme, Kınık Boyu.

Abstract

Seljuks (1038-1157), who constituting one of the important era of Turkish history, since they had appeared in history in the middle of 11th Century, combined almost all of the Muslim territory under their administration and provided that era as the "Turkish Century" in nearly a hundred years. There is not enough information about early period of Seljuk Dynasty, who was a member of Oghuz-Turkmen institutional construction and agreed by all of the historical sources that they had originated from a Qınık tribe. For this reason, situation of them in an Oghuz-Turkman traditions and which they depend of their power were discussed by some historians. Even though, origin of Seljuks is indicated about Oghuz tribes by historical documents about their early period, they are indicated about Afrasiab dynasty by some of the late period sources. This situation leads to confusion.

* Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ozgurturker06@hotmail.com

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, firdevs.ozen@gmail.com

In this paper, we tried to explain genesis of Seljuk Dynasty in the light of Oghuz-nama, Seljuk-nama and Mulk-nama, they are fundamental sources about Turkish history.

•

Keywords

Genesis of Seljuk Dynasty, Oghuz-nama, Seljuk-nama, Mulk-nama, Qiniq Tribe.

GİRİŞ

Menşe araştırmaları, metodolojik açıdan ele alındığında, tarih ilminin en müşkül alanlarından birini teşkil etmektedir. Bilhassa 2500 yıllık bir tarihi geçmişe sahip olan ve bünyesinde çok sayıda boy ve boylar konfederasyonunu barındıran Türk toplulukları için, bu sahada yapılacak araştırmalar çoğu kere kaynak yetersizliği ve boylar arası geçişkenlikler sebebiyle içinden çıkılmaz hale gelmektedir. VII. asır ile birlikte kendi tarihî vesikâlarını meydana getirmeye başlayan Türkler hakkındaki ilk bilgiler, bu tarihe kadar onlara komşu olan Çin, İran, Arap ve Bizans gibi toplumların yıllıklarından takip edilebilmektedir. Bilhassa XI. asır ile birlikte ilk nüvelerini vermeye başlayan Türk tarih yazını, Türk topluluklarının menşesine dair daha açık bilgiler vermesi açısından büyük önem taşımaktadır¹.

Öte yandan temeli Kök Türk çağına kadar giden ve Ortaçağ Türk tarih yazımına doğrudan tesir eden şecere yazma geleneği², menşe araştırmalarının ilgisini bu yöne doğru çekmiştir³. Türk tarih yazımındaki şecere geleneğine dikkat çeken İ. Kafesoğlu'na göre: “*Temel hukukun kanuni yollardan muhafazasına imkân bulunmayan eski devirlerde, kuvvetli bir devletle birlikte gelişen müreffeh ve zamanına göre medeni bir cemiyetin mevcudiyeti, çoğu kere baştaki zatın şahsî kabiliyet ve kifâyeti ile mümkün olmuştur ve bu nedenle hükümdar doğrudan doğruya milletin veya hükümetin kendisi olarak addedilmiştir*” (1955: 9). Bu bağlamda yönetim erki bizzat Tanrı tarafından hükümdar ailesine bahşedilmiş bir hak olarak telakki edilerek, tarihsel bir süreklilik gözetilmek suretiyle yeni teşekkül edecek siyasi organizasyonlarda aranması icap eden bir hususiyet haline gelmiştir. Öyle ki, Kök Türk hakanları dahi abidelerinde kendi hanedan silsilelerine atıfta bulunmak suretiyle, kutlu soylarını yüce Tanrı'ya dayandırma ihtiyacı hissetmişlerdir⁴. Türk tarihinin parlak devirlerinden birine damgasını vuran Selçukluların da Türk toplumunun bir ögesi olarak, bu köklü gelenekten bağımsız olarak ortaya çıkmaları düşünülemez. Şimdi Selçuklu Hanedanı'nın erken dönem tarihi hakkında bilgi veren başlıca kaynakları ve bu kaynakların işaret ettiği hususları kısaca değerlendirelim.

¹ XI. asır Türk tarih yazını hakkında burada özellikle iki esere dikkat çekmemiz gerekmektedir. Bunların ilki Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lüğati't-Türk* adlı eseridir. Eserde Türk dilleri ve lehçelerine ait bilgiler dışında Türk toplulukları ve bunların geleneklerine dair kıymetli bilgiler yer almaktadır. Bk. Kâşgarlı Mahmud 2006. Bir diğer önemli eser ise Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseridir. XI. asır itibarıyla tekâmül eden eser, Türk devlet geleneğini ve kurumsal yapısını gözler önüne seren bir siyasetnâme örneği olması yanında idareciler ile idare edilenler arasındaki ilişkileri de belirleyen bir nitelik taşımaktadır. Bk. Yusuf Hâs Hâcib 1991.

² Arapça bir kelime olan “*şecere*”, “bir kişinin veya bir ailenin en uzak atasından başlayarak bütün kollarını belirten çizelge, soy ağacı, soy kütüğü, hayat ağacı ya da bir şahsın mensup olduğu aileyi veya hükümdar ailesinin, en uzak ceddinden başlayarak bütün kolları gösteren cetvel veya şematik resim hakkında kullanılan bir tabirdir. Buna “*silsilenâme*”, “*ensab kütüğü*” de denir (Karasoy-Toker 2005: 18).

³ Türk tarih yazımının ana karakterini oluşturan şecere yazma geleneği başlıca iki safhadan oluşmaktadır. 1. safha; Türklerin tarihi yurdu olan Orhun Bölgesi ki bu bölgedeki sözlü gelenek Kök Börü ve Ergenekon efsaneleri ekseninde gelişim göstermiştir. 2. safha ise; Türk topluluklarının Tanrı Dağları'na gelerek Issık Köl çevresine yerleşmelerini takiben ortaya çıkmış ve iki gelenekten feyiz alarak gelişim göstermiştir. Bunlardan ilki; İran kültürü etkisinde gelişen “*Afrâsiyâbcılık*” ekolü, ikincisi ise; Türk geleneğine dayanan “*Oğuzculuk*” ekolüdür (Türker 2014: 10).

⁴ Bilge Kağan Yazıtı, Doğu 2-3 “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldında, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerinde ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş. Düzene soku vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş*”. Bk. Ergin 2011: 33.

I. ORTAÇAĞ TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI IŞIĞINDA SELÇUKLULARIN MENŞEİ

A. Oğuznâmelere Göre Selçukluların Menşei

Bir Oğuz uruğu olan Kınıklar tarafından tesis edildiği yönünde kuvvetli işaretler bulunan Selçuklu Devleti'nin menşesine dair araştırmalarda ilk başvuru kaynağı şüphesiz ki Oğuznâmeler olmalıdır. Zira teşkilatçı bir yapıya sahip Oğuz Türklerinin devletleşme süreci, geleneğe yoksun, tesadüfi sebeplerle açıklanacak derecede basit bir mefhum değildir. Bu geleneğin Oğuzlar arasındaki ehemmiyeti onların İslâm coğrafyasına gelişleri ile birlikte yeni bir anlam kazanmıştır. İslâm kaynakları da Türkler arasındaki bu geleneği eserlerinde sık sık dile getirmişlerdir. Bunlardan biri olan Memlûkluk Türk tarihçisi Aybek ed-Devâdârî (öl. 1336'dan sonra), "*Dürerü't-Ticân ve Gureru Tevârihi'z-Zamân*" adlı eserinde Moğol ve Kıpçaklardan söz ederken şöyle demektedir: "*Türklerde de Oğuznâme adlı bir kitap vardır. Bunu elden ele gezdirirler. İçinde başlangıçları ve ilk hükümdarları zikredilir ki o da Oğuz'dur*" (Ercilesun 1986: 13).

Oğuznâme'nin biri doğu ve biri batı olmak üzere iki ana varyantı bulunmaktadır. Oğuznâme'nin doğu rivâyetini XII. yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen "*Uygurca Oğuznâme*"⁵ teşkil eder. Batı rivâyetini ise İlhanlı veziri Reşidüddîn Fazlullâh'ın "*Câmiü't-Tevârih*" adlı kitabının (Reşidüddîn Fazlullâh 2005:I) "*Târîh-i Oğûzân ve Turkân*" bölümü⁶ ve bu eserden esinlenilerek yazılmış Oğuznâme varyantları⁷ teşkil etmektedir. Doğu kolunu oluşturan Oğuznâmelerin İslâmî unsurlarla karışarak dinî bir üslûpla kaleme alındıkları görülmektedir.

Selçuklu Hanedanı'nın menşesine dair bilgi veren Oğuznâmelere bazılarının değinmek gerekirse, bu konuda en değerli kaynağımız Reşidüddîn'in "*Câmiü't-Tevârih*" adlı kitabında yer alan "*Târîh-i Oğûzân ve Turkân*" bölümü olacaktır. Reşidüddîn eserinin iki yerinde Kınık uruğu ve Selçukluların cediti hakkında bilgi vermektedir. Ona göre Kınık boyuna mensup olan Selçuk,

⁵ Uygurca Oğuznâme hakkında bk. Sümer 1959: 388-389; *Oğuz Kağan Destanı* 2016: 147-155.

⁶ Reşidüddîn'in Oğuznâme'si hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sümer 1959: 359-387; *Oğuz Kağan Destanı* 2016: 59-143.

⁷ Elimizdeki Oğuznâme varyantları şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Oğuz Tarihi'nin daha Reşidüddîn hayatta iken istinsah edilen ve minyatürlerle süslenen, daha sonra Hâfiz-ı Ebrû'nun "*Mücmelü't-Tevârih*" adlı kitabının içine alınan yazması ki Topkapı Sarayı Hazine 1653 numarada kayıtlıdır.

2. Aynı eserin yine Reşidüddîn hayattayken kopyalanan ve Topkapı Sarayı, Hazine 1654 numarada kayıtlı varyantı da minyatürle süslenmiş, ama bazı sayfaları eksiktir.

3. Yine aynı eserin Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, 2935 numaradaki nüshası Uluğ Bey'in kütüphanesi için çoğaltılmıştır.

4. Aynı kitabın Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü, numara 282'deki varyantı.

5. Yukarıda bahsedilen nüshaların Süleymaniye Damad İbrahim Paşa Kitaplığı, 919 numaradaki varyantı.

6. Ebû'l-Gazi Bahadır Han'ın "*Şecere-i Terâkime*" adlı eserindeki Oğuznâme.

7. Uygur harfleriyle yazılmış ve Paris'te bulunan nüsha

8. "*Dede Korkut Hikâyeleri*" ki bunlar da bir nevi Oğuznâme'dir.

9. Oğuz Destanı'nın Uzunköprü Rivâyeti. Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

10. Yazıcıoğlu Ali'nin "*Tevârih-i Âl-i Selçûk*" adlı eserinin başındaki Oğuz Destanı.

11. XIV. asır Memlûk tarihçisi Devâdârî'nin "*Dürerü't-Ticân*" adlı kitabında Oğuznâme mevcuttur.

12. XVI. asırda Salar Baba tarafından kaleme alınan bir Oğuznâme söz konusudur.

13. Yine XVI. asırda yazılmış olan "*Neşri Tarihi*"nin girişinde kısa bir Oğuznâme yer alır.

14. XVII. asır şairlerinden Andalıp'a ait bir Oğuznâme neşri bulunmaktadır.

15. XVII. asırda yazılmış olan İmâmî'nin eseri "*Hammâme*"de de Oğuznâme yer almaktadır.

16. Ayrıca Kazan'da bir Oğuznâme bulunmuştur ve 1998 senesinde, Türkiye'de tıpkıbasımı yapılmıştır.

17. Seyyid Lokman'ın Oğuz Destanı ki bu eser XVI. asra aittir.

18. Enverî'nin "*Düstur-nâme*"sinde de kayıtlı bozulmuş bir Oğuznâme vardır.

Türk padişahlarının çadır iskeletini yapan Keregüci Hoca'nın oğlu Tokşurmuş'un soyundandır (Togan 1972: 77; Oğuz Kağan Destanı 2016: 142). Bu kayıttan anlaşılacağı üzere Selçuk'un cediti Kınıklar arasında yüksek bir mevki işgal etmemektedir. Reşidüddîn eserinde Selçuk'un bağlı bulunduğu ailenin nasıl yükselişe geçtiğini de anlatmaktadır. Reşidüddîn'in rivâyetine göre, Oğuzların *Ali Han* tarafından idare edildiği bir dönemde Kınıkların beyi, Ali Han'a başkaldırarak beraberindekiler ile Merv'e gelir. Burada gaybî işlerden anlayan bir kâhin, Kınık beyine "içinizden adalet, doğruluk, kahramanlık ve cömertliği ile tanınmış birisi çıkacak" der. Bu sırada Kınıklar arasında *Keregüci Hoca'nın oğlu Tokşurmuş* adında çadır iskeleti yapan bir usta ve üç oğlu bulunmaktadır. En büyüğünün adı *Dukak*, ortancası *Tuğrul* ve en küçüğü *Arslan*'dir. Kâhin bir gece rüyasında göbeğinden sağlam gövdeli ve pek çok dalları bulunan üç ağaç çıktığını görür. Bunların tepesi göğe ulaşmaktadır. Hemen rüyasını Tokşurmuş'a anlatır ve bunun üç oğlunun da padişah olacağına işaret ettiğini söyler. Bu olay Tokşurmuş'a inanılmaz gelir. Çok fakir olmasına rağmen elinde bulunan üç çadırını satarak bir kaç koyun alıp sadaka eder. Onun oğulları bahadır kimselerdir ve av işlerinden iyi anlamaktadırlar. Bu nedenle Oğuz beyleri onlara av beyliğini verir. Tokşurmuş'un oğullarından Tuğrul diğerlerinden daha kabiliyetlidir. Kınık beyinden bir miktar asker alarak vergisini ödemeyen Herat, Gazne, Kirman ve Horasan'ı dize getirir. Kınıklar yanında ganimetlerle dönen Tuğrul'u kendi bey ve şahları yaparlar (Sümer 1959: 379; Togan 1972: 72-74; Oğuz Kağan Destanı 2016: 134-138).⁸

Reşidüddîn'in naklettiği bu rivâyet diğerlerinden farklı bir anlam taşımaktadır. Zira ona göre Selçuklu ailesinin cediti Oğuzların Kınık Boyu içinde yaşayan sıradan kimselerdi. Ancak bu durumun Türk devlet geleneğine ters düştüğü ve Türk milletine hanlık edecek kişilerin seçilmiş kimseler olması gerektiği gerçeği bizi Reşidüddîn'in rivâyeti konusunda temkinli olmaya sevk etmektedir.

Selçukluların menşei hakkında bilgi veren Oğuznâme türü eserlerden bir diğeri de *Seyyid Lokman bin Seyyid Hüseyin Urmevî'nin* eseridir. Aslen Azerbaycan Türklerinden olan Seyyid Lokman (öl. 1601'den sonra) *Hünernâme*, *Selimnâme*, *Şehinşahnâme* gibi eserler vermiştir. Eserlerinde Selçukluları Oğuz soyuna bağlayan Seyyid Lokman, Oğuz Han'ın soyunu da Âdem peygambere kadar dayandırmaktadır. Buradan yazarın diğer Oğuznâme yazarları gibi Oğuz tarihinin İslâmî varyantlarından yararlandığı anlaşılmalıdır (Bayat 2006: 26). Seyyid Lokman'ın rivâyet ettiği Selçuklu şeceresi: "Togrul b. Mikâ'il b. Selçuk b. Dukak b. Ertoğrul b. Lukman b. Toksurmuş İlçi b. Keraküci Hoca" şeklindedir (Togan 1946: 175-176).

B. Selçuknâmelere Göre Selçukluların Menşei

Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren *Selçuknâme*, *Nusretü'l-Fetre* ve muhtasarı *Zübdetü'n-Nusra*, *Târîh-i Selçukiyân-ı Kirmân*, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, Farsça *el-'Urâza fi'l-Hikâyetü's-Selçukiyye*, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe *Selçuknâme*, yine Türkçe'ye tercüme edilen *Anonim Selçuknâme*, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* gibi eserler "Selçuknâme" türünden eserlere girmektedir. Bu tip eserlerin büyük kısmında Selçuk'un babası "Lokmân" olarak zikredilmektedir.⁹ Bu nedenle Reşidüddîn'in eseriyle uyum göstermektedirler. Ancak Reşidüddîn'in "Keregüci Hoca"sı Selçuknâmelere bulunmamaktadır (Kafesoğlu 1955: 19). Bununla birlikte Selçuknâmelere verilen tarihi malumat, Meliknâme türü eserlerin verdiği

⁸ Ayrıca bakınız: Reşidüddîn Fazlullâh 2005: I, 7-205.

⁹ Selçuk'un babasının ismi Nîşâbü'rî, Râvendî ve Anonim Selçuknâme'de *Lokmân*; Sadruddîn Hüseyinî ve Ahmed b. Mahmûd'da *Dukak/Yakak* olarak geçmekte, bunlardan farklı olarak *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'da her iki isimle birlikte, *Lokmân Dakâk* olarak geçmektedir. İbrahim Kafesoğlu, Lokman isminin Dukak'tan bozulma olduğu ileri sürmektedir (Bk. Kafesoğlu 1945: 183).

bilgilerle büyük oranda uyuşmaktadır. Biz burada kaynaklar arasındaki tutarlılığa dikkat çekmek gayesiyle Selçukluların menşei hakkında bilgi veren Selçuknâmelerden istifade edeceğiz. Bunlardan günümüze ulaşan ilk Selçuknâme olarak kabul edilen *Zahîrüddîn Nişâbü'rî*'nin *Selçuknâme* eserindeki bilgiler şu şekildedir:

“Â-i Selçûk b. Lokmân çok kalabalık, sayısız mal ve mülk sahibi, şevketli ve tam donanımlı muntazam bir ordu teşkilâtına sahip bir hanedan idi. Nüfuslarının çokluğu, otlakların azlığı ve yetersizliği nedeniyle Mâverâünnehr vilâyetine gelmişlerdi. Kışları Buhara'nın Nûr, yazları ise Semerkant'ın Soğd kasabalarına yerleşip, yaylak-kışlak yapıyorlardı. Selçûk'un dört oğlu vardı, İsrâ'îl, Mikâ'il, Musa Yabgu ve Yunus.” (Morton 2004: 5; Fidan 2015: 61).

Selçuknâme türü eserlerden *Râvendî*'nin müellifi olduğu *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* isimli eserde Selçukluların erken dönem tarihi ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Selçuk-oğulları evvelâ kuvvetli bir ordu idiler ve sayısız miktarda bulunuyorlardı: pek çok servete mâliktiler. Ordu ve askerleri muntazam; kuvvet ve şevketleri tamam; malları, mülkleri ve itibarları yerinde idi. Dindar ve uyanık kimselerdi...”

O büyük insanlar, ailelerinin çok, otlaklarının az olması yüzünden, Türkistan'dan Maveraünnehr vilâyetine geldiler. Kışın Nûr-Buhara'da, yazın ise Sogd-Semerkand'da oturuyorlardı. Selçuk'un dört oğlu vardı. Kahredici sultan, zamanın büyüğü Gıyas ed-dünya ved-din Ebu'l-Feth Keyhusrev'in –Allah hükümdarlığını ebedi kılsın- yedinci ceddi olan İsrâ'îl hepsinin büyüğü ve en bilgilisi idi. Ona zulüm yapıldığı için ve Sebük-Tekin oğlu Mahmud'un gadri yüzünden kardeşler ayaklandılar ve akrabalar öç almak istediler, hükümdarlık elde ettiler. Çocukları geniş bir memleket ve büyük bir devlet buldular, onlar sayesinde dünya huzura kavuşup mâmur oldu. Nihayet o hale geldiler ki göz değdi, evladından çoğu bahtsız düştü, kalelerde mahpus kaldı...

İsrâ'îl'den sonra Mikâ'il, Yunus ve Musa Bigu vardı... Önderleri Lokman oğlu Selçuk idi.

Onun dört oğlu sivrilerek orduda önder olmuşlar, itibar kazanmışlar ve oldukça kuvvetli ve çok miktarda ordu için lâzım olan malzeme ve techizatı temin edip, padişahlık hazırlık ve teşkilâtı yapmışlardır...” (er-Râvendî 1999: 85-87).

Sadrüddîn Hüseyinî'nin *Ahbârü'd-Deveti's-Selçûkiyye*'sinde de Selçuklu Hanedanı'nın ortaya çıkışı, Müslüman oluşu ve Cend şehrinde yurt tutuşu ile ilgili şöyle bir anekdot bulunmaktadır:

“Türk dilinde manası demir yay demek olan Yakak¹⁰ şehametli şeci, tedbir ve rey sahibi bir adam idi. Türk Meliki idarenin dizginlerini Yakak'ın eline bırakmıştı, onun tedbir ve rey kandil ile tenevvür ederdi. Bir gün ismi Yabgu olan Türk Meliki İslâm ülkelerine doğru yürümek üzere askerlerini toplamıştı. Emir Yakak onu bundan menetti. Bunun üzerine Türk Meliki Yakak'ın hattıhareketinde kendisine karşı muhalefet emareleri sezdi. Yakak ona doğru uzanarak Melik'in yüzünü tokatladı., (Melik) onun yakalanması ve hapsolünmesi için emir verdi. Yakak kızarak Allah'ın merhametine sığındı... Ondan ayrıldılar ve Melik'i evine götürdüler. O, yuvasındaki sırtlan gibi sakin oldu ve ne yapacağını şaşırarak Emir Yakak'ın yanına gitmeyi ve onun gönlünü almayı ihtiyar etti. Yabgu, Emir Yakak ölünceye

¹⁰ Sadrüddîn Hüseyinî, Dukak'a kuvvetinden dolayı verilen “Demir-yaylı” unvanını yanlış şekilde Dukak/Yakak isminin anlamı sanmıştır.

kadar hilesini kalbinde gizledi. Yakak'ın oğlu Emir Selçuk, sinn-i rüşde baliğ olduğu vakitte, ona emaret ül ceşş'i ve asker kumandanlığı demek olan subaşı lakabını verdi.

Türk Meliki'nin karısı, kocasını Emir Selçuk'a güvenmekten menediyor ve ondan kaçınmasını söylüyordu. Bu kadın Selçuk'tan tesettur etmezdi. Bir gün 'Mülk akîmdir ve müşarekete tahammülü yoktur. Eğer Selçuk katledilmez ve ona ölüm kâsesinden tattırılmaz isen senin için saltanat şarabının içimi saf olmaz ve devletinin sabahı açılmaz. Zira onun yakında seni mülkünden sürmesi ve helâkine çalışması muhakkaktır' dedi. Bu muhavere Selçuk tarafından görülüp işitilebilecek bir yerde cereyan etti. Bunun üzerine Selçuk atına bindi ve askerleriyle İslâm diyarına doğru yollandı; ve Hanefî dinine girmek saadetiyle mesud oldu. Cend taraflarında ikameti ihtiyar etti, kâfir valilerini tardederek oraya yerleşti. Emir Selçuk yüz sene yaşadı. Bir gece rüyasında ateşe işediğini ve bu ateşin kıvılcımlarının arzın doğu ve batı taraflarına doğru sıçradığını gördü. Bunun üzerine bir muabbire müracaat etti. Muabbir 'Senin neslinden arzın en uzak köşelerine temellük edecek melikler doğacak' dedi. Emir Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emir Mikâil, Emir Musa ve -İsrail diye çağrılan- Emir Yabgu Arslan'ı bıraktı. Bu emirlerin meskenleri Maverâünnahir'de Nûr-ı Buhara tesmiye olunan yerde idi." (Sadruddîn Hüseynî 1999: 1-2).

İmâdüddîn el-İsfahânî'nin Nusretü'l-Fetre isimli eserine *Bundârî* tarafından yapılan muhtasar eser *Zübdetü'n-Nusra*'da da Selçukluların kökeni ile ilgili kısa bir bilgi vardır:

"Selçukîler esbab ve edevatları mükemmel, kuvvet ve servetleri yerinde olup kalabalıktırlar. Kimseye itaat etmezler ve şehirlere yanaşmazlardı. Selçuk oğlu Mikâil, bunların tebcil edilen başbuğları ve herkesten üstün tutulan büyükleri idi. Bunlar Buhara mülhakatından "Nuri Buhara" denilen yerde ikamet ediyorlardı..." (Bundârî 1999: 2).

*Anonim Selçuknâme'*de de konu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

"Şöyle anlatırlar ki Selçukluların ve Anadolu'da gelip geçmiş Selçuklu padişahlarının büyük babası Lokman adında bir kimse idi... Öyle rivâyet ederler ki Lokman'ın oğlu Selçuk büyük bir aile idiler. Onların yurdu Buhara idi. Bunların ulusu Selçuk oğlu Musa Bigu idi. Dört kardeşten 24 kardeş çocuğu dünyaya gelmişti..." (Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III 1952: 2-3).

İbn Bibî'nin el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye isimli eserine bazı ilâveler yaparak Türkçe'ye çeviren *Yazıcızâde Ali'nin Tevârîh-i Âl-i Selçûk* isimli eserinde de Selçukluların kökeni ile ilgili bir malumat bulunmaktadır:

"Âl-i Selçûk'un ibtidâsı oldu ki bunlar bir bî had leşker ve bî 'aded tâife idiler... Çokluklarından ve otlak yerlerinden tarlığında Türkistân'ı koyup Mâvera'ü'n-nehr'e geldiler. Kışın Buhârâ'da ve Tûr'da kışarlardı ve yazın Sıfat'da ve Semerkand'da yayarlardı. Ve bunların ulularına Selçûk bin Lokmân Dakâk dirlardı. Ve bunun dört oğlu var-ıdı, ulusu İsrâ'îl idi, ... Ve bâkîsin Mikâ'îl ve Yûnus ve Mûsâ Yabgu-y-ıdı." (Yazıcızâde Ali 2009: 38).

Ahmed b. Mahmûd'un Türkçe Selçuknâme'sinde, Sadruddîn Hüseynî'nin Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye (Zübdetü't-Tevârîh) adlı eserine başvurarak aktardığı rivâyet ise şöyledir:

“Eski zamanlarda Hitay ve Çin’de bir şah ve Türkler içinde bir padişah vardı. Kötü huylu ve adı Yabgu idi. Onun pehlivanlıkta namı yayılmış, Dukak adında bir seraskeri vardı. Dukak demek Türkçede ‘demir yay’¹¹ demektir. Bu zat gayet bahadır, güç işlerin üstesinden gelebilen, sözü geçen ve dürüst bir kimseydi. Bu sebeple Yabgu işlerin idaresini Dukak’a bırakmış ve kendisi huzura ermişti. Bütün askerler Dukak’ın emrindeydi ve her nereye isterse onları götürürdü. Görünüşte memlekette Yabgu hâkimdi, ancak bütün işleri onun adına idare eden Dukak’dı. Bir gün Yabgu dinsizliği, inadı ve fesadı gereğince Müslüman ülkelerine saldırmayı kafasına koydu. Bu işi Dukak’la münazara etmek için onu yanına çağırdı. Ancak kalbi önceden iman ruhuyla dolan Dukak, buna razı gelmedi. Yabgu’yu kararından vazgeçirmeye çalıştı. Başaramayınca da hiddetlenerek onu başından yaraladı. Yabgunun adamları Dukak’ın etrafını sardılarsa da nice uğraşlardan sağ çıkmış bu cengâver onları aşarak ziyansız çıkıp gitti. Yabgu olacaklardan korkarak Dukak’ı affettiğini ve görevine dönmesini söyledi. Dukak da sulh yolunu seçerek yaptığı işi Yabgu’nun zarar görmemesi için işlediğini söyledi. Böylece yalandan bir sulh yapıldı. Ancak Yabgu’nun kalbinde Dukak kini saklı ve kararlaşmış idi. Dukak dünyadan geçip ahirete göçtü ve ardında Selçuk adında bir oğul bıraktı.

Selçuk, Dukak’dan bin defa daha bilgili, uzak görüşlü ve muktedir bir yiğitti. İyi ahlak ve huy ile şöhret bulmuştu. Yabgu’nun askerleri bu nedenle ona kendiliğinden sevgi gösterip boyun eğmişti. Yabgu Selçuk’a ‘subaşı’ vazifesini uygun gördü. Subaşı Türklerde sultanın başkumandanı demektir. Selçuk bu mertebeyi bulduktan sonra günden güne derecesi yükseldi. O sıralarda Yabgu’nun gayet akıllı ve olgun bir hanımı bulunmaktaydı. Bu kadın sürekli Yabgu’ya devletin idaresini bir düşmanın oğluna bıraktığı gerekçesiyle telkinlerde bulunuyordu. Bu fitnenin ortadan kaldırılması için Selçuk’un öldürülmesi gerektiğini salık veriyordu. Nihayet bu sözler Yabgu’nun canına tesir edip Selçuk’a kötülük düşünülünce bunu duyan bir hadim Selçuk’a olanı biteni anlattı. Selçuk durumu öğrendiğinde zaten emrinde olmaktan rahatsız olduğu Yabgu’nun ülkesini terk ederek beraberindekilerle Cend’e gelip yerleşti. Selçuk ve askerleri burada bulunan kâfir milletlerin kimini katl kimini de esir ederek burada yurt tuttu. Yabgu’da ondan korkusuna ilişmeyip asker sevk etmedi. Burada yüz yıla yakın ömür süren Selçuk, bir gün rüyasında ateşe su döktüğünü ve bu ateşin kıvılcımının batıya ve doğuya yayılıp gittiğini gördü. Hemen bir rüya tabircisi getirtip sordu. O tabirci ona; ‘senin evlatların padişah olacaklar, doğuya ve batıya hüküm kılacaklar’ dedi. Bundan sonra Selçuk Cend’de vefat etti. Ardında üç oğlu kaldı. Emir Mikail, Emir Musa ve Emir Yabgu Arslan”(Ahmed b. Mahmud 2001: 23).

Görüldüğü gibi Selçuknâme türü eserlerde anlatılanlar genel itibariyle aşağıda değineceğimiz Meliknâmeler ile uyuşmaktadır. Kınık Boyu’nun zikredilmediği rivâyetlerde Dukak adının geçmesi kayda değerdir. Bir diğer ilginç nokta da Sadruddîn Hüseyinî ve Ahmed b. Mahmûd’da kaydedilen Selçuk’un gördüğü söylenen rüyadır. Bu husus bize Reşidüddîn’in eserinde anlatılan rüya meselesini hatırlatmaktadır. Türk hanedan ailelerinin neşet etmesinde sıkça rastladığımız rüya mefhumu ile daha sonra Osmanlı hanedanının ortaya çıkmasında da karşılaşılacaktır.

¹¹ Ahmed b. Mahmûd da Sadruddîn Hüseyinî gibi Dukak adının anlamının “demir yay” olduğunu ifade etmiştir.

C. Meliknâmelere Göre Selçukluların Menşei

Selçuklu Hanedanı'nın menşesine dair rivâyetlerin bir bölümü de *Meliknâme*¹² ya da *Mülûknâme* adı verilen ve bugün asıl nüshası kayıp bulunan eserde yer almaktadır. Eserin müellifi hakkında da tam bir netlik yoktur. V. V. Barthold, Meliknâme'nin kim tarafından kaleme alındığı henüz belli değil derken (Barthold 1990: 31), Kafesoğlu, Sultan Alp Arslan zamanında yaşayan İnanç Bey¹³ isimli bir zattan bahsetmektedir (Kafesoğlu 1955: 19-20). XVI. asra kadar elde bulunduğu anlaşılan Meliknâme'den devrin tarihçileri mümkün mertebe istifade etmişler ve bu sayede eserin muhtevası hakkında bir takım bilgiler elimize ulaşabilmiştir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna dair birinci elden kaynaklar arasında bulunan Meliknâmelerin bu hanedanın menşesine dair ayrıntılı malumat veriyor olması gerekirdi. Ancak maalesef eserden faydalanan müelliflerin aktardığı bilgiler, bu konuya kesin bir açıklık getirememektedir. İslâm coğrafyasında Türklerin nüfûz kazandığı devirlerin müellifleri *Mîrhând*, *Abû'l-Farac* ve *İbnü'l-Esîr* Meliknâme'yi görmüş ve eserlerinde kullanmıştır. Şimdi bu müelliflerin Meliknâme'den edindikleri ve Selçuklu ailesinin menşesine dâir eserlerinde verdikleri bilgilere bir göz atalım.

Timurlular devri müelliflerinden *Mîrhând* (1433/1434–1498) un yedi cilt olarak kaleme aldığı *Ravzatü's-Safâ* isimli eser¹⁴, Meliknâme'nin en ayrıntılı ve geniş şekilde kullanılması noktasında önem kazanmaktadır. Yukarıda ismi geçen diğer müelliflerin de Meliknâme'den nakiller yaptıkları bilinmekle birlikte, bunlar *Ravzatü's-Safâ* ile karşılaştırıldığında oldukça az ve muhtasar kalmaktadır (Cahen 2007: 310; Mîrhând 2015: xv). Mîrhând, eserinde şu bilgileri aktarmaktadır:

“Kitâb-ı Meliknâme'nin müellifi rivâyet etmiştir ki Deşt-i Hazar Türklerinin kabileleri, Dukak'a temir yalığ yani saht kemân diyorlardı. O, devlet işlerinin tanzîminde parlak fikir ve isâbetli görüş sahibi idi. Onun yiğitlik ve casâreti dillerde ve ağızlarda dolaşırdı. Yabgu denilen Hazar Meliki¹⁵ halkın önemli işlerinde onunla meşveret etmeden kesinlikle bir işe kalkışmazdı.

Bir gün tesâdüfen Yabgu, Türklerden günâhı olmayan bir tâifeye zarar vermeye niyetlendi. Bu haber Dukak'ın kulağına geldi. Öfkeyle Pâdişâh'ın yoluna çıktı ve onunla sert bir şekilde konuşup kaba sözler söyledi. Pâdişâh'ın içini öfke kapladı. Dukak'a bir kılıç

¹² Meliknâme hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cahen 2007: 306-308.

¹³ Meliknâme'nin meçhul müellifi, eserinde verdiği bilgileri Selçuklu ailesinin en yaşlı ve bilge kişisi kabul edilen İnanç Bey'den dinlediğini ifade etmiştir. İnanç Bey'in Selçuk Bey'in oğlu, Tuğrul Bey'in amcası İnanç (Mûsâ) Yabgu olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁴ Son cildi müellifin ölümü üzerine torunu Hândmîr tarafından yazılmıştır.

¹⁵ Burada kastedilen kişi Hazar Meliki değil, Oğuz Yabgusu'dur. Mîrhând gibi Meliknâme'den nakiller yapan Abû'l-Farac da aynı şekilde Hazar Hâkanı ile Oğuz Yabgusu'nu birbirine karıştırmıştır. Meliknâme'de yer alan, Dukak'ın Hazarlar ile olan ilişkisi hakkındaki kayıtlardan dolayı Selçukluların Hazarlara tâbi olduğu düşünülmüştür. Bununla birlikte Meliknâme'den yararlanan İbnü'l-Esîr'de bu tür bir bilgi yoktur (Mîrhând 2015: 12-13). X. yüzyılda Hazarlar ile ilişkileri düşmanca bir şekilde seyreden Oğuzların Hazarlara tâbi olduğu iddiası, dönemin coğrafyacılarının (İbn Fadlân, Mesûdî, İstahrî) verdiği bilgiler ışığında doğru kabul edilmemektedir. Bu coğrafyacıların eserlerinde Hazarların, ne Hazarlar ile Oğuzlar arasında sınır kabul edilen İdil nehrinin doğusunda hâkimiyet kurdukları, ne de Oğuzları tâbiyetleri altına aldıklarına dair bir kayda rastlanmamaktadır. Tersine bu dönemde Oğuzların Hazar ülkesine sık sık akınlar yaptıkları, bu akınlardan korunmak isteyen Hazar Hâkanı'nın Oğuzlar ile savaşmak zorunda kaldığı, hatta güç kaybeden Hazarların Peçeneklere karşı Oğuzlar ile işbirliği yaptığı bilinmektedir. Buradan hareketle Dukak'ın Hazar Hâkanı'na bağlı olmadığı, Oğuz Yabgu Devleti'nde üst düzey bir mevki işgal ettiği veya devlet içinde bağımsız bir yapıyı temsil ettiği konunun uzmanları tarafından kabul edilmektedir (Kafesoğlu 1954: 354; Sümer 1958: 135, 149; Sümer 1967: 54, 60-61; Köymen 2000: 10; Agacanov 2002: 221-224; Turan 2003: 60-61).

darbesi indirdi. Kılıç onun yüzüne geldi, kan boşaldı. Çok sinirlenen Dukak, Yabgu'ya bir gürz (amûd) ile vurdu. Yabgu'nun başı yarıldı ve attan düştü. Meliknâme'nin mütercimi der ki "Türk töresine göre, [böyle bir hâdise vukuunda] ileri gelenlerin ve büyüklerin hazır bulunduğu bir yerde, a'yân ve önde gelen ricâlin görüşleri alınır."

... bu tür sözlerle o kadar telkinde bulundular ki nihayet Yabgu barışmaya râzı oldu... Ordunun kumandanları (serdârân-ı sipâh), birbirlerine sarılıp baş ve gözlerini öperek Dukak'ı getirdiler. Bu durum Emîr Dukak'ın azâmetinin ve şöhretinin artmasına sebep oldu.

Bu hâdisenin üzerinden bir müddet geçtikten sonra, her türlü kusurdan münezzehe yüce Allah, Dukak'a saygıdeğer bir çocuk bahsetti. Ona Selçuk ismini koydu. Selçuk büyüüp olgunlaştığında babası Dukak vefat etti. Yabgu, Selçuk'a saygı ve hürmet göstererek 'Bundan sonra ona Sübaşı diye hitap etsinler.' diye buyurdu. Sübaşının anlamı, ordunun önderi, başkumandandır (mukaddemü'l-ceyş). Selçuk'un mertebesi Yabgu'nun nezdinde erkân-ı devlet ve a'yân-ı hazret tarafından kışkırılacak derecede günbegün artıyordu.

Selçuk, bir gün tesadüfen Yabgu'nun evine girdi ve Pâdişâhın kadınlarının ve çocuklarının önlerine geçip Yabgu'nun yanına oturdu. Bu durum Yabgu'nun Hâtûnu'nun zoruna gitti. Hâtûn, Selçuk meclisten gittikten sonra Yabgu'ya 'Bu oğlan daha şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbâbi daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir.' dedi.

Bu sözler te'sîr etti ve Yabgu, Selçuk'u ortadan kaldırıp ondan kurtulmayı düşünmeye başladı. Selçuk kısa bir sürede bu durumu fark edip Yabgu'nun kendisi hakkındaki düşüncesinden haberdâr oldu. Bu tehlikeden kendisini kurtarmak konusunda çok düşündü ve gurbete gitmeye karar verdi.

Kaçmaya kesin karar verince yüz atlı, bin beş yüz deve ve elli bin koyun ile Semerkand tarafına yöneldi. Cend yakınlarına ulaştınca yüce ve ulu Allah, yüreğini kutsal nurlar ile aydınlattı... Selçuk, kendisine tâbi olanlarla (etbâ') ve eşyâsıyla birlikte Müslüman oldu. Nâdir bir mevzî' olan Cend sahrâsının bir kısmında yurt tuttular.

Bu esnâda küffâr elçisi her sene Cend halkından aldıkları harâcı istemeye geldi. Selçuk durumun keyfiyetini öğrenince bu işe yanaşmayıp 'Ben Müslümanların kâfirlere bâc ve harâc vermelerine râzı değilim.' dedi. Onlara karşı direnmek ve savaşmak üzere âlet ve edevât hazırlamaya başladı. Gazâyâ istekli olan o hudûdun Türkleri savaş ve cidâle yürüdüler... Selçuk muzaffer ve mansûr bir şekilde kendi yurduna döndü. Onun devletinin sancağı ('alem) yükseldi. Türkistân memleketlerinden insanlar onun dergâhına yöneldiler. Çevredeki melikler (mülûk-i etrâf), onun yardım ve iltifâtına muhtaç oldular. Nitekim İbrâhîm-i Sâmânî, İlig Han karşısında münhezim olunca ona sığındı...

Onun Mikâil, Mûsâ, Yabgu lakaplı Arslan ve gençliğinin ilk yıllarında âlem-i bekâyâ yürüyen başka bir oğlu olmak üzere dört oğlu vardı. Selçuk, rüşd ve ikbâl işâretlerini, Mikâil'in reşid çocuklarının alınanda gördü ve Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar ordunun sınıfları (tabakât-i haşem) ve sair toplulukların (ümme) işlerinin bağlama ve çözüme dizginini onların re'y ve görüşüne bağladı. Selçuk'un vefâtından sonra, hüsn-i tedbîr, lutf-i takdîr, kemâl-i şecâat ve yiğitlerin fazlalığı bakımından emsâl ve akrânlarından üstün olan Muhammed ve Dâvud, dostların zaferinde ve düşmanların zilletinde güzel işlere öncelik verdiler" (Mîrhând 1380: 3119 vd.; Türkçe trc. 2015: 11 vd.).

Mîrhând'ın verdiği bilgilerden, devlet işlerindeki yeteneği ile sivrilen Dukak'ın Oğuz Yabgusu'nun en güvendiği kişilerden biri olduğu ve ömrünün sonuna kadar ona hizmet ettiği

öğrenilmektedir. Dukak'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk'un babasının mevkinin doldurduğu, hatta Yabgu tarafından sübaşı olarak tayin edildiği ve devlet içinde yüksek bir mertebeye geldiği görülmektedir.

Süryani tarihçiliğinin meşhur müelliflerinden biri olan *Bar Hebraeus* nam-ı diğer Abû'l-Farac (öl. 1286), Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş devri hakkında bilgi veren kroniklerini kaleme alırken muhtemelen Meliknâme'den istifade etmiştir. Zira eserde *Mülk-nâme* adlı Farsça bir kitaptan faydalandığını dile getirmektedir¹⁶. Abû'l-Farac, faydalandığı eserde, İnanç Bey adındaki yaşlı bir kimsenin sözlerinden alıntı yapmaktadır. İnanç Bey'in rivâyet ettiğine göre:

"Hazarlar hakanının hareketi sırasında kendisine Tukak adı verilen bir muharip, yanında idi. Bu adama kuvveti yüzünden Temür-yalığ yani Demiryay adı verilmişti. Bu adamın bir oğlu oldu ve ona Selçuk adı verildi. Kısa bir zaman sonra Emir Tukak öldü, hâkan da Selçuk'u aldı sarayında yetiştirdi ve onu çok sevdi. Bir gün bu çocuk her zaman yaptığı gibi hakanın huzuruna çıktı. Kraliçe ona bakarak: 'bu genç henüz çocuk olduğu halde bize karşı bu derece serbest söz söylese (yahut tavır takınırsa), büyüdüğü zaman bize karşı nasıl hareket edecek?' dedi. Bu sözler Emir Selçuk'a gizlice bildirilmiş olduğu için o da kabilesinin adamlarını gizlice topladı ve yanına birçok atlar, develer, koyunlar ve inekler alarak hareket etti ve Turan yani Türk diyarından İran diyarına çobanlık etmek bahanesiyle geçtiler. Bunlar İranlıların Müslüman olduklarını görerek birbirleri ile konuştular ve 'biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabûl etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azınlık halinde kalırız' dediler... Emir Selçuk'un dört oğlu oldu. Bunlar Mikail, Yabagu (Bigu), Musa ve Arslan adlarını taşıyorlardı. Mikail'in iki oğlu oldu; Muhammed (ki Tuğrul Bey diye meşhurdur) ve Davud (ki Çağrı Bey diye meşhurdur)" (Abû'l-Farac 1999: I, 292-293)

Selçuklu ailesinin Horasan'a gelişini ve Müslümanlığa meyledişini bu şekilde nakleden Abû'l-Farac, onların "*Guz*" yani Oğuz olduklarını belirtmekle birlikte, Hıristiyanların nokta-i nazarından Türkler ve Moğollar hakkındaki türeyiş hikâyelerine de yer vermektedir. Ona göre diğer Türkler gibi Selçuklular da Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu Magog'un neslidir¹⁷. Kendisi gibi bir Süryani olan Mihail'e dayandığı bu açıklamadan sonra onların Hun diyarından geldiğini söylemektedir. Hatta Mihail'in kayıtlarında Selçukluların Horasan'a gelişlerinde kendilerine bir köpeğin (muhtemelen bir kurt) rehberlik ettiğini, ancak kendisinin bunu doğrulayacak başka kaynaklara ulaşamadığını belirtmektedir (1999: I, 292-293). Bu kayıtlar aklımıza Ergenekon efsanesini ve Oğuz Kağan Destanı'nı getirmektedir. Anlaşılan o ki doğudan batıya doğru hareket eden her Türk topluluğu gibi Selçuklular da sözlü tarih geleneklerini bu topraklara getirmişler ve Türk tarihinin Hunlardan itibaren kesintisiz bir şekilde devamlılık arz ettiğini göstermişlerdir. Öte yandan Abû'l-Farac'ın naklettiği Tuğrul Bey'in Halife Kâim'e yazdığı mektupta kendisini "*Hun Kralları Soy*"na bağlaması da bunun bir tezahürüdür (1999: I, 299).

Meliknâmelerden faydalandığı anlaşılan bir diğer Ortaçağ müellifi de ünlü Arap tarihçisi İbnü'l-Esîr'dir (öl. 1233). İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* adlı meşhur eserinde, Hicrî 432 senesi (1040-1041) olaylarını anlatırken Selçuklu ailesi hakkında bilgi vermektedir. İbnü'l-Esîr şu bilgileri nakletmektedir:

¹⁶ "Bu aciz de *Mülk-nâme* adını taşıyan Farsça kitapta şu sözlere tesadüf etmiştir" (Abû'l-Farac 1999: I, 292).

¹⁷ Musevî ve Hıristiyan inancında *Gob-Magog*, İslâm inancında ise *Yecüc-Mecüc* olarak bilinen ve yarattıkları fitne ile kıyametin kopmasına neden olacakları söylenen kavimdir. Türklerin Orta Asya bozkırından akınlar halinde gelişine şahit olan birçok Ortaçağ müellifi onlar hakkında bu benzetmeyi yapmış ve tarihi metinlerde bu şekilde dile getirilmiştir.

“Söz konusu sene (432) Mikail ibn Selçuk ibn Dukak’ın iki oğlu Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davud, kesin bir biçimde iktidarı ele geçirdiler. Biz şimdi öncelikle Tuğrul Bey’in ceddinden bahsedeceğiz. Sonrasında ise onun kaderini değiştiren ve Sultan olmasını sağlayan olayları nakledeceğiz. Dukak, Oğuz Türklerinin lideriydi, gücünden ve teşkilatlanma konusundaki yeteneklerinden ötürü “Demir-yay” olarak adlandırılıyordu. Oğuzlar her türlü işte onun rehberliğine başvuruyorlar, onun ağzından çıkan her sözü yerine getiriyorlar ve onun emirleri üzerinde hiçbir şeye itimat etmiyorlardı. Bir gün Türklerin Yabgu adını verdikleri liderleri bütün birlikleri toplayarak İslâm ülkelerine karşı saldırı düzenlemek istediğini söyledi. Dukak buna karşı çıktı ve ikisi arasında uzun bir tartışma yaşandı. Yabgu, Dukak’a ağır sözler söyleyince, o da Yabgu’ya vurdu ve başından yaraladı. Yabgu’nun adamları Dukak’ın etrafını sararak onu tutuklamak istediler, ancak o direndi ve onlarla mücadele etti. Dukak’ın adamlarından birkaçı araya girmek istedi. Bir kısmı da geride durup onu yalnız bıraktı. Sonuçta barış sağlandı ve Dukak, Yabgu’nun hizmetinde olmaya devam etti. Sonrasında da Selçuk adında bir oğlu dünyaya geldi. Selçuk büyüdüğünde kendisinde asalet alametleri gözlenir oldu ve onun ileride büyük işler yapacağına dair bir inanç oluştu. Yabgu onu en yakınında tuttu ve kariyerini yükseltti. Selçuk ‘subaşı’ olarak adlandırılan ordu komutanlığı vazifesine getirildi. Yabgu’nun eşi, sürekli kendisine Selçuk konusunda ikazlarda bulunuyordu. Çünkü o, Selçuk’un liderlik vasfını ve insanların sadakatini kazanma konusundaki yeteneğini görmüştü. Yabgu’ya Selçuk’u öldürmesi için uzun uzadıya telkinlerde bulunuyordu. Selçuk durumdan haberdar oldu ve beraberindekilerle birlikte İslâm topraklarına göç etti. İslâm toplumunun liderlerine sadakatini bildiren haberler gönderdi. Onlar arasındaki gücünü günden güne arttırarak halkın sadakatini kazandı. Selçuk pagan Türk kabilelerini yaşadığı bölgelerde bulunuyordu. Yabgu askerlerini bu bölgeye yolladı, ancak Selçuk onları buradan atarak bölgenin tamamen İslâm toprağı haline gelmesini sağladı. Selçuk öldüğünde 107 yaşında idi. Öldüğünde ardında Arslan, Mikail ve Musa adındaki oğullarını bıraktı. Mikail’den sonra klanı Tuğrul ve Çağrı adındaki oğulları yönettiler” (Ibn al-Athir 2002: 30-32; Türkçe trc. 1987: 361-362).

İbnü’l- Esîr’in buraya kadar naklettiği bilgilerden Selçuk’un ve babası Dukak’ın Oğuzlar arasında nüfûz sahibi kimseler oldukları ve Yabgu’nun en yakınında buldukları anlaşılmaktadır. Mîrhând ve Abû’l-Farac gibi İbnü’l-Esîr de Kınık boyundan oldukları konusunda herhangi bir malumat vermemektedir. Ancak yine de Selçuklu Hanedanı ceddinin Oğuzlara bağlı oldukları ve yüksek bir mevki işgal ettikleri açıkça anlaşılmaktadır.

II. SELÇUKLU HANEDANI’NIN MENŞEİNE DAİR BAZI GÖRÜŞLER

Türk tarihinin mühim bir safhasına damgasını vuran Selçuklu Hanedanı’nın menşesine dair yapılan çalışmalar, ne yazık ki onların siyasî faaliyetlerini ortaya koyan ciltler dolusu külliyatın yanında oldukça sınırlı ve yetersiz kalmaktadır. Bunun en önemli nedeni, Kök Türk Devleti’nin yıkıldığı 744 tarihinden, X. asrın son çeyreğine kadar olan üç buçuk asırlık dönemin Türk tarihinin en karanlık devirlerinden biri olmasıdır. Selçuklu Hanedanı’nın ortaya çıktığı esnaya rastlayan bu zaman dilimi, sağlıklı bir menşe araştırması yapmanın önünde engel teşkil etmekle birlikte, araştırmacılar elde mevcut bulunan muahhar kaynaklar eşliğinde bir takım izahlar yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu durum mevzu hakkında bitmek tükenmek bilmeyen tartışmaların yaşanmasına ve konunun daha da karmaşık bir hale gelmesine neden olmuştur.

Yukarıda mezkûr kaynakların Selçukluların menşeiine dair vermiş oldukları izaha muhtaç bilgileri aktarmaya gayret ettik. Şimdi ise bazı araştırmacıların bu kaynaklar üzerinde yaptıkları tetkikleri ve Selçukluların menşei konusunda ortaya koydukları görüşleri kısaca değerlendireceğiz.

Türk tarihinin en karanlık dönemlerini aydınlatmayı kendisine amaç edinmiş tarihçilerimizin başında gelen Z. V. Togan'a göre Selçuklular, Hazarlara bağlı Oğuz Yabgu Devleti'ne tâbi olan ve Kınıklara öncülük eden ailelerden birine mensup bulunmaktaydılar (1946: 174). Hatta bu aile 922 senesinde İbn Fadlân (İbn Fadlan 2010: 10-20), 965 senesinde de "Hududü'l-Âlem'in meçhul müellifi tarafından ziyaret edilmiştir (Şeşen 2001: 68). Togan'a göre, bu müelliflerin tarif ettikleri devlet teşkilâtı ile Oğuz Yabgu Devleti'nin idarî teşkilâtı arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir¹⁸. Togan bu saptamaların ardından ilginç bir iddia ortaya atmaktadır. Ona göre İbn Fadlân'ın Oğuzları ziyaret ettiği esnada rastladığı sübaşı *Etrek bin Katgan* (Alp Togan), Selçuk Sübaşı¹⁹ nın ceddidir ve İbn Fadlân'ın ziyaretinden yarım asır kadar sonra onun torunları Selçuklu Hanedanı'nın kurucuları olmuşlardır. Togan'ın Oğuznâme'nin Seyyid Lokman rivâyetine göre verdiği şecere "*Togrul b. Mikâ'il b. Selçuk b. Dukak b. Ertoğrul b. Lukman b. Toksurmuş İlçi b. Keraküçi Hoca*" şeklindedir. Togan, bu şecereyi referans göstererek İbn Fadlân'ın bahsettiği Etrek'in aslında Selçuk Sübaşı'nın dedesi Ertuğrul olduğu sonucuna varmıştır (1946: 175). Böylelikle Togan, Selçuklu Hanedanı'nın ilk cediti olarak, Keregüci Hoca'yı işaret etmektedir ki bu da Kâşgarlı tarafından "*Türkmen çadırı*" olarak açıklanan "*keregü*"den yola çıkılarak "*çadır ustası*" şeklinde tercüme edilen "*keregüci*" unvanına sahip bu zatın, sanıldığı gibi çok sözü geçen bir kimse olmadığını göstermektedir (Agacanov 2002: 251-252; Kâşgarlı Mahmud 2006: 447).

Selçuklu Hanedanı'nın menşei hakkında hacmi küçük ancak kıymetli bir çalışmaya imza atan İ. Kafesoğlu, adeta Z. V. Togan'a bir reddiye niteliği taşıyan saptamalarda bulunmuştur (Kafesoğlu 1955). Öncelikle Togan'ın, İbn Fadlân'ı adres göstererek Etrek b. Katgan'ı Oğuznâme'de geçen ve Selçuk Sübaşı'nın dedesi olan Ertuğrul'a nasb eden nazariyesini hakikatten yoksun olarak nitelendiren Kafesoğlu, Togan'ın İbn Hassul, Râvendî, ve Abû'l-Farac'ın eserlerini görmezden gelerek yeni bir menşe iddiasında bulunmasının tarih ilminin metodolojik kaideleriyle bağdaşmadığını belirtmektedir. Özellikle Türk tarihinin kaynak bakımından en karanlık çağlarından biri olan Ortaçağ'da, Kınık boyuna mensup bir Türkmen ailesinin, hangi muntikalarda yaşamını idâme ettirdiğinin tespiti konusunda kesin bir fikir ortaya atılamayacağı görüşünde olan Kafesoğlu, Togan'ın İbn Fadlân ve Oğuznâme'de geçen şahıs adlarını birleştirmek suretiyle ortaya attığı menşe iddiasını, ilmî bakımdan şüpheli bulmaktadır. Kafesoğlu'nun Togan'ın iddiasına karşı çıktığı asıl nokta ise "*Keregüci Hoca*" meselesidir. Togan'ın bir çadır ustası olarak nitelendirdiği bu zatın asil bir zat olmama ihtimali Kafesoğlu'nu temkinli olmaya sevk etmiştir. Togan'ın XVI. asır müellifi olan Seyyid Lokman'ın *İcmâl-i Ahvâl-i Âl-i Selçuk ber mûcib-i nakl-i Oğuznâme* adlı muahhar bir eserine dayanan bu iddiası diğer Oğuznâme varyantları ile desteklenememektedir²⁰.

Kafesoğlu, Togan'ın nazariyesini tahlil ettikten sonra Selçuklu Hanedanı'nın menşei hakkında malumat veren kaynakları üç gruba ayırmıştır. **Birinci grup;** *Câmiü't-Tevârîh Grubu'* dur ve bu rivâyetler arasında Hasan Bayâtî, Reşidüddîn ve Seyyid Lokman'ın eserleri yer

¹⁸ Özellikle *küzerkin*, *sübaşı*, *yanal*, *tarkan* gibi unvanlar Togan tarafından Oğuz Yabgu Devleti'ne nispet edilmiştir (Togan 1946: 174).

¹⁹ R. Şeşen, sübaşının ismini Etrul (Ertuğrul) b. El-Katağan (Alptoğan) şeklinde çevirmiştir (Şeşen 2010: 16).

²⁰ Burada belirtmek gerekir ki Togan'ın görüşünü destekleyen bazı Oğuznâme varyantları da bulunmaktadır. Kafesoğlu'nun da belirttiği bu eserler Hasan Bayâtî'nin *Câm-ı Cem Âyîn'i* ve Reşidüddîn'in *Câmiü't-Tevârîh* adlı eseridir (Kafesoğlu 1955: 15-16).

almaktadır. Bu kaynakların üçü de Selçuklu Hanedanı'nın atasının bir çadır ustası olduğunu rivâyet etmektedir. Ancak Câmîü't-Tevârih'te Selçuk'un babası "Lokmân" olarak verilirken diğer ikisinde "Dukak" ismi göze çarpmaktadır. Kafesoğlu, bizzat Selçuklular döneminde kaleme alınan *Meliknâme*'de de yer alan Dukak isminin daha doğru bir kayıt olduğu görüşündedir. Kafesoğlu ayrıca, oldukça muahhar olarak nitelendirdiği bu kaynaklarda Selçuklu Hanedanı'nın bir çadır ustasından neşet ettiğine dâir ibarelerin şüpheyle karşılanması gerektiğine dikkat çekerek, "Keregüci Hoca" ismindeki "Hoca" kelimesinden yola çıkarak bu ailenin eski atalarından birinin bir din âlimi olması gerektiğini, ancak Dukak'ın bile dinî durumunun şüpheli olduğunu belirtmektedir. **İkinci grup;** *Selçûknâmeler Grubu'*dur. Kafesoğlu, bu gruba giren kaynaklar arasında *Râhatü's-Sudûr*, *Tevârih-i Âl-i Selçûk* (Yazıcıoğlu) ve *Anonim Selçuknâme* gibi kaynakları zikretmektedir. Kafesoğlu'na göre, bu grupta yer alan rivâyetler, Selçuklu vekayinâmelerine dayanması sebebiyle ilk gruba oranla daha güvenilir kaynaklardır ve bu kaynaklarda "çadırıcı" rivâyetinin bulunmuyor olması dikkat çekicidir. Söz konusu eserlerde Selçuklu nesline dair herhangi bir şecere verilmemekle birlikte Selçuk Sübaşı'nın babası "Lokman" olarak kaydedilmiştir. Bu grupta yer alan kaynakların Selçuklu tarihinin erken safhası hakkında verdiği bilgiler ise *Meliknâme* grubunda verilen malumatı destekler niteliktedir. **Üçüncü grup** ise; *Meliknâme Grubu'*dur. Sultan Alp Arslan döneminde İnanç Bey adındaki bir kimse tarafından yazıldığı tahmin edilen *Meliknâme* adlı eser bugün kayıptır. Ancak ondan istifâde eden müverrihlerin eserlerinden elde edilen bilgilerden, muhtevası hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Bu eserler arasında Sadruddîn Hüseyinî'nin *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye'si*, Muhammed b. Hemedânî'nin *Unvânü's-Siyer'i*, Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhakî*, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil'i* ve Abû'l-Farac ile Mîrhând'ın eseri yer almaktadır. Bu kaynaklar yazıldıkları dönem itibarıyla birinci elden kaynak niteliği taşımaktadırlar. Kafesoğlu'na göre bu grupta yer alan rivâyetler diğer ikisine nazaran daha güvenilir ve açık kaynaklardır. Onun ifade ettiğine göre *Meliknâme* grubu kaynakların Selçuklu şeceresine dair çok net bir rivâyeti bulunmamakta ya da bu bilgiler eserin kaybolan kısmında yer almakta idi. Ancak bu kaynaklara göre Selçuk'un babası kesin olarak "Dukak" adını taşımaktaydı ve lakabı da "Temir-yalığ" (Demir yaylı) idi. Kafesoğlu burada "Temir-yalığ" lakabının bir asalet mehfumu olduğunu ve Togan'ın "keregüci" izahıyla çeliştiği fikrindedir. Gerçekten de ok ve yayın Türkler arasında bir meşruiyet ve asalet sembolü olduğu²¹ Oğuznâme'nin Uygurca varyantından beri bilinen bir hadisedir²². Buna dayanarak Dukak ve oğlu Selçuk'un Oğuzlar arasında asalet ve şahsiyet yönünden önde gelen kimseler olduğu net bir şekilde anlaşılır. Selçuk ile oğullarının hatırı sayılır bir Oğuz kitesine önderlik ederek yabgu unvanını almalarında da bu hususların etkili olduğu görülmektedir (Sümer 1967: 61). *Meliknâme*'den alıntı yapan muahhar kaynakların görüş birliğine vardığı esas nokta, Selçuklu Hanedanı'nın asil bir aileden neşet ettiği yönündedir. Örneğin Abû'l-Farac'ın bildirdiğine göre Tuğrul Bey

²¹ Bu konu hakkında ayrıca bk. Turan 1945: 305-318; Göksu 2010: 987-1011.

²² "Oğuz Kağan, çocuklarından büyük olan Gün, Ay ve Yıldız'ı gün doğusuna, küçük olan Gök, Dağ ve Deniz'i gün batısına doğru avlanmaları için gönderir. Gün, Ay ve Yıldız çok geçmeden avladıkları hayvanlarla birlikte yolda buldukları altın bir yayı alarak babalarının yanına dönerler. Oğuz Kağan, altın yayı üçe bölerek oğullarına verir ve onlara 'Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun; yay gibi okları göğe kadar atın' der. Gök, Dağ ve Deniz büyük kardeşleri gibi avlarıyla dönerken yanlarında yolda buldukları üç gümüş oku babalarına getirirler. Oğuz Kağan okları oğullarına paylaştırır ve şöyle der: 'Ey küçük oğullarım, oklar sizlerin olsun; sizler de ok gibi olun'. Oğuz Kağan daha sonra kurultay toplar. Kurultayda "Boz-Oklar" (Gün, Ay, Yıldız) sağ tarafına, "Üç-Oklar" (Gök, Dağ, Deniz) sol tarafına oturur. Sonra onlara dönerek: 'Ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı çok ok attım; atla çok yürüdüm; düşmanları ağılattım; dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı'ya borcumu ödedim. Şimdi yurdumu sizlere veriyorum' der ve ülkeyi oğullarına pay eder" (Bang-Arat 1970: 12-14).

1043 senesinde Halife Kâim'e yazdığı mektupta nesebini Hun hükümdarlarına dayandırmaktadır²³.

Kafesoğlu yaptığı tetkikler sonucunda Meliknâme'yi esas alan kaynakların rehberliğine güvenerek Selçuklu Hanedanı'nın Türk hanları veya beylerine mensup bulunduğunu, Selçuknâme grubuna giren eserlerin Selçuklu nesline dair verdiği muahhar bilgilerinin pek sağlıklı olmadığı (bilhassa Selçuk b. Lokman rivâyeti konusunda), ancak bu eserlerde Meliknâme varyantı eserleri tasdik eder nitelikte bilgilere de yer verdiğini belirtmektedir. Kafesoğlu ayrıca Câmîü't-Tevârîh tarzı eserlerden *Câm-ı Cem Âyin*'in han soyu fikrini desteklediğini dile getirmektedir. Kafesoğlu son olarak ise Câmîü't-Tevârîh'in "*Keregüci Hoca*" hikâyesinin diğer rivayetlerle desteklenememesi sebebiyle ilmî bakımdan kabul edilmesi zor bir görüş olarak nitelendirmektedir (1955: 28-29).

Selçuklu tarihçiliğinin en önemli isimlerinden biri olan O. Turan'a göre ise Selçuklu Hanedanı'nın 24 Oğuz kabilesinden *Kınık* boyuna mensubiyeti *Dîvânü Lügati't-Türk, Ahbarü'd-Devleti's Selçukiyye, Câmîü't-Tevârîh* ve *Târîh-i Güzide* gibi kaynaklarca kati bir şekilde ortaya konulmuştur (2003: 54). Öte yandan *Kınık* boyunun Oğuz ananesine aykırı bir şekilde nüfûz kazanarak diğer boylar üzerinde hâkimiyet kurmasını ve Selçuklu Devleti'ni tesis etmesini ise Kâşgarlı'nın yukarıda zikreden eserinden takip edebilmekteyiz²⁴. Turan, Kâşgarlı'nın *Kınık*ları Oğuz şeceresinin başına yazmasını Selçuklu Hanedanı'nın yükselişine bağlamaktadır. Turan ayrıca Selçuk'un babası olarak da "*Dukak*" adı üzerinde durmaktadır ve bazı rivâyetlerde geçen "*Lokmân*" adının bir istinsah hatası olabileceğini belirtmektedir. *Dukak*'ın "*Temir-yalığ*" lakabının eski Türklerdeki hâkimiyet alametleriyle açıklamanın çok doğru olmayacağını belirten Turan, Abû'l-Farac'ın, bu lakabın kuvvetine karşılık olarak *Dukak*'a takıldığına dair rivâyetinin de (1999: I, 292) ancak bir boy beyi nispetinde siyasi güce delalet ettiği görüşündedir. Turan, Reşîdüddîn'in Selçuklu Hanedanı'nın ataları hakkında verdiği *Tuğrul, Tokşurmuş, Keregüci Hoca* gibi isimleri de eski kaynakların hiç birinde bulunmadığı gerekçesiyle tarihi dayanaktan uzak addetmektedir. Burada özellikle Togan'ın "*Keregüci Hoca*" nazariyesini eleştiren Turan, *Kınık* boyuna mensup bulunan ve sübaşılık vazifesini yürüten Selçuk'un alelade bir çadırcının nesline bağlanmasının mümkün olmayacağı gibi, Abû'l-Farac'ın "*Hun Kralları soyu*" ifadesinin de tarihi gerçeklerle bağdaşmadığı görüşündedir (2003: 56).

Meliknâme hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan C. Cahen'e göre de Meliknâme geleneğinde, Selçukluların Oğuzların *Kınık* boyuna mensubiyeti konusunda hiçbir şüpheye mahal yoktur. Bu husus sadece sonraki dönem müellifleri tarafından değil, XI. yüzyılda, *Kınık* kabilesini Oğuz boyu olarak ifade eden Kâşgarlı Mahmud tarafından da doğrulanmaktadır. Meliknâme'ye göre "*Temir-yalığ*", "*Demir yaylı*" ünvanlı *Dukak*, Selçukluların atasıdır. *Dukak*, Meliknâme'de Türkler arasında bir unvan adı olup, *Yabgu* denilen *Hazar Hâkanı*'nın muhitinde ikâmet etmekte idi. *Dukak*, *Yabgu* ile onun Müslüman Türklere saldırma girişimi nedeniyle bir sorun yaşadıysa da araya giren nüfûzlu kişiler sayesinde konumunda bir değişiklik olmadı. *Dukak*'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk da *Hazarlar* nezdindeki saygın kişiliği ile üst düzey bir yer işgal etti. *Yabgu* tarafından ordu kumandanı yani sübaşı olarak tayin edildi. Ancak bir süre sonra *Yabgu*'nun hanımı *Hatun*'ün Selçuk'a duyduğu

²³ "Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim. Hâkim olduğum bütün ülkelerde halifenin adını ilan ettim. Ahaliyi seleflerim olan Mahmud ve Mesud'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de herhangi bir suretle seleflerimin madunu değilim. Onlar Halife'nin bir takım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların eoladım ve Hunların kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırdeden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum" (Abû'l-Farac 1999: I, 299).

²⁴ "Oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmen'dirler. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alameti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar. Birincisi ve başları *Kınık*lardır. Zamanımızın hakanları bunlardır" (Kâşgarlı Mahmud 2006: 55).

hoşnutsuzluktan kaynaklanan yeni bir sorun ortaya çıktı. Selçuk'un Yabgu ile arası açıldı ve sürgün edildi. Yanındakilerle birlikte Müslümanlarla sınır kabul edilen Cend'e yerleşti ve Müslüman oldu. Selçuk, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Müslümanları vergiden kurtarmak için çaba harcadı. Şehir halkı ile birlikte gayrimüslimlere karşı savaştı. Zamanla konumunu güçlendirdi, çevrede tanınan, itibarlı bir kişi haline geldi. Selçuk, hayatının sonuna kadar kaldığı Cend'de 100 ya da 107 yaşında vefat etti. Dört oğlundan üçü hayatta idi. Oğullarının isimleri Mikâil, Mûsâ ve Yabgu ünvanlı Arslan İsrâîl'dir (2007: 315-319).

III. OĞUZCULUK VE AFRÂSİYÂBCILIK BAĞLAMINDA SELÇUKLULAR

Selçukluların kuruluş safhasında Oğuznâme geleneğine bağlı oldukları ve Kınık uruğundan geldikleri konusunda hiç bir şüphe yoktur. Kâşgarlı'da ve Reşidüddin'in eserlerinde adı geçen Oğuz boylarının İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya geldikten sonra da bu geleneği devam ettirdikleri XIV. asırda kaleme alınan eserlerden çok net bir şekilde tespit edilebilmektedir. Öte yandan Kâşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hâcib'in XI. asırda yazdıkları eserlerde bir başka geleneğe daha atıfta buldukları görülmektedir ki bu da Türkler arasında Alp Er Tonga olarak bilinen İranlıların ise Afrâsiyâb²⁵ dedikleri efsanevi Türk hakanıdır²⁶. Kâşgarlı'nın yaşadığı coğrafya ve bağlı bulunduğu Karahanlı Devleti'nin İran etki sahasında olması, onu Fars etkisine maruz bıraksa da o, Türk tarafı ağır bastığından Afrâsiyâb'ın gerçekte bir Türk olan Alp Er Tonga olduğunu iddia etmiştir. Kâşgarlı, eserinin muhtelif yerlerinde bu büyük Türk hükümdarının düşmanları tarafından haince öldürülmesini anlatan ağıt niteliğinde manzum dörtlükler kaydetmiştir²⁷. Kâşgarlı bu matem dolu dörtlükler dışında da Alp Er Tonga'yı anarak bir takım bilgiler vermektedir. Örneğin "tarım" kelimesini açıklarken: "Tekinlere ve Afrâsiyâb soyundan olan hatunlara ve onların büyük, küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir; ne kadar büyük olursa olsun bu Hakanlı Hanların oğullarından başkasına böyle söylenmez" demekte ve onun nesebine olan saygıyı dile getirmektedir (2006: I, 236). Divanü Lügati't-Türk'te Afrâsiyâb hakkındaki en önemli bilgilerden biri de "Han" maddesinde verilmektedir. Kâşgarlı, burada Türklerin en büyük hükümdarı olarak Afrâsiyâb'ı dolayısıyla Alp Er Tonga'yı göstermektedir²⁸.

Yusuf Has Hâcib, 1069'da yazıp Karahanlı Hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunduğu siyasetnâme türündeki Kutadgu Bilig isimli eserinde, dünya beyleri içinde en iyileri olarak Türk beylerini gösterir ve onlar içinde adı meşhur olanın Taciklerin (Farsça konuşanların) Afrâsiyâb dedikleri "Tonga Alp Er" olduğunu kaydeder. Türk beylerinin kahramanlık ve faziletlerinden

²⁵ İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan padişahu Afrâsiyâb'ın adı eski Farsça (Avesta dili) metinlerde "Frangrasyan", Orta Farsçada (Pehle-vî dili) "Frasyo", "Frasiyâk", "Frangrasyâk"; Arapça kaynaklardan Taberî'de "Frâsiyâb" ve "Frâsiyât"; Mes'ûdî ve Bîrûnî'de "Ferâsiyâb"; Seâlibî'de ve İran millî destanı Firdevsi'nin Şeh-nâme'sinde "Efrâsiyâb" (Afrâsiyâb) olarak geçer. Bk. Yazıcı 1994: 478.

²⁶ Saadetin Gömeç, bu noktada Afrâsiyâb ile Alp Er Tonga'yı birbirinden ayırmak gerektiğini savunmaktadır. Gömeç, bu iki şahsiyetin aynı kişiler olması durumunda Kâşgarlı ve Yusuf Hâs Hâcib gibi Cüveynî'nin de konuya açıklık getirmesi gerektiğini söylemektedir. Oysaki Cüveynî, Afrâsiyâb'ın Bögü Kağan olduğu görüşündedir ki bu görüş zaten tarihi açıdan mümkün görünmemektedir. Gömeç, Karahanlı kaynaklarında geçen Alp Er Tonga'nın Kök Türk kağanlarından Kapgan Kağan'ın oğlu "Tonga Tigin" olduğu görüşündedir. Gömeç'e göre Kök Türk dönemine ait kaynaklarda bunu izlerini görmek mümkün. Orhun Yazıtlarında "Dokuz Oğuzlar" arasında Tonga Tigin adına yapılan "yuğ" (yas) merasiminden söz edilmesi, ayrıca Turan şehrinin batısında bulunan "Bezклик" mabedinin duvarında bulunan ve Alp Er Tonga'ya ait olduğu söylenen kanlı resim Gömeç'i doğruluyor. Bk. Gömeç 2001: 60.

²⁷ Bk. Kâşgarlı Mahmud 2006: I, 41, 188-189; II, 233-234; III, 41, 303.

²⁸ "Türklerin en büyük başbuğu. Afrâsiyâb oğullarına da han denir; Afrâsiyâb hakandır. Bu adın verilmesinde uzunca tarihsel bir hikâye vardır". Bk. Kâşgarlı Mahmud 2006: III, 157.

bahseden Yusuf Has Hâcib, İranlıların Afrâsiyâb'la ilgili hatıraları kitaba geçirdikleri için onunla ilgili bilgilerin unutulmadığını söylemektedir²⁹.

Esasında Afrâsiyâb ekolünün Türkler arasında kök salmaya başlaması Kök Türk çağına kadar giden bir hadisedir. B. Ögel'e göre; bu dönemde Batı Türkistan'a kitleler halinde giren Türk toplulukları Farsça'nın Soğd lehçesini konuşan İranî unsurlarla temas ederek İran edebiyat dilinin eksenine girmişlerdi. Türkler Farsça konuşan bu millete *Tejik* yani *Tacik* adını vermişlerdi (2010: 57). Türkler ve Soğdlular öylesine içli dışlı olmuşlardı ki Kâşgarlı Mahmud'a göre Soğdlular Türkçe konuşmakta ve Türkler gibi görünmekteydiler³⁰. Hatta Kâşgarlı'nın söylediğine göre Karahanlı Devleti'nin başkentlerinden biri olan Balasagun'da Soğdca ve Türkçe konuşulmaktaydı³¹. İşte böyle bir ortamda İran kültürüyle ilişki kuran Türkler Afrâsiyâb'ı tanıma fırsatı buldular. Bu olay Türklerin şecere geleneğinde Afrâsiyâb ekolünün gelişmesine zemin hazırladı. Dönemin ünlü âlimleri İran mitolojisindeki Afrâsiyâb ismini kabullenmekte gecikmediler, ancak Türk tarafları ağır bastığından, Afrâsiyâb'ın gerçekte Türk hakanı Alp Er Tonga olduğu iddiasında bulundular (Ögel 2010: 57-58). Bu nedenle İranlılarla içli dışlı olan Karahanlı ve Selçuklu hanedanları, soylarını Afrâsiyâb'a dayandırmakta bir sakınca görmediler³². Öyle ki İlhanlılar dönemi müverrihlerinden Cüveynî (ölm. 1283) Farsça olarak kaleme aldığı *Târih-i Cihân Güşâ* adlı eserinde Uygurlardan bahsettiği bir sırada Afrâsiyâb'ın halk arasında yaygın olan bir inanaşa göre Uygurların meşhur kağanı Böğü Kağan (eserdeki adı Buku) olduğunu dahi söylemektedir³³. X. yüzyıl Arap tarihçisi Mesûdî ise Türklerden ve Türk hakanlarından bahsederken Türk topluluklarının Çin ile Horasan arasında oturduklarını, buralarda birçok şehirler kurduklarını söyledikten sonra Afrâsiyâb'ın buralardaki Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakanı olduğunu, Türk ülkelerinin hâkimi bulunduğunu, diğer hanların ona bağlı olduğunu belirtmektedir (Turan 1980: 152).

İranî toplumlarla Kök Türk çağından itibaren temas halinde olan Türk toplulukları, Fars dilinin yaygın bir biçimde konuşulduğu topraklarda hâkimiyet kurduktan sonra, bu toprakların kadim hatıralarında kendi geçmişlerini yeniden inşa ederek yeni bir silsile meydana getirmişlerdir. Saka çağından itibaren baş gösteren İran-Turan mücadeleleri ve bu mücadelelerin İran üzerinde yarattığı olumsuz tesirler, Afrâsiyâb adı ile ete kemiğe bürünerek İran milli destanına konu edilmiştir. Zira Afrâsiyâb'a atfedilen hikâyelerin çoğu, birkaç hükümdar döneminde kuzeydoğudan İran'a yapılan hücumlarla ilgili görünmektedir. Sâsânîler döneminde (226-651) doğudan gelen Türk saldırıları, daha önce gerçekleşen Saka saldırılarının hatırasını güçlendirerek onların yeniden Afrâsiyâb'a yakıştırılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Afrâsiyâb'a atfedilen hikâyelerin izlerini sadece Saka kabilelerinin İran'a yaptığı

²⁹ "Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir. Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbali ayan-beyan olan Tonga Alp Er idi. O, yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini idi. Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten âlemde ferasetli insan bu dünyaya hâkim olur. İranlılar ona Afrâsiyâb derler; bu Afrâsiyâb akmlar salıp, ülkeler zapt etmiştir. Dünyaya hâkim olmak ve onu idare temek için, pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır. İranlılar bunu kitaba geçirmişlerdir; kitapta olmasa idi, onu kim tanırdı". Bk. Yusuf Hâs Hâcib 2010: II, 31.

³⁰ "Soğdak: Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Bunlar 'Soğd'dandırlar. Soğd, Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır." (Kâşgarlı Mahmud 2006:I, 471).

³¹ "Balasagunlular Türkçe ve Soğdca kullanırlar. Tıraz (Talas) ve Beyza şehirlerinin halkı dahi böyledir." (Kâşgarlı Mahmud 2006: I, 30).

³² V. V. Barthold, Karahanlıların İslâmiyet'le birlikte İran edebiyatı tesirine girerek kendilerini eski Turan padişahı Afrâsiyâb'a nispetle Âl-i Afrâsiyâb olarak adlandırdıklarını söylemektedir. Ancak bu ismin Türkçe olmaması kafa karışıklığına neden olacağından Afrâsiyâb'ın Türkler arasındaki adının Alp Er Tonga olduğunu iddia etmişlerdir (Barthold 1975: 116).

³³ "Halkın inancına göre bu Buku Han, Afrâsiyâb'ın ta kendisidir. Karakorum yakınlarında bir taş kuyunun bulunması da o görüşe destek olmuştur. O kuyuya Bijen kuyusu demişlerdir." (Cüveynî 1999: 102).

taarruzlarda değil, Hunlar, Akhunlar ve Kök Türklerin İran üzerindeki faaliyetlerinde de aramak daha doğru olacaktır. Bununla birlikte İran milli destanını kaleme alan Firdevsî'yi himaye eden ve aslen Türk olan Gazneli Mahmud'un da kuzeyde kaynaşmaya başlayan Türk kitlelerine karşı koyabilmek için kendini bir İran hakanı olarak göstermesi, işin bir başka boyutudur. Karahanlı ve Selçuklu hükümdarları ise Gazneli Mahmud'un aksine kendilerini Afrâsiyâb'a dayandırarak³⁴ Turan ve İran'ı ellerinde tutma yoluna gitmişlerdir (Ögel 2010: 59).

Selçuklu Hanedanı'nın Afrâsiyâb'ı kendi soy kütüklerinin başına eklemesi hadisesi birinci el kaynaklardan açık bir şekilde tespit edilmektedir. Zira Selçukluların ünlü veziri Nizâmülmülk (ölm. 1092), meşhur eseri "*Siyâsetnâme*"de hakanlara saygının gerekliliğini açıklarken: "*Soy olarak Afrâsiyâb'a ulaşan hanedanı nedeniyle onu diğer padişahlarda bulunmayan kerametler ve ululuklar sahibi yapar*" diyerek Türk devlet geleneğine işaret edip Afrâsiyâb soyundan olmanın bir üstünlük vesilesi olduğunu beyan etmektedir (2003: 26). Yine *Tevârih-i Âl-i Selçûk*'ta Selçukluların iktidara gelişi anlatılırken; "*Türkistan iklimlerinde baş gösteren fetretî ortadan kaldırmak üzere, bahadır, tedbirli ve uğurlu Kınık uruğundan Lokmân Han'ı hükümdar yaptılar. Çünkü o, hanlık etmiş kişilerin soyundandır ve ailesi ana tarafından Afrâsiyâb'a ulaşır*" denmektedir (Kafesoğlu 1955: 27).

Bu konuda elimizde bulunan bir diğer önemli belge ise XIV. asır İran tarihçilerinden Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni (ölm. 1340) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Güzîde* adlı eserdir. *Târîh-i Güzîde* Selçuklu Hanedanı'nın atası hakkında şu bilgileri vermektedir. "*Selçuk, Kınık (Kınık) Türklerinin kavminden, Afrâsiyâb neslindedir ve Târîh-i Ebû el-Alâ'da gelmiştir ki onun otuz dördüncü babası Afrâsiyâb'dır*" (Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni 1339: 426; Türkçe trc. Göksu 2011: 292). Bu rivâyette Kınık ve Afrâsiyâb adının birlikte zikredilmesi de hayli ilginçtir. Bunun sebebinin de bize Ebû'l-Gazi Bahadır Han bildirmektedir Zira Selçukluların Afrâsiyâb geleneğine meyletmeleri Oğuzculuk ekolünden gelen diğer Türkler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Oğuz geleneğini benimseyen Ebû'l-Gazi Bahadır Han (ölm. 1663), XVII. yüzyılda kaleme aldığı "*Şecere-i Terakîme*" adlı eserinde Selçuklu sultanlarının bu tavrını şu şekilde eleştirmektedir:

"Selçuklular Türkmen'di (Oğuzdu). Kardeşiz deseler de devlete ve halka faydaları dokunmadı. Padişah oluncaya kadar Türkmen'in Kınık soyundanız dediler. Padişah olduktan sonra Afrâsiyâb'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçarak Türkmen'in Kınık soyunun içine girip, orada büyüyüp, orada kalmıştır, biz onun oğulları ve Afrâsiyâb'ın neslinden oluyoruz diyerek atalarını sayıp otuz beş göbek öte Afrâsiyâb'a kadar götürdüler." (Ebu'l-Gazi Bahadır Han 1996: 264).

Turan, Oğuz silsilesinde geri planda olan Kınıkların iktidarı ellerine aldıklarında kendilerini Karahanlılar gibi Afrâsiyâb'a bağlamalarının ya da Abû'l-Farac'ın eserinde geçen Tuğrul Bey'in mektubunda kendisini hükümdarlarının soyuna nasb etmesinin yine bu meşruiyet meselesinden ileri geldiği kanaatindedir. Turan, Süryani Mihail Vekayinâmesi'nde Selçukluların iktidara gelişi esnasında mevcut kabile reisleri arasında kıdem bakımından en son mevkide olan birinin hükümdarlığı kazandığına dair anlattığı hikâyenin bu durumu teyit eder mahiyette olduğunu da dile getirmektedir (1980: 56).

³⁴ V. V. Barthold'a göre Karahanlılar gibi Selçukluların da kendilerini Afrâsiyâb'a bağlamalarını meşru kılabacak maddi kanıtları yoktu. Hatta Selçuklular Afrâsiyâb'dan geldiklerine dair hikâyelerin yanında Oğuz'un Kınık uruğuna mensup olduklarını hakikatini de dile getirmekten geri durmamışlardır (Barthold 2004: 96).

SONUÇ

Türklerin Anadolu, Azerbaycan, Ortadoğu ve Hazar çevresinde kalıcı olmalarını sağlayan Selçuklular, Oğuz-Türkmen geleneğinin bu topraklarda kökleşmesini ve bunun bir miras olarak Türkiye Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı devletlerine intikal etmesini sağlamışlardır. Bir Oğuz uruğu olan Kınık Boyu'na mensup oldukları konusunda hiç bir şüpheye mahal vermeyecek derecede somut deliller bulunan Selçuklu Hanedanı'nın erken dönemi hakkında ayrıntılı bir vesikanın bulunmaması, bununla birlikte İran kültür sahasında hâkimiyet tesis etmeleri nedeniyle bir dönem sonra gerçekleşen mefkûre değişikliği, bir takım soru işaretlerinin oluşmasına neden olmuştur. Selçuklu ailesinin Cend dolaylarına gelmeden önce dâhil buldukları kültür sahası içinde gerek sözlü tarih, gerekse de yazılı eserlerde Kınık boyundan oldukları konusunda açık ibareler yer almaktadır. Buna göre bu ailenin tespit edilebilen en eski cediti Demir yaylı (Temir-yalığ) Dukak adıyla maruf bulunan bir askeri yetkilidir ve Oğuz Yabgu Devleti hesabına sübaşılık yani ordu komutanlığı vazifesini yürütmektedir. Her ne kadar Z. V. Togan'ın İbn Fadlân ve Oğuznâme'nin Seyyid Lokman varyantına dayanarak bu silsileyi "*Kereğüci Hoca*" adındaki bir çadır ustasına götüren bir nazariyesi bulunuyor olsa da, bu durumun kadim "Türk Devlet Geleneği" ile bağdaşmayan bir meşruiyet problemi ortaya çıkarıyor olması, bizim nazarıımızda da ispata muhtaç durumdur. Gerçekten, elde mevcut bulunan tarihî vesikâlar ve bunları tetkik eden âlimlerin görüşleri ışığında, Selçukluların 24 Oğuz boyundan Kınıklara mensup buldukları ve Oğuz Yabgu Devleti içinde mühim bir askerî vazifeye sahip olan Dukak adındaki bir zattan neşet ettikleri gerçeği kesin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan açıklık getirilmesi gereken diğer bir mesele de Siyâsetnâme, Tevârih-i Âl-i Selçuk ve Târih-i Güzide gibi eserlerde onları Afrâsiyâb nesline bağlayan kayıtların olmasıdır. Bu konuda birçok araştırmacı fikir beyan etmiştir. Selçuklu Hanedanı'nın Cend'de yurt kurarak İslâm ve İran kültür dairesine girmesi ardından Oğuz geleneğinin ve bu gelenekte Kınık boyuna biçilen önemin cihan hâkimiyeti mefkûresinde bulunan bu hanedana küçük geldiği anlaşılmaktadır. Zaten Afrâsiyâb kültü, Türkler arasında Kök Türklerden bu yana bilinen, Uygurlar ve Karahanlılar dâhil olmak üzere birçok Türk devleti tarafından işlenen bir mefhumdur. Türklerin kendilerinden saydığı ve İran coğrafyasına hükmetmiş bir hanedan olan Afrâsiyâb neslinin Selçuklular arasında kabul görmesi pek de şaşılacak bir husus değildir. Hatta onlar zaman zaman Hun hükümdarları neslinden olduklarını dahi iddia etmişlerdir. Bu husus bize aslında çok değerli bir bilgi vermektedir. 2500 yıllık bir tarihi geçmişe sahip Türklerin asırlarca emek vererek meydana getirdikleri köklü devlet geleneği, ta Hunlardan bu yana kesintisiz bir biçimde bir sonrakine aktarılmıştır. Bu nedenledir ki Selçuklular kendilerinin Oğuzlara mensup oldukları gerçeğini bildikleri halde Afrâsiyâb'a ya da Hun krallarına bağlanma konusunda bir tereddüt yaşamamışlardır. Dolayısıyla kaynaklarda onlar hem Kınık hem de Afrâsiyâb adıyla zikredilmiştir. Bu durum Türkler arasındaki köklü geleneğin ve tarihsel ortaklığın bir tezâhürüdür.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus (1999), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Yay.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2002), *Oğuzlar*, (Rusça'dan çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul: Selenge Yay.
- Ahmed B. Mahmud (2001), *Selçuknâme*, (çev. Erdoğan Merçil), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III* (1952), (yay. Feridun Nâfiz Uzluk), Ankara: Örnek Matbaası.
- BANG, W- ARAT, R. R.(1970), *OğuzKağan Destanı*, İstanbul: MEB Yay.
- BARTOLD, V. V. (1975), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (hzl. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- BARTHOLD, V. V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (hzl. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yay.
- BARTHOLD, V. V. (2004), *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (hzl. Hüseyin Dağ), Ankara: Çağlar Yay.
- BAYAT, Fuzuli (2006), *Oğuz Destan Dünyası*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Bundârî (1999), *Zubdetü'n-Nusra va Nuhbetü'l-'Usra - Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (çev. Kıvameddin Burslan), Ankara: TTK Yay.
- CAHEN, Claude (2007), "The Malik-Nâma and The History of Seljukid Origins", *The Turks in the Islamic World*, (ed. Clifford Edmund Bosworth), Aldershot, Ashgate Variorum: 305-338.
- Cüveynî, Alaladdin Ata Melik (1999), *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1996), *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, (çev. Zuhâl Kargı Ölmez), Ankara: Simurg Yay.
- ERCİLESUN, Ahmet Bican (1986), "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*: 13-16.
- ERGİN, Muharrem (2011), *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- FİDAN, Ayşe Gül (2015), *Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nişâbü'rî'nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖKSU, Erkan (2010), "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies*, C. 5 (2): 987-1011.
- GÖKSU, Erkan (2011), "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi", *History Studies*, C. 3 (1): 289-300.
- GÖMEÇ, Saadettin (2001), "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, (170): 58-61.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvinî (1339), *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), İran: Çâphâne-i Firdevsî.
- IZZA'L-DİN IBN AL-ATHİR (2002), *The Annals of the Saljuq Turks: Selection from al-Kamil fi'l-Ta'rih*, (translated and annotated by D. S. Richards), London-New York: Routledge.
- İbn Fadlan (2010), *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbnü'l-Esîr (1987), *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, C. IX, (çev. Ahmet Ağrakça), Redaktör: Mertol Tulum, İstanbul: Türkiyat Matbaacılık.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1954), "Selçuklular", *İA*, C. X: 353-416.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1955), *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- KARASOY, Y.-M. Toker (2005), *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanînâmeler*, Konya: Tablet Basım Yayın.
- KÂŞGARLI MAHMUD (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I-III, (çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yay.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2000), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, .Ankara: TTK Yay.
- MORTON, A. H. (2004), *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nîshâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd (1380), *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 4. Cilt 1. Bölüm, (Tashîh ve Tahşiye: Cemşîd Kiyânfer), Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd (2015), *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), Ankara: TTK Yay.
- Nizam'ül Mülk (2003), *Siyaset-nâme*, (çev. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul: Dergah Yay.

- Oğuz Kağan Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi- (2016), (Tercüme, Giriş ve Notlar: Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (2010), *Türk Mitolojisi*, C. II, Ankara: TTK Basımevi.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999), *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (çev. Ahmet Ateş), Ankara: TTK Yay.
- Reşidüddîn Fazlullâh Hemedânî (2005), *Câmiü't-Tevârih, Târih-i Oğuz*, C. I, (Yay. Mîrâs-ı Mektûb), Tahran.
- Sadrüddîn El-Hüseynî (1999), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), Ankara: TTK Yay.
- SÜMER, Faruk (1958), "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCF Dergisi*, C. XVI (1-2): 131-162.
- SÜMER, Faruk (1959), "Oğuzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler", *DTCF Dergisi*, C. XVII (3-4): 359-455.
- SÜMER, Faruk (1967), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.
- ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Basımevi.
- TOGAN, Zeki Velidî (1946), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul: Akgün Yay.
- TOGAN, Zeki Velidî (1972), *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Yay.
- TURAN, Osman (1945, Temmuz), "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Bellekten*, C. IX (35): 305-318.
- TURAN, Osman (1980), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul: Nakışlar Yay., 4. bs.
- TURAN, Osman (2003), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yay.
- TÜRKER, Özgür (2014), *Nefesten Taşa, Taştan Kağıda: Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı*, Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- YAZICI, Tahsin (1994), "Efrasiyab", *DİA*, C. 10: 478-479.
- Yazıcızâde Ali (2009), *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, (hızl. Abdullah Bakır), İstanbul: Çamlıca Basım Yay.
- Yusuf Hâs Hâcib (1991), *Kutadğu Bilig*, C. II, (çev. R. R. Arat), Ankara: TTK Yay.

VALİ REBİİ KARATEKİN DÖNEMİNDE TARİHİ ESER VE TURİZM ÇALIŞMALARININ KONYA BASININA YANSIMALARI

THE REFLECTIONS TO THE PRESS OF KONYA OF THE HISTORICAL MONUMENTS AND TOURISM WORK IN THE PERIOD OF GOVERNOR REBİİ KARATEKİN

Çağatay BENHÜR*

Öz

Mehmet Rebiî Karatekin, 1960 yılı sonlarında Konya Valiliğine atanmıştır. Önceden görev yaptığı yerlerde tarihi eser ve turizme olan ilgisi ile bilinen Karatekin, Konya da göreve başlar başlamaz aynı konuları ele almıştır. Konya'nın tarihinden gelen kültürel mirasını geliştirmek, tarihi eserlerin bulunması, korunması ve onarılmasını sağlamak öncelikli hedeflerinden birisi olmuştur. Müze ve müzecilik alanında da yeni uygulamalar getirmek isteyen Vali Rebiî Karatekin, bir diğer ilgi alanı olarak da turizmi belirlemiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra dünyada artan turizm ve Konya'nın turizm potansiyeli göz önüne alındığında Karatekin'in yaptığı çok önemli bir girişimdir. Dönemin Konya basını, yeni valinin çalışmalarını kısa sürede takdir etmiş ve sahiplenmiştir. Tarihi eserler ve turizm konusunda pek çok destekleyici, tanıtıcı haberler yapılmış, makaleler yazılmıştır. Ortaya çıkan aksaklıklar eleştirilmiş, çözüm yolları önerilmiştir. Vali Rebiî Karatekin ve Konya basınının önemle üzerinde durduğu ve çalıştığı konular kısa süre içerisinde kent halkı tarafından da benimsenmiş ve desteklenmiştir. Bu çalışmada, Vali Rebiî Karatekin döneminde Konya'da gerçekleştirilen tarihi eser ve turizm çalışmalarının kent basınına yansımaları anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Çatalhöyük, Konya, Müze, Rebiî Karatekin, Tarihi Eser, Turizm, Vali.

Abstract

Mehmet Rebiî Karatekin was appointed to the governor of Konya in the late 1960's. Karatekin, known for his interest in historical work and tourism in places where he had previously served, addressed the same issues in Konya, at the start of his assignment. Finding, preserving and repairing historical monuments and developing the cultural heritage of Konya's history has been one of the primary goals of him. Governor Rebiî Karatekin, who wants to bring new approaches in the management of museums, has also identified tourism as another area of interest. It has been a very important undertaking by Karatekin when considering Konya's tourism potential after World War II. The press in Konya appreciated and embraced the work of the new governor in a short period of time. There are many supporting articles written and introductory news published about historical monuments and tourism. The resulting mishaps have been analyzed and solutions have been

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, cbenhur@selcuk.edu.tr

proposed. The governor Rebi Karatekin and Konya media have been strongly supported by the people of the city in a short period of time. In this study, explanations of which will be the reflections to the city press of the historical monuments and tourism works carried out in Konya during the assignment of Rebi Karatekin.

•

Keywords

Çatalhöyük, Governor, Historical Artifacts, Konya, Museum, Rebi Karatekin, Tourism.

GİRİŞ

Mustafa Suphi Bey ile Naciye Hanımın oğulları Mehmet Rebi Karatekin, 1906 ilkbaharında İstanbul'da dünyaya gelmiştir¹. İlk orta ve lise öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur². 1.1.1924 tarihinde Şark Demiryolları Emtis Ticariye Kalemi Memur Muavinliği ile başladığı çalışma hayatına, sırası ile İstanbul 3. ve 2. İcra Dairelerinde kâtip namzetliği ve kâtiplik (1928-30), Manisa Maiyet Memurluğu (1930-31), Kütahya Nüfus Müdürlüğü (1931-32), Mardin Nüfus Müdürlüğü (1932-33), Karaisalı Kaymakamlığı (1933-35), Menemen Kaymakamlığı (1935-36), Gölcük Kaymakamlığı (1936-37), Şile Kaymakamlığı (1937-39), Fatih Kaymakamlığı (1939-43), Tarsus Kaymakamlığı (1943-44), Mahalli İdareler Şube Müdürlüğü (1944), Mahalli İdareler Daire Başkanlığı (1944-45), Burdur Valiliği (1945-47), Sivas Valiliği (1947-50), Ordu Valiliği (1950-51), Hatay Valiliği (1951-54), İller Bankası İdare Meclis Azası (1954-55), Kastamonu Valiliği (1955-60), Tekirdağ Valiliği (1960) görevleri ile devam etmiştir³. 3 Kasım 1960 tarihinde Konya Valisi olarak göreve başlayan Karatekin, 4 Haziran 1964 tarihinde emekli olmuştur⁴.

Rebi Karatekin'in vali olarak atandığı Konya'nın 1960 yılı itibarı ile genel görünümünden kısaca bahsetmemiz gerekirse, 1928 yılında 14 ilçenin bağlı olduğu Konya vilayetine, 1953'te Yunak, 1954'te Kulu, 1957'de Doğanhisar, 1959 yılında da Sarayönü ilçeleri eklenmiştir⁵. 1960 verilerine göre Konya vilayetinin yüzölçümü 46.082 kilometrekare, nüfusu ise 982.422 kişidir⁶.

Tarıma elverişli, geniş ekili dikili alanlara sahip Konya'da 1950 yılına kadar traktör kullanımı yeterince gelişmemiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra toparlanmaya başlayan Konya tarımı, 1958 yılında kullanılan biçerdöver sayısı olarak Türkiye birincisi, traktör sayısı olarak da ikinci sırayı almıştır. 1960 itibarı ile Konya'da üretilen buğday yıllık 983.352 tona ulaşmıştır. Aynı yıl Konya'da 62.500 hektar bağ ve 2.6 milyon koyun, 613.000 tiftik keçisi, 342.000 sığır bulunmaktadır. Yıllık süt üretimi ise 160.000 tona ulaşmıştır⁷.

1960 Yılında Konya'da Tarihî Eser ve Turizm Çalışmaları

Rebi Karatekin hakkında Konya basınında ilk haber, 25 Ekim 1960 tarihinde çıkmış ve Tekirdağ Valisi olarak görev yapan Karatekin'in, Konya'ya atandığı bildirilmiştir. Aynı haberde, yeni valinin kısa özgeçmişi de verilmiştir⁸. Yeni vali hakkındaki haberler ertesi gün kısa da olsa devam etmiş ve Karatekin'in 16 yıllık tecrübeli bir vali olduğu vurgulanmıştır⁹.

¹ Rebi Karatekin'in Emekli Sicil Dosyasında bulunan Nüfus Hüviyet Cüzdanında; doğum tarihi Rumî 16 Mayıs 1906, Hicri 26 Nisan 1906 tarihine denk gelecek şekilde 2 farklı tarih olarak yazılmıştır. Bu yüzden biz, Karatekin'in doğum tarihi olarak ilkbahar 1906 tabirini kullanmayı uygun bulduk. Ayrıntı için bkz. **T.C. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi**, Dosya No: 06.145.560, Nüfus Hüviyet Cüzdanı belgesi.

² Mehmet Ali Uz, *Karatekin, Rebi, Konya Ansiklopedisi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.5, Konya 2013, s. 120.

³ T.C.Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi, 06.145.560, Rebi Karatekin Hizmet Cetveli belgesi.

⁴ Aynı belge.

⁵ Ahmet Özcan – Mustafa Göğür- vd., **1984 Sonrası Konya**, Dönmez Ofset, Ankara 1988, s62.

⁶ <http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015137.pdf>.

⁷ Yaşar Semiz, *Cumhuriyet Döneminde Konya'nın İktisadî Durumu (1923-1960)*, **Milli Mücadeleden Günümüze Konya (1915-1965)**, C.I, T.C. Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 1999, s.142-152.

⁸ Yeni Konya, 25 Ekim 1960, s.1.

⁹ Yeni Meram, 26 Ekim 1960, s.1.

Haberlerde dikkat çeken bir husus ise yeni valinin tam olarak ne zaman kente gelerek görevine başlayacağını bilinmediğidir.

Konya basınından öğrenildiğine göre, Vali Rebi Karatekin, 3 Kasım 1960 tarihinde Konya'ya gelerek görevine başlamıştır. Bu durum ertesi günkü gazetelerin ilk sayfasında kendisine yer bulmuştur¹⁰. Rebi Karatekin'in Konya Valisi olmasından sonra, Konya basınında tarihi eser ve turizme dair ilk haber o yıl Mevlana Celaleddin Rumî'nin vefatının 687.yılı dolayısıyla düzenlenecek olan Mevlana İhtifali ile ilgilidir. Haberde, vali başkanlığında oluşturulan heyetin çalışmalara başladığı ve gelecek olan misafirleri memnun etmek için çeşitli düzenlemelerin yapıldığından bahsedilmektedir¹¹.

18 Kasım 1960 tarihinde ise Konya basınında, İplikçi Camisinden boşaltılan tarihi eserlerin sergileneceği büyük bir müze yapımına başlanacağı haberi yer almıştır. Verilen bilgiye göre, 126 bin lira ihale bedeli olan müze, Sahip Ata Külliyesi civarına yapılacaktır ve bitimiyle birlikte Konya'daki müze sayısı 5'e yükselecektir¹².

Bilindiği gibi tarihi eserlere gösterilen ilgi, onların bulunması, onarılması ve korunması bir genel kültür meselesidir. Herhangi bir toplumda genel kültür eksikliğinin görüldüğü alanların başında, eski/tarihi eser politikaları gelmektedir. Bu çalışmanın ana eksenini oluşturan konuların da genel kültürle doğrudan bağlantısı vardır. Metin Berberoğlu, Yeni Konya Gazetesinde yazdığı *Kültür Seviyesi* adlı makalesi ile 3 Aralık 1960 tarihinde tam da bu konuyu ele almıştır¹³.

Konya basınında 1960 yılında çıkan tarihi eserler ve turizmle ilgili haberlere göz atmaya devam edildiğinde, Koyunoğlu Müzesinin 1961 tarihinde yeni bir binaya kavuşacağı haberi¹⁴ ile birlikte yine sevindirici bir havadis olarak, o dönemde Konya'nın ilçelerinden birisi olan Karaman'da, Karamanoğlu Mehmet Bey'in büyük bir heykelinin dikilmesi için çalışmalara başlandığı ve konu ile alakalı yürütücü bir heyet kurulduğu haberi basına yansımıştır¹⁵.

1961 Yılında Konya'da Tarihi Eser ve Turizm Çalışmaları

Yeni yılın ilk günlerinde, Muzaffer Erdoğan, 6 Ocak 1961 tarihinde Yeni Konya Gazetesinde, *Konya Tarih ve Folklorunda Meram* başlıklı makalesine; *Konya'nın eski ve ünlü bir mesiresi olan Meram'ın geçmiş devirleri, Tarihin en eski çağlarına kadar indiği muhakkak gibidir. Muhtelif vesilelerle rastlanan yazılı Eti ve Frig bakiyeleri, Roma ve Bizans kalıntıları; buranın mezkûr çağların oldukça önemli bir yerleşme bölgesi olabileceğini hatırlatmaktadır...* şeklinde giriş yapmış ve makalenin devamında kronolojik olarak Meram'ın tarihinden bahsetmiştir. Muzaffer Erdoğan, Meram tarihinden bahsederken bölgede bulunan önemli tarihi eserlere de sık sık vurgular yapmıştır¹⁶. Görüldüğü üzere dönemin Konya basını, zaman zaman okurlarını Konya'nın muhtelif yerlerindeki tarihi perspektif ve tarihi eserler konusunda bilgilendirmektedir.

Vali Rebi Karatekin'in yakından ilgilendiği ve Devlet Bakanlığına müracaat edildiği haberlerinin basına yansıdığı konu ise Karaman'da bulunan Hatuniye, Mader-i Mevlana ve İbrahim Paşa Medreselerinin tamir edileceği meselesidir. Habere göre, onarımlar Haziran ayındaki dil bayramına yetiştirilecektir. Yine aynı habere göre; onarımı tamamlandıktan sonra Hatuniye Medresesinde bir eski eserler müzesi açılacaktır¹⁷.

¹⁰ Yeni Meram, 4 Kasım 1960, s.1.

¹¹ Yeni Konya, 12 Kasım 1960, s.1.

¹² Yeni Meram,, 18 Kasım 1960, s.1.

¹³ Metin Berberoğlu, *Kültür Seviyesi*, **Yeni Konya**, 3 Aralık 1960, s.1.

¹⁴ Yeni Meram, 19 Aralık 1960, s.1-2.

¹⁵ Yeni Konya, 21 Aralık 1960, s.1-2.

¹⁶ Muzaffer Erdoğan, *Konya Tarih ve Folklorunda Meram*, **Yeni Konya**, 6 Ocak 1961, s.2.

¹⁷ Yeni Konya, 2 Şubat 1961, s.1.

1960'lı yılların basını incelendiğinde, Konya'da eskiden yapılmış yapıları yaşatmak amacıyla halkın bir araya gelerek birtakım faaliyetlere giriştiği de gözlemlenmiştir. Seydişehir Gökhüyük Köyünde, köy halkının Gökhüyük Camiini onarmak ve yaşatmak amacıyla kurdukları dernek bu faaliyetler arasında sayılabilir. Kurulan derneğin nizamnamesi basında yayımlanmış ve hem kuruluş prosedürü tamamlanmış hem de derneğin reklamı yapılmıştır¹⁸.

Tam olarak tarihi eser statüsünde olmasa da, Konya'da bulunan Atatürk Anıtının onarılacağı haberinin dönemin basınına yansımaları, bu çalışmada, haberle birlikte verilen bilgilerin orijinalliği açısından kendisine yer bulmuştur. Habere göre, kaidesi Mimar Muzaffer tarafından yapılmaya başlanan, kendisinin vefatı dolayısıyla Mimar Talih Ülkü tarafından tamamlanan, Heykeltıraş Krippel¹⁹ tarafından yapılmış olan Atatürk heykeli esaslı bir onarım görecektir²⁰.

İçişleri Bakanlığının Konya Valiliğine gönderdiği bir genelgede özetle, ülke ekonomisine katkı sağlamak amacıyla turizm faaliyetlerinin arttırılması ve teşvik edilmesi hususunda Konya Valiliği ve Belediyesinden görüş istenmiştir. Konya basınına göre de ilgili kurumlar yaptıkları çalışmayı bakanlığa gönderirken; Konya'nın bu konudaki en önemli katma değer sağlayabilecek unsurunun Mevlana Müzesi Külliyesi olduğunu bildirmişler ve buranın istenilen düzeyde katkı sağlaması için 5 milyon liralık bir düzenlemeye ihtiyaç olduğunu bildirmişlerdir²¹.

Bu yıl bir müze daha açılıyor başlığı ile verilen haberde, Sahip Ata Camisinin batı kısmında yapılmakta olan yeni müze binasının inşaatının Haziran ayına kadar bitireceği, burada Konya Klasik Eserler Müzesi adıyla kentin 5. müzesinin açılacağı bilgisi verilmiştir²². 1961 yılı Mart ayında özellikle Yeni Konya Gazetesinde tarihi eserler konusu ile ilgili haberler çıkmaya devam etmiştir. *Bu yıl beş eski eser onarılıyor* başlıklı haberin tafsilatında, Konya Eski Eserleri Sevenler Derneği tarafından; Sırçalı Mescit, Halka Beguş Türbesi ve Mescidi, Abdülmümin Mescidi, Cemal Ali Dede Türbesi, Hasbey Darülhuffazının onarılacağı, bu eserlerden bazılarının onarımının bittiği, bazılarının devam ettiği, bazılarının planlandığı bildirilmiş ve derneğin vatandaşların maddi yardımlarını kabul ettiği yazılmıştır. Önemli bir nokta olarak da eserlerin onarımının Konya Müzeler Müdürlüğü'nün nezaretinde yapılıyor olduğu vurgulanmıştır. Gazetenin aynı gün ve aynı sayfasında, *Bayramda Müzeler Açık* adlı başlıkla verilen haberde de bayram boyunca Konya müzelerinin ziyarete açık olduğu okurların bilgisine sunulmuştur²³. İlerleyen zamanda Konya Çatalhöyük kazılarını²⁴ da yürütecek olan ve o dönemde Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı, Arkeolog James Mellaart'ın²⁵, Hacılar Köyü kazıları²⁶ ile ilgili Konya basınında neredeyse yarım sayfanın tamamını kaplayan bir haber çıkması ve Hacılar Höyük Kazısında bulunan buluntuların ayrıntılı olarak değerlendirilmesi de, dönemin Konya'sında bu tip olaylara bakışı ve basının genel havasını vermesi açısından önemlidir²⁷. Tüm bu olumlu gelişmelerin yanında, Mart ayının son günlerinde çıkan olumsuz bir habere göre, yıkılma tehlikesi içerisinde olan Alâaddin Camii dış duvarlarının onarımı için

¹⁸ Yeni Meram, 4 Şubat 1961, s.4.

¹⁹ Heinrich Krippel, Avusturyalı heykeltıraş, ressam, illüstratör. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Krippel, Heinrich, Ana Britannica*, C.13, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1989, s.626.

²⁰ Yeni Meram, 16 Şubat 1961, s.1.

²¹ Yeni Meram, 18 Şubat 1961, s.1-2.

²² Yeni Konya, 12 Mart 1961, s.1.

²³ Yeni Konya, 14 Mart 1961, s.1.

²⁴ Ian Hodder, *Çatalhöyük The Leopard's Tale*, Thames & Hudson Ltd., London 2006, s.7-288.

²⁵ James Mellaart, İngiliz Arkeolog. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/James_Mellaart.

²⁶ James Mellaart, *The Neolithic Of The Near East*, Thames And Hudson, London 1975, s.111-119.

²⁷ Yeni Konya, 21 Mart 1961, s.2.

gereken 5 milyon lira yıllık bütçede olmadığından onarımı yapılamayacaktır. Alâaddin Camiiyle ilgili olarak sadece küçük çaplı bir kubbe onarımı planlanmaktadır²⁸.

Şubat ayında onarımının yapılacağı duyurulan Konya Atatürk Anıtı ile ilgili yeni bir haber Nisan ayında basında görülmüş ve ilgili faaliyetin ihale sürecinin başladığı duyurulmuştur²⁹. Aynı gün bir diğer gazetede ise Koyunoğlu Müzesinin sahibi konumundaki vatandaşa Maarif Bakanlığı tarafından bir mektup gönderildiği ve müzenin kamuya devredilmesi konusunda görüşmeler yapmak üzere ilgili kişinin Ankara'ya davet edildiği okurlara duyurulmuştur³⁰.

Bu arada, 1961 yılı Nisan ayında Yeni Konya Gazetesinde başlayan turizm haberleri dizisi Mayıs ayının başlarına kadar devam etmiştir. Yayın sırasına göre konumuzu ilgilendiren haberlere göz atmamız gerekirse; konu ile ilgili ilk haber 16 Nisan tarihidir. *Turizm davası il çapında gelişecek* başlıklı haberde, il bazında turizme dair yapılması planlanan işlerle ilgili gerçekleştirilen bir toplantıdan bahsedilmiştir. Günün turizmle ilgili bir diğer başlığı ise, *Ilgın Kaplıcaları Civarı İmar Ediliyor* şeklinde olup, Kaymakamlık ve Belediyenin ortaklaşa çabaları ile bahsi geçen alanın turist çekebilecek bir hale getirilmesi için çalışmaların başladığından söz edilmiştir³¹. 19 Nisan tarihinde ise, gazete, sayfalarını Konya ve çevresini kapsamak kaydıyla turizmle ilgili söz söylemek isteyen okurlarına açmıştır. *Turizm konusunda bir anket* açıyoruz başlığı ile verilen haberle gazete yetkilileri, halkın görüşlerini beklediklerini ilan etmişlerdir³².

24 Nisan 1961 tarihinde, Alman Spandauer Volkslatt Gazetesinde görev yapan bir grup muhabir, turizmi geliştirme ve gezip gördükleri yerleri okurlarına duyurma amacıyla çıktıkları tur kapsamında İstanbul'dan sonra Konya'yı ziyaret etmişler ve beyanatlarında, "Konya'yı çok beğendiklerini, yine ziyarete geleceklerini ve okurlarına da tavsiye edeceklerini" söylemişlerdir³³.

Meram Üzerinde Önemle Duruluyor başlığı ile verilen habere göre, 15 günde bir toplantılar yapan yetkililer Meram'da tarihi dokuyu ortaya çıkartmak ve turizmi geliştirmek amacıyla zihin jimnastiği yapmaktadırlar. Meram deresinin üzerine yapılması planlanan köprü, bu kapsamda ortaya çıkan ilk fikir olmuştur³⁴.

Dönemin Şerafeddin Camii İmamı Ali Güneş, 9 Mayıs tarihinde yayınlanan köşe yazısında, tarihi eser ve vatan kavramı arasında ilişki kurarak sözlerine başlamış, tarihi eserlerin korunmasının bir milli borç olduğunu açıkladıktan sonra da, Konya turizminin gelişmesi için çeşitli alt başlıklara ayırdığı 7 maddelik bir yapılması gerekenler listesi çıkartmıştır. Oldukça doğru tespitleri olan Güneş'in makalesi bir hayli dikkat çekicidir³⁵.

Konya Çumra'da devam etmekte olan Çatalhöyük kazısı, yerel basında haber olmaya devam etmiştir. Bu tip haberlerin ilk sayfada hemen manşetin altında yer alması ise bizlere o dönemde, kültür ve tarihe en azından kalem ehlinin verdiği önemi göstermektedir³⁶.

3 Haziran 1961 tarihinde, Konya Turizm Bürosunu ziyaret eden dönemin Basın Yayın ve Turizm Bakanı Cihat Baban, Konya Turizm Bürosunun faaliyet ve personelinden

²⁸ Yeni Konya, 29 Mart 1961, s.1.

²⁹ Yeni Meram, 2 Nisan 1961, s.1.

³⁰ Yeni Konya, 2 Nisan 1961, s.1.

³¹ Yeni Konya, 16 Nisan 1961, s.1.

³² Yeni Konya, 19 Nisan 1961, s.1.

³³ Yeni Konya, 24 Nisan 1961, s.1.

³⁴ Yeni Konya, 1 Mayıs 1961, s.1. Sayfanın alt kısmında Meram'ın turistik önemine vurgu yapan bir başka haber görülmekte ve Ankara Kız Koleji öğrencilerinin 1 Mayıs Bahar Bayramını fırsat bilerek bölgeye turistik bir gezi yaptıkları yazmaktadır.

³⁵ Ali Güneş, *Konya ve Çevresinin Turizm Yönünden İnkışafı Nelere Bağlıdır?* **Yeni Konya**, 9 Mayıs 1961, s.2.

³⁶ Yeni Konya, 2 Haziran 1961, s.1.

memnuniyetini dile getirmiş, turistlere kolaylık olması açısından, şehrin giriş ve çıkışlarına yeni tabelalar konulması ve kambiyo servisinin açılması talimatlarını vermiştir³⁷.

12 Haziran 1961 tarihli Yeni Konya Gazetesinin ilk sayfasında, iki farklı turizm haberi, fotoğraflı ve çerçevesiz, özel yazı karakterli şekli ile yer bulmuştur. Üst kısımda yer alan metinde; İvriz Hitit Anıtının turistik bir ziyaret yeri olarak tanıtılması amacıyla Basın Yayın ve Turizm Bakanlığınca bir broşür bastırılmaktadır. Alt kısımda ise, Konya Eski Eserleri Sevenler Derneği tarafından yakın bir gelecekte Şekerfuruş Mescidinin onarımına başlanacağı duyurulmaktadır³⁸.

1961 yılında James Mellaart tarafından başlatılan Çatalhöyük kazıları³⁹ devam ederken, Adil Gücüyener tarafından kaleme alınan ve manşetten verilen *Sekizbin Yıllık Tarihi Bir Şehir Bulundu* haberinin ilk kısmında; kazının başlangıç hikâyesi ve ilk günden haberin yazılış tarihine kadarki buluntular ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Konya Müze Müdürü ile kazı alanını görmeye giden Yeni Konya Gazetesi ekibi, Dr. Mellaart ve eşini de ziyaret etmiş ve gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkında Bayan Mellaart'dan bilgi almıştır⁴⁰. Bahsi geçen haberin yayınlanması üzerine Yeni Konya Gazetesine birçok telefon gelmiş, daha fazla bilgi isteyen kamuoyunun arzusu, ertesi gün yine Gücüyener tarafından hazırlanan ve Müze Müdürü Mehmet Önder'le⁴¹ Çatalhöyük hakkında yapılan bir röportajın yayını ile yerine getirilmeye çalışılmıştır. Kazı ve tarih hakkında açıklayıcı bilgiler veren müze müdürünün cümlelerinin sonunda, yakında Konya'ya yeni bir bilim heyetinin gelerek Çatalhöyük bölgesinde araştırmalar yapacağı ve bölgenin turizme kazandırılması için de çalışmaların başladığı bilgisi verilmiştir⁴².

Konya'da turizmi geliştirmeye yönelik pek çok faaliyetin görüldüğü 1961 yılında ele alınan bir diğer konu da, turistik mekânların bulunduğu ana caddelerin mümkün olduğunda yivli mozaik karesimon taşlar ile döşenmesi projesidir. Bu konu ile alakalı olarak Şerafettin Camiinin önünde çalışmanın başladığı basın aracılığı ile vatandaşlara duyurulmuştur⁴³. Alaaddin Camii ve Sahip Ata Hamamının kalan son onarım işleri de ihale ile müteahhide verilmiştir⁴⁴. Bu arada Konya Müzesi Müdürü Mehmet Önder, Kıbrıs'a bir Türk Müzesi açma görevi ile 15 günlük bir seyahate çıkmıştır⁴⁵.

26 Haziran 1961 tarihi, Yeni Konya Gazetesinin ilk sayfasının neredeyse tamamı turizm konulu haberlere ayrılmıştır. 23 Haziran 1961 Cuma günü gerçekleştirilen ve Vali Rebiî Karatekin'in de takip ettiği Konya Turizm Cemiyeti Yıllık Kongresinde, Konya turizmini geliştirmek için ne yapılmalıdır sorusuna çeşitli yanıtlar bulunmaya çalışılmıştır. En önemli gündem maddesi, her yıl 17 Aralık tarihinde yapılan Mevlana İhtifallerinin daha fazla katılım sağlanabilecek bir tarihe alınıp alınmaması konusu olmuş, tartışmaların ardından tarihin aynı kalması fikrinde anlaşılmuştur. Cemiyet, Konya'ya daha fazla insan çekmek için çeşitli fuarlar

³⁷ Işık, 4 Haziran 1961, s.1.

³⁸ Yeni Konya, 12 Haziran 1961, s.1.

³⁹ BCA, f.030.18.01. y.159.19.9.

⁴⁰ Yeni Konya, 14 Haziran 1961, s.1. Bayan Mellaart'ın Çatalhöyük kazısı hakkındaki açıklamasında, Konya'nın sosyo-ekonomik hayatına dair bazı veriler de bulunmaktadır. Yöre köylerinin zengin olduğu için çalıştırılacak işçi bulamadıklarını ve başka bölgelerden getirttiklerinin altını çizen Mellaart, konakladıkları köyün misafirperverliğinden ise övgüyle söz etmiştir.

⁴¹ Mehmet Önder, Araştırmacı, yazar, şair, bürokrat. 1954-1964 yılları arasında Konya Müzeler Müdürlüğü yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Önder, Mehmet, Konya Ansiklopedisi*, C.7, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2014, s.139-140. Ayrıca Mehmet Önder'in çalışmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mestan Karabacak, *Konyalı Bir Folklor Araştırmacısı Dr. Mehmet Önder*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.1-162.

⁴² Yeni Konya, 15 Haziran 1961, s.1.

⁴³ Işık, 18 Haziran 1961, s.1.

⁴⁴ Yeni Konya, 22 Haziran 1961, s.1.

⁴⁵ Yeni Konya, 23 Haziran 1961, s.1.

düzenlenmesi konularında çalışma yapma prensip kararını da bu toplantıda almıştır. *Konya Turizm Davasında Hazırlıklı Değil* başlığı ile verilen bir diğer haberde ise Ankara'da Basın Yayın ve Turizm Bakanı ile görüşen Konya Turizm Cemiyeti üyelerinden Fakih Özfakih, bakanın şahsı ve bakanlık personeli nezdinde Konya ve halkının turizm davasına hazırlıklı olmadıkları izlenimi olduğunu, üzülmünün değil, çalışmanın gerektiğini gazete aracılığı ile vatandaşlara duyurmuştur. *Mevlana Müzesi Külliyesi Döner Sermaye ile İşletilecek* başlıklı haberde ise verilen önerenin kabul edilmesi halinde, Mevlana müzesinin döner sermaye ile işleyen ve kendi kendine yeten bir kurumsal kimliğe kavuşacağı bilgisi verilmiştir⁴⁶.

8 Temmuz 1961 tarihinde ise Konya basınında o yıl için biten Çatalhöyük kazısı ile alakalı olarak Dr.Mellaart'ın yöre halkına teşekkürü ve iyi dilekleri yayınlanmış ve kazının ilerleyen yıllarda devam edeceği duyurulmuştur⁴⁷. 17 Temmuzda ise 1961 yılı içerisinde Beyşehir Eşrefoğlu Camii ve Karaman İbrahim Bey İmaratinin onarımlarına başlanacağı, gerekli bütçenin hükümet tarafından ayrıldığı haberi gazetelere yansımıştır⁴⁸. Temmuz ayı içerisinde konumuz ile alakalı haberlerden bir diğeri; ilki 26 Temmuz günü denenecek olan ve Konya Belediyesince uygulamaya konulan bir tanıtım faaliyetidir. İstanbul-Adana hattında sefer yapan TCDD'na ait trenin Konya Garında 77 dakikalık rutin bekleme süresini göz önüne alarak düşünülen projede, belediye tarafından tahsis edilen bir otobüs isteyen yolcuları Konya Garından alacak, kent içerisinde belirli bir rota izledikten ve Mevlana Müzesi ziyaret edildikten sonra yolcular yine gara bırakılacaklardır. Rehberlik ve tercüme hizmetlerinin de verileceği bu faaliyet tamamen ücretsiz olacak ve Konya'nın tanıtımı amacıyla icra edilecektir. Bahsedilen bu haberin hemen altında, *Müze Civarının Tanzimi İvedilikle Ele Alınıyor* başlıklı ve Mevlana Müzesi fotoğraflı bir diğer haberde ise müze civarının düzenlenmesi işine ilgili bakanlığın öncülüğünde başlandığı ve çeşitli uzmanların gelerek incelemeler yaptığı bilgisi verilmiş, ardından da düzenleme işinde izlenecek yol haritası açıklanmıştır⁴⁹.

1961 yılının, Ağustos ayında, Konya basınında pek çok tarihi eser, turizm vb. konulu haberler yayınlanmıştır. Bu haberlere göre; kentte bulunan Alaeddin Köşkü harabesi koruma amaçlı çelik bir kafese alınacak ve üzeri şemsiye gibi kapatılacaktır⁵⁰. Aynı şekilde ahşap çatısı yıpranan Alâaddin Caminin de ilgili bölümü ahşap kısım yerinde kalmak kaydı ile mozaik betonla kaplanacak, bu iş için 23920 Lira ihale bedeli ödenecektir⁵¹. Beyşehir Eşrefoğlu Camii ile Akşehir Ulu Camii onarım ihaleleri tamamlanmış ve müteahhide verilmiştir⁵². Prof.Dr.Sedat Alp⁵³ tarafından 8 yıldır devam etmekte olan Konya Karahüyük kazılarına yakında yeniden başlanacak, ayrıca İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı David Henry French⁵⁴ tarafından da Karaman Canhasan Höyüğünde⁵⁵ yeni bir kazı gerçekleştirilecektir⁵⁶. İnşası devam eden yeni müze binası, 29 Ekim tarihine yetiştirilmeye çalışılacak ve Konya civarındaki kazılarda çıkarılan yeni eserler burada sergilenecektir⁵⁷. Bu arada, 67885 Lira ihale bedeli olan

⁴⁶ Yeni Konya, 26 Haziran 1961, s.1-2.

⁴⁷ Yeni Konya, 8 Temmuz 1961, s.1.

⁴⁸ Yeni Meram, 17 Temmuz 1961, s.1-2.

⁴⁹ Yeni Konya, 26 Temmuz 1961, s.1.

⁵⁰ Yeni Konya, 2 Ağustos 1961, s.1.

⁵¹ Yeni Meram, 3 Ağustos 1961, s.1.

⁵² Yeni Meram, 4 Ağustos 1961, s.1.

⁵³ Türkiye'nin ilk hititoloğu olan akademisyen. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sedat_Alp.

⁵⁴ İngiliz Arkeolog. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.filozof.net/Turkce/tarih/tarihi-kisilikler-sahsiyetler/44701-david-henry-french-kimdir-hayati-eserleri-hakkinda-bilgi.html>.

⁵⁵ BCA, f.030.18.01. y.162.46.19. Höyük hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Bahar- Güngör Karauguz- Özdemir Koçak, **Eskiçağ Konya Araştırmaları 1**, İstanbul 1996.

⁵⁶ Işık, 6 Ağustos 1961, s.1.

⁵⁷ Yeni Konya, 9 Ağustos 1961, s.1.

Sırçalı Mescit'in onarım ihalesinin %28 kırımla müteahhide verildiği haberi de basında kendisine yer bulmuştur⁵⁸.

Mevlana Caddesinin Tanzimine Başlanıyor başlığı ile sonbaharın ilk günlerinde verilen habere göre, Alâaddin Tepesinden Mevlana Müzesine giden caddede bir takım yenileme çalışmaları yapılacak, müzenin yanına inşa edilecek bir sebilde su ile birlikte turistler için kartpostal ve broşürler de bulundurulacaktır⁵⁹. Eylül ayının ilk günlerinde Konya'yı ziyarete gelen Avusturya Ulaştırma Bakanı ve beraberindeki heyet, Konya'da gördükleri misafirperverlikten çok memnun kalmış ve kentten ayrılırken Vali Rebi Karatekin'e Avusturya Hükümetine ait seri pullardan oluşan bir albüm hediye etmişlerdir. Çok kıymetli bu hediyeyi Mevlana Müzesi Kitaplığına bağışlayan Rebi Karatekin, bir kez daha turizm ve tarihe verdiği önemi gözler önüne sermiştir⁶⁰.

25 Eylül 1961 tarihinde Mehmet Önder, *Meramda Onarılan Bir Eser* adlı makalesinde, Meramda bulunan ve halk arasında Tekkebağı Mescidi olarak bilinen, asıl adı Cemal Ali Dede Mescit ve Türbesi olan müstemilatın, Konya ve Mülhakatı Eski Eserler Sevenler Derneğince onarıldığı haberini vermiş, eserin tarihi ve önemi hakkında açıklamalar yapmıştır⁶¹. Bu arada yine Meram'da, 2 milyon liraya mal olacak ve Selçuklu – Osmanlı eserlerinin sergileneceği bir Etnografya Müzesinin yapılacağı haberleri yine aynı tarihlerde Konya basımına yansımıştır⁶².

Tarihi Eserlerimiz Aydınlatılacak başlığı ile verilen 1 Ekim tarihli habere göre, İstanbul'da incelemelerde bulunan Konya Belediye Başkan Yardımcısı Rifat Öngay, Konya'da da turizmi geliştirmek amacıyla, özellikle tarihi eserlerin daha fazla aydınlatılması konusuna yoğunlaşacaklarını ve bunun için gerekli birimlere talimat verildiğini kamuoyuna duyurmuştur⁶³.

Bu dönemde, Mehmet Önder, gazetelerdeki makaleleri ile Konya halkını tarih ve tarihi eser konularında bilinçlendirme çalışmalarına devam etmiş; *Konya'da İlk Müze* adlı makalesinde, Müze-i Hümayun Konya Şubesinin kentte açılış hikâyesinden bahsetmiştir⁶⁴.

Kasım 1961 tarihinde ise özel sektörün, sanat ve tarihe katkılarında bir örneğe Konya'da rastlanmaktadır. Kente şube açan Raybank⁶⁵, açılış hatırası olarak Mevlana Müzesine kristal vitrinler yaptırma kararı almış ve bunun için 7000 Liralık bir destekte bulunmuştur⁶⁶. Aynı ay içerisindeki bir başka haberde ise Milli Eğitim Bakanlığınca⁶⁷ Konya Yeşil Türbe çinilerinin yenilenme⁶⁸ konusu ele alınmaktadır ve kısa süre içerisinde bir ihale gerçekleştirilecektir⁶⁹.

1961 yılı Mevlana İftihalleri için, Devlet Demiryolları, Konya'ya giden tren biletlerinde %25 indirim yapmış, Konya Belediyesi ise özellikle Ankara'dan gelen gününbirlik turistler için otobüs seferlerini arttırmıştır⁷⁰. Ayrıca Mevlana İhtifal Komitesinden 4 üye, Konya'nın turizm meselelerini görüşmek için, Basın Yayın ve Turizm Bakanından randevu alarak, Ankara'ya

⁵⁸ Yeni Meram, 18 Ağustos 1961, s.1.

⁵⁹ Yeni Meram, 5 Eylül 1961, s.1.

⁶⁰ Yeni Konya, 10 Eylül 1961, s.1.

⁶¹ Mehmet Önder, *Meramda Onarılan Bir Eser*, **Yeni Konya**, 5 Eylül 1961, s.2.

⁶² Yeni Meram, 29 Eylül 1961, s.1-2.

⁶³ Yeni Konya, 1 Ekim 1961, s.1.

⁶⁴ Mehmet Önder, *Konya'da İlk Müze*, **Yeni Konya**, 13 Ekim 1961, s.2.

⁶⁵ 1956 yılında kurulan banka, 1964 yılında kapatılmıştır. Ayrıntı için bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Raybank>.

⁶⁶ Yeni Konya, 20 Kasım 1961, s.1.

⁶⁷ BCA, f.030.11.1. y.293.24.6.

⁶⁸ Kubbe-i Hadra hakkında geniş bilgi için bkz. Haşim Karpuz, **Türk Kültür Varlıkları Envanteri**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s.21. Ayrıca çinilerin yenilenmesi ve kubbe hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yılmaz Önge, *Mevlana Türbesinin Çini Tezyinatı*, **Selçuk Üniversitesi 1.Millî Mevlana Kongresi Tebliğler Kitabı**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, Konya 1986, s.401-408.

⁶⁹ Yeni Konya, 27 Kasım 1961, s.1.

⁷⁰ Yeni Meram, 8 Aralık 1961, s.1.

ziyarete gitmişlerdir⁷¹. Bu arada, M.Muhlis Koner tarafından hazırlanan *Mesnevinin Özü* adlı 6 ciltlik bir kitap Konya Belediyesince basılmış ve ihtifaller dolayısıyla dağıtımına başlanmıştır⁷².

Ankara'da bulunan Yüksek Anıtlar Kurulunda görevli 11 uzmanın, Konya'ya geleceği ve Sırçalı Mescit, Alaaddin Camii, Akşehir Ulu Camii, Karapınar ile Karaman ilçelerindeki tarihi eserlerin restorasyonu konularında incelemeler yapacağı bilgisi Konya yerel basınında haber olmuş ve kamuoyu aydınlatılmıştır⁷³.

Yukarıda bahsi geçen Yeşil Türbenin Çinilerinin ihale hazırlığı tamamlandıktan sonra, 116 bin Lira bedelle müteahhit firmaya ihale edilmiş ve İstanbul'da üretilecek çinilerin en az 40-50 yıl dayanma garantisi alınmış ve kamuoyuna ilan edilmiştir⁷⁴.

İplikçi Camiine Bir Çeşme Yaptırılacak başlığı ile verilen 1961 yılının çalışmamız ile alakalı son haberinde, tarihi İplikçi Camiinin arka kısmına, orijinalliğini bozmadan yeni bir şadırvan yapımına başlanacağı ve yine ihtiyaca binaen beton olan zeminin portatif ahşap döşeme ile yenilenmesinin Anıtlar Kurulunca onaylandığı bilgisi verilmiştir⁷⁵.

1962 Yılında Konya'da Tarihi Eser ve Turizm Çalışmaları

1962 yılının konumuz ile alakalı ilk haberi, Konya Müzelerinin 1961 yılı faaliyetlerini içeren; *1961 Yılında Müze Çalışmaları* başlıklı olandır. Yıl içerisinde müzelerdeki tüm faaliyetlerin dökümünün yapıldığı metinde öne çıkan bilgi, 241.814 ziyaretçinin müzeleri gezdiği ve 689 tarihi eser ve 325 el yazmasının envantere kaydedildiğidir⁷⁶. Bu arada Tokat da bulunan, üçüncü en eski Mesnevi nüshası satın alınarak Mevlana Müzesine getirilmiştir⁷⁷.

Şubat ayının başlarında Konya'da incelemelerde bulunan fuarcılık konusunda uzman bir heyet, Konya'nın coğrafi yapısı ve tarihi eserleri göz önüne alındığında büyük bir turizm potansiyeline sahip olduğunu fakat turistlerin konaklaması için yeterli tesisin bulunmadığını, hediyelik eşya satan mağazaların daha düzgün olması ve kaliteli ürün satması gerektiğini belirtmiştir. Bu haberin verildiği gün, basına yansıyan bir başka güzel olay ise İstanbul'da yaşayan Hulusi Gökmen ve Cahit Gözkan adlı işadamlarının Mevlana Müzesinde kullanılmak üzere otomatik bir merdiven bağışlamalarıdır⁷⁸.

Türkiye'de müzeleri en çok ziyaret edilen şehir: Konya başlığı ile verilen haberdeki bilgiye göre, 1961 yılında Konya'daki müzeleri ziyaret eden turist sayısı 22 bindir. 1962 yılında bunun 50 binin üzerine çıkması için çalışmalar yapılmaktadır⁷⁹.

Mart 1962 itibarı ile Konya Eski Eserleri Sevenler Derneğinin yıllık planı açıklanmış ve 6 tarihi eserin onarımı tasarlanmıştır. Planlamada Tacülvezir Türbesi ilk sırayı almaktadır⁸⁰. 13 Mart tarihinde ise Senatör Kamil Karavelioğlu, Mevlana Müzesini ziyaret etmiş ve tespit edilen eksikliklerin giderilmesi için notlar almıştır⁸¹.

Müzeler Konseyinin (ICOM) Konya'daki Açık Oturumu başlıklı haberde, Ankara'daki ICOM Toplantısından Konya'ya gelen bir heyetin müzecilik konusunda düzenlediği ve başta Vali Rebi Karatekin olmak üzere şehrin ileri gelenlerinin katıldığı açık oturum ve alınan kararlar hakkında bilgi verilmiş, Konya'nın yeni müzelere ihtiyacı olduğu tespit ve vurgusu

⁷¹ Işık, 9 Aralık 1961, s.1-6.

⁷² Yeni Konya, 12 Aralık 1961, s.1.

⁷³ Yeni Meram, 18 Aralık 1961, s.1.

⁷⁴ Işık, 20 Aralık 1961, s.1-6.

⁷⁵ Yeni Meram, 26 Aralık 1961, s.1.

⁷⁶ Yeni Konya, 3 Ocak 1962, s.1.

⁷⁷ Yeni Konya, 25 Ocak 1962, s.1.

⁷⁸ Yeni Konya, 13 Şubat 1962, s.1.

⁷⁹ Şehir Postası, 21 Şubat 1962, s.1.

⁸⁰ Şehir Postası, 12 Mart 1962, s.1.

⁸¹ Yeni Konya, 14 Mart 1962, s.1.

yapılmıştır⁸². Konya Müze Müdürü Mehmet Önder, yaptığı açıklamada; Koyunoğlu Müzesinin Etnografya ve İslam Sanatları Müzesine dönüştürülmesi gerektiğini, Basın Müzesi kurulması çalışmalarının tamamlanmak üzere olduğu, Devrim ve Açık Hava Müzesi konularında da çalışmalar yapıldığını söylemiştir⁸³.

28 Mart 1962 tarihinde Konya basınında, Vakıflar Müdürlüğü'nün gelecek aylardaki restorasyon programı açıklanmış ve ihale bedelleri kamuoyuna duyurulmuştur. Bitişikte, *Hitit Anıtları Korunuyor* başlığı ve anıtın büyük bir fotoğrafı ile verilen haberde ise, İvriz Anıtının korunma ve turizme kazandırılma çalışmalarına başlandığını bilgisi ile birlikte anıtın kısa tarihçesi de verilmiştir⁸⁴.

Daha önce Sivas Valisi iken başarılı çalışmaları neticesinde, 12 Ocak 1950 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla takdirname ile taltif edilen⁸⁵ Rebi Karatekin, 29 Mart 1962 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla; "Eski eserlere, tarihi kıymetlere ve müzelere karşı gösterdiği yakın ilgi dolayısıyla", yeniden takdirname almaya hak kazanmıştır⁸⁶.

Konya'da açılması planlanan Devrim Müzesi ile ilgili haberlere bir yenisi daha eklenmiş ve Atatürk'ün Konya ziyaretlerinde kullandığı, Konyalılarca kendisine hediye edilmiş ve vali konağı olarak hizmet veren evin, Atatürk ve Türk Devrim Tarihi Müzesine dönüştürüleceği bilgisinin alındığı ve şehirde sevinç uyandırdığı kamuoyuna arz edilmiştir⁸⁷. Sofu Tuğrul, gazetede makalesinde, Atatürk'ün Konya ve Konyalılara olan düşkünlüğü ve açılacak devrim müzesinin ne kadar önemli olduğundan bahsetmiş ve projeye destek vermiştir⁸⁸.

Kültür Merkezleri İçinde Konya'nın Yeri başlığı ile verilen habere göre; Milli Eğitim Bakanlığı, Konya Valiliğine gönderdiği bir yazıda, kentte bir sanat galerisi ile sanat atölyesi kurmak istediğini, Konya sanat, tarih ve kültürüne katkı yapacak bu projenin tüm uzman personel ihtiyacının da bakanlıkça karşılanacağını bildirmiştir⁸⁹. İlgili projenin nerede açılması konusunda toplanan Konya bürokratları; Torrance Gazinosunun binasını bu iş için uygun bulmuşlardır⁹⁰.

Eski Eserlerin Onarımı İçin 5 Yıllık Program başlığı ile manşetten verilen habere göre, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Konya'daki tarihi eserlerin onarımı için 5 yıllık bir plan hazırlamış ve proje kapsamında Yüksek Mimar Ali Sami Ülgen'in başkanlığında bir heyet kentte incelemeler yapmıştır. Yakında farklı uzmanlık alanlarından heyetler Konya'ya gelmeye devam edecek ve bu arada hala tescillenmemiş bazı tarihi eserlerin de tescil işlemi gerçekleştirilecektir⁹¹.

27 Nisan 1962 tarihinde Konya basınında çalışmamız ile alakalı yayınlanan haberlerden öğrendiğimize göre; 120 kişilik bir Alman turist grubu kendi otobüsleri ile kente gelmiş ve başta Mevlana Müzesi olmak üzere tarihi ve turistik yerleri ziyaret etmişlerdir⁹². 120 kişilik turist kafilesinin kente gelişinin ilk sayfada haber olarak yer alması, dönemin Konya kamuoyunun turizme bakışını değerlendirmek açısından da oldukça önemlidir. Günün bir diğer haberi ise çeşitli nedenlerle kamu ve özel işletmelere geçmiş bulunan tarihi eserlerle ilgili çıkan yeni kanun gereğince, Konya'da, Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilecek tarihi eserlerin adlarının

⁸² Yeni Konya, 19 Mart 1962, s.1.

⁸³ Yeni Meram, 19 Mart 1962, s.1-2.

⁸⁴ Yeni Konya, 28 Mart 1962, s.1.

⁸⁵ BCA, f.030.18.01.02 y.121.99.7.

⁸⁶ BCA, f.030.18.01. y.164.13.8.

⁸⁷ Şehir Postası, 2 Nisan 1962, s.1.

⁸⁸ Sofu Tuğrul, *Devrim Müzesi İçin Birkaç Söz Daha*, **Yeni Konya**, 5 Nisan 1962, s.1.

⁸⁹ Yeni Meram, 9 Nisan 1962, s.1-2.

⁹⁰ Şehir Postası, 11 Nisan 1962, s.1.

⁹¹ Yeni Meram, 14 Nisan 1962, s.1.

⁹² Şehir Postası, 27 Nisan 1962, s.1.

zikredildiği metindir. Buna göre: Horozlu Han, Zazadın Han, Raziye Hatun Kervansarayı, Eşrefoğlu Külliyesi ve Atlas Han Vakıflara devredilecektir⁹³.

Bu arada, Mevlana ile Şems-i Tebrizî'nin ilk buluştukları yere bir anıt dikilmesi projesi ilk defa 12 Mayıs 1962 tarihli Konya basınında haber olarak görülmüştür⁹⁴. Mayıs ayında Konya'daki tarihi eserler ve turizmle ilgili diğer sevindirici haberler şu şekildedir: Cumhuriyet Gazetesi Eski Yazı İşleri Müdürü Kemal Salih Sel, şahsi koleksiyonundan 73 ciltlik ve bir kısmı eski yazılı, Cumhuriyet ve Yeni Sabah nüshalarını Mevlana Müzesine bağışlamıştır⁹⁵. Akviran Nahiyesi Kavaklı Köyünde, 100-150 metre büyüklüğünde ve içi sanat eserleri ile dolu bir mağara keşfedilmiştir⁹⁶. İplikçi Caminin arka kısmındaki İhata duvarı tamamlanmış, şadırvan inşaatına başlanmıştır⁹⁷.

Konya müzelerine halkın yaptığı bağışların ilk sayfadan haber olma geleneği 1962 Haziranında da devam etmiş, Murat Özönler adlı öğretmenin 6 bin yıllık neolitik bir toprak testiye müzeye bağışladığı kamuoyuna duyurulmuştur⁹⁸. James Mellaart'ın yürüttüğü Çatalhöyük kazısı ise yazın gelmesi ile birlikte yeniden başlamıştır⁹⁹.

UNESCO Milli Komitesinin Ankara veya İstanbul'da her ay gerçekleştirdiği mutakat toplantısı, 17 Haziran 1962 tarihinde ilk defa Konya'da düzenlenmiş; bilim, eğitim ve kültür alanında çeşitli faaliyetler yürütülmüştür¹⁰⁰. UNESCO Milli Komitesinin, Konya'da bir toplantı yapması, o dönemde Konya'nın ne denli önemsendiğinin bir göstergesidir.

Tarihi K.Karatay Restore Ediliyor başlığı ile verilen haberde, Karatay Medresesi karşısında bulunan Küçük Karatay olarak anılan tarihi eserin restore planlarının hazırlandığı bilgisi Konya kamuoyu ile paylaşılmıştır. Aynı günkü gazetede ayrıca, Ilgın Lala Mustafa Paşa Camii, Karaman Ulu Camii, Hatuniye Medresesi ve İbrahim Bey İmaretinin restorasyonu için gereken paranın hazineden geldiği ve yakında ihale sürecinin başlayacağı bilgisi verilmiştir¹⁰¹.

Temmuz ayında ihalesi yapılması planlanan Sultan Alaeddin Türbesi ile Sırçalı Mescidin onarımı ve ihale süreci hakkında ön bilgi 30 Haziran 1962 tarihinde Konya basınına yansımıştır¹⁰². Aynı gün, manşetten verilen bir başka haber Konya ile alakalı olmamakla birlikte, dönemin Konya basınında tarihi eser bilincini anlatması açısından önemlidir. Mısır piramitleri fotoğrafı ile verilen haberde güney batı Anadolu'da Amerikalı arkeologlarca gerçekleştirilen kazılar hakkında bilgi verilmektedir¹⁰³.

Konya Müze Müdürü Mehmet Önder, fırsat buldukça yazıları ile Konya halkını tarih ve tarihi eserler hakkında bilgilendirmeye devam etmiş ve *Eski Eserlerimiz* başlıklı makalesinde, Konya'yı ziyaret etmiş bazı yabancıların yazılarından alıntılar yaparak tarihi eser- medeniyet kavramı arasında ilgi kurmuş, eserlerimizi daha iyi korumamız için yapılması gerekenlerden bahsetmiştir¹⁰⁴. Mehmet Önder'in yazısından 2 gün sonra ise, Cihanbeyli İlçesi Oğuzeli Köyünde camii inşaatı sırasında Oğuz Türklerine ait büyük bir tarihi odanın bulunduğu haberi

⁹³ Yeni Konya, 27 Nisan 1962, s.1-2.

⁹⁴ Şehir Postası, 12 Mayıs 1962, s.1.

⁹⁵ Şehir Postası, 21 Mayıs 1962, s.1.

⁹⁶ Yeni Konya, 27 Mayıs 1962, s.1.

⁹⁷ Yeni Meram, 30 Mayıs 1962, s.1.

⁹⁸ Yeni Konya, 7 Haziran 1962, s.1.

⁹⁹ Yeni Konya, 8 Haziran 1962, s.1.

¹⁰⁰ Şehir Postası, 18 Haziran 1962, s.1-3.

¹⁰¹ Yeni Konya, 26 Haziran 1962, s.1.

¹⁰² Yeni Meram, 30 Haziran 1962, s.1.

¹⁰³ Şehir Postası, 30 Haziran 1962, s.1.

¹⁰⁴ Mehmet Önder, *Eski Eserlerimiz*, **Yeni Konya**, 12 Temmuz 1962, s.2-3.

basına yansımıştır¹⁰⁵. Birkaç gün sonra ise Ereğli Rüstem Paşa Bedesteninin onarım işinin başladığı bilgisi kamuoyuna duyurulmuştur¹⁰⁶.

Temmuz ayının son haberleri ise, Alâaddin Keykubad Köşkü üzerine koruma amaçlı yapımı devam eden örtü hakkında verilen bilgidir. Buna göre, ilki Roma'da görülen bu sistem, ikinci olarak Konya'da uygulanmaktadır. Manşetten verilen bu haberin alt kısmında, *Konya Turizm Cemiyeti Enformasyon Bürosu Kuruluyor* başlıklı metinde, büro kurulması için gerçekleştirilen çabalardan bahsedilmekte ve devamında, turizm rehber yenileme kurslarının yakında başlanacağı yazmaktadır¹⁰⁷.

1 Ağustos 1962 tarihli Şehir Postası gazetesinin haberine göre ise kent merkezine yapılması planlanan kültür parka, Koyunoğlu Müzesi taşınacak ve ziyaretçi sayısında artış sağlanmaya çalışılacaktır¹⁰⁸. Ertesi günkü Yeni Konya gazetesinde *Karahüyük Hafriyatına Bu Yıl da Devam Ediliyor* başlığı ile ilk sayfadan verilen haberde, Prof.Dr.Sedat Alp tarafından 8 yıldır devam etmekte olan kazıda M.Ö.3000 yılına tarihlenen ve bugüne kadar bulunan en büyük kentten bahsedilmiş ve kazı hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur¹⁰⁹.

Eski Klasik Türk Halıları Dokunuyor Akviran'da adlı makalesinde, Konya'nın Akviran kasabasında eski okul binasının, yöre kadınlarının hizmetine tahsis edilmesi ve burada eski Türk sanatına uygun halıların dokunmaya başlamasının hikayesini, 6 Ağustos 1962 tarihinde okurlarına aktaran kişi, Durmuş Küçük'tür¹¹⁰.

Vilayetimizde tarihi eserlerin tamirleri manşet haberinde, hali hazırda Konya il sınırları içerisinde devam eden çalışmalar ile takvimi belirlenen eserler ve tasarı aşamasında olanlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir¹¹¹. Aynı şekildeki haberler ertesi gün de Konya basınında yer bulmuş ve Karaman'da ihata duvarları tamamlanan çeşitli eserlerin listesi ile Konya merkezde minaresine paratoner takılan Sultan Selim Camii hakkında bilgiler aktarılmıştır¹¹². Bu bilgilerin akabinde, İmar İskân Bakanlığı Devlet Planlama Dairesi tarafından sorulan soruya binaen, Konya Belediyesince, Mevlana Külliyesinin geliştirilmesi için gereken tüm hizmetlerde kullanılmak üzere, 1963 yılı için 5.721.400 Lira bütçe talep edilmiştir¹¹³.

Konya okurunu tarih ve tarihi eserler konusunda bilgilendirme konusunu kendisine misyon edinen dönemin müze müdürü Mehmet Önder, 14 Ağustos 1962 tarihinde *Çatalhöyük Kazıları Üzerine* başlıklı makalesinde, 2 yıldır devam eden kazı, buluntular ve medeniyet üzerine doyurucu bilgiler vermiş ve tüm yöre halkını bir kez olsun kazı alanını ziyaret etmeye davet etmiştir¹¹⁴. Birkaç gün sonra ise dönemin Konya basınıının önemli kalemlerinden Selçuk Es, Ladik ve Sızma bölgesindeki Roma döneminden kalan civa madenleri ve mağaraları konusunda ilginç bilgiler veren bir makale yayınlamış ve hem okurlarını tarihi bir mevzuda bilgilendirmiş hem de ilgili eserlerin korunması yönünde bir farkındalık oluşturmaya çalışmıştır¹¹⁵.

22 Ağustos 1962 tarihinde, Konya'da tüm yerel basın üzerinde önemle durduğu ve Yeni Konya gazetesinin manşetten büyük fotoğraflar ile verdiği habere göre; 30 Ağustos tarihinde

¹⁰⁵ Yeni Konya, 14 Temmuz 1962, s.1.

¹⁰⁶ Yeni Meram, 26 Temmuz 1962, s.1-2.

¹⁰⁷ Şehir Postası, 31 Temmuz 1962, s.1.

¹⁰⁸ Şehir Postası, 1 Ağustos 1962, s.1-3.

¹⁰⁹ Yeni Konya, 2 Ağustos 1962, s.1-3.

¹¹⁰ Durmuş Küçük, *Eski Klasik Türk Halıları Dokunuyor Akviran'da*, **Şehir Postası**, 6 Ağustos 1962, s.1-3.

¹¹¹ Yeni Meram, 9 Ağustos 1962, s.1.

¹¹² Şehir Postası, 10 Ağustos 1962, s.1.

¹¹³ Yeni Meram, 11 Ağustos 1962, s.1-2.

¹¹⁴ Mehmet Önder, *Çatalhöyük Kazıları Üzerine*, **Yeni Konya**, 14 Ağustos 1962, s.2.

¹¹⁵ Selçuk Es, *Konya ve Civarındaki Civa Madenleri ve Romalılardan Kalan Mağaralar*, **Şehir Postası**, 21 Ağustos 1962, s.1.

yapımı tamamlanan Modern, Klasik Eserler Müzesi açılacaktır ve yeni müzenin yılda 50 bin kişi tarafından ziyaret edilmesi beklenmektedir¹¹⁶. Yeni müzenin açılacağı bilgisi, 30 Ağustosta daha küçük bir haber olarak verilmiş¹¹⁷, 31 Ağustosta ise tüm tafsilatı kamuoyu ile paylaşılmıştır¹¹⁸.

Sonbaharla birlikte, İngiltere hükümetinin kültür faaliyetleri için, Türkiye'den davet ettiği 4 vali arasında Konya Valisi Rebi Karatekin'de vardır ve 28 Ekimde başlayacak 14 günlük kültür seyahati, kent basınında ilk kez 4 Eylül 1962 tarihinde kendisine yer bulmuştur¹¹⁹.

Yeni yılın yaklaşması ile birlikte, Konya basınında, 1963 yılı tarihi eser onarım planları hakkında haberler çıkmaya başlamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, Bulgur Tekkesi Camii hakkında ekspertiz çalışmalarına başladığı, uzun süredir ele alınamayan ve yer yer yıpranmaların olduğu Sahip Ata Külliyesinin 1963 yılında açık hava müzesine dönüştürülme planlarının yapıldığı ve Seydişehir Seydiharun Caminin, 18-20 bin lira tutarındaki onarım masraflarının Mehmet Bey isimli bir hayırseverce üstlenildiği bilgileri kamuoyu ile paylaşılmıştır¹²⁰. Bu arada Bozkır İlçesinde bulunan eski bir Bizans kilise harabesinde, 16 adet tablo ve bir el yazması İncil bulunmuştur. 1000 yıllık olduğu saptanan tablolar ile ilk sayfaları yıpranmış olan İncil korumaya alınarak Konya'ya getirilmiştir¹²¹. Yaklaşık aynı tarihlerde, Konya'da açılması planlanan Basın ve Kültür Müzesinde sergilenmek üzere 1867 tarihli Alman malı litograf cihazı (taş basma tezgahı) Konya Lisesi deposundan alınarak müzeye nakledilmiştir. Konya'da yayınlanmış olan geriye dönük 100 yıllık dergi ve gazetelerin ilk nüshaları ve tüm koleksiyonlarını tamamlama çalışmaları ise devam etmektedir¹²². Aynı günlerde Konya'yı ziyaret eden UNESCO temsilcileri, Mevlana müzesinden ayrılmak istememiş, programın sıkışıklığından şikâyet ederek; Konya'nın birkaç günde gezilmesinin mümkün olmadığı, kentin eşsiz bir tarihi hazine olduğunu belirtmişlerdir¹²³.

1963 yılı faaliyet planlarının açıklanmasına Ekim ayında da devam edilmiştir. Basındaki haberlere göre: Alaaddin Camine 1962 yılında 45 bin lira harcanmış ve 1963 yılı içinse 150 bin lira ödenek ayrılmıştır. İplikçi Camiinde ise şadırvanın yenilenmesi, hasar görmüş çeşitli kısımların onarılması işleri Müze Müdürlüğü ile Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında paylaştırılmıştır. Minarenin tamir masrafları ise İşadamı Mehmet Karacıganlı tarafından üstlenilmiştir¹²⁴. Bu arada, Karapınar'da bulunan ve II. Selim zamanında yapılan Yavuz Selim Camiinin korunması için, Kaymakam ve Belediye Başkanı Sedrettin Sürbahan tarafından bahçe duvarları yenilenmiş ve kullanıma açılmıştır¹²⁵. Yaklaşık aynı tarihlerde Sultan Selim Caminin eksik kısımlarının kurşun kaplamalarının yenilenmesi işi ihaleye çıkarılmış ve 45 bin lira bedelle müteahhide verilmiştir¹²⁶.

Akşehir ilçesi, Apsarı köyünde bulunan bir höyükte yapılan kazılar sonucunda, Roma ve Bizans dönemine ait çeşitli heykeller, sütun ve mimari kalıntıları ortaya çıkarılmış ve uzmanların incelemesine sunulmuştur¹²⁷. Ertesi günkü gazetelerde ise Temelhisar Kasabasında Jüpiter Mabedine ithafen yapılmış bir havuzun arkeologlarca bulunup restore edildiği ve ziyarete açıldığı bilgisi verilmiştir¹²⁸. Bir gün sonra ise Konya basınında konumuz ile alakalı

¹¹⁶ Yeni Konya, 22 Ağustos 1962, s.1.

¹¹⁷ Şehir Postası, 30 Ağustos 1962, s.1.

¹¹⁸ Yeni Konya, 31 Ağustos 1962, s.1.

¹¹⁹ Yeni Konya, 4 Eylül 1962, s.1.

¹²⁰ Yeni Konya, 8 Eylül 1962, s.1-4.

¹²¹ Yeni Meram, 10 Eylül 1962, s.1.

¹²² Yeni Konya, 14 Eylül 1962, s.1.

¹²³ Şehir Postası, 17 Eylül 1962, s.1.

¹²⁴ Yeni Meram, 1 Ekim 1962, s.1.

¹²⁵ Şehir Postası, 8 Ekim 1962, s.1.

¹²⁶ Yeni Konya, 19 Ekim 1962, s.1.

¹²⁷ Yeni Konya, 22 Ekim 1962, s.1.

¹²⁸ Şehir Postası, 23 Ekim 1962, s.1.

Tarihi Kervansaray Onarılıyor başlığı ile verilen habere göre; Ilgın'da bulunan tarihi kervansaray Vakıflar Genel Müdürlüğünce restore edilmeye başlanmıştır ve muhtemelen kapalı çarşı şeklinde halkın hizmetine sunulacaktır¹²⁹.

Dönemin Konya'sında sadece il merkezi değil, ilçelerde de müze ve müzecilik fikri ön plana çıkmıştır. Yerel basında, 27 Ekim 1962 tarihli bir haberde, Karapınar ilçesinde Arkeoloji müzesi açılacağı kamuoyuna duyurulmuş ve bunun ilçe hakkında sevinç uyandırdığı bilgisi paylaşılmıştır¹³⁰. Konyalıların müzelere olan ilgisini gösteren bir başka haber ise 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı tatili dolayısıyla kent müzelerine halkın gösterdiği ilgidir. 3 gün içerisinde sadece Mevlana müzesini 3600 vatandaş ziyaret etmiştir¹³¹.

29 Mart 1962 tarihinde, eski eserler, tarihi kıymetler ve müzelere gösterdiği ilgi neticesinde takdirname ile ödüllendirilen Konya Valisi Rebi Karatekin, 11 Ekim 1962 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla, bu kez; "Millî Eğitim meselelerine gösterdiği ilgi, okul yapımı ve onarımındaki büyük gayret ve başarısından dolayı" yeni bir takdirname ile taltif edilmiştir¹³².

1963 yılı yaklaştıkça, tarihi eserler ile ilgili faaliyet planları da netleşmeye, yenilenmeye ve halka aktarılmaya devam etmiştir. Bu minval üzere, Sultan Selim Caminin yenileneceği duyurusu tekrarlanmıştır¹³³, Alaaddin Caminin restorasyonunda daha önce belirtilen konular dışında toprak olan damının bakır kaplama ile değiştirilme kararı ve 1.5 milyon liralık ödeneği konusunda da bilgilendirme yapılmıştır¹³⁴. Yıl boyunca tamiri gerçekleştirilecek tarihi camiler: Bulgur Tekke Cami, Hoca Hasan Cami, Karapınar Selimiye Cami ve imareti¹³⁵, Sahip Ata Cami ve külliyesi, Akşehir İmaret Cami, Taş Medrese, Karaman Tecvidi Karabaş Cami şeklinde açıklanmıştır¹³⁶.

28 Kasım 1962 tarihinde ise Konya Turizm Derneği; ileride kurulması planlanan Mevlana Enstitüsünün ilk nüvesi olmak üzere, *Mevlana Armağanı* adlı bir bilim ve sanat eseri projesinin duyurusunu yapmıştır. 1963 Mevlana haftasında sonlanacak projenin galibine 5 bin lira para ödülü verilecektir¹³⁷.

1962 yılı Mevlana İhtifalleri 8 Aralık tarihinde başlamış ve basında manşetten yer bulmuştur. Çeşitli bakanlar ve milletvekillerinin katılımının beklendiği törenlere; Ankara Valisi ile ABD ve Brezilya Büyükelçileri de katılacaklar arasında sayılmıştır¹³⁸. 17 Aralık tarihinde 14. ve son seansa kapanan kutlamaların önceki yıllara göre çok daha görkemli geçtiği basına yansımıştır¹³⁹.

¹²⁹ Yeni Konya, 24 Ekim 1962, s.1.

¹³⁰ Şehir Postası, 27 Ekim 1962, s.1.

¹³¹ Yeni Konya, 31 Ekim 1962, s.1.

¹³² BCA, f.030.18.01. y.166.47.8.

¹³³ Yeni Meram, 6 Kasım 1962, s.1.

¹³⁴ Yeni Meram, 7 Kasım 1962, s.1.

¹³⁵ Yeni Meram, 13 Kasım 1962, s.1.

¹³⁶ Yeni Meram, 20 Kasım 1962, s.1.

¹³⁷ Yeni Konya, 28 Kasım 1962, s.1.

¹³⁸ Şehir Postası, 8 Aralık 1962, s.1. İlerleyen günlerde listeye eklenen isimler şu şekildedir: Başbakan Yardımcısı Hasan Dınçer, İmar ve İskân Bakanı Fahrettin Kerim Gökay, Basın Yayın ve Turizm Bakanı Celal Tevfik Karasapan, Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü, Mevhibe İnönü ve kızı Özden Toker, CEMTO'da görevli 10 kişi, İsrail, Hollanda ve Afganistan Büyükelçileri. Ayrıntı için bkz. Şehir Postası, 13 Aralık 1962, s.1.

¹³⁹ Son seansa Bayırdıklık Bakanı İlyas Seçkin, Adalet Bakanı Abdülhak Kemal Yörük, Devlet Bakanı Rauf Aybar ile çeşitli milletvekilleri ve senatörler katılmıştır. Orta ve yüksekokul öğrencileri arasında Hz. Mevlana ve Konya Turizmi konulu kompozisyon yarışmaları düzenlenmiş ve ilk üçe girenlere 300'er liralık armağanlar verilmiştir. Şehir Postası, 18 Aralık 1962, s.1.

1963 Yılında Konya'da Tarihi Eser ve Turizm Çalışmaları

1963 yılında Konya yerel basınında çalışmamızla alakalı ilk haber; *Koyunoğlu Müzesine Ordu ve Bankalar Geniş Çapta Yardım Etiler* başlığı ile verilmiştir. Haberin tafsilatında Ordu Komutanı Cemal Tural'ın emriyle askeri teknisyenlerin uzun süre çalışarak müzenin elektrik tesisatını yenilediği ve yangına karşı korumalı hale getirdiği ile çeşitli banka ve firmaların birer kristal vitrin yaptırarak müzenin teşhir kalitesini arttırdığından bahsedilmekte, bunun Konya turizmine olan katkısı anlatılmaktadır¹⁴⁰.

Karapınar ilçesi Sultan Selim Cami ile ilgili, ilçe kaymakamının öncülüğünde yürütülen düzenleme çalışmaları, Şubat ayında da Konya basınına yansımış ve caminin duvar ve bahçe düzenlemesinin yanı sıra etrafındaki kötü görüntüye sebep olan unsurların temizlenmesi aşamasına geçildiği bilgisi kamuoyu ile paylaşılmıştır¹⁴¹. Her dönemde olduğu gibi olumlu çabalara karşı, zaman zaman görülen olumsuz hareketlerden birisi olarak, Sultan Selim Caminin kurşun kısımlarının çalınma hadisesi yerel basına yansımış fakat Konya'nın çeşitli semtlerinden olan hırsızlar kısa sürede yakalanmışlardır¹⁴². Hırsızlık haberinden kısa süre sonra *İplikçi Şadırvanı Tamamlandı* başlığı ile verilen güzel haberde, İplikçi Caminin 90 bin liraya mal olan yeni şadırvanının inşaatının bittiği, 2 güne kadar su tesisatının da açılmasıyla halkın hizmetine açılacağı bilgisi verilmiştir¹⁴³.

5 Mart 1963 tarihinde Devlet Bakanı Ali Şakir Ağanoğlu başkanlığında, Vakıflar İdaresi Genel Müdürü Nihat Danışman'ın da içinde olduğu kalabalık bir heyet Konya'ya gelmiş ve 1963 yılında tamir edilmesi planlanan tarihi eserleri ziyaret etmişlerdir. Tetkik gezisi sırasında bakan Ağanoğlu; Konya'daki eserleri tamiri için 1 milyon liralık bir bütçe ayrıldığını ve ihalelerin Mayıs ayında başlayacağını açıklamıştır¹⁴⁴.

Şehir Postası Gazetesinin, isimsiz olarak yayınlanan *Olayların İçinden* köşesinin, 9 Mart 1963 tarihli konusu; *Türkiye'nin Arkeolojik Hazinesi* başlığı ile verilen ve Türkiye'de bulunan tarihi eserlerin önemi, dünyanın bunlara ilgisi ve korunma yollarının anlatılması olmuştur¹⁴⁵. Bu arada yerel basına, sadece tarihi eserler ile ilgili yapılan olumlu faaliyetler ve bilgilendirmeler değil, zaman zaman çeşitli şikâyetler de yansımıştır. Sahip Ata Külliyesi ve Klasik Müzenin önünde kıştan kalan çamur ve moloz yığınlarının uzun süre temizlenmemesi, ziyaretçilerin serzenişlerine sebep olmuş ve Yeni Konya Gazetesi de konuyu sütunlarına taşıyarak belediye yetkililerini uyarmıştır¹⁴⁶.

İplikçi Caminin minaresinin İşadamı Mehmet Karacıganlı tarafından yaptırılacağı ve inşaatın Mayısta başlayacağı, Alaaddin ve Emsali Camileri Yaptırma ve Onarım Derneğinin de camiye bir tuvalet yaptırmak istediği, derneğe başvuran İranlıların da Mevlana'ya olan hürmetlerinden dolayı camiye bir kitaplık yaptırmaya arzularını¹⁴⁷ ve yine dernekçe, cami bahçesinde ağaçlandırma çalışmalarına başlandığı bilgisi kamuoyuna duyurulmuştur¹⁴⁸.

Japon Prensi Mikasa ve Eşi Dün Geldi ve Gittiler başlığı ve Japon Prens ile eşinin fotoğrafı ile manşetten verilen habere göre, 15 Nisan 1963 tarihinde Türk Hava Kuvvetlerine ait bir uçakla 12:45 te Konya'ya inen Japon Prens ile maiyeti, kendilerine düzenlenen törenden sonra Şeker fabrikasında yemek yemişler, 17:15 te Konya'dan ayrılmadan önce de sırası ile Mevlana Müzesi,

¹⁴⁰ Yeni Konya, 21 Ocak 1963, s.1.

¹⁴¹ Şehir Postası, 30 Ocak 1963, s.1.

¹⁴² Şehir Postası, 6 Şubat 1963, s.1.

¹⁴³ Yeni Meram, 21 Şubat 1963, s.1.

¹⁴⁴ Yeni Meram, 6 Mart 1963, s.1.

¹⁴⁵ Şehir Postası, 9 Mart 1963, s.2.

¹⁴⁶ Yeni Konya, 19 Mart 1963, s.1.

¹⁴⁷ Kitaplık yeri olarak Mevlana'nın ikamet ettiği ilk hücre düşünülmüştür.

¹⁴⁸ Yeni Meram, 15 Nisan 1963, s.1.

Klasik Eserler Müzesi, İnce Minare, Karatay Medresesi ve Alaaddin Camini gezmişlerdir¹⁴⁹. Görüldüğü üzere, Japon heyeti kente önem verdikleri bu tarihi eserleri görmeye gelmişler ve hedeflerini gerçekleştirdikten sonra ayrılmışlardır. Konya müzeleri ve tarihi eserlerinin dünyadaki algılanışı ve durumu açısından önemli örneklerden birisi de Japon Prensi Mikasa'nın ziyaretidir. Aynı günkü gazetelerde çalışma konumuz ile alakalı bir diğer haber de Profesör Mellaart'ın Çatalhöyük kazılarına yeniden başlayacağı ve bu yaz ağırlıklı olarak neolitik mabetlerin ortaya çıkarılması konusuna yoğunlaşacağıdır¹⁵⁰.

Nisan 1963'te açıklanan Konya'nın 5 Yıllık Turizm Planına göre; Kentteki turizmi geliştirmek amacıyla 7 maddelik (kimi maddeler çeşitli alt maddelere bölünmüştür) bir eylem planı hazırlanmıştır. Bu planın konumuzla alakalı kısımları: Mevlana İhtifallerinin daha ihtişamlı kutlanması, Müze Caddesindeki dükkânlardan birisinin Turizm Derneğine tahsis edilmesi ve Karaman Binbir Kilise yolunun bakıma alınmasıdır¹⁵¹. Aynı günkü bir başka haberde ise Koyunoğlu Müzesine yeni vitrinler yaptırmak için çeşitli kuruluşların yarıştığı, son siparişi veren Sümer Bank'tan sonra sırada Türkiye Kredi Bankasının bulunduğu bilgisi verilmiştir¹⁵².

En çok ziyaret edilen müze Mevlana müzesi başlığı ve müzenin dış ve içten 2 fotoğrafı ile manşetten verilen habere göre, Mevlana Müzesi bir önceki yıl 75 bini yabancı olmak üzere 350 bin kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Uzmanlar bu sayının 1963 te 400 bini geçeceğini düşünmektedirler. Haberin devamında müzenin kısımları tanıtılmakta ve gelecekte düşünülen eklentilerden bahsedilmektedir¹⁵³.

Sahip Ata, Sultan Selim ve Alaaddin Camilerinin 1963 yılı onarım ihalesinin, kapalı zarf usulü ile, 15 Mayıs Çarşamba günü saat 10:00 da Vakıflar Müdürlüğü binasında gerçekleştirileceği ve açılış bedelinin 113 bin 229.93 lira olduğu bilgisi, 25 Nisan tarihli yerel basında kendisine yer bulmuştur¹⁵⁴.

UNESCO Romen Milli Komisyonunca organize edilen, başta Romanya olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirilecek olan fotoğraf sergisi için Konya'dan 10 fotoğraf talep edilmiş, Konya Müze Müdürlüğü gerçekleştirilen hummalı çalışmanın sonrasında seçilen fotoğrafları sergilenmek üzere ilgili makamlara teslim etmiştir¹⁵⁵. Konya'da dönemin önemli kalemlerinden Selçuk Es, yazdığı bir makale ile İnce Minare hakkında bilgiler vermiş ve tamiri konusunu yeniden yetkililere hatırlatma lüzumunu hissetmiştir¹⁵⁶.

Nisan ayında Konya'ya günübirlik bir gezi yapmış olan Japon Prensi Mikasa, kendisine gösterilen ilgiye teşekkür etmek amacıyla Konya Valisi Rebii Karatekin'e gümüş, Japon motifli, yarım küre şeklinde bir masa biblosu hediye etmiş, Rebii Bey de şahsına gönderilen bu hediyeyi Mevlana Müzesine bağışlamıştır. Valinin örnek davranışı müze yetkilileri ve halk tarafından takdirle karşılanmıştır¹⁵⁷. Vali Rebii Karatekin tarafından başlatılan çalışma ile Atatürk Müzesi

¹⁴⁹ Yeni Konya, 16 Nisan 1963, s.1.

¹⁵⁰ Yeni Konya, 16 Nisan 1963, s.1.

¹⁵¹ Yeni Konya, 17 Nisan 1963, s.1.

¹⁵² Yeni Konya, 17 Nisan 1963, s.1.

¹⁵³ Yeni Konya, 22 Nisan 1963, s.1-3.

¹⁵⁴ Şehir Postası, 25 Nisan 1963, s.1. İhale keşif bedeli Yeni Meram Gazetesinde 113 bin 294 lira olarak verilmiştir. Ayrıntı için bkz. Yeni Meram, 27 Nisan 1963, s.1.

¹⁵⁵ Seçilen fotoğraflar: Karatay Medresesi, Çini Eserler Abidesi, Sahip Ata Külliyesi, Alaaddin Cami Minberi, Kubbe-i Hadra, Mevlana'nın Sandukası, Selçuklu Arması, Ahşap Pencere Kanadı, Ulaş Baba Kümbeti (Gazetede 9 eserin adı geçmektedir) şeklindedir. Yeni Konya, 26 Nisan 1963, s.1-2.

¹⁵⁶ Selçuk Es, *Yıldırım'dan Yıkılan İnce Minarenin Minaresi Hakkında*, Yeni Konya, 28 Nisan 1963, s.3.

¹⁵⁷ Yeni Konya, 1 Mayıs 1963, s.1.

haline getirilmesi düşünülen vali konağı binasında gerekli incelemeleri yapmak üzere Müzeler Genel Müdürlüğünden bir Yüksek Mimar Konya'ya gelmiş ve çalışmalara başlamıştır¹⁵⁸.

Konya basınında manşetten verilen 17 Mayıs 1963 tarihli habere göre, Vakıflar Genel Müdürlüğü, kent merkezi ve ilçelerde belirli vasıfları taşıyan 32 camiye 47 bin 500 lira yardım yapacaktır. Haberde camilerin adları ve buldukları yer detaylandırılmıştır¹⁵⁹. Mayıs ayının çalışma konumuz ile ilgili basına yansıyan son haberi; *Çinileri bu yıl yenilenecek* başlığı ile verilen, Mevlana Türbesinin çinilerinin yenilenmesi ile ilgili metindir¹⁶⁰.

Haziran ayında Koyunoğlu Müzesinde fotoğraf çekmek isteyen bir İsviçreli arkeoloğun uyarıları sonucu yapılan kontrollerde, Hitit Sarayına ait paha biçilemez bir Havaneli ile başka değerli eşyaların kayıp olduğu görülmüş ve konu emniyet güçlerine aksettirilmiştir¹⁶¹. Mayıs ayı içerisinde ihalesi yapılan projelerden Alaaddin Camisinin onarım işinin Temmuz ayı içerisinde başlayacağı ise Haziran ayının bir başka haberi¹⁶². Yazın ilk günlerinin bir diğer haberi ise Konya Turizm Cemiyeti Başkanı Feyzi Halıcı'nın John Mellaart ile yaptığı görüşme ve Mellaart'ın yıllık kazı işlerinin sonunda cemiyet binasında bir konferans vereceğini açıklamasıdır¹⁶³. Aynı gün basına yansıyan bir diğer bilgi, devam etmekte olan Kapı Cami tamiratının eserin orijinalliğine zarar vermemek için durdurulduğu ve Ankara'dan Vakıflar Genel Müdürlüğünden uzman bir teknisyenin beklenmeye başladığı şeklindedir¹⁶⁴. Kapı Caminin inşaatının devamı için hayırseverlere yapılan yardım çağrısı da Konya basınında kendisine yer bulmuş bir diğer havadistir¹⁶⁵. Haziran ayının son günlerinde, Selçuk Es'in Konya Hükümet Konağı binasını tanıtır tarihçesini verdiği bir makale yayınlanmıştır¹⁶⁶.

8 Temmuz 1963 tarihinde Konya Valisi Rebi Karatekin tarafından, Kız Öğretmen Okulunda açılan *Selçuklu Eserleri Rölöve Sergisinde* çok ilginç Selçuklu eserleri halkın beğenisine sunulmuştur¹⁶⁷. Dönemin Konya basınında tarihi eserler ve arkeoloji konusuna yaklaşımına örnek olmak üzere, Şehir Postası Gazetesi *Panorama* köşesinde 15 Temmuz tarihinde çıkan isimsiz makale oldukça önemlidir. *Türkiye'de yapacağı kazılarda yeni teknik kullanacak* başlıklı metinde, yarım sayfadan uzun bir şekilde Güneydoğu'daki Kommagene kazıları hakkında bilgiler verilmiş ve gelecek günlerde beklenen gelişmeler duyurulmuştur¹⁶⁸.

18 Temmuzda CHP Konya Milletvekili İhsan Kabadayı'nın açıklamasına göre, Vakıflar Genel Müdürlüğü 14 Konya camisine ikinci kez para yardımı yapmıştır. Haberin devamında camilerin isimleri ve aldıkları yardım miktarları belirtilmiştir¹⁶⁹. Ertesi gün köşesinde, tarihi eser kaçakçılığı konusunda yazan Seyit Küçükbezirici, halkı bu konuda bilinçlendirmeye çalışmıştır¹⁷⁰. Turizm ve Tanıtma Bakanı Nurettin Ardıçoğlu 28 Temmuz günü Ankara'da düzenlediği basın toplantısında verdiği çeşitli bilgilerin yanı sıra, Konya Turizm ve Tanıtma Müdürlüğünün de kurulduğunu açıklamıştır¹⁷¹.

Vali Rebi Karatekin, maiyetindeki kent bürokratları ile 1 Ağustos 1963 te Çatalhöyük kazısını ziyaret etmiş ve hem kazı faaliyetleri hem de ileride bölgeye yapılması düşünülen

¹⁵⁸ Yeni Konya, 10 Mayıs 1963, s.1.

¹⁵⁹ Şehir Postası, 17 Mayıs 1963, s.1.

¹⁶⁰ Yeni Meram, 24 Mayıs 1963, s.1.

¹⁶¹ Yeni Konya, 4 Haziran 1963, s.1.

¹⁶² Yeni Meram, 6 Haziran 1963, s.1.

¹⁶³ Şehir Postası, 8 Haziran 1963, s.1.

¹⁶⁴ Yeni Konya, 8 Haziran 1963, s.1-4.

¹⁶⁵ Yeni Konya, 14 Haziran 1963, s.1.

¹⁶⁶ Selçuk Es, *Hükümet Konağı, Şehir Postası*, 24 Haziran 1963, s.2.

¹⁶⁷ Yeni Meram, 8 Temmuz 1963, s.1.

¹⁶⁸ Şehir Postası, 15 Temmuz 1963, s.3.

¹⁶⁹ Şehir Postası, 18 Temmuz 1963, s.1-3.

¹⁷⁰ Seyit Küçükbezirici, *Tarihi Eser Kaçakçılığı Üzerine, Şehir Postası*, 19 Temmuz 1963, s.2.

¹⁷¹ Şehir Postası, 29 Temmuz 1963, s.1-4.

turistik tesisler hakkında bilgi almıştır¹⁷². Turizm ve Tanıtma Bakanı Nurettin Ardıçoğlu, makama geldikten sonra ilk ziyaretini Konya'ya gerçekleştirmiş, 5 Ağustos tarihinde geldiği kentte, Konya Turizm ve Tanıtma Müdürlüğüne Hicret Cambazoğlu'nun atandığını açıklamış ve bakanlığın kente verdiği önemden bahsetmiştir. Bakanın, Konya seyahatinin basına yansıdığı gün ayrıca, Vakıf İşhanı ve Karaman İbrahim Bey İmaretinin onarım ihale duyuruları da kamuoyu ile paylaşılmıştır¹⁷³.

Konya Müzeleri Devamlı Olarak Ziyaret Edilebilecek başlığı ile verilen haberde; Konya Turizm Derneğinin yevmiyeli personel çalıştırılması ve masrafinin dernekçe üstlenilmesi, bunun neticesinde Konya müzelerinin Pazartesi ve haftada bir gün tüm gece açık olması projesinin, Konya Müze Müdürlüğüne olumlu karşılandığı ve uygulamaya yakında başlanacağı bilgisi verilmiştir¹⁷⁴. Bir diğer haberde ise Mevlana Müzesi meydanında görülen kirlilik ve düzensizliğin giderilmesi için belediye yetkililerine seslenilmiştir¹⁷⁵.

Millî Eğitim Bakanlığı Resim ve Eski Eserler Müfettişi Hasan Kavruk, 1 Eylül 1963 tarihinde Konya'ya gelmiş ve çeşitli eski eserleri tetkik etmiştir¹⁷⁶. Bu arada basında Mevlana Müze Meydanının düzenlenmesi ile ilgili yazılar çıkmaya devam etmiş, 12 Eylül tarihli baskıda, meydanın uygun yerlerine çöp tenekelerinin konması istenmiştir¹⁷⁷.

Eski Eserleri Onarma Derneği yaptığı açıklamada; Tacü'l Vezir Türbesi ve Emir Nurettin Türbelerinin onarımının tamamlandığını, İnce Minare Müzesi ile Selçuklu Köşkünde çalışmaların devam ettiğini, gelecek yıl ise Fahrunnisa Hatun Türbesi ile Yeşil Türbenin çinilerinin ele alınacağını kamuoyuna duyurmuştur¹⁷⁸. Ayrıca basına yansıyan bir diğer açıklamada ise 1964 yılında Mevlana Müzesinin, Turizm ve Tanıtma Bakanlığınca onarılacağı bilgisi verilmiştir¹⁷⁹. Ayrıca, İmar ve İskân Bakanı Fahrettin Kerim Gökay, yaptığı basın toplantısında, Konya Mevlana Müzesinin etrafının istimlak edilerek genişletileceğini söylemiştir¹⁸⁰.

Mehmet Önder, 23 Kasım'da yerel basında yayınladığı makale ile Türk Müzecilik Tarihi ve Konya Mevlana Müzesinin açılışı hakkında halkı bilgilendirmeye çalışmıştır¹⁸¹. *Konya'ya Bir Askeri Müze Açılması Bekleniyor* başlığı ile verilen habere göre ise çeşitli mahfillerde Konya'ya bir askeri müze açılması konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Haberin devamında böylesi bir müzenin Konya'ya getireceği faydalar sıralanmıştır¹⁸².

690. Mevlana İhtifalleri 7 Aralık tarihinde başlamış ve kente büyük bir turist akını gerçekleşmiştir. Törenlere katılacak vatandaşların rahat etmesi için İstanbul-Konya trenlerinin sayısı artırılmıştır¹⁸³. 8 Aralık tarihli Yeni Konya Gazetesinin ilk sayfası ise neredeyse tamamen Mevlana İhtifalleri haberlerine ayrılmıştır. Mevlana'nın sandukasının fotoğrafının da yer aldığı ilk sayfada, Konya'ya gelen fakat otellerde yer bulamayan yerli ve yabancı turistlerin, Konya halkınca misafir edildiği bilgisi verilmiş, PTT'nin spor salonuna törenler boyunca hizmet verecek geçici bir şube açtığı aktarılmış, Konya Müftüsünün kent halkına gelen turistlere nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili 4 maddelik tavsiyeleri yazılmış ve İl Halk Kütüphanesinde bir

¹⁷² Yeni Konya, 2 Ağustos 1963, s.1.

¹⁷³ Şehir Postası, 7 Ağustos 1963, s.1-3.

¹⁷⁴ Yeni Konya, 19 Ağustos 1963, s.1.

¹⁷⁵ Yeni Konya, 20 Ağustos 1963, s.1.

¹⁷⁶ Şehir Postası, 2 Eylül 1963, s.1.

¹⁷⁷ Yeni Konya, 12 Eylül 1963, s.1.

¹⁷⁸ Yeni Konya, 21 Eylül 1963, s.1.

¹⁷⁹ Yeni Konya, 22 Eylül 1963, s.1.

¹⁸⁰ Yeni Konya, 18 Ekim 1963, s.1.

¹⁸¹ Mehmet Önder, *Gelişen Konya Müzeleri*, Yeni Konya, 23 Kasım 1963, s.1-4.

¹⁸² Yeni Konya, 2 Aralık 1963, s.1.

¹⁸³ Şehir Postası, 7 Aralık 1963, s.1.

hafta süreyle Mevlana konulu sergi açıldığı bildirilmiştir¹⁸⁴. Yine ilk sayfada İhsan Olgun'a ait Türk kültürü ve Mevlana'yı anlatan bir makale yayınlanmıştır¹⁸⁵. Mevlana törenleri için kente gelen kalabalıklar, Konya müzelerinin de dolup taşmasını sağlamış, iki gün içerisinde aralarında önemli şahsiyetlerin de olduğu 9 bin kişi Konya müzelerini ziyaret etmişlerdir¹⁸⁶.

Konya yerel basınında tarihi eserler ile ilgili yayınlar çıkmaya devam etmiş, 14 Aralık tarihinde Beyhekim Mescidi ve Sırçalı Mescit'in mihraplarının fotoğrafları Yeni Konya Gazetesinin ilk sayfasında okurlar ile paylaşılmıştır¹⁸⁷. Yılın konumuzla alakalı son haberi ise Baro Başkanı Tahir Mihçizade'nin yazma ve basma eserlerden oluşan şahsi kitaplığını Mevlana Müzesine bağışlamasıdır¹⁸⁸.

1964 Yılında Konya'da Tarihi Eser ve Turizm Çalışmaları

1964 yılının konumuz ile alakalı ilk haberi, Karaman Gizli Kilise'nin uzaktan bir fotoğrafının da kullanıldığı, turizmin geliştirileceği ve bütçe açığının bu şekilde kapatılacağından bahsedilen metindir¹⁸⁹. *1963 Konya Müzeleri İçin Rekor Yılı Oldu* başlıklı haberde ise toplam 324 bin 406 kişinin 1963 yılında Konya müzelerini gezdiği ve bunların 24 bininin yabancı olduğu bilgisi verilmiştir¹⁹⁰.

Bu arada, Milli Eğitim ve Maliye Bakanlıklarının aldığı bir kararla, Türkiye'deki müze giriş ücretleri %100-150 arasında artmıştır. Böylelikle 100 kuruş olan Mevlana Müzesi giriş ücreti, 250 kuruşa çıkmıştır. Cumartesi ve Pazar günleri bu ücret 125 kuruştur. Müze yetkilileri Mevlana'nın bir ziyaretgâh olduğunu bildirerek ücretin indirilmesi için ilgili makamlara müracaatta bulunmuştur¹⁹¹.

İmar ve İskan Bakanlığı bütçesinden 1 milyon liralık bir meblağ, Konya Mevlana Türbesi ve Edirne Selimiye Cami civarının istimlak işlerinde kullanılmak üzere ayrılmış, bu durum Konya ve Mevlana'ya verilen önemin bir göstergesi olarak kent basınında ilgi görmüştür¹⁹². Aynı gün bir başka güzel haber; sahibi tarafından ücretsiz olarak hizmette olan Koyunoğlu Müzesinden belediyece alınan bir kararla elektrik ve su fatura ücreti alınmayacağı bilgisidir¹⁹³.

Daha önce 11 bin liralık bir el yazması Mesneviyi, Mevlana Müzesine bağışlayan İş Bankası, 6 bin liralık yeni bir vitrini de müzeye hediye etme kararını yetkililere bildirmiş, bu haber sevinçle karşılanmıştır¹⁹⁴. Tanzim işleri devam eden ve kültür müzesine dönüştürülecek olan Atatürk Evinin taban halıları ve kadife perdelerinin yaptırılma işini de Sümerbank üstlenmiş, bu haber de Konya mahfillerinde memnuniyet yaratmıştır¹⁹⁵.

Vali Rebi Karatekin başkanlığında oluşturulan İl Turizm Komitesi teşkilatlanmasına devam ederek, Akşehir, Beyşehir ve Karaman İlçe Turizm Komiteleri kurulmuş, bu komitelerin faaliyete geçiş tarihi olarak da Mart ayı gösterilmiştir. Konya Turizm Müdürlüğü binasının yapımı içinse, belediyeden arsa satın alınarak inşaat planlarına başlanmıştır¹⁹⁶.

¹⁸⁴ Yeni Konya, 8 Aralık 1963, s.1-4.

¹⁸⁵ İhsan Olgun, *Mevlâna, Yeni Konya*, 8 Aralık 1963, s.1.

¹⁸⁶ Yeni Konya, 10 Aralık 1963, s.1.

¹⁸⁷ Yeni Konya, 14 Aralık 1963, s.1.

¹⁸⁸ Yeni Konya, 16 Aralık 1963, s.1.

¹⁸⁹ Şehir Postası, 3 Ocak 1964, s.1.

¹⁹⁰ Yeni Konya, 6 Ocak 1964, s.1-3.

¹⁹¹ Şehir Postası, 22 Ocak 1964, s.1.

¹⁹² Yeni Konya, 23 Ocak 1964, s.1.

¹⁹³ Yeni Konya, 29 Ocak 1964, s.1.

¹⁹⁴ Yeni Konya, 7 Şubat 1964, s.1.

¹⁹⁵ Yeni Konya, 10 Şubat 1964, s.1.

¹⁹⁶ Yeni Konya, 20 Şubat 1964, s.1.

Antik Eser ve Eşyalar Yurtdışına Kaçırılıyor başlığıyla 14 Mart 1964 tarihinde verilen bir haber ile Konya'ya gelen bazı turistlerin tarihi eser vasfı taşıyan birtakım eşyaları antikacılardan alarak yurtdışına çıkarttıklarının il emniyet müdürlüğüne tespit edildiği ve bunun önlenmesi için müze müdürlüğü ile birlikte ortak bir projeyi hayata geçirerek, antika ve hediyelik eşya satıcılarını bilgilendirmeye başladıkları kamuoyuna duyurulmuştur¹⁹⁷.

Dönemin Beyşehir Kaymakamının, ilçede bulunan Eşrefoğlu Camisinin yıkılma tehlikesi karşısında, yetkilileri uyarmasına rağmen hala bir çalışmanın başlatılmadığı serzeniş ve Konya'da yapılacak modern turizm ofisi için Ankara'dan bir yüksek mimarın gelerek kentte çalışmaya başladığı bilgisi aynı gün Konya basınına düşen haberlerdir¹⁹⁸. Bu arada Sümerbank, Hereke de bulunan fabrikasında 104 metrekare büyüklüğünde, 400 kilo ağırlığında ve 50 milyon düğüm ihtiva eden yekpare bir halı dokutarak Mevlana Müzesine hediye etmiştir. Sümerbank'ın açılacak Atatürk Evi içinde 6 adet halı dokuttuğu kamuoyuna bilinmektedir¹⁹⁹. Paragraf başında belirtilen Beyşehir Kaymakamının serzenişine, Konya Valisi Rebi Karatekin'in olumlu tepkisi gecikmemiş, Ankara ile yaptığı temaslarda neticesinde gereken kaynağı oluşturan vali, Eşrefoğlu Caminin onarımı için çalışmaların hemen başlayacağını duyurmuştur²⁰⁰.

28 Mart 1964 tarihi, Konya ili tarihi eserler ve turizmi açısından, 3 ilk sayfa haberinin basında görüldüğü bir gün olmuştur. Beyşehir Eşrefoğlu Caminin onarımı için başlatılan çalışmalar kapsamında Ankara'dan gelen 2 mimar, adı geçen camide incelemeler yapmaya başlamış, Çatalhöyük kazı alanını görmek isteyen yerli ve yabancı turistlerin işlerini kolaylaştırmak amacıyla buraya ulaşımı sağlayan 15 kilometrelik ham yolun en azından stabilize hale getirilme projesi Karayollarınca üstlenilmiş ve Konya hakkında son 30 yılda çıkan yayınların envanteri kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu çalışmaların ağırlığını tarihi eser konuları ile Mevlana hakkında neşredilenler oluşturmaktadır²⁰¹.

Çalışma konumuzla ilgili 5 ilk sayfa haberinin verildiği 30 Mart tarihi de Konya kamuoyunun tarihi eser ve turizm konularında bilgilendirildiği önemli bir gün olmuştur. Manşetten verilen *Konya Bir Müze Daha Kazanıyor* başlıklı haberde, düzenlenen Atatürk Evinin, kentin 7. Müzesi olarak başlangıçta 4 pavyonu ile açılışının yakında yapılacağı duyurulmuştur. Diğer haberlerde ise sırası ile Beyşehir İlçesinin yetkililerinin Eşrefoğlu Camisinin avlusunda bir müze kurulması için müracaat ettikleri ve ayrıca yakında Kubadabat Sarayı kalıntılarında kazı çalışmalarına başlanacağı, ilkbaharın gelmesi ile birlikte Konya'ya gelen yerli ve yabancı turistlerin arttığı; Alman Deniz Ataşesi ve eşinin de kente gelerek müzeleri ziyaret ettiği, Sille'de bulunan gömme kiliselerin restorasyonuna başlanacağı ve büyük kilisenin müze yapılmasının düşünüldüğü, Bozkır, Ereğli ve Ilgın ilçelerinin de müzeler müdürlüğüne başvuruda bulunarak bölgelerinde birer müze açılmasını istedikleri şeklindedir²⁰².

1964 yılının Nisan ayında çalışma konumuz ile ilgili yayınların ağırlığı Şehir Postası Gazetesinde gerçekleşmiştir. Kronolojik olarak ana hatları ile bu haberleri değerlendirmek gerekir ise Konya Müze Müdürü Mehmet Önder, Karaman Müzesinin tanzimi ve eserlerin değerlendirilmesi için 2 günlüğüne ilçeye gitmiştir²⁰³. Ereğli'nin Ambar Köyünde bulunan Bizans ve Roma kalıntılarının defincilerce yağmalandığı, buna da eserlerin başına bir bekçi

¹⁹⁷ Şehir Postası, 14 Mart 1964, s.1.

¹⁹⁸ Şehir Postası, 24 Mart 1964, s.1.

¹⁹⁹ Yeni Konya, 25 Mart 1964, s.1.

²⁰⁰ Yeni Konya, 26 Mart 1964, s.1.

²⁰¹ Şehir Postası, 28 Mart 1964, s.1.

²⁰² Yeni Konya, 30 Mart 1964, s.1-2.

²⁰³ Şehir Postası, 3 Nisan 1964, s.1.

atanmamasının neden olduğu kent basınında tartışılan bir haber olmuştur²⁰⁴. Dönemin Şehir Postası Gazetesinde adı Naydin Buxtom²⁰⁵ olarak verilen İngiltere'nin Sunday Telegraph Gazetesinin ünlü seyahat yazarı Ankara üzerinden Konya'yı ziyaret etmiş, müze ve tarihi eserleri gördükten sonra Antalya'ya doğru kentten ayrılmıştır²⁰⁶. Karaman ilçesi yetkililerinin girişimi ile Konya'da dükkânlarında satmak amacı ile çeşitli miktarlarda kayıtsız tarihi eser bulunduran sarraf, eskici, kuyumcu gibi 8 kişinin hem isimlerinin hem de bulunan malların envanterinin verildiği listenin ilk sayfadan yayınlanması önemli etki bırakan haberlerdir²⁰⁷. Vali Rebi Karatekin başkanlığında 17 Nisanda gerçekleştirilecek turizm konulu toplantının katılımcılarına bakıldığında kentte konuya verilen önem daha iyi anlaşılmaktadır. İlgili toplantıya validen başka, belediye başkanı, İl Turizm Komitesi üyeleri, ilgili daire müdürleri, merkez komutanı, orduyevi müdürü, merkez ilçe nahiye müdürü ve ilçe belediye başkanları katılacaklardır²⁰⁸. Konya Turizm Derneğinin yıllık programı da bu ay içerisinde açıklanmış ve özellikle turistlerle ilk temas eden müstahdemlere dil kursu açılması projesi dikkat çekmiştir²⁰⁹. Bu arada Beyşehir gölünün kıyısına bir kamping inşaatına başlanmıştır²¹⁰. Turizm Tanıtma Bakanlığı tarafından Konya'daki 4 turizm derneğine 45 bin lira²¹¹ ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından il genelinde 62 camiye 85 bin lira yardım yapıldığı haberleri de basına yansıyan diğer bilgiler olmuştur²¹². Nisan ayının son haberi ise Akşehir İlçesinde başta ilçe kaymakamı olmak üzere tüm önde gelenlerin bölgede turizmi geliştirme adına toplanıp çeşitli kararlar almaları ve Vali Rebi Karatekin'in Karaman'a ilçe turizm toplantısı için gitmesi olmuştur²¹³.

Norveçte Çatalhöyükle İlgili Yayın Yapıldı başlığı ile verilen haberde, Konya Turizm Derneğinin temasları sonucunda Norveç'in Hallingdal Gazetesinde Çatalhöyükle ilgili resimli tanıtım yazısı yayınlanmış, bu duruma sevinen dernek yetkilileri, Çatalhöyük hakkında bir tanıtım broşürü hazırlamaya karar vermişlerdir²¹⁴.

Vali Rebi Karatekin başkanlığında toplanan Ereğli İlçe Turizm Komitesi, Ambarlı Köyündeki eski eserlerin mahalli imkânlarla korunması, Rüstem Paşa Kervansarayına müze açılması, İvriz yolunun onarılması, ilçeye turistik bir otel inşası ve turizm derneği enformasyon binasının oluşturulması kararını almıştır. Aynı gün kamuoyuna daha önce bahsi geçen Turizm Derneğinin açacağı dil kursunun derslerinin 15 Mayıs'ta başlayacağı duyurusu yapılmıştır²¹⁵.

Ereğli'nin Beğendik Köyünde, Hitlere ait olduğu tahmin edilen büyük bir tarihi şehir kalıntısının bulunması ve Akşehir'de Batı Cephesi Karargâh binası olarak da kullanılan Atatürk Evinin, Askerî Müzeye dönüştürülme kararı 9 Mayıs 1964 tarihinde Konya kamuoyuna duyurulan haberler olmuşlardır²¹⁶.

Sille'de bulunan kaya kiliselerinde çalışma yapan Alman televizyoncuların eşlerine yapılan birtakım tacizlerin Konya'da gündeme gelmesinin ardından konuyu iş edinen Sille halkı, yaptığı araştırmalar sonucunda 2 tacizciyi belirlemiş ve afişe ederek halk nazarındaki itibarlarını azaltmıştır. Bu durum bölge halkının turiste verdiği önemin de bir göstergesidir.

²⁰⁴ Yeni Konya, 6 Nisan 1964, s.1.

²⁰⁵ Asıl adı Nigel Edward Buxton (1924-2015) İngiliz seyahat yazarı ve gazeteci. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Nigel_Buxton.

²⁰⁶ Şehir Postası, 8 Nisan 1964, s.1.

²⁰⁷ Şehir Postası, 10 Nisan 1964, s.1.

²⁰⁸ Şehir Postası, 15 Nisan 1964, s.1.

²⁰⁹ Şehir Postası, 16 Nisan 1964, s.1.

²¹⁰ Şehir Postası, 18 Nisan 1964, s.1.

²¹¹ Şehir Postası, 20 Nisan 1964, s.1.

²¹² Şehir Postası, 27 Nisan 1964, s.1.

²¹³ Şehir Postası, 30 Nisan 1964, s.1.

²¹⁴ Şehir Postası, 1 Mayıs, s.1.

²¹⁵ Şehir Postası, 7 Mayıs, s.1.

²¹⁶ Yeni Konya, 9 Mayıs 1964, s.1.

Aynı günlerde Konya Turizm Derneği ön yüzü Türkçe, arka yüzü Almanca, Fransızca ve İngilizce basılı tanıtım broşürleri bastırılmıştır. Seçilen diller dönemin Konya'ya gelen turistlerinin iletişim dilleri hakkında da fikir vermektedir. Türkiye de yayın yapan Amerikan Daily News Gazetesinde çıkan, Vali Rebi Karatekin'in tarihi eserler ve turizm konulu çalışmalarını öven ve Türkiye'de ikamet eden Amerikalıları hafta sonları için bile olsa Konya'yı ziyaret etmeye davet eden haberlerde kent kamuoyunda memnuniyet oluşturmuştur²¹⁷.

Konya Müze Müdürü iken Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne atanan Mehmet Önder, 17 Mayıs 1964 tarihinde Konya'yı ziyaret etmiş ve Mevlana Müzesi ile Konya Klasik Eserler Müzesinin geliştirilmesi için büyük çaplı istimlakler yapılacağını, Arkeoloji Müzesi açılacağını, il sınırları kapsamında bulunan arkeolojik eserlere hızla ulaşılması için bir otomobil tahsis edileceğini, açılmış ve açılacak olan ilçe müzeleri programının yeniden ele alınacağı ile Konya'da bulunan eski eserlerin tescil işlemlerinin 1964 yılı sonuna kadar tamamlanacağını açıklamıştır²¹⁸.

Mayıs ayının diğer haberlerine topluca göz atmak gerekirse, Sille Turizm ve Tanıtma Derneği, Aya Eleni kilisesinin bahçe duvarlarının onarımının başlatıldığını kamuoyuna duyurmuştur²¹⁹. Bu arada turistlerin sıkça ziyaret ettiği kilise ve Sille bölgesine rahat ulaşım amacıyla Konya-Sille arasında 16 kilometrelik yeni yol yapımına karayollarınca başlanmıştır²²⁰. 28 Mayıs tarihinde ise Ziraat Bankası İdare Meclisi Üyeliğine atanan Vali Rebi Karatekin'in bu görevden istifası ve emeklilik durumunun gündeme gelmesiyle birlikte, Konya gazetelerinde kentin çeşitli teşekküllerinin valinin göreve devamı için Ankara'ya gönderdikleri rica telgrafı metni yayınlanmıştır²²¹.

1964 Haziranı Vali Rebi Karatekin'in emekliye ayrıldığı dönemdir. 3 Haziran tarihinde Karatekin'in kentte gerçekleştirdiği veda ziyaretleri basına yansımış, aynı gün Mehmet Önder'in Konya müzelerinin yılda 400 bin kişi tarafından ziyaret edildiğini açıkladığı konuşması da kamuoyuyla paylaşılmıştır²²². Valinin emekli olup kentten ayrılacak olması dolayısıyla Konya eşrafi, kurum ve kuruluşlar çeşitli aktiviteler düzenlemişler, çok sevdikleri valiye çeşitli hediyeler takdim ederek onu uğurlamışlardır. Bu arada Rebi Karatekin'in Konya'ya veda mesajı 5 Haziran 1964 tarihinde ilk sayfa haberi olarak yayınlanmıştır²²³.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en eski yerleşim alanlarından birisi olan Anadolu ve Konya, bu özelliği ile önemli bir tarih ve eski eser potansiyeline sahiptir. Üst üste kurulan medeniyetler ve yapılan eserler, Konya kent merkezi ile il sınırlarının bu noktada çok zengin olmasını sağlamaktadır. Tarihi süreçte halk tarafından yeterince bilinmeyen bu tarihi eserler, özellikle cumhuriyetin kurulmasından sonraki dönemde yavaş yavaş hak ettikleri öneme kavuşmaya başlamışlardır.

Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra turizmin dünya genelinde gelişmesi ve gezi rotalarının sadece doğal güzelliklere yönelik olmayıp; tarihi ve kültürel noktaları da kapsaması, Konya ve Türkiye için önem arz etmiştir. Tam da bu dönemde eğitim, tarihi eser ve turizm sevdalısı bir bürokrat olan Rebi Karatekin Konya Valisi olmuştur.

²¹⁷ Şehir Postası, 13 Mayıs 1964, s.1.

²¹⁸ Yeni Konya, 18 Mayıs 1964, s.1.

²¹⁹ Şehir Postası, 20 Mayıs 1964, s.1.

²²⁰ Şehir Postası, 21 Mayıs 1964, s.1.

²²¹ Yeni Konya, 28 Mayıs 1964, s.1-3.

²²² Yeni Konya, 3 Haziran 1964, s.1-3.

²²³ Yeni Konya, 5 Haziran 1964, s.1.

Rebii Karatekin'in göreve başlaması ile Konya'nın var olan potansiyelinde hızlı bir artış görülmüş; yönetici ve aydınların başlattığı yürüyüşe kent halkı da severek iştirak etmiştir. Rebii Karatekin dönemi Konya basını incelendiğinde, kentin tarihi eserler ve turizm konusuna bakışını net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Dönemin Konya basını, turizm ve tarihi eserler konusuna verdiği önemi, bazı günler ilk sayfada (hatta manşetten) verdiği 4-5 haberle pek çok kez göstermiştir. Konya tarihi ve eserler konusunda sık sık halkı bilgilendiren haber ve makaleler yayınlanmıştır. Özellikle haberler kısmında, dünyadaki tarihi eser ve turizm politikalarından örnekler verilmiş, kent halkına ulaşılması istenen hedef noktası gösterilmiştir. Bunun bir yansıması olarak da adı geçen dönemde Konya'da pek çok tarihi eser koruma, yardım, onarım, yaşatma ve turizm dernekleri kurulmuş; oluşturulan bu organizasyonlar da atıl vaziyette olmayıp, aktif bir şekilde sahada hizmet etmişlerdir.

Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından birisi olan Çatalhöyük kazılarına da Rebii Karatekin döneminde başlanmıştır. Kentin genel havasının bir yansıması olarak da kazı, şehir basınında sıklıkla konu edilmiş, bunun yanı sıra dünyanın çeşitli önemli kazıları hakkında bilgilendirici yazı ve haberler yayınlanmıştır. Konya'da kazı çalışmalarını yürüten James Mellaart, Sedat Alp vb. önemli bilim adamları ile ilgili yapılan haberler ve röportajlar da basının konuya gösterdiği ilginin bir diğer göstergesi olmuştur. Kazı, tarihi eser, müze ve müzecilik konularında Konya basınında en çok yazan, halkı bilinçlendirmeyi görev addeden kişilerin başında da dönemin Konya Müze Müdürü Mehmet Önder gelmiştir.

1960-1964 yılları arasında, Konya'da hiç şüphesiz en çok ilgi gören faaliyet geleneksel Mevlana İhtifalleri olmuştur. Dünya çapında vizyonu olan bu etkinliğe, her yıl birçok önemli konukla birlikte farklı ülkelerden ziyaretçiler katılmıştır. Bu denli önemli olan ihtifal, Mevlana ve türbesi ile ilgili haberler ise Konya basınının sıklıkla ve ciddiyetle ele aldığı metinler olmuştur.

Mevlana Türbesi ve müzesi de Konya'nın ve Türkiye'nin en çok ziyaret edilen mekânlarından birisi olma özelliğini çalışma konusunun geçtiği dönemde taşımaya devam etmiştir. Bu halin korunması ve geliştirilmesi adına pek çok makale ve haber dönemin kent basınında kendisine yer bulmuş, halk tarafından ilgi ile takip edilmiştir.

Dönemin Konya'sı günümüz ulaşım konforunun pek çoğundan mahrum olmakla birlikte, sıklıkla ziyaret edilen bir merkez olmuştur. Başkent Ankara'ya yakınlığı ve cazip kültürel dokusu sebebi ile başkente gelmiş olan pek çok devlet adamı günü birlik ziyaretlerle Konya'ya gelmiş ve kenti keşfetmeye çalışmıştır. Gelen yabancı ziyaretçilerinden daima olumlu geri dönüşler alan Konya, bu vesile ile dünyadaki tanınırlığını arttırmıştır.

Konya'nın tarihi, turistik ve kültürel yapısının gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde arttırılmaya başlaması ile dünyanın konu ile alakalı etkin kurumlarının da ilgisi şehre yansımıştır. Konya'da gerçekleştirilen UNESCO faaliyetleri bunun örneklerinin başında gelmektedir.

Gerçekleşen pek çok olumlu faaliyetin arasında belki de en önemlisi bölge halkının zaman içerisinde tarihi eser ve turizme bakışının değişmesidir. Bu vesile ile Sille halkının bölgelerine gelen turistleri taciz eden vatandaşları afişe etmeleri ve onlara kendi içlerinde sosyal cezalar vermeleri önemli örneklerden birisidir. Aynı şekilde bulunan tarihi eserleri saklamaya, kaçırmaya çalışanların bölgede ifşası da bir diğer güzel örnek olarak Konya'da görülmüştür.

Bir önder / yetkili, sanatı, kültürü sever ve peşine düşerse, dümen o yöne kırılmış olur ve halk da onu izler. 1960'ların Konya'sında vali işte böyle bir kişidir ve şehrin yönü de tarih, kültür ve sanata doğru olmuştur. Vali Karatekin, kendisine yurt içi ve yurt dışından gelen, pek çoğu oldukça kıymetli hediyeleri Konya müzelerine bağışlayarak kent halkına örnek olmaya

devam etmiş, yaptığı tüm çalışmalar devlet nezdinde de takdir görerek takdirname ile taltif edilmiştir. Bu durum onu daha da fazla çalışmaya ve üretmeye itmştir.

Sonuç olarak, 1960-1964 yılları arasında Konya, tarihinden aldığı kültürel mirası arttırma gayreti içerisine girmiştir. Tarihi eserlerin bulunması, korunması, onarılması üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir konu olarak addedilmiş ve ciddiyetle takip edilmiştir. Müzecilik ve müzeler önemli hale gelmiş, her ilçede müze açılması konusu adeta bir yarış halini almıştır. Dünyada turizmin gelişmesi ve Konya'nın turizm potansiyelinin anlaşılmaya başlaması ile konu üzerinde ciddi analizler yapılmış, devlet ve özel sektör işbirliğiyle kent turizminin geliştirilmesine çalışılmıştır. Dönemin Konya basını, gerek tarihi eserler ve gerekse turizm konusunda hassas, dikkatli ve azimli bir politika benimsemiş, olumlu adımları överek, tanıtarak destek olmuş, olumsuz durumları da ciddi eleştiriler ile kamuoyuna sunmuş ve çözüm yolları önerilmiştir. Bahsi geçen tüm bu mevzuların aynı dönemde harmanlanması ve halkın da ciddi desteği ile dönemin Konya'sında tarihi eser ve turizm alanında önemli gelişmeler yaşanmış, sonraki yıllar için sağlam temeller atılmıştır.

KAYNAKÇA**A- Arşivler**

- T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
- T.C. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi

B- Gazeteler

- Yeni Konya (1960-64)
- Yeni Meram (1960-64)
- Işık (1961)
- Şehir Postası (1962-64)

C- Kitap ve Makaleler

Ana Britannica, Krippel, Heinrinck, C.13, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1989.

BAHAR Hasan - Güngör KARAUĞUZ- Özdemir KOÇAK, **Eskiçağ Konya Araştırmaları 1**, İstanbul 1996.

BERBEROĞLU Metin, *Kültür Seviyesi*, **Yeni Konya**, 3 Aralık 1960.

ERDOĞAN Muzaffer, *Konya Tarih ve Folklorunda Meram*, **Yeni Konya**, 6 Ocak 1961.

ES Selçuk, *Konya ve Çevirindeki Civa Madenleri ve Romalılardan Kalan Mağaralar*, **Şehir Postası**, 21 Ağustos 1962.

ES, Selçuk, *Yıldırımından Yıkılan İnce Minarenin Minaresi Hakkında*, **Yeni Konya**, 28 Nisan 1963.

ES Selçuk, *Hükümet Konağı*, **Şehir Postası**, 24 Haziran 1963.

GÜNEŞ Ali, *Konya ve Çevresinin Turizm Yönünden İnkişafı Nelere Bağlıdır?* **Yeni Konya**, 9 Mayıs 1961.

HODDER Ian, **Çatalhöyük The Leopard's Tale**, Thames & Hudson Ltd., London 2006.

KARABACAK Mestan, **Konyalı Bir Folklor Araştırmacısı Dr. Mehmet Önder**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

KARPUZ Haşim, **Türk Kültür Varlıkları Envanteri**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

KÜÇÜK Durmuş, *Eski Klasik Türk Halıları Dokunuyor Akvoiran'da*, **Şehir Postası**, 6 Ağustos 1962.

KÜÇÜKBEZİRCİ Seyit, *Tarihi Eser Kaçakçılığı Üzerine*, **Şehir Postası**, 19 Temmuz 1963.

MELLAART James, **The Neolithic Of The Near East**, Thames And Hudson, London 1975.

OLGUN İhsan, *Mevlâna*, **Yeni Konya**, 8 Aralık 1963.

ÖNDER Mehmet, *Meramda Onarılan Bir Eser*, **Yeni Konya**, 5 Eylül 1961.

ÖNDER Mehmet, *Konya'da İlk Müze*, **Yeni Konya**, 13 Ekim 1961.

ÖNDER Mehmet, *Eski Eserlerimiz*, **Yeni Konya**, 12 Temmuz 1962.

ÖNDER Mehmet, *Çatalhöyük Kazıları Üzerine*, **Yeni Konya**, 14 Ağustos 1962.

ÖNDER Mehmet, *Gelişen Konya Müzeleri*, **Yeni Konya**, 23 Kasım 1963.

ÖNGE Yılmaz, *Mevlana Türbesinin Çini Tezyinatı*, **Selçuk Üniversitesi 1.Millî Mevlana Kongresi Tebliğler Kitabı**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, Konya 1986.

ÖZCAN Ahmet – Mustafa GÖĞER- ve diğerleri – **1984 Sonrası Konya**, Dönmez Ofset, Ankara 1988.

SEMİZ Yaşar, *Cumhuriyet Döneminde Konya'nın İktisadî Durumu (1923-1960)*, **Millî Mücadeleden Günümüze Konya (1915-1965)**, C.I, T.C. Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 1999.

TUĞRUL Sofu, *Devrim Müzesi İçin Birkaç Söz Daha*, **Yeni Konya**, 5 Nisan 1962.

UZ Mehmet Ali, *Karatekin,Rebii*, **Konya Ansiklopedisi**, C.5, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2013.

UZ Mehmet Ali, *Önder, Mehmet*, **Konya Ansiklopedisi**, C.7, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2014.

D- İnternet Kaynakları

https://en.wikipedia.org/wiki/James_Mellaart.

https://en.wikipedia.org/wiki/Nigel_Buxton.

<http://filozof.net/david-henry-french.html>.

<http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015137.pdf>.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Raybank>.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Sedat_Alp.

Yeni Konya
GÜNLÜK TARAFSİZ SİYASİ GAZETE

Yılı 14 Sayı 4891 Kurucusu: M. NACİ GÖCÜYENİA Fiyatı 15 Kuruş

350 000 kişilik yıllık ziyaretçi adedinin 75 000 ini yabancı ziyaretçiler teşkil ediyor. Dünya da tanınmış ilim adamlarının faydalandığı ihtisas kitaplığının önemi büyük

Etnografya müzesi, Karatay Çini eserler müzesi, İnce Minare Selçuklu devri

Diğer Müzeler taş ve ahşap eserler müzesi, Sırçalı medresesi ve Klâsik eserler müzesi ilgi görmüştür

En Çok Ziyaret Edilen Müze

Mevlâna Müzesi

Konya Müzesi dünya çapında bir alâka merkezi olmakta devam ediyor

Konya Müzesi son yıllarda ve bilhassa içinde bulunduğumuz gülerde dünya çapında bir alâka merkezi olmakta devam etmektedir. Çok sayı-

da yerli ve yabancı ziyaretçinin uğrak yeri olan ve senede 350 bin ziyaretçi ile Türkiye'nin en fazla ziyaret edilen müzesi olan Konya Müzesi her geçen gün ya-

pılan yeni ilâvelerle daha faal ve önemli bir hale getirilmektedir. Son yirmi gün içinde müzeyi 4 bin kişi ziyaret etmiştir. Bunun 24 bin Mevlâna dergâhını ziyareti çıktıktan sonra Her yolculuğuna çıkan Hacı zâmetleri idi. İlgililer içinde bulunduğumuz yılda ziyaretçi sayısının 400 bin bulacağını belirtmektedirler.

Konya Müzesi halen 6 ayrı müze olarak faaliyet göstermektedir. Bunlar; Mevlâna Müzesi (içinde halâh, kumâş pavyonları ve mevlevî etnografyası kumâları bulunmaktadır), Etnografya Müzesi, Karatay Çini Eserler Müzesi, İnce Minare Selçuklu devri taş ve ahşap eserler müzesi, (Devamı S. 8. de)

bu akşam «Göç»

16. Verem Savaş Toplantıları dün Bursa'da başladı

Bursa'da bir konuşma yapan Sağlık Bakanı Türkiye'de 10 bin 785 Verem vatağının bulunduğunu söyledi

Türkiye Ulusal Verem Derneğinin 16. Genel Kurul toplantısı dün Bursa'da törenle başladı. Sağlık Bakanı Yılmaz Doğan, Verem davasının bugün memleketimizde Sağlık komitelemizden en büyük tehdiğini ve hükümetimizin beş yıllık Sağlık planında Verem savaşını baş-

latarak 7 milyon kişi için 7 milyon TL kredi alıyor

Ankara. — Amerikan İlerleme Kalkınma Teşkilatı ve Ocak Müessesesi (AID) Türk Maden Sükesinin seviyede krom madeni için 7 milyon Türk Lirası kredi ödünçünü açıklamıştır.

Bürokrasi Amerika'nın yeni Kromunu devreye alması için bir kredi bu firmaların ödünç devretmesi için istenilen devreye alınması için verilmiştir.

Türk Maden Şirketi her biri krom madeni stok ederek kredi alacaktır. Krom ihracından gelirler, Türkiye devleti için bir kredi olacaktır. (Devamı S. 8. de)

Karapınar'da Atatürk büstü 28 Nisanda törenle açılacak

Aynı gün 3. ilkokulu ve Turistik Çay Bahçelerinin açılış törenleri yapılacaktır

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Karapınar ilçesine ilk defa 28 Nisan Pazar günü Atatürk büstü dikilecektir.

Panizliklerin tamamlanmış ilgililer büyük bir davetlinin katılacağı töreni ve Gençlik Spor kulübü bü gün gece Karapınar Pazar Sinemasında «Bir İlan Hattı» isimli bir temsil oynanmıştır.

Beslenme Eğitimi İyi Netice Verdi Okullarda iyi tatbik gelmiştir.

edilen Beslenme eğitimi Karapınar ilçesinde iyi netice vermiştir. Bu cumleden olarak 1963—1964 yıl öğretim yılı için ilk parti olarak 292 torba süt toru ilköğretim Müdürüne gelmiştir.

Krom İstihsa için 7 milyon kredi alıyor

Ankara. — Amerikan İlerleme Kalkınma Teşkilatı ve Ocak Müessesesi (AID) Türk Maden Sükesinin seviyede krom madeni için 7 milyon Türk Lirası kredi ödünçünü açıklamıştır.

Bürokrasi Amerika'nın yeni Kromunu devreye alması için bir kredi bu firmaların ödünç devretmesi için istenilen devreye alınması için verilmiştir.

Türk Maden Şirketi her biri krom madeni stok ederek kredi alacaktır. Krom ihracından gelirler, Türkiye devleti için bir kredi olacaktır. (Devamı S. 8. de)

Ek 3: 22 Nisan 1963 tarihli Yeni Konya Gazetesi.